МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

В. М. Миронова
С. П. Гриценко
Н. В. Корольова
О. М. Косіцька
О. М. Кощій
Р. А. Щербина

ЛАТИНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ XV – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Монографія

КИЇВСЬКИЙ ВГЦ УНІВЕРСИТЕТ 2014

УДК 811.124(477)"14/17"
ББК 81.2Лат
М64

Рецензенти:
д-р філол. наук, проф. М. А. Собуцький
(Національний університет "Києво-Могилянська академія"),
д-р іст. наук, проф. В. В. Ставнюк,
д-р філол. наук, проф. І. О. Голубовська
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка),
д-р філол. наук, доц. Ж. В. Некрашевич-Коротка
(Білоруський державний університет)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології
(протокол № 10 від 27 травня 2014 року)

Миронова В. М.

М64 Латинська мова в Україні XV – початку XVIII століття : монографія / В. М. Миронова, С. П. Гриценко, Н. В. Корольова, О. М. Косіцька, О. М. Кощій, Р. А. Щербина ; [відп. ред. В. М. Миронова]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 591 с.

ISBN 978-966-439-766-4

Монографія присвячена актуальним для сучасної лінгвістичної науки проблемам вивчення мовної взаємодії. Складається із шести розділів, які містять різноаспектні дослідження функціонування латинської мови в Україні XV – початку XVIII століття.

Для аудиторної і самостійної роботи студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, майбутніх фахівців із класичних мов, викладачів латинської мови, а також усіх, хто зацікавлений у вивченні латинської мови.

УДК 811.124(477)"14/17"
ББК 81.2Лат

ISBN 978-966-439-766-4

© Миронова В. М., Гриценко С. П., Корольова Н. В., Косіцька О. М., Кощій О. М., Щербина Р. А., 2014
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВПЦ "Київський університет", 2014

ПЕРЕДМОВА

Монографія є колективним дослідженням різноаспектного функціонування латинської мови в Україні XV – поч. XVIII ст. Цілісність роботи зумовлена ареальним принципом добору текстів (створені на території України) досліджуваного періоду та їх соціолінгвістичним аналізом. Автори акцентують увагу на проблемі становлення і зміни мовних форм у процесі історичного розвитку, застосовуючи диференційований підхід до опису динаміки цих змін з метою виявлення спільних та ідентичних рис, адже без опису особливостей, властивих окремим текстам загалом і мовним одиницям зокрема, важко робити висновки про розвиток окремої мови, про множинність інтерпретацій навколишньої дійсності, характерних для минулого і сьогодення.

Кілька формальних пояснень щодо структури представленої праці. Її розділи були розроблені авторами як окремі наукові дослідження, які з часом зазнали певної модифікації через появу нових відомостей, доказів і міркувань. Стосовно цитованих джерел, то всі латинські тексти подаються в оригіналі і супроводжуються паралельним перекладом.

У вступі розглядаються особливості функціонування і розвитку латинської мови в Україні XV–XVIII ст. в історичній ретроспективі.

Перший розділ монографії "Судово-адміністративна латинська мова Галицької Русі XV–XVI ст." (автор Миронова В. М.) присвячений системному аналізу морфологічних та синтаксичних особливостей актової латини на матеріалі оригінальних ґродських і земських судових актів автор висвітлює поступове становлення мови латинської ділової писемності.

У другому розділі "Латинськомовна документація Греко-католицької церкви XVI–XVII ст." (автор Косіцька О. М.) порушуються питання інтерференційних змін у латинській мові Греко-католицької церкви, викликаних контактом латинської, української та частково польської мов.

Третій розділ "Історіографічні латинськомовні твори про визвольну війну українського народу 1648–1657 рр." (автор Щербина Р. А.) – це аналіз морфологічних і синтаксичних особливостей латинської мови історичних хронік. Встановлені інтерференційні зміни у системі парадигм частин мови свідчать про формально-функціональну взаємодію двох морфологічних систем у латинсько-українському та латинсько-польському мовних контекстах.

У четвертому розділі "Новолатинська історична поема в Україні кін. XVI – поч. XVII ст." на матеріалі латинськомовної історичної поеми Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" (1600 р.) (автор Кощій О. М.) зроблена спроба охарактеризувати латинськомовний поетичний текст як специфічну форму комунікації зі своїми лінгвістичними законами та нормами, а також з урахуванням мовних змін, що виникають внаслідок тісної довготривалої взаємодії кількох мовних культур.

П'ятий розділ "Інскрипція як особлива форма існування латини в Україні" (автор Корольова Н. В.) присвячено специфіці епіграфічної латинськомовної спадщини на теренах України кін. XVI – поч. XVIII ст. На матеріалі архівних документів і збережених на сьогодні пам'яток концептуально розглянуто джерела й ґенезу явища мовної сакралізації, зміни у вживанні окремих граматичних форм і конструкцій, що відбувалися під впливом живої української мови.

У шостому розділі "Латинські запозичення в українських пам'ятках XVI–XVII ст." (автор Гриценко С. П.) основну увагу зосереджено на встановленні типів змін староукраїнської мови під впливом латинської мови, досліджено семантичної інтерференції, окреслено специфіку впливу "мертвої мови" на структуру мови-реципієнта, осмислено соціомовний статус ідіомів.

Автори висловлюють щиру подяку всім, хто сприяв створенню цієї книги та надав неоціненну допомогу у пошуковій роботі в архівах та рукописних відділах бібліотек, у зборі та обробці матеріалу, а також усім, хто підтримав звернення авторів до окресленої проблематики у період, коли її актуальність ще не була такою очевидною, як сьогодні.

На думку авторів, монографія буде корисна для філологів, істориків, культурологів, студентів та аспірантів гуманітарних дисциплін, а також усім, хто цікавиться проблемами сучасної класичної філології.

З повагою,
колектив авторів

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.
ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.
Докум. – Документи до історії унії на Волині та Київщині кін. XVI – першої пол. XVII ст.
ЕСУМ – Етимологічний словник української мови
ІСУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.
ІСУЯ – Тимченко Є. Історичний словник українського язика.
ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584–1644 рр.)
ЛРК – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.
ЛСВ – Лѣтописъ событий в Юго-Западной России в XVII в.
ЛСГ – лексико-семантична група
СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)
СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.
ТГЛ – тематична група лексики
ТУВН – Торгівля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина
УП – Українська поезія. Середина XVII ст.
DUB – Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)
MUH – Monumenta Ucrainae Historica
SP – Słownik polszczyzny XVI wieku
SSP – Słownik staropolski

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ XV – кін. XVIII ст.

Занепад Західної Римської імперії не означав смерті латинської мови. Незважаючи на зникнення адміністративного центру, провінції почали розвиватися у власному напрямку, культивуючи локальні діалекти, які стали основою для розвитку романських мов. Проте літературна латина залишалася мовою еліти, слугуючи засобом для вираження ідей та думок з різних галузей знання. Безперечно, розвиток думки супроводжував і розвиток мови, а відтак латина в середовищі інтелектуальної еліти і надалі залишалася мовою живою, відіграючи величезну роль у середньовічному суспільстві.

У XV ст. італійські гуманісти винайшли термін "Середньовіччя" для протиставлення "древніх" людям Відродження, а вже в XVII ст. німецькі вчені поділили історію людства на три ери: Античність, Середньовіччя, Нову добу. Видатний французький учений Дю Канж освячує цю ідею, надрукувавши 1678 р. "Glossarium mediae et infirmae latinitatis" (Словник середньої та низької латини) і поділивши таким чином латинську мову на дві мови: античну латину і середньовічну латину – мову занепаду. У XVIII ст. на вульгарну латину поширюється термін "учена латина" і, відповідно, з'являється тричленна періодизація [Жак Ле Гофф 2007, с. 25-26]. Жак Ле Гофф, пропонуючи термін довгого Середньовіччя, виокремлює в ньому проміжні періоди, а саме: високе Середньовіччя IV–IX ст., що є водночас пізньою Античністю; центральне Середньовіччя X–XIV ст., до якого слід звести Середньовіччя, якщо ми хочемо зберегти його вузьке розу-

міння; низьке Середньовіччя, або час кризи, що охоплює XIV–XVI ст. і закінчується Ренесансом [Жак Ле Гофф 2007, с. 29].

І. Чарцінський та В. Сєрадзан [Czarciński 2001, с. 9–10], розглядаючи ґенезу середньовічної латини, виділяли в її складі три основні елементи: 1) народна латина (щоденна); 2) церковна латина; 3) шкільна латина (з великим впливом класичної літератури).

Феномен латинської мови того часу, коли вона перестала бути мовою певного народу, цікавий тим, що латина, виконуючи функції мови освіти, церкви, науки, не була мовою, яка живе і розвивається виключно в писемній формі. Неможливо переоцінити й ту роль самої латинської мови, яку вона відіграла в житті Європи. Упродовж тривалого періоду вона залишалася розмовною мовою, перебуваючи під впливом і водночас сама впливаючи на національні мови, внаслідок чого латина одного часового періоду на різних територіях мала певні розбіжності. Зокрема приклад українського варіанту латини цікавий тим, що в Україні ця латина існувала поруч із мовою іншої групи, що мала відмінну граматичну систему та лексичний склад, що не минуло безслідно в процесі мовної інтерференції.

Вперше українці познайомилися з латинською мовою ще за періоду Київської Русі, про що свідчать окремі запозичення, збережені до сьогодні в писемних пам'ятках. З кінця XV ст. латина починає посідати важливе місце серед літературних мов Великого князівства Литовського, що відбувалося під впливом певних факторів, пов'язаних з особливостями політичного і культурного життя держави [Некрашевич-Короткая 2009, с. 97]. Вже з початку XV ст., за свідченнями українських дослідників, латинська мова стає мовою канцелярій на Галичині й Західному Поділлі: донині збереглося близько 7 тис. томів рукописних судово-адміністративних книг Львова, Галича, Перемишля, Холма та інших міст, що хронологічно охоплюють початок XV ст. – кінець XVIII ст. На Холмщині, Підляшші, Поліссі в зазначений період у канцеляріях користувалися не лише мовою "руською", а й латинською [Грушевський 1995, с. 248].

Найуживанішою латина була в тих регіонах України, які зазнали значного впливу західної культури. Передусім слід назва-

ти Львів, який з XIV ст. був під владою Польщі, а з XV ст. опинився на перехресті важливих торгових шляхів Східної Європи і посів головне місце в торгівлі [Зіморович 2002, с.74–76]. Причинами таких змін став занепад київсько-візантійської торгівлі після навали Золотої Орди, коли заселені раніше землі перетворилися на небезпечні пустища.

Як зауважує відомий чеський славіст Ф. Дворнік, "вестернізація давньоруських інститутів та полонізація культурного життя найуспішніше відбувалися на Галицькій землі, яка опинилася під владою Польщі вже за Казимира III Великого (1333–1370). Хоч Казимир і зберіг автономний статус цієї землі та обіцяв поважати її релігійні та національні традиції, польський вплив мав тут невпинно зростати. Королі жалували тутешні плодючі землі польській шляхті, і скоро її стало так багато, що вона окупувала всі ключові державні посади. Це сприяло розповсюдженню на галицьку землю європейських феодальних інститутів, і латина поступово витіснила старослов'янську мову з офіційної документації" [Дворник 2001, с. 417].

Починаючи з кінця XIV ст., значна частина мовних пам'яток Галицької Русі написана латинською мовою. Шляхи її запровадження були складні й багатоступеневі. Передісторію знайомства з латиною слід шукати в торговельно-економічних, дипломатичних та економічних контактах князівських дворів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. зі своїми західними сусідами – поляками, угорцями і чехами. Єднала їх також обширна територія етнічної інфільтрації, взаємна підтримка політичних еліт, а також багаторазові родинні зв'язки між родинами династів. Саме на цей час припадає поява латинськомовних документів, що виходили з канцелярій галицько-волинських князів, адресуючись спершу переважно на захід, а далі, ймовірно – і для внутрішнього обігу в якості надавчих привілеїв, складених відповідно до усталеного латинського формуляра аналогічних актів Чехії, Угорщини та Польщі [Купчинський 1983, с. 25–45]. Проте широкого вжитку латинська мова в Україні набуває у XVI–XVII ст., в епоху енергійного культурно-просвітницького руху та розквіту науки і літератури.

Антична культура впливала на українську у XVI–XVII ст. опосередковано через Європу, особливо через посередництво Польщі, що було зумовлено тогочасними суспільно-політичними умовами розвитку Речі Посполитої, до складу якої входили українські землі. Знання латинської мови стає не лише життєвою нормою, а й ознакою належності до вищих верств суспільства; моду на латинську писемну культуру формувало тодішнє аристократичне середовище, а представники шляхти й міщанства намагалися знати її досконало.

Позиції латинської мови у мовно-культурному житті Польщі не послабилися і в XVII ст., на чому наголошує відомий польський дослідник античної культури Єжи Аксер: "Латина … є мовою живою, в той час як на заході Європи перестала нею бути вже на початку XVI ст. Є також мовою літератури … Текст, написаний латинською мовою, міг … бути у нас у XVIII ст. призначений для широкого кола читачів" [Axer 1991, с. 102]. Порівняно з іншими слов'янськими країнами її політичне й культурне життя було найбільш латинізованим, а в деяких сферах латина відігравала виключну роль. Так, знання латини було необхідним для перебування на державних чи церковних посадах. Як зазначає І. Огієнко, "на знання латинської мови взагалі тепер звернено більшу увагу, бо вона в Польщі скрізь була потрібна, й її навчали, скажемо, в нашій київській академії вже за митрополита Петра Могили, чому козацька старшина так часто знала цю мову, на той час мову науки і дипломатії" [Огієнко 2001, с. 157], "з кінця XV віку вплив латинської мови в Польщі стає дуже великим, коли гуманізм докотився з Європи й сюди та викликав і тут велике замилування до латини. Потроху латинська мова охопила всі ділянки духовного життя в Польщі, вона стала мовою школи, науки, суду, сеймів, сеймиків, літератури, всіх урядових канцелярій і т. п. Література польська – хроніки, богословські трактати, наукові твори, проповіді, поезії – усе це писалося мовою латинською; промови й проповіді до інтелігенції виголошувалися тею ж таки мовою. По вищих школах латина панувала так міцно, що полишилася тут аж по кінець XVIII віку" [Огієнко 1930, с. 493–494]. М. Грушевський відзначає, що вживання латини в Україні XVII ст. вважалося ознакою освіченості,

а "проста мова", lingua vernacula[1], в тім і польська, не кажучи за "руську", ігнорована майже вповні, мала ролю служебну…" [Грушевський 1995, с. 451].

Саме через посередництво польської культури, до якої ідеї Відродження потрапили значно раніше й "лозунг "Italiam!" (До Італії!) особливо гучно лунав саме в Польщі" [Леваньский 1976, с. 27], латинська мова (література, культура) у XVI – XVII ст. проникає на східнослов'янські землі й посідає помітне місце в науковому, духовному, адміністративному та культурному житті України.

Неабияку роль у розповсюдженні знання латинської мови відіграло винайдення друкарської справи, адже перші ренесансні і барочні впливи проникли в Україну в "латинському одязі" [Дорошкевич 1979, с. 19–20]. Західноєвропейська друкована книга увійшла в масовий обіг у Галицькій Русі з кінця XV – початку XVI ст. і навіть досягла Центральної України, ставши доступною для усіх верств населення. Наприклад, як зазначає І. Лоський [Лоський 1931, с. 99–104], лише в бібліотеці Києво-Печерського монастиря зберігалося два західноєвропейські видання кінця XV ст. і шістнадцять видань першої половини XVI століття.

Важливою складовою поширення європейської освіти і класичних знань було збільшення кількості шкіл, заснованих з ініціативи братств наприкінці XVI ст., які в Україні йменувалися братськими школами. Першу школу створило Львівське Успенське братство в 1586 р. За її зразком постало чимало шкіл у різних містах України: в Перемишлі (1592), Галичі, Городку, Рогатині, Стрию (1606), Києві (1615), Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Луцьку (1620) тощо. Латинська мова школи й науки відіграла значну роль у розвитку й формуванні світської культури. У південно-західній Русі найвагомішою була Київська школа, згодом об'єднана з Лаврською школою і перейменована на Києво-Могилянський колегіум, "яка за рівнем навчання не поступалася західноєвропейським університетам" [Хижняк 1981, с. 33]. Вивчення грецької й латинської мов було тут обов'язковим, але особлива увага приділялася латині, якою

[1] Від лат. vernaculus, a, um – місцевий, рідний.

викладалися всі предмети, крім катехізису та слов'янської граматики. Латинська мова стає своєрідним мовним ідеалом, набуває "… суспільного статусу класичної і культурної мов, які входили до кола загальної освіти" [Мечковская 1991, с.164].

Центрами освіти в Європі в епоху Середньовіччя були університети, з появою яких з'явилася можливість об'єднати наявні на той час теоретичні і практичні знання. Перші університети, навколо яких концентрувалося інтелектуальне і духовне життя епохи, виникають вже у XII–XIII ст., зокрема у Франції, Іспанії, Італії та Англії. Увесь навчальний процес та спілкування викладачів і студентів в університеті відбувалися латиною, що є об'єктивним свідченням усного функціонування латини у середньовічній Європі.

У XV–XVI ст., коли в Україні ще не було університетів, значна кількість представників українського населення здобували вищу освіту в європейських університетах, зокрема у Сорбонні, Болонському, Краківському, Карловому, Падуанському. Наприклад, у Краківському університеті впродовж згаданих двох століть навчалось майже 800 вихідців із України [Нудьга 1990, с. 155]. Прізвища українців часто можна зустріти і в метриках інших університетів, де вони записували себе "русинами" (Ruthenus, Roxolanus, Russicus тощо). Подорожі українських студентів на Захід з метою отримання освіти були реальним джерелом вдосконалення знань з латинської мови – вони досконало вивчали латину, писали нею наукові й художні твори та ставали відомими діячами періоду становлення української культури [Нудьга 1990, с. 153].

Серед освічених верств населення було всезагальним знання латини як універсальної мови інтелектуалів. Крім того, підсилена авторитетом античної культури, латина була основною мовою літератури [Axer 1995, с. 83]; новолатинська писемність успішно розвивалась в італійській, польській, іспанській, португальській, французькій, німецькій, англійській літературах. Знання латини в ренесансній Речі Посполитій, як свідчить у передмові до антології латинської поезії в Польщі епохи Ренесансу ("Antologia poezji łacińskiej w Polsce. Renesans") польський літературознавець І. Левандовський, було досить розповсюдженим: латинську мову використовували в уряді, церкві і школі, вона домінувала в етикетній поезії і приватному листуванні [Anto-

logia poezji 1996, c. 20]. Так само і в українському освіченому та, особливо, літературному середовищі, на думку О. Ситько, уже в добу пізнього Середньовіччя незнання латини вважалося радше вадою, аніж чеснотою [Ситько 2007, с. 8].

Статус латини як загальноєвропейської культурної мови з її універсальним значенням не лише не змінився у середні віки, а й поглибився, у зв'язку з соціомовною ситуацією, яка склалася в Україні кінця XVI – початку XVII ст. Адже якимось аспектом свого культурного та політичного життя країна входила в той регіон, де латина була мовою правових актів, школи, науки і церкви та більшості літературних жанрів. М. І. Толстой підкреслює, що для території України XVI–XVII ст. характерна не лише гомогенна двомовність, а й багатомовність [Толстой 1988, с. 60]. Український мовознавець В. Німчук зауважує, що в Україні XVI–XVII ст. була надзвичайно складна "найскомпліковаиіша в Європі (якщо не в усьому світі) мовна ситуація" [Німчук 1996, с. 1]. І серед усього різноманіття мов особливу роль у культурному розвитку України XV – XVII ст. відіграла латинська мова, яка була мовою культури середніх віків у цілій Європі (крім хіба маврської Іспанії) [Огієнко 1930, с. 493].

Достатнє знання латини вважалося ознакою, яка засвідчувала приналежність до еліти суспільства, а тому вивчення латини мало суспільну необхідність, викликану вимогами того часу: грека буде ad chorum, а латина ad forum [Попович 1998, с. 195]. Бенджамін Франклін порівнював знання латини і греки з "капелюхом під пахвами в освіти": коли минула мода на перуки, ознакою вишуканості став капелюх, проте більшість людей не потребувала цього головного убору й тому носила його переважно в руках, що спричиняло певні незручності й завдавало зайвого клопоту. Те саме можемо зауважити й про латину, важку у вивченні і зайву на практиці, але вкрай потрібну еліті [Łacina jaco język elit 2004, c. 459].

Незважаючи на те, що в Україні ставлення до латинської мови на різних етапах її використання було різним (від ворожого до прихильного), русин крім мови грецької, слов'янської й польської, мусив знати й латину, "а то поїде бідака русин до трибуналу, до сойму, на соймик, до повітового ґродського суду або

земського, дивись – bez łaciny płaci winy: не розуміє анї судиї, анї адвоката, анї посла – дивить ся тільки то на того то на сього, вилупивши очі як ворона" [Грушевський 1995, с. 476–477].

Дослідники пам'яток XVI–XVII ст. імпліцитно визнавали, що у свідомості освіченої частини українського суспільства того часу перетиналися і взаємодіяли різні мовні системи, оскільки в тогочасній Україні функціонувало п'ять мов із різним ступенем "вартості", які задовольняли комунікативні, релігійні та культурно-освітні потреби суспільства: грецька, латина, церковнослов'янська, польська і староукраїнська ("проста"). Мірилом учености було знання латини – мови науки і судочинства та міжнародного спілкування. Слід зауважити, що не менш важливе місце в духовному житті українського суспільства посідала й польська мова, яку українські громадські діячі використовували як засіб полемічної боротьби, зокрема М. Смотрицький, П. Могила, С. Зизаній, І. Галятовський, І. Гізель, С. Яворський [Яременко 1958, с. 46]. Дослідниця мовотворчості Г. Сковороди Л. Гнатюк вважає, що "входження в іншомовний світ давало можливість збоку подивитись на власну концептосферу рідної мови, порівняти їх із засобами іншої мови, а порівняння, як відомо, дає новий імпульс мисленню, формує той чи інший напрямок думки, сприяє усвідомленню власної мовної і національної самобутності" [Гнатюк 2010, с. 90]. Унаслідок паралельного вжитку латинські й українські слова і словникові конструкції неминуче взаємодіяли, тому латинська мова не могла уникнути модифікацій шляхом засвоєння низки лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей української мови.

Таким чином, у зв'язку з тісним контактом латинської та української мов, а також за посередництва польської і чеської мов, в Україні утворився унікальний варіант середньовічної латинської мови, вивчення якого є важливим як для розвитку теорії білінгвізму в цілому, так і для історії латинської та української мов зокрема.

Розділ 1
СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ЛАТИНСЬКА МОВА ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ XV–XVI ст.

1.1. Адміністративно-територіальний устрій земель Галицької Русі XV–XVI ст. і його представлення в актових книгах

До смерті короля Владислава Ягайла (1434 р.) Галицька Русь не вважалась провінцією Польської держави, лише персональним доменом короля; Єдлинський привілей 1430 р. поклав початок зміні статусу колишнього князівства, проте остаточно це було завершено у 1434 р. королем Владиславом III, сином Ягайла. На початку його правління упродовж 1434–1435 рр. на територію Галицької Русі було поширене так зване "коронне право", внаслідок чого місцеве боярство-рицарство урівнювалося в правах із шляхтою решти провінцій держави. Найголовнішим привілеєм у цьому здобутку було запровадження локального шляхетського ("земського") самоврядування з одночасним створенням виборних земських судів і започаткування регулярних з'їздів шляхти – сеймиків, де вирішувалися локальні проблеми й обиралися на загальний сейм посли, що мали обороняти там регіональні інтереси [Яковенко 1997, с. 78–80]. Самоврядною одиницею вважалася вся сукупність шляхти ("рицарське коло"), оселеної на обширі певної територіальної одиниці – "землі" (лат.

terra). Відтак, відповідно до давніших традицій Галицької Русі (віднині – Руського воєводства), тут виокремилися землі: Львівська, Перемишльська, Сяноцька, Галицька і Холмська. У 1462 р. норми Єдлинського привілею були розповсюджені на сусіднє з Галицькою Руссю Белзьке князівство (віднині воєводство).

Подібно до інших провінцій Корони Польської, на українських теренах усталюється два типи судів: 1) самоврядний шляхетський ("земський"), який розв'язував цивільні спори шляхти; 2) суд королівського намісника ("старости"), під наглядом якого залишалися оборонні замки в центрах земель, або "ґроди" (від чеського grad); цей суд отримав назву ґродського і розглядав виключно кримінальні провини, або так звані "Чотири ґродські артикули": підпал, убивство чи напад на дім, розбій, зґвалтування. Перший із суддів очолювали три пожиттєво обрані шляхтою персони – суддя, підсудок, писар; в ґродському суді номінально справу розсуджував староста, проте частіше це робили його намісники – підстароста і гродський писар. Присутність писаря в обох комплектах судів була невипадковою. З другої третини-середини XV ст. усталюється практика обов'язкового фіксування перебігу судочинства у відповідних протоколах, які потім переписувалися начисто й брошурувалися в судові книги, що зберігались в архіві суду. До нашого часу дійшло близько семи тисяч судово-адміністративних книг з теренів Галицької Русі, починаючи від 20-х років XV ст.; на решті регіонів України вони охоплюють період з 50-х років XVI ст. і нараховують близько двох тисяч томів [Купчинський 1976, с. 16].

Книги, що слугували матеріалом для розгляду ще не були, очевидно, переписані начисто. Це – типові для європейського діловодства тих часів "дутки", тобто зігнуті напополам у довжину аркуші, які після їх заповнення брошурувалися в невеликі за обсягом, вузькі й довгі книжечки. Записи насичені помарками й пропусками, текст не завжди читабельний і перенасичений скороченнями, тому у 9-ти томному виданні Ксаверія Ліске чимало його реконструкцій подано як гіпотетичні. За місцем виникнення і типом судочинства представленість використаних нами книг показана нижче у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Актові книги Галицької Русі:
регіональна представленість і тип судочинства

Судова округа	Гродські		Земські	
	крайні дати записів	№/№ томів в AGZ	крайні дати записів	№/№ томів в AGZ
Галицька земля	1435–1475	XII	1435–1475	XII
Львівська земля	1469–1506	XVII, XIV	1440–1500	XIV, XV
Перемишльська земля	1469–1506	XVII	1436–1468	XIII, XVIII
Сяноцька земля	1435–1462	XI, XVI	1423–1475	XI, XVI

1.2. Порівняльна характеристика актових книг Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської судових округ

Систематичні дослідження адміністративних судових і фінансових книг українських установ майже не проводилися. Зокрема ще зовсім не досліджувалися питання про ґенезис книг на українському ґрунті, про їх специфічно місцеву історію. По суті, відсутні історико-юридичні дослідження про минуле установ, від яких залишилося книжкове діловодство, а без знання їх історії, ролі і місця в адміністративно-судовій, а також суспільно-політичній системі минулого проводити класифікацію книг неможливо. В українському джерелознавстві ще не розроблені деякі питання термінологічного характеру. Наприклад, невідомо, який зміст вкладається у невдалий, на наш погляд, термін "актова книга". У середньовічній судово-адміністративній практиці терміни "акти" і "книги" вживалися як тотожні, тому запровадження терміна "актова книга" є тавтологічним. На думку Я. Дашкевич, ґенезис книг на Україні – у зв'язку з тим, що найдавніші писемні пам'ятки такого типу не дійшли до нас – остаточно не встановлено [Дашкевич 1985, с. 133–139]. Ступінь до-

слідженості книг прямо пропорційний станові їх збереженості: краще досліджено книги територій, де їх залишилося більше. У зв'язку з тим, що значна частина території України протягом століть перебувала в складі Польщі, певне значення для нас мають праці польських дослідників, написані частково на українському матеріалі. З цієї точки зору заслуговують на увагу розвідки П. Дабковського [Dabkowski 1915–1919, 1936], М. Хендельсмена [Handelsman 1916]. Джерелознавча література дорадянського часу налічує лише кілька наукових досліджень та інформаційних повідомлень, присвячених книгам. Статті оглядового характеру вийшли з-під пера українських дослідників О. Калитовського [Калитовський 1889] та Б. Барвінського [Барвінський 1908]. Глибше проаналізували книги як історичне джерело українські історики В. Купчинський [Купчинський 1976, 1983] та Н. Яковенко [Яковенко 1983].

Як зазначалося вище, Галицька Русь поділялася на чотири адміністративні округи. Видавець намагався, наскільки це можливо, укомплектувати книги, враховуючи існуючий адміністративний поділ і хронологію записів. Таким чином, ми маємо судові книги, в яких зібрані актові записи міських і земських судів переважно одного округу, хоча зустрічаються й змішані записи.

У цьому параграфі ми не будемо характеризувати кожну з дев'яти книг окремо, а спробуємо дати загальну характеристику актових записів кожного адміністративного округу за такими диференційними ознаками:

1) ступінь збереженості книг;
2) дотриманість хронології та логічного змісту записів;
3) рівень грамотності записів;
4) ступінь лексичної інтерференції.

Дану інформацію зручно представити у табличному записі (див. табл. 1.2).

Найбільшу складність для упорядника становили Галицькі земські акти, що погано збереглися (у них багато браку й пропусків, особливо в гродських актах, які подані практично уривками: див. табл. 1.1) і тому виникали труднощі при впорядкуванні записів [Akta 1887, с. 2–7].

Таблиця 1.2

Порівняльна характеристика актових книг Галицької Русі

т. XII, XIX	т. XI, XIII, XIV	т. XVI, XVIII, XIX	т. XI, XIV, XV, XVIII, XIX
гродські і земські 1440–1497	гродські і земські 1442–1546	земські 1435–1570	гродські 1436–1494
погано збереглися; важкі для впорядкування; багато технічного браку; багато пропусків; численні граматичні помилки.	добре збереглися; записи перемішані; немає браку й пропусків; велика кількість полонізмів у тексті.	погано збереглися; не дивлячись на пропуски, змістовні; записи короткі; записи грамотні.	добре збереглися; записи короткі, змістовні; без браку й пропусків; багато повторюваних записів; записи грамотні.

Складність полягала в тому, що з 1460 р. акти гродських судів записувалися окремо від земських актів, в інші книги, хоча справи, які розглядалися в ґродських судах, нічим не відрізнялися від справ земських судів, навіть судді були одні й ті самі. Видавець актів відмічав, що дані актові записи "не є першоджерелами, вони також є копією первинних актів" [Akta 1887, с. 2–7].

Це частково пояснює і велику кількість пропусків та плутанину у записах актів. Численні граматичні помилки і порушення правил орфографії ще раз підтверджують, що освіта і знання латинської мови Галицьких судових писарів не були кращими, ніж у писарів Львівських та Перемишльських. Однак слід відзначити деяку оригінальність мови у писарів Галицьких судів порівняно із судовими писарями інших округів. Наприклад, тільки їм властиво міняти /e/ на /a/ у різних позиціях цієї фонеми у словах:

1) *avassio*, *avasio* замість *evasio* – (*evasio, onis* – "відхід")[2];

2) *aicendendum* замість *eicendendum* – (від *ejicio, jeci*, *jectum, ere* – "вигнання");

3) *camararius* (у кожному з варіантів вживання слова) – замість *camerarius* (*camerarius, ii* – "коморник").

[2] Тут і далі всі приклади наводяться в орфографії оригіналів.

Галицькі судові писарі під впливом письмового варіанту мови віддавали перевагу розтягуванню вимови як латинських слів, так і польських, найімовірніше намагаючись уникнути або компенсувати *hiatus* – ("зіяння").

hihahat замість *ichnat* [Akta 1887: 1143]

dzahal замість *dzal* [Akta 1887: 1152]

widahal замість *widal* [Akta 1887: 1158]

Ще одна цікава деталь стосується позначення звуків. Закреслена а або о позначають відповідно носові /a/ чи /o/, але Галицькі писарі вводять ще й /w/, намагаючись таким чином відрізнити вимову /u/ від /w/. Але це написання проводиться непослідовно, в результаті чого зустрічаються випадки, коли /w/=/u/ і /w/=/w′/. Наприклад, у назвах населених пунктів: *Dalow (Dalov), Godowska (Godovska), Martow (Martov)* [Akta 1887: 1064], де /w/=/w′/ або *swrzim w, stlwczeni (stluczeni)* [Akta 1887: 1071], де /w/=/u/. Є в записах унікальні випадки, коли одночасно /w/=/u/=/w/ в одному і тому слові. Наприклад, *Bwkowno 9 (Bukovno)* [Akta 1887: 1094, 1102, 1107].

Це явище можна частково пояснити впливом української фонетики, для якої характерна вимова губно-губного /в/ близька до /у/ в більшості позицій.

У Галицьких актових книгах серед записів латинською мовою зустрічається дуже цікавий запис давньоруською мовою. Це постанова галицького віча про переслідування злочинців і про домініальний суд [Akta 1887: 1435].

Її появу серед латинських записів можна пояснити двома причинами: або запис походить з того часу, коли в Галицькій Русі існувало руське право і актові книги велись руською мовою (вище було сказано про плутанину у хронології Галицьких актів), або запис зроблено людиною, що не знала латинської мови, за відсутності судового писаря, або, що також цілком можливо, писар не визнавав уведення нових законів про мову судочинства.

Таким чином, актові записи Галицьких гродських і земських судів як за формою, так і за змістом (мовою) відрізняються від актів інших адміністративних округів.

Сяноцькі акти, на відміну від Галицьких, збереглися добре, хоча вони хронологічно і не впорядковані, але без помітного письмово-

го браку і пропусків слів. Наявність у більшості тільки актів земських судів дозволяє сказати, що у Сяноцьких актах не збереглися сліди коморників і їх діяльності. Але присутні численні записи волоського права (*judicii valachorum*), які відсутні в актових книгах інших земель, хоча поселення, що користувалися волоським правом з'явилися у Галицькій Русі дуже рано, і з XV ст. волоське право стало поширюватися і на поселення, що спочатку не мали відношення до волоського права. Однак записи, що збереглися, не дають повного уявлення про внутрішній устрій волоських поселень. Єдине, що стає зрозумілим із Сяноцьких актів, це те, що всі волоські поселення групувалися в територіальні громади-"країни". На чолі "країни" стояв "крайник" [Купчинський 1983, с. 25–45].

Сяноцькі акти відрізняються безладністю при розгляді судових справ: на суді старостами вирішувалися різноманітні справи, як ті, що залишилися пізніше поза юрисдикцією гродського суду, так і ті, що перейшли до суду земського [Akta 1886, с. 189].

В актових записах Сяноцької землі зустрічається найбільша кількість пояснень польською мовою після введення латинських термінів (а іноді й після звичайних слів), найчастіше незафіксованих словниками у тому значенні, якого вони набувають в актових записах. Наявність найбільшої кількості пояснень саме у Сяноцьких записах можна пояснити виключно впливом польської мови і недостатнім (або відверто незначним) знанням латинської мови, ймовірно – гірським ("відсталим") характером Сяноччини.

Наведемо декілька уривків із судових актів цієї території для повнішого, детальнішого пояснення охарактеризованого вище явища.

"Syenko chodnow evvasit jure syenko sch. pro sto peccuribus cornutis, pro media sexagena pecunia, pro sedecim <u>modulis</u> alias pangwicy" [Akta 1886: 148].

	1) міра;
modulus, i, m	2) такт;
	3) модуль.

У даному випадку *modulis* у значенні "міра" підтверджується (або уточнюється) польським *pangwicy*: "*... domini et domine*

Judex. velitis audire ... alias racszczye slissecy" velitis audire – дослівно "побажайте вислухати".

"Nicolaus de Tharnava actor Attemptavit terminum primum alias prewyedzalsa sus Vichaelev W. …" [Akta 1886: 148]. *Attemptavit* у даному випадку "вказав" або "вимагав", що підтверджується спольщеним українським "перевідався".

"*Georgius d D. dotavit oprawie consorti sue dotalicii alias possagu et super…"* [Akta 1886: 469]. *Dotalicii (*від *dos, dotis, f* – багатство, майно, посаг*). У* даному випадку українське *possagu* уточнює значення латинського слова, яке ще не увійшло твердо до обігу.

"... debet tenere que ad fluvium Boliyanovka alias po rzeke" [Akta 1886: 448]. Цікавим є випадок, коли писар правильно вибирав латинське слово для передачі слова "річка" (у даному випадку *ad fluvium* – до річки) і все таки підкріплює його польським еквівалентом *po rzeke* – до річки.

"Convenit nobilis Petrus de Yr. Yudex Prs. Nicolaum dictum molendinum construere de nowo in fluvio sub uno cacumine, alias wierzch" [Akta 1886: 501].

Латинське *cacumen, inis, n* позначає: 1) конічний верх; 2) гострий кут, верховина, шпиль; 3) пік, найвищу точку; 4) дах.

В актових записах мова йде про млиновий штиб на одне покриття, тобто "дах", що уточнюється словом *wierzch* – "дах". У даному випадку ще раз виявився вплив української мови, а точніше, лексичного значення українського слова "верх" у значенні "дах".

Сяноцькі акти, як і Галицькі, значною мірою поступалися як орфографічною грамотністю, так і своєрідністю стилю Актам Перемишльського й Львівського судів (див. табл. 1.1).

Гродські й земські акти Перемишльських судів включають і записи Пршеворського суду, оскільки у Пршеворську знаходилася філія Перемишльського земського суду і там засідали судді з Перемишля. Перемишльські і Пршеворські земські акти є унікальними, оскільки всюди на території Галицької Русі акти зникли повністю, а на першу половину XV ст. від них залишилися лише окремі частини, не пов'язані між собою.

Не зважаючи на значні пропуски слів і цілих виразів, зміст записів реконструюється. Перемишльські записи відрізняються тим, що вони дуже короткі, грамотно оформлені і змістовні, оскі-

льки діяльність судів Перемишля була набагато ширшою, а освіта судових писарів, як можна припускати, була кращою, ніж у писарів Галицької і Сяноцької земель. У зв'язку з цим у Перемишльських актових записах немає "мовних жахів" [Akta 1888, с. 3] і таких численних граматичних помилок, як в актах Галицьких і Сяноцьких судів.

Перемишльські акти – майже всі земські, наявні ґродські акти лише останніх років (це переважно економічні й майнові позови).

Одні актові записи подаються в скороченні, а зміст інших неодноразово повторюється, хоча видавець і зробив спробу класифікувати всі записи на акти судових справ (acta judicialia) і актипостанови сеймиків або вічеві акти (perpetita). Серед Перемишльських і Пршеворських актів фрагментарно представлені ґродські Гзельські акти з численними помилками частково через брак оригіналів (див. табл. 1.1).

Із судових книг Львівської землі збереглися, головним чином, ґродські книги. У них багато майнових справ, хоча значно менше, ніж у книгах Галицьких. Але, ймовірно, це більша частина майнових процесів на території Львівської землі.

Цікавою рисою Львівських актів є додатки до попередніх записів, що були поширеним явищем (це стосується, насамперед, актових записів щодо права користування землею). На думку І. Линниченка [Линниченко 1984, с. 170–180, 186–190], це відбувалося через те, що, бажаючи дати нагороду особі, яка володіє землею згідно запису, король до попереднього привілею додавав новий, у такий спосіб з'являвся додаток, що повторюється.

У Львівській канцелярії не особливо ретельно велися реєстри вже записаних актів, оскільки нерідко можна зустріти повторення одних і тих самих текстів [Akta 1889, с. 102]. Цікавим є і той факт, що численні Львівські акти (єдині із згадуваних) вказують на існування інституту невільництва в Галицькій Русі. Тут же ми знаходимо декілька понять на позначення стану невільництва, а саме: *servus* (раб)*, illiber* (невільник)*, familia illibera* (невільна челядь)*, kalanny* (раб).

Термін *servus* може ввести в оману, оскільки він вживається на позначення невільного й вільного населення – в останньому випадку у значенні слуги [Akta 1889: 398, 399, 434].

Термін *familia* таким же чином вживається на позначення як вільних, так і невільних осіб (*familia libera* – вільна челядь, *familia illbera* – невільна челядь) [Akta 1888, с. 22].

Kalanny, kalanstwo було різновидом невільного стану, хоча у мові судових актів цей термін вживається у прямому значенні – раб, рабство [Akta 1889: 871, 891].

І. Линниченко [Линниченко 1984, с. 95] при поясненні походження слова *Kalanny* спирається на думку двох відомих лінгвістів О. Корша і М. Веселовського. Зокрема, О. Корш вважав, що за етимологічним поясненням слова слід звертатися до тюркських мов, де слово *kolan* позначає "пояс", "попруга". На думку М. Веселовського, *kolanny* є похідним від турецько-татарського "куль" – раб, або ж "коле" – раб (у європейських турків).

Підсумовуючи, слід сказати, що освіта судових писарів (звідси й грамотність судових записів) залежала від того, коли розпочалася і наскільки інтенсивно проходила колонізація вказаних територій. Перемишльська й Львівська землі були найзручнішим місцем для розвитку землеробства, відповідно – колонізаційні процеси відбувалися швидше, а освіта і знання латинської і польської мов судовими писарями були, без сумніву, вищими, ніж у землях Галицькій і Сяноцькій.

Вищезгаданий факт робить актові записи Галицьких і Сяноцьких книг більш оригінальними, незвичними в плані мовних особливостей. У них найбільш яскраво простежуються зміни морфології і синтаксису латинської мови, що зазнавала впливу української, польської і чеської мов.

1.3. Морфологічні особливості актової латинської мови

Актова латинська мова XV–XVI ст. на Україні не створила нових форм мовного мислення, які б сприяли зміні категоріальної граматики класичної латини. Окремі морфологічні зміни зумовлені зміною мовного носія. При цьому слід пам'ятати, що мовні явища завжди складні – одна і та ж морфологічна ознака може пояснюватися декількома причинами: відсутністю мовної

єдності та різним ступенем індивідуального засвоєння матеріалу, який залежить від впливу різних позамовних факторів.

Морфологічні зміни не настільки яскраво виявлені, як синтаксичні та лексичні інтерференційні трансформації, зумовлені східнослов'янським мовним впливом. Останній можна пояснити тим, що "нові мови – більш досконалі органи мислення, ніж давні, оскільки перші несуть більший капітал думок, ніж останні" [Потебня 1968, с. 64–65].

Об'єктом вивчення в даному розділі є найвиразніші особливості морфології актової латини, які стосуються відмінковоприйменникових та безприйменникових конструкцій, а також деяких змін у функціональній та формальній площинах частиномовної парадигматики.

1.3.1. Функції відмінків у прийменникових і безприйменникових конструкціях

У мовознавчій теорії [Бенвенист 1974, Курилович 1962, Потебня 1968] існує два розуміння терміна "відмінок": формальне і семантичне. Враховуючи асиметрію мовного знака формальні відмінки (різні словоформи однієї морфологічної парадигми іменника) разом з прийменниками і порядком слів у реченні служать для вираження різних смислових понять і відношень, тобто для вираження семантичних відмінків.

У латинських граматиках детально розглядаються різноманітні значення, що виражаються відмінковими формами, причому кожному з цих значень відповідає спеціальний мовознавчий термін. У лінгвістиці функціональний підхід до вивчення відмінкової системи має багату традицію, яка склалася завдяки працям таких видатних лінгвістів, як Л. Єльмслєв [Hjelmslev 1935], Р. Якобсон [Якобсон 1985], Е. Бенвеніст [Бенвенист 1974], Є. Курилович [Курилович 1962], О. Потебня [Потебня 1968], О. Пєшковський [Пешковский 1956].

У сполученні з дієсловом відмінкові форми виконують функції двох типів. Одні відмінкові форми поєднуються з дієсловом, від якого вони залежать, тісним смисловим і граматичним зв'язком. При таких дієсловах обов'язковою є відмінкова форма

іменника, яка необхідна для передачі змісту речення, тобто вживання дієслова без іменника не можливе.

Інші відмінкові форми доповнюють повідомлення інформацією про обставини, за яких відбувається дія: усунення таких відмінкових форм не руйнує змісту речення.

Залежно від характеру зв'язку між дієсловом та іменником О. Пєшковський [Пешковский 1956, с. 292] розрізнює сильне і слабке керування.

Є. Курилович [Курилович 1962, с. 123] називає згадані функції відмінків синтаксичною і прислівниковою. Він розрізнює у всіх відмінкових формах первинні і вторинні функції. Первинна функція пов'язана із значущістю форми, яка визначається в системі мови і не залежить від контексту. Вторинні функції, навпаки, визначаються контекстуальними умовами. Залежно від того, яка функція – синтаксична чи прислівникова – є первинною, слід розрізняти граматичні і конкретні відмінки. Більшість дослідників, які займалися вивченням відмінкових значень у різних мовах, схильні до виділення у семантиці відмінків головних (загальних) значень і значень конкретних (часткових), які є похідними від головних [Якобсон 1985, с. 133–175].

Ґрунтуючись на даному теоретичному положенні, а також враховуючи можливість інтерференційних змін функцій відмінкових форм, у дослідженні ставилось завдання систематизувати значення відмінків класичної латини і порівняти їх зі значеннями відмінків середньовічної актової латини XV–XVI ст.

Залежно від характеру граматичних зв'язків у системі мови в класичній латині виділяються типи відмінків, які не збігаються із типами відмінків східнослов'янських мов. Синтаксис відмінків у латинській мові – це відношення між словами у безприйменникових конструкціях, які виражаються відмінковими формами іменників без прийменників, та у прийменниково-відмінкових конструкціях. Не всі відмінкові форми залежного слова вживаються з еквівалентною частотою в безприйменникових іменних словосполученнях. Найвищу продуктивність мають родовий і давальний відмінки, для яких взагалі не характерна прийменниково-іменникова форма вираження.

Словосполучення з різними відмінково-іменниковими формами відзначаються високою варіативністю значень. Стосовно даної характеристики виділяються, зокрема, словосполучення з орудним відмінком, які виражають різноманітні відношення. Поліфункціоналізм орудного відмінка пояснюється походженням цієї відмінкової форми: латинський орудний відмінок утворений поєднанням трьох давніх відмінків – орудного, місцевого та відділяючого.

У даному параграфі розгляд відмінкових функцій проводитиметься з дотриманням логіки ієрархічного впорядкування відмінкової парадигми латинської мови.

Називний відмінок (Nominativus) виконує у класичній латині не тільки синтаксичну функцію підмета, а може й виступати іменною частиною складеного присудка. Таким чином у функціональному аспекті називний відмінок диференціюється на два різні відмінки. На відміну від класичної латинської мови, в актовій латині кін. XV – поч. XVI ст. подвійний називний відмінок (Nominativus duplex) зустрічається дуже рідко, натомість вживається орудний відмінок.

"Et procurator dicitur domino Castellano" [Akta 1886: 1724]. (Говорять, що опікун [є] паном Каштеляном).

"Talis nobilis Swansko dicitur persona sapiente" [Akta 1886: 2047]. (Говорять, що цей вельможний Сван – людина розумна).

Заміна називного відмінка орудним пояснюється впливом української мови, якій притаманні відповідні конструкції.

Родовий відмінок займає синтаксичну позицію при іменникові. Це єдиний приіменний, а не придієслівний, відмінок латинської мови. Як зазначає Е. Бенвеніст, генетив транспортує у синтаксичні відношення між двома іменниками функцію, яку в синтаксичних конструкціях із особовим дієсловом виконує або номінатив, або акузатив [Бенвеніст 1974, с. 164]. У латинських граматиках визначаються такі форми генетива:

1) genetivus subjectivus (генетив суб'єкта) *"Incredibile est omnium civium ... odium in dominum"* [Akta 1887: 557]. (Неймовірною є ненависть всіх міщан до пана).

2) genetivus objectivus (генетив об'єкта) *"Urbs ... hostium fertilis fuit"* [Akta 1887: 601]. (Місто було багате для ворогів).

Всі інші базуються на цих двох головних і визначаються на основі лексичних значень слів, які входять до даного словосполучення.

Genetivus subjectivus виступає як категоріальне значення до інших функцій родового відмінка:

1) genetivus possessivus (генетив приналежності*) "Credo indicio multum judicorum"* [Akta 1887: 714]; (Вірю вказівці багатьох суддів).

2) genetivus characteristicus (генетив характеристики) *"Judicie est semper in causis verum sequi"* [Akta 1887: 684]; (Суд при розгляді справ повинен слідувати правді).

3) genetivus partitivus (розділяючий генетив) *"Cum omnium sapientissimis dixi"* [Akta 1891: 42]; (Я говорив із найрозумнішими з-поміж усіх).

4) genetivus generis або quantitatis (генетив роду або кількості) *"Magnum numerum testium habemus"* [Akta 1889: 53]; (Ми маємо велику кількість свідків).

5) genetivus qualitatis (генетив якості) *"Neminem excelsi ingenii virum"* [Akta 1889: 587]. (Жодного мужа видатного розуму).

Genetivus objectivus об'єднує такі функції:

1) genetivus pretii (у поєднанні з дієсловами "цінити", "оцінювати") "*Dominus enim est tanti, ut dicere*" [Akta 1889: 22]. (Пан вартий того, щоб говорити).

2) genetivus criminis (у поєднанні з дієсловами "звинувачувати", "засуджувати") *"Condemnemus stultitiae"* [Akta 1889: 27]. (Засудімо ж за нерозумність).

В Актах замість класичного родового приіменного вживаються різні відмінки з прийменниками і без них, що властиво відмінкам української мови.

Замість родового часткового (genetivus partitivus) може вживатися:

1) орудний (ablativus) з прийменником "ex",

"Cum aliquo ex dictis reis debemus rogare…" [Akta 1888: 1063]. (З ким-небудь із названих відповідачів маємо поговорити).

"… nos debemus dicere cum aliquo ex numeratis kmetonibus" [Akta 1888: 840]. (Ми маємо говорити з ким-небудь з перерахованих селян).

2) приіменний давальний,

"... compositio ziemskie judiciis fuit non clara..." [Akta 1888: 911]. (Земське поєднання [сторін] для судів не було чітким).

"Katherina uxor pretori urbano est..." [Akta 1888: 565]. (Катерина є дружиною міського бургомистра).

3) знахідний відмінок з прийменником "ad",

"... sit nec, nam tales et aliorum sunt remisse ad presentiam judicis, subjudicis et dominorum " [Akta 1889: 1118]. (…якщо ні, то ці та інші будуть відкладені до прибуття [присутності] судді, підсудка і панів).

У класичній латині замість *ad presentiam* вживається родовий об'єкта *presentiae*;

4) орудний відмінок з прийменником "de",

"*Tunc videbo, quis ipsum de reis recipiet"* [Akta 1891: 1130]. (Тепер побачу, хто із відповідачів отримає ось це).

Головне значення дативу – вказівка адресата. У граматиці Нетушила [Нетушил 1880, с. 14] ця функція детально описана і представлена термінологічно:

1) dativus commodi/incommodi (датив зручності/незручності)

"Domus dominis aedificata sunt, non servis" [Akta 1889: 541]. (Будинок був побудований для панів, не для слуг).

2) dativus finalis (датив мети), який, як правило, вживається у поєднанні з dativus commodi/incommodi. Це поєднання відзначається у граматиці Нетушила спеціальним терміном – dativus duplex [Нетушил 1880, с. 143].

Конструкція Dativus duplex досить часто зустрічається в Актах при дієсловах: "do, dare" – "давати"; "tribuo, tribuere" – "виділяти", "дарувати"; "duco, ducere" – "очолювати", "водити"; "habeo, habere" – "мати"; "sum, fui, esse" – "бути" у значенні "ставити у що-небудь, виділяти, наділяти", наприклад:

"Do tibi crimini..." [Akta 1894: 590]. (Завдаю тобі злочин).

"... habeo tibi opprobrio duas penas..." [Akta 1894: 417]. (… маю на тебе доказ на два штрафи).

"Neque hos illis quisquam tribuerat superbiae..." [Akta 1894: 1420]. (Він не наділяє їх гордістю).

В актовій латині XVI ст. продовжується процес руйнування подвійного знахідного відмінка (Accusativus duplex). У класич-

ній латині ця конструкція визначається як два акузативи, залежні від одного і того самого дієслова. У російській та українській мовах у цій синтаксичній позиції вживається знахідний відмінок у функції додатка або орудний у функції присудка. Дана закономірність структурної організації слов'янських мов відбивається в актовій латині, наприклад:

"Is me herede fecit..." [Akta 1901: 840]. (Він зробив мене спадкоємцем).

"Judicium kmetones reis judicat" [Akta 1887: 1001]. (Суд присуджує відповідачами селян).

"Marcus capitur arbitro" [Akta 1894: 1112]. (Марко вважається суддею).

Орудний відмінок характеризується найвищою варіативністю функцій, яку він успадкував ще від класичних часів. Ні латинське "ablativus", ні українське "орудний", ні російське "творительный" у термінологічному аспекті не відображають у повному об'ємі категоріальної семантики даного відмінка, а вказують тільки на його окремі функції. У латинській мові орудний відмінок поєднав у собі значення трьох давніх відмінків:

1) власне ablativus, який відповідає на питання – звідки?;

2) instrumentalis, який за значенням ідентичний українському "орудному" та російському "творительному";

3) locativus (місцевого), який відповідає українському "місцевому" та російському "предложному".

В Актах визначається весь спектр функціональної площини орудного відмінка, відомий класичній латині:

1) ablativus separationis (віддалення) *"... vacare officio potest..."* [Akta 1894: 1113]. (…може звільнятися від обов'язку).

2) ablativus inopiae (недостачі) *"... testibus nundatus est..."* [Akta 1894: 1118]. (… позбавлений свідків).

3) ablativus comparationis (порівняння) *"Terra mihi vita est mea carior"* [Akta 1894: 567]. (Земля мені дорожча за життя).

4) ablativus auctoris (авторський) *"... dictum est ullo..."* [Akta 1891: 550]. (…сказане кимось).

5) ablativus instrumenti (знаряддя) *"Res sancta facitur servo..."* [Akta 1886: 590]. (Свята справа слугою…)

6) ablativus modi (дії) *"... homines silentio accedunt"* [Akta 1894: 1119]. (Люди в мовчанні підійшли).

7) ablativus qualitatis (якості) *"Incredibili sum sollicitudine..."* [Akta 1886: 439]. (Я з неймовірним хвилюванням…).

8) ablativus limitationis (обмеження) *"Quanto breviore omne tempus est"* [Akta 1886: 526]. (Чим коротшим є всякий час).

Під впливом східнослов'янських мов ablativus auctoris може вживатися без прийменника "a":

"... judice dicitur..." [Akta 1903: 458]. (… говориться суддею).

"... reo dicitur..." [Akta 1903: 504]. (… говориться відповідачем).

"... ducibus dicuntur..." [Akta 1906: 612]. (… говориться князями).

Замість класичного ablativus limitationis синтаксис актової латини використовує слов'янські відмінкові структури: знахідний відмінок із прийменником "in" (in + Accusativus)

"Sunt quidam homines non in rem, sed in hominem..." [Akta 1906: 1112]. (Є деякі люди по відношенню не до справи, а до персони).

Ablativus qualitatis у класичній латині вживається без прийменника, а в актовій латині він може бути представлений прийменниково-відмінковим сполученням:

"Fridro debet dare pecuniam cum maximo animo..." [Akta 1906: 405]. (Фредро має дати гроші з великою охотою).

Інколи ця прийменниково-відмінкова форма класичної латини замінюється кальками зі слов'янських мов, наприклад, замість класичного "*in me est"* – "залежить від мене", де знахідний відмінок репрезентований прийменниково-відмінковою формою, з'являється відмінкова форма за моделлю de+ablativus – "*de me est":*

"Id de bonis suis erat" [Akta 1906: 487]. (Це було з його маєтків).

"De festo predicto est..." [Akta 1906: 553]. ([Починаючи] Від визначеного святкового дня…).

Оскільки функціональне навантаження відмінків зумовлює вибір прийменниково-відмінкової або безприйменникової форми вираження цих відмінків, то необхідно детально розглянути категоріальну семантику та позиційні характеристики деяких прийменників у порівняльному аспекті з їх українськими відповідниками.

Слід зазначити, що прийменникові конструкції актової латини мають вищу позиційну самостійність, ніж у класичній латині.

Прийменник "a", "ab", вимагаючи орудного відмінка, вживається у тих випадках, коли в українському перекладі йому відповідає прийменник "від" або "у":

"Et si dominus haberet a propinquis ejus impedimenta…" [Akta 1887: 60]. (І якби пан мав перешкоди від своїх родичів…)

"Et procurator respondit: tenet ipsam a sex annis" [Akta 1887: 65]. (А опікун відповідає: він утримує її з шести років).

"Item obligavit, se Stecyzko centum marcas… in quatuor septimanis a datis presenciam…" [Akta 1887: 90]. (Далі він зобов'язався, що [дасть] сто гривень Стецьку через чотири тижні від сьогоднішньої дати).

"Si quis ab deo auferat nummum argenteum" [Akta 1887: 92]. (Якщо хтось забере срібну монету від бога).

Прийменник "ad" виражає такі значення, як і прийменники "про", "до":

"Et si non componerent ad terminos proximos…" [Akta 1887: 100]. (І якщо вони не погодяться між собою самі до найближчих судових років [тобто, засідань суду]…)

"… debet tenere et possidere de anno ad annum cum omni jure et proventibus…" [Akta 1887: 108]. (… має тримати й володіти від року до року з усім правом і прибутками…).

"Et si, quod absit, ad diem predictam non solvere…" [Akta 1903: 28]. (І якщо – хай цього не станеться – до вказаного дня не сплатить…).

"Et si, quod absit, non solveret ad quemlibet terminum" [Akta 1903: 31]. (І якщо – хай цього не станеться – не сплатить до будь-якого терміну).

"Quas si non solveret ad festum predictum" [Akta 1903: 38]. (Якщо не сплатить їх до вказаного святкового дня).

"… domini et domine Judex, velitis audire, quia ista causa induxit se ad librum alias wedra…" [Akta 1903: 39]. (… панове і пане суддя, чи не хочете вислухати, як ось ця справа привела його до відра…).

"… respondit, quod ista causa non spectat ad me, se ad consortem meam" [Akta 1891: 51]. (… відповів, що ця справа стосується не мене, а моєї жінки).

"… *datis michi ad colloquium generale"* [Akta 1891: 53]. (… ви даєте мені [відстрочку] до сеймикового з'їзду).

На відміну від української мови, у класичній латині прийменник "cum" утворював прийменниково-відмінкову форму з іменниками, які належали до тезаурусної групи "назви одягу": *sedere cum tunica* – "сидіти в туніці". У латині актових записів "cum" вживається з іменниками для позначення абстрактних понять:

"... ego propono, quia veniens Johannes cum violencia" [Akta 1906: 25]. (… я пропоную, оскільки Іван прибув насильно…)

"... cum emis aufugit..." [Akta 1906: 302]. (зненацька втік).

Прийменник "de" вживається з Genetivus partitivus, на відміну від класичної моделі de + ablativus:

"... tenet consilia de amicorum..." [Akta 1894: 101]. (… отримує поради від друзів).

"... dedit de fructus..." [Akta 1894: 115]. (дав з прибутку).

"... demonstrat digitus de manus..." [Akta 1894: 126]. (… показує палець руки…).

Прийменник "ex" вживається у значенні "відповідно до", на відміну від класичного значення "з-поміж":

"... fecit ex verbo..." [Akta 1894: 148]. (… зробив відповідно до слів…).

"... dico ex termino predicto..." [Akta 1894: 145]. (… кажу відповідно до визначеного терміну).

"Ex eo, quod villa fuit minor..." [Akta 1894: 150]. (Відповідно до того, наскільки село було меншим).

Деякі прийменниково-відмінкові форми з прийменником "in" виступають незалежними від питань "куди?" і "де?". Така автономність відмінків пояснюється тим, що в українській мові в обох випадках вживається місцевий відмінок, а в латинській питання "куди?" вимагає від іменника знахідного (accusativus) відмінка, питання "де?" – місцевого (ablativus).

"... res venit in manibus judici..." [Akta 1894: 149]. (… справа потрапила в руки судді…).

"... pecuniae proieci in terra..." [Akta 1894: 151]. (… поклав гроші на землю…).

Також аблятив вживається з прийменником "in" при посиланні на термін:

"Termino celebrati ipso in die sancte Agathe" [Akta 1889: 71]. (Проведені у самий строк, на день святої Агати).

"In die prescripto Socha citavit nobilem Boguslaw pro eo" [Akta 1889: 73]. (У вказаний день Соха позиває про це до суду вельможного Богуслава).

"In eo die obligatus est Hyrs de Olechowez iuramentum prestare in die sabbato proximo…" [Akta 1889: 80] (Того дня Гриць Олехович зобов'язався скласти присягу найближчої суботи).

Прийменник "super", який поширений у класичній латині зі значенням "згори, над, поверх" і утворює прийменниково-відмінкову форму знахідного відмінка, в актовій латині утворює тільки форму вираження місцевого відмінка (ablativus) у значенні "до":

"Et si, quod absit, super festum et terminum prefatum solvere neglexerit…" [Akta 1888: 328]. (І якщо він – хай цього не станеться – до вказаного свята й терміну відмовиться заплатити…)

"... super quo recepimus pomoczne..." [Akta 1886: 25]. (… до того ми отримаємо "помічне" [заклад]…).

"... si non daret super die XIV..." [Akta 1888: 333]. (… якщо він не віддасть до 14-го дня...).

Прийменник "retro" ("назад") вживається у значенні "позаду", "за":

"... vade retro me..." [Akta 1888: 350]. (… йди позад мене…)

Прийменник "pro" ("для, замість") продовжує вживатися з аблятивом, але у значенні "про", "з приводу", що пояснюється калькуванням з української мови.

"Etiam idem Thomek debet facere juramentum pro lorica media parte contra Schamlorium" [Akta 1888: 600]. (Навіть ось цей Томко повинен скласти присягу з приводу половини панцера проти Шамлора).

"Petrus thabernator astitit termino primo… pro una marca" [Akta 1887: 601]. (Петро-корчмар прибув на перший термін з приводу однієї гривні).

Незважаючи на те, що Актова латина XVI ст. наслідувала морфолого-синтаксичні функції і форми класичної латини, семантика латинських прийменниково-відмінкових і відмінкових форм зазнала певних змін під впливом східнослов'янських мов, зокрема української мови, оскільки актова латина була лише неточною імітацією класичної латини, що пояснювалося впли-

вом рідної мови писарів, незважаючи на високий рівень їх володіння латиною.

Система відмінкових парадигм актової латини характеризується такими змінами:

1) заміна подвійного називного відмінка (nominativus duplex) орудним відмінком, що змінило синтаксичну функцію називного відмінка: в актовій латині nominativus не виступає іменною частинною присудка;

2) заміна родового відмінка формами таких відмінків, як:
   а) ablativus з прийменником ex;
   б) ablativus з прийменником de;
   в) dativus;
   г) accusativus з прийменником ad;

3) вживання подвійного дативу (dativus duplex);

4) руйнування синтаксичної конструкції подвійного знахідного відмінка (accusativus duplex) і заміна її синтаксичною конструкцією за моделлю структури (accusativus + ablativus) знахідний + орудний;

5) заміна прийменниково-відмінкової форми вираження авторського аблятиву (ablativus auctoris) з прийменником "a" на безприйменникову форму.

1.3.2. Інтерференційні зміни у системі парадигм актової латини

Прикметники актової латини. Прикметники актових записів мало відрізняються від прикметників класичної латини, як у функціональному, так і у формальному плані. У прикметниковій парадигмі актової латини можна визначити такі інтерференційні зміни:

1) вживання в узагальнюючому значенні форм однини:

"... nil mali de ipso nisi bono non scio..." [Akta 1886: 1502]. (нічого поганого про нього, окрім доброго не знаю [досл.: нічого поганого, якби він не був добрим, (про нього) не знаю]).

"... prius distinguitur realiter, posterius distenguetur fortiori..." [Akta 1886: 3204]. (перше реально відрізняється, наступне буде відрізнятися сильніше).

2) субстантивація латинських прикметників:

collocatus, a, um (розташований) – осілий селянин;

colonus, a, um (оселений) – селянин-загородник;

famosus, a, um (славетний) – міщанин;

infidelis, e (невірний) – нехристиянин;

libertinus, a, um (вільновідпущений) – слобожанин;

nobilis, e (знатний, відомий) – вельможа, сановний шляхтич;

oppidanus, a, um (місцевий) – міщанин;

portulanus, a, um – ворітний;

praefectus, a, um (очолюючий) – городничий;

providus, a, um (передбачливий) – возний;

serenissimus, a, um (найясніший) – його величність (про коронована особу);

spectabilis, e (помітний) – знана (відома) людина;

strenuus, a, um (сильний, рухливий) – воїн-шляхтич.

supremus, a, um (найвищий) – великий (гетьман);

3) змішування семантики ступенів порівняння. Класична латина дає приклади вживання вищого та найвищого ступенів порівняння як для заміни, так і для підвищення звичайного ступеня. В актовій латині необхідно відзначити насамперед вживання вищого ступеня замість найвищого:

"... capitaneus fuit judicio de omnium melior..." [Akta 1887: 1134]. (… староста був для суду найкращим з-поміж усіх…)

"... pars terrae de omnium minor..." [Akta 1889: 724]. (… частина землі найменша з усіх).

"... habebat kmethones pauperiores de omnium…" [Akta 1894: 1163]. (… мав селян, найбідніших з усіх).

Необхідно відзначити і виявлення вищої якості ознаки прикметників за допомогою прислівників *satis* або *nimium* у значенні "дуже":

"... habebat satis magnum terminum…" [Akta 1886: 2012]. (мав дуже великий термін).

"... debebat solvere nimium magnum dampnum…" [Akta 1887: 1627]. (… мусив сплатити дуже великий збиток).

4) препозиція прикметника до означуваного слова. На відміну від класичної латини у актах прикметник знаходиться перед означуваним словом, що пояснюється впливом української мови.

"... item Galiciensis nobilis Nicolaus civis ..." [Akta 1888: 636]. (… вельможний Микола громадянин Галицький).

"... suus verus et legitimmus procurator..." [Akta 1888: 1726]. (… його справжній і законний опікун).

"... magnificus dominus Mescho..." [Akta 1886: 517]. (… ясновельможний пан Мишко).

"... inter se habent amicabiles terminos..." [Akta 1887: 1260]. (… вони мають між собою полюбовні судові терміни (тобто, терміни третейського суду).

Займенники актової латини. У сучасній лінгвістиці функції займенників в аспекті текстової граматики тільки починають вивчатися. Встановлено, що займенник є засобом зв'язку між реченнями, чергуючись з препозитивним чи постпозитивним іменником, чи з групою слів. У таких випадках займенник має знакововказівну синсемантію. Міжфазовими зв'язками такого типу вичерпується стилістико-синтаксичне значення займенників і його роль у "великому контексті".

Система займенників класичної латини, яка відображає високий рівень літературної мови, не могла утримувати своєї цілісності в латині актових записів. Трансформація семантики займенників насамперед характерна для вказівних займенників. Це явище можна представити у такий спосіб:

idem, ipse (hic, iste,ille) = is

idem = hic; is =hic.

Займенники *iste, hic, is* у значенні "він же", "той же", "цей же" найбільш вживані в актовій латині і сприймаються плеонастично.

"Ista Margarita debet solvere centum grossos" [Akta 1887: 1534]. (Ця ж Маргарита повинна сплатити сто грошів).

"Hoc est die tertia post f. Matiascha" [Akta 1891: 603]. (Це третій день після дня святого Матвія).

"Hic dominus dixit, quod..." [Akta 1887: 1503]. (Цей же пан сказав, що…).

Під впливом східнослов'янських мов особові займенники у формі називного відмінка можуть виконувати функцію підмета, хоча вони логічно не акцентовані.

"Nos inter vos et subditos vestros dedamus mille grossos civi Galiciensi" [Akta 1889: 2356]. (Ми у присутності вас і ваших підданих передаємо тисячу грошів міщанину Галицькому).

"Haec domina dicit, quod ego non hoc sciebat" [Akta 1887: 115]. (Ця пані каже, що я не знала цього).

"Nos non intuemur causam, sed eam cognoscimus" [Akta 1886: 210]. (Ми не розглядаємо справу, а пізнаємо її).

У класичній латині вказівний займенник у ролі підмета узгоджується з іменником – іменною частиною присудка – у роді і числі. В актах у цій синтаксичній функції аналогічно до української мови вживається вказівний займенник у формі середнього роду, не узгоджуючись з іменною частиною присудка.

"*Hoc est meus testis"* [Akta 1894: 1530]. (Це – мій свідок).

"Hoc sunt kmethones advenientes" [Akta 1891: 531]. (Ось це прийшлі селяни).

Порушення класичної системи займенників супроводжуються вживанням прикметника praesens (присутній) та частіше дієприкметників у ролі вказівного займенника: *dicens* – той, що говорить; *dictus, a, um* – вказаний; *memoratus, a, um* – згаданий; *nominatus, a, um* – названий; *praedictus, a, um* – згаданий; *praefatus, a, um* – вищезгаданий; *veniens* – присутній. Наприклад:

"Ego propono quod dictus Iohanes…" [Akta 1891: 4384]. (Я пропоную, щоб цей (вказаний) Іван…).

"Et sic ipsi dixerunt: veniens capitaneus habet facere…" [Akta 1891: 2487]. (Отже, вони сказали: "Цей (присутній) староста має зробити…").

"Memoratus Matiasch de Boysca vult solvere" [Akta 1903: 1938]. (Цей (згаданий) Матяш з Бійська хоче заплатити).

Дієслова і віддієслівні форми актової латини. Для дієслівної системи словоформ інтерференційні зміни не показові. Для їх розуміння необхідно враховувати процеси, характерні ще для народної латини, оскільки вони прослідковуються в усіх середньовічних джерелах. Насамперед заслуговує уваги здатність дієслів набувати додаткових значень.

"Forte vos poteritis a me petere" [Akta 1903: 625]. (Ви зможете твердо запитати).

"... in omnibus, que debent habere" [Akta 1894: 1520]. (… у всьому, що вони мусять мати).

"Ut debet baptizare..." [Akta 1889: 4028]. (Щоб мав хрестити…).

Синонімічне вживання допоміжних дієслів habere (мати) = debere (бути зобов'язаним) пояснюється калькуванням українських дієслівних форм: ти маєш зробити = ти повинен зробити.

"... habes solvere centum grossos..." [Akta 1888: 510]. (… маєш (повинен) сплатити сто грошів).

"... habent dicere in coram judicium..." [Akta 1887: 438]. (… мають (повинні) сказати у присутності суду).

Характерною особливістю латинської мови актів є вживання дієслів у perfectum logicum. Це явище є наслідком східнослов'янського впливу, оскільки перфект у значенні perfectum logicum структурно і семантично цілком відповідає складеному іменному присудку української мови (дієприкметник + "бути" у теперішньому часі).

"Veniens strenuus Matiasch de Boyska conjunctus est obligationis" [Akta 1889: 1531]. (Прибувши, шляхетний Матяш з Бійська приєднався до зобов'язання).

"... kmetho paratus est ad factum..." [Akta 1889: 2040]. (…селянин приготувався до виконання).

"Nobilis D. tentus est judicio..." [Akta 1891: 724]. (… вельможний Д. був зобов'язаний судом…).

Визначаються випадки, коли латинський кон'юнктив вживається у значенні умовного способу української мови. Саме латинський імперфект подібний до українського умовного способу з часткою "б".

"... quod effectus esset impossibilis, impossibilis esset causa" [Akta 1888: 114]. (… оскільки результат був би неможливим, не була б можливою і справа).

Починаючи з XII ст. активні дієприкметники української мови втрачають форми словозміни і конвертуються у незмінні дієприслівникові форми. Таке перетворення базувалося на тому, що активні дієприкметники змінили синтаксичну функцію означення при другорядних членах речення на обставинну функцію при присудку. В латинській мові актів поруч майже з повною відсутністю дієприкметників при другорядних членах речення спостерігаються випадки порушення узгодження активних дієприкметників з означуваним словом. Це свідчить про принципові зміни в системі активних латин-

ських дієприкметників, оскільки цей процес аналогічний процесу перетворення активних дієприкметників української мови у дієприслівники.

"Illi sedens dicunt…" [Akta 1886: 189]. (Вони сидячи говорять).

Тут активний дієприкметник теперішнього часу *sedens* не узгоджується з підметом *Illi* (Nom. pl.), тяжіє до присудка, через посередництво якого відноситься до підмета.

"Nobiles domini negans dicere tacent" [Akta 1887: 56]. (Вельможні пани, відмовляючись говорити, мовчать). Тут активний дієприкметник теперішнього часу *negans* не узгоджується з підметом *domini* (Nom. pl.), тяжіє до присудка *tacent.*

Функціональній тотожності латинських активних дієприкметників з дієприслівниками української мови сприяло те, що в класичній латині вони вживаються здебільшого не атрибутивно, а предикативно.

1.4. Синтаксичні особливості простого речення актової латинської мови

1.4.1. Порядок слів у простому реченні класичної латини як лінгвістичне явище

Особливості синтаксису латинської актової мови періоду XV–XVI ст. слід розглядати, починаючи з найважливішого аспекту системи речення – структури, яку репрезентує синтаксичний порядок слів.

В історії лінгвістики сформувалися різні, інколи протилежні, погляди щодо лінгвістичного статусу такого мовного явища, як синтаксичний порядок слів.

Античні лінгвісти вважали, що порядок слів у реченні диктується загалом гармонією звучання, ритмікою мови, тобто фонікою речення, тому причини позиційної нестабільності слів розглядалися за межами граматики.

Сучасні лінгвістичні теорії синтаксичної позиційності, звичайно, значно складніші. Намагання представити закономірності синтаксичної структури речення та характер висловлювання як

взаємозумовлюючі аспекти організації синтаксичної одиниці мови призвело до виникнення різноманітних лінгвістичних теорій особливо у XIX ст. Часто у мові намагалися бачити точне відображення логічної схеми речення. "Логічно головне" – на першому місці, "логічно другорядне" слідує за головним. Звідси – поділ мов на "логічні" і "нелогічні", тобто такі, у яких ця схема спрацьовує, і такі, що не приймають цю схему, як стверджує Х. Вейл [Weil 1869, с. 17].

Існує інший підхід, який пов'язує порядок слів із семантичною акцентуацією. Акцент може бути: граматичний, логічний, емфатичний, емоційний.

Слово, яке акцентується, ставиться на перше місце. У кінці речення залишаються слова неакцентовані або такі, акцент яких приглушується.

Х. Вейл, один з найвідоміших лінгвістів, що досліджували проблему латинського порядку слів, справедливо застерігає від ототожнення речення і висловлювання, а відповідно і проти імітації у мові порядку конститутивних елементів висловлювання. Порядок слідування елементів думки, яка керована законами логіки, може відрізнятися від послідовності синтаксичного слідування слів у реченні. Синтаксичний порядок слів не залежить від логічної структури судження, оскільки одна й та ж думка може бути синтаксично представлена по-різному.

Синтаксис не тотожний логіці, але порядок слів у реченні – це не тільки синтаксична структура. Узус може диктувати одній мові локалізацію головного елемента висловлювання, його логічного і емоційного центрів в одному місці речення, іншій мові – в іншому.

Синтаксис відображає об'єктивний, загальний зв'язок між явищами реального світу. У порядку слів відображається індивідуальність змісту речення. Намагання поставити на перший план той чи інший елемент змісту спричиняє "порушення" стандартного узуального порядку слів у мові. Останній, у силу повтору, стає емоційно нейтральним і передає лише об'єктивні синтаксичні зв'язки.

Будь-яке намагання акцентувати той чи інший член речення приводить до його переміщення, тобто до зміни нейтрального,

узусного порядку слів. Таким чином, будь-які порушення узусного порядку слів приводять дослідження у галузь стилістики і значно його ускладнюють.

Робота Х. Вейля на сучасному етапі не вирішує всіх питань, пов'язаних із вивченням порядку слів як аспекту синтаксичної структури мови. Вона не ґрунтується на мовному матеріалі, оскільки не є лінгвістичним дослідженням. У деяких випадках, особливо там, де автор, зважаючи на наукову думку свого часу, намагається проводити порівняльний аналіз порядку слів у реченні з логічною структурою думки, позиція його найбільш сумнівна. Саме за це і критикує його Ж. Марузо [Marouzeau 1938] – автор лінгвістичної тритомної праці про синтаксичний порядок слів латинської мови. Перша і остання позиція, говорить він, не може бути акцентованою. Семантична акцентуація слова у реченні не залежить від важливості поняття, яке слово виражає, і навіть не від логічних і психологічних зв'язків між явищами і словами, що їх позначають. Слово – це елемент мовлення, факт мови. Воно граматично визначене у реченні через зв'язки з іншими словами, від яких воно залежить чи які залежать від нього. Локалізація слова повинна визначатися, насамперед, через відношення до інших слів, з якими воно складає єдину синтаксичну групу.

Уперше, ще в середині XIX століття, необхідність вивчення порядку слів у синтаксичних групах, що складають речення, відзначив О. Ян [Janh 1845], хоча він не визначив меж поняття "синтаксична група". Це зробив А. Бергень [Bergaigne 1878]. Такі групи утворюють підмет із присудком, іменник зі своїм означенням, дієслово з обставиною, яка його визначає і т. ін. При цьому важливо, якою частиною мови виражаються підмет, означення, обставина. Їх морфологічний статус може зумовлювати позицію, яку вони займають у реченні по відношенню до пов'язаного з ними слова. Якщо брати групи, які складаються з двох компонентів, то можливі три варіанти їх взаєморозташування. Якщо головне слово позначити буквою – Г, а залежне – З, отримаємо три моделі:

1) ГЗ – головне слово стоїть безпосередньо перед залежним;
2) ЗГ – головне слово безпосередньо слідує за залежним;

3) З…Г – головне слово розташоване на деякій відстані від залежного. Модель ЗГ представляє нормативний порядок слідування. Зворотний порядок – ГЗ визначається у даному випадку інверсією. Зміна прямого порядку слів часто вносить деякі зміни у значення слів.

У дослідженні приймається теоретичне положення про те, що синтаксичний порядок слів – це явище структурального характеру, яке у мовній онтології визначається певними закономірностями локалізації членів речення стосовно один одного. Тому синтаксичний порядок слів як об'єкт граматичного дослідження доречно аналізувати, вивчаючи позиційну характеристику членів речення, відношення слова до найближчих пов'язаних з ним слів у синтаксичних групах, що дозволить визначити граматичну специфіку слова через його синтаксично-позиційні характеристики.

З розвитком мови може змінюватися і властивий їй порядок слів, тому метою даного розділу є встановлення відмінностей морфолого-синтаксичної організації синтаксичних структур латинської мови періоду українського середньовіччя від латині класичної пори.

1.4.2. Синтаксична позиція дієслова-присудка

Аналіз різних концепцій динаміки синтаксичної структури показує, що лінгвістична проблема зміни латинського порядку слів і зміни цього порядку в романських мовах поки що у мовознавчій науці не вирішена. Це зумовлює необхідність вивчення зміни синтаксичного порядку слів у пам'ятках середньовічної латинської актової мови в Україні, яка характеризувалася впливом на неї розмовної мови. Зокрема тексти актових книг можуть служити ілюстрацією поступового переміщення дієслова з кінцевої (класична латина) через середню (романська латина) до початкової позиції (український варіант латинської мови) у структурі речення.

Найбільш ґрунтовною роботою, яка досліджує питання про місце дієслова в латинському реченні, без сумніву, можна вважати працю Ж. Марузо [Marouzeau 1938].

Вивчення локалізації дієслова у латинському реченні класичної пори автор починає з констатації того, що найбільш частот-

ною є кінцева дієслівна позиція. Це – індоєвропейська характеристика, успадкована латинською мовою від більш давніх часів. Кінцева дієслівна позиція є нейтральною і характерна для тих синтаксичних структур, інформація яких не потребує семантичної акцентуації дієслова.

Особливо охоче ставлять дієслово в кінець речення автори, мова яких відрізняється стильовою нейтральністю. До цих авторів належить, наприклад, Цезар. А. Бергень [Bergaigne 1878, с. 74] стверджує, що у тексті "De Bello Gallico" локалізація дієслівної форми у кінці речення є головною і незмінною умовою латинського синтаксису, навіть у Цицерона, мова якого значно стилістично багатша і різноманітніша, кінцева дієслівна позиція домінує. До цього слід додати, що фінальна дієслівна позиція більш характерна для підрядного речення, ніж для головного за даними Б. У. Портена [Porten 1922, 40].

Дослідження П. Перроша [Perrochat 1926, с. 11] показує, що фінальна позиція дієслова у підрядному реченні є правилом для деяких авторів, наприклад, для Тацита.

Така позиція підтверджує теорію "невиразності" останнього місця латинського речення, його "нейтральності". Підрядне речення, як правило, складається з фактів другорядного значення, вони не динамізують розповідь, а частіше лише повідомляють додаткову інформацію, яка розширює зміст повідомлення головного речення.

З цієї точки зору, початкова дієслівна позиція є досить виразна. Дієслово, що починає речення, змістовно акцентоване. Воно або повідомляє про дію, яка рухає події, або є звертанням у формі імператива. Початкова позиція взагалі є найбільш наголошеною у латинському реченні незалежно від того, який член речення стоїть на початку.

Середня позиція дієслова не надає йому особливої виразності. Вона значною мірою залежить від індивідуальної манери автора, який віддає перевагу середній позиції дієслова у реченні. Ж. Марузо допускає, що у ряді випадків середня позиція дієслівної форми диктується вимогами метрики [Marouzeau 1938, с. 3]. Разом з тим він підкреслює, що вибір позиції дієслівної форми

(початкової, середньої чи кінцевої) не залежить від розміру речення, від кількості його складників [Marouzeau 1938, с. 6].

Дієслово може переміщуватися з нормативної фінальної позиції, щоб поступитися місцем іншому члену речення, який бажано перенести у кінець з тих чи інших причин.

Кінцева дієслівна позиція є найбільш давньою щодо латинського синтаксису. Це підтверджується думкою Ж. Марузо про те, що для індоєвропейського дієслова характерна енклізна локалізація [Marouzeau 1938, с. 65].

Однак вивчення пам'яток латинської мови різних епох визначає тенденцію до переміщення дієслова з кінця речення на початок. П. Лінде справедливо зауважує, що думка про домінуючу кінцеву дієслівну позицію у латинській фразі недостатньо переконлива. Насамперед, стверджує він, необхідно відрізняти порядок слів головного і простого речення від порядку слів підрядного [Linde 1822, с. 153]. До цього часу даному питанню приділялося недостатньо уваги, незважаючи на те, що фінальна позиція дієслова менш властива головному реченню, ніж підрядному.

Окрім того, проблема синтаксичного порядку слів повинна вивчатися згідно з науковим розвитком синтаксичної теорії мови. Зміни, які відбувалися в цьому аспекті в латинській мові, ведуть до поступового переміщення дієслова на початок речення. Можна знайти чимало причин, які зумовлюють ту чи іншу дієслівну позицію. Зокрема, вагому роль, без сумніву, грає експресія. Якщо вважати, що остання позиція в латинському реченні більш нейтральна, то експресивність повинна була вплинути на переміщення дієслова в початкову позицію речення. В окремих випадках автори могли керуватися пошуками стилістичного ефекту, який досягається використанням нетипової для синтаксичної структури речення позицією слів. У деяких випадках метрика і ритм впливали на зміну структурної локалізації членів речення. Діючим і навіть імперативним у цьому аспекті був вплив розмовної мови. Дієслово як виразник процесу – це головний член речення і часто його смисловий центр. В усній мові переміщення дієслова у сильну позицію в реченні є закономірним. Особливо це суттєво для простих і головних речень, які виражають основну інформацію повідомлення.

У підрядних реченнях, які часто використовуються лише для пояснення та уточнення основного повідомлення, особова форма дієслова рідше змінює свою традиційну фінальну позицію.

Ще одне зауваження. При вивченні порядку слів латинської мови класичного періоду, як і всякого іншого, необхідно враховувати стилістичний характер пам'ятки. Не випадково О. Ян говорить про три можливі різновиди порядку слів у латині:

1) про евфонічний порядок слів, який зумовлений гармонією та ритмікою мови, тобто власне фонетичним упорядкуванням речення;

2) про риторичний порядок слів, який диктується максимальним впливом мови на слухача;

3) про граматичний порядок слів, який базується на мовному узусі латинської мови, коли підмет починає речення, а присудок завершує його, коли прямий додаток стоїть перед дієсловом, яке ним керує, а перед прямим додатком розташовуються додатки у давальному відмінку; перед останніми, в свою чергу, повинні розміщуватися обставини часу, місця, причини, способу дії [Janh 1845, c. 145].

Такий граматичний порядок слів, звісно, зустрічається дуже рідко. Він порушується різними причинами: відсутністю того чи іншого члена речення, переміщенням під впливом логічного наголосу на початок речення тих членів, які без акцентуації займали б фінальну позицію. Мають місце і власне мовні причини, які відображують смислові зв'язки членів речення. Насамперед, обставини тяжіють до дієслова і займають придієслівну позицію, означення-прикметники об'єднуються з означуваним іменником і т. д. Смислові зв'язки можуть бути сильніші від традиційного синтаксису і провокувати порушення традиційного порядку слів у реченні.

Ці порушення зумовлюються або смисловими факторами, або впливом розмовної мови автора, яка нехтувала деякими правилами літературної норми. Е. Ріхтер, наприклад, середню позицію дієслова в реченні називає "романською" і вважає, що вона властива народно-розмовній мові (Volkstümlich). Вона пов'язує цей народно-розмовний тип дієслівної позиції з афективністю і виразністю усного варіанта мови. Для того, щоб слово

справило більше враження, було більш виразним, воно повинно змінити своє звичайне місце, оскільки воно логічно не наголошене [Richter 1903, с. 35–38].

Лінгвісти по-різному пояснювали зміни у порядку слів латинського речення. Багато з цих теорій представлені Е. Лерхом, який не погоджується з думкою Е. Ріхтера щодо визначення середньої позиції дієслова як риси народно-розмовної мови. Посилаючись на Б. Дельбрюка [Delbruck 1878, с. 13], він говорить, що ще в індоєвропейській мові кінцева позиція була звичною для дієслова, а звідси, саме ця позиція і є нормою народно-розмовної мови. У римських письменників, стиль яких не відзначався афективністю чи ритмічною виразністю, домінує саме ця дієслівна позиція [Lerch 1934, с. 265–285].

Точка зору Е. Лерха не переконлива, особливо коли він переходить до твердження, що фінальна дієслівна позиція була народною і в давньофранцузькій мові. Без сумніву, пояснення фінальної позиції дієслова у давніх французьких пам'ятках слід шукати у французько-латинських мовних зв'язках: мова пам'яток перебувала під значним впливом латинської писемності, оскільки давні французькі автори були насамперед латиністами, які писали твори релігійного характеру за латинськими зразками (Passion du Christ, Vie de saint Legier, Cahtilene de sainte Eulalie, Vie de saint Alexis).

Пояснення, яке дає Е. Лерх щодо переміщення дієслова у середню позицію, також не зовсім переконливе. Він вважає, що це явище не було само по собі народним, а стало таким тільки завдяки поширенню в народі християнської літератури, якій воно було властиве. Тут виявляється вплив грецької мови, якій була притаманна середня позиція дієслова. Зрештою, Е. Лерх висловлює припущення, що переміщення дієслова на початок речення зумовлене уважним ставленням автора до читача [Lerch 1934, с. 263–264].

Отже, як свідчать історичні джерела вивчення латинської мови, дієслово в особовій формі займало у класичній латинській фразі позицію у кінці речення. Поступово воно переміщується на початок для того, щоб зрештою в середньовічній латині зайняти стабільну синтаксичну позицію іншого члена речення.

Початковою позицією вважається постпозиція дієслова-присудка щодо підмета, якщо він є у тексті.

Середня позиція – локалізація дієслова-присудка у центрі речення відокремлено від підмета другорядними членами.

Фінальна позиція – позиція дієслова-присудка в абсолютному кінці речення суміжно до підмета або відірвано від нього.

Аналіз дієслівних позицій, представлений у даному параграфі, покликаний з'ясувати за яких умов дієслово може змінювати свою позицію, тобто який член речення може замінювати дієслово за такого переміщення. Для вирішення поставленої мети необхідно акцентувати на таких аспектах структурної організації речення:

1) середня і початкова позиція дієслова;
2) дієслівна позиція стосовно до інших членів речення:
   а) дієслово супроводжується обставинами чи обставинними групами;
   б) дієслово займає пре- або постпозицію до підмета.
3) позиція дієслова-зв'язки стосовно пов'язаного з ним дієприкметника у предикативних конструкціях та складних дієслівних формах;
4) взаємне розташування модального (напівдопоміжного) дієслова і пов'язаного з ним інфінітива;
5) позиція особової форми дієслова у підрядних реченнях.

Той чи інший порядок слів у реченні може визначатися рядом факторів.

Перший фактор смислового характеру: необхідність смислової акцентуації того чи іншого елемента висловлювання. Другий – також позамовного характеру: взаємозумовленість двох суміжних членів речення. Нарешті, умова внутрішньомовного статусу: необхідність однозначного визначення синтаксичної функції слова у реченні. Якщо морфологічна функція слова оформлюється недостатньо чітко, вступає в силу синтаксичний фактор – позиція, яку займає слово у реченні.

Лінгвістичний аналіз латинських текстів актових книг дозволяє визначити такі позиційні та морфологічні характеристики дієслова-присудка.

1. У фінальній позиції головного чи простого речень ще досить часто стоїть особова форма дієслова.

"Item nobilis Roman de Markonvje XXIII grossos super eo tenetus quod non respondit" [Akta 1886: 161]. (Далі вельможний Роман з Маркович вимагав на ньому 23 гроші, на що він не відповів).

"Nobilis Johannes oracionibus beatissimi Augustini liberatus est..." [Akta 1886: 167] (Вельможний Іван був звільнений молитвами найблаженнішого Августіна).

"Judicium sabbato proximo ante Nativitatis Christi celebratus est..." [Akta 1886: 168]. (Суд відбувся у найближчу суботу перед Різдвом Христовим).

"Eodem die dominus Capitanius pro violencia illata kmethonibus de Prosed contra nobilem Nicolaum de Netiszczany comparuit, qui pignus ultra diem tercium tetigit" [Akta 1886: 168]. (Того самого дня пан староста був присутній (при розгляді справи) про кривди, заподіяні селянами проти вельможного Миколи з Небіжчан, який взяв заклад на три дні).

Найменш виразна кінцева дієслівна позиція стає своєрідним синтаксичним кліше, що є нормативним, по-перше, для дієслів, які найчастіше вживаються в усіх мовних стилях: "esse", "fieri", "debere", "habere", "celebrare", "liberare", "tenere" та інші; а по-друге, у тих випадках, коли дієслова інших типів потрапляють у реченні в ситуації, які не вимагають семантичної акцентуації.

Таке синтаксичне упорядкування ніяк не можна вважати домінуючим, тому що воно часто порушується без вагомих причин: *"khmetones autem plurimi commanent ibi vere sancti..."* [Akta 1887: 68]. (… численні селяни живуть там освячені вірою…).

Навряд чи "*ibi vere sancti"* переміщено у кінцеву позицію речення для того, щоб звернути на себе увагу читача. У наведеному висловлюванні важливо не те, що селяни, про яких іде мова, відзначаються святістю життя, а те, що вони живуть саме у цьому місці.

2. У більшості випадків дієслово, займаючи середню позицію, постпозитивне щодо підмета, але безпосередньо не межує з ним.

"Item domini Camerarii... domino Petro Lopatiez protraxerunt terminos contra hos... " [Akta 1887: 72]. (Далі Коморники… пану Петрові Лопатичу продовжили термін проти цих…).

"Capitaneus iterum in urbem ad judicium dirigit…" [Akta 1887: 74]. (Староста повторно в місто до суду вирушив).

"Illa autem videns honestos viros… parabat orationem contra maritum suum" [Akta 1887: 79]. (Вона ж, бачачи чесних мужів,… готувала промову проти свого чоловіка).

3. Дієслово у середній позиції займає постпозицію до підмета навіть у тих випадках, коли речення починається з обставини. Це властиво актовій латині, на відміну від романської латини, де обставина, яка починає речення, неодмінно викликала б інверсію підмета.

"Eodem die providus Jacz obligavit se probare juramento contra nobilem Nicolaum…" [Akta 1887: 149]. (Того самого дня возний Яць зобов'язався підтвердити присягою проти вельможного Миколи).

"Sabbato proximo post Gregorii papa (14 Marca 1424) item iudicium celebratum est…" [Akta 1887: 150]. (В найближчу минулу суботу після свята папи Григорія (14 березня 1424) цей суд таки відбувся).

"Super diem prescriptum Socha Scultetus citavit nobilem Boguchwal de Orzeszkow pro eo…" [Akta 1887: 160]. (У визначений день Соха солтис позивав вельможного Богуслава з Орішкова про те…)

"Eodem diem dominus Capitanus comparuit pro violencia…" [Akta 1887: 163]. (Того самого дня пан староста був присутній (на розгляді справи) про насильство…)

4. За відсутності підмета присудок безпосередньо слідує за обставиною чи обставинною групою, яка починає речення.

"Eodem die fuerat citatus ad instanciam Pyotr de Przemislia…" [Akta 1888: 163]. (Того самого дня був позваний до суду Петро з Перемишля…).

"Eodem die obligatus est iuramentum prestare…" [Akta 1888: 165]. (Того самого дня він був зобов'язаний скласти присягу…)

"Ubi ergo mansimus in ea nocte…" [Akta 1888: 169]. (Куди ми, отже, втекли тієї ночі…).

Дуже часто першу позицію у реченні займає дієприкметниковий зворот, абсолютний або, частіше, узгоджений.

"Et vale dicens suis, arripuit iter…" [Akta 1888: 171]. (І попрощавшись зі своїми, він пішов…).

"Vocatoque archidiacono ille interrogat…" [Akta 1888: 175]. (Покликавши архідиакона, він запитав…).

"Item ipso die prescripto constitutus personaliter Kysel kmeto…" [Akta 1906: 234] (Далі, того самого вищезазначеного дня став Кисіль…).

5. Зустрічається інверсія підмета в реченнях, що починаються з необов'язкової обставини.

"Eodem die exiit nobilis Przeczslaws de Wsdow…" [Akta 1888: 176]. (Того самого дня помер вельможний Прецлав зі Вздова…).

"Eodem die astitit termino tercio nobilis Petrus…" [Akta 1888: 208]. (Того самого дня на третє судове засідання прийшов вельможний Петро…).

"Eodem die fideiubuit iudicio Wlodko…" [Akta 1888: 209]. (Того самого дня склав присягу перед судом Владко…).

У тих випадках, коли дієслово перехідне, прямий додаток, як правило, займає безпосередню постдієслівну позицію, відділяючи підмет від присудка.

"Per dies autem plurimos docuit verbum Dei sanctus Fridricus episcopus…" [Akta 1888: 213]. (А через багато днів святий єпископ Фрідріх учив слову Божому…).

Обумовлена інверсія підмета не обов'язкова, але під впливом слов'янських мов вона впевнено з'являється у текстах латинських актів.

6. Присудок може займати у головному реченні першу позицію за таких умов:

а) якщо дієслово стоїть в імперативній формі (у цьому випадку, очевидно, дія виступає першоплановою у змісті речення);

б) якщо речення має розповідний характер (у цьому випадку переміщення присудка у першу позицію відображає динаміку розповіді). Крім того, головне речення може починатися присудком і тоді, коли воно займає препозицію відносно підрядного речення.

"Et sic ipsi dixerunt: Da neptae tuae centum marcas" [Akta 1888: 218]. (І ось вони сказали: "Дай сто гривень своїй онуці").

"*Respondit predictus Paulus et dixit: exi Fredrich…".* [Akta 1888: 220]. (Відповідаючи згаданий Павло сказав: "Я залишив Фрідріха…").

У більшості випадків перша синтаксична позиція представлена дієсловами процесів мовлення, відчуття, руху, а також "*esse" і "habere"*.

"Abiit autem et nullum fecit…" [Akta 1888: 232]. (Він пішов і нічого не зробив).

"Respondit capitaneus et dixit…" [Akta 1888: 234]. (Відповідав староста і сказав…).

"Propono, quia veniens Johannes super hereditatem…" [Akta 1888: 238]. (Пропоную, оскільки Іван прийшов з приводу спадщини…).

"Dicit ergo nobis ipse episcopus…" [Akta 1888: 240]. (Каже нам сам єпископ…).

"Erat autem ibi judicium…" [Akta 1888: 241]. (Суд був там…).

Нетрадиційність початкової синтаксичної позиції дієслова-присудка зумовлює використання у синтаксичній конструкції вставного слова, яке, як правило, вживається для логічно-семантичного поєднання речення з попереднім реченням. У ролі вставних можуть вживатися такі слова: "*et", "item", "tunc", "nam", "itaque", "ac", "sic", "ergo"* т. ін.

"Tunc ait ille capitaneus…" [Akta 1889: 238]. (Тоді говорить цей староста…).

"Et ait nobis sanctus presbiter…" [Akta 1889: 239]. (І каже нам святий пресвітер…).

"Ita adjuvat me Deus…" [Akta 1889: 218]. (Так мені (нехай) допомагає…).

"Et sic dixerunt ipsi: Quis scit, qui fuerit percussus…" [Akta 1889: 217]. (І ось так вони сказали: "Хто знає, хто був убитий").

7. Позиція дієслова-зв'язки "*esse"* стосовно дієприкметника також не постійна. Як і присудок, виражений особовою формою дієслова, так і присудок – сполучення дієприкметника зі зв'язкою "*esse"* – може займати у реченні будь-яку позицію, при чому не виключене збереження сполучуваності цих двох компонентів за моделлю "дієприкметник + зв'язка", що здавна властиве латинській мові.

"Et locutus est ad eos multa in orationem dicens…" [Akta 1889: 220]. (І багато говорив до них, виголошуючи промові…).

"... et mortuus est non loquens…" [Akta 1906: 213]. (… він мертвий і не скаже…).

"Veniens coram nobis strenuus Mathiasc de Boyska fassus est et recognovit, quia vellet et paratus esset…" [Akta 1891: 162]. (Прийшовши до нас, шляхетний Матяш з Бійська заявив і визнав, що він хоче і готовий…).

Інколи допоміжне дієслово і дієслово-зв'язка переміщуються у препозицію до дієприкметника.

"Regressus inde, judicium est ingressus…" [Akta 1891: 163]. (Після його повернення суд розпочався…).

"Tu peccatum hoc posuisti super me, quia non es locutus" [Akta 1891: 171]. (Кладеш цей гріх на мене, хоча й не кажеш (цього).

Таке переміщення, очевидно, можна пояснити лише впливом розмовної мови автора.

Окреслюється загальна східнослов'янська тенденція локалізації дієслова-присудка у початковій синтаксичній позиції.

Фінальна дієслівна позиція більш властива підрядному реченню, ніж головному, – риса, яка успадкована від книжної латини.

Позиція дієслова-присудка у підрядному реченні становить окрему лінгвістичну проблему. Аналіз підрядних речень виявляє дві закономірності в організації їх структур. Насамперед, не всі підрядні речення рівноправні щодо синтаксичної позиції дієслова-присудка, вираженого особовою формою. По-друге, абсолютно очевидно, що саме у підрядних реченнях більш за все зберігся класичний латинський узус – фінальна синтаксична позиція особової дієслівної форми.

Цю особливість підрядного речення, яку середньовічна латина успадкувала від латини класичного періоду, дослідники неодноразово намагалися пояснити ще на матеріалі літературної мови. Як правило ці пояснення базуються на двох аспектах. По-перше, вирішення питання можна шукати в праіндоєвропейській мові, для якої узуальною вважається фінальна позиція особової дієслівної форми. По-друге, якщо керуватися семантичною нейтральністю фінального дієслова у реченні, то будь-яке переміщення у початкову або середню позицію буде свідчити про семантичну акцентуацію дієслова, про психологічну або стилістичну вагомість його у даному реченні. Оскільки дієслово-присудок підрядного речення, як правило, не стільки виражає повідомлення про

якийсь факт чи сприяє динаміці розповіді, скільки визначає додаткові обставини, то воно і не може займати початкову чи середню позицію. "Скромна фінальна позиція, позиція "у тіні", для нього підходить більше, ніж будь-яка інша" [Marouzeau 1938, с. 49].

Наведемо приклади дієслівної позиційності лише у тих типах підрядних речень, які домінують в актових записах – підрядних з'ясувальних і підрядних означальних.

"Item nobilis Johannes Lyrgoscz in quatuor septimanis tres fertones quos Bronowlo kowe eivi Haliciensi recognovit" [Akta 1894: 387]. (Далі, вельможний Іван Лиргощ визнав, [що поверне] на четвертий тиждень три заруки галицькому міщанину Брунові).

"Item domini Camerarii una cum L. et domino Petro Lopatocz protraxerunt terminjs contra hos, qui termino primo non paruerunt" [Akta 1894: 390]. (Далі панове Коморники разом з Л. і паном Петром Лопатичем продовжили судові терміни проти тих, які не з'явилися на перший термін).

"Et dixit ulterius, quod nullam habeo" [Akta 1894: 392]. (І він пізніше сказав, що я нічого не маю).

Результати синтаксичного аналізу актових записів представлені у таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Продуктивність особових форм дієслова-присудка у різних синтаксичних позиціях

Тип речення		Початкова позиція	Середня позиція	Фінальна позиція
Прості речення		56 %[3]	34 %	10 %
Головні речення		50 %	38 %	12 %
Сурядні речення		64 %	6 %	30 %
Підрядні речення	з'ясувальні	11 %	20 %	69 %
	означальні	12 %	10 %	78 %
	обставинні	15 %	19,5 %	65,5 %
	умовні	20 %	12 %	68 %

[3] Продуктивність визначалася за пропорцією такої моделі: загальна кількість речень певного типу (у даному випадку простих) – 100 %; кількість речень цього ж типу з певною дієслівною позицією (у даному випадку початковою) – X %.

Коментар до таблиці. Дані таблиці показують, що фінальна позиція особової форми дієслова-присудка здебільшого властива підрядним реченням. Очевидно, це можна пояснити тим, що прості, головні у складі складнопідрядних і складносурядні речення характеризують розмовний стиль і, насамперед, специфіку рідної мови автора записів. На противагу цій закономірності підрядні речення будуються за принципами синтаксису класичної латини.

Мова аналізованих актів характерна для письмової латинської мови, що функціонувала на Україні XV–XVI ст., а значить і структуру речення можна вважати типовою. Синтаксичний порядок слів цієї латини відрізняється від класичного варіанта. Без сумніву, відхилення від норми зумовлюється такими причинами:

1) руйнуванням старої норми внаслідок того, що письмовий варіант латинської мови не відповідає усному мовленню;

2) суттєвим впливом усної розмовної мови, в якій уже більше романських та українських елементів, ніж латинських.

Крім цього, не слід нехтувати тим фактом, що порядок слів у мовній онтології проектується на межу взаємодії синтаксису і стилістики. Порядок слів як явище синтаксичне нормується закономірностями організації синтаксичної структури, як явище стилістичне – зумовлюється афективно-логічними характеристиками висловлювання. Як зазначає О. Мельничук, семантична акцентуація того чи іншого члена речення за бажанням автора, яка може мати логічний або афективний характер, також зумовлює порушення синтаксичної норми, або вірніше, оказіонально переміщує межі цієї норми [Мельничук 1958, с. 3].

Таким чином, порядок слів – це найважливіший елемент структури речення. Класична латинська мова мала за традицією сталий порядок слів (S P), який міг порушуватися з метою досягнення мелодійності речення або з метою зміни логічних акцентів у семантиці речення. У пізній та середньовічній латині додався ще один важливий фактор. Періоди класичної латини поступилися місцем більш коротким реченням з логічно наголошеним словом, яке займало першу або останню позицію в реченні. У цьому випадку конструкція S P порушується. Нова структура речення була запозичена з української мови. Під впливом синтаксису цієї мови присудок, як правило, займає не фінальну позицію, а початкову позицію поряд з підметом.

1.4.3. Способи вираження головних членів речення

Розглядаючи синтаксис простого речення, дослідники латинської граматики (О. Попов [Попов 1970], О. Реферовська [Реферовская 1968], І. Тронський [Тронский 1953]) звертають увагу на те, що переклад тексту потрібно починати з речення, а саме з визначення і перекладу головних членів речення. Необхідно зазначити, що у теорії перекладу не дотримуються одностайності щодо першості перекладу підмета або присудка. Такі лінгвісти, як З. Покровський, О. Реферовська, Н. Кацман, вимагають першочергового визначення присудка, а потім перекладу підмета. Інші, зокрема О. Попов, вважають за необхідне починати переклад речення з виділення підмета. У досліджені приймається теоретичне положення про необхідність першочергового перекладу присудка, оскільки, по-перше, в реченні набагато легше визначити присудок, ніж підмет, тому що: 1) дієслівна особова парадигма відзначається меншою варіативністю флексій, ніж іменникова; 2) дієслово в латинській мові займає сталу фіксовану позицію: у класичній латині у фінальній позиції речення, у середньовічній латині у початковій синтаксичній позиції, по-друге, через визначення присудка легше знайти підмет, а не навпаки, по-третє, у реченні може бути відсутній підмет, а присудок – майже ніколи.

У латинській мові всіх періодів, як і в індоєвропейській, підмет – головний член двоскладного речення, граматично незалежний від інших членів речення. Як правило, підмет виражається іменником або іншою іменною частиною мови у формі називного відмінка і відображає предмет, якість чи опредмечену дію, що визначають присудок.

Особові займенники у ролі підмета вживаються в Актах надзвичайно рідко, переважно у прямій мові.

"Tunc dixit Lisowski: "... ego propono, quia veniens Johannes super hereditatem..." [Akta 1888: 25]. (І тоді сказав Лисовський: "Я пропоную, оскільки Іван прийшов стосовно спадщини…").

"Respondit predictus Paulus et dixit: "... ego nullum terminum habeo cum Pstezosky, mea me non sitavit" [Akta 1889: 188]. (Згаданий Павло, відповідаючи, сказав: "Я не маю жодного судо-

вого терміну [жодної справи] Пстежовським, а він мені не дає спокою").

"Tunc dixit Fredrich: "... ego paratus sum hoc probare..." [Akta 1889: 100]. (Тоді сказав Фрідріх: "Я готовий це довести").

На відміну від класичної латини, в українському її варіанті дуже часто у ролі підмета при дієслові вживаються вказівні займенники у значенні особових (3-я особа).

"... ei non concordarent, Fridro debet Marcissio in hereditate... fecere"[Akta 1886: 178] (… вони не погодилися з ним, Фредро повинен зробити Макрусові у спадщині…).

"Et si ei non componerent ad terminos proximos causas attemptent" [Akta 1886: 21]. (А якщо вони не погодяться полюбовно, нехай переносять справу на найближчі судові терміни).

"Et ille dixit nobis: volo recipere tres marcas..." [Akta 1886: 22]. (Він нам сказав: "Хочу отримати три гривні").

"*Ille obligavit se nobilis Nicolaus de Cossyna sculteciam liberare in Jodlowka"* [Akta 1888: 10]. (Він зобов'язався, що вельможний Микола з Кожина звільнить солтиство у Йолдівці…).

"Quod si ille non solverit extunc, ei reciperint in judea pecuniam" [Akta 1888: 11]. (А якби він доти не сплатив, вони вимагатимуть гроші в суді).

"Quinque grossos tenetur sibi pene, si ille non solverit" [Akta 1887: 8]. (Він візьме собі майже п'ять грошів, якщо не сплатить).

Це явище пояснюється прямою залежністю синтаксису актової латини від синтаксичних законів східнослов'янських мов. Як зазначають лінгвісти, в українській мові з давніх часів підметова позиція для особового займенника "він" є нормативною:" "скоро онъ тоє отримавъ" ("Слово о збуреню пекла", XVII ст.).

Вплив української мови на синтаксичну систему латини зумовлює ряд змін у класичному способі вираження присудкових форм. Присудок частіше виражається особовою формою дієслова, рідше – іншими частинами мови. Простий дієслівний присудок може бути виражений дієсловами обох станів і видів у будь-якій формі категорії часу. Найчастіше присудок виражається дієслівною словоформою у 1-ій особі однини, що пояснюється стилістичною специфікою Актів. Простий дієслівний присудок

може також виражатися пасивними формами перфекта (perfectum), плюсквамперфекта (plusquamperfectum) та футурум секундум (futurum secundum).

Присудок може виражатися не тільки називним відмінком, але й родовим з дієсловом зв'язкою.

"Illa causa est secundae partis..." [Akta 1889: 1118]. (Ця справа є другою частиною…).

Під впливом східнослов'янських мов присудок може бути виражений прислівником.

"... ideoque prius sunt res morum..." [Akta 1891: 49]. (… а до того ж, спочатку справи звичаєві…). На відміну від латинської мови класичного періоду, яка віддавала перевагу verbum finitum, в Актах у присудковій позиції вживається дієприкметник теперішнього часу у формі називного відмінка.

"... tibi pro eo, quia tu es veniens..." [Akta 1891: 47]. (… тобі через те, що ти прийшов…).

"... quod maxime disconveniens..." [Akta 1891: 48]. (… оскільки ти найдужче не згоден…).

"... sex boves sibi sunt recipientes..." [Akta 1886: 680]. (… шість волів вони забрали собі…).

Під впливом східнослов'янських мов дієслово-зв'язка може випадати.

"... nomen kmetonis... indifferens" [Akta 1903: 461]. (… ім'я селянина… байдуже яке…).

Як правило, у реченнях простежується прямий порядок слів, інверсія може пояснюватися лише логічною акцентуацією присудка.

Присудок може бути виражений сполученням декількох дієслів, одне з яких має додаткове значення у порівнянні з головним дієсловом. Функцію допоміжного дієслова може виконувати велика група дієслів, які виступають як плеоназми (coepisse, debere, posse, velle, habere та інші).

"... kmeto coepit ebullire..." [Akta 1886: 158]. (… селянин почав хвалитися…).

"Torfe vos poteritis a me petere..." [Akta 1886: 168]. (Ви змогли від мене отримати…).

"... in omnibus, quae facere debent..." [Akta 1891: 49]. (… в усьому, що вони мають зробити…).

"... ut debeat baptizare..." [Akta 1894: 68]. (… як мусив би охрестити…).

Майже у всіх актових записах відзначається калькування клаузули з української мови "маєш щось робити" у значенні "бути зобов'язаним".

"... mangare habes..." [Akta 1894: 68]. (… маєш хитрувати…).

"... dare habetis..." [Akta 1894: 89]. (… маєш дати…).

Інтерференційні зміни у синтаксисі актової латини в аспекті морфологічного вираження головних членів речення характеризуються тенденцією до порушення взаємовідповідності категоріальних синтаксичних значень головних членів речення з категоріальними значеннями тих частин мови, якими виражаються підмет і присудок.

У класичній латині підметове значення – вказувати на виконавця дії – повністю відповідало значенню іменника, яким був представлений підмет. В актовій латині прислівник, що вживається у ролі підмета, з одного боку, синтаксично транспозитує в іменник, а з іншого боку (в аспекті синтаксису) змінює певною мірою підметову семантику.

Така ж тенденція характерна і для присудка. Нормою класичної латини є вираження присудка особовою формою дієслова. Актова латина використовує для маніфестації присудкової позиції не тільки слова із категоріальним значенням процесу, а також прислівники, дієприкметники, іменники. Тобто, розвиток синтаксичних структур українського варіанту середньовічної латини характеризується поступовим зменшенням семи процесуальності у функціональній структурі речення, і як верхня межа розвитку цієї тенденції – випадіння допоміжних дієслів і поява нульових зв'язок.

1.4.4. Ускладнені прості речення та їх трансформація у складнопідрядні речення

У латинській мові, як і в інших індоєвропейських мовах, визначаються синтаксичні структури, які мають статус проміжних синтаксичних утворень між простим і складним реченням. Прості речення характеризуються одним суб'єктно-предикатним зв'язком "підмет – присудок" (ця структура може включати також однорідні члени). У теорії лінгвістики складне речення ви-

значається як синтаксичне утворення, у складі якого можна визначити декілька предикативних центрів ("підмет – присудок"), зв'язаних між собою структурними відношеннями. Речення, які становлять предмет дослідження у даному параграфі, складаються з декількох суб'єктно-предикатних зв'язків, але самостійного синтаксичного статусу за моделлю "підмет – присудок" набуває лише один з них; інші функціонують як складні члени речення, які репрезентовані інфінітивними і дієприкметниковими зворотами. Речення такого типу називаються ускладненими. Термін "ускладнене речення" широко використовується у лінгвістичній теорії (М. Таривердієва [Таривердиева 1997], О. Реферовська [Реферовская 1964], О. Попов [Попов 1970] та ін.). Необхідно зауважити, що, як відзначає І. Тронський [Тронский 1953, с. 2], до ускладнених відносять не тільки речення із синтаксичними зворотами, а також речення із вставними конструкціями і навіть з однорідними членами, але такий тип речень залишається за межами об'єкта дослідження даного аналізу.

Речення з інфінітивними і дієприкметниковими зворотами визначають специфіку латинського синтаксису (як і синтаксису давньогрецької мови).

Вживання двох типів зворотів: 1) accusativus cum infinitivo (знахідний з неозначеною формою дієслова) або 2) nominativus cum infinitivo (називний з неозначеною формою дієслова) залежить від того, яку синтаксичну функцію виконує даний зворот у реченні – додатка (в активній конструкції речення) чи підмета (у пасивній конструкції).

Синтаксичний тип речень з пасивною конструкцією характеризується низькою продуктивністю; відповідно речення зі зворотом "nominativus cum infinitivo" зустрічаються набагато рідше, ніж речення зі зворотом "accusativus cum infinitivo". Оскільки різниця між інфінітивними зворотами зумовлена причинами, які не змінюють їх процесуальної семантики, то ці звороти можна визначати як варіанти одного мовного структурного інваріанта. У реченнях з інфінітивними зворотами предикат головної частини представлений дієсловами, які виражають процеси мислення і почуття людини, а тематична диференціація цих думок і почуттів представлена у реченні інфінітивними зворотами.

Ш. Баллі називає явище, сприйняте через почуття, пам'ять, диктумом, а "психічну операцію, яку виконує мислячий суб'єкт над цим явищем – модусом" [Балли 1955, с. 44]. Автор оцінює модус і диктум як обов'язкові складники будь-якого висловлювання.

Реченням з інфінітивними зворотами завжди притаманна різноступенева семантика головної і залежної частини, оскільки вона відображає різні категорії позамовної дійсності та власне мовні.

Лексичний склад дієслів, які приєднують інфінітивні звороти, досить об'ємний. Це дієслова таких тезаурусних груп: verba putandi, verba sentiendi, verba dicendi (declarandi), verba affectuum, verba voluntatis.

Дієслова, що визначаються в латинських граматиках терміном "verba putandi", поділяються лінгвістами на два семантичних поля: дієслова знання і дієслова думки [Таривердиева 1997, с. 50]. Категорія процесу знання представлена в латинській мові дієсловом "scio" – "знаю" (синоніми: "novi", "cognovi"), а також безособовими виразами "constat", "notum est", "fama est" – "відомо" і т. ін. Малочисельність цієї семантичної групи пояснюється, очевидно, тим, що поняття "знання" зіставляється із поняттям "факт", а факт або є відомий, або ні – інші варіанти неможливі. Використання поруч з дієсловами в особових формах безособових виразів "constat", "notum est" та ін. повинно диференціювати суб'єкт знання: конкретну особу (дієслово "scio") чи загальний фонд знань (безособові вирази типу "constat", "notum est"…).

До дієслів категорії "знання" прилягають дієслова семантичної групи verba sentiendi – дієслова чуттєвого сприйняття (videre "бачити", audire "слухати", sentire "відчувати" та інші), які у синтаксичній сполучуваності із інфінітивними зворотами означають не чуттєве сприйняття будь-якого реального об'єкта, а передають інформацію про той чи інший стан справ.

Уживання у функції присудка дієслів категорії сприйняття, як і дієслова "scio", об'єктивно свідчить про те, що змістом звороту є якийсь факт.

На відміну від дієслова "scio", дієслова процесу думки ("arbitror", "censeo", "existimo", "puto", "opinor", "credo", "spero" і т. ін.) незалежно від їх граматичної форми завжди означають особисту думку мовця. До дієслів цього семантичного поля

окрім інших входить дієслово "videor" – "здаватися, вважатися". При цьому дієслову-присудку підмет завжди має складну форму (зворот nominativus cum infinitivo) і виражає об'єкт думки, а суб'єкт модальної оцінки відходить на задній план або взагалі не називається – синтаксична структура речення не вимагає його обов'язковості.

Дієслова, що об'єднані у граматиках латинської мови семантичною групою "verba affectuum", дуже різноманітні за своїми значеннями. Більшість з них означають суб'єктивне почуття, тобто емоційні стани: "gaudeo", "laetor" – "радію", "doleo" – "страждаю", "angor" – "хвилююся", "miror" – "дивуюся", "indignor", "suscenseo" – "злюся", "graviter, aegre, moleste fero" – "тяжко" та інші.

Вияв емоцій зумовлений існуванням реального об'єкта – факту, який викликає ту чи іншу суб'єктивну реакцію.

До дієслів групи "verba affectuum" відносять у нормативних граматиках і дієслова, які об'єднують у своїх значеннях вияв оцінки і супроводжуючі цю оцінку емоції: "glorior" – "хвалюся", "queror" – "скаржуся".

Ще одна тематична група дієслів, які приєднують інфінітивні звороти, – це "verba voluntatis": дієслова процесу бажання ("volo" – "хочу", nolo "не хочу", malo "віддаю перевагу", cupio "дуже хочу") та дієслова процесу волевиявлення ("jubeo" – "наказую", "veto" – "забороняю", "sino" – "дозволяю і т. ін.").

Інфінітивні звороти у позиції при "verba voluntatis" та при дієсловах думки не змінюють свого значення.

У семантиці дієслів, які керують інфінітивними зворотами, багато спільного. Всі вони пов'язані із вираженням думок і почуттів людини, її внутрішнього світу. Ці думки і почуття можуть належати різним особам, а також і самому мовцю. При вираженні думок і почуттів суб'єкта, який не виступає мовцем, потребує додаткової інтерпретації зв'язок семантики дієслів мислення, почуття і бажання з модальною семантикою висловлювання.

Вказівка за допомогою дієслова категорії "знання" на обізнаність деякого суб'єкта передбачає реальність події, представленої інфінітивним зворотом. Якщо керуюче дієслово означає ду-

мку персонажа, виклад точки зору цього персонажа дозволяє вважати, що вона не збігається з точкою зору мовця, інакше вона б не привернула до себе уваги.

У цьому випадку зміст інфінітивного звороту – "можливий світ" персонажа. Вираження емоцій з приводу будь-якої події допускає реальність цієї події, а вираження бажання свідчить про розбіжність бажаного з об'єктивною дійсністю.

На відміну від класичної латинської мови, середньовічна латина в Україні користується зворотами значно рідше, що пояснюється інтерференційним впливом українського синтаксису, якому не відоме вживання інфінітивних зворотів. Під впливом українського синтаксису зворот "acusativus cum infinitivo" трансформується у підрядне з'ясувальне речення із сполучником "quod", а зворот "nominativus cum infinitivo" зникає зовсім.

Потрібно зауважити, що навіть у тих випадках, коли зворот "accusativus cum infinitivo" зберігається, присудок звороту виражається виключно інфінітивом презенсу, хоча класична латина за твердженням О. Попова [Попов 1970, с. 219] передбачає вживання perfectum infinitivi та futurum infinitivi після "verba sentiendi", "declarandi" і "verba affectum".

Наприклад:

1) *"Hriszko Cornelyowski obligavit se Costconem de Vicotni statuere in primis terminis"* [Akta 1891: 181]. (Гришко Корнельовський зобов'язався стати на перших рочках з Костем із Викот); *statuere* (infinitivus praesentis activi) замість *statuturum esse* (infinitivus futuri activi);

2) *"Qui fratres juraverunt duo tactis manibus ad signum sancte crucis ipsum esse fratre suum*." [Akta 1901: 189]. (Ці двоє братів присягли, доторкнувшись руками святого хреста, що він був їх братом); *esse* (infinitivus praesentis activi) замість f*uisse* (infinitivus perfecti activi);

3) *"Obligavit se nobilis Nicolaus sculteticiam liberare"* [Akta 1901: 413]. (Вельможний Микола зобов'язався, що звільнить війтівство); *liberare* (infinitivus praesentis activi) замість *liberaturum esse* (Infinitivus futuri activi);

4) *"Nicolaus obligavit se construere duas rothas molares…"* [Akta 1901: 188]. (Микола зобов'язався, що він зробить два мли-

нових колеса…); *construere* (infinitivus praesentis activi) замість *constructurum esse* (Infinitivus futuri activi);

5) *"Petrus obligavit se debere intercedere quinquaginta marcis"* [Akta 1891: 918]. (Петро зобов'язався, що він обов'язково уступить за 25 грошів); *debere* (infinitivus praesentis activi) замість *debiturum esse* (infinitivus futuri activi).

Зворот, як правило, залежить від дієслів із значенням "говорити", "виявляти волю", з іншого боку, зворот залежить інколи від дієслів, які у класичній латині вимагають підрядного речення. Наприклад, після "verba voluntatis": "optare", "velle" (бажати), "obligare" (обіцяти), "rogare", "petere" (просити), "permittere" (дозволяти).

"Servus domini Steczkonis de Tarnawa rogavit se dare tres marcas" [Akta 1901: 417]. (Слуга пана Стецька з Тарнова попросив, щоб йому дали три гроші).

Зустрічаються приклади змішаного вживання звороту і підрядного речення з "quod", що відображає вплив українського синтаксису на писаря, який добре володіє обома мовами (українською і латинською).

"Dominus dixit quod servus Petrus habere faure" [Akta 1906: 21]. (Пан сказав, що слуга Петро повинен робити).

"... Predictus dominus castellanus dixit, quod nolo rogare" [Akta 1906: 28]. (Названий пан каштелян сказав, що я не хочу просити).

"Dominus Castellanus Przemisliensis solus stans dixit, quod nolo respondere" [Akta 1906: 31]. (Пан каштелян Перемишльський, сам [особисто] ставши сказав, що я не хочу відповідати).

Найпоширенішим явищем в Актовій латині є повна трансформація зворотів у підрядні речення із сполучником "quod". Конструкція "dixi quod…" є абсолютно суперечним явищем у синтаксичній системі класичної латини. Поширенню сполучника "quod" сприяло те, що за структурно-позиційними та функціональними характеристиками цей сполучник аналогічний українському сполучнику "що", оскільки у даному випадку "quod", як і "що", не виступає у статусі питального займенника середнього роду. З цієї причини сполучник класичної латини "ut" (що, щоб) був замінений у XV ст. на "quod", причому характерною особ-

ливістю цієї заміни було вживання індикативу при сполучнику "quod", що пояснюється впливом просторічного варіанту латини, де не дотримувалося правило узгодження часів.

"... castellanus dicit, quod tacere eum oportet..." [Akta 1888: 405]. (… кастелян каже, що йому належить мовчати…) – (oportet – praesens indicativi activi).

"Veniens Dobeslaus proposuit, quod tu villam recepisti et tenes" [Akta 1888: 157]. (Добеслав, прийшовши, запропонував, щоб ти село взяв і тримав) – (recepisti – perfectum indicativi activi; tenes – presens indicativi activi).

"Et Kostco de Vroz statuit pueros et dixit, quod etatem non habent" [Akta 1889: 157]. (Костя з Врожа поставив синів і сказав, що вони ще неповнолітні) – (habent – praesens indicativi activi).

"Petrus proposuit, quod tu recepisti tres marcas" [Akta 1889: 164]. (Петро запропонував, щоб ти взяв три гривні) – (recepisti – Perfectum indicativi activi).

В актовій середньовічній латинській мові зберігаються синтаксичні структури, які у системі мови набувають статусу проміжних синтаксичних утворень між простим і складним реченням. Це – ускладнені речення, до яких відносяться не тільки речення із синтаксичними зворотами, а також і речення із вставними конструкціями і навіть з однорідними членами.

На відміну від класичної латинської мови, актова латина характеризується нижчим ступенем вживаності зворотів, що пояснюється інтерференційними особливостями українського синтаксису простого речення, для якого інфінітивні звороти не характерні.

Як правило, синтаксичний зворот "accusativus cum infinitivo" трансформується у підрядне речення із сполучником "quod", який за структурно-позиційними та функціональними синтаксичними характеристиками адекватний українському сполучнику "що", а в морфологічному аспекті відповідає питально-відносному займеннику середнього роду "що". Характерною особливістю цієї транспозиції є вживання індикативу при сполучнику "quod", що пояснюється впливом усної розмовної форми української мови, в якій не простежується узгодження часів.

1.4.5. Синтаксичні структури складних речень

Складні речення становлять органічну ланку в загальній системі мови. У межах складного речення досить виразно розмежовуються складносурядні та складнопідрядні речення. Складносурядні вільніше творять усні форми мовлення, складнопідрядні – книжні, писемні, тому складносурядних речень в актовій латині дуже мало. Основну масу складають складнопідрядні речення, що пояснюється причиново-наслідковою специфікою судових процесів, відображених в актових записах.

Репрезентантами єднального зв'язку між частинами складносурядного речення виступають сполучники: et, ac, que (=et), neque… neque.

Наприклад:

"... tu ab isto easdem recepisti et ego paratus sum docere testibus..." [Akta 1886: 530]. (…ти їх отримав від нього, і я був готовий показати за допомогою свідків…).

"... ista causa non spectat ad me ad consortem meam ac ego paratus sum statuere ipsam ad respondendum de ista causa" [Akta 1886: 533]. (… ця справа відноситься не до мене, а до моєї родички, і я готовий поставити її для відповіді в цій справі).

"... nullam habeo que si haberem..." [Akta 1886: 1134]. (… я не маю нікого, а якби мав…).

Виразниками розділового зв'язку між частинами складносурядного речення є сполучники *vel* або *aut.*

Наприклад:

"... et ego paratus sum docere testibus aut ius michi dictat..." [Akta 1887: 1250]. (… я готовий показати через свідків, або мені велить право…).

Найбільш часто зустрічаються складносурядні речення з протиставним зв'язком. Показником протиставного зв'язку є сполучник *sed*.

Наприклад:

"... paratus sum, sed ille scit literam..." [Akta 1887: 1260]. (… я готовий, але він знає лист…)

"Item eodem die constitutus personaliter Iwan coram iudicio terrestri non compulsus nec coactus, sed racionabiliter contulit et resignavit agrum" [Akta 1887: 1271]. (В той самий день Іван став

особисто перед земським судом, не примушений ані приведений, але [сам] належним чином все виконав і відмовився від поля).

"... pro quo me Steczko inculpavit, iustus sum nec kmethonem suum violenter in via publica percussi sed boves non nominavit." [Akta 1887: 1283]. (… в тому, за що Стецько звинуватив, я не винен, і я не бив його селянина на вільній дорозі, але він не згадав про волів).

"... dicens: dominus Steczko pareret, sed expedicio quottidie contingit… " [Akta 1887: 1283]. (… кажучи: пан Стецько погодився, але зачіпає щодня наїздом…).

"... non habeo ipsas, sed in quattuor septimanis detis mihi ipsas…" [Akta 1887: 1294]. (… я їх не маю, але за чотири тижні ви мені мусите їх дати…).

Складносурядне речення без зворотів (ablativus absolutus, accusativus cum infinitivo, nominativus cum infinitivo) та без сполучників характерне для синтаксису актових записів. Семантична самостійність речень, поєднаних у складі складносурядного речення, відносна. Цю самостійність можна констатувати, лише розглядаючи кожне речення окремо, без врахування сурядного зв'язку у складному реченні. Реально семантика кожного простого речення пов'язана зі змістом іншого речення, з яким перше утворює єдине синтаксичне ціле.

Складнопідрядним реченням називається складне речення, що складається з двох простих речень, з яких одне синтаксично залежне від іншого і пов'язане з головним за допомогою сполучників або сполучного слова.

Показниками синтаксичних відношень між частинами складнопідрядного речення є не тільки сполучники та сполучні слова, а також порядок слідування частин складнопідрядного речення, та інтонація, яку найскладніше досліджувати на матеріалі латинської мови.

Найчастіше в актових записах зустрічаються складнопідрядні речення з підрядними означальними і підрядними обставинними.

Означальні підрядні речення приєднуються за допомогою сполучних слів *qui, quae, quod, quales* та ін. Найчастотнішими з них є сполучні слова *qui* та *quod*, які вносять до підрядного речення найбільш загальні означальні значення.

Підрядне речення ніколи не передує головному, типовою позицією для підрядного є постпозиція до головного, хоча інколи в актовій латині підрядне речення займає інтерпозицію щодо головного, і це пояснюється впливом українського синтаксису.

Якщо *qui, quae* виконують функцію підмета, то вони ставляться у формі називного відмінка.

"... dominus Capitaneus dicit contra nobilem Nicolaum de N., qui pignus tetigit ultra diem tercium" [Akta 1888: 506]. (… пан староста говорить проти вельможного Миколи з Н., який отримав завдаток три дні тому).

"Qui dixerunt: est frater noster liber, qui recedere habet et recessit ut aliquis nostrum alias wolni" [Akta 1888: 511]. (Які сказали: "Наш брат вільний, він може піти і піде, як кожний з нас, бо [ми] вільні…").

"Eodem die pro causa, qui queritus inber Pelkam de J. et Ivankonem Popel, qui acceptus erat de jure ad arbitrandum…" [Akta 1888: 512]. (Того самого дня через справу, яка виникла між Пелкою з Й. та Іванком Попелом, який був закликаний судом для посередництва).

"Eodem die causa, qui gerebantur inter Mech de Pobedne parte ex una et Anthosz de Jutrilow parte ex altera" [Akta 1888: 450]. (Того самого дня справа, яку вели між собою Мех з Побідного, з одного боку, і Антон з Юрилова, з іншого).

"Et sic ipsi dixerunt: quis scit, qui ex duos fuerit percussus…" [Akta 1888: 450]. (І так вони сказали: Хто знає, хто з двох був побитий).

"Item domini Camerarii una cum L. Et domino Petro Lopaticz protraxerunt terminos contra hos, qui non paruerunt termino primo" [Akta 1888: 461]. (Далі пани коморники разом з Л. вказали пану Петру Лопатичу судовий термін проти тих, які не з'явилися на перший термін).

Якщо відносний займенник *qui* виступає другорядним членом речення, то він вживається у непрямому відмінку без прийменника або з прийменником.

"... in causa et causis, quas habent et habituri sunt cum nobili N..." [Akta 1888: 462]. (У справі і справах, які вони мають і матимуть з вельможним Н…).

"... ordinavit suum verum procura torem, actorem et factorem videlicet Petrum ipsius maritum pro singulis causis, quas habet vel habitura est cum quibuscunque personis" [Akta 1887: 463]. (Вона призначила свого дійсного представника, позивача і уповноваженого, а саме Петра, свого чоловіка, для ведення певних справ, які вона має чи матиме з будь-якою особою).

"... pro eo, quod centum grossos, quos sibi teneris, solvere non vis..." [Akta 1889: 399]. (… з приводу того, що сто грошів, які ти собі взяв, не хочеш заплатити).

"Katherina uxor urbani constituit, prout melius potuit, suum verum et legittimum procuratorem dominum urbanum virum in causa, quam habet et habitura est cum domino Iohanne Chlopsky" [Akta 1889: 400]. (Катерина, дружина городянина, вирішила взяти, оскільки так буде краще, своїм дійсним і законним представником чоловіка, городянина, до справи, яку вона має і матиме з паном Іваном Хлопським).

Середньовічна латина нехтує вживанням означальних речень з присудком у формі кон'юнктиву. Ці речення заміняються означальними реченнями, у яких присудок вжито в індикативі.

З'ясувальні підрядні речення вводяться сполучником *quod*, який є найтиповішим сполучником актових записів. Речення із сполучником *quod* займає постпозицію щодо головного речення, на відміну від класичної латини, де речення із сполучником *ut* займають препозицію до головного речення, виконуючи тільки функцію об'єкта.

"... et dixit, quod nullam habeo..." [Akta 1891: 355]. (… і він сказав, що я нічого не маю…).

"Super hoc ex eo, quod villa fuit minor..." [Akta 1889: 152]. (Наперед виходячи з того, що село було меншим…).

"Et que pars non teneret illud, quod arbitres sic invenerint..." [Akta 1886: 268]. (І ця частина не матиме того, якщо арбітри так вирішать…).

В актах зустрічаються підрядні з'ясувальні речення, які відносяться до займенника і вживаються інтерпозитивно. У цьому випадку складнопідрядне речення має таку структуру:

підрядне речення із займенником *quod explicativum* продовжує головне речення:

"Id, quod est indivisum, idem distinctum…" [Akta 1889: 106]. (Те, що є нерозділеним, а так само поділене).

"Et si is, quod absit, non solverit…" [Akta 1888: 540]. (І якщо той, хто відсутній, не сплатить…).

"Et si ille Mathiasch, quod debet respondere, non respondebit…" [Akta 1889: 276]. (І якщо той Матяш, що мав би відповідати, не відповість…).

Як правило, у таких з'ясувальних реченнях *quod* вживається з дотриманням правил послідовності часів. Необхідно зауважити, що під впливом української мови зустрічається в деяких випадках індикатив.

"... dicunt, quod illa vult discordiam…" [Akta 1894: 1584]. (…кажуть, що вона хоче виразити згоду).

"Requiritur, quod kmeto habet potentiam obedientialem" [Akta 1894: 736]. (З'ясовується, що селянин підлягає послуху).

Інтерференційним впливом української мови пояснюється вживання в актовій латині quod obiectivum, замість класичних синтаксичних зворотів "знахідний з інфінітивом" та "називний з інфінітивом".

"Capitaneus petivit, quod milites urbem non diruerent" [Akta 1886: 1559]. (Староста зажадав, щоб солдати не руйнували міста).

"Mando tibi, quod tu res meas geras" [Akta 1887: 2007]. (Я доручаю тобі, щоб ти вів мої справи…).

У складних реченнях з підрядними причини підрядні речення вказують на причину або на обґрунтування того, про що говориться в головному реченні. Підрядні причинові поєднані з головним реченням за допомогою сполучників *quia, cum, quatenus, quod, quando, sic ut.* У головному реченні може стояти *eo, ex eo*. Сполучник *sic ut* у значенні "так як" є калькою українського сполучника – це одна із інтерференційних змін у синтаксисі актової латини, проте сполучник класичної латини *quoniam* не зустрічається в актових записах. Серед перерахованих сполучників найпродуктивнішим є сполучник *quia*.

"... quod habet rationem, habet veritatem, quia is est verus…" [Akta 1888: 3040]. (… хто має рацію, має слушність, оскільки правий).

"... pro eo, quia ipse nullam fecit..." [Akta 1889: 2060]. (… через те, що сам нічого не зробив).

"... ego paratus sum, quia ego habet literam..." [Akta 1888: 2753]. (я готовий, оскільки я маю лист).

Підрядні речення з сполучником *quia* у більшості випадків займають постпозицію до головного. У класичній латині сполучник *quia* не продуктивний, в Актах це найчастотніший сполучник. Якщо причина є думкою автора, то сполучник *quia* у постпозиції вимагає індикативу.

"Thomik debet juramentum facere, quia is est retes..." [Akta 1889: 2008]. (Томко повинен скласти присягу, оскільки він звинувачується).

Під впливом східнослов'янських мов сполучник *quia* вживається з кон'юнктивом, якщо необхідно виразити умовний спосіб.

"... eo enim deus sit impossibilis, quia effectus ejus esset impossibilis... " [Akta 1891: 2072]. (… тим самим існування Бога неможливе, оскільки його результат був би неможливим…).

У цьому причиновому реченні кон'юнктив стоїть в імперфекті після презенса кон'юнктива головного речення. Отже, тут не дотримується часова послідовність, а вживається умовний спосіб.

Другим за продуктивністю сполучником є сполучник *cum*, який вводить до складнопідрядних структур препозитивні, постпозитивні та інтерпозитивні підрядні речення і завжди вживається з кон'юнктивом. Сполучник *cum* у першій позиції підрядного речення може замінюватися логічно акцентованим словом.

" ... possibilitas solvere cum non sit, ea non debet dicere..." [Akta 1891: 62]. (… оскільки можливість заплатити відсутня, вона не повинна обговорюватися…).

Сполучник *quod* в значенні причинового сполучника "тому що", як правило, вводить постпозитивні підрядні речення.

"... dicens, nam actum esse vere, quod sic existit..." [Akta 1894: 1643]. (… кажучи: це дійсно було зроблене, тому що так є).

Часто сполучник *quod* разом з *eo* перетворюється у складний сполучник *ex eo quod*. Займенникова частина сполучника тяжіє до головного речення, і в таких випадках ми маємо справу з розчленованим причиновим сполучником. Таке розчленування у

постпозиції підрядного речення характерне для латині XV–XVI ст., оскільки в класичній латині в головному реченні вживалися такі слова: *propterea, ideo, idcirco, ob eam*.

"... causam consilium malum est ex eo, quod non pendeat a judicio..." [Akta 1888: 2030]. (… рішення в справі є негативним внаслідок того, що не відкладалося судом…)

"... ita me Deus adjuvat ex eo, quod ego sum verus..." [Akta 1889: 1572]. (… таким чином Бог допоміг мені, тому що я правий).

Складне речення з підрядним умовним є важливим структурним елементом актів в силу їх специфіки. Єдиним сполучником умовних речень є сполучник *si*, який повністю відповідає сполучнику української мови "якщо".

В актових записах домінують складнопідрядні речення з препозицією умовного. Вказівне слово у головному реченні відсутнє.

"Jam vero si inquireretur, quod est..." [Akta 1886: 284]. (якщо б було вже встановлено, що…).

"Et si non solveret in dicto termino, debet dare obligacionem" [Akta 1888: 3143]. (Якщо він не сплатить у вказаний термін, він має дати зобов'язання).

"Et si aliquo modo predicta villa eis abjudicaretur, debebunt solvere" [Akta 1889: 2547]. (Якщо якимось чином згадане село буде їм відсуджене, вони мають заплатити).

"Et si autem, quod absit, non solveret, aut solvere negligeret, subjudex debet tenere villam" [Akta 1891: 1528]. (А якби, чого хай не станеться, він не сплатив чи відмовився платити, підсудок повинен тримати село).

В актовій латині спостережується більше розмаїття типів умовного зв'язку у порівнянні з класичною латиною. Є підстави говорити про вплив східнослов'янських мов, які характеризувалися багатоманітністю форм зв'язку умовних речень, і про деяку нечіткість умовних конструкцій, і про їх недостатню виразність.

Для синтаксичного опису складнопідрядних умовних речень необхідно розглянути співвідносне вживання дієслівних форм у зумовлюючій та зумовленій частині, тобто розглянути три традиційних періоди умовних речень: реальний, потенційний і нереальний.

Синтаксичний аналіз умовних речень зберігає сталу термінологію у визначенні головного та підрядного речень, а саме протасис – для підрядного речення, аподосис – для головного речення.

Для розуміння семантики цих періодів необхідно порівняти їх із формами умовних періодів української мови. Українська мова має лише дві форми: у першій формі сполучник "якщо" поєднується з дійсним способом, у другій формі сполучник "якщо" поєднується з умовним способом. Різниця між ними та, що за допомогою першої форми мовець висловлює припущення об'єктивно, без суб'єктивного судження про реальність припущення, а за допомогою другої форми він висловлює припущення, яке не відповідає дійсності.

Наприклад, із речення: *"Якщо вивчення латинської мови розвиває мислення, то воно необхідне"* не ясно, чи вважає мовець латинську мову як таку, що розвиває мислення. Якщо змінити речення: *"Якщо б вивчення латинської мови розвивало мислення, то воно було б запроваджене до всіх навчальних закладів"*, то в даному випадку мовець дає зрозуміти, що він не вважає латинську мову такою, що розвиває мислення. І навпаки, у реченні *"Якщо б вивчення латинської мови не розвивало мислення, то воно не було б введене до більшості навчальних закладів"* мовець акцентує на тому, що латинська мова розвиває мислення.

З трьох форм умовних періодів латинської мови перший – реальний період (casus realis), відповідає українській першій формі з сполучником "якщо", а другий і третій, потенційний (casus potentialis) та нереальний (casus irrealis) відповідає українській другій формі з сполучником "якщо б". Різниця між другим і третім періодом в тому, що за допомогою другого періоду висловлюється припущення, яке стосується майбутнього, а за допомогою третього припущення, яке стосується теперішнього і минулого. Українською мовою латинський другий та третій періоди виражаються однаково: за допомогою сполучника "якщо б" з минулим часом.

Таким чином першим латинським періодом мовець висловлює об'єктивне припущення, яке стосується теперішнього, майбутнього чи минулого часів. Другим періодом мовець висловлює суб'єк-

тивне припущення, що стосується майбутнього. Третім періодом мовець висловлює суб'єктивне припущення, що стосується теперішнього чи минулого. У першому періоді вживаються всі часи дійсного способу як у протасисі, так і в аподосисі. У другому періоді вживаються здебільшого praesens conjunctivi, як у протасисі, так і в аподосисі, рідше perfectum conjunctivi. У третьому періоді imperfectum conjunctivi, як у протасисі, так і в аподосисі, означає тривалу дію або повторювану, яка не відповідає дійсності у теперішньому часі, тобто вживається там, де реальний стан справ виражався через praesens indicativi; plusquamperfectum conjunctivi вживається там, де реальний стан справ виражався б через perfectum чи plusquamperfectum indicativi.

Таблиця 1.4

	Протасис	**Аподосис**
1.	Si + indicativus	indicativus, imperativus
2.	Si + praesens conjunctivi / perfectum conjunctivi	praesens conjunctivi / perfectum conjunctivi
3.	Si + imperfectum conjunctivi / plusquamperfectum conjunctivi	imperfectum conjunctivi / plusquamperfectum conjunctivi

В Актах відсутня чіткість у вживанні періодів умовних речень. Приклади реального періоду умовних речень в актових записах взагалі не зустрічаються. В усіх реченнях умовного типу спостережуються відхилення від класичної норми в аподисисі, зберігаються тільки два часи індикатива: теперішній (praesens) і майбутній (futurum I), що відображає синтаксичну конструкцію української мови. Протасис всіх речень виражається imperfectum conjunctivi, тому що умова настільки пов'язана з наслідком, що він уявляється визначеним і безсумнівним, а сама умова носить переважно ітеративний характер.

"Et si non daret, totidem dampni pagabit…" [Akta 1886: 1021]. (Якщо він не віддасть, то відшкодує весь збиток).

"Si non concordarent, Fridro ipse debet facere…" [Akta 1888: 125, 610] (Якщо вони не дійдуть згоди, Фредро сам має зробити…).

"Et si non daret in predictis septimanis, sex boves sibi non sunt recipiendi" [Akta 1886: 1530]. (Якщо він не віддасть у визначений тиждень, він не отримає шести волів).

"Et si non adimplerent, debebunt sibi dare intromissionem" [Akta 1886: 842]. (Якщо вони не виконають, то мають йому передати [право] ув'язання).

ВИСНОВКИ

У дослідженні ставилося завдання описати морфологічну та синтаксичну системи актової латинської мови, що функціонувала на території Галицької Русі у XV–XVI ст.

Лінгвістичний аналіз середньовічної актової латини в Україні проводився на матеріалі актових книг Галицької, Сяноцької, Перемишльської та Львівської адміністративних округ. Оскільки дослідження визначалося необхідністю виявити інтерференційні зміни в системі граматики актової латини, то найпершою вимогою у виборі об'єкта дослідження була вимога вибору латинських текстів, які зазнали найбільшого впливу української мови.

Визначення Галицьких і Сяноцьких судових записів як таких, що зазнали найбільшого впливу української мови першопочатково було зроблено гіпотетично: грамотність судових записів залежить від освіти судових писарів, що, в свою чергу, зумовлювалося терміном полонізації певної території.

Ця гіпотеза перевірена і підтверджена порівняльним аналізом актових записів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ за диференційними ознаками:

1) ступінь збереженості книг;
2) дотриманість хронології та логічного змісту записів;
3) рівень грамотності записів;
4) ступінь лексичної інтерференції.

Зіставний аналіз визначає актові записи Галицьких і Саноцьких книг більш оригінальними щодо змін у мовній системі ка-

нонічної латини і найкраще збереженими. Порівняльна характеристика актових книг, що представлена у дослідженні, вносить нові дані у розвиток українського джерелознавства, яке не бере до уваги книжкове діловодство XV–XVI ст. як диференційну ознаку у класифікаційній системі книг.

Зіставлення граматики латинської мови класичної латини і граматики латинської актової мови періоду середньовіччя в Україні проводилося шляхом суцільного перегляду текстового матеріалу Сяноцьких і Галицьких актових записів XV–XVI ст., що дозволило на основі методу зіставного аналізу представити лінгвістичний опис морфології та синтаксису актової латини і дало можливість встановити інтерференційні зміни у граматичній системі актової латинської мови як результату латино-українського білінгвізму.

До одиниць досліджуваної граматичної системи були віднесені словоформи та речення, які розглядалися в аспекті взаємодії формального та функціонального плану мовного знака як цілісності.

Базуючись на постулатах загальної лінгвістичної методології, представлений у дослідженні лінгвістичний опис відображає взаємозв'язок мовних рівнів в упорядженні ієрархії мовної системи і будується згідно з вимогами теорії концептуальної граматики:

1) морфологія актової латини відображає інтерференційні зміни у системі частиномовних парадигм;

2) синтаксис актової латинської мови відображає інтерференційні зміни у синтаксичних структурах речень.

Лінгвістичний аналіз морфологічної системи актової латини проводився в аспекті інтерференційних змін частиномовної стратифікації та в аспекті взаємодії морфологічних характеристик словоформ із їх синтаксичними функціями, що відображає ієрархічні відношення в онтологічному упорядженні мовної системи.

Незважаючи на те, що актова латина XVI ст. наслідувала морфолого-синтаксичні функції і форми класичної латини, система частиномовних парадигм актової латинської мови XV–XVI ст. в Україні зазнала певних змін під впливом української мови, оскільки актова латина була лише неточною імітацією класичної латини, що пояснювалося впливом рідної мови на писарів, незважаючи на високий рівень володіння латиною.

Зокрема система відмінкових парадигм іменника актової латини характеризується такими інтерференційними змінами:

1) заміною подвійного називного відмінка (nominativus duplex) орудним відмінком, що змінило синтаксичну характеристику називного відмінка: в актовій латині nominativus не виступає іменною частиною присудка;

2) заміною родового відмінка формами таких відмінків, як:
   а) ablativus з прийменником ex;
   б) ablativus з прийменником de;
   в) dativus;
   г) accusativus з прийменником ad;

3) вживанням подвійного дативу (Dativus duplex);

4) руйнуванням синтаксичної конструкції подвійного знахідного відмінка (accusativus duplex) і заміна її синтаксичною конструкцією за моделлю структури (accusativus + ablativus) знахідний + орудний;

5) заміною прийменниково-відмінкової форми вираження авторського аблятиву (ablativus auctoris) з прийменником "a" на безприйменникову форму.

Система прикметника характеризується такими інтерференційними змінами:

1) вживанням форм однини прикметника в узагальнюючому значенні;

2) субстантивацією прикметника у синтаксичній функції підмета і присудка;

3) змішуванням ступенів порівняння: вживанням вищого ступеня у значенні найвищого;

4) вираженням ступеню вияву ознаки прикметника через сполучуваність прикметника з прислівником;

5) препозицією прикметника по відношенню до означуваного слова.

У морфологічній системі займенника було визначено такі інтерференційні зміни:

1) звуження семантичного спектру вказівних займенників;

2) вживання логічно не акцентованих особових займенників у ролі підмета;

3) неузгодження підмета, вираженого займенником середнього роду, з іменною частиною присудка;

4) прономіналізація прикметників і дієприкметників.

Інтерференційні зміни у морфологічній системі дієслова:

1) вживання лексично "повних" дієслів з категоріальною семантикою процесу у функції допоміжних при утворенні аналітичних граматичних форм;

2) синонімічне вживання дієслів *habere= debere*;

3) висока частотність вживання *perfectum logicum*;

4) втрата дієприкметником синтаксичної функції означення і перехід його до групи присудка, що зумовлює функціональну тотожність латинських дієприкметників і українських дієприслівників.

Визначені інтерференційні зміни у системі частиномовних парадигм дозволяють зробити висновок теоретичного характеру про формально-функціональну взаємодію двох морфологічних систем у латино-українському мовному контексті.

Інтерференційний білінгвізм на морфологічному рівні мовної системи актової латини характеризується поєднанням етимологічно різних форм і функцій за двома тенденціями: 1) функція успадкована від класичної латини, модель форми запозичена від староукраїнської мови; 2) модель форми успадкована від класичної латини, функція запозичена від староукраїнської мови; причому друга тенденція домінуюча.

Переважаюча первинність функції у динаміці мовної взаємодії пояснюється специфікою латино-українського білінгвізму актових записів. У даному мовному контакті реципієнтом є середньовічна латинська мова, але носієм цієї мови виступає людина, рідною для якої є староукраїнська мова. Тому писар частіше переносить логіко-морфологічні категорії рідної мови, які визначають специфіку його мислення, на форму, яка є "чужою" для нього, а не навпаки. Зворотній процес відбувається набагато рідше, тому що рівень володіння українськими писарями латинською мовою визначався саме дотриманням канонічних латинських форм, а не функцій.

Лінгвістичний аналіз синтаксичної системи актової латинської мови проводився в аспекті інтерференційних змін в організації різних типів синтаксичних структур: простих і складних речень.

Опис синтаксичної системи простих речень актової латини був спрямований на визначення позиційно-структурної характеристики головних членів речення та специфіку їх морфологічного вираження.

Виходячи з теоретичного положення про те, що синтаксична структура простого речення – це лінгвістичне явище, яке у мовній онтології визначається певними закономірностями локалізації членів речення стосовно один одного, у дослідженні було проаналізовано позиційну динаміку дієслова-присудка у простому реченні.

Визначення позиційних характеристик дієслова-присудка за аспектами:

1) середня і початкова позиція дієслова у реченні;
2) дієслівна позиція стосовно інших членів речення:
   а) супровід дієслівної форми обставинами чи обставинними групами;
   б) пре- чи постпозиційна характеристика дієслова стосовно підмета;
3) позиція дієслова зв'язки стосовно пов'язаного з ним дієприкметника у предикативних конструкціях та аналітичних дієслівних формах;
4) взаємне розташування модального (напівдопоміжного) дієслова і пов'язаного з ним інфінітива.
5) позиція особової форми дієслова у підрядних реченнях.

В актовій латинській мові під впливом синтаксичної системи староукраїнської мови дієслово-присудок переміщується з фінальної позиції у початкову синтаксичну позицію. Транспозиція присудка на початок речення пояснюється теорією "актуального членування" (логічний суб'єкт не відповідає граматичному підмету, логічний предикат – граматичному присудку) і дозволяє зробити висновок про те, що синтаксичний порядок слів – лінгвістичне явище структурального характеру, яке в ієрархії системи мови проектується на площину взаємодії синтаксису і стилістики: порушення норми класичного порядку слів латинської мови зумовлене логічною акцентуацією того чи іншого члена речення за бажанням автора.

Інтерференційних змін зазнала також структура простих речень, ускладнених інфінітивними та дієприкметниковими зворотами. На відміну від класичної латинської мови, де такі речення визначають специфіку синтаксису, у середньовічній латині актових записів під впливом староукраїнського синтаксису зворот "nominativus cum infinitivo" зовсім зникає з синтаксичних структур, а зворот "accusativus cum infinitivo" трансформується у підрядне з'ясувальне речення, де семантика процесу передається не інфінітивною формою, а особовою дієслівною формою і набуває граматичного значення часу та способу. Визначаючи взаємозв'язок між морфологічними категоріями словоформ та їх синтаксичними функціями, можна зробити висновок: синтагматична актуалізація морфологічних категорій часу та способу дієслова трансформує синтаксичний зворот "accusativus cum infinitivo" у предикативний центр.

Проведений у дослідженні морфолого-синтаксичний аналіз головних членів речення дозволив визначити зміни у морфологічних характеристиках підмета та присудка актової латини.

У класичній латині підметове значення – вказувати на виконавця дії – повністю відповідало значенню іменника, яким був представлений підмет. В актовій латині вказівний займенник, що вживається у ролі підмета, з одного боку, синтаксично транспозитує в іменник, а з іншого боку (в аспекті синтаксису) змінює певною мірою підметову семантику.

Така ж тенденція характерна і для присудка. Нормою класичної латини є вираження присудка особовою формою дієслова. Актова латина використовує для маніфестації присудкової позиції не тільки слова із категоріальним значенням процесу, а також прислівники, дієприкметники, іменники. Тобто, розвиток синтаксичних структур середньовічної актової латини в Україні характеризується поступовим зменшенням семи процесуальності у функціональній структурі речення, і як верхня межа цього зменшення – випадіння допоміжних дієслів і поява нульових зв'язок.

Визначені закономірності дозволяють зробити висновок про те, що інтерференційні зміни у синтаксисі актової латини характеризуються тенденцією до порушення взаємовідповідності ка-

тегоріальних синтаксичних значень головних членів речення з категоріальними морфологічними значеннями частин мови, якими виражаються підмет і присудок, що відображається синтаксичним ступенем транспозиції:

1) вказівного займенника в іменник у підметовій функції;

2) прислівника, дієприкметника, іменника в дієслово у присудковій функції.

У праці як цілісний лінгвістичний опис представлено дослідження синтаксичної системи складних речень, які розглядаються в аспекті двох типів синтаксичних зв'язків – складносурядні та складнопідрядні, а також в аспекті позиційної характеристики підрядних речень та особливостей підрядного сполучникового зв'язку.

Підсистема складносурядних речень актової латини характеризується незначними інтерференційними змінами організації сурядних синтаксичних конструкцій. Україно-латинський білінгвізм у даному випадку більше вплинув на статистичну характеристику типів складносурядних речень, ніж на їх внутрішньо структурну організацію. Найчастіше в актовій латині зустрічаються складносурядні речення з протиставним зв'язком, який виражається сполучником *sed*.

Ще однією вагомою закономірністю функціонування складносурядного синтаксису актових записів є майже повна відсутність складносурядних речень без зворотів (ablativus absolutus, accusativus cum infinitivo, nominativus cum infinitivo) та без сполучників.

Частотними і характерними для актової латини є складнопідрядні речення. Найчастіше в актових записах зустрічаються складнопідрядні речення з підрядними означальними і підрядними обставинними.

Синтаксична система складнопідрядних речень середньовічної актової латини в Україні характеризується такими інтерференційними змінами:

1) порушенням сталої позиційної характеристики підрядного речення щодо головного у різних типах складнопідрядних речень:

а) визначальна постпозиція для підрядних означальних, хоча інколи можливе інтерпозиційне вживання;

б) визначальна постпозиція для підрядних з'ясувальних із сполучником *quod*, на відміну від класичної латини, де речення із сполучником *ut* займають препозицію до головного речення, виконуючи тільки функцію об'єкта;

в) можливість інтерпозитивного вживання підрядних з'ясувальних, що відносяться до займенника;

г) характерність постпозиційної локалізації для підрядних причинових з сполучником *quia;*

д) переважаюча препозитивність підрядних умовних;

2) заміною означальних підрядних речень з присудком у формі кон'юнктиву на означальні з присудком у формі індикативу;

3) вживанням quod obiectivum, замість класичних синтаксичних зворотів "знахідний з інфінітивом" та "називний з інфінітивом";

4) калькуванням староукраїнського сполучника "так як" підрядно-причиновим сполучником актових записів *sic ut*;

5) невживанням сполучника класичної латини *quoniam*;

6) вживанням сполучника *quia* з кон'юнктивом;

7) трансформацією сполучника *quod* у сполученні з *eo* у складний сполучник *ex eo quod*, в якому займенникова частина належить до головного речення, на відміну від класичної латини, де в головному реченні вживалися слова: *propterea, ideo, idcirco, ob eam*;

8) вживанням в умовних реченнях тільки сполучника *si*, який повністю відповідає сполучнику української мови "якщо".

9) нечіткістю вживання періодів умовного підрядного зв'язку:

а) відсутністю реального періоду умовних речень;

б) збереженням тільки двох часів індикатива: теперішнього (praesens) і майбутнього (futurum 1), що не відповідає класичній нормі в аподисисі;

в) вираженням присудка протасису imperfectum conjunctivi, що зумовлено визначеним і безсумнівним наслідком, з яким пов'язана ітеративна за характером умова;

10) найчастотнішим вживанням сполучних слів *qui* та *quod* (означальні підрядні), сполучника *quod* (з'ясувальні підрядні), сполучника *quia* (умовні підрядні).

Теоретично узагальнюючи представлені у дослідженні лінгвістичні дані про інтерференційні зміни у морфології та синтаксисі актової латини, можна зробити висновок про те, що граматична система латинської актової мови XV–XVI ст. в Україні є своєрідним інтерференційним поєднанням латинської та староукраїнської граматик.

Представлений у дослідженні системний лінгвістичний опис морфологічної та синтаксичної системи актової латини у контексті латино-українського білінгвізму вносить нові аспекти у розвиток теорії мовних контактів та загальної теорії перекладу і дозволяє використовувати дану модель опису граматики як еталонну у типологічних дослідженнях різного характеру.

Розділ 2
ЛАТИНСЬКОМОВНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ XVI–XVII ст.

2.1. Латинська мова Нового часу та її місце в житті Греко-католицької церкви

Латинська мова поширювалася разом з розширенням Римської імперії, опанувавши не тільки Італію, а також і басейн Середземного моря (Іспанію, Ілірію, Північну Африку, Галію), пізніше – Германію, наддунайські та альпійські провінції. Будучи спочатку мовою завойовників, латина поступово перетворилася на мову й завойованих народів. Таким чином, латина в часи занепаду Римської Імперії була мовою мешканців Італії, Іспанії, Греції, середземноморських островів, а також Північної Африки. В Германії та Британії вона посіла місце літературної та офіційної мови. Однак у східній частині імперії, де велике значення мала грецька мова, позиції латини були слабшими. Та незважаючи на це, латина продовжувала розвиватися, протягом тривалого часу не втрачаючи свого значення в культурному, релігійному, політичному житті Європи.

За словами польських учених Д. Гвіса та Е. Юнг-Пальчевської, занепад Західної Римської імперії не означав смерті латинської мови. Хоча зник адміністративний центр, провінції

почали розвиватися у власному напрямку, культивуючи локальні діалекти, які стали основою для розвитку романських мов, однак літературна латина залишалася мовою еліти, слугуючи засобом для вираження ідей, думок у різних галузях знань. Звісно, розвиток думки супроводжував і розвиток мови, таким чином, латина в середовищі інтелектуальної еліти і надалі залишалася мовою живою, відіграючи величезну роль у середньовічному суспільстві [Лінч 1994, с. 362; Disce puer 2000, с. 15].

Релігійним та інтелектуальним осереддям Європи було католицьке християнство і, як зазначає дослідник історії середньовічної церкви Дж. Лінч, "від свого як римського, так і християнського минулого Європа успадкувала свою священну мову, латину, якою еліта користувалася у справах релігії, вищої культури та в деяких сферах державного управління" [Лінч 1994, с. 96]. Каролінгська реформа, проведена в кінці VIII – на поч. IX ст., мала велике значення для майбутнього, оскільки латинський Захід поновив зв'язок з римським минулим, що відтоді постійно стимулювало його розвиток. "Відродження граматично правильної латини перетворило західне суспільство на суспільство двомовне, в якому латиною користувалися в царині високої культури, а місцевими говірками – у повсякденному житті" [Лінч 1994, с. 135]. Церква, яка була об'єднувальною силою для Європи, ототожнювалася з латинською мовою, використовуваною в літургії, теології та інших сферах високої культури, таких, як дипломатія, і майже в усьому, що записувалося на папір. Знання латини відкривало небагатьом людям доступ до багатющої літературної культури Римської імперії. Навіть не будучи глибоко обізнані в античній науці, освічені духовні особи поділяли ідеї та образну символіку латинської Біблії, знали латинську літургію, були прихильниками формальних кредо, записаних латиною. [Лінч 1994, с. 162]. Спираючись на дослідження Н. Бойко, можна відзначити, що характерним явищем у середньовічній Європі була сакралізація (освячення, надання предметам, речам "священного" змісту) матеріальних об'єктів, засобом якої у силу свого обмеженого вживання та доступності незначній кількості людей часто ставала латина, набуваючи статусу "священної" мови [Бойко 2006, с. 1].

Отже, латина в середньовічній Європі внаслідок того, що, по-перше, не була доступна широким верствам населення, і, по-друге, використовувалася переважно в середовищі інтелектуальної еліти, у сферах високої культури, відігравала особливу роль, стала значною мірою мовою священною.

І. Чарцінський та В. Сєрадзан [Czarciński 2001, с. 9–10], розглядаючи ґенезу середньовічної латини, виділяють три основних елементи, які її складають: 1) народна латина (щоденна); 2) церковна латина; 3) шкільна латина (з великим впливом класичної літератури).

Народна латина виводиться з щоденної мови, що розвивалася в напрямку поступового зменшення ролі класичної літератури. Вже у V–VI ст. постала мова, що в галузі орфографії, граматичних форм, синтаксису досить сильно відрізнялася від класичних зразків, що розірвало й решту зв'язків, які об'єднували цю мову з класичною латиною. Остаточне розділення народної і літературної латини відбулося в часи каролінгського відродження.

Церковна латина виводиться з пізньої літературної мови Римської Імперії, будучи її продовженням, однак перебуваючи під сильним впливом мови отців церкви (Тертуліана, Ієроніма, Августина), біблійної латини (Вульгата), а також грецької та єврейської мови. Все це залишило сліди у словниковому складі, синтаксисі церковної латини, а також справило вплив на її церковно-літургійний характер. Х. Нанн дає таку дефініцію церковної латини: "Церковна латина може бути визначена як форма, якої латинська мова набула в руках отців західної церкви і їх наступників аж до часу відновлення її вивчення" [Nunn 1952, с. іх]. Після занепаду Римської Імперії латина була офіційною мовою католицької церкви у Західній Європі, а пізніше почала розвиватися і в тих краях, де народна латина не еволюціонувала в романські мови, зокрема і на східнослов'янських територіях.

Шкільна латина була наслідуванням класичної, що дало їй до певної міри класичну правильність і можливість виконувати роль універсальної мови середньовічних інтелектуальних кіл [Czarciński 2001, с. 9–10].

Проблема латинської мови Нового часу, зокрема XVII–XVIII ст. досі не знайшла належного висвітлення в українському мовознавстві. Окремі аспекти цього питання були досліджені, але феномен українського різновиду латини як явища, що містить багато складових – таких як актова, наукова, літературна, церковна, шкільна латина – потребує більш ґрунтовного вивчення.

Феномен латинської мови того часу, коли вона перестала бути мовою певного народу цікавий тим, що латина, виконуючи функції мови освіти, церкви, науки, не була мовою, яка живе і розвивається тільки виключно у письмовій формі, впродовж тривалого періоду вона залишалася й розмовною мовою, перебуваючи під впливом і водночас сама впливаючи на національні мови, внаслідок чого латина одного часового відрізку на різних територіях мала певні відмінності. Зокрема приклад українського різновиду латини цікавий тим, що в Україні латина існувала поруч з мовою іншої групи, з мовою, що мала відмінну граматичну систему, а тим більше лексичний склад. Все це не пройшло безслідно в процесі мовної інтерференції.

Починаючи з IX ст., в усіх країнах Європи латинська мова вивчалася тільки у школі. З цим фактом пов'язана форма засвоєння, яка полягала в тому, що латина засвоювалася за допомогою пізньолатинської граматики і свідомого наслідування взірцевих авторів. Однак незважаючи на те, що вивчення латинської мови відбувалося через писемні джерела, не можна нехтувати фактором рідної мови авторів латинськомовних текстів, яка особливо сильно впливала на синтаксис [Безбородько 1972, с. 4; Пауль 1960, с. 480].

За словами Н. Безбородько, латина XVII ст. – це поступово зростаюча кількість маленьких мовних островів [Безбородько 1972, с. 4–5]. Ступінь індивідуального засвоєння латинської мови в цей час визначався як обдаруванням кожного окремого творця латинськомовного тексту, так і обставинами. Латинська мова XVII ст. не тільки не обмежується певним освітнім прошарком, який протягом століть збігався переважно з духівництвом, але до певної міри є особистою мовою кожної людини, що належить до цього прошарку.

Також варто відзначити, що має місце значна різниця між індивідуальним засвоєнням латини в новий час й особистим стилем якогось античного автора, який, незважаючи на всю його своєрідність і штучність, завжди виростав з живого потоку мовного розвитку. У XVII ст. кожен автор творить, спираючись на спадщину минулого, доробок авторів, які вважалися класичними в тій чи іншій сфері. І хоча були певні об'єднуючі фактори – для греко-католицького середовища серед них можна назвати Біблію, твори отців церкви, а також твори, що використовувалися для засвоєння латини в школі – не можна забувати про рівень володіння латиною та індивідуальні особливості мови кожного автора, який створював латинськомовний текст [Безбородько 1972, с. 5].

Приклад європейських країн дозволяє помітити деякі закономірності і зв'язки між сферою функціонування латинськомовних творів та ступенем правильності латини. На думку К. Вейссенгоф-Брожкової, латина, якою користувалися освічені верстви населення в усій Європі, мала небагато розбіжностей. Незначною мірою відрізняються між собою мовою літературні твори, написані в різних частинах Європи, також небагато відмінностей виявляють написані освіченими писарями урядові документи. Наприклад, зібрані в дипломатичних кодексах листи від папи чи до папи були написані ідентично у плані словникового складу, граматики, фразеології, стилю. Але якщо йдеться про латину стилістично трохи нижчу і зовсім низьку, то територіальні відмінності є вже набагато більшими [Weyssenhoff-Brożkowa 1998, с. 13]. Однак, на нашу думку, це твердження не можна беззастережно переносити на всі документи. Аналіз документації Греко-католицької церкви справді засвідчує тенденцію до кращого дотримання норм класичної латини в кореспонденції, яка відправлялася за кордон, зокрема до Апостольської столиці, в той час як латинська мова, якою послуговувалися для внутрішньодержавного листування, має більше відхилень від класичних правил. Однак, здається, потрібно мати на увазі не тільки адресата листів та документів, а також і їх зміст. Внаслідок усталеності у формулюванні фраз при оформленні урядових документів, утворилася чітка їх структу-

ра. Зокрема вирізняють розширений та скорочений формуляр. Розширений формуляр містить такі формули:

1) інвокація (прикликання Божого імені, переважно виражається формулою *in nomine Domini amen* – "в ім'я Господа амінь");

2) аренга (преамбула);

3) інтитуляція (називання особи, від імені якої видається даний документ, та її титулу, наприклад, *nos Wladislaus Dei gratia rex Poloniae* – "ми, Владислав, з Божої милості король Польщі");

4) промульгація (оголошення, обнародування документу, найчастіше виражається формулами *notum facimus* – "доводимо до відома", *notum esse volumus* – "хочемо, щоб було відомо" та ін);

5) нарація (як правило, для кожного документу створювалася окремо, виражаючи мотиви певних дій, постанов);

6) диспозиція (виклад, також переважно редагувався окремо для кожного документу);

7) коробораціа (скріплення печаткою, часто вживається формула *sigilli nostri munimine roborari mandavimus (fecimus)* – "наказуємо скріпити нашою печаткою");

8) санкція (попередження про покарання у разі невиконання постанови);

9) засвідчення (зазначаються особи, у присутності яких був складений документ, і які засвідчують його правову чинність);

10) датування (вказується дата видання документу).

Скорочений варінт формуляру містить, як правило: 1) інтитуляцію; 2) промульгацію; 3) нарацію; 4) диспозицію; 5) коробораціу та 6) датування [Nowakowski 1999, с. 35–41].

Отже, у випадку урядових документів, які мали усталену структуру і складалися переважно із загальноприйнятих і загальновикористовуваних кліше, можна стверджувати, що вони на території усієї Європи майже не мали відмінностей і досить правильно витримували норми класичної латини. Однак, не можна забувати, що ступінь правильності латини в кожному окремому випадку визначався як місцевими особливостями того чи іншого різновиду латини, так і рівнем індивідуального володіння автором тексту цією мовою. На рівні структури в документації Гре-

ко-католицької церкви наявність чи відсутність певних формул визначається перш за все статусом того чи іншого документу. Так, наприклад, постанова руських ієрархів у справі унії [DUB, 17, с. 32–34], будучи офіційним документом, має у своїй структурі основні формули, серед яких є:

1) інвокація: *In nomine sanctae, vivificantis et individuae Trinitatis Patris et Filii et Spiritus sancti* – "В ім'я святої, животворної, неподільної Трійці – Отця, Сина і Святого Духа" [DUB, 17, с. 33];

2) інтитуляція: *Nos infra nominatae personae* [DUB, 17, с. 33] – "Ми, нижченазвані особи";

3) промульгація та нарація: *notum facimus, quod introspicientes diligenter vocationem et officium nostrum* [DUB, 17, с. 33] – "доводимо до відома, що старанно обміркувавши наше покликання і обов'язок";

4) диспозиція (у даному документі вона є досить довгою, тому не будемо наводити тут повний текст);

5) як певну форму засвідчення, можна розгядати формулу: *quo sinceram promptamque voluntatem nostram ad amplectandam unionem testamur* [DUB, 17, с. 34] – "чим засвідчуємо наше щире і чесне бажання до укладення унії".

6) датування: *Datum anno Domini millesimo quingentisimo nonagesimo quarto, die secunda Decembris* [DUB, 17, с. 34] – "Дане року Божого тисяча п'ятсот дев'яносто червертого, другого грудня";

7) короборація не виражена спеціальною формулою, але документ містить печатки.

Однак, така структура не є характерною для основної маси проаналізованих текстів, які, будучи у переважній більшості листами хоча й офіційними, але не урядовими документами, як обов'язкові компоненти містили звертання та підпис (звертання, як правило, виражається без називання власних імен, а підпис подає як ім'я адресанта, так і його титул), а також досить часто наявні преамбули та заключний текст-побажання. Серед найпоширеніших формул звертань можна назвати:

1) до кардиналів та нунціїв: *Illustrissime Princeps ac R.me D.ne D.ne, Patrone clementissime* [MUH, I, 304, с. 207] – "Найяс-

ніший владико і найдостойніший пане, пане, захиснику найласкавіший"; *Eminentissime D.ne colendissime* [MUH, II, 77, с. 128] – "Високопреосвященнійший, найшановніший пане"; *Ill.me ac R.me D.ne D.ne colendissime* [MUH, IX–X, 554, с. 661] – "Найясніший і найдостойніший пане, пане найшановніший";

2) до папи римського: *Sanctissime Domine, Domine clementissime* [MUH, I, 366, с. 236] – "Найсвятіший пане, пане найласкавіший"; *Sanctissime ac Beatissime Pater* [MUH, IX–X, 503, с. 613] – "Найсвятіший і найблаженніший отче" *Sanctissime ac Beatissime Pater, D.ne D.ne Noster clementissime* [MUH, XI, 35, с. 38] – "Найсвятіший і найблаженніший отче, пане, пане наш найласкавіший";

3) звертання митрополита до єпископів та священиків: *R.me D.ne, frater observandissime* [MUH, XI, 117, с. 141] – "Найдостойніший пане, найшановніший брате"; *Carissimi in Christo fratres* [MUH, IX–X, 358, с. 445] – "Найулюбленіші брати у Христі".

Формули підписів не відзначаються особливою різноманітністю: *Sanctitatis Vestrae deditissimus et humilis servitor, Constantinus Dux Ostrogiae, Comes a Tarnow, Palatinus Kiioviae, manu propria* [MUH, I, 368, с. 239] – "Найвідданіший і уклінний слуга Вашої святості, Костянтин, князь Острозький, Тарновський магнат, воєвода київський, власноручно"; *Ill.marum ac R.marum Dominationum Vestrarum humilis servitor et apud Deum exorator Iosephus Velamin Rutschi, metropolita Chioviensis totiusque Russiae* [MUH, IX–X, 339, с. 462] – "уклінний слуга Ваших найясніших і найдостойніших вельможностей, який молить за Вас Бога, Йосиф Веламін Рутський, митрополит Київський і всієї Русі"; *Ill.mae ac R.mae D.tionis Vestrae addictissimus servitor Iosephus Velamin Rutschi, metropolita Chioviensis totiusque Russiae* [MUH, XI, 159, с. 181] – "Найвідданіший слуга Вашої найяснішої і найдостойнішої вельможності, Йосиф Веламін Рутський, митрополит Київський і всієї Русі".

Преамбули листів містять зазвичай згадку про вічне життя і побажання щастя на землі, і після смерті: *Post devota oscula pedum Beatitudinis Vestrae diuturnam praesentis vitae felicitatem et interminabilem futurae gloriam ex animo optamus* [MUH, I, 386, с. 250] – "Поцілувавши покірно ноги Вашої превелебності, від

душі бажаємо щастя у всі дні цього життя і нескінченної слави в житті майбутньому"; *Prostratus pedibus Sanctitatis Vestrae, praemissa omnium bonorum tam praesentiam quam futurorum gratulatione, debitam obedientiam ac submissa officia nostra Sanctitati Vestrae humiliter commendo* [MUH, I, 401, c. 262] – "Припавши до ніг Вашої святості, бажаючи усякого добра як у цьому, так і в майбутньому житті, уклінно засвідчую нашу покору і смиренну пошану".

Заключне побажання має переважно формульний стиль, як правило, у одного автора варіантів заключного побажання небагато: *Deum Optimum Maximum precor, ut Ill.mam ac R.mam D.tionem Vestram Ecclesiae suae sanctae ac reipublicae christianae incolumem conservet diutissime* [MUH, IX–X, 283, c. 346] – "Благаю великого і всемогутнього Бога, щоб якнайдовше зберіг здоровою Вашу найяснішу і найдостойнішу вельможність для своєї святої церкви і християнської держави"; *Deus Optimus Maximus sub pedes Beatitudinis Vestrae subiiciat omnes hostes Ecclesiae suae et vitam concedat longissimam omni genere bonorum cumulatatm* [MUH, IX–X, 302, c. 370] – "Нехай великий і всемогутній Бог покладе усіх ворогів церкви під ноги Вашої превелебності і дасть життя на довгі роки, наповнене усіляким добром".

Тому, якщо говорити про кореспонденцію, наприклад, представників Греко-католицької церкви з Римом, то внаслідок того, що її тексти, за деякими винятками, не були чітко структуровані, зберігаючи більш-менш вільний стиль викладу (подається інформація про найрізноманітніші події, а також оповіді, прохання тощо), і таким чином даючи більше можливостей для реалізації наслідків контакту української, латинської та частково польської мов, наявний досить багатий матеріал, що демонструє інтерференційні зміни в українському різновиді латини взагалі та в латині Греко-католицької церкви зокрема.

Крім латинської в середовищі Греко-католицької церкви вживалися також українська та польська мови, що використовувалися як у внутрішньому житті церкви, так і в діалозі із зовнішнім світом. Збережені документи виявляють певну, цілком логічну закономірність у їх вживанні (яка, однак, не є абсолют-

ною): у внутрішньому житті послуговувалися в основному українською мовою, тоді як для зовнішнього листування вживали або польську (у стосунках з Річчю Посполитою), або латинську (для діалогу з Римом). Хоча в кожному окремому випадку ці три мови могли варіюватися. В основній своїй масі документи, що надходили в Україну, створені мовою тієї держави, з якої вони посилалися (документи з Речі Посполитої – польською, документи з Риму – латинською (іноді італійською)), але є приклади вживання для кореспонденції й інших мов.

Вживання латини в позацерковному середовищі було розглянуто вище і, як уже зазначалося, загальнодержавні та загальноєвропейські тенденції безперечно впливали і на місце латинської мови у внутрішньому вжитку, де латина починала відігравати все більшу роль уже з XVII ст., також у XVIII – першій половині XX ст., коли вживання цієї мови, за словами О. Турія, має на меті підкреслити "католицькість" та "сучасність". Згідно з дослідженнями Інституту історії церкви Українського Католицького Університету (зокрема ми вдячні за цю інформацію О. Турію), у середовищі Греко-католицької церкви латина вживалася у: 1) митрополичій, єпископських, деканальних та парафіяльних канцеляріях; 2) офіційній кореспонденції церкви; 3) приватному листуванні та інших формах комунікації в середовищі ієрархії, чернецтва, парафіяльного духівництва, мирян.

У внутрішньому житті Греко-католицької церкви латина вживалася в таких еклезіальних інституціях та середовищах: 1) провінційні та єпархіальні собори, конференції єпископів; 2) духовний суд, консисторія, єпископська курія; 3) монастирі чину Святого Василія Великого; 4) церковні братства та інші релігійні товариства; 5) пастирські послання, розпорядження ординаріату; 6) проповіді; 7) богослужбові книги; 8) богословська освіта (виклади, підручники тощо); 9) деканальні та парафіяльні уряди (статистичні звіти, метричні книги, консигнації тощо); 10) тестаменти, надмогильні написи.

Як уже згадувалося, характерною рисою українськомовних творів різних жанрів у XVI–XVII ст. були вкраплення латини [Чижевський 1994, с. 305]. Дослідники греко-католицької про-

блематики, зокрема В. Ульяновський, також вказують на надзвичайну поширеність латинських цитат у листах, авторами яких були греко-католики: "Хоч я історик – не мовознавець, але читаючи листи уніатських діячів з початку і середини XVII ст., бачу, наскільки частіше вводяться латинські цитати, наскільки більше полонізмів" [Берестейська унія 1996, с. 28–29]. Таке застосування латини безперечно є дуже цікавим матеріалом для аналізу, однак з огляду на визначене у дослідженні коло завдань, у даному дослідженні розглянуто не буде.

Хоча Українська Греко-католицька церква послуговувалася переважно українською мовою, але досить широко представлена також латинсько- та польськомовна документація. З часом помітно зростає використання латинської та польської мов, а вживання української зменшується, що свідчить про все більш активну участь Української Греко-католицької церкви у міжнародному церковному житті. Причому широта вживання латинської чи польської мови мала певну регіональну залежність. Результати аналізу представлені в таблиці 2.1 (підрахунки проведені на основі документів, поданих у виданні "Документи до історії унії на Волині і Київщині к. XVI – п. пол. XVII ст." [Докум.]):

Таблиця 2.1

	Волинь		**Київщина**	
	1596–1616 рр.	**1616–1636 рр.**	**1596–1616 рр.**	**1616–1636 рр.**
Укр.	90 %	68 %	83 %	60 %
Лат.	4 %	11 %	1,5 %	20 %
Пол.	6 %	21 %	15,5 %	20 %

Латинськомовна документація представлена різноманітними жанрами, серед проаналізованих текстів переважну більшість представляють *листи*, в яких повідомляється про певні події, проблеми і т. п. (зовнішньодержавна кореспонденція, адресована переважно папі римському, кардиналам, нунціям, посадовим особам Римської церкви, конгрегації поширення віри; внутрішньодержавна – листи митрополиту, єпископам, священикам, також пе-

вною мірою як "внутрішньодержавні" можна розглядати листи, написані студентам, які були відправлені на навчання за кордон, зокрема до Риму, оскільки незважаючи на те, що в географічному плані адресати перебували за межами України, однак для адресанта вони були представниками однієї з ним державної спільноти, тому в мовному плані ці листи є ближчими до внутрішньодержавної кореспонденції), серед листів можна виділити окремі групи: *листи-зобов'язання* [Докум., 199, с. 176], *листи-прохання* [MUH, II, 80, с. 131–132; 202, с. 287–288; 240, с. 334–335; 241, с. 335–337; III, 96, с. 179–180; IX–X, 285, с. 347–348; 540, с. 645–646], *листи-подяки* [MUH, I, 368, с. 237–239; 391 с. 254–255; II, 77, с. 128–130; IX–X, 278, с. 337–338], *листи-привітання* [MUH, IX–X, 295, с. 361–362; 301, с. 368–369], *листи-рекомендації* [MUH, IX–X, 283, с. 245–246; 284, с. 246–247; XI, 12, с. 14–15; 17–21, с. 23–28; 29–34, с. 34–38]; серед інших жанрових різновидів документації наявні: *реляції* [MUH, II, 78, с. 130–131; 133, с. 207–209; IX–X, 611, с. 714–718; 642, с. 765–769; XI, 95, с. 110–111; DUB, 237, с. 370–371]; *меморіали* [MUH, III, 99, с. 183–184; IX–X, 506, с. 616–617; 559, с. 665–666; 673, с. 793–794; 733, с. 854; 740, с. 861–862; XI, 104, с. 124–125]; *описи подорожей* [MUH, II, 41, с. 77–79; 197, с. 280–281; 199, с. 283–285; IX–X, 641, с. 762–765; XI, 121, с. 150–151]; *заповіти* та *вияви останньої волі* перед смертю [MUH, XI, 167, с. 190–192; 168, с. 192–193]; *повідомлення* [MUH, II, 122, с. 198; XI, 16, с. 17–23]; *життєписи* [MUH, IX–X, 302, с. 369–370; 304, с. 371–373; 305, с. 373–374; 306, с. 374–376; 314, с. 383–384; 317, с. 386–396]; також матеріалом для аналізу стали: текст *постанови руської ієрархії у справі унії* [DUB, 17, с. 32–34]; латинський текст *артикулів унії* [DUB, 42, с. 68–75]; текст *умов цивільного та соціального характеру*, поставлених руською ієрархією перед польським королем Сигізмундом III до укладення Берестейської унії [DUB, 61, с. 110–112]; текст *визнання католицької віри*, виголошений Іпатієм Потієм та Кирилом Терлецьким [DUB, 143–144, с. 211–216]; текст *акту проголошення Берестейської унії* [DUB, 228, с. 341–344].

Як видно з викладених вище даних, зміст проаналізованих документів надзвичайно різноманітний і є неоціненним джере-

лом фактичної інформації як для історії Греко-католицької церкви, так і для інших наук. Так, наприклад, лист митрополита Й. В. Рутського до руських вихованців Грецької колегії в Римі містить повідомлення про те, які книжки були наявні (а також, які книжки ще бажали придбати) для навчання в руській семінарії, а також про особливості навчання: *Iam habemus S. Basilium, Nissenum, Ioannem Chrysostomum, graecolatinos, impressionis Parisiensis. Gregorium Nazianzenum nondum habemus; dicitur iam prodiisse S. Dyonisius Areopagitta in duobus tomis, forte prodiit etiam Damascenus, et si qui sunt alii <…> omnes omnino SS. Patres Graecos huius editionis Parisiensis vellemus habere, si inveniretis modum* [MUH, IX–X, 359, с. 448] – "Вже маємо св. Василія, Нисського, Івана Золотовуста, греко-латинян паризького видання. Григорія Назіанзіна ще не маємо; кажуть, вже прийшов св. Діонісій Ареопагіт у двох томах, можливо, матимемо також Дамаскіна і когось ще, хотіли б мати це ж паризьке видання усіх св. грецьких отців, якби ви його знайшли". В іншому документі ці відомості доповнюються: *acceptus est a nobis S. Damascenus sclavonicus, et leguntur quattuor libri* ***De fide orthodoxa***, *in quibus non tantum controversiae omnes legi posunt … sed etiam tota Summa Theologiae S. Thomae. Et habemus tot terminos sclavonicos, ut nihil opus sit mendicare ab aliis libris. Illi ergo, qui sunt maturiores et studere non possunt latine, audient ista* [MUH, IX–X, 335, с. 421] – "ми отрмали св. Дамаскіна слов'янською мовою, і вже читають чотири книги "Про православну віру", у яких можна прочитати не тільки про всі дискусійні питання, а також і всю "Сумму теології" св. Томи. І маємо стільки слов'янських термінів, що не потрібно збирати з інших книжок. Отже, ті студенти, які вже дорослiші і не можуть навчатися латиною, будуть слухати такі курси". Також наявні дані про руських студентів у різних країнах Європи, наприклад, з іншого листа митрополита Рутського дізнаємось про кількість студентів у різні роки в навчальних закладах у Вільні, Брунсбержі, Відні, Празі, Ольмюці, Римі [MUH, IX–X, 380, с. 476].

Цікавими документами є заповіт та остання воля митрополита Рутського [MUH, XI, 167, с. 190–192; 168, с. 192–193]. Після убивства Йосафата Кунцевича греко-католицька ієрархія зверну-

лася до Риму з проханням про його канонізацію. У зв'язку з цим декілька документів містять більш або менш детальний опис його життя, смерті та чудес, які сталися після вбивства [MUH, IX–X, 302, с. 369–370; 304, с. 371–373; 306, с. 374–376; 314, с. 383–384; 317, с. 386–396 та ін.]. Також проаналізована документація розповідає про місіонерську діяльність, спрямовану на поширення унії серед інших народів [MUH, II, 122, с. 198; 133, с. 207–209; 197, с. 280–281; 198, с. 281–283; 199, с. 283–285; XI, 121, с. 150–151], про переслідування греко-католицьких священиків [MUH, IX–X, 286, с. 348–350; 289, с. 354–355; 290, с. 355–357; XI, 41, с. 43–44]; про стосунки греко-католиків з православними [MUH, I, 392, с. 255–256; 401, с. 262–265; 411, с. 272–274]; про чудеса, які супроводжували поширення унії, смерть мучеників унійної церкви [MUH, II, 78, с. 130–131; IX–X, 733, с. 854] та ін.

Отже, латина, будучи спочатку менш вживаною порівняно з українською та польською мовами, з часом починає відігравати все більшу роль у житті Греко-католицької церкви (як і в інших сферах життя України, таких як освіта, література, діловодство, судочинство), що виявляється як у значному кількісному зростанні латинськомовної документації вже на початку XVII ст., тобто через 10 років після укладення Берестейської унії, так і в розширенні тих сфер життя Греко-католицької церкви, у яких використовувалася латина.

2.2. Фонетико-орфографічні, морфологічні та лексичні особливості латинськомовної документації Греко-католицької церкви

2.2.1. Фонетико-орфографічні особливості

Походження латинського алфавіту пов'язують з етруським письмом, яке, у свою чергу, вважається відгалуженням західного варіанту грецького письма. Найдавніші латинські написи датуються VII ст. до н. е. (напис на Пренестинській фібулі;

уривок сакрального напису на камені, знайденому під час розкопок римського форуму). Грецьке алфавітне письмо на території Італії розвивалося повільно, без різких змін, і лише поступово, у IV–III ст. до н. е. склався власне латинський алфавіт. Протягом своєї історії він зазнавав певних змін, одні літери з'являлися, інші зникали. Спочатку латинський алфавіт нараховував 20 літер, у класичний період їх кількість збільшилася до 23 (додали *g*, *y*, *z*), каролінгське відродження (VIII–IX ст.) збагатило його ще двома літерами: *j* та *u* (однак остаточне розмежування *i* та *j*, *v* та *u* відбулося лише в XVI ст.), а в XI ст. з'являється літера *w*, що вживалася для передачі звука [v] у власних іменах та географічних назвах неіталійського походження. [Нидерман 1949, с. 190; Языкознание 2000, с. 253–254; Яковенко 2009, с. 12–15]. Вживання традиційних класичних латинських літер також зазнало певних змін.

Український різновид середньовічної латини демонструє ще більш розширений (за рахунок літер з діакритичними знаками, запозиченими з польської абетки) варіант латинського алфавіту.

Специфіка використання питомих графем латинської мови.

Приголосні. Вживання літер на позначення приголосних звуків не зазнало значних змін в українському різновиді пізньосередньовічної латини кінця XVI – XVII ст. Найбільш характерні тенденції та зміни у використанні в латинськомовній документації Греко-католицької церкви стосуються літер *k, w, z, j, h*. Серед найважливіших особливостей можна зазначити такі:

1) літера *k* в класичній латинській мови вживалася лише в двох словах (*Kalendae* і *Kaeso*), в українському ж різновиді середньовічної латини кінця XVI – XVII ст. її використання значно розширюється, що можна пояснити впливом польського алфавіту, яким представники Греко-католицької церкви часто користувалися, особливо у разі потреби передати українські слова орфографічними засобами латинської мови. Однак усталеності при передачі українського звуку [к] немає, графічно у греко-католицьких текстах він може виражатися за допомогою літер *k*, *c* і диграфу *ch*, причому навіть в одних і тих самих словах, загалом при передачі українських та польських слів найча-

стіше використовується літера *k* (близько 42 % випадків), рідше *c* (38 %), найрідше – *ch* (20 %): ***K**alendarium* [DUB, 45, с. 81], ***C**alendarium* [DUB, 42, с. 68], ***C**iowiae* [MUH, I, 305, с. 211], ***Ch**iovia* [MUH, I, 316, с. 215; II, 83, с. 134], ***K**iioviae* [MUH, I, 386, с. 250; II, 78, с. 130], ***K**iowiae* [MUH, I, 393, с. 257; I, 411, с. 274].

2) літера *w* у проаналізованих текстах зустрічається досить часто, що зумовлено впливом польського правопису, позначає український звук [в]. Однак послідовності у її вживанні теж немає, одні й ті самі слова (переважно власні імена та прізвища, географічні назви, а також назви українських реалій) можуть писатися як з літерою *w* (близько 57 %), так і з *v* (43 %): ***W**ladimiriae* [MUH, I, 301, с. 209], ***V**lodimiriae* [MUH, III, 96, с. 180], *Tarno**w*** [MUH, I, 366, с. 237; I, 368, с. 239], *Tarno**v*** [DUB, 294, с. 457], ***W**arsaviae* [MUH, I, 393, с. 257], ***V**arsavia* [MUH, XI, 19, с. 25].

3) літера *z* у класичній латинській мові використовувалася при записі слів грецького походження і зустрічалася досить рідко, в українському різновиді пізньосередньовічної латини кінця XVI – XVII ст. її вживання розширюється внаслідок впливу польського алфавіту, літера *z* передає український звук [з][4]: ***Z**borowski* [DUB, 228, с. 343], ***Z**amosci* [MUH, II, 165, с. 253], ***Z**aslaviensem* [MUH, XI, Ap. 3, с. 595], *Koz**i**nski* [MUH, III, 98, с. 182], *Choz**a**chorum* [MUH, XI, 99, 115], *Koz**a**cos, Koz**a**cis* [Докум., 106, с. 380–381].

Інколи трапляється заміна літери *z* в інтервокальній позиції, що закономірно вживається у словах грецького походження, на *s*, що пояснюється явищем гіперкорекції, коли мовці, усвідомлюючи наявність деяких неправильних форм у своїй мові, намагаються виправити їх, однак цей процес охоплює і цілком закономірні, правильні форми (в даному випадку спостерігаємо появу певних літер там, де їх не повинно бути): *canoni**s**atione* [MUH, XI, 99, с. 114; III, 98, с. 182], *canoni**s**ando* [MUH, III, 98, с. 182];

4) літера *j* в документах Греко-католицької церкви зустрічається нечасто, хоча в інших сферах, наприклад, при створенні

[4] Також літера *z* може передавати українські звкуки [ж], [ч], [ц], про що буде сказано нижче.

інскрипцій на матеріальних об'єктах, вона досить широко використовувалася [Бойко 2006, с. 96]. У проаналізованих текстах вживання *j* обмежується в основному власними іменами та назвами українського або польського походження: ***Ja****sliska* [MUH, II, 206, с. 292]; ***Je****danum* [MUH, II, 239, с. 334]; ***Jo****annis* [Докум., 199, с. 276]; ***Je****su* [DUB, 237, с. 371]; ***ju****re* [DUB, 42, с. 71]; *Dionisi****j*** [DUB, 143, с. 212].

Однак наявно три документи [DUB 17, с. 33–35; 61, с. 110–112; 150, с. 238–239], де *j* використовується досить послідовно замість *i* перед голосним на початку складу, що можна пояснити індивідуальними особливостями авторів, одні з яких йшли за класичним вживанням цієї літери, а інші приєдналися до середньовічної традиції: ***Jo****nas* [DUB, 17, с. 34–35]; *hu****ju****smodi* [DUB, 17, с. 33–34], *e****jiu****sdem* [DUB, 61, с. 111; 150, с. 238]; *cu****ju****s* [DUB, 17, с. 33]; *Ma****je****state, Ma****je****statis* [DUB, 61, с. 110; 150, с. 238; 61, с. 111]; *Eustafi****j*** [DUB, 150, с. 238]; ***ja****m* [DUB, 150, с. 238].

У більшості випадків звук [й] передається за допомогою літери *i*: *Ma****ie****stas* [DUB, 42, с. 69]; ***iu****bileo* [MUH, II, 165, с. 252]; *ob****ii****cient* [MUH, IX–X, 616, с. 724]; *cu****iu****s* [MUH, IX–X, 669, с. 790].

Однак *i* перед голосним під впливом польської мови може позначати пом'якшення попереднього приголосного: ***Bi****ela* [MUH, XI, 109, с. 133], ***Si****elava* [MUH, XI, 16, с. 23], *Chm****i****elewski* [MUH, III, 97, с. 181];

5) вживання літери *h* мало відрізняється від класичного за винятком тих випадків, коли має місце явище гіперкорекції, зокрема поява немотивованої придиховості, яка досить часто зустрічається в проаналізованих текстах[5]: *au****th****oritate* [MUH, I, 304, с. 208; II, 165, с. 253; XI, 21, с. 27; DUB, 61, с. 40] від *au****ct****oritas, atis (f), au****ct****or, oris (m)*. Однак зустрічається і класичний варіант написання цього слова: *au****ct****oritate* [MUH, I, 305, с. 209; I, 401, с. 262; DUB, 42, с. 69];- *la****ch****rimis* [MUH, I, 305, с. 209–210] від *la****c****rima, ae (f)*; ***ch****arissimis* [MUH, I, 305, с. 211; DUB, 17, 33] від ***c****arus, a, um*; *da****th****e* [MUH, I, 305, с. 211] замість *da****t****ae*; *la****th****ere*

5 Вживання цієї та інших літер при передачі українських звуків буде розглянуто нижче.

[MUH, I, 401, с. 262] замість *la**t**ere*; ***Rh**utena* [MUH, I, 401, с. 263] від ***R**uthenus, a, um*; ***Rh**ussia* [MUH, I, 401, с. 264] замість ***R**ussia*; *sabba**th**o* [MUH, II, 206, с. 293; IX–X, 317, с. 391] від *sabba**t**um, i (n)*.

Втрата придиховості: – *au**t**enticum* [MUH, XI, 99, с. 116] від *au**th**enticus, a, um*; – похідні від слів з гіперкорекцією *authoritas, atis (f), author, oris (m)* часто теж демонструють втрату придиховості: *au**t**or* [MUH, I, 433, с. 282]; *au**t**oritatum* [MUH, II, 77, 129], *au**t**oritas* [DUB, 228, с. 342]; – *ana**t**ematisabant* [MUH, II, 78, с. 130] від *ana**th**ematisare*; – ***i**gumene* [MUH, II, 163, с. 247] від ***he**gumenus, i (m)*, у даному випадку бачимо наслідування візантійської вимови при передачі грецьких слів [43, с. 15]*; – **o**rizontis* [MUH, II, 165, с. 253] від ***h**orizon, ntis (m); – **t**esaurarii* (DUB, 228, с 343], ***t**esauro* [MUH, IX–X, 358, с. 446] від ***th**esaurarius, i (m); **th**esaurus, i (m);*

6) у класичній латинській мові літера *s* в інтервокальній позиції вимовлялася як [з], однак у пізньосередньовічній латині в Україні кінця XVI – XVII ст. *s* навіть у положенні між двома голосними може позначати звук [с], що може розглядатися як вплив польської мови, в якій *s* в інтервокальній позиції позначає звук [*s*]: *Wy**s**ocki* [MUH, XI, 117, с. 144] – "Ви**с**оцький", *Chi**s**iel* [MUH, II, 83, с. 133] – "Ки**с**іль".

Голосні і дифтонги. У класичній латинській мові налічується шість голосних (*a, e, i, o, u, y*) та чотири дифтонги (*ae, oe, au, eu*) [Боровский 1975, с. 23]. У латинськомовній документації Греко-католицької церкви особливості наявні передусім у вживанні літер *i* та *y*, а також дифтонгів:

1) літера *y*, яка в класичній латині вживалася тільки у словах, запозичених з грецької мови, в пізньосередньовічній латині в Україні в кінці XVI – XVII ст. розширює використання, часто за рахунок форм з гіперкорекцією: *sch**y**sma* [MUH, II, 41, с. 77; MUH II, 83, с. 134; MUH, XI, 61, с. 75] від *sch**i**sma, atis (n); elemos**y**nas* [MUH, II, 41, с. 77] від *elemos**i**na, ae (f); m**y**tra* [Докум. 106, с. 381] замість *m**i**tra, ae (f)*.

Іноді наявна заміна *y* на *i* внаслідок того, що обидві ці літери вимовлялися як [і]: – *s**i**ngrapha* [MUH, XI, 117, с. 143] від *s**y**ngrapha, ae (f); – presb**i**ter* [Докум. 106, с. 381] від *presb**y**ter, eri (m);*

2) монофтонгізація дифтонгів викликала різноманітні зміни в середньовічній латинській мові, наприклад, заміну дифтонга монофтонгом, заміну монофтонга дифтонгом, заміну одного дифтонга іншим. Український різновид середньовічної латини кінця XVI – XVII ст. яскраво їх демонструє. Серед основних явищ, викликаних процесом монофтонгізації, в латинськомовній документації Греко-католицької церкви зустрічаються:

а) заміна монофтонга дифтонгом: *c**ae**tera* [MUH, I, 386, с. 251] від *c**e**terus, a, um*; *f**ae**licius,* [MUH, I, 411, с. 273–274], *f**oe**licius* [MUH, II, 241, с. 336] від *f**e**lix, icis*; *pr**ae**sbyterum* [MUH, II, 78, с. 130; XI, 159, с. 181], *pr**ae**sbyteros* [MUH, XI, 13, с. 15] від *pr**e**sbyter, eri (m)*;

б) заміна дифтонга монофтонгом: *ob**e**dientia* [MUH, I, 305, с. 209; DUB, 228, с. 342] від *ob**oe**dientia, ae (f)*, *ob**oe**dire; r**e**dam* [MUH, II, с. 200] від *r**ae**da, ae (f); exc**e**catorum* [MUH, II, 165, с. 253] від *exc**ae**care;*

в) заміна одного дифтонга іншим: *p**ae**na* [DUB, 228, с. 342; MUH, I, 411, с. 272] замість *p**oe**na, ae (f); c**ae**perunt* [MUH, XI, 95, с. 111, XI, 120, с. 147] замість *c**oe**perunt*; *p**oe**ne* [MUH, II, 241, с. 336] замість *p**ae**ne*;

Особливості відтворення звуків української та польської мов, відсутніх у латині. У текстах документів Греко-католицької церкви найбільш неусталеною з орфографічної точки зору є група слов'янської лексики, що демонструє різні написання часто навіть одних і тих самих слів в одному документі, що можна пояснити, по-перше, тим, що український консонантизм є більш багатим порівняно з латинським, а по-друге, відсутністю на той час чітких норм і правил передачі засобами латинської мови слов'янських звуків. Тому в одних випадках автори досліджуваних документів намагалися за допомогою наявних у латині графічних засобів передати звуки рідної мови, а в інших – вдавалися до запозичення діакритизованих графем, диграфів і буквосполучень польської мови з метою передачі особливостей фонетичного звучання деяких власних імен, географічних назв, назв певних українських реалій. Це можна пояснити тим, що однією з найближчих до української слов'янських мов, що використову-

вали латинський алфавіт, була польська, також вона була однією з найбільш знайомих авторам проаналізованих текстів мов, тому за потреби передати певну лексему, яка містила звуки, відсутні в латині, але наявні в польській та староукраїнській мовах, часто вдавалися саме до польських орфографічних відповідників цих звуків як найближчого варіанту, записаного латиницею.

У проаналізованих текстах наявні такі діакритизовані графеми, запозичені з польської мови: *ą, ż, ł*: *W**ą**sovicz* [MUH, II, 204, с. 290], *Gru**ż**ewski* [MUH, IX–X, 288, с. 352], *Ter**ł**o* [MUH, II, 226, с. 319; II, 234, с. 328], *Z**ł**oty* [MUH, III, 97, с. 181].

При передачі українських звуків використовуються такі графічні відповідники:

1) український звук [ц] у документах Греко-католицької церкви може передаватися за допомогою літер *c, s, z,* а також дифафів *tz, cz: Kuni**c**a* [MUH, II, 206, с. 293], *Kore**c*** [Докум., 106, с. 380], *Smotry**s**ky* [MUH, II, 78, с. 131], *Bachoviez**ch**i* [MUH, XI, 21, с. 27]; *Kore**tz*** [Докум., 211, с. 182], *Terle**cz**ki* [DUB, 45, с. 81], *Bialo**cz**erkieviensis* [MUH, I, 366, с. 237];

2) український звук [г] – за допомогою *h, g* або *ch*, причому в проаналізованих текстах переважає написання з *h* (*g* та *ch* зустрічаються в поодиноких прикладах)*: Bo**h**oziawlenie* [DUB, 42, с. 69], *Bo**h**uslaviensis* [MUH, I, 366, с. 237; DUB, 294, с. 457], *Zwia**h**el* [Докум., 106, с. 381], ***H**o**h**ol* [DUB, 17, с. 34; 42, с. 75], *Mo**h**iloviensis* [MUH, II, 163, с. 248], ***G**erasimo* [MUH, II, 206, с.], ***G**embicky* [MUH, II, 206, с. 293], *Ostro**g**iae* [MUH, I, 366, с. 237], *Ostro**g*** [MUH, I, 368, с. 239], *Ra**ch**osa* [MUH, I, 401, с. 262];

3) український звук [ч] – за допомогою *c*, *z, k, cz, ch, tz, zch: **C**ernihoviensis* [MUH, XI, 16, с. 23], *Krisani**k*** [MUH, II, 196, с. 278], *Pel**cz**iczki* [4: 72], *Mateovi**ch*** [MUH, II, 133, с. 208], *Pie**ch**erensis* [MUH, I, 386, с. 250], ***Cz**ernihoviensis* [MUH, XI, 20, с. 27], *Cuncewi**tz**ii* [MUH, IX–X, 302, с. 369], *Slu**zch**um* [MUH, XI, 117, с. 143];

4) український звук [ш] – за допомогою *s, sz: Ki**sz**ka* [MUH, IX–X, 281,с. 342]; *Vi**s**novecii* [MUH, XI, Ap. 3, с. 595];

5) український звук [ж] – за допомогою *z, s:* ***Z**ytomir* [MUH, XI, 16, с. 20], *Mu**s**ilovschi* [MUH, XI, 39, с. 41].

Серед голосних різні варіанти запису наявні для українського звука [и], який може передаватися за допомогою *i, y*: *Vi**i**dub**i**cense* [MUH, XI, 16, с. 21], *By**i**chovicensis* [MUH, XI, 99, с. 117];

Українські буквосполучення ‘ов’, ‘ев’ переважно передаються за допомогою латинських дифтонгів *ou*, *eu*: ***Ou**rucensia* [MUH, XI, 16, с. 21], *Cr**eu**sa* [MUH, XI, 16, с. 23], *R**eu**uschi* [MUH, XI, 21, с. 28], однак можливі й інші варіанти запису: ***Ow**ruczow* [Докум., 106, с. 381], *R**ev**uschi* [MUH, XI, 16, с. 23].

При передачі прізвищ на -цький, -ський можливий або латинізований варіант прізвища, що закінчується на *-cius* (*Terlecius* [DUB, 27, с. 49], *Smotry**cius*** [MUH, II, 78, с. 130], *Bore**cius*** [MUH, II, 78, с. 131], *Malins**cii*** [MUH, I, 439, с. 285], або українсько-польські варіанти на: 1) *-cki/-cky*: *Terle**cki*** [MUH, II, 198, с. 72; DUB, 17, с. 34], *Berma**cki*** [MUH, II, 78, с. 130]; 2) *-czki*: *Terle**czki*** [DUB, 45, с. 81], *Pelczi**czki*** [DUB 45, с. 81]; 3) *-ski/-sky*: *Rut**ski*** [Докум., 199, с. 176; MUH, XI, 167, с. 190], *Kopysten**sky**, Zbirui**sky*** [DUB, 45, с. 81]; 4) *-schi*: *Smotry**schi*** [MUH, II, 77, с. 128], *Zborou**schi*** [MUH, II, 165, с. 252]; 5) *-zchi*: *Bachovie**zchi*** [MUH, XI, 21, с. 28].

Причому переважають українсько-польські варіанти написання прізвищ, кількість яких становить близько 66 %, у той час як латинізовані варіанти становлять лише 34 %.

Власні імена і назви також демонструють різноманітні написання як щодо голосних, так і щодо приголосних:

1) *Wladimiriae* [MUH, I, 301, с. 209], *Wlodomiriae* [MUH, I, 411, с. 274; II, 78, с. 131], *Vuladimiriensis* [DUB, 45, с. 81], *Vlodimiriensis* [DUB, 228, с. 343], *Volodomiriensis* [MUH, I, 366, с. 237], *Vladimiriensis* [MUH, III, 96, с. 180];

2) *Terlecius* (DUB, 27, с. 49], *Terlecki* [MUH, XI, 20, с. 27], *Terleczki* (DUB, 45, с. 81];

3) *Kiioviensis* [DUB, 228, с. 342], *Chioviensis* [MUH, XI, 13, с. 15], *Kyoviensis, Kijoviensis* [Докум., 199, с. 176], *Ciowiensis* [MUH, I, 405, с. 270];

4) *Rutheni* [MUH, I, 304, с. 208; XI, 13, с. 15], *Ruteni* [DUB, 228, с. 342], *Ruteno* [MUH, II, 122, с. 198], *Rhuteni* [MUH, IX–X, 281, с. 343; XI, 13, с. 15];

Зміни та взаємозаміна груп приголосних та буквосполучень. Орфографічні зміни у середньовічній латині представлені також різноманітними відхиленнями у написанні груп приголосних та буквосполучень. Серед основних змін, які зустрічаються в текстах документів Греко-католицької церкви, можна назвати асиміляцію, спрощення у словах з подвоєнням приголосних, а також протилежне цьому явище немотивованого подвоєння приголосних, заміну одних буквосполучень іншими, зміни приголосних на стику морфем:

1) асиміляція представлена у проаналізованих текстах в основному похідними від слова *sollemnis, e*: *sole**nn**em* [MUH, II, 202, с. 287], *sole**nn**itatibus, sole**nn**itate* [MUH, XI, 117, с. 142], *sole**nn**is* [MUH, XI, 162, с. 184] від *solle**mn**is, e;*

2) поширеним явищем є спрощення подвоєних приголосних, викликане (як і у випадку немотивованого подвоєння приголосних) однаковою вимовою слів з одним та з подвоєними приголосними: *so**l**icitudo* [MUH, I, 305, с. 209; DUB, 17, с. 34], *so**l**icitudine* [DUB, 330, с. 488], *so**l**iciti* [DUB, 17, с. 34] від *so**ll**icitudo, inis (f), so**ll**icitus, a, um; co**l**ega* [MUH, I, 392, с. 255] замість *co**ll**ega, ae (m); qua**t**uor* [MUH, I, 401, с. 264; II, 124, с. 200; XI, 61, с. 75; DUB, 42, с. 69] замість *qua**tt**uor; sanctis**s**imae* [MUH, XI, 120, с. 148] від *sanctis**s**imus, a, um; su**f**raganeum* [MUH, XI, 162, с. 184] від *su**ff**raganeus, i (m); epigra**m**a* [Докум. 106, с. 381] від *epigra**mm**a, atis (n); bipe**n**ium* [MUH, XI, 117, с. 142] від *bipe**nn**ium, i (n); Iu**p**iter* [MUH, II, 165, с. 253] замість *Iu**pp**iter*;

3) досить часто зустрічається немотивоване подвоєння приголосних: *no**ll**uerunt* [MUH, I, 305, с. 210] замість *no**l**uerunt; ce**ll**eberrima* [MUH, I, 401, с. 262] від *ce**l**eber, bris, bre;*

4) внаслідок однакової вимови буквосполучень *ti* та *ci* як [ці] досить поширеним явищем є взаємозаміна цих буквосполучень.

Заміна *ti* > *ci*: *peti**ci**ones* [MUH, I, 305, с. 209] від *peti**ti**o, onis (f); nego**ci**um* [MUH, I, 366, с. 236; I, 368, с. 238], *nego**ci**i* [MUH, I, 368, с. 238; XI, Ap. 3, с. 595] від *nego**ti**um, i (n);*

Заміна *ci* > *ti*: *provin**ti**ae* [MUH, I, 304, с. 208; I, 305, с. 210] від *provin**ci**a, ae (f); offi**ti**i* [MUH, I, 386, с. 250] від *offi**ci**um, i (n);*

5) не завжди наявна асиміляція на межі морфем, характерна для класичної латини, що можна пояснити швидше за все неуважністю автора тексту, оскільки у переважній більшості випадків асиміляція все ж відтворюється на письмі: *earu**md**em* [MUH, I, 304, с. 208], *ea**md**em* [DUB, 143, с. 215; 228, с. 342] замість *earu**nd**em, ea**nd**em.*

Однак має місце асиміляція на межі префікса й кореня, якої не було у класичній латині: *o**pt**ineo* [MUH, I, 401, с. 263], *o**pt**inuerunt* [MUH, I, 411, с. 272] від *o**bt**ineo, tinui, tentum, ere*;

6) при утворенні дієслів префіксальним способом спостерігається спрощення груп приголосних на межі морфем: *e**xt**itere* [MUH, I, 386, с. 250], *e**xt**iterint* [MUH, I, 392, с. 255] від *e**xst**itere; e**xp**iravit* [MUH, XI, 75, с. 90] від *e**xsp**irare.*

Проте слід зазначити, що більшість з вище перерахованих змін має спорадичний характер, поряд з написаннями, що демонструють відхилення від класичних норм, наявні і форми, утворені за всіма правилами класичної латини.

Український різновид середньовічної латини не зазнав деяких орфографічних змін, характерних для латини Західної Європи, що пов'язано з більшою відмінністю між латиною та староукраїнською мовою, тоді як романські мови зберігали багато спільного з латинською, що зумовило наявність таких фонетичних змін як синкопа (наприклад, *do**mn**us* замість *dom**i**nus*); апокопа (наприклад, *addebat confidenti**a*** замість *confidenti**am***); дисиміляція (наприклад, *pe**l**egrinis* замість *pe**r**egrinis*); асиміляція в корені слова (наприклад, *ru**ss**us* замість *ru**rs**us*) [Harrington 1962, с. xxvi], одзвінчення глухих приголосних, зокрема *p* > *b, t* > *d*, внаслідок чого утворюються, наприклад, форми *capu**d*** замість *capu**t***, *a**d**que* замість *a**t**que* [Bourgain 2005, с. 30], які в українському різновиді середньовічної латини кінця XVI – XVII ст. не представлені.

2.2.2. Морфологічні особливості

На морфологічному рівні проаналізовані тексти латинськомовної документації Греко-католицької церкви демонструють більш чи менш яскраво виражені інтерференційні зміни, які неоднаковою мірою засвідчені у системі різних частин мови. Ос-

новна маса особливостей наявна у системі самостійних частин мови – іменника, прикметника, займенника, дієслова. Традиційно будуть розглянуті як формальні, так і функціональні характеристики латинських словоформ.

Система іменника. Система іменника в латинськомовній документації Греко-католицької церкви демонструє небагато відмінностей порівняно з класичною латиною. У проаналізованих документах представлені іменники різних родів усіх п'яти відмін, які переважно відмінюються за всіма правилами латинської граматики [Боровский 1975, с. 31–49]. Однак наявні й певні зміни.

У деяких випадках, представлених переважно спорадичними прикладами, спостерігаємо зміну роду іменників: *Quapropter ego quamvis* ***tenera palmes*** *Christo qui est vera vitis, per te, Sanctissime Pater, recenter insertus* [MUH, I, 386, с. 250] – "Тому, хоча я й **молода галузка**, через тебе, Найсвятіший отче, недавно навернена до Христа…" (іменник *palmes* у латинській мові чоловічого роду (*palmes, itis (m)*), однак у даному випадку прикметник, узгоджений з ним свідчить про зміну роду на жіночий, що можна пояснити як формальними характеристиками даного іменника, які більше нагадують іменник жіночого роду, так і жіночим родом українського іменника "галузка", "гілка", що також могло вплинути на вибір автором роду латинського іменника при перекладі); *de* ***synodo nostro*** *Vladimiriensi* [MUH, IX–X, 616, с. 723] – "про наш володимирський **синод**" (іменник *synodus, i (f)*, запозичений з грецької мови, жіночого роду, однак внаслідок формальної подібності до іменників чоловічого роду, спостерігаємо відповідну зміну, на що вказує узгоджений з даним іменником прикметник чоловічого роду); *Exosculor interea* ***manus sacros*** *Ill.mae Celsit. V.* [DUB, 237, с. 371] – "Тим часом цілую святі руки Вашої ясновельможної високості" (іменник *manus* у латині жіночого роду, але внаслідок формальної подібності його до іменників чоловічого роду відбувається зміна *feminimum* > *masculinum*); ***gregem nostram*** [DUB, 17, с. 33] – "нашу паству", жіночий рід іменника *grex* (у класичній латинській мові це іменник чоловічого роду) є нововведенням християнської латини II–III ст. [Малеин 1907, с. 258].

Наявні й поодинокі приклади зміни відміни іменника: *hoc oneris potius quam honoris* ***humeribus*** *meis imposuit* [MUH, I, 401, с. 264] – "цей швидше тягар, ніж почесть поклав на мої **плечі**" (іменник *(h)umerus, i (m)*, який належить до другої відміни, починає відмінюватися за зразком третьої, що можна розглядати як індивідуальну авторську інновацію); *concessa est nobis audientia 23 decembris in majori* ***cubilo*** [DUB, 150, с. 238] – "23 грудня нам була дозволена аудієнція у великому **покої**" (у класичній латині іменник *cubile, is (n)* належав до III відміни, однак у наведеному прикладі цей іменник набуває закінчень II відміни, що, як і в попередньому випадку, є індивідуальною авторською інновацією).

Відмінювання іменників, запозичених з грецької мови, у класичній латині має певні особливості, демонструючи збереження певних грецьких флексій. У проаналізованих текстах документації Греко-католицької церкви грецька відміна збережена, що підтверджує досить високий рівень володіння латиною авторами досліджених текстів: *haeresim* [MUH, I, 368, с. 238] від *haeresis, eos (f)* єресь; *ecclipsim* [MUH, I, 165, с. 253] *eclipsis, is (f)* зникнення; *phraenesin* [MUH, XI, 75, с. 90] від *phrenesis, is (f)* безумство; *Moysen* [MUH, XI, 120, с. 147] від *Moyseus, eos (m)* Мойсей; *aëra* [MUH, IX–X, 317, с. 395] від *aër, aëris (m)* повітря.

Іменники, запозичені з української мови, а також власні імена та назви українських реалій, можуть або адаптуватися до граматичної системи латинської мови, набуваючи латинських закінчень і входячи до системи певної відміни, або залишатися в неадаптованому вигляді. У цьому випадку іменники залишаються незмінними, а інколи можуть зберігати навіть українські закінчення. Для передачі українських слів користувалися переважно польським правописом. Дослідивши власні імена, які зустрічаються в проаналізованих текстах, можна помітити деякі характерні риси.

Переважна більшість імен і деякі прізвища у проаналізованих текстах подаються в латинізованому варіанті, відмінюючись за I або II латинською відміною: *Gregorius, Jonas* [DUB, 17, с. 34], *Demetrius* [DUB, 26, с. 49], *Ipatius* [DUB, 42, с. 75], *Ianussius* [MUH, I, 366, с. 237] *Leontius* [DUB, 45, с. 81], *Meletio* [Докум., 211, с.181] etc.

Якщо прізвища відтворюються за допомогою польського правопису (і часто в полонізованому варіанті), вони залишаються невідмінюваними, внаслідок невідповідності польських, українських та латинських закінчень: *Borecky* [MUH, II, 78, с. 130], *Wolowicz* [DUB, 45, с. 81], *Sanguszko* [MUH, XI, 52, с. 64], *Szuyski* [MUH, XI, 159, с. 181] etc.

При записі власних імен, особливо коли записується ім'я і прізвище згадуваної особи, часто ім'я відмінюється за певною відміною латинської мови, а прізвище, записане в українському або польському варіанті, залишається незмінним: *Josepho Velamin Rutski* [Докум., 199, с. 176], *Michaele Rachosa* [MUH, I, 401, с. 262], *Martinus Korsak* [Докум., 106, с. 380], *Petrum Kopec* [MUH, IX–X, 288, с. 353].

Топоніми та географічні назви також можуть або залишатися незмінними: *Ostrog* [MUH, I, 368, с. 239; Докум., 211, с. 181], *Tarnow* [MUH, I, 368, с. 239], *Pieciarany* [MUH, XI, 99, с. 117], *Dolhinovo* [MUH, XI, 99, с. 117], або адаптуватися до граматичної системи латини і відмінюватися або за І латинською відміною: *Olessancham* [MUH, XI, 61, с. 75], *Vinnicae* [MUH, XI, 99, с. 114], *Horodnizam* [MUH, XI, 117, с. 141], *Ihumennam* [MUH, XI, 117, с. 143], *Rohazoviam* [MUH, XI, 117, с. 144], *Polessiam* [DUB, 106, с. 380].

Назви народів подаються в латинізованому варіанті і відмінюються переважно за зразком II відміни латинської мови: *Rutheni* [MUH, I, 304, с. 208; XI, 13, с. 15], *Ruteno* [MUH, II, 122, с. 198], *Rutenorum* [DUB, 45, с. 80], *Ruthenis* [MUH, II, 41, с. 77], *Ruthenos* [MUH, I, 304, с. 208].

Як уже зазначалося, запозичені в пізньосередньовічну латину кінця XVI – XVII ст. зі староукраїнської або польської мови загальні назви, які зустрічаються в документації Греко-католицької церкви, так само як і власні імена, можуть:

1) вводитися до системи латинського відмінювання, коли українські флексії аналогічні латинським (наприклад, у випадку І відміни, яка і в українській, і в латинській мові має закінчення -а): *wladicae* [DUB, 94, с. 148] – "владика", *vlocam* [MUH, IX–X, 304, с. 372] – "влоку" (волока – земельна ділянка площею 16,8 га

[Словник 1970, с. 729]); або іменник адаптується до латинської системи відмінювання, отримуючи латинські закінчення (наприклад, українські іменники II відміни отримують закінчення *-us*, і починають відмінюватися за зразком II відміни латинської мови): *Cosaci* [MUH, II, 196, с. 278], *Cosacis* [MUH, XI, 16, с. 19; XI, 39, с. 41], *Cosaccorum, Cosacorum* [MUH, XI, 75, с. 89; III, 98, с. 182], *Chozachorum* [MUH, XI, 99, с. 115], *Kozacos, Kozacis* [Докум., 106, с. 380–381] – "козаки";

2) транслітеруватися, зберігаючи українські флексії і залишаючись морфологічно незмінними: *Moleben* [MUH, II, 206, с. 293] – "молебень" (молебень – коротке богослужіння за щасливе закінчення справи, за здоров'я, благополуччя кого-небудь [Словник 1973, с. 783]), *Blahocestivii* [MUH, XI, 41, с. 44] – "благочестивий" (благочестивий – належний до православної віри [Словник 1970, с. 195]), *Bohoziawlienie* [DUB, 42, с. 69] – "Богоз'явлення", O*brichaim* [MUH, XI, 117, с. 142] – "обухом" (обух – тупа, важка частина гострого знаряддя (переважно сокири) або зброї, що міститься з протилежного боку від гострої [Словник 1974, с. 598]), *Kozacy* [Докум., 106, с. 381] – "козаки", *czerncy* [DUB, 42, с. 72] – "чернці" (діалектна форма іменника "ченці"), *postronhami* [Докум., 106, с. 381] – "постронками" (посторонок – міцний ремінь або мотузок, що з'єднує в упряжці хомут з орчиком. Розм.: взагалі мотузка, тасьма тощо [Словник 1976, с. 377]), D*uszochwat* [MUH, IX–X, 317, 387] – "Душехват", *berdysz* [MUH, IX–X, 317, 387] – "бердиш" (бердиш – сокира з лезом видовжено-напівкруглої форми, насаджена на довгий держак [Словник 1970, с. 158]), *Porohi* [MUH, IX–X, 290, 357] – "пороги" (поріг – кам'янисте поперечне підвищення дна, що порушує спокійну течію річки [Словник 1976, с. 260]).

Серед особливостей системи іменника, які зустрічаються в інших сферах використання латинської мови в Україні, дослідники відзначають перш за все явища синтаксичного характеру, а саме вживання відмінкових форм та прийменниково-відмінкових сполук [Безбородько 1972, с. 32–35; Бойко 2006, с. 100–102; Миронова 1999, с. 6–7; Щербина 2006, с. 7–9]. Спільним для латинськомовної документації Греко-католицької церкви та латин-

ськомовних інскрипцій є запис власних імен в адаптованому до системи латинського відмінювання варіанті поряд з морфологічно незмінними прізвищами, що зберігають українсько-польську форму [Бойко 2006, с. 101–102]. Інші морфологічні особливості системи латинського іменника, які наявні у латинськомовній документації Греко-католицької церкви (наприклад, зміна роду та відміни іменників), в інших текстах дослідниками не відзначені.

Система прикметника. Прикметник в текстах документів Греко-католицької церкви демонструє певні особливості, хоча загалом система прикметника досить добре збережена.

Прикметники у звичайному ступені порівняння не мають яскраво виражених морфологічних особливостей, зміни стосуються переважно функціональних характеристик, серед яких основними є такі:

1. Препозиція прикметника щодо означуваного слова.

За класичними нормами у латинській мові бажаним, хоча й не обов'язковим, є постпозитивне вживання прикметника щодо означуваного слова [Яковенко 2009, с. 22], в українському різновиді середньовічної латини кінця XVI – XVII ст. під впливом староукраїнської мови більш частотними стають випадки постановки прикметника у препозиції, що засвідчують практично всі досліджені на даний час латинськомовні тексти українського походження [Безбородько 1972, с. 36; Бойко 2006, с. 103; Миронова 1999, с. 7; Щербина 2006, с. 11], і греко-католицька латинськомовна документація не є винятком, у препозиції зустрічається в середньому 13 прикметників на сторінку, в той час як у постпозиції лише 6 прикметників на сторінку: ***sinceram promptamque*** *voluntatem* – "**щире** бажання і **готовність**" [DUB, 17, с. 34]; ***immensae*** *misericordiae* [MUH, XI, 167, с. 190] – "**незмірному** милосердю"; ***certo*** *tempore* [Докум., 199, с. 176] – "у **певний** час"; *ad* ***proximam*** *villam* [Докум., 106, с. 380] – "до **найближчого** села". Причому навіть у сталих словосполученнях, таких як "Західна/Східна церква", "свята унія" наявна неусталеність у позиції прикметника: *reliqui etiam aliquando fratres nostri* ***orientalis*** *Ecclesiae ad unionem cum Ecclesia* ***occidentali*** *accesserint* "колись й інші наші брати зі **Східної** церкви також приєднаються до унії із

Західною церквою" [DUB, 42, с. 74]; *ab ista* ***sancta*** *Unione* [DUB, 228, с. 324] – "від цієї **святої** унії"; *Unio* ***sancta*** [MUH, II, 197, с. 281] – "**свята** унія"; ***catholicam*** *fidem* [MUH, III, 97, с. 180] – "католицьку віру"; ***Romanam*** *Ecclesiam* [MUH, I, 401, с. 263] – "**римську** церкву"; *inimici* ***sanctae*** *Ecclesiae* [MUH, IX–X, 278, с. 338] – "вороги **святої** церкви"; ***foelicem*** *finem* [MUH, IX–X, 287, с. 351] – "**щасливий** кінець".

2. Досить поширеним явищем у греко-католицькій документації є субстантивація прикметників. Субстантивація може бути повною (коли прикметник повністю переходить до складу іменників і не може використовуватися як прикметник) і частковою (коли прикметник може вживатися і як іменник, і як прикметник) [Языкознание 2000, с. 519]. У проаналізованих текстах представлені в основному випадки часткової субстантивації:

1) прикметники, які вживалися в ролі означення щодо осіб, з часом втрачали зв'язок з іменниками, до яких вони відносилися, і могли вживатися самостійно у функції іменника: *inter* ***spirituales*** *Romanae Ecclesiae duos quoque ex* ***spiritualibus*** *religionis nostri deputari petimus* [DUB, 42, с. 72] – "поруч з **духовними особами** Римської церкви просимо призначити також двох **духовних осіб** нашого обряду";

2) прикметники, які мають узагальнене значення, можуть вживатися у функції іменника: *serium hoc unionis negocium* ***multa*** *in se includere videtur* [MUH, I, 368, с. 238] – "здається, ця важлива справа унії **багато** в себе включає";

3) прикметники, які могли вживатися в ролі іменника й у класичній латині, але внаслідок появи нових понять дещо змінюють своє значення: *missi a metropolita Kioviensi Michaele Rachosa tunc* ***superiore*** *nostro* [MUH, I, 401, с. 262] – "послані митрополитом Київським Михайлом Рагозою, який тоді був нашим владикою" (*superior*, *ius* – вищий, старший і *superus, a, um* – верхній, небесний, у класичній латині вживалися для позначення богів як істот, що жили на небі, у латині Греко-католицької церкви даний прикметник вживається переважно, коли мова йде про представників вищої церковної ієрархії).

3. Більше особливостей наявно у вживанні ступенів порівняння прикметників. Морфологічно ступені порівняння утво-

рюються переважно за правилами класичної латини, однак наявні деякі відхилення, переважно у формах суперлатива: *sanctis**simae*** [MUH, XI, 120, с. 148] від *sanctissimus, a, um; humil**ime**, humil**imi*** [MUH, I, 392, с. 256], *humil**imus*** [MUH, I, 393, с. 257; I, 394, с. 258; I, 411, с. 274] від *humillimus, a, um* (суфікси найвищого ступеня порівняння *-issim-* та *-lim-* використовуються в неповній формі)*; humil**issimus*** [MUH, I, 413, с. 276], *humil**issimi*** [MUH, IX–X, 453, с. 567] – неправильне утворення найвищого ступеня прикметника *humilis, e*.

У деяких прикметників, які у класичній латині не мали ступенів порівняння через те, що їх значення не дозволяло ступенювання, в проаналізованих текстах з'являється вищий і/або найвищий ступінь: ***selectiores*** [MUH, II, 197, с. 280] – "вибраних", компаратив прикметника *selectus, a, um* – вибраний, ***catholicissimi*** [MUH, I, 413, с. 276] – "дуже ревного католика", суперлатив прикметника *catholicus, a, um* – католицький. Значення цих прикметників не передбачає наявність ступенів порівняння, однак внаслідок бажання авторів текстів справити сильне враження на читача, вони з'являються.

Також характерною особливістю латинськомовної документації Греко-католицької церкви є наявність ступенів порівняння у дієприкметників:

1) participium praesentis activi: ***amantissimi*** [MUH, I, 405, с. 269] того, "який найбільше любить" – від *amare*, ***vigilantissimus*** [MUH, IX–X, 317, с. 388] "найпильніший" – від *vigilare*;

2) participium perfecti passivi: ***appertissimum*** [MUH, I, 394, с. 258] – "найвідкритіший", "дуже явний", від *aperio, perui, partum, ire*; ***desideratissimas*** [MUH, I, 401, с. 264] – "найбажаніші", від *desidero, avi, atum, are*.

Зустрічаються прикметники (або утворені від них прислівники) у найвищому ступені порівняння, що мають при собі підсилювальну частку *quam*, що не було характерним для класичної латини, але з'являється пізніше, зокрема в документації Греко-католицької церкви, під впливом української мови, відтворюючи формант **якнай-**: ***quam** diutissime* [MUH, I, 392, с. 256] – "якнайдовше", ***quam commendatissimos*** [MUH, I, 413, с. 275] – "якнайбільш

рекомендованих", ***quam*** *humillime* [MUH, II, 91, с. 150] – "якнайсмиренніше", ***quam*** *diligentissime* [MUH, II, 165, с. 253] – "якнайстаранніше", ***quam*** *maximas* [MUH, II, 243, 339] – "якнайбільші", ***quam*** *foelicissime* [MUH, IX–X, 490, с. 599] – "якнайщасливіше".

У греко-католицькій документації вищий і найвищий ступені порівняння можуть вживатися як у власній функції, так і один замість одного:

1) трапляється вживання вищого ступеня у значенні звичайного (comparativus absolutus) [Боровский 1975, с. 55]: *alii alia adjungunt, quod scilicet* ***aves maiores*** *et quidem carnivorae defenderint corpus et caput a bestiis silvestribus* [MUH, II, 124, с. 200] – "інші також додають, що навіть **більші (= великі) птахи** і хижаки захищали тіло й голову від лісових звірів" (у тексті не йдеться про птахів іншого розміру, тому тут *maiores = magnae*). Таке вживання вищого ступеня порівняння замість звичайного сприяло посиленню враження, впливу на читача;

2) найвищий ступінь порівняння прикметників міг вживатися як у власному значенні, тобто для вираження найвищого ступеню вияву ознаки (gradus superlativus), так і в елативному, позначаючи дуже високий ступінь її вияву (у такому значенні його часто навіть називають gradus elativus): *verum loci dominus, nomine solum catholicus, schismati* ***addictissimus*** [Докум., 106, с. 381] – "володар же того місця, лише за назвою католик, був **найвіддаиніший (= дуже відданий)** схизмі";

3) те ж саме значення високого ступеню вияву ознаки може передаватися не синтетично за допомогою найвищого ступеня порівняння, а аналітично – за допомогою прислівників, що підсилюють значення прикметника: *ecclesia illa ...* ***valde pauper*** *est* [MUH, 122, с. 198] – "ця церква **дуже бідна**";

4) широко вживаються прикметники у найвищому ступені порівняння. Пояснити це можна, як уже було сказано вище, прагненням справити сильне враження на читача, а також особливостями самої документації, що в основному була адресована вищим церковним ієрархам, а тому з метою висловлення особливої поваги й пошани до адресата вживалося дуже багато прикметників у найвищому ступені порівняння (прийом глорифіка-

ції) [Бойко 2006, с. 106]: ***Illustrissime*** *Princeps ac* ***R.me*** *D.ne D.ne, Patrone* ***clementissime*** [MUH, I, 304, с. 207] – "**Найясніший** владико і **найдостойніший** пане, пане покровителю **найласкавіший**"; ***Beatissime*** *Pater* [MUH, I, 305, с. 209] – "**найблаженніший** отче"; ***Sanctissime*** *Domine, Domine* ***clementissime*** [MUH, I, 366, с. 236] – "**найсвятіший** і **найласкавіший** пане";

У подібних листах, як правило, все підпорядковане тому, щоб висловити якнайглибшу повагу, пошану до адресата, підкреслити його високе положення. З цією метою автори листів, говорячи про себе, теж часто вживають прикметники у найвищому ступені порівняння або прикметники у звичайному ступені з відповідним значенням для того, щоб виявити применшену роль своєї особи стосовно адресата, що викликане вимогами стилю: ***humillimus*** *servus* [MUH, I, 305, с. 211] – "**найсмиренніший (уклінний)** слуга"; ***deditissimus et humilis*** *servitor* [MUH, I, 368, с. 239] – "**найвідданіший** і **смиренний** слуга"; *amicus* ***benevolentissimus****, amicus et servitor* [MUH, I, 434, с. 283] – "**найдоброзичливіший** друг, друг і слуга"; *Vestrae Reverentiae* ***faventissimus*** [MUH, II, 163, с. 248] – "**найприхильніший** Вашій превелебності".

4. Прикметники, запозичені з української мови (в основному утворені від географічних назв, топонімів), адаптуються до морфологічної системи латинської мови, відмінюючись переважно за III відміною: ***Kiowiensis*** [DUB, 330, с. 489] – київський, ***Bialocerkovien(sis)*** [DUB, 294, с. 457], ***Bialoczerkieviensis*** [MUH, I, 366, с. 237] – білоцерківський, ***Drohobycensis*** [MUH, XI, 16, с. 20] – дрогобицький, ***Cernihoviensis*** [MUH, XI, 16, с. 23] – чернігівський, ***Peciarensis*** [MUH, XI, 39, с. 41] – печерський, ***Czerkalliensis*** [MUH, I, 366, с. 237] – черкаський, ***Czarnauciensi*** [MUH, III, 96, с. 179] – чернівецький, ***Zytomiriensis*** [MUH, XI, 16, с. 20] – житомирський. Якщо ж флексія українського прикметника збігається з латинською флексією певної відміни, прикметник починає відмінюватися за її зразком: *Iverunt ad ecclesiam collegiatam, vulgo* ***Sobornam*** [MUH, XI, 117, с. 141] – "Пішли до соборної церкви, по-народному "**соборної**" (соборн**а** = sobor**na**, тому відмінюється за парадигмою I відміни).

Хоча загалом система прикметника в латинськомовних текстах Греко-католицької документації, актовій латині, латині філософсь-

ких та історіографічних творів та інскрипцій на матеріальних об'єктах демонструє досить багато подібних рис (наприклад, субстантивація, поширення аналітичного утворення ступенів порівняння, препозиція прикметника) [Безбородько 1972, с. 35–36; Бойко 2006, с. 103–106; Миронова 1999, с. 7; Щербина 2006, с. 10–11], у проаналізованих текстах греко-католицького походження наявні особливості, які не згадуються дослідниками латинської мови, що використовувалася в інших сферах. До таких характерних рис латини, вживаної в середовищі Греко-католицької церкви, належать: неправильне утворення ступенів порівняння прикметників, наявність ступенів порівняння у дієприкметників, вживання підсилювальної частки *quam* при утворенні найвищого ступеня.

Система займенника. Досить яскраво засвідчений вплив української мови на латину в системі займенника, оскільки вживання займенників в українській та латинській мові, будучи до певної міри подібним, має певні відмінності, які не могли не проявитися за умови взаємодії двох мов. У латині представлена більша кількість вказівних і означальних займенників порівняно з українською мовою, вони мають певні відтінки у значенні: *hic, haec, hoc* "цей, ця, це" – вказує на предмет з найближчого оточення мовця, *iste, ista, istud* "цей, ця, це" – вказує на предмет з найближчого оточення адресата, маючи при цьому дещо зневажливий відтінок, *ille, illa, illud* "той, та, те", – вказує на віддалений предмет, *is, ea, id* "цей, ця, це", "той, та, те" вживається, як правило, у співвідносному значенні, передбачаючи наступний відносний займенник, а також характерним є для нього використання в ролі відсутнього в латині особового займенника 3-ї особи, *idem, eadem, idem* – "той самий, та сама, те саме", *ipse, ipsa, ipsum* – "сам, сама, саме" [Яковенко 2009, с. 80, 84].

Відмінюються займенники в основному за правилами, що свідчить про досить високий рівень володіння латиною авторами документів, однак у поодиноких випадках все ж трапляються невірно вжиті форми: ***eandem*** *modo* [MUH, I, 392, с. 255] – "**таким самим** чином" (*eandem* вжито замість потрібного у такому контексті займенника *eodem*); *clari* ***illi*** *viri* [MUH, II, 41, с. 77] – "**цього** славного мужа" (*illi* вжито замість *illius* під впливом сусідніх слів, які мають закінчення II відміни -i).

Однією з особливостей, наявних у проаналізованих текстах, є відсутність асиміляції у формах означальних займенників, утворених за допомогою частки *-dem* або *-dam*: *earu**md**em* [MUH, I, 304, с. 208], *ea**md**em* [DUB, 143, с. 215; 228, с. 342] замість *earu**nd**em, ea**nd**em*.

Слід відзначити досить інтенсивне вживання займенників у проаналізованих текстах, однак внаслідок згаданої вище розбіжності у системі латинського та українського займенника, наявні певні зміни:

1. Хоча автори досліджуваних текстів намагалися дотримуватися правильного вживання, часто спостерігається взаємозаміна вказівних та означальних займенників *hic, iste, ille, is, idem, ipse*, що свідчить про розширення спектру їх значень під впливом займенників української мови, для яких вираження подібних нюансів не є характерним. Найбільш часто вживаним є займенник *hic* (4 займенники на сторінку), рідше вживаються *ipse* та *ille* (3 на сторінку), *is* (2 на сторінку), *idem* (1 на сторінку) та *iste* (0,5 на сторінку).

Названі займенники у класичній латині вживалися також замість особового займенника третьої особи, зберігаючи при цьому свій основний відтінок значення, що, однак, не витримується повністю в латинськомовних текстах Греко-католицької церкви: *rex noster dolet vehementer mortem **ipsius*** [MUH, II, 124, с. 200] – "Наш король дуже засмучений **його** смертю"; *sed **is** adhuc est minorenis* [Докум., 221, с. 181] – "але **він** є ще малолітнім"; ***iste** martyr vitam suam posuit* [MUH, IX–X, 302, с. 370] – "**цей** мученик поклав своє життя".

Трапляється вживання одного і того самого займенника в одному реченні в різних значеннях або різні займенники вживаються стосовно одного й того ж субстантива: *se **ipsum** furori **ipsorum** obiicit* [MUH, IX–X, 317, с. 393] – "себе **самого** віддав **їхньому** гніву" (займенник *ipse* позначає різних осіб у даному реченні); *tentarunt **eundem** expellere et expulissent, si **ille** <…> non confugisset* [MUH, II, 122, с. 198] – "намагалися **його** вигнати, і вигнали б, якби **він** не втік" (займенники *eundem* та *ille* стосуються однієї особи).

2. Однією з характерних особливостей українського різновиду латини є вживання особових займенників у ролі підмета.

У класичній латинській мові це має місце лише в тих випадках, коли на займенники падає логічний наголос, наприклад, *lego libros* "я читаю книги", але *ego lego, tu scribis* "я читаю, а ти пишеш" [Боровский 1975, с. 60]. Однак у досліджених текстах досить часто трапляється вживання особових займенників у ролі підмета навіть тоді, коли вони не є логічно наголошеними, переважно це займенники першої особи: *quod* ***ego*** *probe novi* [MUH, II, 41, с. 78] – "що **я**, звичайно, знав"; ***ego*** *spero me cras domo mea egressurum* [DUB, 27, с. 49] – "**я** сподіваюся, що завтра відправлюся з дому".

3. Українсько-польським впливом можна пояснити вживання поруч двох займенників – вказівного або особового та означального, що не було характерним для класичної латини, яка надавала перевагу використанню лише одного займенника: *et* ***ego ipse*** *cum omnibus meis coepiscopis* [MUH, I, 305, с. 210] – "і **я сам** з усіма моїми спів'єпископами"; *quin* ***idem ille*** *semper sit* [MUH, I, 413, с. 276] – "оскільки він завжди **той самий**".

4. Функції займенників можуть виконувати дієприкметники з відповідним значенням (*dictus, praefatus, praedictus, supradictus*): *videns ...* ***praedicti*** *ill.mi in promovenda s. unione maximos labores* [Докум., 199, с. 176] – "бачачи найбільші зусилля **вищезгаданого** (= **цього**) ясновельможного у поширенні святої унії"; *Addo etiam protestationem contra* ***praefatum*** *privilegium factam* [MUH, XI, 109, с. 131] – "Додаю також протестацію подану проти **цього** привілею"; ***dictum*** *suum sacerdotem* [MUH, IX–X, 317, с. 391] – "**цього** свого священика".

5. У класичній латині в узагальненому значенні вживався, як правило, займенник у формі множини, в латинськомовних текстах Греко-католицької церкви в аналогічних випадках трапляється вживання займенників в однині: *acciderat enim* ***hoc*** *in decembri* [MUH, XI, 77, с. 92] – "**це** трапилося в грудні"; *non poterat* ***hoc*** *ferre inimicus generis humani* [MUH, IX–X, 290, с. 356] – "не міг винести **цього** ворог людського роду".

Основна маса змін, характерних для системи займенника, є спільною для всіх досліджених на даний час латинськомовних текстів українського походження. Наприклад, вживання займенника, який не несе логічного наголосу, в ролі підмета відзна-

чено дослідниками актової латини, філософських та історіографічних творів, інскрипцій на матеріальних об'єктах [Безбородько 1972, с. 37; Бойко 2006, с. 108; Миронова 1999, с. 8; Щербина 2006, с. 10]; взаємозаміна вказівних займенників, а також прономіналізація дієприкметників є явищами, які зустрічаються як у латинськомовних текстах документації Греко-католицької церкви, так і в актовій латині та мові інскрипцій [Бойко 2006, с. 108; Миронова 1999, с. 8]. Таке ж явище як вживання поруч вказівного або особового та означального займенників не відзначається іншими дослідниками, в той же час у проаналізованих латинськомовних текстах греко-католицького походження не зустрічається вживання підмета, вираженого займенником середнього роду, неузгодженого з іменною частиною присудка, що є однією з характерних рис актової латини [Миронова 1999, с. 8]. Це можна пояснити тим, що рівень освіти та володіння латиною авторами церковної документації був вищим, ніж у писарів, які робили актові записи.

Система дієслова. У документації Греко-католицької церкви система дієслова представлена досить повно, наявні і особові, і неособові форми, до яких у латинській мові належать інфінітив, дієприкметник, включаючи герундив, герундій та супін. У системі латинського дієслова наявно чотири дієвідміни [Боровский 1975, с. 78]. Приналежність дієслів до певної дієвідміни збереглася добре, є лише поодинокі приклади переходу дієслів з однієї дієвідміни до іншої: *addare* – додавати [MUH, I, 394, с. 257] замість *addere* (спостерігаємо перехід даного дієслова з III до I дієвідміни, можливо, під впливом дієслова *dare*).

I. Особові форми дієслова демонструють так особливості:

1. Не завжди правильне використання основ при утворенні дієслівних форм: *faxit* – "нехай зробить" [MUH, I, 401, с. 263] замість *faciat* (таке утворення кон'юнктива не характерне для класичної латини), *dadi* – "я дав" [Докум., 199, с. 176] замість *dedi*, *scribsi* – "я написав" [MUH, IX–X, 283, с. 346; IX–X, 402, с. 497] замість *scripsi*.

2. Наявність стягнених форм дієслів, утворених від основи перфекта, що свідчить про високий володіння латиною авторами досліджених текстів: *aggregasti* – ти зібрав [MUH, I, 386, с. 238]

= *aggregavisti*, *privarint* – позбавили [MUH, I, 413, с. 275] = *privaverint*.

3. При утворенні аналітичних форм дієслова спостерігається вживання допоміжного дієслова *esse* в часах, у яких воно не використовувалося в класичній латині, що пояснюється наявністю у дієслова *esse* досить великої кількості форм, внаслідок чого спостерігаємо поступовий занепад класичної системи аналітичних часових форм дієслова і заміну їх більш прозорими утвореннями, в яких допоміжне дієслово ставиться в тому часі, який потрібно передати даною аналітичною формою: *ab Eugenio IV Pontifice Maximo in purpuratorum numerum* ***adscriptus*** *et legati a latere munere* ***condecoratus fuit*** [MUH, I, 401, с. 262] – "**був зарахований** до числа придворних і **прикрашений** обов'язком повіреного посла"; *si Dei et superiorum meorum sententia impar* ***iudicatus fuero*** [MUH, II, 77, с. 129] – "якщо волею Бога і моїх наставників я, який є нижчим за положенням, **буду засуджений**"; *S. Stanislaus* ***declaratus fuit*** *martyr* [MUH, IX–X, 334, с. 420] – "Св. Станіслав **був оголошений** мучеником"; Поєднання *participium perfecti passivi* з дієсловом *esse* у перфекті, плюсквамперфекті чи майбутньому другому часі, як у наведених прикладах, у класичній латині не вживалося, оскільки відповідні форми утворювалися за допомогою *esse* в теперішньому, минулому недоконаному або майбутньому першому часі.

4. Також при утворенні аналітичних форм дієслова можливий пропуск *esse*: *Tandem Polociam* ***advectum*** [MUH, IX–X, 317, с. 395] – "Нарешті <було> **відвезене** до Полоцька".

5. Збільшується кількість дієслів, що можуть мати допоміжне значення. У класичній латині до дієслів з таким значенням належали: а) дієслово *esse* "бути"; б) дієслова зі значенням "робитися", "ставати" (*fieri, evadere, nasci, existere*); "залишатися", "здаватися" (*manere, remanere; videri*); в) дієслова в пасивному стані, які в активному стані вимагають після себе вживання подвійного знахідного відмінка: *appellari, dici, vocari* "називатися"; *existimari, haberi, iudicari, duci, putari* "вважатися"; *creari, deligi* "обиратися"; *declarari* "призначатися" [Дуров 2004, с. 64]. Перелік таких дієслів поповнюється за рахунок *coepisse*, *debere*, *facere* та ін.: ***Caeperunt*** *filii Noe aedificare turrim* [MUH, XI, 120, с. 147] – "сини Ноя **почали** бу-

дувати башту"; *Inprimis accusare vos* ***debeo*** [MUH, IX–X, 288, с. 353] – "перш за все **маю** вас звинуватити"; *nollem … alios* ***desperare facere*** [MUH, II, 41, с. 78] – "я не хотів би інших **змусити зневіритися**".

II. Особливості неособових форм дієслова

Як уже зазначалося, до неособових форм дієслова у латинській мові належать: інфінітив, дієприкметник (включаючи герундив), герундій, та супін. У текстах документації Греко-католицької церкви неособові форми дієслова представлені повною мірою. Серед явищ і тенденцій розвитку мовних форм, які не були характерні для класичної латини, можна назвати:

1. Під впливом української мови, для якої дієприкметники активного стану не дуже характерні, трапляється заміна дієприкметників описовою конструкцією, що складається з займенника та особової форми дієслова: *episcopum,* ***qui non habet*** *iurisdictionem* [MUH, IX–X, 285, с. 348] – "єпископа, **який не має** влади" (для латинської мови більш природним було би вживання дієприкметника *habentem*).

2. Досить часто у проаналізованих текстах зустрічається герундив, який може вживатися:

а) атрибутивно: *potissimum vero de* ***erigendo*** *seminario in nostris partibus* [MUH, I, 393, с. 257] – "особливо ж про семінарію, **яка має бути відкрита** на наших землях";

б) предикативно або апозитивно-предикативно: *Quid nobis* ***expectandum*** *erit?* [MUH, I, 401, с. 264] – "Чого ще нам **належить чекати**?"; ***Observandum****que est* [MUH, XI, 120, с. 147] – "і **належить пильнувати**"; *studium singulare* ***propagandae*** *sanctissimae religionis* [MUH, I, 413, с. 274–275] – "особлива старанність у **поширенні** найсвятішої релігії".

3. Герундій теж є часто вживаним, у проаналізованих текстах засвідчені різні відмінки герундія:

а) родовий, який при іменниках виконує функцію означення: *nobis vero nec* ***respondendi*** *neque sese* ***excusandi*** *locus conveniens conceditur* [MUH, I, 368, с. 251] – "нам же не дали належної можливості ні **відповісти**, ні **виправдатися**";

б) знахідний вживається, як правило, з прийменниками, виражаючи мету: *ad plenius* ***cognoscendum*** *sive* ***dignoscendum*** [MUH, I, 472, с. 299] – "для повнішого розуміння і розрізнення";

в) відкладний зі значенням ablativus modi в текстах латинськомовних документів Греко-католицької церкви є досить поширеним: *Domi prius coniunctis viribus, non* ***dividendo*** *se huc et illuc, laborare* [MUH, II, 41, с. 78] – "Працювати спочатку вдома, об'єднавши сили і не **розділяючи** їх туди й сюди".

У проаналізованих документах відмінки герундія можуть вживатися в нехарактерних для них значеннях, що можна розглядати як індивідуальну авторську інновацію: *ad commissas mihi oviculas* ***prosperandum*** *duxi* [MUH, II, 196, с. 278] – "до ввірених мені духовних овечок пішов, **поспішаючи**" (знахідний відмінок герундія в даному реченні вживається в ролі відкладного); *persuasum est …, ut expediret aliquot selectiores Valachicos iuvenes in Russiam recto illos ad oratorem Chelmensem* ***dirigendi*** [MUH, II, 197, с. 281] – "переконав його, щоб відправив декількох вибраних волоських юнаків у Руську землю, **направивши** їх прямо до Холмського посла" (родовий відмінок герундія вжитий недоречно, оскільки в такому контексті більш правильним був би відкладний відмінок).

Особливості, наявні в системі дієслова, є переважно спільними для всіх досліджених латинськомовних текстів. Серед характерних рис саме греко-католицької латинськомовної документації можна назвати утворення деяких дієслівних форм від неправильних основ, а також не завжди вірне вживання відмінків герундія. На відміну від латини філософських творів, латини інскрипцій та актової латини [Безбородько 1972, с. 132–133; Бойко 2006, с. 110; Миронова 1999, с. 8] у проаналізованій латинськомовній документації Греко-католицької церкви активні дієприкметники теперішнього часу зберігають свої характеристики, не виявляючи ознак занепаду. Також не зустрілося в проаналізованих текстах випадків синонімічного вживання дієслів *habere* та *debere*, відзначеного дослідниками актової латини [Миронова 1999, с. 8] та історіографічних творів, створених латинською мовою [Щербина 2006, с. 11].

2.2.3. Лексичні особливості

Лексика латинськомовної документації Греко-католицької церкви є цікавим матеріалом для аналізу внаслідок того, що вона увібрала в себе лексику як класичну, так і створену в пізніші часи церковну, суспільно-політичну та побутову.

Церковна латина, продовжуючи пізню літературну мову Римської Імперії, зазнала сильного впливу мови отців церкви, біблійної латини, а також грецької та єврейської мов. Це залишило сліди як на фонетико-орфографічному, так і на лексико-граматичному рівні церковної латини. За вже згаданим визначенням Х. Нанна, "церковна латина може бути визначена як форма, якої латинська мова набула в руках отців Західної церкви і їх наступників" [Nunn 1952, с. іх]. Отже, під поняттям "церковна латина" розуміють мову перш за все християнської літератури, літургійних текстів, патристичних творів, тому досліджувані нами тексти, які не мають безпосереднього відношення до літератури як такої (наприклад, листи, скарги, реляції, протестації, свідчення, присяги, заповіти) і традиційно не зараховуються до пам'яток церковної латини, дають набагато ширший матеріал для аналізу, оскільки мова ділової документації та епістолярію, що походить з церковного середовища, по-перше, все ж таки перебуває під сильним впливом латини християнської літератури, а по-друге, відбиваючи реалії як церковного, так і повсякденного життя, набуває відповідного забарвлення.

Питома латинська лексика переважно мало змінилася, однак деякі лексеми, мова про які піде нижче, демонструють розвиток нових значень (семантичні неологізми), що зумовлено потребою відтворювати засобами латинської мови нові поняття та реалії життя.

Однією з особливостей латинської християнської лексики була поява великої кількості нових слів, покликаних позначати нові християнські ідеї, поняття, інституції та ін. Особливості християнських текстів зумовили наявність великої кількості запозичень (як уже зазначалося, переважно з грецької та давньоєврейської мов). Традиційно виділяють три типи запозичень:

1) матеріальне запозичення – запозичення, за якого з однієї мови в іншу входить лексична одиниця повністю (значення й експонент);

2) калькування – копіювання іншомовного слова за допомогою свого, незапозиченого матеріалу; поморфемний переклад іншомовного слова;

3) семантичне запозичення – таке запозичення, коли своє слово набуває значення, яке має його іншомовний відповідник [Кочерган 2002, с. 230–231].

Творення нових слів відбувалося в основному за грецькими моделями, до ранньохристиянських запозичень відносять, наприклад, *carnalis* (тілесний), *spiritualis* (духовний), що створені шляхом калькування грецьких слів *sarkikos* та *pneumatikos*. Прикладом семантичного запозичення є слово *fides*, що отримало значення "віра" під впливом грецького *pistis*. Матеріальні запозичення також були у переважній більшості випадків з грецької (прямі запозичення з давньоєврейської мови досить рідкісні), наприклад, *martyr* (свідок, мученик), *neophytus* (неофіт), *propheta* (пророк) [Mohrmann 1977, с. 21–23].

На українському латинськомовному матеріалі ці процеси демонструють певні особливості. По-перше, не можна забувати про часову розбіжність між ранньохристиянськими текстами та греко-католицькою документацією кінця XVI – XVII ст. Те, що було новим у перші століття нашої ери, у латині, якою послуговувалася Греко-католицька церква, є вже традиційно прийнятим і усталеним. Проаналізувавши лексику греко-католицької документації зазначеного періоду, вдалося прослідкувати подібні до вищезгаданих процеси.

Мало відхилень наявно в новотворах християнської латини (у документах Греко-католицької церкви порівняно з ранньохристиянськими пам'ятками), оскільки, по-перше, як вже зазначалося, у XVI–XVII ст. вони були не стільки новотворами, скільки традиційною групою лексики, а по-друге, будучи створені на базі латинських елементів і за законами латинської мови, на українських теренах вони сприймалися вже як повноправні латинські слова. Серед них можна назвати, наприклад, *spirituales* "духовні" [MUH, II, 41, с. 78], на відміну від *saeculares* "світські" [MUH, II, 41, с. 78], *Servator* або *Salvator* "Спаситель" [DUB, 17, с. 33; MUH. XI, 16, с. 20], *(con)glorificare* "прославляти" [DUB, 17, с. 34; 45, с. 80; 143, с. 213; MUH, IX–X, 339, с. 426], *magnificare* "звеличувати", *magnificus* "величний" [DUB, 17, с. 34]. За моделі для цих слів були взяті грецькі слова (такі як *Sōtēr* "Спаситель", *doxazō* "прославляти", *megalynō* "звеличувати" та ін.).

Також у текстах греко-католицької документації наявна група лексики, яку не можна назвати церковною у повному розумінні цього слова, оскільки це лексеми на позначення українських, польських, литовських посад, соціального статусу, певних категорій населення тощо, але враховуючи особливості тогочасної культурно-історичної ситуації в Україні, коли церква була невід'ємною частиною суспільного буття, вважаємо за доцільне зупинитися докладніше і на цій групі слів. На відміну від вищерозглянутих лексем, які існували вже в латині раннього християнського періоду, наявна група лексики, що виникла в часи середньовіччя, будучи створена на основі латинських елементів для позначення слов'янських реалій. До лексем, утворених шляхом калькування, можна віднести: *subcammerarius, i (m)* "підкоморій" [DUB, 150, с. 238], *subiudex, icis (m)* "підсудок" [MUH, XI, 61, с. 75; XI, 99, 114], *subditus, i (m)* "підданий" [MUH, II, 197, с. 281; Докум., 211, с. 180]. До матеріальних запозичень: *popo, onis (m)* "піп, православний священик" [MUH, II, 206, с. 293], *protopopa (protopapa), ae (m)* "протопіп, священик найвищого сану" [Докум., 211, с. 181; MUH, IX–X, 286, с. 349], *popus, i (m)* "піп" [Докум., 211, с. 182; MUH, IX–X, 286, с. 350], *marsalcus, i (m)* "маршалок" [MUH, XI, 99, с. 116], *laicus, i (m)* "лаїк, світська особа" [MUH, XI, 162, с. 185].

Деякі лексеми на позначення посад, роду занять виникли внаслідок появи нових значень у слів, які й у класичній латинській мові позначали посади. До таких семантичних неологізмів можна віднести:

1) *palatinus, i (m)* "воєвода" [MUH, II, 124, с. 200; Докум., 211, с. 182], у класичній латині значення "урядник, що виконував цивільні або військові обов'язки у палаці цезаря", цей іменник, позначаючи дружину воєводи, може вживатися і в жіночому роді *palatina, ae (f)* "дружина воєводи" [Докум., 211, с. 181];

2) *dux, ducis (m)* "князь" [Докум., 211, с. 180; DUB, 294, с. 457], у класичній латині "вождь, провідник, голова, начальник", *ducissa*, *ae (f)* "княгиня" [Докум., 106, с. 380], *dux exercituum* "гетьман" [MUH, IX–X, 286, с. 349], однак іменник *dux* може мати звичне для нього у класичній латині значення "ватажок" [MUH, XI, 41, с. 43]; *secretarius, i (m)* "секретар" [До-

кум., 211, с. 182], у класичній латині "таємний писар, якому довірялися таємниці"; *consul, ulis (m)* "райця" [MUH, IX–X, 306, с. 375], у класичній латині "консул"; *cancellarius* "канцлер" [DUB, 27, с. 49], у класичній латині "канцелярський урядовець, секретар"; *mercator, oris (m)* "купець" [MUH, IX–X, 317, с. 387], у класичній латині "торговець"; *comes* "магнат" [DUB, 294, с. 457], у класичній латині "товариш, людина з оточення вищого урядовця або цезаря".

Поява нових значень у вже існуючих слів виявляє багато варіацій на українському ґрунті. Наведемо приклади лексем, у яких нові значення відбивають поняття, спільні для всього християнського світу: словом *Pontifex, icis (m)* або з означенням *Pontifex Maximus* [DUB, 42, с. 69] чи *Summus Pontifex* [Докум., 211, с. 180; DUB, 42, с. 68], яке у класичній латині мало значення "жрець" або "верховний жрець", у християнській латині починають називати папу римського. Однак поряд з цим зустрічається і *Papa* [Докум., 211, с. 181; DUB, 150, с. 238], *Summus Pastor* [DUB, 17, с. 33], *Papa Romanus* [DUB, 17, с. 33], *Romanus Pontifex* [DUB, 143, с. 213], *Pontifex Romanus* [MUH, II, 198, с. 282], *Archipastor* [MUH, XI, 168, с. 192]; іменник *sacerdos, otis (m),* який у класичній латині також мав значення "жрець", починає означати "священик" [MUH, II, 122, с. 198; XI, 16, с. 19; Докум., 106, с. 381]; *ritus, us (m)* із класичним значенням "релігійний обряд", "церемонія", набуває значення "обряд" у християнському розумінні, поєднуючись, як правило, з означеннями *ritus Latinus* (латинський, або римсько-католицький) та *ritus Graecus* (грецький, або православний); *auspicium, i (n)* у класичній латині мало значення "ворожіння", "знак, отриманий шляхом ворожіння", у християнській латині починає означати "знамення", "знак" [Докум., 106, с. 380; MUH, IX–X, 287, с. 351]; іменник *pastor* означав "пастух", у християнських текстах отримує значення "пастир" [MUH, II, 77, с. 129; DUB, 228, с. 342]; *paganus, i (m)* "селянин" починає означати "язичник" [DUB, 17, с. 33; 228, с. 342]; *dioecesis, is (f)* "дієцезія" (єпархія), за часів цезарів у Римі так називалася адміністративна одиниця, що об'єднувала кілька провінцій, у церковній латині це слово отримує значення "церковна адміністративна одиниця під владою одного

єпископа" [MUH, II, 83, с. 134; DUB, 42, с. 71]; *sacramentum, i (n)* "таїнство" [MUH, II, 91, с. 149], у класичній латині цей іменник мав значення "військовий обов'язок, присяга, заклад, обіцянка"; *oves, ium (f)* "паства" [MUH, II, 91, с. 149], у класичній латині – "вівці"; *parochus, i (m)* "священик" [MUH, II, 122, с. 198], *parochialis, e* "парафіяльний" [MUH, XI, 41, с. 43], у класичній латині – "шинкар, який за кошти держави надавав посадовим особам приміщення і харчування під час подорожей"; *plebs, bis (f)* "простолюд" [Докум., 211, с. 181; DUB, 17, с. 34; MUH, IX–X, 302, с. 369] у класичній латині "плебеї"; *antistes, itis (m)* "представник вищої духовної ієрархії, єпископ" [DUB, 17, с. 33] у класичній латині "первосвященик, головний жрець"; *resurgo, surrexi, surrectum, ere* "воскреснути з мертвих" [DUB, 143, с. 212], утворений від даного дієслова іменник *resurrectio, onis (f)* "воскресіння" [MUH, XI, 16, с. 21] з'явився тільки в християнській латині, а у класичній мові дієслово *resurgere* мало значення "знову вставати, підніматися, відновлюватися"; *infernus, i (m)* "пекло" [DUB, 143, с. 213], дане значення теж є новотвором християнської латини, у класичному значенні *infernum, i (n)* – "надра землі"; *civis, is (m)* "міщанин" [MUH, IX–X, 287, с. 351], у класичній латині – "громадянин"; *salus, utis (f)* "спасіння" [MUH, I, 197, с. 281; DUB, 17, с. 33], у класичній латині – "здоров'я, благо, порятунок"; *celebrare* "правити (вести) службу в церкві" [MUH, II, 133, с. 208], у класичній латині – "святкувати, поширювати, повідомляти"; *religiosus*, *i (m)* "благочесний" [MUH, II, 197, с. 280], сталий епітет на позначення нижчого духівництва, у класичній латині – "старанний, релігійний, священний, забобонний".

Серед інших семантичних неологізмів можна назвати: *castellanus, i (m)* "каштелян", [Докум., 211, с. 181], *magnas, atis (m)* "магнат" [MUH, II, 124, с. 200; Докум., 211, с. 180] (вожді), *capitaneus, i (m)* "староста" [DUB, 42, с. 71; MUH, XI, 41, с. 44], *suffraganeus, i (m)* "суфраган, вікарний єпископ, який не має своєї єпархії, а допомагає єпархіальному єпископові" [MUH, XI, 117, с. 141], *referendarius, i (m)* "референдарій, особистий секретар" [MUH, XI, 117, с. 142], *notarius, i (m)* "писар" [MUH, II, 206, с. 293].

Запозичення в українських латинськомовних текстах є дещо ширшою групою лексики порівняно з лексикою західноєвропей-

ських пам'яток, оскільки вони представлені запозиченнями не тільки з грецької та давньоєврейської, а й зі слов'янських мов. Матеріальні запозичення з грецької мови, як уже зазначалося, є досить численними: *ecclesia* "церква" [Докум., 211. с. 181], *schisma* "схизма" [MUH, II, 91, с. 149; XI, 61, с. 75], *metropolita* "митрополит" [MUH, II, 234, с. 326], *episcopus* "єпископ" [MUH, II, 197, с. 280], *archimandrita* "архімандрит" [MUH, II, 78, с. 130], *patriarcha* "патріарх" [MUH, II, 133, с. 208; Докум., 211, с. 180], *evangelium* "євангеліє" [DUB, 143, с. 215; MUH, IX–X, 290, с. 356], *hegumenus (igumenus)* "ігумен" [MUH, II, 165, с. 253; Докум., 211, с. 182; DUB, 42, с. 71], *presbyter (presbyther, praesbiter)* "священик" [MUH, II, 133, с. 208], *monachus* "монах" [DUB, 42, с. 71], *monasterium, i (n)* "монастир" [MUH, II, 234, 326], *diaconus* "диякон" [DUB, 42, с. 72; MUH, IX–X, 284, с. 347], *archidiaconus* "архідиякон" [DUB, 42, с. 72; MUH, IX–X, 302, с. 369], *baptisma, baptismus* "хрещення" [DUB, 143, с. 213; 42, с. 68–69], *Baptista* "Хреститель" [Докум., 199, с. 176], *blasphemus* "богозневажливий" [MUH, II, 41, с. 78], *daemon* "демон, злий дух, біс" [MUH, II, 224, с. 309], *Propheta* "пророк" [DUB, 143, с. 213], *martyr* "мученик" [MUH, XI, 16, с. 23; III, 97, с. 181].

Запозичення з давньоєврейської мови, як уже згадувалося, є нечисленними: *pascha* "пасха" [DUB, 42, с. 69; MUH, IX–X, 290, с. 353; XI, 75, с. 89], *satan* (*sathan)* "сатана" [DUB, 237, с. 370; MUH, IX–X, 317, с. 390], *sabbatum (sabbathum)* "субота" [MUH, II, 206, с. 293; MUH, IX–X, 317, с. 391], *abbatia* "абатство" [MUH, IX–X, 365, с. 457], *abbas* "аббат" [MUH, IX–X, 365, с. 457].

Цікаву групу слів являють собою транслітеровані староукраїнські слова, введені до латинського тексту, які часто супроводжуються коментарями. У переважній більшості випадків такі слова є варваризмами, тобто іншомовним вкрапленням, яке зберігає своє іншомовне обличчя, не стаючи елементом мовиреципієнта [Кочерган 2002, с. 232]. Таким чином, до запозичень відносимо лексеми: *Wladica* [MUH, II, 206, с. 293], *Vladica* [DUB, 17, с. 34; 45, с. 81] – "владика", іноді супроводжується поясненням ***vladica seu episcopo*** "**владикою**, або **єпископом**" [DUB, 27, с. 49]; ***popos,*** *sacerdotes ita vocantur* [MUH, XI, Ap., 3, с. 596] – "**попів**, так називаються священики"; *puer quidam transeundo*

Cosacum, dixit se esse orthodoxum (Rutheni dicunt ***Blahociestivii)*** [MUH, XI, 41, с. 44] – "якийсь хлопчик, проходячи біля козака, сказав, що він православний (русини кажуть "**благочестивий**")".

Серед інших староукраїнських слів, які не супроводжуються коментарями в тексті, можна назвати: *Moleben* "молебень" [MUH, II, 206, с. 293]; *papadia* "попаддя" [MUH, II, 206, с. 293]; *Cosaci* або *Kozaci* "козаки" [Докум., 106, с. 380; MUH, II, 196, с. 278; XI, 16, с. 19; III, 98, с. 182]. Цікавим прикладом є дієслово *obganire* [MUH, XI, 162, с. 185] – "обганяти", яке утворене шляхом додавання до української основи латинського закінчення.

2.3. Синтаксичні особливості латинськомовної документації Греко-католицької церкви

2.3.1. Синтаксис відмінків та прийменниково-відмінкові конструкції

Класична латинська мова поряд з синтетичними засобами вираження відношень між словами, наприклад, досить розгалуженою системою відмінків, мала й аналітичні засоби, зокрема прийменники. З плином часу під дією різних факторів роль прийменниково-відмінкових сполук у латині зростала, змінювалося співвідношення між флективними та нефлективними засобами. Дослідженню цього процесу або окремих його аспектів у латині Західної Європи та наслідкам його у романських мовах присвячені праці Е. Бенвеніста [Бенвенист 1974], Б. Бурбело [Бурбело 1955], Е. Бурсьє [Бурсье 1952], Дж. Девото [Девото 1971], Л. Доровських [Доровских 1987], А. Диннікова та М. Лопатиної [Дынников 1998], Н. Корлетяну [Корлэтяну 1974], Е. Литвиненко [Литвиненко 1966], Є. Реферовської [Реферовская 1961, 1964, 1966], М. Сеніва [Сенив 1988; Сенів 1997, 2001], Ю. Степанова [Степанов 1995], Н. Численко [Численко 1961]. Місце та трансформацію прийменниково-відмінкових конструкцій в українському різновиді середньовічної латини вивчали Н. Безбородько

[Безбородько 1972], Н. Бойко [Бойко 2006], В. Миронова [Миронова 1999], Р. Щербина [Щербина 2006].

Синтаксичні функції відмінків. У класичній латині за відмінковими формами були закріплені певні синтаксичні функції, кожна з яких має спеціальне термінологічне позначення [Таривердиева 1997, с. 37]. Різні синтаксичні функції усіх відмінків досить повно збережені і представлені в латинськомовній документації Греко-католицької церкви.

Vocativus – кличний відмінок, тобто відмінок, у якому стоїть звертання, часто вживається в проаналізованих текстах у власній функції: ***Illustrissime Domine, Domine observandissime*** [DUB, 330, с. 488] – "Найясніший пане, пане найшановніший".

Nominativus – називний відмінок, є відмінком підмета і узгоджених з ним членів речення: *omnium erit* ***cor unum*** *et* ***anima una*** [MUH, IX–X, 359, с. 450] – "у всіх буде **одне серце** й **одна душа**". При дієсловах зі значенням "називати", "вважати", "обирати", "призначати" у пасивному стані називний відмінок оформлює іменну частину присудка, утворюючи конструкцію *nominativus duplex* (подвійний називний відмінок): *Sed* ***ista liberalitas*** *nostrorum* ***erat causa*** *interitus ipsius* [MUH, II, 124, с. 200] – "Але **ця доброзичливість** наших людей **стала причиною** його смерті".

Genetivus – родовий відмінок, основні функції якого – позначати ту область, на яку частково поширюється дія або стан, виражені дієсловом, або виражати різноманітні зв'язки між іменниками.

Genetivus obiectivus (родовий об'єкта), виражає непрямий додаток, який позначає об'єкт, вживається при деяких іменниках та дієсловах [Боровский 1975, с. 150]: *memor* ***beneficii*** [MUH, III, 96, с. 180] – "пам'ять про **благодіяння**".

Genetivus subiectivus (родовий суб'єкта), позначає суб'єкт дії, виступаючи в ролі логічного підмета [Соболевский 1939, с. 152]: ***hostium*** *terrorem* [MUH, III, 97, с. 181] – "страх **ворогів**".

Genetivus possessivus (родовий приналежності), позначає особу чи предмет, яким щось належить [Соболевский 1939, с. 151]: *nomini sancto* ***Dei*** [MUH, I, 305, с. 211] – "святому імені **Бога**"; Servus Dei [MUH, XI, 33, с. 37] – "раб **Божий**".

Genetivus copiae (родовий достатку), залежить від прикметників та дієслів зі значенням "повний", "наповнювати" і т. п. [Бо-

ровский 1975, с. 152]: *plenae* ***paterni affectus*** *litterae* [MUH, I, 386, с. 250] – "листи, повні **батьківської любові**".

Genetivus pretii (родовий ціни), вживається для позначення ціни, вартості предмета [Соболевский 1939, с. 157]: *pensionem* ***sexcentorum florenorum*** [MUH, II, 234, с. 327] – "плату **шістсот флоренів**".

Genetivus partitivus (родовий частковий), позначає ціле, частина якого виражена певним словом [Соболевский 1939, с. 152]: *plurimi* ***Ruthenorum*** [MUH, II, 199, с. 284]; "дуже багато з русинів"; *unus* ***sacerdotum*** [MUH, IX–X, 317, с. 388] – "один зі священиків".

Genetivus generis (родовий роду), позначає ті предмети чи речовину, які вимірюються, рахуються, або з яких складається група [Соболевский 1939, с. 154]: ***militum*** *numerus* [MUH, I, 472, с. 299] – "кількість **воїнів**".

Genetivus qualitatis (родовий властивості), позначає властивість чи якість, вживається з означенням [Соболевский 1939, с. 150]: *iuvenis* ***immaturae aetatis*** [MUH, II, 83, с. 133] – "юнак **незрілого віку**".

Dativus – давальний відмінок, у якому ставиться непрямий додаток після дієслів зі значенням "давати", а також після деяких інших дієслів.

Давальний відмінок непрямого додатку, виражає об'єкт, якого дія безпосередньо не торкається, але який визначає напрямок цієї дії [Боровский 1975, с. 147]: ***ipsi*** *et* ***nobis*** *apostolicam benedictionem impartire dignetur* [MUH, I, 393, с. 257] – "**йому** і **нам** нехай буде ласкава дати частину апостольського благословення".

Давальний відмінок напрямку, переосмислений давальний відмінок непрямого додатку, який починає сприйматися як позначення напрямку [Боровский 1975, с. 150]: *manus* ***Deo*** *devotas* [MUH, I, 386, с. 250] – "простягнуті **до Бога** руки".

Dativus possessivus (приналежності), ставиться при дієслові *esse* для позначення особи, якій щось належить: ***mihi*** *religio est* [MUH, I, 433, с. 282] – "це **моя** релігія".

Dativus commodi (давальний користі), позначає особу або предмет, на користь яких щось відбувається [Боровский 1975, с. 148]: *est* ***nobis*** *tantus vir utilissimus* [MUH, I, 413, с. 275] – "такий чоловік **для нас** найкорисніший".

Dativus incommmodi (давальний незручності), позначає особу або предмет, для яких не є корисним те, що відбувається [Боровский 1975, с. 148]: *multum* ***nobis*** *nocuissent* [MUH, IX–X, 641, с. 765] – "дуже **нам** зашкодили".

Dativus auctoris (давальний діяча), вживається при дієсловах у пасивному стані, позначаючи діяча [Боровский 1975, с. 149]: *Quomodo <…>* ***Deo*** *et* ***hominibus*** *acceptus esse potest* [MUH, I, 434, с. 284] – "як може бути прийнятий **Богом** і **людьми**".

Dativus finalis (давальний мети), виражає мету у широкому значенні, яка мислиться і як призначення, і як результат певної діяльності [Боровский 1975, с. 149]: ***magno*** *est* ***impedimento*** [MUH, IX–X, 281, с. 344] – "є **великою перешкодою**".

Dativus duplex, є поєднанням двох давальних відмінків: давального мети і давального користі або незручності [Боровский 1975, с. 149]: *Quod etiam* ***nobis*** *<...>* ***magno*** *est* ***impedimento*** [MUH, IX–X, 281, с. 344] – "це **є великою перешкодою для нас**".

Accusativus – знахідний відмінок, основною функцією якого є вираження прямого додатка. Функції акузатива, наявні у грекокатолицькій латинськомовній документації:

Знахідний відмінок зовнішнього об'єкта, оформлює прямий додаток [Боровский 1975, с. 143–144]: *iudicare* ***vivos*** *et* ***mortuos*** [DUB, 143, с. 212] – "судити **живих** і **мертвих**".

Знахідний відмінок протяжності часу, позначає відрізок часу, протягом якого щось відбувається [Боровский 1975, с. 146]: ***viginti et aliquot annos*** *natus* [MUH, IX–X, 317, с. 387] – "у віці **двадцяти з чимось років**".

Знахідний відмінок напрямку, вказує на напрямок і є обставиною місця, відповідаючи на питання "куди?": *ire* ***Romam*** [MUH, II, 133, с. 208] – "йти **до Рима**".

Accusativus exclamationis (знахідний вигуку): *o* ***ingentem dolorem meum*** [MUH, I, 304, с. 208] – "о, **величезне моє страждання**"; ***me Christe*** [MUH, I, 411, с. 272] – "о, **мій Христе**".

Accusativus adverbialis (знахідний прислівниковий), вживається у значенні прислівника [Соболевский 1939, с. 131]: *nuntio* ***aeternum*** *remisso* [MUH, I, 411, с. 273] – "відіславши **назавжди** посланця (нунція)".

Ablativus – відкладний відмінок, який є результатом збігу форм і поєднання функцій трьох відмінків: *ablativus, instrumentalis, locativus*.

Відкладний відмінок вихідної точки руху, відповідає на питання "звідки?" [Боровский 1975, с. 155]: *spero me cras* ***domo mea*** *egressurum* [DUB, 27, с. 49] – "сподіваюся, що завтра я відправлюся **зі свого дому**".

Ablativus separationis (відкладний віддалення), позначає предмет, від якого хтось чи щось віддаляється, а також у цьому відмінку ставиться непрямий додаток при дієсловах і прикметниках, які виражають відокремлення, звільнення, позбавлення чогось [Боровский 1975, с. 156; Соболевский 1939, с. 140]: ***nobis*** *dignitates eripere gestiunt* [MUH, I, 392, с. 255] – "прагнуть вирвати **у нас** гідності".

Ablativus instrumenti (відкладний знаряддя), вживається для позначення знаряддя або засобу, за допомогою якого виконується певна дія [Боровский 1975, с. 158]: ***fune*** *ligatus* [MUH, IX–X, 290, с. 356] – "зв'язаний **мотузкою**".

Ablativus auctoris (відкладний діяча), позначає суб'єкта дії, вживається з прийменником *a*: ***ab ipso*** *humanissime exceptus est* [MUH, II, 124, с. 199] – "був прийнятий **ним** з великою прихильністю".

Ablativus modi (відкладний способу дії), позначає спосіб виконання дії [Соболевский 1939, с. 149]: ***omnibus votis*** *Domino supplicamus* [MUH, I, 304, с. 208] – "**усіма молитвами** просимо Господа".

Ablativus causae (відкладний причини), позначає причину [Соболевский 1939, с. 147]: ***tanto protectore*** *et* ***defensore*** *gaudeamus* [MUH, I, 304, с. 209] – "щоб раділи **через такого заступника і захисника**".

Ablativus copiae (відкладний достатку), ставиться при дієсловах і прикметниках, які передають значення наповненості або позначають велику кількість чогось [Соболевский 1939, с. 144]: *implet* ***benedictione*** [MUH, II, 241, с. 336] – "наповнює **благословенням**".

Ablativus inopiae (відкладний недостачі), ставиться при дієсловах та прикметниках зі значенням "позбавляти", "позбавлений" [Соболевский 1939, с. 141]: ***beneficiis*** *privantur* [MUH, II, 91, с. 149] – "їх позбавили **привілеїв**".

Ablativus temporis (відкладний часу), обставина часу, відповідає на питання "коли?", "впродовж якого часу?" [Боровский 1975, с. 160]: ***cunctis diebus*** *vitae nostrae* [MUH, I, 305, с. 211] – "**в усі дні** нашого життя".

Ablativus loci (відкладний місця), обставина місця, відповідає на питання "де?" [Боровский 1975, с. 159]: ***in monasterio*** [MUH, II, 77, с. 129] – "у монастирі".

Ablativus limitationis (відкладний обмеження), вказує, з якої точки зору або в якому відношенні обмежується висловлене твердження [Соболевский 1939, с. 148]: *ut* ***nomine****, ita* ***re*** *sint catholici* [MUH, I, 433, с. 282] – "щоб як за **назвою**, так і у **справах** були католиками".

Ablativus originis (відкладний походження), вказує на походження [Соболевский 1939, с. 142]: ***illustri*** *natum* ***familia*** [MUH, IX–X, 278, с. 338] – "народженого **у знатній сім'ї**".

Ablativus qualitatis (відкладний властивості), позначає властивість, яку має особа або предмет [Боровский 1975, с. 157]: *hominem nedum* ***sublimiore*** *dignitatis* ***gradu*** [MUH, I, 434, с. 283] – "тим більше людину, яка має **таке високе становище**".

Ablativus mensurae (відкладний міри), ставиться після вищого ступеня порівняння прикметників і після дієслів, що виражають порівняння: ***triplo*** *aut* ***quadruplo*** *maior* [MUH, IX–X, 642, с. 767] – "**у три** або **чотири рази** більша".

Прийменниково-відмінкові конструкції. Оскільки прийменники в латинській мові тісно пов'язані з відмінковими формами, розглянемо трансформацію їх значення в різні періоди існування мови.

Вже в архаїчну добу для вказівки на певні просторово-часові характеристики могли вживатися як відмінкові форми, так і прийменниково-відмінкові конструкції. Однак, класична латина надавала перевагу синтетичному вираженню значень, що спричинило появу різноманітних синтаксичних функцій відмінків. І. Тронський, вивчаючи співвіднесеність прийменникових та безприйменникових конструкцій у класичній латині зауважує: "Прийменники архаїчної латини були ще надто обтяжені своїми конкретними просторово-часовими значеннями, щоб з їх допомогою можна було створити те посилення абстрактної си-

ли мови, якого перш за все потребував Рим III–I ст. до н. е." [Тронский 1953, с. 209].

Таким чином, процес розвитку узагальнених значень у відмінків призвів до розширення вживання безприйменникових форм у класичній латині, яка звертається до них внаслідок можливості передати за допомогою саме таких засобів найрізноманітніші нюанси та відтінки як абстрактних, так і конкретних просторово-часових значень, яких прийменниково-відмінкові конструкції на той час ще не мали у такій повноті. Внаслідок цього спостерігається кількісна перевага відмінкових форм порівняно з прийменниково-відмінковими утвореннями. Однак, поступово ситуація змінювалася, розвиток значень прийменників йшов у напрямку до більшої узагальненості, розширювався спектр значень, внаслідок чого за можливістю виражати певні семантичні відтінки прийменниково-відмінкові конструкції наблизилися до "чистих" відмінкових форм. Цей процес активізувався наприкінці існування класичної латини й мав усе більше поширення у середньовічний період, коли прийменниково-відмінкові утворення починають посідати все більш важливе місце, у багатьох випадках витісняючи безприйменникові форми.

Результати цього процесу були до певної міри подібними в латині Західної та Східної Європи, однак, як зазначає Н. Безбородько [Безбородько 1972, с. 124–125, 136], мовні явища є надзвичайно складними, часто один і той самий результат може бути викликаний різними причинами. Це має місце й у випадку розвитку відмінкових та прийменниково-відмінкових конструкцій на різних територіях Європи, де була поширена латинська мова. Так, у країнах Західної Європи, особливо тих, де внаслідок розвитку латини утворилися романські мови, поширення прийменниково-відмінкових конструкцій, вживання відмінків у невластивих для них функціях не можна пояснювати лише внутрішніми чинниками, оскільки відбувалося багато зовнішніх явищ і подій, що вплинули на мову. Наприклад, важливою причиною змін у латині є історичні умови, в яких вона розвивалася з початку нашої ери, а саме: включення до складу носіїв мови нових народів, переважно усна форма існування латини того часу, падіння освіченості внаслідок занепаду шкільної культури тощо [Реферовская 1964, с. 3].

Латинська мова, будучи використовуваною на значних за обсягом територіях, не могла залишатися застиглою, незмінною. Поширюючись серед корінного населення в різних частинах Римської імперії, латина зазнавала значного впливу місцевих мов. Тому в середньовічній латині на всіх мовних рівнях з часом дедалі більше відбиваються риси тих мов, які існували на підкорених Римом землях. Процес проникнення в латинську мову інших елементів, вже менше стримуваний шкільною освітою, відбувався все інтенсивніше. Середньовічна латина у Західній Європі стає дедалі більш аналітичною, що виражається, зокрема, у переважанні прийменникових конструкцій, аналітизмі дієслівних форм, ступенів порівняння прикметників та ін.

Досліджуючи український різновид середньовічної латини, спостерігаємо певною мірою подібні явища, зокрема в розвитку прийменниково-відмінкових конструкцій, однак, на нашу думку, викликані вони іншими чинниками, оскільки те, що є справедливим для латини у Західній Європі, не завжди можна беззастережно переносити на латинську мову, що побутувала на слов'янських територіях. Тому більш переконливою видається думка, що деякі мовні явища, які мають аналоги й у латині Західної Європи, на українських теренах були зумовлені впливом саме староукраїнської мови того періоду.

Нижче будуть розглянуті особливості вживання певних прийменників, наявні у латинськомовній документації Греко-католицької церкви.

Прийменниково-відмінкові конструкції при префіксальних дієсловах з семантикою віддалення. *У* середньовічній латині Західної Європи прийменники *ex, ab* і *de* поступово втрачають своє конкретне просторове значення й набувають більш узагальненого. Якщо розмістити ці прийменники за ступенем зростання узагальненості значень, то *ex* буде найконкретнішим, *ab* – дещо більш загальним і *de* – найабстрактнішим. Тобто, кожний наступний прийменник може виражати значення попереднього, але при цьому має і своє специфічне значення. Таким чином, *de* має найширший спектр значень, який містить в собі як значення прийменників *ex* і *ab*, так і ряд значень, властивих тільки йому. Внаслідок цього *de* поступово посідає все більш важливе місце,

замінюючи прийменники *ex* і *ab*. Таким чином досягається, по-перше, уникнення зайвих повторів префікса прийменником (що існувало в давній період, коли мало місце плеонастичне вживання префіксів і прийменників, тобто *ab-* мав тенденцію поєднуватися з *ab*, *ex-* – з *ex*, *de-* – з *de*), а по-друге, у дієслів з переносним значенням послаблюється чітка просторова прив'язаність до відправної точки дії. Вже в класичну добу спостерігається вживання різних прийменників при одному й тому самому префіксі. У західноєвропейській середньовічній латині цей процес набуває більшого поширення, причому перевага, як правило, надається прийменнику *de*, оскільки наявна тенденція до вживання прийменника з найбільш узагальненим значенням при дієсловах, що мають префікси з більшим ступенем конкретності, тобто відбувається поступове витіснення прийменником *de* більш конкретних *ex* і *ab*, котрі, як відомо, в романських мовах повністю зникли.

Інші закономірності спостерігаються у вживанні прийменників *ex, ab, de* при дієсловах з семантикою віддалення у латинськомовних текстах Греко-католицької церкви. Цікаво, що прийменник *de* майже не використовується для позначення віддалення у просторі, вживаючись переважно для позначення відношень між об'єктами. Це може бути пояснено тим, що за значенням прийменник *ex* відповідає українському прийменнику "з", *ab* – прийменнику "від", *de* – також прийменнику "від", отже, значення двох латинських прийменників передається за допомогою одного українського, а оскільки *ab* має більш конкретну семантику, за ним закріплюється функція позначення віддалення "від" чогось. У проаналізованих текстах у переважній більшості випадків прийменники дублюють дієслівні префікси:

Прийменник *ex* вживається переважно з дієсловом, що має префікс *ex-*: ***ex*** *oppido illo* ***exeunt*** [MUH, IX–X, 286, с. 349] – "**вийшли з** того міста"; ***e*** *minibus* ***eripit*** *et Cosacos* ***egredi ex*** *oppido iubet* [MUH, IX–X, 286, с. 349] – "**вирвав з рук** і наказав козакам **вийти з** міста".

Прийменник *ab (a)* – з дієсловами, які мають префікс *a*: *quod omen* ***a*** *nobis Deus procul* ***avertat*** [MUH, I, 401, с. 264] – "нехай Бог **відверне** це **від** нас"; ***a*** *sua ecclesia …* ***abire*** *deberet* [MUH, II, 133, с.208] – "мусив **піти зі** своєї церкви".

В одному випадку при дієслові з семантикою віддалення, яке має префікс *de-*, вживається прийменник *de*, однак показовим є той факт, що це речення походить з тексту, який виголошувався при переході в католицьку віру, тому таке вживання можна пояснити традицією, яка збереглася з давніших часів: ***descendit de*** *caelis* [DUB, 143, с. 212] – "**зійшов з** небес".

Нечисленними прикладами представлено вживання прийменників, які не повторюють дієслівний префікс: *qui* ***discedere*** *debebant* ***ex*** *Urbem* [MUH, IX–X, 288, с. 353] – "які мусили **піти з** Рима"; ***ex*** *templo* ***ex*** *civitate* ***abire*** *iussit* [MUH, IX–X, 290, с. 356] – "наказав їм **піти з** храму і **з** міста". Таке вживання можна пояснити частково тим, що певні дієслова не вживаються з іншими префіксами, тому загальна ідея віддалення передається через префікс, а прийменник її конкретизує, причому можна помітити таку закономірність: у переважній більшості випадків латинський прийменник відповідає українському прийменнику, який мав би бути використаний у такій конструкції. Тому подібні випадки можна пояснити впливом рідної мови авторів листів.

Особливості вживання деяких прийменників. Розглянемо лише ті прийменники, які демонструють певні особливості порівняно з класичною латиною.

1. Прийменник *de.* У класичній латині прийменник *de* позначав: 1) місце (маючи значення руху "згори"); 2) час, з якого щось почало відбуватися; 3) вживався при дієсловах ("говорити про", "питати про"); 4) при назві цілого, з якого береться частина; 5) при назві матеріалу, з якого щось зроблено [Соболевский 1939, с. 177–178]. Як уже зазначалося, основною функцією цього прийменника в проаналізованих текстах є вказівка на відношення між двома об'єктами або між дією і об'єктом, часто прийменник *de* відповідає українському прийменнику "про": ***De*** *luctuosa morte R.mi D.ni Barbarigo haec habeo D.V. Rev.mae scribenda* [MUH, II, 124, с. 199] – "**Про** жалісну смерть найдостойнішого пана Барбариги це можу написати Вашій найдостойнішій вельможності".

Конструкція з прийменником *de* може: 1) вказувати на походження: *Methodius Terlecki* ***de*** *Terło* [MUH, II, 226, с. 319] – "Мефодій Терлецький **з** Терла"; 2) виступати в ролі граматичного виразника відношення: *provinciae sancti Hyacinti* ***de*** ***Russia***

[MUH, I, 304, с. 208] – "**руської** провінції святого Гіацинта"; 3) замінювати відкладний відмінок діяча: transactionem **de Patribus Carmelitis** factam esse [MUH, IX–X, 358, с. 447] – "справа, зроблена **отцями кармелітами**". Ці явища свідчать про руйнування класичної системи прийменника, викликане зміною носіїв мови; 4) у поодиноких випадках конструкція з прийменником *de* може вживатися замість родового часткового (*genetivus partitivus*): *inter quos* ***de primis*** *est R.ma D.tio Vestra* [MUH, XI, 29, с. 34] – "серед яких однією **з перших** є Ваша найдостойніша вельможність". Але такі конструкції не є характерними для латинськомовної документації Греко-католицької церкви, тому пояснюються індивідуальними авторськими особливостями; 5) також можлива заміна відкладного відмінка обмеження (ablativus limitationis) прийменниково-відмінковою конструкцією з *de*: *parochus villae Miezots dictae Georgius Bermacki* ***de nomine*** [MUH, II, 78, с. 130] – "священик села, яке називається Мізоч, на **ім'я** Георгій Бермацький".

2. Прийменник *pro*. У текстах документації Греко-католицької церкви цей прийменник є часто вживаним, представлене традиційне його вживання: ***pro*** *gloria Dei ... laborabo* [MUH, II, 199, с. 284] – "буду працювати **заради** слави Божої". Однак слід зазначити, що в проаналізованих текстах *pro* використовується ширше, ніж у класичній латині, тому що значення староукраїнського прийменника "за" є близьким до латинського *pro*, тому поряд із традиційним вживанням *pro* часто наявні нехарактерні для класичної латини значення цього прийменника, які виникають внаслідок прямого перекладу українського прийменника "за" на латину: *gratias agendo* ***pro*** *unione nostra et amicitia* [DUB, 150, с. 238] – "дякуючи **за** нашу унію і дружбу"; ***pro*** *miracuo habetur* [MUH, II, 124, с. 200] – "вважають **за** чудо"; ***pro*** *illa clamemus atque supplicemus* [MUH, XI, 35, с. 38] – "**за** неї просимо і благаємо".

Прийменник *pro* може вживатися замість прийменника *de*, стаючи співзвучним українському прийменнику "про": *haec* ***pro*** *Unione concluserunt* [MUH, XI, 95, с. 110] – "зробили такий висновок **про** унію".

У деяких випадках *pro* означає напрям руху, однак у такому значенні цей прийменник зустрічається нечасто, є підстави вва-

жати це авторською особливістю: *Patres nostros* ***pro*** *monasterio Smolenscensi misit* [MUH, IX–X, 306, с. 376] – "послав наших отців **до** Смоленського монастиря".

3. Прийменник *per*. У класичній латинській мові вказував на: 1) місце ("через що", "крізь що"); 2) час, впродовж якого щось відбувалося; 3) посередництво [Соболевский 1939, с. 173–174]. Всі ці значення збереглися й у пізньосередньовічній латині кінця XVI – XVII ст. в Україні. Характерною особливістю греко-католицьких текстів, написаних латиною, є надзвичайна поширеність конструкцій з цим прийменником, особливо для вказівки на посередництво. Це можна пояснити екстралінгвістичними факторами, наприклад, чіткою ієрархізацією тогочасного суспільства взагалі і церковного зокрема, внаслідок чого переважна більшість дій, прохань, листів передавалася не напряму, а **через** когось, за чийогось посередництва, що знайшло відображення й у мові, вплинувши на частотність вживання певних мовних одиниць.

Прийменник *per* на позначення місця: *me pro aliquo infideli* ***per ecclesias*** *promulgaverint* [MUH, II, 224, с. 310] – "оголосили мене **у церквах** якимось невірним".

Прийменник *per* на позначення часу: *Permanemus jam* ***per sex hebdomadas*** *Romae* [DUB, 150, с. 238] – "Знаходимось у Римі **протягом шести тижнів**".

Прийменник *per* на позначення посередництва: ***per*** *nuncios ... scripserit* [MUH, II, 226, с. 318] – "написав **через** нунціїв".

У класичній латині конструкції з прийменником *per* могли вживатися в адвербіальних виразах у значенні відкладного відмінка способу дії (*Ablativus modi*) [Соболевский 1939, с. 174], у досліджених текстах наявна тенденція до розширення вживання таких додатків, які вже не обмежуються лише адвербіальними сполуками, внаслідок чого такі утворення стають еквівалентами безприйменникової відмінкової форми у вищеназваній синтаксичній функції: *causam hanc continuare possit ...* ***per censuras et poenas ecclesiasticas*** *excommunicationis, aggravationis et invocationis brachii saecularis* [MUH, II, 234, с. 327] – "може продовжувати цю справу, **використовуючи кари і церковні покарання**, що полягають у відлученні від церкви, вилученні майна і залученні світської влади для виконання вироків".

Інколи конструкції з прийменником *per* вживаються у функції відкладного відмінка діяча (*ablativus auctoris*). Розвиток такого значення відбувався ймовірно таким чином: оскільки відкладний відмінок способу дії, який міг замінюватися на конструкцію з *per*, за значенням досить близький до відкладного знаряддя, що, у свою чергу, близький до відкладного відмінка діяча, поступово замість останнього стало можливим використання прийменниково-відмінкового утворення з *per*: ***per familiam*** *episcopi etiam tunc repulsi fuissent* [MUH, IX–X, 317, с. 392] – "<їх напад> був тоді відбитий **челядниками** єпископа"; *breve ...* ***per Ruthenos praelatos*** *publicanda* [MUH, IX–X, 668, с. 789] – "бреве, опубліковане **руськими прелатами**".

4. Інші прийменники. Деякі прийменники не демонструють значних відхилень від класичного вживання, їх особливості представлені у досліджених текстах спорадичними прикладами, що, як уже зазначалося, викликано характером засвоєння і існування латинської мови в середньовічний період:

1) розширюється використання прийменника *ad* для позначення спрямування дії "до" когось, такий спосіб оформлення майже повністю витіснив можливий у класичній латині додаток, виражений давальним відмінком: *litteris* ***ad me*** *missis* [MUH, II, 234, с. 326] – "пославши **мені** (= до мене) лист"; *literas obtinuit tam* ***ad pseudometropolitam*** *praedictum, ... quam* ***ad palatinum*** *Chioviensem* [MUH, XI, 75, с. 89] – "отримав листи як **до** вищезгаданого **псевдомитрополита**, так і **до** київського **воєводи**";

2) прийменниково-відмінкова конструкція з *ex* може виступати: 1) на заміну відкладного відмінка походження (*ablativus originis*), що можна пояснити впливом церковної латини: ***ex Patre*** *natum* [DUB, 143, с. 212] – "народжений від Отця"; 2) на заміну родового часткового (*genetivus partitivus*): *multi* ***ex Ruthenis*** [MUH, II, 41, с. 78] – "багато хто **з русинів**";

3) трапляється неправильне вживання відмінків при прийменнику *in*, який у класичній латині міг вживатися як зі знахідним відмінком (якщо прийменниково-відмінкова конструкція відповідає на питання "куди?"), так і з відкладним (якщо прийменниково-відмінкова конструкція відповідає на питання "де?") [Соболевский 1939, с. 180–181], що пояснюється індивідуальним

рівнем володіння латиною: *virum* ***in Unionem sanctam*** *et* ***Catholicam Ecclesiam*** *meritissimum* [MUH, III, 98, с. 182] – "чоловіка, найдостойнішого **у святій унії** і **католицькій церкві**";

4) прийменник *inter* може вживатися в партитивному значенні внаслідок близькості конструкцій "хтось з" та "хтось серед": *vir religiosus et* ***inter caeteros*** *primarius* [MUH, II, 197, с. 280] – "чоловік благочесний та перший **серед інших**";

5) трапляються поодинокі випадки вживання прийменника *super* замість прийменника *de*: *scripturum hac* ***super*** *re credo Ill.mum nuncium* [MUH, II, 226, с. 318] – "думаю, що ясновельможний нунцій напише **про** цю справу".

Зміни в керуванні дієслів. У латинськомовній документації Греко-католицької церкви наявні певні зміни в керуванні дієслів. Серед основних явищ, які представлені у проаналізованих текстах, наявні: 1) заміна одного відмінка іншим у безприйменникових додатків; 2) заміна певної відмінкової форми на прийменниково-відмінкову конструкцію; 3) заміна одного прийменника іншим у додатках, виражених прийменниково-відмінковою сполукою:

1. Заміна одного відмінка іншим у безприйменникових додатках: *confiteamur* ***nomini sancto*** *Dei* [MUH, I, 305, с. 211] – "щоб прославляли святе **Боже ім'я**" (у класичній латині дієслово *confiteri* керувало додатком в акузативі, однак під впливом біблійної мови, зокрема Вульгати [Двореций 2009], стає можливим і додаток в давальному відмінку); *Quo facto nos* ***maerore,*** *schismaticos autem* ***maxima*** *efficit* ***laeticia*** [MUH, IX–X, 287, с. 351] – "Це принесло нам **смуток**, а схизматикам **велику радість**" (у класичній латині дієслово *efficere*, як правило, має додаток в знахідному, а не у відкладному відмінку).

2. Заміна відмінкової форми на прийменниково-відмінкову конструкцію: *videns gentem nostram ... merore incredibili* ***ex*** *fratrum suorum naturalium* ***orbitate*** *affectam* [MUH, I, 304, с. 208] – "побачивши наш народ, охоплений смутком **через втрату** своїх кревників" (у класичній латині дієслово *afficere* мало два додатки, в знахідному та відкладному відмінку, у даному прикладі бачимо вживання відкладного відмінка з прийменником *ex* для позначення причини смутку).

3. Заміна одного прийменника іншим у додатках, виражених прийменниково-відмінковою сполукою: ***ex quibus*** *ego ita gratulor, ut vix possim verbis exprimere* [MUH, II, 239, с. 333] – "**через які** я так радію, що ледве можу передати словами" (дієслово *gratulari* могло мати додаток з прийменниками *de, in, pro* при додатках, які позначають причину радості, вживання *ex* у цьому випадку є нововведенням, зумовленим впливом української мови ("радіти з чогось", "тішитися з чогось"); ***in liberalibus artibus*** *ac* ***in lingua latina, graeca, slavonica et ruthenica*** *instituitur* [MUH, II, 204, с. 290] – "яку навчають (= наставляють у) **вільним мистецтвам**, а також **латинській, грецькій, церковнослов'янській та руській мови**" (дієслово *instituere* за класичними нормами має додаток з прийменником *ad*, *in* у даному випадку з'являється внаслідок впливу староукраїнської мови).

2.3.2. Синтаксис простого речення

Простими називаються такі речення, всі лексичні компоненти яких синтаксично об'єднуються навколо єдиного синтаксичного центру речення – одночленного (односкладного) чи двочленного (двоскладного) [Сучасна 1972, с. 148]. Оскільки поняття простого (і складного) речення безпосередньо пов'язане з поняттям синтаксичного центру, який у випадку двоскладних речень, що становлять основну масу в проаналізованих текстах, утворюють підмет і присудок, розглянемо докладніше способи їх вираження.

Способи вираження підмета. Найпоширенішим у ролі підмета у проаналізованих текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви є іменник в номінативі: ***Papa*** *suscepit nos qua pater suos liberos cum ineffabili amore et gratia* [DUB, 150, с. 238] – "**Папа** прийняв нас, як батько своїх дітей, з невимовною любов'ю і милістю".

На відміну від класичної латини у функції підмета часто вживаються особові, вказівні та означальні (у значенні особових) займенники: *ex oppido … quod* ***ipse*** *extruxit* [MUH, IX–X, 286, с. 349] – "з містечка, яке **він** побудував". ***Nos*** *vivmus non procul a Palatio Suae Sanctitatis* [DUB, 150, с. 238] – "**Ми** живемо недалеко від палацу Його святості".

Підмет може бути виражений інфінітивом: *Item Sacram Scripturam iuxta eum sensum, quem tenuit et tenet sancta Mater Ecclesia, cuius est* ***iudicare*** *de vero sensu et interpretatione sacrarum Scripturarum, admitto* [DUB, 143, с. 214] – "Також приймаю Святе Письмо згідно з тим розумінням, якого дотримувалася і дотримується свята Мати Церква, справою якої є **судити** про істинний зміст і тлумачення Святого Письма".

Способи вираження присудка. У текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви присудок виражається:

1) особовим дієсловом у формах різних часів, способів, станів, чисел: *Sed haec omnia charitas* ***cooperuit*** [MUH, II, 124, с. 200] – "Але це все **покрила** любов". *Si catholicis non* ***erit licitum*** *scribere contra haereticos, non* ***liceat*** *etiam unitis contra schismaticos* [MUH, XI, 16, с. 22] – "Якщо католикам не **буде дозволено** писати проти єретиків, **нехай буде заборонено** також уніатам писати проти схизматиків";

2) родовим відмінком з дієсловом-зв'язкою: *Ergo* ***nullius erunt valoris****?* [MUH, I, 439, с. 286] – "Отже, вони не матимуть **ніякої цінності**?"; *homines non tantum* ***eiusdem ritus****, sed et* ***linguae*** [MUH, II, 41, с. 78] – "люди не тільки **того ж самого обряду**, але й **мови**";

3) у ролі присудка може виступати дієприкметник теперішнього часу активного стану, однак такі присудки представлені поодинокими випадками: ***Habens*** *ego collatum mihi ab Ill.mo duce Zaslaviensi ab Ostrog ... monasterium Stepanense* [MUH, IX–X, 641, с. 762] – "Я **маю** Степанський монастир, даний мені найяснішим князем Заславським з Острога";

Під впливом староукраїнської мови дієслово-зв'язка може опускатися: ***Notum*** *hoc debitum R.do Patri Philippo* [MUH, II, 200, с. 286] – "про цей борг **відомо** достойному отцю Пилипу".

Наявні складені іменні присудки: *Seminarii* ***fundamenta*** *iam* ***iacta sunt*** [MUH, IX–X, 429, с. 538] – "**Фундамент** семінарії вже **закладений**". *Scimus* ***nos*** *legitimos* ***esse*** *ovium nostrarum* ***pastores*** [MUH, IX–X, 433, с. 540] – "Ми знаємо, що **ми – законні пастирі** наших овець", а також складені дієслівні присудки: *et pudore non minori sese* ***humiliare deberunt*** [MUH, II, 165, с. 252] – "і не меншим соромом **мусили** себе **принизити**".

Узгодження підмета і присудка. У досліджених текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви, як і в класичній латині, присудок, виражений дієсловом, узгоджується з підметом в особі і числі: ***Patriarcha Constantinopolitanus*** *ad epistolam Meletii nihil* ***respondit*** [MUH, IX–X, 586, с. 692] – "**Константинопольський патріарх** на лист Мелетія нічого **не відповів**". ***Ego*** *certe nihil ipsi* ***credo*** [MUH, IX–X, 616, с. 723] – "**Я** йому зовсім **не вірю**".

Складений іменний присудок узгоджується з підметом у роді і відмінку: *Ac si plane* ***sensa*** *animi mei* ***aperienda sunt*** [MUH, I, 434, с. 283] – "І якщо **почуття** мого духу **мають бути відкриті**".

Однак існують випадки неповного узгодження, яке має місце в тих випадках, коли певні категорії не є вираженими формально, тоді можемо говорити про узгодження за змістом: *Doleo ex hac parte, quod a me corporaliter ablatus sit* ***is, qui*** *mihi* ***dextra manus erat*** [MUH, IX–X, 302, с. 369] – "Я страждаю через те, що тілесно забраний від мене **той, хто був** мені **правою рукою**".

Неповні речення. У проаналізованих латинськомовних текстах Греко-католицької церкви наявні переважно двоскладні поширені речення, тобто речення, які містять в собі підмет, присудок і другорядні члени. Однак наявні й неповні речення, тобто речення з частковою реалізацією їх структурних схем, внаслідок чого одна з ланок його будови (один чи кілька членів речення) не вимовляється і в той же час фіксується свідомістю, є зрозумілою [Вихованець 1993, с. 103; Сучасна 1972, с. 262]. Оскільки підмет, навіть не виражений експліцитно, наприклад, займенником, імпліцитно наявний в самій особовій формі дієслова, неповні речення в досліджених текстах представлені в основному прикладами речень без присудка: *Post humillima beatissimorum pedum Sanctitatis Vestrae oscula* [MUH, I, 366, с. 236] – "Після смиренних поцілунків найблаженніших ніг Вашої Святості". *In nomine Deificae Trinitatis, in honorem et laudem eiusdem, tum hominum salutem fideique sanctae christianae catholicae corroborationem et exaltationem* [DUB, 228, с. 341] – "В ім'я Божественної Трійці, на її честь і славу, а також спасіння людей і утвердження і піднесення святої католицької християнської віри".

2.3.3. Синтаксис складного речення

Складні речення становлять собою такий структурний тип речень, який характеризується наявністю в складі речення двох чи кількох синтаксичних центрів – предикативних пар підмета і присудка чи односкладних головних членів, – кожний з яких може групувати навколо себе другорядні члени речення, подібно до того, як це має місце в простих реченнях [Сучасна 1972, с. 310].

Складносурядне речення. Власне сурядних речень у текстах документації Греко-католицької церкви небагато, як правило, в одному реченні представлений і сурядний, і підрядний або тільки підрядний зв'язок. Складносурядні речення не мають суттєвих відмінностей порівняно з подібними реченнями у класичній латині. Ця риса характерна не тільки для проаналізованих текстів, а й для актової латини та латини філософських творів [Безбородько 1972, с. 46–52; Миронова 1999, с. 11].

1. Складносурядні речення з єднальними відношеннями. У таких реченнях вживаються сполучники *et, que, neque*: *At nunc ... praevalere incipiunt Amalechitae,* ***et*** *in suo malo proposito nostri schismatici confirmantur* [MUH, I, 304, с. 208] – "І зараз почали перемагати амаликитяни, **і** наші схизматики зміцніли у своєму злому намірі". *... quoniam nox erat, aberravit ab eo quo iveram itinere,* ***neque*** *ad illam (in qua ego pernoctavi) villam potuit pervenire* [MUH, IX–X, 641, с. 765] – "оскільки була ніч, він зійшов з того шляху, яким ішов я, **і не** міг дістатися до того села (де я переночував)".

2. Складносурядні речення з протиставними відношеннями. Протиставні відношення у проаналізованих текстах виражаються переважно сполучником *sed*: *Has literas legebat sacerdos Eustafij Wolowicz,* ***sed*** *nemo ruthenice intelligebat, exceptis praesentis multis Polonis et Litvanis* [DUB, 150, с. 238] – "Цей лист читав священик Евстафій Волович, **але** ніхто не розумів по-руськи, за винятком численних присутніх поляків і литовців".

3. Складносурядні речення з розділовими відношеннями. Частини речення поєднуються за допомогою сполучників *aut, vel*: *flexus iste ac reflexus non prius cessabit, quam* ***vel*** *ipsi haereticorum schismaticorumve antesignani pereant,* ***vel*** *nos perdant* [MUH, I, 392, с. 255] – "цей приплив і відплив не припиниться до-

ти, доки **або** самі провідники єретиків чи схизматиків не згинуть, **або** нас не знищать". *Reliqua, **sive** illa concernunt canonisationem S. P. nostri Iosaphat, **sive** coadiutoriam R.mi Haliciensis, **sive** matrimonia clandestina ... commendare D.tioni Vestrae R.mae non possum* [MUH, IX–X, 669, с. 790] – "Інше, **чи** воно стосується канонізації нашого святого отця Йосафата, **чи** коад'юторії найдостойнішого Галицького єпископа, **чи** неосвячених церквою шлюбів не можу рекомендувати Вашій найдостойнішій вельможності".

Однак частіше зустрічаються речення з різними видами сурядного (і підрядного) зв'язку: *Caeperunt filii Noe aedificare turrim, ut eius culmen pertingeret ad coelum; constituerunt**que** non desistere a cogitationibus suis, donec eas complerent opera; **sed** non complacuit hoc Domino, **atque** ita confudit labia eorum, **et** dispersit eos super faciem cunctarum regionum, divisit**que** eos exilii loco per universam terram, **et** cessaverunt aedificare civitatem* [MUH, XI, 120, с. 147] – "Почали сини Ноя будувати вежу, щоб її верх сягав до неба, **і** вирішили не відступатися від задуманого, поки не завершать працю, **але** це не сподобалося Господу, **і** так змішав їхні мови, **і** розсіяв їх по всій землі, **і** розділив їх як у вигнанні по всьому світу, **і** вони перестали будувати місто".

Складносурядні речення досліджували також Н. Безбородько, Н. Бойко та В. Миронова, які відзначають відсутність значних відхилень від класичних норм в організації таких речень в актовій латині, в латинськомовних філософських творах та в текстах латинськомовних інскрипцій на матеріальних об'єктах [Безбородько 1972, с. 46–52; Бойко 2006, с. 145–146; Миронова 1999, с. 11].

Складнопідрядне речення. Підрядні з'ясувальні речення. У текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви широко представлені підрядні з'ясувальні речення. Вводитися вони можуть сполучниками *ut, ne, quod, quin, quominus*.

1. Речення зі сполучниками *ut (ne)*. З'ясувальні речення зі сполучниками *ut (ne) obiectivum* вживаються після дієслів, що виражають вияв волі (*verba studii et voluntatis*) [Соболевский 1939, с. 225]. У проаналізованих текстах наявна велика кількість таких речень, особливо після дієслів за значенням "просити", "бажати", що зумовлено стилістичними особливостями досліджуваного ма-

теріалу. Часи і способи у підрядних реченнях з *ut (ne) obiectivum* вживаються за правилом послідовності часів (*consecutio temporum*) [Боровский 1975, с. 179]. Підрядне речення може стояти після головного: *si non statim respondeo ad litteras Ill.mae D.tionis Vestrae, obsecro* ***ne*** *mihi vitio* ***vertatur*** [MUH, IX–X, 552, с. 659] – "якщо я не відразу відповідаю на лист Вашої найяснішої вельможності, благаю, щоб це не ставилося мені за провину"; перед головним: *Cui* ***ut*** *etiam Vestra Ill.ma Dominatio suam apud SS.mum D.num Nostrum adiungat authoritatem, diligentissime* ***precamur*** [MUH, III, 98, с. 182] – "Якнайстаранніше **благаємо**, **щоб** йому також Ваша найясніша вельможність виявила ласку, допомігши завдяки своєму авторитету у нашого Найсвятішого пана"; або вводитися в середину головного речення: *Sacrae etiam Caesareae Maiestati,* ***ut*** *collegium pro Valachis erigere* ***dignaretur****, supplicavi* [MUH, II, 198, с. 282] – "Святу королівську величність я попросив, щоб була милостива заснувати колегію для волохів".

У деяких випадках трапляється відхилення від *consecutio temporum*: *quibus* ***mandavimus****,* ***ut*** *Sanctitatem Vestram* ***adeant*** [DUB, 45, с. 81] – "яким ми **доручили піти** до Вашої святості". ... ***desiderabant****,* ***ut*** *non ab ipsis* ***incipiat*** *hoc negotium* [MUH, XI, 162, с. 185] – "вони **бажали**, **щоб** не з них він **почав** цю справу". У поданих реченнях після історичного часу (*perfectum, imperfectum*) вживається *praesens coniunctivi*, що суперечить правилу послідовності часів, це явище можна пояснити тим, що форма присудка в таких реченнях утворювалася автором свідомо, а не була зумовлена живомовним потоком, у зв'язку з чим деякі граматичні елементи могли випускатися з уваги.

2. Речення зі сполучником *quod.* У класичній латині речення зі сполучником *quod* мали присудок у дійсному способі, за винятком речень, які вживалися при дієсловах, що виражають внутрішнє почуття або його зовнішній вияв (*verba affectuum*), у яких міг використовуватися й умовний спосіб: ***Condoleret*** *equidem mihi dolenti,* ***quod non habeam*** *qui fessas manus meas sustinet* [MUH, I, 304, с. 208] – "**Дуже болить** мені те, **що не маю** людини, яка підтримала би мої змучені руки".

У досліджених текстах спостерігаємо відхилення від цього правила, оскільки часто у з'ясувальних реченнях з *quod* немоти-

вовано вживається кон'юнктив: *Ea vero causa fuit synodi revocandae,* ***quod*** *nimirum noster metropolita gravi morbo correptus* ***iaceat*** [MUH, II, 234, с. 326] – "Причиною ж відкликання синоду було те, **що** наш митрополит **лежить**, захворівши без сумніву тяжкою хворобою".

У реченнях з однорідними підрядними можливі різні способи вираження присудка, що, як уже зазначалося, можна пояснити тим, що латина була мовою, засвоєною у школі, тому певні мовні форми, особливо ті, які не мали аналогів у рідній мові авторів текстів, продукувалися свідомо, а коли синтагма була досить довгою, автор міг випустити з уваги певні характеристики елементів цієї синтагми: *Alii alia adjungunt,* ***quod*** *scilicet aves maiores et quidem carnivorae* ***defenderint*** *corpus et caput a bestiis silvestribus,* ***quod visa sunt*** *lumina* [MUH, II, 124, с. 200] – "Інші додають також, **що** навіть великі птахи і хижаки **захищали** тіло й голову від лісових звірів, **що було видно** світло" (у першому підрядному реченні вжито *perfectum coniunctivi*, у другому – *perfectum indicativi*).

Звичним явищем у проаналізованих текстах є заміна конструкції *accusativus cum infinitivo* на підрядне речення з *quod*, особливості таких речень будуть розглянуті нижче (див. підрозділ *Accusativus cum infinitivo*).

3. Речення зі сполучником *quatenus*. Підрядні з'ясувальні речення можуть вводитися сполучником *quatenus*, який у класичній латині вживався переважно у підрядних реченнях з семантикою причини, однак у проаналізованих текстах сполучник *quatenus* у такому значенні не зустрівся, що свідчить про розширення його функцій у пізньосередньовічній латині. Натомість цей сполучник досить часто вживається у з'ясувальних реченнях, присудок після нього ставиться у кон'юнктиві: *Novissime itaque dictus parochus scripsit episcopo Pinscensi Ruteno, ut pro illo supplicaret Sacrae Congregationi de Propaganda Fide et Ss.mo D.no Nostro,* ***quatenus*** *illum ut solum inibi sub suam* ***sumat*** *protectionem* [MUH, II, 122, с. 198] – "Отже, нещодавно цей священик написав Пінському єпископу руському, щоб він за нього попросив Святу конгрегацію пропаганди віри і нашого найсвятішого пана, щоб вони взяли його під свій захист як єдиного на тій території".

4. Підрядні з'ясувальні речення при дієсловах і виразах страху. У класичній латині при виразах на позначення побоювання, страху (*verba timendi*) вживалися сполучники *ut (ne)*, що значною мірою представлене й у латинськомовних текстах Греко-католицької церкви: ***vereor ne*** *existimet me inde emolumentum auqerere* [MUH, IX–X, 387, с. 484] – "**боюся, щоб** він не думав, що я шукаю у цьому якогось зиску для себе".

Однак інколи проаналізовані тексти демонструють вживання у таких реченнях й інших сполучників, зокрема *quod*, що свідчить про руйнування в українському різновиді пізньосередньовічної латини традиційних для класичної латинської мови синтаксичних структур: ***Timetur*** *tamen* ***quod****, si convenerint in unum, facile sit daturus* [MUH, XI, 75, с. 90] – "Однак **є побоювання**, **що** він легко дасть [привілей – О. К.], якщо вони об'єднаються".

5. Підрядні додаткові речення зі сполучником *quin* при виразах на позначення заперечення. Такі речення у досліджених текстах частково збереглися у класичному варіанті: ***Neque dubitandum est quin*** *votis eorum optatus* ***contingat*** *eventus* [MUH, I, 401, с. 263] – "І **не потрібно сумніватися, що** їх благання **приведуть** до доброго кінця, якого вони бажають".

Однак наявні випадки вживання після виразів на позначення заперечення сполучника *quod*, що не було характерним для класичної латини. У проаналізованих текстах у таких випадках присудок ставиться в кон'юнктиві, як це мало б місце при сполучнику *quin*: ***Non dubito*** *enim,* ***quod*** *praefatus Pater, divino suffultus auxilio, legendo, disputando, praedicando, scribendo uberrimos fructus Unioni sanctae* ***sit allaturus*** [MUH, II, 204, с. 291] – "Немає сумніву в тому, що цей отець, підтриманий божественною допомогою, принесе святій унії рясні плоди читаючи, навчаючи, проповідуючи, пишучи".

Трапляються також випадки вживання після виразів на позначення заперечення конструкції *accusativus cum infinitivo*: *Quid agatur in confinibus regni et hic,* ***non dubito Vestram Reverentiam audivisse*** [MUH, II, 163, с. 247] – "**Не сумніваюся, що Ваша світлість чула**, що відбувається в прикордонних регіонах королівства і тут".

Наведені приклади демонструють руйнування класичних латинських структур підрядних додаткових речень після виразів

на позначення заперечення. Внаслідок подібності підрядних додаткових речень зі сполучниками *ut, ne* і підрядних додаткових речень зі сполучником *quod*, а також речень зі зворотом *accusativus cum infinitivo*, який також виступає аналогом підрядного додаткового речення, в латинськомовній документації Греко-католицької церкви ці синонімічні конструкції можуть взаємозамінюватися.

6. Підрядні додаткові речення зі сполучниками *ne, quominus, quin* при дієсловах і виразах на позначення перешкоди. Ці речення у проаналізованих текстах не мають яскраво виражених відхилень від норм класичної латини, вживання часів і способів підпорядковується правилу послідовності часів: *Postea processerunt obviam Mohilae et* ***impediverunt, ne*** *transiret pontem* [MUH, XI, 117, с. 143] – "Потім пішли назустріч Могилі і **перешкоджали** йому **перейти** через міст".

Підрядні означальні речення. Складнопідрядні речення з підрядними означальними є часто вживаними в латинськомовній документації Греко-католицької церкви.

1. Власне означальні речення. У власне означальних підрядних реченнях присудок ставиться у формі дійсного способу. Найбільш часто вживаними сполучними словами є займенники *qui, quae, quod*, відмінкова форма яких залежить від синтаксичної функції, яку вони виконують в реченні. Якщо сполучне слово є підметом підрядного речення, воно ставиться у формі називного відмінка: *genuit filios, Christophorum,* ***qui*** *relicta prole* ***mortuus est****, et hunc Ioannem* ***qui vivit****, filias autem Catharinam,* ***quae nupsit*** *Isaycowschi, Anastasiam,* ***quae nupsit*** *Zytynschi* [MUH, XI, 61, с. 75] – "народив синів – Христофора, **який помер**, залишивши нащадків, і цього Івана, **який ще живе**, а також дочок – Катарину, **яка вийшла заміж** за Ісайковського, і Анастасію, **яка вийшла заміж** за Житинського".

Якщо *qui, quae, quod* є другорядними членами речення, вживаються непрямі відмінки даних займенників: *ipsi in terra considentes biberunt, quodlibet dolium evacuatum cum summis clamoribus ex monte altissimo,* ***in quo*** *curia episcopalism* ***sita est****, in fluvium detrudebant* [MUH, IX–X, 317, с. 393] – "вони пили, сидячи на землі, і кожну порожню посудину з сильними криками скидали у річку з дуже високої гори, **на якій знаходився** дім єпископа".

Інколи в головному реченні є вказівний займенник: ***Hanc*** *veram catholicam fidem, extra* ***quam*** *nemo salvus esse potest ... curaturum* [DUB, 143, с. 215] – "Буду дбати про **цю** істинну католицьку віру, поза **якою** ніхто не може спастися".

Трапляються випадки, коли сполучне слово не узгоджується з тим іменником головного речення, який воно характеризує: *Sed praesens comitiorum* ***conventus****,* ***quod*** *spectat ad haereticos, omnem prorsus impudentiam superavi*t [MUH, I, 392, с. 255] – "Але теперішній **сейм**, **який (=що)** стосується єретиків, перевершив усяке безстидство".

2. Підрядні означальні речення з відтінками. Означальні речення, як уже зазначалося, можуть мати і спеціальні відтінки значення, присудок у таких реченнях ставиться у формі умовного способу. Означально-обставинних речень у досліджених текстах менше ніж власне означальних. Наявні речення:

а) з відтінком причини: *Quomodo enim hic sacerdos ... Deo hominibusque acceptus esse potest,* ***qui sit*** *trigamus, homicida, incestuosus, publicorum actorum depravator* [MUH, I, 434, с. 284] – "Яким чином може бути прийнятий Богом і людьми цей священик, **який є** (= через те що він є) троєженцем, вбивцею, винним в інцесті, порушником публічного порядку";

б) з відтінком наслідку: *quippe dignus est,* ***cui*** *ss.ma Sedes Apostolica paternum affectum* ***exhibeat*** [MUH, I, 393, с. 257] – "він є гідним того, **щоб йому** найсвятіша апостольська столиця **виказала** батьківську любов";

в) з відтінком мети: *Mitto unum ex monachis S. Basilii, Patrem Nicolaum Novatium,* ***qui sit*** *in Urbe perpetuo residens* [MUH, IX–X, 401, с. 496] – "Посилаю одного з монахів ордену Св. Василя, отця Миколу Новака, **щоб** він постійно **перебував** у Римі".

Однак у латинськомовній документації Греко-католицької церкви зустрічаються речення, які, будучи семантично власне означальними, мають присудок в кон'юнктиві, що не було характерним для класичної латини: *Scire Sanctissimum* ***in quo*** *nunc statu res nostrae* ***sint*** [MUH, I, 472, с. 298] – "Найсвятіший знає, **у якому** стані **знаходяться** зараз наші справи".

Майже всі дослідники латинської мови в Україні звертають увагу на такі характерні особливості складнопідрядних речень з

підрядними означальними як позиція підрядного речення та можливість взаємозаміни дійсного та умовного способів [Безбородько 1972, с. 55, 58; Миронова 1999, с. 12]. Таким чином, складнопідрядні речення з підрядними означальними є подібними в усіх досліджених латинськомовних текстах українського походження.

Підрядні речення мети. Підрядні речення мети у латинськомовній документації Греко-католицької церкви мало відрізняються від подібних речень у класичній латині. Вводяться підрядні мети сполучниками *ut* і *ne*. У таких реченнях завжди вживається кон'юнктив теперішнього часу або імперфекта, згідно з правилом послідовності часів [Боровский 1975, с. 180–181], причому часто пасивний стан перфекта виступає у ролі головного часу, маючи значення *perfectum logicum* внаслідок наявності подібної форми в староукраїнській мові.

У складних реченнях підрядне може розміщуватися перед головним: ***Ut*** *bene* ***sit*** *membris, oportet ut arctissime sint unita suo capiti* [MUH, IX–X, 400, с. 495] – "**Щоб** добре **було** членам, потрібно, щоб вони дуже міцно були поєднані з головою".

Після головного: *Permanemus jam per sex hebdomadas Romae, et adhuc non sumus admissi ad audientiam Papae,* ***ut*** *post iter* ***requiescamus*** [DUB, 150, 238] – "Ми вже шість тижнів у Римі, але ще не були прийняті на аудієнцію до Папи, **щоб відпочили** після дороги".

Вводитися в середину головного: *Nos igitr tanti peccati participes esse amplius nolentes ... sancatam Unionem amplexi,* ***ne*** *amplius Ecclesiae* ***vastentur****, haereses* ***propagetur****, grex fideium* ***dilabatur****, salus animorum* ***periclitetur*** *... anno praeterito communi consensu, expedivimus et misimus ad Sanctissimum Dominum Nostrum Clementem Octavum, Papam Romanum, legatos honorandos* [DUB, 228, с. 342–343] – "Ми, отже, не бажаючи більше перебувати у такому гріху, прийнявши святу Унію, **щоб** більше **не спустошувалися** церкви, **не поширювалися** єресі, **не розпорошувалася** отара вірних, **не зазнавало небезпеки** спасіння душ, у минулому році за загальною згодою відправили до найсвятішого нашого пана Клемента Восьмого, папи римського, почесних послів".

Трапляються поодинокі випадки порушення правила узгодження часів: *Patres nostros pro monasterio Smolenscensi* ***misit, ut*** *illinc missiones* ***facere possint*** *in viciniam* [MUH, IX–X, 306, с. 376] – "**Послав** наших отців до Смоленського монастиря, **щоб** вони біля нього **могли провести** місію", після історичного часу вживається *praesens coniunctivi*, що суперечить нормам класичної латини.

Отже, складнопідрядні речення з підрядними мети у проаналізованих текстах мало відрізняються від подібних речень у латинській мові класичного періоду, наявні поодинокі випадки порушення правила послідовності часів. Поширюються форми *perfectum logicum*, що виступає як головний час, оскільки в староукраїнській мові наявні подібні форми.

На відміну від підрядних речень мети, вживаних у філософських творах, де присудок зустрічається тільки у формі кон'юнктива теперішнього часу, в проаналізованих текстах наявний і *coniunctivus imperfecti*.

Підрядні речення причини. Підрядні речення причини можуть вводитися сполучниками *quod, quia, quoniam, cum*, причому, за класичними нормами, сполучник *cum* завжди має після себе присудок у формі кон'юнктива, тоді як інші перераховані сполучники можуть вживатися як з дійсним, так і з умовним способом. Дійсний спосіб вживається тоді, коли потрібно висловити фактичну причину, а умовний – коли мовець наводить причину не від свого імені, а від імені особи, про яку йдеться (чи яка мається на увазі) у головному реченні [Боровский 1975, с. 184; Соболевский 1939, с. 246–247].

Речення зі сполучником *cum* у досліджених текстах традиційно мають присудок в умовному способі, такі речення можуть вживатися препозитивно і постпозитивно, причому сполучник інколи може стояти не на першому місці у реченні: ***Cum habeamus*** *satis multa, quae agamus domi, nec habeamus vires sufficientes, non est cogitandum de externis, antequam curabuntur interna* [MUH, II, 41, с. 79] – "**Оскільки маємо** досить багато справ, які треба зробити вдома, і не маємо достатньо сил, не слід думати про зовнішні справи назовні, поки не подбаємо про внутрішні.

У реченнях зі сполучником *quia* вживається майже виключно індикатив: *non noveram ipsum antea,* ***quia*** *non meo tempore* ***fuit***

Romae in collegio Graeco [MUH, II, 124, с. 200] – "я не знав його раніше, **оскільки** він **був** у Римі у грецькому колегіумі не в той час, коли там був я"; *Sed **quia** interim magna **possent intervenire** inconvenientia ... humillime supplico ut ... obtineat peculiarem commissionem Ill.mus nuncius apostolicus in hoc regno residens* [MUH, II, 285, с. 348] – "Але, **оскільки** між тим **могло би виникнути** велике непорозуміння, смиренно прошу, щоб вельможний апостольський нунцій, який перебуває у цьому королівстві, отримав особливу грошову допомогу", у даному реченні спостерігаємо відхилення від правила послідовності часів, у головному реченні вжито теперішній час, тому у підрядному не повинен вживатися імперфект. Наявність його може бути зумовлена впливом староукраїнської мови, внаслідок необхідності передати значення умовного способу.

У реченнях зі сполучниками *quod* і *quoniam* вживається як індикатив, так і кон'юнктив, хоча не завжди відповідно до вимог класичної латини, часто умовний спосіб вживається у тих реченнях, де дієслово-присудок повинно стояти в індикативі: *Et **quoniam** certo **scio** hanc rem favore et gratia Ill.mae Dominationis Vestrae indigere, ab ea humillime peto ...* [DUB, 330, с. 489] – "І **оскільки** точно **знаю**, що ця справа потребує прихильності і милості Вашої ясновельможної вельможності, смиренно прошу у неї …".

*Archiepiscopatus dictus, non **quod** archiepiscopus eius episcopos aliquos sub iurisdictione sua **habeat** ... sed **quod** ab antiquo primum locum post metropolitanum archiepiscopum inter alios Ruthenos episcopos **habuerit*** [MUH, IX–X, 317, с. 389] – "Називається архієпископатом не **тому, що** цей архієпископ **має** під своєю владою інших єпископів, а **тому, що** з давніх часів серед інших руських єпископів **посідав** перше місце після митрополичого архієпископа". Хоча причина, яка наводиться у підрядному реченні є фактичною і наводиться від імені автора, присудки поставлені у формі кон'юнктива, що свідчить про руйнування традиційного вживання способів у підрядних реченнях причини.

У головному реченні перед сполучниками *quod, quia* для підсилення вказівки на причину може стояти *ex eo*, *ex hoc*: *Ex Magnifico Domino Castellano Malogosten intellexi Ill.mam et R.mam D. Vestram **ex hoc quod** per eundem nullas ad ipsum litteras*

dederim, suspitione laborare tanquam a me offense negligetur, causasque offensionis inquirere [DUB, 294, с. 456] – "Від вельможного пана каштеляна Малогощі я дізнався, що Ваша найясніша і найдостойніша вельможність **через те, що** я не передав через нього жодного листа вважає, що причиною цього стала моя образа, і шукає причин цієї образи".

Інколи в одному реченні наявні немотивовані різні форми вираження присудка: *tibi, Sanctissime Pater, post Deum tota christiana, melius dicam orthodoxa Respublica refferat acceptum;* ***quod*** *in tam perditissimis his, deploratisque temporibus securum* ***teneat*** *cursum,* ***quod*** *ab inimicorum, inferorum scilicet, insidiis libera, optatum* ***spectat*** *portum* [MUH, I, 386, с. 250] – "тобі, найсвятіший отче, після Бога вся християнська, чи краще сказати православна держава, буде вдячна **через те, що** у ці дуже нещасливі й сумні часи **тримає** безпечний курс, **через те, що** вільна від загрози ворогів, тобто пекла, **прямує** до очікуваного порту". Спостерігаємо неузгодженість між деякими частинами речення, а саме однорідними підрядними причини: у першому випадку (*quod teneat*) вжито кон'юнктив, оскільки причина подається не від імені автора, а в другому (*quod spectat*) бачимо індикатив, хоча причинова семантика цього речення є ідентичною з першим.

На відміну від актової латини та латини філософських творів, де в підрядних причини не вживається сполучник *quoniam* [Безбородько 1972, с. 67; Миронова 1999, с. 13], у проаналізованих текстах він є досить поширеним. Ще однією особливістю актової латини є часте вживання сполучника *quia* з кон'юнктивом, тоді як у текстах греко-католицької латинськомовної документації речення зі сполучником *quia* лише в поодиноких випадках мають присудок в умовному способі. Сполучник *quatenus*, який у текстах філософських творів може вводити підрядні речення причини [Безбородько 1972, с. 69], в досліджених текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви в такому значенні не зустрічається.

Підрядні речення наслідку. Підрядні наслідкові речення у латинськомовній документації Греко-католицької церкви можуть вводитися сполучниками *ut, quod*, причому перший з них традиційно вживався у класичній латині в такому значенні (*ut*

consecutivum) [Боровский 1975, с. 182–184], а другий є інновацією пізньосередньовічної латини. Часто у головному реченні є співвідносні слова зі значенням "так", "такий": *ita, sic, talis, tantus, adeo* etc. Загалом наслідкові речення зі сполучником *ut* не мають суттєвих відмінностей порівняно з латиною класичного періоду, присудок у таких реченнях завжди ставиться в кон'юнктиві: *schismate abdicato,* ***ita*** *me gremio sanctae matris Ecclesiae addixi,* ***ut*** *nullis terroribus, minis, persecutionibus ... me inde* ***avelli sinerem*** [MUH, I, 433, с. 282] – "зрікшись схизми, **так** віддав себе лону святої матері церкви, **що** жодним залякуванням, погрозам, переслідуванням **не дозволю відвернути** мене від неї".

У наслідкових реченнях зі сполучником *quod* присудок може мати форму індикатива: *hoc responsum primum misit ad me dictus D.nus marsalcus; fui* ***tam*** *discretus,* ***quod non curaveram*** *describi et copiam penes me relinquere* [MUH, XI, 117, с. 142] – "цю відповідь спочатку прислав мені згаданий пан маршалок, я ж був **настільки** тактовний, **що не подбав** про те, щоб переписати і залишити у себе копію".

Співвідносне слово головного речення може ставитися безпосередньо перед сполучником, що не було характерним для класичної латини, яка надавала перевагу постановці співвідносних слів на початку або в середині головного речення. Таке вживання наближає дану конструкцію до українського сполучника "так що": *secutae post abscissiones narium et auricularum multis foeminis factae, confiscations bonorum, privatio iuris civilis, et omnis prorsus libertatis ablatio,* ***ita ut*** *civitas illa regia in villam* ***degeneraverit*** [MUH, IX–X, 306, с. 375] – "за цим послідувало відрізання носів і вух, зроблене багатьом жінкам, конфіскація майна, позбавлення цивільних прав, повне скасування усіх свобод, **так що** статус цього княжого міста **понизився** до села".

Таким чином, у латинськомовній документації Греко-католицької церкви підрядні наслідкові речення не мають суттєвих відмінностей порівняно з класичною латиною. Серед новаційних явищ можна назвати хіба що вживання у наслідкових реченнях сполучника *quod*, а також контактне розташування співвідносного слова і сполучника, що наближає цю конструкцію до українського сполучника "так що".

На жаль, дослідниками інших латинськомовних текстів українського походження не приділено увагу складнопідрядним реченням з семантикою наслідку.

Підрядні речення часу. Складнопідрядні речення з підрядними часу є досить часто вживаними в текстах документації Греко-католицької церкви. Підрядні часу можуть вводитися такими сполучниками: для вказівки на дію, що відбувається одночасно з дією головного речення використовуються сполучники *cum, quando* "коли", *dum, quoad, donec* "поки"; для вказівки на дію, що передує дії головного речення: *cum* "коли", *postquam* "після того як", *ubi* "як тільки", "коли"; для вказівки на дію, що слідує за дією головного речення: *antequam* "перш ніж", *dum, donec, quoad* "поки не", "до тих пір".

У головному реченні можуть вживатися прислівники зі значенням часу *tum, tunc* "тоді", *nunc* "зараз".

Отже, кількість часових сполучників у латинській мові Греко-католицької церкви дещо обмежена порівняно з можливими у таких реченнях сполучниками класичної латини. Натомість досить часто вживається сполучник *quando* "коли", який у класичній латині не був настільки поширеним.

Розрізняють часові речення, у яких ідеться про одиничну або про повторювану (ітеративну) дію [Соболевский 1939, с. 209]. У проаналізованих текстах основну масу становлять речення, що повідомляють про одиничну дію, ітеративних речень досить небагато.

Загалом підрядні речення часу демонструють досить вірне дотримання норм класичної латини, однак певні відхилення від цих норм все ж наявні. У складнопідрядних реченнях з підрядними часу може вживатися як дійсний, так і умовний спосіб.

1. Речення зі сполучником *cum*. Порівняно з класичною латиною, речення з даним сполучником мають менше різновидів у досліджуваних текстах. Класична латина засвідчує використання сполучника *cum* у різних функціях, наприклад, з індикативом: *cum temporale, cum iterativum, cum inversum, cum explicativum (coincidens)*; з кон'юнктивом: *cum historicum, cum adversativum*. У проаналізованій документації Греко-католицької церкви наявні лише *cum temporale* та *cum historicum*. Вживання

способів в основному відповідає вимогам класичної латини: *Sed sine comparatione gravius omnino est,* ***cum*** *plane germani, uti fraters suum Iosephum, ex hoc quod iunior et debilior, apud parentes carior, ita* ***persequuntur*** *malevolentia, ut etiam vivum illum habere nolint* [MUH, II, 224, с. 309] – "але незрівнянно важче, **коли** рідні, як брати Йосипа, якого батьки більше любили через те, що він був молодший і слабший, настільки **охоплені** заздрістю, що не хочуть навіть бачити його живим". У даному реченні йдеться про одиничну теперішню дію, за правилами класичної латини вживається *cum temporale* з індикативом.

Хоча класична латина надавала перевагу вживанню *cum historicum* з кон'юнктивом, коли у реченні йдеться про минулу подію, однак у латинськомовній документації Греко-католицької церкви наявні деякі приклади використання *cum temporale*: ***cum*** *undique* ***insonuit*** *bellorum tuba, pacem tamen Pontifex Maximus sacrosanctae religioni, atque mihi ipsi praeferre conatur* [MUH, I, 368, с. 238] – "**коли** звідусіль **залунали** звуки військових труб, папа римський намагався показати милість святій релігії і мені самому".

При розповіді про події в минулому вживається *cum historicum*, дієслово-присудок ставиться в умовному способі: *Nam* ***cum*** *victos se omni iure Patres Poloni* ***viderent****, ad motum proprium Sanctitatis Vestrae recurrerunt* [MUH, I, 305, с. 210] – "бо **коли** польські отці **побачили**, що вони з усім правом переможені, з власної волі Вашої святості повернулися назад"

2. Речення зі сполучником *quando*. Замість *cum* у проаналізованих текстах може вживатися сполучник *quando*. Використання цього сполучника у часових реченнях відоме ще з ранньосередньовічних текстів західноєвропейського походження (наприклад, *Peregrinatio ad loca sancta*) [Сергиевский 1954, с. 105]. Він характерний не тільки для латини Греко-католицької церкви, а й для інших різновидів латинської мови в Україні, зокрема для латини філософських творів [Безбородько 1972, с. 65]. Однак у латинськомовній документації Греко-католицької церви вживання речень із цим сполучником має певні відмінності. Якщо у філософських трактатах речення з *quando* позначають дію, повторювану в теперішньому, то в проаналізованих нами

текстах цей сполучник вживається як у реченнях, у яких ідеться про одиничну дію в теперішньому або в минулому, так і в реченнях ітеративних: *Satis est, quod ipsis episcopis tanquam senatoribus regni locum cedamus, et hanc habemus excusationem,* ***quando*** *nos* ***accusant*** *schismatici* [MUH, IX–X, 281, с. 344] – "Досить того, що цим єпископам дали місце, як сенаторам королівства, і це є нашим виправданням, **коли** схизматики нас **звинувачують"**, одинична дія в теперішньому.

3. Речення зі сполучниками *dum, quoad, donec*. У класичній латині речення з цими сполучниками могли мати присудок як в індикативі, так і в кон'юнктиві, при цьому наявні певні відмінності у значенні. Коли сполучники *dum* і *quoad* вживаються з дійсним способом, вони мають значення "(весь той час) поки" (можуть вживатися всі часи індикатива за винятком *futurum II* та *plusquamperfectum*), причому дії головного і підрядного речення є одночасними і однаково тривалими, коли ж *dum* вживається з *perfectum praesens indicativi,* дії головного і підрядного речень також одночасні, але дія головного речення є або миттєвою, або принаймні менш тривалою порівняно з дією підрядного [Боровский 1975, с. 188–189; Соболевский 1939, с. 277–279], наприклад: *nec prius inde discesseram,* ***donec*** *obtentis subscriptionibus manuum singulorum senatorum et legatorum per oblatam ad acta castrensia Varsaviensia* ***dederim*** [MUH, II, 165, с. 252] – "не піду звідти, **поки не залишу** дослівний запис у варшавських гродських книгах, отримавши підписи кожного сенатора і легата (посла)".

У випадку вживання сполучників *dum* і *quoad* з умовним способом вони вказують на момент, до якого триває дія головного речення, однак автори проаналізованих текстів не завжди дотримуються цих правил, досить часто спостерігаємо вживання кон'юнктива замість дійсного способу: *Privilegium Ruthenis graeci ritus,* ***dum*** *in unione cum Ecclesia Romana* ***essent****, olim concessum, si volet habere authentice et sub sigillo publico, mittam* [MUH, I, 472, с. 299] – "Привілей, колись даний русинам грецького обряду, і дійсний, **поки** вони **перебуватимуть** у єдності з Римською церквою, якщо хоче мати його в оригіналі і з державною печаткою, відішлю".

4. Речення зі сполучниками *ubi, postquam*. У реченнях із цими сполучниками (*ubi* "як тільки", *postquam* "після того як") вживається дійсний спосіб, основне значення сполучників вказує на те, що дія підрядного речення відбувається раніше, ніж дія головного. У текстах документації Греко-католицької церкви речення зі сполучником *ubi* у переважній більшості випадків не зазнали помітних змін порівняно з латинською мовою класичного періоду: *Domi prius coniunctis viribus, non dividendo se huc et illuc, laborare invocato auxilio Divino, postea* ***ubi benedixerit*** *Dominus Deus, ... facilius erit aggredi hoc aliud opus* [MUH, II, 41, с. 78] – "Спочатку об'єднавши сили і не розпорошуючи їх туди й сюди, працювати вдома, благаючи про Божу допомогу, а **як тільки благословить** Господь Бог, легше буде розпочати й цю іншу справу".

У реченнях зі сполучником *postquam* може вживатися дійсний спосіб: ***Postquam vidi*** *apud (ipsum) literas R.mi D.ni Ingoli ... effudi paupertatem meam, hoc est dedi ipsi redam corio tectam, quatuor equos iugales et 100 scuta* [MUH, II, 124, с. 200] – "**Після того**, **як я побачив** у нього лист найдостойнішого пана Інголи, віддав йому свою бідність, тобто дав йому віз, покритий шкірою, чотирьох запряжених коней і 100 скудів". Також можлива заміна індикатива на кон'юнктив, що суперечить правилам класичної латинської мови: *Quid porro* ***postquam*** *animam* ***exhalasset*** *circa corpus ipsius in confirmationem sanctae Unionis contigerit, legetur ... ex literis, quas scribo* [MUH, XI, 52, с. 64] – "Що сталося біля його тіла для зміцнення святої унії **після того, як він віддав Богу душу**, буде прочитано з листа, який я пишу".

5. Речення зі сполучником *antequam*. Цей сполучник у класичній латині міг вживатися як з індикативом, так і з кон'юнктивом, однак у проаналізованих текстах речення зі сполучником *antequam* переважно мають присудок у формі умовного способу, що не завжди відповідає синтаксичним нормам латинської мови класичного періоду, оскільки такий спосіб вираження присудка підрядного речення при сполучнику *antequam* міг вказувати на мету дії головного речення [Соболевский 1939, с. 280–281], однак такий відтінок значення у наявних прикладах не представлений: *Vocata est Sanctitas Vestra* ***antequam nata esset****, ut orbi*

christiano ex usu publico imperet [MUH, I, 368, с. 237] – "Ваша святість була покликана ще **до того, як народилася**, щоб керувати християнським світом для всезагальної користі".

Отже, аналіз підрядних речень часу у латинськомовній документації Греко-католицької церкви виявив певні зміни порівняно з аналогічними реченнями у класичній латини. З одного боку, спостерігається скорочення ряду сполучників, які можуть вводити підрядні речення часу, а з іншого, набувають поширення сполучники, що не були так часто вживані в класичній латині, зокрема *quando*.

Крім зазначених вище відмінностей у вживанні сполучника *quando* в латинськомовній документації Греко-католицької церкви та філософських творах, наявні ще деякі особливості. Наприклад, сполучник *dum* у творах українських філософів вживався лише з дійсним способом [Безбородько 1972, с. 64], тоді як проаналізовані тексти демонструють вживання його як з індикативом, так і з кон'юнктивом. Також варто відзначити набагато ширший ряд часових сполучників, які використовуються у текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви, порівняно з іншими дослідженими латинськомовними текстами в Україні.

Підрядні речення місця. Складнопідрядні речення з підрядними місця у латинськомовній документації Греко-католицької церкви представлені нечисленною групою речень. Такі речення вводяться сполучниками *ubi, ubicunque*. У головному реченні у підрядних місця вживається переважно дійсний спосіб.

Найбільш характерною для підрядного речення місця є позиція після головного: *Ideoque peto Reverentiam Vestram, veniat ad me* ***ubi*** *pacifice* ***poterit*** *inservire Domino Deo* [MUH, II, 163, с. 248] – "Тому прошу Вашу світлість приїхати до мене, **де можна буде** у спокої служити Господу Богу".

Підрядне речення може бути в інтерпозиції: *licet Polociae,* ***ubi*** *sedes ipsius archiepiscopalis* ***est****, profecit multum* [MUH, IX–X, 317, с. 391] – "хоча в Полоцьку, **де знаходиться** його архієпископська столиця, зробив багато" *Tandem res et supellectilem domesticam dirupuerunt, residuum ad domum (****ubi erat*** *factor meus) cuiusdam nobilis vicini avexerunt* [MUH, XI, 39, с. 42] – "Зрештою пошко-

дили речі і хатнє начиння, а решту віднесли до дому якогось знатного сусіда (**де був** мій представник)".

Підрядні речення місця у препозиції в досліджених текстах не представлені.

Таким чином, підрядні речення місця не демонструють яскраво виражених відхилень від норм класичної латини.

Умовні періоди. Складнопідрядні речення з підрядними умови (умовні періоди) досить часто зустрічаються в текстах документації Греко-католицької церкви. В умовних періодах можуть вживатися сполучники *si, nisi, siquidem*. У класичній латині розрізняють 3 види умовних періодів залежно від того, наскільки реальною є умова, поставлена для виконання дії: *casus realis* (реальний умовний період), *casus potentialis* (потенційний умовний період), *casus irrealis* (ірреальний умовний період) [Соболевский 1939, с. 249–259; Яковенко 2009, с. 155]. У проаналізованих текстах наявні всі види умовних періодів, однак спостерігається тенденція до зменшення кількості потенційних умовних речень (лише 11 % прикладів), основну масу складають реальні (52 %) та ірреальні (21 %) умовні періоди, також наявні змішані умовні періоди (16 %). Це можна пояснити тим, що в староукраїнській мові, як і в сучасній, існувало два види умовних речень: 1) з дійсним способом дієслова-присудка; 2) з умовним способом [Історія 1983, с. 395]; тому реальний та ірреальний умовні періоди, які більш-менш відповідають цим формам, добре збереглися, а потенційний, який не був характерним для староукраїнської мови, починає занепадати.

1. Casus realis: *Quod **si factum fuerit**, multum illis partibus **proderit*** [MUH, II, 197, с. 280] – "Це **якщо буде зроблено, принесе** велику користь тим землям".

2. Casus potentialis: *expavescentes ne et ipsi **si uniantur** cum Sancta Romana Ecclesia ... paribus oppressionibus **opprimantur*** [MUH, II, 212, с. 298] – "боячись, щоб і вони, **якщо об'єднаються** зі святою римською церквою, **не зазнали б** таких самих утисків".

3. Casus irrealis: *Et certe, **nisi** Dominus **fuisset** nobiscum, et istius viri clarissimi prudentia et summa in defendenda religione catholica pietas **intercessisset**, forte iam vivos furor illorum **deglutisset** nos* [MUH, I, 394, с. 258] – "І напевно, **якби** Господь **не був** з нами, і

не заступався за нас цей муж, дуже відомий своєю розсудливістю і найвищою благочесністю в утвердженні католицької релігії, мабуть, живими вже **пожерла би** нас їх лють".

Однак у латинськомовній документації Греко-католицької церкви наявно багато змішаних видів умовних періодів, що можна пояснити впливом староукраїнської мови, для якої характерне інше оформлення речень, що виражають умову: ***si*** *iniuria temporum vestris archiviis* ***pepercerat****, ni fallor, iussu Sanctitatis Vestrae facile* ***inveniretur*** [MUH, I, 401, с. 263] – "**якщо** жорстокий час **не знищив** ваші архіви, то, якщо я не помиляюся, з наказу Вашої святості [цей документ] легко **було б знайти**". У наведеному прикладі бачимо поєднання протасиса реального умовного періоду з аподосисом ірреального.

Calendarium novum, ***si*** *secundum morem antiquum* ***fieri non possit, suscipiemus*** [DUB, 42, с. 68–69] – "Новий календар, **якщо** за давнім звичаєм **не може залишатися**, **приймемо**". Протасис реального умовного періоду поєднується з аподосисом потенційного.

В українському різновиді пізньосередньовічної латини починає занепадати *futurum II*, який вживався у класичній латині переважно в підрядних реченнях, вказуючи на дію, яка відбудеться раніше іншої майбутньої дії, вираженої в головному реченні [Яковенко 2009, с. 87]. Дослідженню семантики *futurum II* присвячні деякі роботи Б. Чернюха [Чернюх 1995, 2006]. Поступовий занепад майбутнього II часу досить помітно виявляється у складнопідрядних реченнях з семантикою умови. Свідчення цього процесу наявні і документації Греко-католицької церкви, і в латинськомовних текстах іншого походження, зокрема філософських [Безбородько 1972, с. 73]. Часто замість *futurum II* у досліджених текстах вживається *futurum I*: *Et* ***si morietur****, nullus illi unitus* ***succedet*** *ob extremum vitae periculum* [MUH, II, 122, с. 198] – "І **якщо він помре**, жоден уніат **не буде** його наступником через величезну небезпеку для життя". Також *futurum II* може поєднуватися з теперішнім часом, що свідчить про певну модифікацію його значення: *Quae omnia petita a nobis* ***si obtinuerimus****, Sanctitati Vestrae cum omnibus successoribus suis nos et successores nostri dicto audientes, subque regimine Sanctitatis Vestrae semper* ***esse volumus*** [DUB, 45, с. 81] – "**Якщо** це все, чого ми просимо, **отри-**

маємо, ми і наші наступники, підкорюючись сказаному, завжди **хочемо бути** під владою Вашої святості та всіх її наступників".

Існують певні відмінності в організації та функціонуванні умовних періодів у латинськомовних текстах українського походження – актовій латині, латині інскрипцій та філософських творів. Зокрема в актовій латині відсутній реальний умовний період, в латині інскрипцій – ірреальний, у латині філософських творів представлені всі три типи умовних періодів, однак відзначається незначна кількість реальних умовних періодів [Безбородько 1972, с. 70–75; Бойко 2006, с. 150; Миронова 1999, с. 13]. Інші тенденції бачимо в латинськомовних текстах документації Греко-католицької церкви, де, як уже зазначалося, основна маса умовних речень – це реальні та ірреальні умовні періоди. Такі відмінності можна пояснити перш за все специфікою змісту самих текстів, різним відношенням поданої в них інформації до дійсності.

Підрядні речення допусту. У текстах документації Греко-католицької церкви підрядні допустові речення є досить поширеними. У підрядних допустових реченнях, як і в класичній латині [Боровский 1975, с. 194], зустрічаються сполучники *etiamsi, etsi, quamvis, licet, cum*.

Підрядні речення зі сполучниками *etiamsi, etsi* можуть мати присудок у формі індикатива або кон'юнктива тих самих часів і з тими ж значеннями, що й в умовних періодах: *Iam **etiamsi** tardius ad commissas mihi oviculas properandum **duxi**, veritus ne diuturniori mea partibus in istis mora causarem aliquod notabile damnum in dioecesi mea* [MUH, II, 196, с. 278] – "І **хоча** я вже пізніше **вирушив**, поспішаючи до довірених мені овечок (пастви), боявся, щоб не спричинити якоїсь значної шкоди у своїй єпархії, якщо довше затримаюся у цих землях" – реальна форма умовного періоду. *Hic nullo modo nobiscum conferre volebat, sed tantum cum catholicis ritus latini, **etiamsi** iidem illum ad nos **remitterent*** [MUH, IX–X, 670, с. 792] – "Він ніяк не хотів співпрацювати з нами, а тільки з католиками латинського обряду, навіть якщо вони ж його до нас і **відправили**" – ірреальна форма умовного періоду, у головному реченні вжито дійсний спосіб. *Quod **etsi** per se multum periculi **habeat**, tempus tamen et haec mora huic malo fortassis mederi potest* [MUH, II, 91, с. 149] – "**Хоча** це **може нести**

у собі велику небезпеку, однак, можливо, час і ця відстрочка стане допомогою у цьому нещасті" – потенціальна форма умовного періоду, у головному реченні також наявний індикатив.

У реченнях зі сполучниками *quamvis* і *cum (concessivum)* завжди вживається кон'юнктив: *nostramque vere catholicam,* ***quamvis sit*** *ritus graeci, ecclesiam synagogam appellare non verentur* [MUH, II, 204, с. 290] – "і нашу істинно католицьку, **хоча й грецького обряду**, церкву не бояться називати синагогою".

Традиційно у реченнях, які вводяться сполучником *licet*, вживається кон'юнктив теперішнього або минулого доконаного часу: *Et* ***licet*** *et Ecclesia S. Sophiae et bona Chioviensia a metropolitan unito* ***auferantur****, tamen titulus metropolitae Chioviensis debet manere penes metropolitam unitum* [MUH, XI, 16, с. 20] – "І **хоча** в уніатського митрополита **відібрана** і церква св. Софії, і київські володіння, однак титул Київського митрополита повинен залишитися в уніатського митрополита". Однак наявна досить велика кількість прикладів, що демонструють не зовсім правильне вживання часів і способів у таких реченнях: *Alios duos, qui succedere debent in loca ipsorum habeo, mittere tamen antequam ipsi redibunt non audio,* ***licet esset*** *occasio cum Patribus Iesuitis mittendi* [MUH, IX–X, 288, с. 353] – "Я маю інших двох, які підуть на місце тих, однак не наважуюся послати їх раніше, ніж ті повернуться, **хіба що буде** можливість послати їх з отцями єзуїтами". Як уже зазначалося, у реченнях з *licet* у класичній латині вживалися *praesens* або *perfectum coniunctivi*, оскільки *licet* зберігало своє презентне дієслівне значення, однак у наведених прикладах спостерігаємо відхилення від правила послідовності часів, оскільки присудок підрядного речення стоїть в *imperfectum coniunctivi*.

Можливе також поєднання *licet* з індикативом, що не було характерним для класичної латини: *Sua Sanctitas,* ***licet*** *prope* ***stetimus****, jussit, ut adhuc propius accedamus* [DUB, 150, с. 238] – "**Хоча ми стояли** близько, Його святість наказала, щоб ми підійшли ще ближче".

Отже, підрядні допустові речення у проаналізованих текстах досить добре зберегли традиційне вживання часів і способів класичної латини, однак певні відхилення наявні у реченнях зі сполучником *licet*, після якого можуть вживатися не тільки

praesens і *perfectum*, а навіть й *imperfectum coniunctivi*, також присудок може мати форму індикатива, що не було характерним для латинської мови класичного періоду. На жаль, складнопідрядні речення з підрядними допусту в інших латинськомовних текстах українського походження не були проаналізовані їх дослідниками, тому порівняти особливості цих речень у різних текстах на даному етапі не є можливим.

Питальні речення. Серед питальних речень розрізняють пряме і непряме питання. Обидва ці види вводяться або питальними займенниками чи прислівниками, або питальними частками. У проаналізованих текстах питальні речення не мають яскраво виражених особливостей порівняно з нормами класичної латини [Соболевский 1939, с. 235–243].

1. Пряме питання. Пряме питання є головним реченням, тому його присудок ставиться у тих формах, які характерні для присудків незалежних речень: індикативі, кон'юнктиві сумніву, можливості. Часто вживаються риторичні питання. Питання може бути одночленним: *... **quid** praestantius in toto universo **reperi(ri) potest**?* [MUH, I, 439, с. 286] – "чи **можна знайти щось** більш доброчесне в усьому світі?"

Також можливі дво- і багаточленні прямі питання: *Causa huius petitionis meae est ista, quod ibi bellis misceantur omnia; **an** ergo **oportunum est** modo **mittere, an** vero **expectandum** tempus beneplaciti divini* [MUH, IX–X, 732, с. 853] – "Моє прохання викликано тим, що там війни спричинили замішання в усьому, тому **чи** зараз краще їх **послати**, **чи зачекати** того часу, який обере Бог".

2. Непряме питання. Непряме питання є підрядним додатковим реченням, тому форма присудка визначається правилом послідовності часів: *ipsum invitarent ad se, ut intelligerent ab ipso praesente, **an** tale miraculum **acciderit*** [MUH, II, 78, с. 131] – "вони запросили його до себе, щоб від нього самого дізнатися, **чи** справді **трапилося** таке чудо".

Питання може вводитися за допомогою питальних часток *an, -ve, -nam, -ne*: *... **quidve faciendum esset** commoneremur* [MUH, IX–X, 668, с. 789] – "щоб нам було повідомлено, **що потрібно зробити**". *Cosaci euntes Smolenscum quacunque transiverunt, quaerebant, **essentne** sacerdotes uniti* [MUH, XI, 41, с. 43] – "Козаки, йдучи до

Смоленська, скрізь, де проходили, питали, **чи немає** уніатських священиків".

Непрямі питання, як і прямі, можуть бути двочленними: *Ille nihil directe respondit, **velletne** impedire adventum ipsius **necne*** [MUH, XI, 117, с. 142] – "Він прямо не відповів, **чи** хоче перешкодити його приходу, **чи** ні".

Інколи у питальному реченні з однорідними підрядними можливі різні способи вираження присудків: *de quo iam scit Ill.ma ac R.ma D.tio Vestra, **qualis sit** ista persona et **quantum boni** per ipsam Sedes Apostolica **potest facere** in his partibus* [MUH, IX–X, 552, с. 660] – "про якого вже знає Ваша найвельможніша і найдостойніша вельможність, **яка** він людина і **скільки** добра через нього Апостольська столиця **може зробити** в цих землях".

Отже, питальні речення у латинськомовних текстах, які походять з середовища Греко-католицької церкви, не демонструють суттєвих відмінностей порівняно з класичною латиною. Інколи спостерігається порушення правила послідовності часів у питальних реченнях з однорідними підрядними. Матеріал для порівняння особливостей питальних речень у різних латинськомовних текстах українського походження, на жаль, відсутній.

2.3.4. Ускладнені речення

До ускладнених речень у латинській мові відносять речення з синтаксичними зворотами "знахідний/називний з інфінітивом" (*accusativus/nominativus cum infinitivo*) та "орудний самостійний" (*ablativus absolutus*).

Функціонування синтаксичних зворотів accusativus cum infinitivo та nominativus cum infinitivo. Синтаксичний зворот *accusativus cum infinitivo* є вживаним у текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви (приблизно 1 зворот на сторінку); у ньому представлені інфінітиви усіх часів: найчастіше використовується інфінітив теперішнього часу (53 % випадків), рідше – інфінітив минулого часу (35 %), найменш поширеним є інфінітив майбутнього часу (12 %):

Infinitivus praesentis: *ad extremum addam, quod **sentio**, istius negotii valde **perplexum esse exitum*** [MUH, I, 440, с. 287] – "наостанку додам, що **відчуваю**, що кінець цієї справи **є** дуже **неясним**".

Infinitivus perfecti: ***Puto** iam **R.mam Dominationem Vestram legisse** meas tum ad SS.mum, tum ad Ill.mum D.num nuncium scriptas* [MUH, I, 439, с. 285] – "**Думаю**, що **Ваша найдостойніша вельможність вже прочитала** написане мною як Найсвятішому, так і найвельможнішому пану нунцію".

Infinitivus futuri: ***hos duos**, quos in praesentia mitto, ... **suscipiendos iri** sub patrocinium Ill.mae et R.mae D.tionis Vestrae **nihil ambigo*** [MUH, IX–X, 523, с. 628] – "я не сумніваюся, що **ці двоє**, який я зараз посилаю, **будуть прийняті** під покровительство Вашої найяснішої і найдостойнішої вельможності".

В одному реченні можливі два звороти *accusativus cum infinitivo* з різними часовими формами інфінітива, що передає співвідношення часу дії, вираженої інфінітивом, з дією присудка: ***scribit Patrem Adrianum incidisse** de novo in pristinam infirmitatem, et **medicorem esse communem sententiam**, ut redeat domum* [MUH, IX–X, 358, с. 446] – "він пише, що отець Адріан захворів на свою давню хворобу, і що, на спільну думку лікарів, він має повернутися додому". *... proinde ad corrigenda ista vel ad plenius explicanda **dicit se misisse** Romam et **expectare** responsum* [MUH, IX–X, 359, с. 448] – "тому каже, що для виправлення чи для більш повного пояснення послав це в Рим і чекає відповіді". В обох реченнях у першому звороті вжито *infinitivus perfecti*, у другому – *infinitivus praesentis*, оскільки ці дві дії по-різному співвідносяться з дією, вираженою присудком.

Однак внаслідок того, що для староукраїнської мови звороти, аналогічні *accusativus cum infinitivo*, не були характерні, у деяких випадках спостерігаємо руйнування цієї синтаксичної конструкції, як правило, *accusativus cum infinitivo* замінюється підрядними реченнями зі сполучником *quod*. Немає усталеності у вживанні форм присудка, у випадку заміни інфінітивної конструкції, може використовуватися як індикатив, так і кон'юнктив: *Et ecce **nunciatur** mihi, **quod** feria quinta magna **traiicit** per fluvium proximum Suprasl* [MUH, XI, 117, с. 141] – "І мені **було повідомлено**, **що** у Великий четвер **він перейшов** через річку біля Супрасля". *Parochiani **videntes, quod parochus** illorum **factus fuerit unitus**, tentarunt eundem expellere* [MUH, II, 122, с. 198] – "Парафіяни, **побачивши, що** їхній **священик став уніатом**, намагалися його вигнати".

У реченні з однорідними підрядними, як і в інших типах підрядних речень, можливі різні форми вираження присудків: *Et tunc* ***videbunt*** *Rutheni,* ***quod veri simus*** *Rutheni, linguam nostrum* ***ornamus*** [MUH, IX–X, 335, с. 421] – "І тоді русини побачать, що ми правдиві русини, шануємо нашу мову".

Інколи в одному реченні, де повинно бути дві конструкції *accusativus cum infinitivo*, один може замінюватися підрядним реченням, а другий залишатися у вигляді звороту, що свідчить про нестійкість *accusativus cum infinitivo* у пізньосередньовічній латині: ***Scio quod dicent se malle*** *quovis anno certam quotam* ***mittere*** [MUH, IX–X, 358, с. 446] – "**Знаю**, **що вони кажуть**, **що хочуть** щороку **посилати** певний податок".

Зворот *nominativus cum infinitivo* у досліджених текстах зустрічається набагато рідше, ніж *accusativus cum infinitivo*, лише 0,1 зворотів на сторінку. Основні характеристики цього звороту збережені у латинськомовній документації Греко-католицької церкви. Керують зворотом дієслова у пасивному стані: ***Negotia*** *s. Unionis in hoc regno* ***videntur*** *a nobis* ***requirere,*** *ut cum maiori efficacia transigantur* [MUH, IX–X, 406, с. 500] – "**Здається, справи** святої Унії **вимагають**, щоб до них ставилися з більшою пильністю".

Однак, на відміну від класичної латини, у проаналізованих текстах у поодиноких випадках від дієслова у пасивному стані може залежати зворот *accusativus cum infinitivo*: *sed* ***nunciatur illum*** *ob adversam valetudinem* ***venire non posse*** [MUH, XI, 117, с. 142] – "але було повідомлено, що він не може прийти через поганий стан здоров'я".

Заміна інфінітивних зворотів на підрядні речення є характерною для всіх досліджених на даний час латинськомовних текстів українського походження [Безбородько 1972, с. 133; Бойко 2006, с. 142–143; Миронова 1999, с. 13; Щербина 2006, с. 14]. У випадку збереження інфінітивних зворотів актова латина демонструє вживання виключно інфінітива теперішнього часу [Миронова 2001, с. 120], латина філософських творів засвідчує вживання переважно інфінітива презенса і в нечисленних випадках інфінітива перфекта [Безбородько 1972, с. 87], в той час як у латині Греко-католицької документації наявні інфінітиви всіх трьох

часів, причому неозначені форми як теперішнього, так і минулого часу є досить часто вживаними.

Використання незалежного звороту ablativus absolutus. У латинськомовній документації Греко-католицької церкви зворот *ablativus absolutus* (орудний незалежний), який складається з логічного підмета, вираженого іменною частиною мови в *ablativus* та логічного присудка, вираженого дієприкметником, узгодженого з логічним підметом [Соболевский 1939, с. 325–328], є досить поширеним, однак вживається нерівномірно, найбільша кількість незалежних зворотів у листах, які повідомляють про певні події, історії (4 звороти на сторінку), значно менше їх у листах ділового характеру (1 зворот на сторінку).

У класичній латині *ablativus absolutus* мав значення часу, причини, умови, допусту, способу дії, у проаналізованих текстах спектр значень *ablativus absolutus* дещо вужчий, в основному даний зворот має значення способу дії (50 % зворотів) та часу (37 %):

Способу дії: *Veni* ***relicta familia et oneribus*** *Rutae, et maneo hic* [MUH, IX–X, 334, с. 419] – "Я прийшов і перебуваю тут, **залишивши родину і обов'язки** в Руті".

Часу: *D.nus Ioannes Chisel,* ***demortua prima uxore sua*** *… duxit germanam demotuae uxoris suae sororem* [MUH, II, 83, с. 133] – "Пан Іван Кисіль, **коли померла його перша дружина**, взяв за дружину рідну сестру померлої".

Інші значення *ablativus absolutus* представлені нечисленними прикладами.

Умови (5,5 % зворотів): *ita volente for(tuna)* [MUH, XI, 16, с. 23] – "якщо так розсудить доля"; *S. Regia Maiestate volente et iubente* [MUH, XI, 17, с. 23] – "якщо захоче і накаже Свята королівська величність".

Допусту (7,5 % зворотів): *Cista, in qua res ecclesiasticae errant,* ***clavi propria*** *illius cistae nullum impedimentum* ***habente****, et ab eo qui illam solebat aperire nullo conatu aperiri potuit* [MUH, IX–X, 317, с. 396] – "Скриню, у якій були церковні речі, ніяким чином не міг відкрити навіть той, хто завжди це робив, **хоча** ніщо **не заважало** руху ключа".

Стилістичними особливостями досліджуваних текстів зумовлена велика кількість сталих зворотів (18 % від загальної кі-

лькості): *Deo volente* [MUH, I, 366, с. 236; IX–X, 296, с. 363] – "якщо Бог бажає"; *Deo (ad)iuvante* [MUH, I, 401, с. 263; II, 41, с. 78; IX–X, 559, с. 665; XI, 109, с. 133; DUB, 143, с. 215], *Deo dante* [MUH, IX–X, 359, с. 451] – "якщо Бог дасть"; *Deo favente* [MUH, I, 434, с. 238; II, 198, с. 282; DUB, 42, с. 74] – "за Божого сприяння"; *Deo benedicente* [MUH, II, 41, с. 78] – "з Божим благословенням" та ін.

Конструкція *ablativus absolutus* є поширеною у латинськомовних філософських творах [Безбородько 1972, с. 89–90], інскрипціях на матеріальних об'єктах [Бойко 2006, с. 144–145]. Переважання конструкцій з тим чи іншим значенням зумовлюється перш за все змістом текстів.

ВИСНОВКИ

1. Загальноєвропейські тенденції та ідеї епохи Відродження були прийняті та знайшли продовження і на теренах України, справивши значний позитивний вплив на розвиток освіти, науки, мистецтва, архітектури. Засвоєння творчих надбань Європи було тісно пов'язане з вивченням та використанням латини, яка охопила майже всі сфери культурно-політичного життя. Давнє перебування України між двома культурними традиціями – західною та східною, коли країна водночас була частиною європейського світу у своїх соціальній та політичній структурах і частиною східної, грецько-візантійської, культури за своїми духовними вподобаннями, зумовило прагнення українського народу до гармонійного поєднання цих двох традицій, одним із проявів якого стала Греко-католицька церква.

Мовна ситуація в Католицькій церкві східного обряду була певною мірою відображенням загальноукраїнської мовної ситуації. XVI–XVII ст. в Україні позначені розширенням вживання латинської мови в різних сферах життя – освіті, науці, літературі, судочинстві, діловодстві, латиною послуговувалися і для діалогу із зовнішнім світом. У греко-католицькому середовищі латина посідала важливе місце не тільки в кінці XVI – XVII ст., а й

до першої половини XX ст., будучи широко вживаною в церковному житті – в канцеляріях, офіційній кореспонденції, приватному листуванні, судах та консисторіях, монастирях, пастирських посланнях та проповідях, богослужбовій та релігійній літературі, богословській освіті та ін.

Розвиток латинської мови в середньовічний період розглядають у контексті вчення про мовні контакти, оскільки лексико-граматичні та фонетико-орфографічні особливості латини на різних територіях значною мірою обумовлені взаємодією з місцевими мовами. Враховуючи особливості мовно-культурної ситуації в Україні XVI–XVII ст., а також дослідження інших вчених, які виявляють вплив латинської мови на українську на різних мовних рівнях – лексичному, морфологічному, синтаксичному, є підстави віднести українсько-латинські мовні контакти в зазначений період до четвертого типу взаємодії мов (за класифікацією С. Семчинського), який характеризується обопільним впливом на різних лінгвістичних рівнях мов, які взаємодіють.

2. Аналіз мовного матеріалу, який подає латинськомовна документація Греко-католицької церкви, виявив у латині інтерференційні зміни, викликані впливом староукраїнської та частково польської мов на різних рівнях.

На **фонетико-орфографічному рівні**:

1) порівняно з латиною класичної доби набувають більшого поширення літери *z, k*; введені у VIII–XI ст. графеми *w* та *j* також зустрічаються у досліджуваних текстах, причому *w* використовується досить часто, в той час як вживання *j* визначається передусім вподобаннями автора, внаслідок чого послідовно зустрічається лише в кількох документах, а в решті випадків спостерігаємо поодинокі написання з *j* в основному власних назв та імен;

2) у системі голосних наявна неусталеність в написанні *i*/*y* (особливо у словах, запозичених з грецької мови), заміна монофтонга дифтонгом або навпаки, написання одного дифтонга замість іншого;

3) зміни у системі приголосних, у групах приголосних та буквосполученнях представлені втратою або немотивованою появою придиховості, взаємозаміною *ti/ci*, спрощенням при написанні подвоєних літер і появою подвоєння там, де раніше його

не було, асиміляцією, спрощенням груп приголосних на межі префіксальної та кореневої морфем;

4) в українському різновиді середньовічної латини не представлені деякі фонетично-орфографічні особливості, характерні для латини Західної Європи. Наявні переважно зміни, що стосуються взаємозаміни елементів, які мали однакову вимову (голосні *i*/*y*, дифтонги та монофтонги, буквосполучення *ti*/*ci*), а також поява або втрата при написанні тих елементів, які суттєво не впливали на вимову (літера *h* у словах грецького походження, немотивоване подвоєння приголосних або спрощення подвоєного написання літер). Це можна пояснити тим, що на території України латина існувала поруч з мовою іншої групи, яка не впливала на вивчену в школі латинську фонетику та орфографію (це твердження справедливо для власне латинської лексики), на відміну від країн Західної Європи, особливо тих, де національними мовами були романські, які внаслідок близькості до латини вносили певні елементи власної фонетики та орфографії в латину.

5) найбільше варіантів наявно при передачі слов'янської лексики, що можна пояснити відсутністю на той час чітких норм і правил передачі засобами латинської мови слов'янських слів. Тому в одних випадках автори досліджуваних документів намагалися за допомогою наявних у латині графічних засобів передати звуки рідної мови, а в інших – вдавалися до запозичення діакритизованих графем, диграфів і буквосполучень польської мови з метою передачі особливостей фонетичного звучання деяких власних імен, географічних назв та назв певних українських реалій.

На **морфологічному рівні**:

1) система іменника не зазнала суттєвих змін порівняно з класичною латиною, наявні поодинокі випадки зміни роду або відміни іменників, іменники, запозичені зі староукраїнської мови можуть адаптуватися до системи латинського відмінювання або залишатися у своїй первісній формі, зберігаючи українські закінчення не тільки в називному, а й у непрямих відмінках, і не відмінюватися.

2) характерні ознаки системи прикметника в латинській мові Греко-католицької церкви: не завжди правильне утворення ступенів порівняння прикметників, наявність ступенів порівняння у

дієприкметників, вживання підсилювальної частки *quam* при утворенні найвищого ступеня, поширення препозитивної постановки прикметника, поширення явища субстантивації, представленого переважно випадками часткової субстантивації, часте вживання ступенів порівняння прикметників, що супроводжується змішанням їх значень. В епістолярії звертає на себе увагу надзвичайно велика кількість прикметників у найвищому ступені порівняння з метою висловлення особливої поваги до адресата. Прикметники, запозичені з української мови (в основному утворені від географічних назв, топонімів), адаптуються до латинської системи відмінювання.

3) для системи займенника характерною є взаємозаміна вказівних та означальних займенників під впливом староукраїнської мови, якій не притаманна така велика кількість займенників; наявність особового займенника, який не несе логічного наголосу, в ролі підмета; вживання поруч двох займенників, вказівного та означального. Дієприкметники з відповідним значенням можуть набувати функцій займенника. На відміну від класичної латини, де в узагальненому значенні вживався, як правило, займенник у формі множини, в латинськомовних текстах Греко-католицької церкви під впливом староукраїнської мови в аналогічних випадках трапляється вживання займенників в однині.

4) у системі дієслова спостерігаються спорадичні випадки переходу дієслів з однієї дієвідміни до іншої, наявне не завжди правильне використання основ при утворенні дієслівних форм, неправильне використання або зникнення дієслова *esse* (бути) в аналітичних формах минулого і майбутнього часу, збільшення кількості дієслів, що можуть мати допоміжне значення. Для системи неособових форм характерними ознаками є: заміна дієприкметників активного стану описовою конструкцією, яка складається з займенника та особової форми дієслова, часте вживання герундія та герундива.

Серед явищ, не згаданих дослідниками латини, вживаної в інших сферах культурного життя України, але характерних для латинськомовної документації Греко-католицької церкви варто відзначити: спорадичні випадки зміни роду або відміни іменників; неправильне утворення ступенів порівняння прикметників,

вживання підсилювальної частки *quam* при утворенні найвищого ступеня, наявність ступенів порівняння у дієприкметників; вживання поруч вказівного або особового та означального займенників; утворення деяких дієслівних форм від неправильних основ, не завжди вірне вживання відмінків герундія.

У той же час у проаналізованих латинськомовних текстах греко-католицького походження не зустрічається вживання підмета, вираженого займенником середнього роду, неузгодженого з іменною частиною присудка; синонімічне вживання дієслів *habere* та *debere* також не є характерним для мови дослідженої документації Греко-католицької церкви, на відміну від інших текстів зберігаються класичні характеристики активних дієприкметників теперішнього часу.

На **лексичному рівні** латинськомовна документація Греко-католицької церкви демонструє значний розвиток лексичної системи, викликаний культурно-історичними умовами та потребою вербального оформлення нових понять та явищ, що з'явилися у суспільстві.

Можна виділити такі основні процеси у створенні лексики, яка функціонувала в латинській мові Греко-католицької церкви кінця XVI – XVII ст.: поява семантичних неологізмів, матеріальні, семантичні запозичення та калькування.

Найбільш сталими є лексичні групи, до яких входять матеріальні запозичення з грецької або давньоєврейської мов, а також кальки, оскільки в XVI–XVII ст. ці слова були не стільки новотворами, скільки традиційною групою лексики, а кальки, будучи створені на базі латинських елементів і за законами латинської мови, на українських теренах сприймалися як повноправні латинські слова. В українському різновиді пізньосередньовічної латини у кінці XVI – XVII ст. ця група поповнилася за рахунок слів на позначення реалій тогочасного українського, польського, литовського суспільства, створених на основі латинських елементів.

Серед семантичних неологізмів можна виокремити слова, що позначають поняття загальноцерковного значення, і слова більш вузького вжитку, які не є суто церковною лексикою, однак часто зустрічаються у греко-католицьких латинськомовних текстах.

Серед матеріальних запозичень найчисленнішою групою є запозичення з грецької, менш широко представлені запозичення з української та давньоєврейської мови. Особливістю греко-католицької документації є введення в латинський текст варваризмів – транслітерованих староукраїнських слів, які часто супроводжуються перекладом на латину і коментарями.

На **синтаксичному рівні**:

1) у латинській мові, вживаній в середовищі Греко-католицької церкви яскраво продемонстровані як класичне вживання відмінкових форм та прийменників, так і нововведення, характерні для середньовічної латини XVI–XVII ст., причому український різновид середньовічної латини виявляє певні особливості порівняно з латиною Західної Європи, деякі тенденції, характерні для західноєвропейського різновиду середньовічної латини, не знайшли відображення на українських теренах (наприклад, вживання прийменника *de* при префіксальних дієсловах з семантикою віддалення), інші явища, хоча є до певної міри подібними до тих, які наявні у латині Західної Європи, однак проведений аналіз дозволяє пояснити їх впливом саме староукраїнської мови. У проаналізованих текстах частою є заміна відмінкових форм у певній синтаксичній функції на прийменниково-відмінкову конструкцію. Оскільки такий спосіб вираження був більш властивий староукраїнській мові, це знайшло відображення і в латинськомовних текстах греко-католицького походження. Деякі прийменники демонструють появу нових значень, які не були притаманні їм у класичний період розвитку латинської мови, що також значною мірою зумовлено впливом рідної мови авторів текстів. Досить широко представлені зміни в керуванні дієслів, серед основних явищ, які представлені у проаналізованих текстах, наявні: а) заміна одного відмінка іншим у безприйменникових додатків; б) заміна певної відмінкової форми на прийменниково-відмінкову конструкцію; в) заміна одного прийменника іншим у додатках, виражених прийменниково-відмінковою сполукою, що в переважній більшості випадків пояснюється впливом староукраїнської мови.

2) просте речення зберігає способи вираження підмета і присудка, характерні для класичної латини, однак внаслідок конта-

кту зі староукраїнською мовою досить поширеним явищем є вживання у функції підмета особових, вказівних та означальних займенників, які не несуть на собі логічного наголосу, що не було характерним для класичної латини, однак є нормою для староукраїнської мови. З тих самих причин можливий пропуск дієслова-зв'язки у складених іменних присудках;

3) синтаксис складносурядного речення не демонструє значних відхилень від норм класичної латини, оскільки складносурядне речення в латинській і староукраїнській мові є досить подібними;

4) для речень зі з'ясувальною семантикою у досліджених текстах латинськомовної документації Греко-католицької церкви характерні такі риси: а) речення зі сполучниками *ut, ne, quominus* не мають яскраво виражених змін порівняно з подібними реченнями у класичній латині; у поодиноких випадках наявні відхилення від правила послідовності часів; б) у реченнях зі сполучником *quod* спостерігається руйнування традиційного вживання часів і способів: наявні численні випадки заміни індикатива на кон'юнктив, неузгодженість у вживанні дійсного та умовного способу у реченнях з однорідними підрядними; в) сполучник *quatenus*, який у класичній латини мав семантику причини, набуває нових значень, у латинськомовних текстах Греко-католицької церкви він вводить підрядні з'ясувальні речення; г) дещо змінюються моделі підрядних речень після виразів страху і заперечення, у проаналізованих текстах після таких виразів внаслідок синонімічності значень можуть вживатися ті сполучники і конструкції, які є аналогами підрядних додаткових речень зі сполучниками *ut, ne* (речення зі сполучником *quod, accusativus cum infinitivo*), що не було характерним для класичної латини;

5) для речень з означальною семантикою однією з характерних особливостей є позиція підрядного речення, яке не може розміщуватися перед головним, перебуваючи або в постпозиції, або в інтерпозиції. Зміни у підрядних означальних реченнях стосуються переважно способу дієслова-присудка: інколи замість очікуваного індикатива вживається кон'юнктив, який не є закономірним за правилами латинської мови класичного періоду;

6) складнопідрядні речення з підрядними мети у проаналізованих текстах мало відрізняються від подібних речень у латин-

ській мові класичного періоду, наявні поодинокі випадки порушення правила послідовності часів; поширюються форми *perfectum logicum*, що виступає як головний час;

7) підрядні речення причини у латинськомовній документації Греко-католицької церкви можуть вводитися тими самими сполучниками, що й у класичній латині. Можливі всі варіанти розташування підрядних речень: препозитивно, постпозитивно та інтерпозитивно. Вживання індикатива та кон'юнктива у проаналізованих реченнях свідчить про руйнування традиційного вживання способів у підрядних реченнях причини: трапляється немотивована заміна індикатива на кон'юнктив, у реченнях з однорідними підрядними можливе вживання обох способів;

8) серед інноваційних явищ у підрядних наслідкових реченнях можна назвати вживання сполучника *quod*, а також контактне розташування співвідносного слова і сполучника, що наближає цю конструкцію до українського сполучника "так що";

9) підрядні речення часу демонструють певні зміни порівняно з аналогічними реченнями у класичній латини. З одного боку, спостерігається скорочення ряду сполучників, які можуть вводити підрядні речення часу, а з іншого, набувають поширення сполучники, що не були так часто вживані в класичній латині, зокрема *quando*. Також наявне спрощення функціональних можливостей деяких сполучників, наприклад, *cum*. Є тенденція до руйнування правил використання способів у підрядних реченнях, взаємозаміна індикатива та кон'юнктива є звичним явищем у латині, використовуваній у середовищі Греко-католицької церкви, що є наслідком самого характеру існування латини як мови, вивченої у школі;

10) умовні періоди зазнають певних змін порівняно з класичною латиною. Досить широко вживаються реальний та ірреальний види умовних періодів, натомість потенційні умовні періоди представлені дуже нечисленною групою речень, що викликано впливом староукраїнської мови, умовні речення якої формально близькі до реальних та ірреальних умовних періодів латинської мови, і не так легко адаптуються до форми, притаманної латинському потенційному умовному періоду. Внаслідок різного оформлення умовних речень в латинській та староукраїнській мовах розвинулося досить багато змішаних типів умовних періодів;

11) підрядні допустові речення досить добре зберегли традиційне вживання часів і способів класичної латини, однак певні відхилення наявні у реченнях зі сполучником *licet*, після якого можуть вживатися не тільки *praesens* і *perfectum*, а навіть й *imperfectum coniunctivi*, також присудок може мати форму індикатива, що не було характерним для латинської мови класичного періоду;

12) питальні речення не демонструють суттєвих відмінностей порівняно з класичною латиною. Інколи спостерігається порушення правила послідовності часів у питальних реченнях з однорідними підрядними;

13) інфінітивні конструкції, будучи загалом добре збереженими, у деяких випадках виявляють певні ознаки занепаду, що зумовлене відсутністю у рідній мові авторів текстів аналогічних конструкцій. Часто інфінітивні звороти замінюються на підрядні речення зі сполучником *quod*, причому присудок може мати форму як індикатива, так і кон'юнктива. Ще однією особливістю латини, вживаної у середовищі Греко-католицької церкви є вживання звороту *accusativus cum infinitivo* після дієслів у пасивному стані, чого не передбачали норми класичної латини;

14) зворот *ablativus absolutus* є досить поширеним, однак звужується спектр можливих значень даної конструкції, найчастіше *ablativus absolutus* виступає в ролі речення з семантикою способу дії, рідше зустрічаються незалежні конструкції зі значенням обставини часу, умови, допусту. Стилістичними особливостями текстів зумовлена наявність великої кількості сталих зворотів;

15) серед особливостей складнопідрядних речень, які зустрічаються в латинській мові Греко-католицької церкви, але не відзначені дослідниками інших латинськомовних текстів українського походження, можна відзначити: наявність/відсутність певних сполучників та відмінність їх значень у різних текстах; організацію підрядних речень після виразів страху і заперечення; використання умовного способу після часового сполучника *dum*; вживання переважно реальних та ірреальнх умовних періодів; вживання інфінітивів як теперішнього, так і минулого та майбутнього часу в інфінітивних зворотах. Підрядні означальні речення, підрядні мети, наслідку, місця, а також ускладнені речення є подібними в різних латинськомовних текстах з території України.

Таким чином, проведений аналіз виявив, що український різновид пізньосередньовічної латини із деякими застереженнями все ж таки можна вважати певною єдністю, оскільки, залучивши результати досліджень інших науковців для отримання більш повної характеристики феномену пізньосередньовічної латинської мови в Україні, вдалося виявити низку спільних рис, характерних для фонетики та орфографії, граматики та лексики, які виникли внаслідок впливу на латину староукраїнської та частково польської мов. Має місце цілком закономірне явище, коли на території з більш-менш подібною мовною ситуацією, у різних галузях суспільно-культурного життя створюються пам'ятки, мова яких має досить багато спільних рис, однак чим далі від умовного центру поширення цього явища, тим більше відмінностей наявно у латині, у зв'язку з чим, наприклад, латина в Польщі, внаслідок як територіальної, так і мовної близькості до України, демонструє зміни, частково подібні до тих, які засвідчені в українському різновиді середньовічної латини, а частково – не характерні для нього. Ще більше відмінностей наявно у латині Західної Європи, в якій часом спостерігаємо зовсім інші тенденції, що викликано впливом інших мов, що належать до іншої мовної групи.

Однак не можна забувати про те, що специфіка як вивчення, так і функціонування латини в Україні в кінці XVI – XVII ст., яка була мовою, вивченою у школі і засвоєною шляхом наслідування мови класичних авторів, зумовлювала те, що правильність латини в таких умовах значною мірою залежала від індивідуальних обдарувань мовця, від рівня освіти та якості викладання латини, тому певні особливості як проаналізованої документації Греко-католицької церкви, так і інших латинськомовних текстів українського походження пояснюються саме індивідуальними особливостями їх творців.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє ввести в науковий обіг нову інформацію про лінгвістичні особливості латинськомовної документації Греко-католицької церкви, доповнивши тим самим уже наявні в мовознавстві дані про феномен українського різновиду пізньосередньовічної латини кінця XVI – XVII ст., і може служити основою для подальших досліджень специфіки існування, функціонування та мовних особливостей латини на території України в зазначений період.

Розділ 3
ЛАТИНСЬКОМОВНІ ХРОНІКИ ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1657 рр.

3.1. Історіографія пізнього Середньовіччя

У період пізнього Середньовіччя створювалися переклади пам'яток історіографічного змісту – Хронографів, Хронік, Палей, але найпоширенішим жанром оригінального українського письменства було літописання. Воно набуває якісно нового, ренесансного розвитку, головними героями якого стають козацько-старшинська та церковна еліти як творці та носії нової національної ідеології державобудування. Літописи описували події переважно місцевого (місцеві літописи) та всеукраїнського (козацкі літописи) значення. У них виразно розроблена тематика трагедії України, котра через природні багатства, вигідне географічне положення, працьовитість і господаровитість людей стала об'єктом зазіхань сусідніх держав і змушена була безперервно боронити власну свободу впродовж XIV–XVIII століть, а також зафіксовано тисячі подій постійного протистояння з чужинцями, зрадниками й пристосуванцями, описано героїзм і свідома жертовність козаків у обороні волі, згадано сотні імен національних героїв. Найважливіші з цих пам'яток датовані серединою XVII століття і описують події від кінця XV століття.

Пізніші літописи, літописні компіляції (збірники) та різні історичні описи також дають дуже багато матеріалів до історії України, особливо другої половини XVII – першої половини XVIII століття. Перше місце серед цих джерел посідають так звані козацькі літописи, з них найголовніші – Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки. В них обґрунтовувалися національно-визвольна ідеологія підготовки Хмельниччини та пізнішого її продовження, розроблялися героїко-патріотична тематика козацько- та духовно-лицарської моралі, етики й засади протиставлення власної (національної) ідеології колоніальній польсько-шляхетській та московській монархічній ідеології в Україні.

Ченці, священники та світські літописці чітко усвідомлювали, що укладені ними твори покликані нести знання історії рідного народу, щоб наступні покоління використовували набутий досвід пращурів, уникали нових помилок. В цьому й полягає просвітницько-виховна роль літописів, на що вказують майже всі дослідники [Ворончук 1996, с. 14; Корпанюк 1996, с. 474; Радзикевич 1947, с.82–85; Чижевський 1994, с. 16 та ін.], хоч не всі літописці прямо заявляють про таке спрямування своїх творів, скромно зазначаючи, як, наприклад, Дмитро Туптало, Григорій Гаванський чи Гнат Филипович, що пишуть "для себе", "для пам'яті", всупереч чому зміст цих пам'яток узгоджується із загальними інтересами нації.

Літературні твори, крім публіцистичних, цього періоду майже втрачають своє значення як історичного джерела. Проте це не змешує їхньої ваги як ілюстративного матеріалу для характеристики культури, побуту та світогляду епохи. Дуже багатий і різноманітний матеріал до історії цієї доби дають чужоземні (московські, польські, турецько-татарські, молдовсько-валаські, угорські, шведські, західноєвропейські) акти й матеріали, щоденники, спогади, листування тощо. Важливість цих джерел для історії України особливо проявляється на тлі втрати багатьох цінних українських документальних матеріалів, хоча московські й польські джерела хибують на тенденційно-однобічне висвітлення подій.

Це, здається, спричинило сприйняття (зокрема істориками) латинськомовної історіографії як неукраїнської чи, навіть, анти-

української у своїй основі. Історики, які займалися історією України, до XX століття загалом обходили увагою у своїх дослідженнях латинськомовні тексти. З'ясування причин такого становища в українській історіографії може становити тему окремого дослідження. Все ж зазначимо, що стосовно кінця XIX – початку XX століття незнання латини як причину цього можна відкинути, бо внаслідок реформи середньої освіти 1871 року в Росії, здійсненої на взірець німецької, збільшилося (за рахунок природничих та інших дисциплін) вивчення в гімназіях латинської та давньогрецької мов та літератур до 41 відсотка навчального часу. Хоча після 1884 року був дещо зменшений час на вивчення класичної філології, натомість підвищувалася русифікаційна роль російської мови [Плачинда 2002, с. 262]. Після подій 1917 року латина взагалі вийшла з низки обов'язкових для вивчення дисциплін не лише в середній, а й у вищій школі.

Д. Бантиш-Каменський у своїй праці над *Историей Малой России* з латинськомовної історіографії послуговувався лише твором Йоакима Пасторія (Pastoryjusz Joachim ab Hirtemberg), принаймні, судячи з огляду вміщеної в ній історіографії. Твір цей – *Bellum Scythico-Cosaccicum, seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab Jo. Casimiro profligatâ. Narratio plenioris historiae operi praemissa auctore Joach. Pastorio* (Данциґ (Ґданськ), 1652), – присвячений Янові Казимиру, цікавий за змістом, однак у багатьох місцях упереджений на користь поляків, на що указував історик [Бантыш-Каменский 1993, с. V, 109 та ін.]. Опус витримав три прижиттєвих виданння – 1652 (один примірник знаходиться в НБУВ), 1659 та 1665 роках – і описує події війни 1648 року, закінчуючи переяславською комісією на початку 1649 року. Проте наприкінці книги, в *Brevis Index temporum hujus* (i. e. Joannis Casimiri) *belli*, подає головні віхи війни до 1651 року. У передмові натрапляємо на згадки про книжку Кояловича, реляції А. Мясковського та Януша Радзивіла. Завдяки своїй популярності цей твір справив значний вплив на пізнішу історіографію. 1680 року вийшов Пасторіїв твір *Historiae poloniae pars prior: de Vladislai regis extremis…* (у п'яти книгах), який після смерті автора – 1685 року – було пе-

ревидано (до неї додано *pars posterior, de Ioannis Casimiri regis expeditione Zboroviana <…> – ad annum usque 1651*) під заголовком *Historiae poloniae plenioris partes duae. Ejusdemque Dissertatio de originibus Sarmaticis*. "Книга ся мала великий вплив на всю пізнїйшу історіографію завдяки своїй популярности" [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 203]. Принаймні чимало переосмислених пасторієвих думок містяться у працях М. Костомарова, що зазначив ще М. Грушевський (див. зокрема: [Грушевський 1993, с. 30]). Крім того, Костомаров був ознайомлений з іншими латинськомовними творами. Наприклад, під час роботи над *Историей Южной Руси* йому "нужны были бы Грондский, Коховский, Пасторий, "Wojna Domowa" Twardowskiego для поверки и помещения цитат", якими свого часу користувався "из университетской библиотеки, а теперь лишен их" [Костомаров 1990, с. 132].

Йоаким Пасторій з Гіртенберґу (Joachim Pastorius de Hirtenberg, Joachim Hirthenius; 1610–1681; 1682 – у Грушевського, від нього – у Енциклопедії Українознавства) народився і виховувався в лютеранській родині. Був педагогом, істориком, доктором медицини та професором у Данцигу. Певний час був секретарем польського короля Владислава IV Вази [Енциклопедія, т. 5, с. 1960]. Перейшовши в католицьку віру, вступив у духовне звання і був проведений в каноніки холмські (хелмські). Згодом став протонотарієм апостольським, деканом та офіціалом данцизьким, "дієписьменником", секретарем короля Яна Казимира, – вказує Д. Бантиш-Каменський [Бантыш-Каменский 1993, с. V], посилаючись на *Opisanie Awtorow* Стебельського, і повторює за Нісецьким, що за вірну службу та видані ним твори зарахований на Сеймі 1662 року до стану польських дворян.

Йому дехто (напр., К. Естрайхер (т. XIX с. 402 і XXI с. 117)) приписував авторство офіційної реляції про Зборівську кампанію *Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus… Ioannis Casimiri regis Polonae*, яка відома в двох редакціях. Одна з них призначалася для закордонних дворів: "relatio altera quae ad exteros missa est"; її латинський текст був надрукований 1649 року, а в 1650 році – польський переклад під заголовком *Relacya chwalebney*

expedyciey…, обидва видання вийшли без зазначення імені автора[6] [Грушевський 1995, т. 8, ч. ІІ. с. 201–202].

Анонімний твір *Rerum in Magno Ducatu Lithvaniae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt* вперше побачив світ у типографії Йогана Ревснера, що в Кенігсберзі (Королевці, лат. Regiomontum, *рос*. Калининград), 1653 року без імені автора й поширених у ті часи присвяти та звернення до читача. Твір, що має 164 сторінки (видання містить також дві сторінки помічених помилок), поділено на дві книги, перша з яких оповідає про події 1648–1649 років, друга – 1650–1651 років, закінчуючись так званим "білоцерківським трактатом". Більшість із наведених у *Коментарі* повідомлень стосуються воєнних дій у Бєларусі, тоді як українські події подаються автором твору досить схематично, як правило, виділені в тексті курсивом.

Друге видання цього тексту вийшло в Ельбонґу, у типографії Агата Кореллі, 1655 року, з деякими відмінностями. Зокрема більшим форматом ($^1/_4$ аркуша vs $^1/_{12}$ – першого). Текст має порівняно з попередім виданням деякі уточнення деталей викладу. У М. Грушевського знаходимо твердження, що "книжка написана в кружку Януша Радивила[7] і має головною метою дати образ його заслуг" [Грушевський 1995, т. 8, ч. ІІ. с. 202], дещо пізніше він називає цей твір "його "Коментарієм"" [Грушевський 1996, с. 222] і, посилаючись на Я. Смирнова, власне на його *Рисунки Кіева 1651 г.. по копиям их конца XVIIIв.*, зазначає, що ""коментарій" сей стоїть дуже близко до Реляції Януша Радивила про його операції 1651 р., що на неї покликається Пасторій, і очевидно – він вийшов від самого Радивила чи від котрогось з його двірських літератів" [Грушевський 1996, с. 321].

З усього латинськомовного історіографічного письменництва XVII– XVIII століть більш-менш достатньо досліджено життє-

[6] Порівняння обох редакцій: Kubala, Szkice I, дод. 2 (Див.: [Грушевський 1995, ч. ІІІ, с. 198]). Про історичну вартість див.: [Грушевський 1995, ч. ІІІ, с. 198].

[7] М. Грушевський в своїй "Історії України-Руси" називає всіх Радзивіллів Радивилами.

вий шлях та світогляд Войцеха Кояловича (Wojciech Wijuk Kojałowicz; 1609–1677), більше відомого як ксьонз Альберт Віюк Коялович [Тиюнелите 1973; Polski Słownik 1967, с. 270–272] ("вороже… до козацької України настроєний литовський католицький священник" [Липинський 1920, с. 227]). Найвідомішим його виданням є збірка статей (Albertus Wiiuk Koialowicz) *De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis* (Вільно, 1651), що містить праці: *Copiarum magni ducatus Lituaniae adversus Zaporovianos cozacos anno 1648 et 1649 gesta comp.narrata* (яка складає з половину книжки), *Ducis in Wisniewec et Lubnie Hieremiae Michaelis Koribut… contra Cozacos Zaporovios anno 1648 gesta comp. narrata* та *Regii exercitus cum Tauricani principis copiis anno 1649 ad Zboroviam congressus comp.narrata*. Ці статті, як зазначає М. Грушевський, піддіючи деякому сумніву авторство Кояловича ("Автор називає себе в присвятї – Albertus Wiiuk Koialowicz" [Грушевський 1995, т. 8, ч. 2, с. 202]), 1653 року були перевидані у Відні під заголовком: *Joan. Lobzynski Epistome de rebus 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia et Lithvania gestis*, з додатком статті: "Appendix relationis aliquando plenior eiusdem gloriosissimae expeditionis" [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 202]. На сторінках "Діянь" автор практично ухиляється від оцінки описуваних ним подій, але при докладнішому аналізі тексту все ж стають очевидними симпатії та антипатії історика. Попри пошук Кояловичем причин конкретних подій у вчинках і задумах людей, в його описах важливіших подій завжди присутній Бог, проте здебільшого він на боці "copiarum catholicarum". Наприклад, як писав Коялович, перед повсталими під Несвіжем загонами з'явилося видіння Бога, а наступного дня їм назустріч виїхали "equites caelestes" і підтримали литовські війська [Kojalowicz 1651, с. 10, 11]. З іменем Бога автор також пов'язує кілька перемог польсько-литовських військ, зорема успіх Януша Раздивілла під Лоєвом у битві із загонами київського полковника Михайла Станіслава Кричевського в липні 1649 року, в якій останній загинув [Kojalowicz 1651, с. 52], Боже провидіння в цій битві вбачає й автор *Commentarius*, хоч причина цього, за його словами, в тому, що в якості пароля Коморовському, голові розвідзагону від Радзивіллового війська, були дані слова:

"Deo sit Gloria!" [Rerum 1653, с. 81]. Натомість, розглядаючи причини Визвольної війни, на позначенння якої в латинськомовній історіографії здебільшого вживається слово *rebellis*, Коялович дає собі раду без залучення потойбічних сил. Серед таких причин він називає людську злість, "невірність неспокійного народу", "неможливість терпіти надмірний гніт" [Kojalowicz 1651, с. 1], а також релігійний антагонізм між католиками та православними. Успіхи ж армії Хмельницького, уникаючи характеристики особистості самого гетьмана, пояснює тим, що повсюди православні селяни та городяни переходили на бік повсталих. До того ж, поширення повстання на зе́млі Великого князівства Литовського він пов'язував з єдністю віри українців та білорусів.

Поряд з *Діаріушомъ нашихъ воиновъ въ обозѣ писаний*, *Духовніми и мірскіми лѣтописцами*, офіційними актами та віршами при написання своїх *Дѣйствій презѣльнои и отъ начала поляковъ крававшои небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана запорожского зъ поляки, за найленѣйшихъ королей полскихъ Владислава, потом и Казѣмира, въ р. 1648 отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого нескончоной зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писаного, въ градѣ Гадячу трудомъ Григорія Грабянки собранная и самобитныхъ старожиловъ свидѣтельстви утвержденная. Року 1710* Григорій Грабянка, за його власними свідченнями, користувався також і твором (в трьох томах) учасника віденського походу 1683 року Веспасіана Коховського (Wespazjan Hieronim Kochowski; 1633–1700) *Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV Climacteres scriptore Vespasiano Kochovo Kochovski* (Cracoviae, 1683, 1688, 1698), в якому оповідається про події 1648–1676 років [Дорошенко 1996, с. 29], зокрема перший том обмежується подіями до 1654 року. Другий "клімактер" (1655–1661 роки) вийшов 1688 року, а третій, доведений до абдикації Яна Казимира, – 1698 року. Четвертий же залишився не виданий; його польський переклад вийшов у 1853 році. Ця праця тривалий час була чи не найбільшим і найпопулярнішим твором про Хмельниччину, можливо тому, що була "занадто "літературною"" [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 204]. Важка латина, якою написано твір, спричинила появу вже в XVIII столітті тлумачень його польською мовою.

Так, один з таких перекладів 1840 року видав Рачинський під заголовком *Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznajomego autora*, згодом, коли було встановлено ім'я автора, зіставивши його з текстом латинського оригіналу, перевидано під ім'ям Коховського. Однак обидва видання не містили початку. "В повній залежности від Коховс[ь]кого (чи від друкованого видання, чи[,] може[,] якогось ранїйшого начерка) стоять в сїй части дуже популярні въ історичній лїтературі *Pamiętniki do panowania Zygmuuta III, Wladysława IV i Jana Kazimierza*, Wyd. K. Wojcicki, 1846" [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 204].

За свою працю Коховський дістав титул королівського історіографа та річну пенсію, в чому можна вбачати, що його історія відповідала поглядам і почуттям польських верхів.

У бібліотеці Осолінських (Польща) зберігається оповідання анонімного автора (переклад українською див.: [Грушевський 1996, с. 477–480]), в якому ненависна авторові Козаччина подавалася як груба та некультурна маса, а небезпечне, на його думку, щодо польських політиків родичання гетьмана з волоським воєводою (через шлюб Богданового сина Тимоша з донькою молдавського господаря Лупула Роксаною (Розандою)) змальовувалося абсурдним, навіть монструальним. З огляду на те, що це оповідання було надіслане королю разом з листом самим господарем, випливає, що Лупул вважав шлюб своєї доньки актом вимушеним, з яким він миритися не хоче [Грушевський 1996, с. 477]. Це оповідання використав у своєму щоденнику А. С. Радзивілл [Radziwiłł 1974, с. 256–262]. Коховський теж (доволі сухо) згадує, що свого часу господар відмовив у шлюбі, а тепер сам мусив просити цього посвоячення. Оповідання Коховського про цю кампанію має цілком літературний, власне белетристичний характер, внаслідок впливу подальшої трагічної історії обох наречених. Стислий натяк Коховського згодом розвинув у своєму оповіданні К. Шайноха (*Domna Rozanda* (1862), передруковане в третьому томі варшавського видання його творів 1876 року) [Грушевський 1996, с. 86–87].

Нотатки, які Енциклопедія Українознавства називає спогадами [Енциклопедія, т. 7, с. 2443], Альбрехта Станіслава Радзивілла (1593–1656), канцлера Великого князівства Литовського,

Memoriale rerum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum розповідають про події 1632–1656 років (в останнє перевидані в 1974 році; користуємось цим виданням). Нас особливо цікавить їх четвертий том, що обмежується січнем 1648 – січнем 1655 року. Наприкінці тому вміщено *тестамент* (польською мовою) А. С. Радзивила, написаний 8 березня 1655 року і оголошений 12 серпня 1656 року, тому на титулі кінцевою межею нотаток стоїть 1656 рік.

М. Грушевський згадує [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 202] про *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libros IX* Лаврентія Рудавського (Rudawski W. J., 1617 – бл. 1690), історика, вармінського [Яковенко 2002, с. 221] (оломоуцького [Яковенко 2002, с. 402]) каноніка, батько та вітчим якого були секретарями короля Владислава IV. Наприкінці 1650-х років він емігрував до Австрії, де приблизно в 1660-х написав цей твір, присвятивши його цісареві Леопольду, від якого мав різні бенефіції. Проте виданий тільки 1755 року у Варшаві [Яковенко 2002, с. 221] чи Липську [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 202] Міцлєром. Та польський переклад *Historia polska od śmierci Władisława IV aż do pokoju oliwskiego, czyli dzieje panowania Jana Kazimierza od 1648 do 1660 r.* (Przełożył z łacińskiego Włodzimierz Spasowicz. – T. 1–2. – Petersburg, Mohylew), виданий В. Спасовичем в 1855 році певною мірою витіснив з ужитку оригінал.

1789 року в Пешті професор Коппі видав *Historiam belli cosacco-polonici* Самуеля Ґрондського (†1672 або 1678), польського протестанта, що був у посольстві до козаків од польського, а згодом від шведського короля, до якого з часом був приста́в. Оповідаючи про Хмельниччину, автор посилається на свідчення, отримані від І. Виговського та від Ст. Любовіцького, свого товариша у посольстві.

Процес творення латинськомовної історіографії тривав і в пізніші століття, завдяки, зокрема, тому, що латина ще довгий час відігравала значну роль в житті принаймні Середньо-Східної Європи (наприклад, іще на початку 40-х років XIX століття латина була державною мовою Австро-Угорської імперії, хоча "невдовзі після цього зникла майже вмить", бо

вже не могла бути мовою бізнесу, науки, преси чи літератури) [Андерсон 2001, с. 103].

Уродженець Трансильванії австрійський історик Йоган Хрістіан фон Енгель (1770–1814), учень Авґуста Шлецера (Гетінґенський університет), представник "раціоналістичної методи" [Крупницький 1950, с. 163] дослідження, мав у своєму доробку три праці, одна з яких – *Commentario de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum, Cretensium et cosaccorum* (1790) – написана латинською мовою. Проте лише німецькомовні *Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772…* (Відень, 1792–1793) і *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreichs Halitsch-Vladimir* (Halle, 1796), як зазначив Д. Дорошенко, "безпосередньо трактують українську історію" [Дорошенко 1996, с. 42].

З'являлися й суто наукові праці, присвячені українським козакам. Одним з таких творів була дисертація німця-протестанта із Селезії Йогана-Йоахіма Мюллера, захищена 7 червня 1684 року в Ляйпцігу. До останнього часу її авторство приписувалося Ґотфрідові Вейсу з Торуні, який насправді був головуючим на публічному захисті. Приблизно того ж року її текст латинською мовою був видрукуваний в друкарні Крюґера, обсягом 22 сторінки. (Один примірник виявлений в Інституті стародруків НБУВ [Історична дисертація 1996, с. 68–69]). Текст праці складається зі вступу й десяти розділів, які називаються тезами і поділяються на параграфи, перед якими на початку кожної тези проголошується її квінтесенція. Автор поставив собі за мету простежити виникнення українського козацтва й визначити його роль у контексті тогочасної політичної ситуації в Європі, роблячи спробу дослідити етимологію слова "козак". Зазнаючи впливу польських авторів, помилково говорить, що воно означає "розбійник", хоч правильно вказує його тюркське ("турецьке") походження. Але Й.-Й. Мюллер досліджує історію не всього козацтва, а лише низового, запорозького.

Чимало сюжетів і повідомлень із латинськомовних історіографічних творів XVII століття використовувалися, як уже можна було помітити, не лише сучасниками, а й пізнішими істориками та письменниками. Коротко, лише для прикладу, викладе-

мо деякі спостереження стосовно поодиноких (здебільшого не першорядних) історичних подій, описи яких у той чи інший спосіб здійснювалися латинськомовними авторами.

Про облогу Замостя восени 1648 року, крім тогочасного листування, як-от листи Ю. Шорнеля з Замостя, які зберігаються в бібліотеках Осолінських і Чорторийських (див.: [Грушевський 1995, т. 8, ч. II, с. 99]), є окремий твір Я. Битомського *Obsidio Zamosciana* (Замостя, 1649) – його використовує в своєму творі *Historia Poloniae* Й. Пасторій [Historiae poloniae 1685, с. 176–192]. Досить докладно розповідає про облогу Замостя й В. Коховський [Annalium Poloniae 1683, Cl. I, с. 86–90], але вже літературно обробивши. Атакувати Замостя Хмельницького, як оповідали в самому Замості, змусило невдоволення у війську. У Битомського ці оповідання лише згадуються ("Luctamtes cum imperio ducis, quod primos rusticos aut villanos homines ad murorum oppugnationem cogeret, veteranos in tergum illis designaret" [Bytomsci 1649, с. 146]). Згодом Коховський писав, що полковники докоряли Хмельницькому пиятикою і гультяйством, а особливо різько відгукувався про гетьмана Чорноту, що той, мовляв, придобрюючись полякам, жаліє цей маєток [Грушевський 1995, т. 8, ч. III, с. 98–99].

Головними джерелами про літні події 1649 року з польського боку служать два щоденники про облогу Збаража, оприлюднені Кубалею та Міхаловським (*Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza… wydana staraniem c.k. towarzystwa naukowego w Krakowie*, 1864) нотатки Ґоліньського, поема Твардовського ("шляхецького Гомера" [Грушевський 1996, с. 441]), а також історіяВ. Коховського, які подають деякі подробиці та особливості з оповідань і переказів. З українського боку, крім зізнань козацьких бранців, більш або менш вільно переказаних у згаданих джерелах, маємо, головним чином, доповіді московських послів, які переказують українські оповідання (див., зокрема, [Акты, т. III]). Для істориків найціннішою є студія Кубалі, Грушевський як історик жалкує з того приводу, що автор був під значними впливами В. Коховського, які сильно затяжіли над історіографією XIX століття [Грушевський 1995, т. 8, ч. III, с. 185]. Скажімо, хоча Коховсь-

кий розповідає [Annalium Poloniae, c. 179–180] про рух Нечая в загальних рисах, проте саме від нього, на думку М. Грушевського [Грушевський 1995, т. 8, ч. III, с. 167–168], пішли свідчення про це в українську традицію. "Talia plebs a Tyra et Bogo maxime, cui Neczaius temerarium caput, ea super iniuria requirendi ducis animos fecerat innuens ab universis quae singuli nequirent obtinenda" [Annalium Poloniae, c. 179–180] (*Такі простолюддя з Дністра та Богу* (Подністров'я й Побужжя) *в основному, якому Нечай нерозважлива голова, ці стосовно кривди вимагаючого провідника* (ducis) *душі чинила, даючи знак від усіх поодинці не могли володіння (*тобто*, в основному простолюд Подністров'я та Побужжя, головою якого був легковажний Нечай, підказував вчинити таку розправу* [– знайти нового провідника, якщо він і далі вестиме за собою військо до загибелі –] *за цю кривду*[, що він, начебто, віддає їх у панську неволю]). Але, як наслідок, гетьман, тільки "почухуючи голову", раз у раз відказував Кисілеві, що Зборівський договір поклав на нього неможливу місію, а перереєстрація загрожує викликати повстання проти нього й поляків. Г. Грабянка розвиває цю думку, вказуючи, що гетьман, "устрасившеся да не яко изверженъ чести гетманской будетъ, остави написовати козаки, но даде имъ свободу, хто хочетъ козакомъ быти, да будетъ" [Літопис гадяцького 1992, с. 82–93].

Інший сюжет, переказаний В. Коховським [Annalium Poloniae 1683, Cl. I, c. 326], – про винищення в червні 1652 року татарами польських бранців, узятих під Батогом, нібито на вимогу козаків й особисто Золотаренка, за яким, мовляв, стояв сам Хмельницький. Переповідаючи цей сюжет, Л. Рудавський перекладає провину за кровопролиття на Богдана-Зіновія, який начебто, викупивши поляків, звелів замучити їх найвишуканішими способами. М. Грушевський, описуючи цю історію, наводить леґенду, вміщену в *Theatrum Europaeum*, "Хмельницький велів роздягти на голо взятих в полон шляхтичів і бити їх різками до смерти[,] приказуючи: "Се щоб ви більше не противились королеві, не зривали соймів, не перешкоджали затвердженню згоди!"" [Грушевський 1996, с. 442]. А. С. Радзивілл подає дві версії побоїща: "nam cum praeda nostrorum a Tartaris duceretur, cum 2000 volentes, alii barbari suos captivos

deducere, magnus numerus secutus est illos. Chmielnicius soltano significat nostros sub Camenecia iterum coire et si diffluat exercitus periculum imminere, mittit Tartaros, ut redeant. Cum illi parere recusassent, omnes captivos tucidari imperat, quod factum. Alii tradunt Chmielnicium gurgitem sanguinis Polonici aes numerasse soltano, ut boni cives mactarentur, sic innocens sanguis periit multorem milium, vendicta a Deo repetenda" [Radziwiłł 1974, с. 245]. Саме в таких версіях пішов у пізнішу історіографію, хоча ще Самійло Величко висловив сумнів щодо правдоподібності такого перебігу подій (заперечуючи, зокрема, твердження Твардовського), адже навряд чи Хмельницький, сплативши за бранців, скільки зажадали татари, почав би їх убивати замість того, щоб відправити їх до своїх міст і чекати за них викупу. Тому Хмельницький, за його версією, викупивши двісті п'ятьдесят шість бранців, відправив більшість їх "при добрій своїй охороні" до Чигрина, "бо його просили зробити таке благодійство деякі польські пійманці, обіцяючи за це особливих грошей" [Величко 1991, с. 97–100].

Грабянкою [Літопис гадяцького 1992, с. 118] скорочено й дещо прикрашено переказано ще одне оповідання про похід Чарнецького на Монастирище і його поразку від Богуна, оприлюднене В. Коховським у "клімактері" своїх *Annalium* [Annalium Poloniae 1683, Cl. I, с. 361–363], в основі якого останній поклав лист кам'янецького урядника Конажевського до гетьмана Потоцького від 19 квітня 1653 року. Вільний переклад цього листа можна знайти у М. Грушевського [Грушевський 1996, с. 495].

В серпні 1653 року польське військо, нездатне до жодної операції через відсутність платні протягом тривалого часу, стояло під Бузьком. Настрій у війську був близьким до бунту. Воно чекало виплати заборгованостей, призначеної на 16 червня. В. Коховський, докладно розповідаючи історію задоволення жовнірських претензій, говорить [Annalium Poloniae 1683, Cl. I, с. 371], що гетьман Потоцький, повернувшись із України, розмістив військо по різних місцях, побоюючись бунту. Пізніше став збирати його під Ферлеївкою, потім під Бузьком, а менше деморалізовані частини (modestiores) – в обозі під Глинянами [Грушевський 1996, с. 547–548].

Аналізуючи листування Любомірського з ханом і Сефер-казі, оприлюднене В. Коховським [Annalium Poloniae, с. 398–400], М. Грушевський зазначав, що з тексту *Annalium…* випливає, що воно начебто стало вихідним пунктом татаро-польських перемовин щодо миру. В. Коховський переказує лист ханського візира Сефер-казі [Annalium Poloniae, с. 398], а те, що з тогочасних реляцій відоме як відповідь канцлера, подає ніби відповідь на лист хана до Любомірського [Annalium Poloniae, с. 399], ігноруючи листування Сефер-казі з канцлером. В цьому М. Грушевський убачав характерну ознаку залежности *fides historica* Коховського від різних родинних традицій маґнатів, і повної фіктивності його, Коховського, нібито документальних переказів [Грушевський 1996, с. 705].

3.2. Фонетико-орфографічні та морфологічні особливості мови пізньосередньовічних історіографічних творів

Мову історіографічних текстів східноєвропейського пізнього Середньовіччя умовно можна поділити на такі, що мають або документаційний, або літописний характер. Їх варто розглядати дещо відокремлено. Тексти перших характеризуються спонтанністю, через що в них спостерігаються значні вкраплення живомовних елементів та інші особливості, решта, досліджувані далі, у порівнянні з попередніми відзначаються мовною консервативністю, хоч і зі своїми особливостями, до того ж, неуніфікованими у одного й того ж автора. Для мовного аналізу обмежимося трьома історіографічними джерелами, які з літературознавчої точки зору належать до трьох різних типів: щоденниково-мемуаристичного (Memoriale), оповідного (Historia) та компілятивно-оповідного (Commentarius) (зважаючи на те, що деякі з використовуваних нами текстів перевидані у XX столітті, сказати б, спрощеною латинською абеткою, тобто без додаткових графем, що були поширені у середньовічних текстах, у прикладах для уніфікації в написанні використову-

ватимо літеру *s* замість графем ſ та *s*, якими (виходячи з неусталеності їх використання) позначався один звук, у деяких окремо зазначених випадках *i* – замість *j* та *u* замість *v*, та застосовуватимо написання двох окремих літер *a* та *e* чи *o* та *e* замість відповідних ліґатур).

3.2.1. Фонетико-орфографічні особливості історіографічних текстів

Латина східноєвропейських історіографічних текстів, середини XVII століття і пізніших часів, (для зручності називатимемо її *історіографічною латиною*) користується загальними здобутками свого розвитку. У Середньовіччі починає використовуватися літера *w*, якою писарі намагалися розрізнити на письмі вимову /w/ од /u/. Проте вживається вона рідко, здебільшого слова з літерою *w* є або власними іменами: *Wisniewiecio*/ *Wisnevecium* [Radziwiłł 1974, c. 56] (наприклад, *Visniowiecus* у *Commentarius* вживається лише двічі [Rerum 1653, c. 12, 26], хоч і у цитатах, у решті випадків маємо написання *Visnoviecius*), *Wyhorvski* [Grondski 1789, c. 39]/*Vyhovium* [Rerum 1653, c. 151], або топонімами чи похідними від них: *Kiyowia* поряд з *Kiyovia*; *Owruciensis* [Rerum 1653], або ж запозиченнями (чи кальками): *woisckium* [Radziwiłł 1974, c. 49].

Таке написання можна пояснити не так впливом вимови, як графічним вираженням в іншомовних текстах, які користуються латинкою (польських, німецьких тощо).

У пізньому Середньовіччі з єдиної досі літери виокремлюються дві: *u* та *v*, – для позначення відповідно голосного та приголосного звуків. Після *q* і досі вживається літера *u*, однак, скажімо, у *Commentarius* літера *v* ставиться після *q* приблизно у чверті випадків, не враховуючи прикінцевого *que*, яке в тексті майже завжди має вигляд: q́;.

Іншою літерою, що з'явилася у ці часи, була літера *j*, якою первісно поряд з *i* позначався голосний звук, а згодом – приголосний /j/. Слід, здається, відзначити цікаву особливість уживання цієї літери у *Commentarius*: крім загальновідомих положень заміни *i* на *j*, у закінченні *-i*, *-is* після *i* (*praesidij*, *praesidiarijs*).

Звук /і/ міг позначатися й літерою *y*: *hyems*, *hyberna*, *sylva* [Rerum 1653]; *Kozacy*[8] поряд з *Kozaci* [Radziwiłł 1974, с. 14]; а також *Kiyowia*/*Kijowia* [Rerum 1653].

Зважаючи на власні імена (*Vyhovium*, *Tyskievicii*) та топоніми (*Kiyowia*, *Hryzovum*, *Bychovia*, *Mozyrum*, *Cenobylum*), можна припустити, що в такий спосіб відбувалася диференціація на письмі вимови /і/ та /и/, тобто ймовірно в цьому слід вбачати слов'янський вплив.

Спостерігається взаємозаміна *ti*/*ci* перед голосним, хоч кожним з авторів обирається лише один варіант певного слова: *nuncius* [Rerum 1653, p. 8] замість *nuntius*, *precium* [Rerum 1653, p. 50] замість *pretium*[9]; нерідко при цьому віддається перевага варіанту, який у класичній латині, як зазначають словники, вважався неправильним: *amititiam* [Grondski 1789, с. 57]; *conditionibus* (від *conditio*, у значенні ‘умова’, ‘договір’) [Rerum 1653, p. 48], *ditionis* (від *ditio*) [Rerum 1653, p. 12] тощо.

У середньовічній латині, як правило, відбувається послаблення придиховості (яка графічно позначалася літерою *h*), проте в пізньосередньовічній історіографії це явище майже не відображено, натомість зустрічаються прояви притилежного процесу: *lethali* (від *lethalis*) [Rerum 1653, с. 78], *isthinc* [Rerum 1653, p. 20], – і навіть *authoritas* [Rerum 1653, с. 151] замість *auctoritas*.

Іноді цією літерою передавався звук /*x*/, що позначався зазвичай через *ch*: *Hano* [Grondski 1789, с. 57] поряд з *Chano* [Grondski 1789, с. 225].

В історіографічній латині пізнього Середньовіччя малопомітна і, до того ж, дуже непослідовна загальнолатинська "повна заміна "ae" через "e" при вживанні "oe"" [Дрбоглав 1993, с. 11]: *pene* [Rerum 1653, p. 27] замість *paene*, *teter* [Rerum 1653, p. 83] замість *taeter*, *obseptis* [Rerum 1653, p. 42] замість *obsaeptis* (від *obsaepio, saepsi, saeptum, ire*).

Така заміна лише одного диграфа, можливо, через те, що звук /e/, який передавався диграфом *oe*, відрізнявся від інших і не міг бути переданий в інший спосіб. Однак часто зустрічається замі-

[8] Тут слід зазначити, що форму *kozacy* має польська мова.

[9] Щоправда, в реченні, з якого взято наведений приклад, наявні обидва варіанти.

на його іншим диграфом: *faedatus* [Rerum 1653, p. 17] замість *foedatus* (від *foedo, avi, atum, are*), *maenibus* [Rerum 1653, p. 18] замість *moenibus* (від *moena, ium*).

Крім цього, диграф *ae* нерідко вживається там, де раніше звук /e/ передавався однією літерою або де його вживання було варіантом:

faeminarum [Rerum 1653, p. 15] замість *feminarum* (від *femina*),

caeteris [Rerum 1653, p. 26] замість *ceteris* (від *ceterus*),

а також у запозиченнях (топонімах) українського чи польського походження звук /e/ іноді передавався цим диграфом: *Praemisliensis* [Radziwiłł 1974, c. 78, 98].

В цей час у текстах декого з авторів знаходить прояв явище розподібнення (дисиміляції) кінцевого звуку префікса й початкового основи: *adcesserant* [Rerum 1653, p. 19] замість *accesserant*; *conmiserat* [Radziwiłł 1974, c. 116] замість *commiterat*.

Водночас відбувається уподібнення (асиміляція), зокрема всередині основи: *summissione* [Radziwiłł 1974, c. <II>] замість *submissione*; *soļennіter* [Rerum 1653, p. 19] замість *soļļemniter*.

Останній приклад свідчить про спрощення в написанні подвоєних приголосних, що відбувалося ще в античні часи: *quatuor* [Rerum 1653, p. 23] замість *quattuor*, *literas* [Rerum 1653, p. 36] замість *litteras* (від *littera*).

Разом з тим трапляється подвоєння приголосних: *Transsilvaniam* [Grondski 1789, c. <9>] замість *Transilvaniam* (під впливом прийменниково-відмінкової конструкції *trans* + *silvam*), *millibus* [Rerum 1653, p. 67] замість *milibus* (від *mille*), *connexorum* [Rerum 1653, p. 64] замість *conexorum* (від *conecto, nexui, nexum, ere*).

Спостерігається в цей час поширення літери *k*, хоч знову ж таки у власних іменах і топонімах та у запозиченнях, що також відбувається непослідовно, наприклад, поняття *козаки* (в однині практично не зустрічається) та похідні від нього виражається такими словами: *Kozacy*, *Kozaci*, *Kozacis*, *Kozakorum* [Radziwiłł 1974, c. 14], *Cozakorum* [Radziwiłł 1974, c. 24], *Kozatici* [Radziwiłł 1974, c. 50], – а також (послідовніше): *Cosaci* (від **Cosacus*) [Rerum 1653; Grondski 1789]; *Cosacci* (від **Cosaccus*) [Grondski 1789].

Крім того ж, зважаючи на зауваження П. Симоновського, що в назві козаків "Латинское двоякоє *ss* перемѣняется на Россійс-

кое *з*, а *с*, или *g*, на *к*" [Симоновский 1847, с. 2], в історіографії існував варіант написання *Cossagus чи *Cassagus.

Літерою *s* також міг передаватися неінтервокальний /*з*/: *Posnaniensi* [Radziwiłł 1974, с. 126].

Український звук /*г*/ передається як літерою *h*: *Boh* (річка) [Grondski 1789, с. 19], *Bohuno* (**Bohunus*) [Rerum 1653, с. 94], *Homel* [Radziwiłł 1974, с. 22], – або літерою *g*: *Progi*, *seu Porohy* [Grondski 1789, с. 18], *Saporogibus* [Grondski 1789, с. <7>], *Gorecio* [Rerum 1653, с. 119], *Bugi* [Rerum 1653, с. 123], *Georgius* (Hlebovicius) [Rerum 1653, с. 151]; *Bohdan* [Grondski 1789, с. 40] та *Bogdanus* [Historiae poloniae 1685, с. 5], – так і сполученням цих літер або *ch*, яким зазвичай передавався звук /*х*/: *Ghoinicza* (річка) [Rerum 1653, с. 99]; *Czernichovia* [Grondski 1789, с. 18], а також *Czernicoviae* [Rerum 1653, с. 117], – ототожнюючись при цьому зі звуком /*к*/.

Значною різноманітністю відзначається передача на письмі африкат і шиплячих, загалом же орієнтуючись на польське чи німецьке написання (для слов'янських і німецьких номів відповідно): *Chaplinscium* [Grondski 1789, с. 44], *Pezzarense* (monasterium) [Rerum 1653, с. 120], *Berestecкum* [Rerum 1653, с. 120] і *Beresteczko* [Rerum 1653, с. 125], *Ovrucia* [Rerum 1653, с. 99].

Кінцевий же /*ч*/ прізвищ передається через *–ci(us)*: *Sakovicium* [Radziwiłł 1974, с. 50], *Tyskievicii* [Rerum 1653, с. 12].

Останній приклад свідчить ще й про один зі способів передачі звука /*ш*/: *Varsaviae* [Rerum 1653, с. 25], *Mareschalci* [Rerum 1653, с. 21], *Suarzhoffii* [Rerum 1653, с. 118].

Звук /*ц*/ кореня, здебільшого в онімах, теж міг позначатися кількома способами: *Skarszevium* [Radziwiłł 1974, с. 50]; *Vinnizam* [Rerum 1653, с. 122], *Lanzkoronio* [Rerum 1653, с. 93], *Suarzhoffii* [Rerum 1653, с. 118], *Ptzipkovium* [Rerum 1653, с. 118], *Rákótzi* [Grondski 1789, p. <9>].

Український суфікс *-ськ-*, як і польський *-sk-*, у прізвищах при їх передачі латинською мовою здебільшого не відтворюється, а перед закінченням ставиться голосний *i*: *Calinovio* [Rerum 1653, с. 137], *Poniatovium* [Radziwiłł 1974, с. 50].

Проте іноді він передається в інший спосіб: *Iaskolcium* [Radziwiłł 1974, с. 50], *Zalescium* [Radziwiłł 1974, с. 50].

Суфікс же *-цьк-* (*-ck-*) передавався латиною так само, як і кінцевий /*ч*/: *Chmielnic<u>i</u>us* [Rerum 1653, с. 3], *Chmielnit<u>z</u>ki* (у прямому відмінку, у непрямих – *Chmieli<u>c</u>i-*) [Grondski 1789, с. 42], *Potoc<u>i</u>o* [Radziwiłł 1974, с. 60].

Як видно з деяких прикладів, крім зазначених випадків субституції, при передачі слов'янських власних назв у декого з авторів зустрічається явище епентези: *Lubo<u>r</u>vitzki* [Grondski 1789, с. <8>], *Ozo<u>r</u>v* [Grondski 1789, с. 11], *Sa<u>m</u>boto<u>r</u>v* [Grondski 1789, с. 19], *Wasilko<u>r</u>v* [Grondski 1789, с. 19], *Kr<u>h</u>ywonos* [Grondski 1789, с. 69], – іноді під впливом польської мови: *Manaster<u>z</u>ysscze* [Grondski 1789, с. 19], – та діерези: *Sambotiensi* [Grondski 1789, p.19] (від *Sambo<u>t</u>orv*), *Ladislao* [Rerum 1653, с. 21], *Pereslavien-sium* [Rerum 1653, с. 21] (від *Пере<u>я</u>славський*), *Osw<u>ec</u>imensis* [Radziwiłł 1974, с. 38] (у подібному випадку під впливом написання польською внаслідок поплутання графем *е* та *ę*).

Проте такі випадки, як (помилкове) написання *Ostrogiae* замість *Ostrorogiae* [Rerum 1653, с. 25], не слід розглядати як явище гаплології, тобто випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох подібних складів.

Епентеза спостерігається й у власне латинських словах, при цьому трапляється відновлення архаїчних форм: *mul<u>c</u>tassent* [Radziwiłł 1974, с. 136].

При згадці польських реалій автори текстів іноді вдаються на письмі до так званого "абецадла"[10]: *Połłonna* [Radziwiłł 1974, с. 38] / *Połonna* [Radziwiłł 1974, с. 125], *Łęcicensis* [Radziwiłł 1974, с. 51], *Łomzinensis* [Radziwiłł 1974, с. 51], *Wąglikovius* [Radziwiłł 1974, с. 78], *Żytomiriensem* [Radziwiłł 1974, с. 119].

Проте в *Commentarius* його елементи слід розглядати як друкарські помилки: *evocatę* [с. 135], *consiciendę* [с. 144], *dubię* [с. 155], *pugnę* [с. 162], – так само, як і використання у кількох випадках літери *ß* на позначення подвійного *-ss-* – помилка німця-видавця, а не автора, яким вважав, виходячи з написання назв у виданні, І. Яноцький (див.: [Энциклопедия 1995, с. 402]):

[10] Не варто плутати з поняттям *абецадла* в українському мовознавстві, уведеним Й. Лозинським, який 1834 року виступив з пропозицією повного переведення української (руської) мови на латинську абетку.

acceßere [с. 12], *succeßit* [с. 26], *florentißimo* [с. 27], *fortißimum* [с. 27], *dißipato* [с. 27], *acceßit* [с. 27], *Streßini* [с. 46], *numerosißimas* [с. 53], *fortißimè* [с. 53], *incerceßisse* [с. 104], і навіть *gloriosisßimo* [с. 121], *numerosißsimas* [с. 13]. До того ж, характерною рисою письма цього видання є знак назалізації над літерою, що позначає голосний, замість наступного *m*/*n* (у середині слова – при переносі) у кінці рядка: *praetextũ* [с. 4], *hostiũ* [с. 15], *recedẽdi* [с. 33], *imbriũ* [с. 162] тощо.

Деякі видання (наприклад, [Bellum Scythico-Cosaccicum 1652]) використовують знак ę й у власне латинських словах (*hęc*, *prędę* [с. 9]) як варіант диграфа æ.

3.2.2. Морфологічні особливості історіографічних текстів

Об'єктом вивчення в даному розділі є найбільш виразні особливості морфології латини історіографічних текстів, що стосуються відмінкових конструкцій, як з прийменниками, так і без них, а також деяких змін у формальній та функціональній площинах частиномовної парадигматики.

У мовознавстві існує два розуміння терміна "відмінок": формальне та змістове, або семантичне. Для вираження семантичних відмінків – тобто різних смислових понять і відношень – служать формальні відмінки (різні словоформи однієї й тієї самої іменної частини) разом з прийменниками, а також з порядком слів у реченні.

Граматики латинської мови розглядають різні значення, які виражаються відмінковими формами, кожне з яких навіть позначається спеціальним лінгвістичним терміном. Традиція функціонального підходу до вивчення відмінкової системи склалася завдяки працям таких видатних мовознавців, як Е. Бенвеніст [Бенвенист 1974], Є. Курилович [Курилович 1962], Р. Якобсон [Якобсон 1988], а у вітчизняному мовознавстві – О. Потебня [Потебня 1968], О. Пєшковський [Пешковский 1956].

Відмінкові форми, у сполученнях із дієсловами, функціонують у двох типах. Одні з них поєднуються з дієсловами, від яких вони залежать, тісним смисловим і граматичним зв'язком. При цьому дієслово вимагає вживання певної відмінкової форми субстантива, необхідної для вираження конкретного змісту, тобто

використання дієслова без іменника[11] не можливе. Інші ж відмінкові форми додатково інформують про обставини, за яких відбувається дія; вилучення таких відмінкових форм не руйнує зміст речення.

Залежно від характеру зв'язку між іменником і дієсловом, за О. Пєшковським [Пешковский 1956, с. 292], існує сильне або слабке керування, які Є. Куриловичем [Курилович 1962, с. 103] звуться відповідно синтаксичною та прислівниковою функціями. До того ж, у всіх відмінкових формах Є. Курилович [Курилович 1962, с. 183] розрізнює первинні та вторинні функції. Первинна функція пов'язана зі значущістю форми, яка визначається в системі й не залежить од контексту. Вторинні ж функції, навпаки, визначаються контекстуально. Залежно від того, яка функція – синтаксична чи прислівникова – є первинною, розрізнюються граматичні та конкретні відмінки. Більшість дослідників, які вивчали відмінкові значення у різних мовах, схильні виділяти у семантиці відмінків головні (загальні) та похідні від них конкретні (часткові) значення (Див., наприклад: [Якобсон 1988, с. 133–175]).

Базуючись на цій засаді, а також зважаючи на можливість змін функцій відмінкових форм, спробуємо тут систематизувати значення відмінків класичної латини й порівняти їх із значеннями відмінків пізньосередньовічної істріографічної латини.

Функції відмінків у прийменникових і безприйменникових конструкціях. Розглянемо відмінкові функції, дотримуючись логіки ієрархічності відмінкової парадигми латинської мови.

Номінатив (називний відмінок)[12] у класичній латині виконував не лише синтаксичну функцію підмета, а й виступав іменною частиною складеного присудка. Отже, функціонально номінатив диференціювався на два різні відмінки. Пасивна форма присудка іноді надавала суб'єктові певних характеристик, при цьому номінатив останнього, ставши іменною частиною присудка і поєднуючися з номінативом підмета, утворював конструкцію Nominativus duplex, або подвійний номінатив.

---

[11] Тут і далі під іменником маються на увазі іменні частини мови, крім випадків, коли конкретизується вживання іменника.

[12] У дужках подаються українські відповідники назв латинських відмінків, на позначення самих назв відмінків використовуються латинізовані терміни.

"*Quod peruculum Lithvaniae tantò praesentius malum minitabatur*" [Rerum 1653, с. 4] (Ця настільки близька для Литви небезпека загрожувала бідою);

"*Sic dicti a fluvio, qui Ruthenice dicitur Dun, Latine autem Tanais*" [Grondski 1789, с. 16] (Так називаються від річки, яка руською зветься *Дін*, а латинською – *Танаїс*).

Зрідка зустрічаються поодинокі випадки заміни одного з номінативів звороту аблятивом, що пояснюється впливом слов'янських мов, власне української (чи польської) мови, де в такому випадку іменна частина виступає у формі орудного відмінка:

"<…> *quod mihi et vivendum et moriendum sit ingrato*" [Grondski 1789, с. <III>] (…це – і життя, і загибель – було для мене нецікавим);

"*Hac occasione instituta est consultatio*" [Grondski 1789, с. 82] (Предмет обговорення встановлено цією подією).

Ґенетив (родовий відмінок), основна функція якого – позначення зв'язку між двома іменниками, – єдиний в латинській мові приіменний, а не придієслівний відмінок. Він, на думку Е. Бенвеніста [Бенвенист 1974, с. 164], транспортує у синтакичне відношення між двома іменниками функцію, яка виконується в конструкціях з особовим дієсловом або номінативом, або акузативом. В цій функції ґенетив може сприйматись як логічний суб'єкт або логічний об'єкт дії чи стану, тому в латинських граматиках визначаються:

1) genetivus subjectivus (родовий підмета):

"*Nec deerat alacritas, conscientia virium et impulsi hostis contemptu*" [Rerum 1653, с. 45] (Настійливість [*і*] домовленість війська та відігнаного ворога були зневажені);

"<…> *redacta in potestatem hostium urbe* <...>" [Rerum 1653, с. 19–20] (…у місті, підкореному ворожій владі…);

"*Sed hostis celeritate praevalens, grave impedimentis agmen, ad Corsunum assecutus, numerosa Tartarorum ac rebellium agmina castris nostris circumfudit*" [Rerum 1653, с. 10] (Однак ворог, переважаючи швидкістю обтяжений баґажем обоз, якого біля Корсуня наздогнав, нашим табором оточив багаточисельні загони татар і заколотників);

"*Itaque et Pohrebiscis, gentilitiae ditionis Oppido, Crivonosium ejecit; eoque recepto in perduelles animadvertit*[13] <…>" [Rerum 1653, с. 13] (Так і Кривоноса з Погребища, містечка родової влади, вигнав; і цим захопленням супротивників покарав…);

"*Quocirca, infantiae meae conscius, mare istud laudum T. C. non ingrediar…*" [Grondski 1789, с. <III>] (Оскільки про дитинство моє обізнаний, цьому морю похвал Т. К. я не піддався…).

На цих двох базуються всі інші значення й виявляються на основі лексичних значень слів, які утворюють певне словосполучення.

Хоч ґенетив суб'єкта чи об'єкта семантично близький до genetivus possessivus (родового приналежності) та синтаксично є неузгодженим означенням, проте сам genetivus possessivus вважається більше спорідненим з genetivus subjectivus:

"<…> *ac de statu belli in Polonia ex captivorum indiciis ac literis interceptis, non paulo instructior* <…>" [Rerum 1653, с. 82] (…й зі свідчень полонених і перехоплених листів довідавшись більше про стан війни у Польщі…).

Крім ґенетива приналежності, до групи genetivus subjectivus належать:

2) genetivus characteristicus (родовий характеристики):

"*Causas atque irritamenta, aut etiam occasiones excutiendi obsequii, persequi, non est mei instituti*" [Rerum 1653, с. 9] (Розглядати приводи та спонукання до війни чи навіть здійснені маневри не є моїм наміром);

3) genetivus partitivus (родовий розділовий, або частковий):

"*Sed omnium maximè nunc miserabile malum Respubl*[lica] *exercet* <…>" [Rerum 1653, с. 6–7] (Але тепер безпорадного нещастя зазна́є Річ Посп[*олита*] найбільше з усіх…);

4) genetivus qualitatis (родовий якості, або властивості):

"*Statim omnibus votis confarmatus, senatui per nuntios fuit declaratus, vir magnis iudicii et rarae eloquentiae*" [Radziwiłł 1974, с. 50] (Зараз же за всіх бажань затверджений, про що було по-

[13] *animadvertere* вживалося з прийменником, зокрема, як у даному разі, з *in* (з *acc.*) і має відповідник в українській мові у формі дієслівно-іменникової конструкції без прийменника, де іменник має форму знахідного відмінка.

відомлено посланцями сенатові, людина великого розуму й рідкісного красномовства).

Група genetivus objectivus включає такі функції ґенетиву:

1) genetivus pretii (родовий ціни, при дієсловах ‘цінити’, ‘оцінювати’):

"*Servatam tanti nominis Urbem pretium discriminis fore*" [Rerum 1653, c. 16] (Врятоване Місто такого мужа буде винагородою за небезпеку);

2) genetivus criminis (родовий провини, при дієсловах ‘звинувачувати’, ‘засуджувати’):

"<…> *damnabant nimiae festinationis consilia*" [Rerum 1653, c. 98] (…вони дорікали раді за надмірну поспішливість);

3) genetivus copiae/inopiae (родовий достатку або нестачі):

"<…> *repetere illos res erat plena periculi* <…>" [Grondski 1789, c. 23] (…атакувати їх було небезпечно…; *досл.*: атакувати їх було справою, сповненою небезпеки);

4) а також genetivus при безособовому дієслові interest:

"*Haec igitur praesidia tanquam fontem et facem omnis in illis regionibus mali amoveri, ad summam totius belli intererat*" [Rerum 1653, c. 60] (Тоді, врешті, для всієї війни було важливим, відкинути, що ці війська – наче джерело і привід усього лиха в тих краях);

5) genetivus generis або quantitatis (родовий роду або кількості):

"<…> *effectum est, ut numerus Cosaccorum in dies magis ac magis cresceret*" [Grondski 1789, c. 23] (…доведено, що кількість козаків день у день зростала).

Під впливом української мови зустрічається вживання неузгодженого причислівникового ґенетива кількості:

"<…> *ita allocutus est* <…> *1 000 militum elegisse pro generali Wisnewecium* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 56] (… так сказав … 1000 воїнів обрали Вишневецького від імені загалу…), але

"*Replicat referendarius Regni: 1 000 milites non potuisse elegisse generalem tantum suae legionis ductorem* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 56] (Заперечує Коронний референдарій: 1000 воїнів не можуть обрати такого командира для своєї армії…).

Замість ґенетиву часткового може вживатися:

1) акузатив з прийменником ad:

"*Interea Chmielnicius, ut dixi, impetum victoriae aliquantisper continuerat, missis ad Comitia Convocationis Legatis <…> sese in officio fore pollicitus*" [Rerum 1653, c. 12] (Тим часом Хмельницький, як я [*вже*] сказав, протягом якогось часу зберіг був прагнення перемоги, [*а*] відпустивши послів для скликання Сейму… пообіцяв, що буде сам);

2) аблятив з прийменником *de*:

"*Proinde non sine difficultate composito exercitu, prima de ulteriori belli progressu occurrit deliberatio*" [Rerum 1653, c. 59] (Тому не без потреби перед зібраним військом виникло важливе питання про минулий хід війни);

"*<…> ita ut ad plurima de coesis aut captis in hac expedetione hostium Ducibus, erecta trophaea, hic veluti supremus apex et cumulus accederet*" [Rerum 1653, c. 80] (…так що для багатьох від Князів, убитих і захоплених у цій експедиції ворогів, піднятих трофеїв він був наче вершиною і довершеністю), – тут, імовірно, слід убачати вплив української мови;

3) аблятив з прийменником *ex*:

"*<…> quod de Ukrainis*[14]*, et Saporogibus Cosaccis ex ipsis Schererii annalibus comcinnavit*" [Grondski 1789, c. 7] (… який він здійснив про українських і запорозьких козаків з того літопису Шерера).

Датив (давальний відмінок) має основне призначення – вказівку адресата, тобто вказує на особу чи предмет, на які переноситься дія дієслова або для яких щось існує чи відбувається. Ця функція, будучи детально описаною, в граматиках супроводжується відповідною термінологією:

1) dativus commodi/incommodi (давальний зручності чи незручності) позначає особу, на користь або на шкоду якій відбувається дія чи існує певний стан:

"*<…> tàm duro Reipubl*[icae] *tempore <…>*" [Rerum 1653, c. 4–5] (… в настільки суворий для Речі Поспол[*итої*] час…);

"*<…> et potentiam hostium, quae tunc obtentui sumebatur in locis nobis minus opportunis <…> virtute Visnieviecii eventus paulò post docuit*" [Rerum 1653, c. 16] (… і силу ворогів, яка тоді [в якості]

[14] У тексті: *Ukrajnis*.

приводу висувалася на місцях, які для нас менше підходять… й успіх він невдовзі потому пояснив талантом Вишневецького);

2) dativus possessivus (давальний приналежності) позначає приналежність особі (на відміну від genetivus possessivus, яким вказується кому саме що-небудь належить) та вживається при дієслові *esse*:

"<…> *tribus Ducibus summa rei commissa est: Dominico Ostrogiae*[15] *et Zastaviae Duci Sendomiriensi tunc Palatino, Nicolao Comiti ab Ostrorog Pocillatori Regni, et Alexandro Conezpolio Regni Vexillifero*" [Rerum 1653, с. 25] (… вершина справи дісталася трьом князям: господарю Острога і Застави (*тобто* Заславу), князеві сандомирському, на той час воєводі, Ніколаю[16] (графу з Остророгів), коронному підчашому, і Алєксандру Конецпольському, коронному хорунжому);

3) dativus auctoris (давальний виконавця) вживається при дієслівих формах з пасивним значенням і вказує на того, кому призначено виконання дії, а не його результат:

"<…> *primo parere jussi sunt, tanquam dignitate potiori*" [Rerum 1653, с. 25] (… першому [*ж*] наказано було завоювати, чим оволодіти становищем);

4) dativus finalis (давальний мети) вживається, як правило, у поєднанні з dativus commodi/incommodi, утворюючи конструкцію dativus duplex, і вказує на мету:

"<…> *ut* <…> *et religioni tibi sit quicquam in Oratione* <…>" [Grondski 1789, с. <3>] (… щоб … і для тебе було щось сумнівне [*приймати*] в молитві…).

Акузатив (знахідний відмінок), основна функція якого – прямий додаток при перехідних дієсловах. Як варіант цієї функції слід розглядати в класичній латині вживання двох акузативів, залежних від одного й того самого дієслова – accusativus duplex. Проте в пізньосередньовічній латині все більше в подібних випадках поєднуються форми акузатива та аблятива. У цій позиції в українській мові вживається знахідний відмінок у функції до-

[15] У тексті помилково: *Ostrorogiae*.

[16] Зазвичай ім'я Микола/Миколай у історіографічних джерелах мало форму з початковою "м".

датку, орудний – в якості іменної частини присудка, що відбивається й на історіографічній латині, наприклад:

"<…> *quorundam, qui se injuriâ praeteritos censebant*[17] *offensione*" [Rerum 1653, с. 25–26] (… деяких, які вважали тих, що були до них, несправедливою помилкою).

Іноді відповідники латинських перехідних дієслів ув українській мові вимагають додатку не в знахідному відмінку, а, наприклад, – у місцевому, орудному:

"<…> *postquam*[18] *intellexit conjunctis Tartarorum auxilijs, numerosissimas*[19] *hostium copias adventare, sese cum copiis*[20] *Castellani Camenecensis conjunxit*" [Rerum 1653, с. 52–53] (… після того як він довідався про татарські допоміжні загони, які приєдналися, щоб швидко наблизитися до численного війська ворогів, він пристав до війська каштеляна кам'янецького) – *intellegere* у класичний період керувало акузативом без прийменника або аблятивом з прийменником;

"*Cotovius quoque in ipso valli hostilis fastigio, lethali vulnere ictus occubuerat*" [Rerum 1653, с. 78] (Котовський теж смертельно пораненим (*тобто* зазнавши смертельного поранення) загинув був на самій вершині ворожого валу) – *occumbere* в класичній латині вживалося з акузативом (як із займенником, так і без), лише зрідка – з аблятивом, і навіть з дативом (*occumbere alicui* загинути (полягти) від чиєїсь руки).

В історіографічній латині зустрічаються й інші функції акузатива, проте тільки в певному контексті, при цьому акузатив набуває іншу, ніж у первісній функції семантику:

1) accusativus adverbialis (знахідний прислівниковий), хоч порівняно з класичною латиною коло таких застиглих акузативних форм стала значно меншим, зустрічається досить часто, переважно такі, як *multum*, *primum*, *quantum*, *tantum*:

"*Atque ubi primùm hostem Rezizae imminere intellexit* <…>" [Rerum 1653, с. 64] (А також туди, де спершу не мав на думці переслідувати ворога до Резізи…);

---

[17] У тексті: *cẽsebant*.
[18] У тексті: *postqvam*.
[19] У тексті: *numerosißimas*.
[20] У тексті: *copijs*.

"<…> *quantum ad audaciam satis est* <...>" [Rerum 1653, с. 157] (… оскільки достатньо [*те, що*] для відваги…);

2) accusativus loci (знахідний місця) вказує не на просторову протяжність, як у класичній латині, а на місце, як ablativus loci:

"<…> *castra ad Hryzovum oppidum metatus est*" [Rerum 1653, с. 13–14] (… біля містечка Гризов отаборився);

3) accusativus temporis (знахідний часу) в історичній латині вживаються переважно з прийменником на позначення часової тривалості:

"*Per noctem assumptis centum delectis Comitibus vicina castris nostris loca speculatus est*" [Rerum 1653, с. 68] (Протягом ночі він з доданою сотнею відібраних маґнатів видивився місця, сусідні з нашими таборами);

4) accusativus extensionis (знахідний протяжності) на відміну від accusativus loci класичної латини, який вказує на відстань між об'єктами, вживається для передачі просторових відношень, маючи прийменниково-відмінкову форму:

"<…> *penes Civitatem Turcicam dictam Ozorv procedendo in longitudinem, versus minorum Poloniam*" [Grondski 1789, с. 11] (… через названу турецьку державу, сягаючи Озова (*тобто* Азова), в бік Малої Польщі), – прийменник *pro* в якості префікса під впливом української мови може набувати значення співзвучного українського префікса;

5) accusativus tenti (знахідний напрямку) вказує на напрямок дії:

"<…> *ipse cum expeditis Machnowcam advolat, hostemque* <…> *in se convertit* <…>" [Rerum 1653, с. 14] (… він особисто́ зі звільненими поспішає до Махновця і ворога… на себе наклика́в…), – на відміну від класичного частіше вживаючись у прийменниковій конструкції:

"<…> *hostis* <…> *ad Corsunum assecutus* <…>" [Rerum 1653, с. 10] (… ворог, … якого біля Корсуня наздогнав…);

6) акузатив внутрішнього об'єкту, який вживається при неперехідних і пасивних дієсловах, доповнюючи, уточнюючи їх значення, вказує об'єкт, на який не має безпосереднього впливу дія:

"<…> *Hierosolymitanum Patriarcham se gerens* <…>" [Rerum 1653, с. 49–50] (… видаючи себе за єрусалимського патріарха…) – дієслово *reverti* у класичній латині вимагало прийменникової конструкції з *in*, *ad*.

Аблятив (орудний/місцевий відмінок) – функціонально найбільш варіативний відмінок латинської мови. Його назва в термінологічному аспекті не відображає в повному обсязі категоріальної семантики цього відмінка, вказуючи лише на окремі його функції. Це пояснюється тим, що він поєднав у собі функції трьох давніх відмінків:

1) власне ablativus (так званий "відкладний"), що належить до семантичного поля '*звідки?*';

2) instrumentalis (орудний відмінок);

3) locativus (місцевий відмінок),

адже всі вони вказують на обставини виконання дії.

В історіографії зустрічається вся множина значень аблятива, відома класичній латині.

Серед його значень, які належать до сфери власне аблятива, розрізнюють:

1) ablativus separationis (віддалення) :

"*Itaque et Pohrebiscis* <…> *Crivonosium ejecit* <…>" [Rerum 1653, с. 13] (Так і Кривоноса з Погребища… вигнав…) – *ejicere* у подібному випадку вимагає прийменника, у даному – *ex*;

"*Pugnae, non alienae virtutis spectaculo* <…>" [Rerum 1653, с. 134] (Для битви, недалекої від вияву подвигу…);

2) ablativus inopiae (нестачі):

"<…> *in regione omnium egena* <…>" [Rerum 1653, с. 46–47] (…в країні, що потребує усього…), але

"<…> *partem* <…> *munitionum alioquin expertem* <…>" [Rerum 1653, с. 40–41] (…частину, взагалі позбавлену укріплень…) – тут ґенетив (munitionum) ужито замість класичного аблятива (munitionibus), в чому вбачається слов'янський вплив;

3) ablativus originis (походження):

"*Fuit ille Patre nobili Polono natus* <…>" [Grondski 1789, с. 40] (Його батьком був поляк-шляхтич…); в історіографічній латині часто вживається з прийменником:

"*Primus omnium praetorianus Ducis ipsius è gente Hungarica* <…>" [Rerum 1653, с. 70] (Кращий з усіх цього Князя тілоохоронців угорського походження…);

4) ablativus comparationis (порівняння):

"<…> *ex captivorum indicijs certior fit* <…>" [Rerum 1653, с. 63] (… за свідченнями полонених, стає більш упевненим…);

"<…> *ac de statu belli in Polonia ex captivorum indiciis ac literis interceptis, non paulò instructior* <…>" [Rerum 1653, с. 82] (… й зі свідчень полонених і перехоплених листів довідавшись більше про стан війни у Польщі…);

5) ablativus auctoris (творця) позначає логічний суб'єкт дії, на відміну від dativus auctoris, який вказує на особу, що безпосередньо бере участь у дії:

"<…> à *Tataris campus,* à *Chmielnicio* <…> *redemptus fuerat* <…>" [Rerum 1653, с. 54] (… Хмельницьким … був [*раніше*] викуплений з Татарського степу…), – *redimere*, керуючи конструкцією з прийменником *ab*, має значення 'викуповувати (у)', 'звільняти (з, від)', тому за нормативною латиною в даному випадку аблятив творця мав би бути виражений безприйменниковою конструкцією; та під впливом східнослов'янських мов ця функція може виражатися конструкцією без прийменника *a* при дієсловах, які в класичній латині вимагали його наявності:

"<…> *sed incertis sedibus morantur* <…>" [Grondski 1789, с. 16] (…але заважають драглистим ґрунтом…);

"*Neque enim sola* <…> *inopiâ laborabatur* <…>" [Rerum 1653, с. 47] (Бо не лише бідністю занепадав…).

Аблятив у значенні інструменталя поєднує:

1) ablativus instrumenti (знаряддя):

"<… > *nullo sanguine subigi poterant* <...>" [Rerum 1653, с. 60] (… ніякою силою не могла бути підкорена…);

"<…> *magnâ strage concisus est*" [Rerum 1653, с. 23] (… був розбитий з великою[21] різнею) – дієслово *recedere* в класичній латині вимагало конструкції з прийменником *a*, іноді – з *ex*, *in*;

2) ablativus copiae (достатку):

"<…> *equis*[22] *et armis instructior exercitus*" [Rerum 1653, с. 45] (…військо… [з частиною], багатшою кіньми та зброєю);

3) ablativus pretii (ціни):

---

[21] …virtute magnā strage…; виходячи з правил нормативої граматики, *magna* знаходиться в постпозиції до означуваного слова (*virtute*) і стосується його, проте вказаний прикметник може стосуватися й наступного слова (*strage*), що, може пояснитися впливом східнослов'янських (української) мов.

[22] У тексті: *eqvis*.

"<…> *largius atque insolentius quam par erat, praesenti copiâ abusae* <…>" [Rerum 1653, c. 142] (… користувалися наявним військом більш щедро та надмірно, ніж було потрібно…);

"<…> *confirmarunt* <…> *quorundam, qui se injuriâ praeteritos censebant*[23] *offensione*" [Rerum 1653, c. 25–26] (… підтримали б … деяких, які несправедливо вважали попередників перешкодою); іноді під впливом слов'янських мов аблятив ціни замінюється акузативом:

"<…> *objicere periculosum ratus* <…>" [Rerum 1653, c. 33] (… видавав небезпечне за безпечне…);

4) ablativus mansurae (міри):

"<…> *quem virum omnibus elogiis majorem* <...>" [Rerum 1653, c. 143–144] (…його, кращого за всіма висловлюваннями воїнів…);

5) ablativus limitationis (обмеження) :

"<…> *quod majorem natu* Joannes Radzivilum *sibi connubio junctam haberet* <…>" [Grondski 1789, c. 218–219] (… аби завдяки шлюбу мати собі ближчим старшого за віком Януша Радзивілла…);

6) ablativus modi (способу дії):

"<…> *casus* <…> *qui aeterno annalium silentio sepeliretur* <…>" [Rerum 1653, c. 24–25] (… становище …, варте бути оповитим вічною мовчанкою хронік [*досл.*: яке було охоплено вічною мовчанкою хронік]…);

"<…> *et consilio Valachiae redire visum in penitiora regionis* <…>" [Rerum 1653, c. 93] (… і з наміром, очевидно, знову з'явитися всередині Валахії…);

7) ablativus sociativus (спільноти):

"*Turbatus improviso malo, et disjecto agmine recedens, validè incumbentibus, missis à Duce praesidiariis*[24] <…> *concisus est*" [Rerum 1653, c. 23] (Обурений непередбаченим лихом і будучи відокремленим [*від*] розсіяного загону, активно прямуючими, з присланими князем тими, що оборонялися… був розбитий…) – дієслово *recedere* в класичній латині вимагало конструкції з прийменником *a*, іноді – з *ex*, *in*;

[23] У тексті: *cẽsebant*.
[24] У тексті: *praesidiarijs*.

8) ablativus qualitatis (якості), функції якого в східній пізньосередньовічній латині здебільшого перебирає на себе genetivus qualitatis:

"<…> *magnaque celeritate Castra munire properavit*" [Rerum 1653, c. 19] (… і дуже швидко (*досл.*: великою швидкістю) Табори укріпити поспішив);

9) ablativus causae (причини):

"<…> *ut militem suo jussu ad arma capienda cieret* <…>" [Rerum 1653, c. 69–70] (…щоб за його наказом мобілізував до захопленого війська піхоту…).

Аблятив у функції локатива в силу матеріальної конкретності іменників у цій ролі практично не має смислових варіантів і в пізньосередньовічній латині:

10) ablativus loci (місця):

"<…> *munitissimâ Urbe Polonnâ periculum atque trepidatio ingravesceret* <…>" [Rerum 1653, c. 7] (… у … найбільш укріпленому польському місті посилилися небезпека і страх…), але зустрічається й калькована зі слов'янських мов прийменниково-відмінкова форма:

"<…> *et in itinere adjunctis sibi bis mille armatis* <…>" [Rerum 1653, c. 66] (… і [*з*] двома тисячами озброєних … на шляху приєднаними до себе…);

11) ablativus temporis (часу), яким позначається часовий відрізок або момент:

"<…> *ipsi nocte concubia Duce* Michnico *praefecto egressi* <…>" [Rerum 1653, c. 37] (… самі виступили біля опівночі, очолені князем Міхніком…).

Замість класичного ablativus limitationis зустрічаються слов'янська відмінкова конструкція – знахідний відмінок з прийменником – in + акузатив:

"<…> *nam non in vim conclusionis, at in vim praeparationis deputatio elucidabit* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 29] (… оскільки депутація роз'ясняла не в силу облоги, але в силу підготовки…).

Внаслідок впливу слов'янських мов зустрічається прийменниково-акузативна конструкція з *in* у тих випадках, в яких у класичний період вживався ablativus qualitatis:

"<…> *ut illis statim in subsidium veniant*" [Grondski 1789, c. 55] (… що ті регулярно приходили їм на допомогу).

Інколи аблятив якості замінюється кальками зі слов'янських мов, наприклад, замість класичного "*in me est*" ("залежить від мене") з'являється форма типу de + аблятив: "*de me est*":

"<…> *secretum consilium fuit* <u>*de excessu*</u> <…>" [Radziwiłł 1974, c. 12] (… було таємне рішення з [*моменту*] від'їзду….).

Іноді зустрічається вживання аблятивної форми без прийменника при дієсловах, що в класичній латині керували або прийменниково-аблятивною конструкцією, або безприйменниковим акузативом:

"<…> *postquam*[25] *intellexit* <u>*conjunctis*</u> *Tartarorum* <u>*auxiliis*</u> <…>" [Rerum 1653, c. 52–53] (… після того як він довідався про татарські допоміжні загони, які приєдналися….).

Зустрічаються випадки вживання безприйменникової форми аблятива при дієсловах, які в класичній латині вимагали прийменниково-відмінкової конструкції:

"<…> *et* <u>*disjecto agmine*</u> *recedens* <…>" [Rerum 1653, c. 23] (… і будучи відокремленим *від* розсіяного загону…), – дієслово *recedere* в класичній латині вимагало конструкції з прийменником *a*, іноді – з *ex*, *in*.

Внаслідок наявності у вживаному дієслові префікса з сепаративною семантикою, з одного боку, та впливу керування, що здійснюється відповідником цього дієслова в українській чи польській мовах, – з іншого, іноді спостерігається заміна ablativus separationis безприйменниковим акузативом:

"<…> <u>*Kioviam*</u>[26] *triumphabundus discessit*" [Rerum 1653, c. 33] (… залишив, тріумфуючи, Київ), – дієслово *discedere* може вживатися без прийменника, у даному ж разі воно вимагає прийменника: a (e) Kioviam.

Оскільки вибір прийменниково-відмінкової або безприйменникової форми зумовлюється функціональним навантаженням відмінків, варто детально розглянути категоріальну семантику та позиційні характеристики деяких прийменників, порівнявши їх з українськими відповідниками. Слід зазначити, що прийменникові конструкції пізньосередньовічної латини позиційно більш самостійні, ніж у класичній латині.

---

[25] У тексті: *postqvam*.

[26] У тексті: Kioviã.

Прийменник *a* (*ab*), вимагаючи орудного відмінка, вживається у випадках, де в українському перекладі йому відповідає прийменник *від* або *у*:

"<…> *legatus* <…> *reducendus, a duobus marsalcis excipiendus in limine arcis, ante senatum ab ipso supremo Regni marsalco*" [Radziwiłł 1974, c. 33] (… посол … має намір знову відкликати, від двох маршалків перехопити на порозі фортеці, перед сенатом від самого великого маршалка королівського);

"*Primum lectae litterae a palatini Cracoviensi* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 62] (Спершу прочитав листи від воєводи краківського…);

"<…> *ut maius periculum ab illis, quam Kozacis speraretur*" [Radziwiłł 1974, c. 65] (… що очікувалася більша небезпека від них, ніж від козаків);

"<…> *cum legione, quae recens defuncto Regi, à corporis custodia fuit* <…>" [Rerum 1653, c. 17–18] (… з військом, яке щойно після смерті Короля було охороною (його) тіла…).

Прийменник *ad* виражає такі ж самі значення, як і українські прийменники *про*, *до*:

"<…> *et ad me deflexit*" [Radziwiłł 1974, c. 26] (… і відвів до мене);

"*Deinde, ut aliqua bona in Regno dentur cum proventu, donec ad reformatoriam possessionem non capiet*" [Radziwiłł 1974, c. 29] (Потім, аби будь-які маєтки в Королівстві з успіхом давалося, поки він не прийме до реформаторського майна), – щоправда, в оригіналі прийменник *ad* закреслено;

"<…> *ut* <…> *et illud ad inaugurationem regis novi teneret*" [Radziwiłł 1974, c. 30] (… щоб … і утримував його до інавґурації нового короля);

"*Audientia* <…> *ad diem Martis fuit dilata*" [Radziwiłł 1974, c. 35] (Слухання … було відкладене до дня битви);

"*Palatinus Witebscensis ad palatinatum differt sententiam*" [Radziwiłł 1974, c. 53] (Воєвода Вітебський поширює думку про воєводство);

"*Graeca fides declarationem urgebat* <…> *an ad pacta conventa, an vero ad electionis* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 85] (Грецька віра знаходила прояв … чи до укладання угоди, чи ж до виборів…).

На відміну від української мови, у класичній латині прийменник *cum* утворював прийменниково-відмінкову форму з конкретними іменниками: наприклад, *sedere cum purpurea veste* – "сидіти в пурпуровому одязі". У пізньосередньовічній латині *cum* вживається з іменниками, що позначають абстрактні поняття:

"<…> *ut aliqua bona in Regno dentur cum proventu* <…>" [Radziwiłł 1974, с. 29] (… аби будь-які маєтки в Королівстві з успіхом давалися…);

"*Tolerare est impossibile et cum dedecore Regni*" [Radziwiłł 1974, с. 54] (Зберегти [*це*] є для Королівства неможливим і ганебним).

Серед значень прийменника *ex* переважає ‘відповідно до’, на відміну від класичного значення ‘з-поміж’:

"<…> *quod confirmatum addita mentione constitutionis 1646 ex hac occasione*" [Radziwiłł 1974, с. 86] (… цей (пункт) затверджений з додатковим зауваженням становища 1646 [*року*] відповідно до обставин);

"*Rex interea iudicare voluit ex aresto causam palatini Vilnensis cum Iewłaszevio quondam suo famulo*" [Radziwiłł 1974, с. 109] (Король тим часом хотів відповідно до арешту оголосити причину воєводі Віленському, колись його підлеглому, з Євлашкевичем);

"<…> *ex seris nimium novae militiae supplementis affulgente* <…>" [Rerum 1653, с. 98] (… яка блиснула внаслідок тривалих поповнень ар'єрґарда…).

Спостерігається смисловий відхід прийменниково-відмінкових форм з прийменником *in* від диференціації семантичних полів ‘*куди?*’ та ‘*де?*’. Це пояснюється тим, що в українській мові в обох випадках вживається місцевий відмінок, а в латинській іменник у формі знахідного (accusativus) відмінка належить до сфери значень ‘*куди?*’, у формі ж місцевого (ablativus) – до значень ‘*де?*’:

"<…> *vel habent in Mazoviam aliquod jus et decreta, vel non*" [Radziwiłł 1974, с. 81] (… чи вони мали в Мазовії якесь право і накази, чи ні);

"*Mox hostis victoria elatus ducit*[27] *in Visnieviecium* <…>" [Rerum 1653, с. 17–18] (Згодом гордий перемогою ворог веде за собою проти Вишневецького…);

[27] У тексті *ducit* пропущено.

"<…> *in spem perpetuae pacificationis* <…>" [Rerum 1653, c. 44] (… у сподіванні на всезагальне тривале перемир'я).

Під впливом польської мови прийменник *in* зустрічається у конструкціях з акузативом при дієсловах, які в класичній латині вимагали безприйменникової форми знахідного відмінку:

"*Prima haec victoria Electo in Regem Joh. Casimiro laeta novi imperii*[28] *decoravit auspicia*" [Rerum 1653, c. 32] (Перша ця перемога[, *отримана*] обраним на короля Ян[*ом*] Казимиром прославила щасливий початок нової влади).

При цьому зустрічається вживання прийменника *in* у значенні, яке в класичний період виражалося прийменником *ad*:

"*Addidit pondus negotii peditum Cracoviensium legio, quam in numerum militum recipere negarunt*" [Radziwiłł 1974, c. 112] (Надала армія великого значення труднощам краківської піхоти після того, як вони відмовили у поверненні до війська);

"<…> *in eam curam omni ope incubuit* <…>" [Rerum 1653, c. 5–6] (… [*він*] до цього керівництва всією силою прагнув…);

"<…> *Pertracto interim in Societatem Hano Praecopiensi* <…>" [Rerum 1653, c. 51–52] (… [*З*] утягнутим тим часом у товариство ханом перекопським…);

"<…> *cum antea in parte civitatis ripae Horini fluvii alterius coloni essent*" [Radziwiłł 1974, c. 119] (… так як раніше поселенці належали до частини товариства з протилежного берега річки Горинь) – тут примітка видавця, що підкреслена фраза виправлена з "*ad partem*".

В класичній латинській мові прийменник *in*, маючи значення ‘серед’, вживався з аблятивом, у пізньосередньовічній же латині з таким значенням він зустрічається у сполученні з акузативом, у чому слід вбачати слов'янський вплив:

"<…> *in Nobilitatem et Judaeos* <…>" [Rerum 1653, c. 12–13] (… серед шляхти та жидів).

З прийменником *in* вживається аблятив і при посиланні на термін чи ablativus temporis:

"*In septembri fugerunt*" [Radziwiłł 1974, c. 29] (Вони втекли у вересні).

[28] У тексті: *imperij*.

Судячи з того, що фраза "… *aliis ob pignora morte separata lugentibus*…" [Radziwiłł 1974, c. 101] (… іншим, що тужать за померлими близькими…) в оригіналі спочатку мала вигляд: "… *aliis ob pignoribus morte separatis lugentibus*…", – можна припустити, що внаслідок слов'янського впливу (в даному випадку – польської мови) прийменник *ob* міг вживатися і з аблятивом.

Прийменник *pro* (‘для’, ‘замість’) у пізньосередньовічній латинській мові частіше набуває значення ‘про’, ‘з приводу’, що пояснюється калькуванням з української мови.

"<…> *et nuntius meus ad ducem Moschoviae missus pro suspecto habitus* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 39] (… і моє повідомлення про підозру, послане до московського князя…);

"*Cum ergo nil amplius pro consultatione esset residuum, director egit gratias archiepiscopo pro sollicitudine in patriam* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 46] (Коли, отже, нічого більше для обговорення не лишилося, воєвода подякував архієпископові з приводу хвилювань щодо батьківщини…);

"*Director proposuit hesternum edictum pro pedibus ex bonis regalibus educendis*" [Radziwiłł 1974, c. 61] (Воєвода видав учорашнє розпорядження про те, що піхота має вийти з царського підпорядкування);

"<…> *et pro intercessione meam uxorem petiit*" [Radziwiłł 1974, c. 79] (… і звернувся до моєї дружини [*з проханням*] про посередництво);

"<…> *tum ad concordiam et zelum pro patria exhortari regem* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 99] (… після того король заохочував до згоди і ревнощів щодо батьківщини…);

"*Pro regina locutus, ut* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 102] (Він казав про королеву, що…);

"*Excepit grato animo rex per me et pro anathemate in templo Sancti Ioannis apponi curavit*" [Radziwiłł 1974, c. 142] (Почув через мене король з почуттям вдячності і наказав, щоб у храмі святого Івана було оголошено про анатему).

Таким чином, у пізньосередньовічній історіографічній латині зустрічається вживання прийменника *pro* поряд з прийменником *de* у випадках, коли в класичний період вживався лише прийменник *de*:

"<…> *et de prolongatione comitiorum disputaretur iudicando pro refractario* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 106] (… і сперечався про продовження зборів, аби вирішити справу щодо непокірливого…).

Прийменник *pro* міг уживатися також у значенні ‘на’ при вказуванні дати:

"*In hibernis ergo cum rex exercitum posuisset, indixit comitia Varsoviae pro 22-a novembris, conventicula palatinatuum et terrarum pro 11-a octobris*" [Radziwiłł 1974, c. 140] (Отже, коли король розмістив на замових квартирах військо, скликав варшавський сейм на 22 листопада, сеймики воєводств і земель на 11 жовтня), – або у тому ж значенні, що й прийменник *ante*, у сполученні з аблятивом:

"*Ego Niepolomiciam pro nocte habui*" [Radziwiłł 1974, c. 115] (Я Неполоміце до настання ночі зайняв).

У цьому самому значенні, *ante*, інколи використовується прийменник *retro* (‘назад’):

"<…> *aliquot retro annis* <…>" [Grondski 1789, c. <3>] (… кількома роками тому…).

В цей період зустрічається вживання прийменника *secundum* не з акузативом, як у класичній, а з аблятивом:

"<…> *secundum fluminis Pripeti ripa* <…>" [Rerum 1653, c. 35] (… уздовж берега річки Прип'ять…).

Прийменник *sine*, який в класичній латині вживався з аблятивом, зустрічається – внаслідок слов'янського впливу – у конструкції з акузативом:

"<…> *non sine tacita (nec fortasse iniqua) quorundam* <…>" [Rerum 1653, c. 25–26] (… не без замовчування (можливо не небезпечного) деяких, які несправедливо вважали попередників перешкодою).

Теоретично, здавалося б, за законами розвитку мови, а також унаслідок впливу латинських препозитивних прийменників, з одного боку, та/або вживання слов'янських відповідників, з іншого, деякі постпозитивні прийменники мали змінювати своє положення на препозитивне, проте зустрічається протилежне позиціювання:

"*Cricevium Ducem opposuit, attributis ei quadraginta*[29] *circiter* <…>" [Rerum 1653, с. 54] (Він протиставив князя Кричевського наданим йому [*військам, яких було*] близько сорока…).

Інтерференційні зміни в системі парадигм відмінювання латинської мови історіографічних текстів.

Мовні форми займенників. Існують різні погляди на місце займенника в системі частин мови. Виявлено, що, чергуючись препозитивно чи постпозитивно з іменником, займенник виступає засобом зв'язку між реченнями.

В мові пізньосередньовічної історіографії система займенників класичної латини не могла зберігати своєї цілісності.

Під впливом слов'янських мов особові та відносні займенники у формі номінативу часто виконують функцію підмета:

"*Ego Niepolomiciam pro nocte habui*" [Radziwiłł 1974, с. 115] (Я Неполоміце до настання ночі зайняв);

"*Ipsi violato iure gentium gladio eos percusserunt*" [Rerum 1653, с. 124] (Вони покарали їх, порушивши вбивством міжнародне право);

"*Ego vero iudiciis occupabar*" [Radziwiłł 1974, с. 142] (Я ж постав перед судом);

"<…> *qui* <…> *secutae sunt Oppidorum Grodeci et Turoviae, e longinquo pactae deditiones* <...>" [Rerum 1653, с. 35] (… вони … домоглися колись обіцяної здачі містечок Ґродна і Турова…);

"<…> *qui* <…> *inconsultum existimans*: <…>" [Rerum 1653, с. 9] (… він, не радячись, вирішує…).

Внаслідок того ж слов'янського впливу деякі постпозитивні займенники вживаються у препозиції:

"<…> *aliquot retro annis* <…>" [Grondski 1789, с. <3>] (… кількома роками тому…).

Мовні форми прикметників. Прикметники пізньосередньовічних історіографічних текстів формально та функціонально мало чим відрізняються від прикметників класичної латини. Проте деякі зміни в прикметниковій парадигмі все ж таки спостерігаються:

1) субстантивація прикметників:

"*Praecipue fidelioribus praesidiariis attonitis, sumpsere prodendae urbis audaciam* <…>" [Rerum 1653, с. 17] (Головним чином

[29] У тексті: *qvadraginta*.

[*вони*] набралися відваги, щоб пожертвувати містом, від запальних вірних, які входять до складу гарнізону…);

"*Qui profecto imperatoriis*[30] *artibus <…> sibi conciliaverat*" [Rerum 1653, c. 26] (Він, певно, мистецтвом полководця[31] … до себе прихилив…);

"*Et quamvis*[32] *Imperator <…> opposito patrimonii*[33] *sui pignore, fidem publicam sustentaret <…>*" [Rerum 1653, c. 47–48] (І скільки б імператор … відданням у заставу свого маєтку не зберігав державну безпеку…);

2) змішування сематники ступенів порівняння. Вищий та найвищий ступені порівняння в класичний період вживалися як для підвищення, так і для заміни звичайного ступеня. В пізньосередньовічній латині зустрічаються випадки вживання вищого ступеня замість звичайного чи найвищого:

"*Ex captivis intellectum esse chanum Tartariae cum numerosissimo exercitu*" [Radziwiłł 1974, c. 129] (Від бранців дізнався, що хан татарський з численним військом [*пішов*]).

До того ж, як видно зі щойно згаданого прикладу, вищий ступінь ознаки часто передається за допомогою прислівників *nimium* чи *satis* у значенні ‘дуже’:

"*<…> quem virum omnibus elogiis majorem, nimium acerbo fato Reipub*[licae] *ereptum <...>*" [Rerum 1653, c. 143–144] (… його, кращого за всіма висловлюваннями воїнів, врятованого від дуже суворої долі Речі Посполитої…);

"*<…> Respubl*[ica] *contremuerat: erectis etiam undique nec satis concordantibus studiis hominum <…>*" [Rerum 1653, c. 2–3] (… Річ Посп[*олита*] стрясалася від спрямованих також звідусіль, але не дуже узгоджених прагнень людей…);

"*Nobilitas, inprimis bonis suis provoluta, cum non satis bona fide postliminio restitueretur <...>*" [Rerum 1653, c. 91] (Шляхта, особливо позбувшись свого майна, коли не від дуже чистого сумління відновила правом повернення…);

---

[30] У тексті: *imperatorijs*.
[31] Субстивування прикметника при перекладі.
[32] У тексті: *qvamvis*.
[33] У тексті: *patrimonij*.

"<…> *pugnarunt quidem strenue, sed multitudine hostium nimium praevalente <...> devenerunt*" [Grondski 1789, c. 119–220] (… вони ж билися старанно, але з дуже переважаючою численністю ворогів … прийшли…), – *praevalens* вже саме по собі має відтінок компаративності;

3) вживання прикметника у препозиції до означеного слова:

"<…> *per sua intervalla pedestribus agminibus distinctos <...>*" [Rerum 1653, c. 10] (… крізь проміжки між ними, розділені піхотними загонами…);

"*His breviter delibatis ad Lithvanicas res regrediamur <…>*" [Rerum 1653, c. 53–54] (Від цих дещо скорочених витягів повернімося до литовських справ…);

"<…> *cum ingentibus copiis*[34]*, citato agmine ad castra tendentem*" [Rerum 1653, c. 69] (… що наближається до табору з приведеним у рух загоном з величезною силою).

Дієслова і віддієслівні форми. Інтерференційні зміни для системи дієслівних словоформ не дуже характерні, однак вони були властиві ще для народної латини, оскільки вони прослідковуються в переважній більшості джерел.

Перш за все привертає увагу здатність дієслів набувати нових значень:

"<…> *qui*[35] *anno proxime elapso, ejusdem pacis sequester, sed frustra fuerat <…>*" [Rerum 1653, c. 48–49] (… який року, що щойно закінчився, [*був*] посередником тієї ж самої мирної угоди, але зазнав невдачі), – *elabi* (‘вислизати’, ‘зникати’, ‘зміщуватися’, ‘втікати’) тут у сполученні з *anno* набуває значення ‘закінчуватися’;

з іншого боку, вони можуть демінутиватися у своєму значенні, поєднуючись із прислівниками, значення яких наявні у семантиці самих дієслів:

"<…> *trium saltem mensium stipendium instantius exposcebat*" [Rerum 1653, c. 58] (… він настійливіше вимагав[36] жалування

[34] У тексті: *copijs*.

[35] У тексті: *qvi*.

[36] … *instantius exposcebat* — саме дієслово вже у своєму значенні передбачає значення відад'єктивного прислівника, тобто прислівник підсилює значення дієслова, тому при перекладі він може бути замінений словом *більше*: ‘… *він* настійливіше вимагав жалування хоч *за* три місяці’.

хоч за три місяці), – дієслово *exposcere* (‘посилено просити’, ‘настійливо вимагати’) вже у своєму значенні передбачає значення відад'єктивного прислівника *instantius* (від *instans* ‘неминучий’, ‘загрозливий’, ‘настійливий’).

До того ж, виникають (плюсквам)перфектні форми у дієсловах, в яких у класичний період таких форм не спостерігалося:

"*Enimvero ad hostem qui in contermina Lithvaniae Polessia penitus nidificaverat* <…>" [Rerum 1653, c. 35] (Мало того, (рушив він) на ворога, який глибоко в сусідньому Литві Поліссі гніздився);

"<…> *videlicet, ut pedites electivi alias wybrańcy ex capitaneatibus expedirentur* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 61] (… очевидно, що обрана піхота, або вибранці, від старост звільнилася…);

Спосіб утворення старослов'янських форм передминулого часу, які рудиментарно лишилися й у сучасній українській мові, принаймні, у деяких діалектах, у Середньовіччі, ймовірно, мав вплив на утворення латинських форм давноминулого часу за допомогою patricipium perfecti passivi та плюсквамперфектної форми дієслова *esse*:

"<…> *ut in quorum*[37] *potestate se fore semper antehac pollicitus fuerat* <…>" [Rerum 1653, c. 51] (… як постійно перед цим обіцялося, самому бути в їхній владі…).

Перифрастичні звороти часто втрачають значення бажальності чи наміру:

"*Quae pecunia quanquam*[38] *ab aerarii*[39] *praefectis promissa praesto non erat, neque constabat, quando*[40] *ventura esset*" [Rerum 1653, c. 58–59] (Однак цих грошей, обіцяних з казни, у возних не було, і не було відомо, коли *вони* будуть.

Крім вже зазначеного явища руйнування системи подвійних відмінків, у деяких авторів зустрічаємо подібне й у системі інфінітивних зворотів. Нормативна граматика визначає, що в латинській мові зворот accisativus cum infinitivo залежить від дієслів

[37] У тексті: *qvorum*.
[38] У тексті: *qvanqvam*.
[39] У тексті: *aerarij*.
[40] У тексті: *qvando*.

слова у формі активного стану, а зворот із номінативом – від пасивного дієслова. У пізньосередньовічній латині зустрічається порушення цього правила:

"*Dicebatur Vilnam superasse ordine, splendore Cracoviam in coronatione reginae*" [Radziwiłł 1974, c. 9] (Казали, що на коронації королеви загоном [*і*] славою Вільно перевершувало Краків).

Трапляються випадки заміни прийменникового керування безприйменниковим:

"*Sanè Kioviam cum triupho revertenti* <…>" [Rerum 1653, c. 49–50] (Спокійно з тріумфом [*він*] повернувся до Києва…) – дієслово *reverti* вимагає прийменникової конструкції з *in*, *ad*;

"*Soluta obsidione Zamoisci, direptaque et relicta citeriori Volhinia Kioviam*[41] *triumphabundus discessit*" [Rerum 1653, c. 33] (Після зняття облоги Замостя, й через розграбовану і покинуту поцейбічну Волинь на Київ, триумфуючи, пішов) – дієслово *discedere* може вживатися без прийменника, у даному ж випадку воно вимагає прийменника: ad (in) Kioviam; чи навпаки (здебільшого з прийменником, співзвучним з префіксом дієслова):

"<…> *ad illos et ante adorant*" [Radziwiłł 1974, c. 64] (… вони б до них і раніше зверталися).

Синонімічне вживання допоміжних дієслів *habere* (мати) і *debere* (бути зобов'язаним) можна пояснити впливом слов'янських мов (наприклад, *укр*.: ти маєш/повинен зробити):

"*Fuit controversia, an rex describere deberet, vel non*" [Radziwiłł 1974, c. 222] (Була суперечка: чи повинен король відписати, чи ні);

"*Concilium itidem habitum Sokalii, an rex castra movere, an exspectare diutius auxilia deberet*" [Radziwiłł 1974, c. 129] (Проведені таким чином збори у Сокалі, чи король зняв табір, чи довше чекати на допомогу мусив).

З морфологічної точки зору, речення

"*Post haec vertit se rex ad officiales dicens: "Excusatum me habere, quod vos detineam, iustam habeo causam et Deum misericordem"* <…>" [Radziwiłł 1974, c. 117–118] (Після цього

[41] У тексті: *Kioviã*.

повернувся король до урядників, кажучи: "Прийміть мої вибачення, що вас затримаю, [*але*] маю обґрунтовану причину і Бога милосердного" …); засвідчує, крім уже зазначених змін, як-то субстантивація (діє)прикметника (*excusatum*), що форма інфінітиву може набувати імперативного значення. Інфінітив у класичній латині імперативізувався лише в описовій формі із запереченням: noli (nolite) + *infinitivus*.

Під впливом української чи польської мов утворюються аналітичні форми дієприкметників – займенник з дієсловом:

"*Quae certe auctoritas, caeteris, quos commemoravimus Ducibus, tunc deerat* <...>" [Rerum 1653, c. 26] (Ця влада, принаймні, іншими князями, яких ми згадали, тоді нехтувала…).

3.3. Синтаксичні особливості речення латинськомовних історіографічних текстів

3.3.1. Порядок слів у простому реченні

Дослідження особливостей синтаксису латинської мови історіографічних текстів другої половини XVII століття варто почати із синтаксичного порядку слів – найважливішого аспекту системи речення.

У мовознавстві історично сформувалися різні, часом протилежні точки зору на синтаксичний порядок слів у реченні. В античності вважалося, що порядок слів у реченні залежить від гармонії звучання, фоніки речення, як казав Ціцерон, "щоб зробити [людям] приємність" [M. Tvlii Ciceronis 1988, I, I, 5], тому позиційність слів розглядалася поза межами граматики. Зокрема у Арістотеля [Aristotelis 1988, 1, 437a, 5] йдеться про слух як найважливіше з чуттів людини (щоправда, в іншому місці твору філософ віддає перевагу зорові), оскільки вона може сприймати мову за його допомогою і при цьому розрізняти не лише більшість відмінностей, але й взагалі всі відмінності, про що вже в наш час говорить і Г.-Ґ. Ґадамер [Ґадамер 2001, с. 177]. При цьому, як указується в іншому місці, вибір засобів висловлювання схожий на вибір ліків, бо мова здатна передавати як щось

корисне, так і шкідливе, точно як і те, що справедливе і несправедливе [Aristotelis 1988, A 2, 1253a, 10][42]. Та головним елементом істинного мовлення, на думку Платона, було і є слово (ὄνομα та ῥῆμα) – те саме слово, в якому слово істина приховує себе аж до непізнаваності чи цілковитого зникнення. Його Кратил, говорячи, що будь-яке слово завжди "правильне", власне, що безглуздо говорити про помилкове слово, майже не усвідомлює (і на цьому ґрунтується прихована перевага його співрозмовника Сократа), що мовлення (λόγος) й здійснюване в ньому розкриття речей є чимось іншим, ніж просте розуміння значень, що містяться в словах, і саме в цьому полягає дійсна спроможність мови передавати правильне, істинне [Platonis 1988, 429 b – 430 d]. Далі Сократ спонукає того дійти висновку, що так само, як ми передбачаємо "правильність" слів, можна витлумачити їх елементи з точки зору того, як вони відображають речі, при цьому стосунок слова до речі виявляється чимось вторинним. Загалом же, розробляючи питання структури логосу, Платон дійшов думки, що людське слово висловлює єдність конкретної думки шляхом взаємовпорядкування певної множини слів (οὕτως ἐφεξῆς παρ' ἄλληλα [Platonis 1995, 264 b])[43]. Арістотель згодом показав логічні структури, які складають речення та судження, надаючи великого значення тому, яким чином у мовленні про речі розкривається порядок самих речей.

Ціцерон – прихильник [M. Tvlii Ciceronis De legibus 1998, II, VII, 17] ідей Арістотеля і Платона, – погоджуючись з останнім стосовно впливів звуків музики на людей, розвиває цю думку і переконує, що закони музики та співу формують звичаї та закони людського буття [M. Tvlii Ciceronis De legibus 1998, II, XV, 38–39], чи не в останню чергу – закони мови. А отже, "не можна змінити закон цей [музики та співу] без одночасної зміни всіх законів держави" (там само), адже "зі зміною музичних мотивів змінюється і державний лад", а з ним і звичаї в державі [M. Tvlii

[42] ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστι τὸ συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον.

[43] Ἀλλὰ τόδε γε οἶμαί σε φάναι ἄν, δεῖν πάντα λόγον ὥσπερ ζῷον συνεστάναι σῶμά τι ἔχοντα αὐτὸν αὑτοῦ, ὥστε μήτε ἀκέφαλον εἶναι μήτε ἄπουν, ἀλλὰ μέσα τε ἔχειν καὶ ἄκρα, πρέποντα ἀλλήλοις καὶ τῷ ὅλῳ γεγραμμένα [Platonis 1995, c. 264].

Ciceronis De legibus 1998, III, XIV, 32]. В третій книзі *De legibus* Ціцерон, розглядаючи питання ораторського мистецтва, побіжно говорить, що промова, "щоб когось переконати чи щось розтлумачити" [M. Tvlii Ciceronis De legibus 1998, III, XVIII, 40], крім різної тривалості, залежно від слухачів та мети, має бути вибудована гармонійно. Про гармонійність висловлювання згадується ним і в *De natura deorum*, крім іншого, порівнюючи плин мови з проточною водою [M. Tvlii Ciceronis De natura 1988, II, VII–VIII].

Проте в античному мовознавстві ще не було запропоновано сукупності власне синтаксичних термінів. Початок нового етапу становлення принципів синтаксичного аналізу пов'язаний з ім'ям Аполлонія Дискола, чий синтаксис має морфологічне спрямування. Найбільше уваги він приділяв зв'язкам слова та його форм у реченні, але у нього ще не опрацьовано системи синтаксичних понять. Якщо античні філософи орієнтувалися на універсальні форми мислення, а отже, і вихідною одиницею аналізу було речення, то Аполлоній Дискол вивчав морфолого-синтаксичні вияви слова, специфічні для конкретної мови.

Поява в XIX столітті різноманітних мовознавчих концепцій спричинилася спробами подати синтаксичну структуру речення та характер висловлювання як взаємозумовлюючі аспекти – первісно синтаксис розглядався як учення про способи вираження думки, а речення – як мовне вираження судження.

Сучасні лінґвістичні теорії, що розглядають питання синтаксичної позиційності членів речення, значно складніші. До другої половини XIX століття у теорії речення панували логічна концепція, в якій речення відображало конкретну логічну структуру: так зване "логічно головне" стоїть на першому місці, а за ним – "логічно другорядне" [Кочерган 1999, с. 108]. Інша точка зору пов'язана із семантичним акцентом, тобто коли акцентоване слово займає місце на початку речення, а в кінці речення ставляться неакцентовані слова чи слова з приглушеним акцентом. При цьому акцент буває граматичним, логічним, емфатичним або емоційним.

Згодом з'явилася функціональний напрям, де речення розглядалося як поширене словосполучення, а синтаксис – як учення про функції слів у реченні. Такий погляд стимулював виникнен-

ня вчення про синтаксис як систему засобів та способів комбінації номінативних одиниць. З часом постала потреба дослідження умови функціонування висловлень і можливості їх використання в різних актах мовлення[44].

Як і в інших флективних мовах, в латині засобами вираження синтаксичних зв'язків та семантико-синтаксичних відношень у реченні й словосполеченні виступають флексії, службові слова і порядок слів. Порядок слів розглядається в межах конкретних синтаксичних груп, таких як підмет з присудком, іменник з означенням, дієслово з обставиною, яка його визначає, тощо. При цьому важливим є те, якою частиною мови виражаються підмет, означення, обставина. Їх позиція в реченні відносно пов'язаних з ними слів може зумовлюватися морфологічною роллю. Можливі три варінти взаєморозташування елементів цих груп:

1) головне слово стоїть безпосередньо перед залежним;
2) головне слово розміщується безпосередньо після залежного;
3) між головним і залежним словами розташовані другорядні члени.

Перший варіант засвідчує нормативний порядок, другий – зворотній зв'язок визначається в даному випадку як інверсія. Зміна прямого порядку зворотнім часто супроводжується деякою зміною у значенні слів.

Аналізуючи історіографічні тексти, для встановлення відмінних рис морфолого-синтаксичих структур латинської мови періоду українського пізнього середньовіччя та латини класичної доби, в дослідженні приймається за вихідне положення про структуральний характер такого явища, як синтаксичний порядок слів, який визначається певними закономірностями позиціювання членів речення стосовно один одного. Тому синтаксичний порядок слів варто дослідити через позиційну характеристику членів речення, що дозволить визначити гра-

[44] "… сама форма дієслова ще не вирішує того, чи представлені події здаються належними до минулого чи до певної окремої теперішности. Вміле застосування різних форм минулого і теперішнього часів у поєднанні зі жвавістю і пластичністю змалювання, при видобуванні багатьох подробиць подій може провадити до того, що події, представлені навіть у формі минулого, читач сприйматиме як живу теперішність [Інгарден 2001, с. 201]".

матичну специфіку слова, залежно від його синтаксично-позиційної характеристики.

Синтаксична позиція дієслова-присудка. Питання зміни порядку слів латинського речення та цієї зміни в романських мовах у лінгвістичній науці ще не вирішене, що зумовлює необхідність вивчення зміни синтаксичного порядку слів у латинській мові історіографічних текстів, яка характеризувалася впливом на неї розмовної мови автора. Зокрема слід дослідити переміщення в структурі речення дієслова з кінцевої позиції, що притаманно класичній латині, у початкову – чим характеризується українсько-(русько)-польський її варіант.

Здійснивши лінгвістичний аналіз історіографічних текстів, створених після середини XVII століття, можна виділити кілька позиційних та морфологічних характеристик дієслова-присудка.

1. Кінцева позиція дієслова, вираженого особовою формою, в головному чи простому реченні:

"*Proinde mittuntur ex urbe, qui à Visnieviecio et aliis, qui secum eo conjunxerant, maturam opem petant*" [Rerum 1653, c. 15–16] (Тому випускаються з міста [*mi*], що від Вишневецького та інших, які там поєдналися були, своєчасну допомогу шукають);

"*Profligatus hostis ultra fluvium refugerat*" [Rerum 1653, c. 19] (Уражений ворог по той бік річки втік);

"*Utrobique res ex sententiâ gesta est*" [Rerum 1653, c. 29] (І тут і там справа чинилася відповідним чином);

2. У реченнях, що починаються з обставин, дієслово частогусто ставиться після підмета, на відміну від романської латини, в якій початкова позиція обставини в реченні викликáла б інверсію підмета:

"*Ante auroram undique hostis accurrebat superabatque conatus praeteritos cum inaudita resolutione*" [Radziwiłł 1974, c. 139] (До схід сонця звідусіль ворог готував і покращував колишні спроби з нечуваним розслабленням);

"*Postea aliquot diebus medicinam rex sumpsit et sanguinem minuit*" [Radziwiłł 1974, c. 143] (Через кілька днів король прийняв ліки й пустив кров);

"*Post duodecimam rex consedit*" [Radziwiłł 1974, c. 144] (Після дванадцятого [*години*] король посів [*своє місце*]).

3. Інверсія ж підмета зустрічається в реченнях, які починаються з необов'язкової обставини:

"*Quorum studia cum hosti obnoxia, nobis adversa essent, saepè accidebat, ut unde minimè sperabatur, improviso compareret hostis, atque ubi nostris per ambages longi circuitus vadendum erat, ibi hostis brevissimo compendio penetraret*" [Rerum 1653, с. 65] (Коли[45] їхня ганебна *для* ворога участь була *для* нас несприятливою, часто нападав**,** як тільки (звідки менш за все очікувалося) раптом з'являвся ворог, куди також нашим слід було рушити довгим окольним шляхом, туди ворожі (*sc*. війська) доходили найкоротшим шляхом);

"*Postea salutarunt nuntii praesentes regem*" [Radziwiłł 1974, с. 144] (Потім привітали присутні посланці короля).

4. Часто постпозиційний щодо підмета присудок у середній позиції безпосередньо з ним не межує:

"*Homagium elector Brandeburgicus tanquam Prussiae dux per legatos regi praestitit in arce more solito*" [Radziwiłł 1974, с. 114] (Провідника електор брандербурзький як князь Прусії через послів короля доставив до замку звичайним чином);

"*Cancellarius Regni et stabuli praefectus Regni comitati neque tamen eo simul venerunt rege equo sumpto eos praecedente*" [Radziwiłł 1974, с. 115] (Коронний канцлер і коронний конюший супроводжувалися і, втім, туди прийшли не одночасно з королем, що йде попереду їх з прийнятою кіннотою).

5. Речення може розпочинатися з присудка, якщо воно має розповідний характер. До того ж, із присудка може розпочинатися головне речення, коли воно стоїть у препозиції до підрядного:

"*Non tulit impressionem nostrorum hostis, sed in sylvas primùm malè servatis ordinibus refugiens terga dedit*" [Rerum 1653, с. 77] (Не витримав ворог вторгнення наших, але спершу в ліси, відступаючи, втік (= тікав) від пагано стримуваних лав);

"*Reiciunt schismatici et protestantur*" [Radziwiłł 1974, с. 78] (Дають відсіч схизмати і стверджують);

---

[45] Якщо *cum*-прислівник стосується *hosti* (з ворогом), тобто hosti = hoste (‘Їхня ганебна активна участь з ворогом…’), інакше – сполучник, який вводить підрядне речення (‘Коли їхня…’).

"*Non successit intentio*" [Radziwiłł 1974, c. 119] (Не вдався задум).

"*Tractabatur de solvenda obsidiome Zbarassii. Urgebant chan et Chmielnicki, ut se redimerent*" [Radziwiłł 1974, c. 135] (Велися перемовини про зняття облоги Збаража. Тиснули хан і Хмельницький, щоб їх звільнили).

Початкова синтаксична позиція може зумовлювати вживання в конструкції вставного слова, яке, здебільшого, служить для логіко-семантичного поєднання розглядуваного речення з попереднім:

"*Et vicit haec sententia, deduci iubebatur legatus primo ad corpus regis, deinde in senatum et iterum reducendus, a duobus marsalcis excipiendus in limine arcis, ante senatum ab ipso supremo Regni marsalco*" [Radziwiłł 1974, c. 33] (І переважила така думка: потрапити передбачав посол спершу до короля, потім у сенат і має намір знову відкликати, від двох маршалків перехопити на порозі фортеці, перед сенатом від самого великого маршалка королівського).

Присудок у початковій синтаксичній позиції може вживатися у постпозиції щодо підмета:

"*Is repperit dilapsos e loco solumque vulneribus confectum Krzecevium et Szapkam nobilem*" [Radziwiłł 1974, c. 131] (Він знайшов зниклих з місця і тільки від ран знесиленого Кричевського і шляхтича Шапку).

6. Непостійною є також позиція дієслова-зв'язки *esse* відносно дієприкметника, причому не виключене їх вживання за моделлю "дієприкметник + дієслово-зв'язка", властивою латинській мові здавна:

"*Ego protestatus sum de modo tantum, cum et vitam non tantum bona pro salute publica prostituere libentissime optassem*" [Radziwiłł 1974, c. 116] (Я засвідчив лише про спосіб так, коли бажав з величезниим задоволенням ганьбити і життя, а не тільки суспільне благо задля врятування);

"*Dei gratia repulsi sunt et interfecti aliqui*" [Radziwiłł 1974, c. 135] (Дякуючи Богові, хтось був відкинутий, а хтось – знищений).

Зустрічається вживання дієслова-зв'язки в препозиції до дієприкметника:

"*Inter nostros et Kozakos, licet indutiae, tamen utrinque aliquoties sunt congressi et semper feliciter ex parte nostrorum*"

[Radziwiłł 1974, с. 119] (Між нами і козаками можливе перемир'я, однак з обох боків кілька разів стикалися і як завжди щасливо з боку наших);

"*Nam quanquam Vos, o Magni Principes, fortunae Vestrae fastigium, in quo estis positi, procul a nostra mediocritate submoverit, Vobis tamen pulchrum, et gloriosum est, quando ex alto illo acumine rerum, per summam animi moderationem, quodam modo descenditis, et Vos etiam ad tenuium hominum vota demittitis, Clementiaeque Vestrae fores quibusvis, eas debita cum summissione pulsantibus, reseratis*" [Grondski 1789, с. <I>–<II>] (Та хоча Вас, о Великі Князі, вершина Вашого щастя, на якій ви перебували, далеко від нашої поміркованості утримувала, все ж є для Вас славетною і шляхетною, оскільки з великої тієї височини справ унаслідок всезагальної стриманості духу до деякої міри спускаєтеся, і Ви ще схиляєте до бажань простих людей, й браму Ласкавості Вашої кому завгодно, хто в неї стукає в повній покірності, відчиняєте), будучи при цьому відокремленим від нього іншими членами речення:

"*Erant et aliae gravissimae rationes adductae*" [Radziwiłł 1974, с. 171] (Були й інші найсерйозніші питання доведені).

Таке вживання, здається, можна пояснити впливом розмовної мови автора. Адже нерідко при цьому спостерігається руйнування граматичного вираження поєднанням дієприкметника з перфектною формою дієслова *esse*:

"*Qui cum infelicibus fatis fuerit dissipatus, iterum metus nos apprehendit*" [Radziwiłł 1974, с. 60] (Воно нещастям було відкинуте геть, знов нас охопив страх);

"*Meus nepos Boguslaus unicus absque germano ex Bradeburgica natus parum adfuit, quin eum non fuerit secutus, gratia Dei tamen convaluit*" [Radziwiłł 1974, с. 115] (Мій внук Богуслав, єдиний без брата, за походженням з Брандербурщини, мало допомагав, і навіть не слухався, дякуючи Богові, все ж утвердився).

3.3.2. Способи вираження головних членів речення

Підмет у латинському реченні, як і в реченні будь-якої індоєвропейської мови, – головний його член, незалежний від інших членів речення. Як правило, він може бути виражений іменни-

ком або іншою іменною частиною мови у формі називного відмінка, позначаючи предмет, якість чи опредмечену дію, які визначають присудок.

В історіографічній латині в ролі підмета нерідко вживаються особові займенники, що пояснюється впливом розмовної мови автора:

"*Ego vero iudiciis occupabar*" [Radziwiłł 1974, с. 142] (Я ж був охоплений роздумами);

"*Nunc Christe, si Deus es, prout illi ajunt, et nos hallucinamur, tuas, measque injurias ulciscior*" [Grondski 1789, с. 36] (Тепер, Христосе, якщо ти є Богом, залежно від (того) вони твердять, і ми ринемо у нездійсненні мрії, за твої і мої образи мщуся), а також, на відміну від класичної, – вказівні займенники у значенні особових при вказуванні на третю особу:

"*Relicto itaque castris praesidio: ipse cum expeditis Machnowcam advolat, hostemque jam expugnata Civitate, arci capiendae intentum,* ***in se convertit****; atque ingenti strage oppido exturbatum ac fugientem, in propinqua Crivonosii castra, praecipitat*" [Rerum 1653, с. 14] (Коли, таким чином, було залишене таборове укріплення: він особисто зі звільненими поспішає до Махновця і ворога з уже захопленим Градом[46], який (ворог) загрожував узяттю фортеці, на себе наклика́в; а також вигнаного і звинуваченого [*з*] дуже великого різнею містечка вабить до сусіднього табору Кривоноса);

"*Ille absterret et arcet magis, haec allicit, et adamantino quodam vinculo cunctos Vobis devincit*" [Grondski 1789, с. <II>] (Він відлякує і оберігає більше, ця притягує, і стальним якимось зв'язком усіх разом Вам підкоряє), що пояснюється прямою залежністю від синтаксису слов'янських мов.

Присудок речення історіографічної латини виражається переважно особовою формою дієслова. Простий дієслівний присудок, як і в класичний період, може мати форму дієслова будь-якої категорії часу, стану та способу. Проте іноді в ролі присудка може використовуватися інші частини мови. Перш за все варто зазначити часте вживання в цій якості дієприкметника теперішнього часу у формі номінатива.

[46] Civitate; слово civitas у значенні ‘місто’ вжито щонайранніше у грамоті (від 5 грудня 1349 року), цитованої М. Грушевським [Грушевський 1993 (а), с. 33].

"*Qui recens acceptae in Ukraina cladis, non aliam fuisse causam reputans, praeter certamen ob contemptum periculi, viribus imparibus commissum; nec ignarus à flagrante in Russiâ Poloniae subjectâ incendio, Lithvaniae (quae tota penè è Russica plebe constat) contiguum parietem inflammatum iri: initiò statim Interregni, in eam curam omni ope incubuit, ut in M. Ducatus praesidium Exercitus, qualem imminentia pericula poscebant conscriberetur*" [Rerum 1653, c. 5–6] (Він, щойно зазнавши поразки в Україні, не бачить іншої причини, крім борні через зневажання небезпеки, яка влаштована нерівними силами; відомий після щойно виниклої пожежі на [*території*] Росії, підкореної Польщею, [*згодом*] спалить близьку стіну Литви (яка майже повністю складається з руського простолюду): від самого початку Міжцарів'я (він) до цього керівництва всією силою прагнув, щоб у В[*еликому*] Князівстві формувалася підтримка Війська, яке вимагала небезпека [*своєю*] безпосередньою загрозою);

"*Illic incumbentem tota belli mole hostem fortissimè*[47] *sustinuerunt, donec Rex cum mediocri manu subsidio adventans, cruentisque ac periculosis cum Tataris ac Cosacis dimicationibus congressus, opportuna pacis ad Zborovum transactione obsidionem solvisset, bellique finem fecisset*" [Rerum 1653, c. 53] (При цьому *вони* найрішучіше зупинили ворога, підтримуваного всіма збройними силами, поки король, йдучи з малим загоном *на* допомогу, не вступив у криваві й небезпечні бої з татарами й козаками, *внаслідок* вигідної угоди миру біля Зборова (*тобто* Зборівської мирної угоди) зняв би був облогу і закінчив би був (*досл.*: дав би був кінець) війну).

Зустрічається вживання цієї форми в якості іменної частини складеного присудка:

"*Vicecancellarius Regni podagra detentus absens erat*" [Radziwiłł 1974, c. 152] (Віцеканцлер Коронний, занедужавши на подагрою, був відсутній).

Під впливом слов'янських мов присудок зчаста виражається лише іменною частиною – дієприкметником минулого часу:

"*Sic litterae cum responso benigno rescriptae*" [Radziwiłł 1974, c. 81] (Так листи з відповіддю м'якою відписані);

[47] У тексті: *fortißimè*.

"*Invitati senatores et ego litteris regiis*" [Radziwiłł 1974, с. 123] (королівськими листами запрошені сенатори і я);

"*Haec eo mense gesta apud regem*" [Radziwiłł 1974, с. 129] (Таке цього місяця сталося при королі);

Присудок може також виражатися сполученням кількох дієслів, одне з яких має додаткове значення:

"*Praeterea in praesidiis Homeliae, Cieciersci, Loioviae, ac Rezizae, ultra mille quingentos necesse fuit relinqui*" [Rerum 1653, с. 115] (Крім того, на боці Гомеля, Чечерстя (Чечерська), Лоєва, й Резізи, понад тисячу п'ятсот необхідно було залишити);

"*Pro declaratione tali egit gratias Chmielnitzki, sed summopere sese excusans, nulla ratione voluit subire provinciam istam, priusquam ea de re consuluisset Archi-Episcopum, ritus Graeci Kijoviensem*" [Grondski 1789, с. 51–52] (За висловлення таке подякував Хмельницький, але всіляко вибачаючись, жодним чином не хотів йти в ту провінцію, перш ніж щодо цієї справи звернувся до православного архієпископа київського).

3.3.3. Структура речення

Латинська мова, як і будь-яка інша індоєвропейська мова, має такі синтаксичні структури, які являють собою проміжні – між простими та складними реченнями – утворення. У свою чергу, прості речення містять лише один синтаксичний центр, виражений суб'єктно-предикатною конструкцією, яка при цьому може включати однорідні члени або складатися тільки з одного головного члена, навколо якого об'єднуються інші члени. Виходячи з останнього, у лінгвістиці прості речення з підметом і присудком визначаються як двоскладні, а з одним головним членом – як односкладні. З іншого боку, вони бувають непоширеними, які містять лише головні члени, та поширеними, до складу яких входять також другорядні члени речення. Складне речення характеризуються як синтаксична конструкція, утворювана поєднанням за допомогою відповідних формальних засобів щонайменше двох складових частин, зв'язаних між собою структурними відношеннями, кожна з яких має свій предикативний центр ("підмет–присудок") і співвідносна з простим реченням односкладної або двоскладної будови [Бенвенист 1965, с. 465–466; Вихованець 2000, с. 546–550; Кочерган 1999, с. 104–105, 111].

Прості речення. Швидше впливом слов'янських мов, ніж власне своїм розвитком, можна пояснити дуже часте, як на латинську мову, вживання в історіографічних текстах неповних речень, в яких відсутній один з елементів граматичної основи, при цьому цей словесно не виражений головний член речення компенсується засобами контексту. З огляду на семантико-синтаксичні функції лексично не виражених компонентів можна виділити:

1) конструкції без підмета:

"*Sed Palatino causante suspectam praesidiariorum fidem, extollente vim hostium; expectandum Osinii adventum clamitante de sententia consilii Polonnensibus responsum est*" [Rerum 1653, с. 16] (Але Воєводою, який посилається на підозрілу віру тих, що входять до складу гарнізону, і возвеличує силу ворогів, кричучи, що слід побоюватися нападу Осінського, у відповідності з рішенням ради (місто) захистилося від Поляків);

"*Sic abierunt*" [Radziwiłł 1974, с. 170] (Так (вони) пішли),

2) конструкції без присудка:

"*Inprimis studia agrestium et sibi faventem locorum situm*" [Rerum 1653, с. 65] (Перш за все прагнення селян і сприятливі для себе географічні умови) – присудок (*habebat*) – у попередньому реченні;

"*Iterum controversia de coaequatione apud nuntios*" [Radziwiłł 1974, с. 147] (Знову суперечка щодо рівності на думку вісників);

"*In senatu iudicia more solito*" [Radziwiłł 1974, с. 235] (У сенаті обговорення як зазвичай).

Також значно почастішало вживання непоширених речень:

"*Non defuit hilaritas*" [Radziwiłł 1974, с. 41] (Було радісно);

"*Id factum*" [Radziwiłł 1974, с. 207] (Це сталося);

"*Iacula emissa*" [Radziwiłł 1974, с. 214] (Дротики кинуті).

Ускладнені прості речення. Специфіка латинського синтаксису значною мірою полягає у наявності речень з інфінітивними та дієприкметниковими зворотами.

Вживання зворотів (*а*) accusativus cum infinitivo (знахідний відмінок з неозначеною формою дієслова) та (*б*) nominativus cum infinitivo (знахідний відмінок з неозначеною формою дієслова) залежить від того, яку синтаксичну функцію виконує той чи інший зворот у реченні – додатка чи підмета. Функцію додатка

зворот виконує в активній конструкції речення, функцію підмета – в пасивній. Речення з активною конструкцією більш уживані, а отже, речення зі зворотом *accusativus cum infinitivo* зустрічаються значно частіше, ніж речення зі зворотом *nominativus cum infinitivo*.

В українському варіанті латинської мови, на відміну від латини класичної, інфінітивні звороти використовуються рідше, що можна пояснити впливом зокрема української мови, синтаксису якої не відоме вживання таких зворотів. Під впливом синтаксису розмовної мови авторів у історіографічних текстах виявляється тенденція до трансформування звороту *accusativus cum infinitivo* в підрядне з'ясувальне речення (переважно із сполучником *quod*), разом з тим у тих самих текстах спостарігається все рідше вживання, аж до повного зникнення звороту *nominativus cum infinitivo*.

"*Rex offensus erat, quod se inconsulto abire permiserat*" [Radziwiłł 1974, с. 115] (Король розсердився, що (той) прагнув необачно піти);

"*Infortunium mihi rex communicavit suum, quod ore nobilium proscinderetur, quasi noluisset hostem delere et quod pecuniam ideo acceperat, quod utrumque falsissimum est*" [Radziwiłł 1974, с. 118–119] (Король поділився зі мною своїм нещастям, що його паплюжить шляхта, начебто він не хоче нищити ворога і що за те прийняв гроші, [*ma*] що і те й інше є найбрехливішим);

"*Nuntii ex Wolhinia conqueruntur, quod in pactis cum Kozacis ecclesiarum catholicarum restitutio nulla sit facta*" [Radziwiłł 1974, с. 241] (Посли з Волині жалілися, що в домовленостях з козаками не було ніякого відновлення католицьких храмів).

В ускладненому реченні з однорідними підметами присудок може вживатися як в однині:

"*Scires utrumque ictum ab eadem manu caelitùs datum:* ***ita rerum ac temporum ratio concurrit***" [Rerum 1653, с. 2] (Зразу видно, напад з боку тієї сили з неба даний: **такий збіг подій та часів**);

"*Quae ubi advenêre, tametsi auctis in immensum rebellium viribus; capta etiam praeter omnem expectationem* ***munitissima Urbe Polonna periculum atque trepidatio ingravesceret****: reperti sunt è Lithvanis non pauci, qui supra memoratis causis in transversum acti,*

tantum discrimen ad Regiones suas pertinere non putarunt" [Rerum 1653, с. 7] (Коли вона[, Рада,] відбулася, все ж через силу заколотників, що незвичайно зросла; навіть всупереч будь-якому очікуванню **у** захопленому **найбільш укріпленому польському Місті посилилися небезпека і страх**: було чимало з литовців, які понад згадані причини йшли навперейми, вони не думали, що їхні землі такі великі), так і у множині:

"*Deditionem ferocius detrectantes oppidanos, Prijemscius rei Tormentariae Praefectus, et Bergius Boguslai Principis Radivilii Vicetribunus expugnarunt, aliquot Centurionibus, quorum caedes internecione incolarum expiata est*" [Rerum 1653, с. 143] (Городян, які мужніше відхиляють здачу, Пшиємський, головний бомбардирської справи, і Берґман, підвойний князя Богуслава Радзивілла, здолали *з* кількома сотниками, забиття яких спокутувалося знищенням місцевих жителів);

"*Quo in praelio vulneratus Pototzki et Schonbergius, Sapieha captus, Czarnietzki detentus, et denique, quos fors morti eripuit, in captivitatem abducti*" [Grondski 1789, с. 59–60] (Тому в бою поранений Потоцький і Шонберґ, голова Сапега, затриманий Чарнецький, і врешті [*ті*], яких випадковість до смерті призвела, в полон [*були*] гнані);

"*Cracovia, Torunium et loca vicina Varsoviae infecta fuerant*" [Radziwiłł 1974, с. 245] (Краків, Торунь і Приваршав'я заразилися).

Крім того, що слов'янський вплив спричиняв номінатив-акузативні взаємозамінні варіації в системі інфінітивних зворотів, спостерігається заміна інфінітива особовою формою дієслова:

"*Ratione sessionis in causa dissidentium mature venimus deputati: **episcopi** Varmiensis et Kiioviensis*, ***capetaneus** Samogitiae*, ***dissidens**, **licet non fuit** **assignatus et ut palatinus** Pomeraniae **et castellanus** Chelmensis **dissidentes**, Derpantensis, Mazoviae, castellani Sendomiriensis, Gnesnensis, ego, vicexancellarius M. D. L. et 18 nuntii*" [Radziwiłł 1974, с. 35] (За висновком засідання на судовий процес звинувачених у заколоті завчасно прибули ми, призначені: **єпископи** вармінський і київський**, староста** жмудський**, не погоджуючись, що, можливо, не був призначений і що воєвода** поморський **і кашелян** хелмський (*тобто* холмський)**, які**

повстають, [*воєводи*] віденський, мазовецький, каштелян сандомирський, гнезненський, я, підканцлер В. К. Л. і 18 посланців);

"*Internuntius Młocki Helmecensis capitaneus, famulus meus,* ***internuntius ad ducem Moschovae discessit a me 1-a huius [mensis], licet citius fuisset discessurus****, nisi eum morbus detinuisset*" [Radziwiłł 1974, с. 119] (Посланець Млоцький, хелмський (холмський) староста, прислужник мій, **посланець до князя (***тобто* **царя) московського пішов від мене 1-го цього (місяця), хоч якби він мав намір швидше піти**, якщо б його не затримала недуга).

3.3.4. Вираження заперечення

Дослідники розрізняють повне (фразове) та часткове (прислівне) заперечення, або заперечення судження та заперечення поняття (див., напр.: [Гак 1986, с. 121]).

В історіографічній латині заперечна частка з початкового положення в реченні, в якому присудок займає кінцеву позицію, нерідко ставиться безпосередньо перед присудком:

"*Quem*[48] *incustoditum atque inermem vicinis hostium praesidiis*[49] *Homeliae et ultra Borysthenem Pripetiumque excubantibus (quibus cum Rusticana plebs illius orae clandestina coquebat*[50] *consilia) in praedam prostitui non expediebat*" [Rerum 1653, с. 59] (Він не забезпечив, *щоб* цей (похід), необачний та й неозброєний *тими*, *що* стоять табором близько *до* Гомеля і по той бік Бористена й Прип'яти, військами (з якими сільський простолюд того краю таємно задумував підступи), був збезчещений у розграбуванні);

"*Namque ob conspirationem cum hoste plebis Russiae: alia ratio explorandi*[51] *consilii*[52] *hostium, Duci non supererat, quàm ut clandestinis in hosticum excursionibus frequentatis*[53]*, captivorum indicia venaretur*" [Rerum 1653, с. 63] (Так як насправді – внаслідок змови простолюду Руського з ворогом – інша зацікавленість у тому, щоб розвідати план ворогів, не служила була Князю за-

[48] У тексті: *qvem*.
[49] У тексті: *praesidijs*.
[50] У тексті: *coqvebat*.
[51] У тексті: *explorãdi*.
[52] У тексті: *consilij*.
[53] У тексті: *freqventatis*.

переченням, після того як отримав свідчення полонених *з* потаємними частими нападами на ворожу країну).

Інтерпретація поняття очікуваного результату, на думку дослідників (див., напр.: [Таривердиева 1997, с. 75]), дуже близька до інтерпретації поняття мети. Вживання кон'юнктива у такому контексті змістовно виправдано. Найімовірніше, саме відносна смислова самостійність підрядних речень наслідку визначає деякі формальні їхні характеристики, що відрізняють їх від інших підрядних із сполучником *ut*. Це, зокрема, вживання в них заперечної частки *non* при збереженні сполучника *ut*. До того ж, в історіографічній латині ця частка ставиться здебільшого при дієслові-присудку, ускладнюючи розрізнення повного та часткового заперечень.

"*Prorsus ut certam conjecturam facere non liceat; quid*[54] *illum adeo ferocem tunc reddiderit, ut in quorum*[55] *potestate se fore semper antehac pollicitus fuerat; cum is ne pacem quidem*[56] *aequis*[57] *conditionibus colere vellet*" [Rerum 1653, с. 51] (Взагалі, щоб не дозволяв зробити вірний здогад; те його – настільки відважного – після того повернуло, як постійно перед цим обіцялося, самому бути в їхній владі, коли він не хотів би зберегти мир *на* вигідних умовах);

"*Sedes autem belli inter sylvas paludibus distinctas ejusmodi, ut in ea absque indigenarum ductu commodè commeari non posset*" [Rerum 1653, с. 65] (Місце ж такої битви – серед болотистих лісів, щоб [*ніхто*] не міг приходити саме на нього без провідників з корінних жителів).

Перенесення заперечення в структурах з дієсловами погляду не заторкує глибинного смислу висловлювання внаслідок нероздільності процесу мислення та його конкретного змістовного наповнення. Цим же пояснюється і незмінність форми додатку: не залежно від наявності заперечення, це завжди інфінітивний зворот.

У латинській мові класичного періоду регулярність переносу заперечення до дієслів погляду виявляється (при вираженні ду-

[54] У тексті: *qvid*.
[55] У тексті: *qvorum*.
[56] У тексті: *qvidem*.
[57] У тексті: *aeqvis*.

мки дієсловом, яке належить до тезаурусної групи, що визначається в латинських граматиках терміном *verba dicendi*) у використанні спеціальної лексеми з транспонованим запереченням – nego ‘кажу, що не…’, яка позначає висловлення персонажем якоїсь своєї думки із знаком "мінус". В досліджуваних тут текстах під впливом слов'янських мов у подібних випадках інфінітивний зворот знову ж таки (див. вище) трансформується у підрядне зі сполучником *ne*:

"*Pocillator Sendomiriae negat, ne aliquo modo possit expiscari materia colloquii, ne Quare nostrum ante tempus audiat praeparatum*" [Radziwiłł 1974, c. 236–237] (Підчаший сандомирський заявляє, що жодним чином не міг вивідати про тему перемовин, що як наше спорядження передчасно не схвалив).

ВИСНОВКИ

Мовознавчий аналіз пізньосередньовічної латини історіографічних текстів здійснювався переважно на матеріалі трьох джерел: *Rerum in Magno Ducatu Lithvaniae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarii, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt* (Regiomontum, 1653), четвертого тому *Memorialis rerum gestarum in Polonia 1632–1656* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974) Альбрехта Станіслава Радзивілла та *Historia belli cossacco-polonici* (Pestini, 1789) Самуеля Ґрондського, – вибір яких, зважаючи на необхідність виявити інтерференційні зміни в граматичній системі латинської мови, зумовлений перш за все приналежністю їх до різних типів – умовно – щоденниково-мемуаристичного, оповідного та компілятивно-оповідного, які, у свою чергу, за умов латинсько-польсько-українського трилінґвізму характеризуються різною інтенсивністю впливу однієї мови на іншу.

Аналіз пізньосередньовічних писемних пам'яток засвідчує, що у XVI–XVII століттях був створений чималий доробок церковно-полемічних і політичних трактатів, автори яких звертались до історії, воскрешаючи історичну традицію української дер-

жавності, а літературний процес, попри свою сповільненість спочатку, набув ознак, які засвідчують тривалість давньоруської традиції, зокрема в літописанні. Разом з тим козацька доба стала новою епохою в розвитку української історіографії. Хмельниччина багата джерелами та літературою, зокрема латинськомовними. Від самого її початку, гарячими слідами подій, з'являються численні нотатки та літописи, які приділяють їй багато уваги, згодом стають частиною спеціальних праць, присвячених їй і близько пов'язаним з нею подіям, а далі починають з'являтися й "більш-менш" наукові розвідки, які або спеціально займаються нею, або ставлять її в центрі сучасних їм подій. Ідеологія тих кіл, до яких належали історики, відбилась у їхньому ставленні до цієї доби, у тих точках зору, з яких вона ними розглядалася.

Таким чином, аналіз латинськомовних пам'яток вносить нові дані в розвиток українського джерелознавства та української історіографії, які здебільшого залишають поза своєю увагою або поза українським контекстом твори про Визвольну війну українського народу 1648–1657 років, написані латинською мовою.

Порівняння граматики латинської мови класичного періоду та граматики латини, поширеної на українських землях у добу пізнього Середньовіччя, здійснювалося шляхом суцільного перегляду текстового матеріалу, що дозволило на підставі зіставного аналізу подати лінґвістичний опис морфології та синтаксису латинської мови історіографічних текстів і дало змогу встановити інтерференційні зміни в граматичній системі цієї латини як результат латинсько-польсько-українського трилінґвізму.

Одиницями дослідження граматичної системи були обрані словоформи та речення, які розглядалися з точки зору взаємодії формального вираження та функціонального наповнення мовного знака як цілісності.

Поданий у дослідженні мовознавчий опис, що ґрунтується на положеннях загальної лінґвістичної методології, відображає взаємозв'язок мовних рівнів у формуванні ієрархії мовної системи і побудований за вимогами теорії концептуальної граматики, а саме:

1) морфологія латинської мови історіографічних текстів відображає інтерференційні зміни в системі частиномовних парадигм;

2) синтаксис латини історіографічних текстів відображає інтерференційні зміни в синтаксичних структурах речень.

Латинська мова історіографічних текстів, поширена в Україні у XVII столітті, аналізувалася з огляду на інтерференційні зміни в стратифікації частин мови та в аспекті морфологічних характеристик і синтаксичних функцій словоформ. Попри наслідування цією мовою морфолого-синтаксичних функцій та форм латини класичного періоду, її система парадигм частин мови під впливом переважно української та польської мов зазнала певних змін. Однак варто зробити одне суттєве застереження: ці зміни мають факультативний характер, а їх частотність залежить здебільшого від освіченості автора, ступеня їхнього володіння латинською мовою.

Зокрема у системі відмінкових парадигм латинської мови історіографічних текстів спостерігаються:

1) диференціація номінатива на два різні відмінки внаслідок заміни подвійного називного відмінка (nominativus duplex) орудним відмінком, що змінило синтаксичну функцію nominativus, обмеживши її роллю підмета; це явище має випадковий характер;

2) заміна родового відмінка формами dativus, accusativus з прийменником *ad*, ablativus з прийменником *de* та ablativus з прийменником *ex*;

3) поодиноке руйнування синтаксичної конструкції подвійного знахідного відмінка (accusativus duplex) заміною її синтаксичною конструкцією за моделлю accusativus + ablativus (знахідний з орудним);

4) заміни прийменниково-відмінкової форми вираження авторського аблятиву (ablativus auctoris) з прийменником *a* на безприйменникову форму, форми аблятиву ціни (ablativus pretii) формою акузатива, а також деяких аблятивних форм прийменниково-акузативними конструкціями.

Для системи прикметників характерні субстантивація, змішування сематники ступенів порівняння, а також уживання прикметника у препозиції до означеного слова.

Розвиток системи дієслова характеризується набуттям дієсловами нових значень, заміною прийменникового керування безприйменниковим і навпаки, а також уживанням сполучення

займенника у непрямому відмінку і дієслова в активному стані замість пасивного дієприкметника. Крім того, в пізньосередньовічній латині виникають (плюсквам)перфектні форми у дієсловах, в яких у класичний період таких форм не спостерігалося, та форми давноминулого часу за допомогою patricipium perfecti passivi та плюсквамперфектної форми дієслова *esse*. В той же час не рідко спостерігається синонімічне вживання допоміжних дієслів *habere* і *debere*.

Встановлені інтерференційні зміни у системі парадигм частин мови дають змогу зробити теоретичний висновок про формально-функціональну взаємодію двох морфологічних систем у латинсько-українському та латинсько-польському мовних контекстах.

Цьому латинсько-польсько-українському трилінґвізму на рівні морфології мовної системи притаманні дві моделі поєднання етимологічно різних форм і функцій: 1) форма перейнята у класичної латині, функція запозичена у староукраїнської чи польської мови; 2) форма запозичена від староукраїнської чи польської мови, функція успадкована у латинської мови класичного періоду.

Оскільки в даному випадку латинська мова є реципієнтом, але її носієм – людина, для якої рідною є мова староукраїнська (навіть як офіційна у Великому князівстві Литовському) або польська, тому відбувається перенесення авторами логіко-морфологічної категорії рідної мови на форми "чужої" мови, а зважаючи на рівень володіння авторами латинською мовою, який визначався дотриманням саме усталених латинських форм, а не функцій, то зворотній процес відбувається рідко.

Лінґвістичний аналіз латинської мови історіографічних текстів проведений в аспекті інтерференційних змін в організації синтаксичних структур – простих і складних речень. Описуючи синтаксичну систему простих речень, було поставлено за мету визначити позиційно-структурні ознаки головних членів речення та специфіку їх морфологічного вираження.

В латинському реченні пізньосередньовічних історіографічних текстів під впливом синтаксичної системи староукраїнської мови спостерігається переміщення дієслова-присудка з кінцевої

синтаксичної позиції в початкову, що пояснюється принципом актуального членування речення – логічний суб'єкт не відповідає граматичному підмету, логічний предикат – логічному присудку. Така зміна присудком свого місця в структурі речення дає змогу зробити висновок про структуральний характер такого лінгвістичного явища, як синтаксичний порядок слів, що в ієрархії системи мови лежить у колі взаємодії синтаксису та стилістики. Таким чином, порушення норми класичного порядку слів латинського речення спричинене прагненням автора зробити логічний наголос на тому чи іншому члені речення.

Структура ускладнених інфінітивними та дієприкметниковими зворотами простих речень, які в латинській мові класичного періоду визначають специфіку синтаксису, деякою мірою також зазнала інтерференційних змін. Під впливом староукраїнської та інших слов'янських мов у пізньосередньовічній латині історіографічних текстів зворот *accusativus cum infinitivo* підпадає (щоправда, залежно від рівня володіння латиною автором) тенденції до трансформування у підрядне з'ясувальне речення, де процес передається особовою, а не інфінітивною формою дієслова, набуваючи граматичного значення способу або часу. При цьому складові звороту трансформуються у предикативний центр. Що ж до звороту *nominativus cum infinitivo*, то в пізньосередньовічних історіографічних текстах він уживається все рідше, виражаючи тенденцію до свого повного зникнення.

Морфолого-синтаксичний аналіз головних членів речення уможливлює встановлення змін у морфології підмета й присудка латинського речення історіографічних текстів. Так, у ролі підмета, значення якого – вказувати на виконавця дії – в класичній латині повністю відповідало значенню іменника, в латинській мові пізньосередньовічних історіографічних текстів унаслідок впливу української мови часто вживається особовий займенник або вказівний займенник в якості вказівного, певною мірою змінюючи підметову семантику.

Вживання в якості головних членів речення частин мови, яким така роль у класичній латинській мові була невластива, характерне й для вираження присудка. Нормативним у класичній латині вважається вживання у функції присудка дієслова в

особовій формі. Натомість у латинській мові історіографічних текстів, крім слів із категоріальним значенням процесу, предикативність констатується дієприкметниками, прислівниками, іменниками, не рідко супроводжуючись (у деяких текстах) випадінням допоміжних дієслів та появою нульових зв'язок. Висновок, який можна зробити зі щойно зазначеного, полягає у характерних проявах порушення взаємовідповідності між категоріальними синтаксичними значеннями головних членів речення та категоріальними морфологічними значеннями частин мови, якими виражаються підмет і присудок.

Таким чином, виходячи з поданих у дослідженні даних про інтерференційні зміни у системах морфології та синтаксису латинської мови історіографічних текстів, можна констатувати, що граматична система латинської мови, поширеної на етнічних українських землях з середини XVII століття, якою створені тексти історіографічного характеру, що описують події часів Хмельниччини, є результатом взаємовпливу власне латинської граматики, з одного боку, та староукраїнської і/або польської граматик – з іншого.

Поданий у дослідженні лінґвістичний опис морфологічної та синтаксичної систем латинської мови історіографічних текстів, яка функціонувала в умовах латинсько-польсько-українського трилінґвізму, спонукає по-новому поглянути на певні проблеми в розвитку українського джерелознавства та української історіографії, разом з тим робить суттєвий внесок у розвиток теорії мовних контактів та загальної теорії перекладу, а також надає можливість використовувати модель цього опису як зразкову в типологічних дослідженнях.

Розділ 4
НОВОЛАТИНСЬКА ІСТОРИЧНА ПОЕМА В УКРАЇНІ кінця XVI – початку XVII ст.

4.1. Функціонування новолатинської літератури у європейському мовному ареалі кінця XVI – початку XVII ст.

Незаперечним є той факт, що значна частина мовних пам'яток, створених на українських землях, була написана латинською мовою. Незважаючи на те, що процес засвоєння латинської освіченості і відповідно формування латинської літератури на українських теренах почався пізніше, ніж у країнах Західної Європи, твори латинською мовою на території України з'являються вже у XIV–XV ст., а створення основного масиву новолатинської[58] літератури припадає на XVI–XVII ст. Новолатинська освіченість і література здійснили суттєвий вплив на формування східноєвропейської культури епохи Відродження та Просвітництва і стали їх невід'ємною частиною.

[58] Термін європейської лінгвістики та літературознавства, який охоплює твори різних жанрів, написані латинською мовою, починаючи з епохи Відродження аж до наших часів. Така дефініція була прийнята на II Міжнародному Конгресі новолатинських досліджень в Амстердамі у 1973 році і зафіксована в Статуті Міжнародної асоціації з новолатинських досліджень (International Association for Neo-Latin Studies). Обґрунтування такого визначення і засади та завдання наступних досліджень вперше були сформульовані у фундаментальних працях "Companion to Neo-Latin Studies" (1977 та доповн. перевид. 1990 – част. I, 1998 – част. II) Йозефа Ійсевійна [Ijsewijn 1977, 1990, 1998] та "Die neuzeitliche lateinische Literatur seit der Renaissance" Вальтера Людвіга [Ludwig 1997].

4.1.1. Новолатинська література в культурі України кінця XVI – початку XVII ст.

Латинська мова середніх віків, як слушно зазначав А. Мейє, не була сталою єдністю [Meillet 1928, с. 5]. Вона засвоювалася через вивчення пізньолатинської граматики і шляхом наслідування класичних авторів. Внаслідок відсутності мовної спільноти не існувало безперервності сприйняття і уявлення, в якій органічно розвивається мова, але існувала мовна традиція [Безбородько 1972, с. 29]; вирішальним ставав високий ступінь індивідуального засвоєння, який полягав у свідомому наслідуванні зразкових античних авторів і базувався на таланті автора і суспільних обставинах. Дослідження тогочасної мовно-культурної ситуації дає можливість уявити латину кінця XVI – початку XVII ст. як віртуальну цілісність, своєрідну "Res publica Litteraria" [Companion to the History 2005, с. 11], що об'єднувала постійно зростаюче число "крихітних мовних острівців" [Безбородько 1972, с. 136].

Вживання латинської мови в Україні означало, що якимось аспектом свого культурного і політичного життя Україна входила в той регіон (Західна і Центральна Європа), де латина протягом середньовіччя була мовою правових актів, школи і науки, більшості жанрів літератури [Ісаєвич 2001, с. 190]. Поширення латиномовних творів, які відігравали певну роль у літературному процесі України вже з другої половини XV ст., пояснюється роллю латинської мови у середньовічній школі та дедалі більшою престижністю пов'язаних із латиною культурних нововведень.

Новолатинська література – надзвичайно складна система стилів, жанрів, різноманітна за темами та ідеями [Шевченко-Савчинська 2005, с. 2]. Цілком очевидно, що осягнути характер та суть явища новолатинської творчості можна лише шляхом детального аналізу важливих культуротворчих чинників кінця XVI – початку XVII ст., епохи, в якій багатомовність (і багатомовність літературного процесу в т. ч.) була забезпечена глибоким історичним корінням [Шевченко-Савчинська 2005, с. 3]. Зокрема, відомий український літературознавець В. Яременко ще на початку 80-х років XX ст. у вступній статті до збірки "Аполлонова лютня" [Аполлонова лютня 1982] висунув тезу про

багатомовність української літератури XVI–XVIII ст., а пізніше описав її як складну систему, створену з кількох підсистем, кожна з яких творилася іншою мовою.

Багатомовність літературного процесу у кінці XVI – на початку XVII ст. була явищем закономірним [Многоязычие и литературное творчество 1981, с. 8] і обумовлювалася соціально-історичним розвитком та естетичними поглядами письменників. У цей час віршована література здебільшого представлена творами поетів, які писали латинською мовою. На межі XVI і XVII ст. були створені численні як духовні, так і світські латинськомовні поетичні твори. Цей факт означає, по-перше, що в ту епоху було немало людей, які писали поетичні твори латинською мовою, по-друге, було достатньо людей, здатних сприймати цю поезію. Зіставивши кількість друкованих позицій XVI і XVII ст., можна побачити, що в Речі Посполитій у вказаний часовий період видано 1600 творів польською мовою і 1440 латиною [Milewska-Waźbińska 1998, c. 189].

Кращому засвоєнню латинської мови в Україні XVI–XVII ст. сприяло і виникнення друкарської справи, адже не випадково перші ренесансні і барочні впливи проникли в Україну в "латинському одязі" [Дорошкевич 1979, с. 19–20]. Завдяки подальшому розвитку друкарської справи латинська книга набула широкого вжитку й стала доступною для усіх верств населення. Про це свідчить значний обсяг друкованої продукції XVI–XVIII, більша частина якої виходила і побутувала латинською та польською мовами [Дорошкевич 1979, с. 20].

Поширенню латинської мови на українських теренах сприяв і розвиток латинської освіти та літератури, за допомогою яких підтримувався рівень освіченості і зберігався процес літературного розвитку упродовж тривалого періоду. У XV–XVI ст., коли в Україні ще не було університетів, значна кількість представників українського населення здобували вищу освіту у європейських університетах, зокрема у Сорбонні, Болонському, Краківському, Карловому, Падуанському.

Своєрідність вживання штучно культивованої латинської мови у кінці XVI на початку XVII ст. безсумнівно вимагала чіткої регламентації її норм. Прагненням зберегти чистоту і цілісність

класичних норм латини пояснюється виникнення низки практичних і теоретичних праць, зокрема, трактату Лоренцо Валли "Про вишуканість латинської мови" (Laurentius Valla "De linguae Latinae elegantiis", 1440 р.) та Еразма Ротердамського "Про подвійну кількість слів і понять" (Erasmus Roterodamus "De duplici copia verborum ac rerum", 1512 р.). Зміст усіх цих праць у більшості випадків носить описовий характер. У них вказувались найбільш поширені помилки усної і писемної латинської мови і встановлювались основні умови її правильного використання.

Серед освічених верств населення було всезагальним знання латини як універсальної мови інтелектуалів, крім того, підсилена авторитетом античної культури, вона була основною мовою літератури [Axer 1995, с. 83]; новолатинська писемність успішно розвивалась в італійській, польській, іспанській, португальській, французькій, німецькій, англійській літературах. Знання латини в ренесансній Речі Посполитій було досить розповсюдженим, латинську мову використовували в уряді, церкві і школі, латина домінувала в етикетній поезії і приватному листуванні [Antologia poezji łacińskiej 1996, с. 20]. Так само і в українському освіченому та, особливо, літературному середовищі, уже в добу пізнього середньовіччя незнання латини вважалося радше вадою, аніж чеснотою [Ситько 2007, с. 8].

Ще на початку XVI ст., коли поезія національними мовами не досить розвинулася, виражальні можливості латинської мови були більшими, ніж аналогічні можливості тогочасних національних мов. Той, хто писав латиною, вибором мови зазначав свою приналежність і окреслював роль, яку він мав відігравати в культурі Європи. Певну роль у преференціях саме до латинської мови відігравало переконання [Krókowski 1932, с. 463] в унікальності латини, як чи не єдиного засобу поетичної експресії. Латина в епоху Відродження була більш літературно оброблена, ніж тогочасні польська чи, тим паче, староукраїнська, до того ж використання латини у функції літературної мови було звичним явищем у інших країнах Європи.

Вище сказане дозволяє припускати існування певної "неперервної латинізації на відстані" [Axer 1995, с. 84]. Утворилася нова спільнота освічених людей, відмінна від середньовічної, яка об'-

єднувала духовних і світських осіб: "це була латинськомовна спільнота еліт від Іспанії до Литви, від Стокгольма і Гельсінкі до Буди і Дубровніка" [Axer 1995, с. 84]. Звичай творчості латинською мовою був поширений у всій Європі, лінгвістично поділена спільнота могла на терені універсальної і нейтральної системи зміцнювати комунікаційні зв'язки і закріплювати власну структуру [Axer 1995, с. 85]. Використання літературної латини спричинило двомовність західного суспільства, в якому латиною користувалися в царині високої культури, а місцевими говірками – в повсякденному житті. Латина, якою часто користувались письменники як засобом естетичного вираження, забезпечувала їм вільний перехід через культурні кордони, а їх творам дозволяла функціонувати в усьому європейському духовному ареалі.

Новолатинська писемність в українській літературі небезпідставно вважається загальноєвропейським явищем, оскільки творчість латинськомовних авторів була складовою частиною європейського літературного процесу. Ця європейська культурна орієнтація в Україні XVI–XVII ст. сприяла виникненню літератури, однією з складових якої була латинськомовна творчість.

Латинськомовну літературу, що створювалась на українських землях у кінці XVI – на початку XVII ст., українською можна назвати лише з певною часткою умовності [Радишевський 1996, с. 67]. Вона, хоч і творилася в Україні, але, на відміну від літератури пізніших століть, мала регіональний, а не національний характер і була складовою літератури всієї Речі Посполитої. Стосовно латинськомовної спадщини тих авторів, які знаходилися на межі польської та української культур і входили до наднаціональної літератури тогочасної Європи, доцільно вживати означення польсько-українського літературного пограниччя [Радишевський 1996, с. 67], адже функціонування польської і української культури в межах однієї формації призводило до того, що такі взаємні культурні впливи становили звичний елемент тогочасного життя [Chynczewska-Hennel 2000, с. 112].

Незважаючи на те, до якої літератури зараховують кожного окремого новолатинського письменника, слід зазначити, що всі вони репрезентують ту саму культурну формацію, спільну для всіх, незалежно від національності. Проміжні явища, які були

характерні для європейського ренесансу, можна пояснити відкритістю тогочасних культур, адже Європа ще за часів середньовіччя була єдиною культурно-історичною спільнотою з універсальною мовою культури – латинською.

4.1.2. Розвиток жанру історичної поеми на теренах Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст.

Основним напрямком літературного розвитку на теренах Речі Посполитої у XVI–XVII ст. була поезія, зведена в ранг канонічної теоретико-літературною думкою епохи. Саме поетичним жанрам відводилося домінуюче місце, оскільки, за тогочасними переконаннями, "лише поетична творчість належала до красного письменства" [Наливайко 1984, с. 180]. Для новолатинських авторів "поезія … була королевою всіх наук, вищою і універсальною формою духовної діяльності, здатною охопити й досконало виразити за допомогою метра різні сфери досвіду й різні галузі знань" [Наливайко 1988, с. 85].

Характерним було не лише піднесення поезії до рангу канонічної, а й "усталення цілком нового, іншого співвідношення літературних жанрів і видів, більш динамічного і вільного співвідношення, характерного вже для літературних напрямів і течій нового часу" [Наливайко 1979, с. 166]. Жанрова система античності, яка частково була відроджена у тогочасній європейській літературі, в художній практиці часто накладалася, змішувалася і поєднувалась із середньовічною. На традиції поетичних жанрів, насичених панегіричною тенденцією, зокрема на такі жанри епічної поезії як епіцедій, епіталама, епінікій, накладалися не лише канон античного красномовства і риторична теорія, а й численні зразки грецької і римської поезії.

На основі такого своєрідного синтезу жанрів відбувається формування нової жанрово-стильової системи, яка витворила "кістяк новоєвропейської літератури, системи, котра в подальшому тільки доповнювалася і оновлювалася, але радикально не змінювалась аж до наших днів" [Наливайко 1979, с. 166].

Упродовж XVI–XVII ст. на теренах Речі Посполитої і, зокрема, України з'являється непомірно (порівняно з попереднім пе-

ріодом) велика кількість латинськомовних епічних поетичних творів, які з огляду на свою жанрову специфіку, заслуговують особливої уваги.

Перші спроби створення латинськомовних історичних поетичних творів виникали вже у кінці XV – на початку XVI ст. Одним з перших представників латинської епіки на теренах Речі Посполитої був Ян з Вислиці (Joannes Visliciensis) (бл. 1490 – бл. 1520), автор невеликої за обсягом (1058 рядків) латинськомовної епічної поеми "Bellum Prutenum" (1516) [Jan z Wiślicy 1997], покликаної прославити династію Ягайла і перемогу в Грюнвальдській битві [Milewska-Waźbińska 1998, c. 18]. Епічні твори писав і Ян Дантишек, який у декількох поемах описав військові походи Сигізмунда I, зокрема, битву під Оршею у поемі "Carmen extemporarium de victoria insigni ex Moschis" (1514), бій над Дніпром у поемі "Silvae" (1514) та похід в Угорщину у "De profectione … in Hungariam" (1515) [Milewska-Waźbińska 1998, c. 19]. Оригінальну епічну поему "Carmen de statura, feritate ac venatione bisontis" у 1523 році створив Микола Гусовський [Гусовський 2007].

Брак літературної традиції, а також не дуже сприятливі для епічної творчості історичні умови, спричинилися до того, що посталі в першій половині XVI ст. твори можна зарахувати лише до поетичних "спроб" [Milewska-Waźbińska 1998, c. 21]. Більшість дослідників, хоч і характеризують такі твори як своєрідні спроби в епічному жанрі, але одночасно зазначають і те, що в цих поемах потенційно міститься подальший розвиток літературного епосу на теренах Речі Посполитої [Milewska-Waźbińska 1998; Ulčinajtė 1995].

На кінець XVI ст. спостерігається процес відновлення жанру епінікія, який, часто розширюючись до розмірів малого епосу, як правило, складався з однієї, двох або чотирьох пісень [Nadolski 1957, c. 223]. Грецька назва ἐπινίκιον, похідна від неї латинська – epinicium та семантично наближені визначення: carmen viktoriae, carmen triumphale, carmen heroicum в XVI–XVII ст. позначали похвальний твір, який укладався з нагоди військової перемоги. Серед найвідоміших тогочасних поетів можна простежити, виражене численними епічними спробами, стале прагнення довершити власну творчість героїчною поемою [Milewska-Waźbińska 1998, c. 21].

У кінці XVI ст. в Литві з'являється декілька історичних поем: 1582 року виходить "Опис московського походу" ("Hodoeporicon Moschicum… Cristophori Radiwilonis") Франтішка Градовського, у 1588 році – "Радзивіліада" ("Radivilias sive de vita et rebus praeclarissime gestis… Nicolai Radivili") Яна Радвана, в яких простежується прагнення обезсмертити військові і громадські діяння князів Радзивілів [Ulčinajtė 1995, с. 30–31].

У кінці XVI ст. з'являються дві поеми пера Себастіана Кльоновича. Це – "Roxolania" (1584), в якій автор подає опис Русі, її положення, природних багатств, мешканців [Білик 1950], та дидактична поема "Victoria deorum".

Ще одним гідним згадки поетичним твором, який з'явився у кінці XVI ст., є не повністю збережена епічна поема Даніеля Германа "Stephaneis Moschovitica" (1582), присвячена королеві Стефану Баторію [Ulčinajtė 1995, с. 40].

На початку XVII ст. з'являється ще декілька епічних творів, серед яких "Epicedium in obitum generosi et magnifici Dni D. Laurentii Rudominae Dusiatski" (1603) Кшиштофа Міколаєвича (Christophorus Mikolaiewicius), в якому представлені окремі епізоди інфлянської війни 1600–1601 і, зокрема, життя і заслуги перед вітчизною Рудоміни-Дусятського, секретаря Стефана Баторія [Ulčinajtė 1995, с. 42].

Схожий підхід до епіки репрезентує і видана на початку XVII ст. латинськомовна батальна поема "Carolomachia" (1606), написана шведським автором Лаврентієм Боєром. Поема, назва якої походить від імен двох воєначальників: Кароля Ходкевича і Кароля Судерманського, присвячена битві 1605 року під Кірхолмом [Ulčinajtė 1995, с. 45].

Близько 1619–1620 років з'являється епічна поема-панегірик "Camoenae Borysthenides" Яна Домбровського [Camoenae Borysthenides б. р.], видана на честь сходження на єпископську кафедру в Києві Богуслава Бокші-Радошовського. Автор представляє відому з літописів історію Київського і Галицько-Волинського князівств і виводить цілу галерею військово-історичних портретів українських князів і магнатів [Яковенко 2002, с. 270–271].

Популярність епічного жанру в Речі Посполитій виникала із суспільної потреби на літературу такого типу. До епіки зверта-

лись, оскільки вона найкраще виправдовувала очікування читачів, адже предметом епічного опису були події, безпосередніми або опосередкованими свідками яких міг потенційно бути як автор, так і читач. Епос, який оспівував події, сучасні для автора і читача, здавався авторам епічних творів якнайкращим засобом впливу на аудиторію.

До популярності епічного жанру в новолатинській літературі призвів, зокрема, той факт, що епічні твори, які постали в бурхливі військові часи, вже тільки своєю тематикою, пов'язаною з війною, відгукувалися на очікування читачів. Звернення тогочасних авторів до епічної форми не меншою мірою було пов'язане з політичною ситуацією, в якій перебувала Річ Посполита, з певними суспільними умовами, з воєнними походами, устроєм і звичаями, які панували в державі, а також з поширенням такого явища як інститут магнатського меценатства.

З'ясовуючи причини, які викликали в авторів XVI–XVII ст. зацікавлення епічною формою, не можна забувати і про моралізаторські тенденції, які домінували в літературі ренесансу і залишались ще дієвими в культурі XVII ст. Виявлялись вони також і в епічному жанрі, який створив можливість скористатись взірцевою особою, традиційно репрезентованою епічним героєм. Більшість тогочасних епічних творів формують своєрідний образ епохи, виявляючи погляди і уподобання суспільства. Тому образи головних героїв епосу нового часу були оформлені так, аби могли становити моральний взірець для читача [Milewska-Waźbińska 1998, c. 27–28]. Тогочасна епічна поезія, яка описувала видатні діяння славетних людей, щоб викликати до них повагу і прагнення наслідувати їхні славні вчинки і доброчесності, повинна була служити прикладом і порадою в кожному практичному, морально-етичному випадку.

Ще однією причиною такого особливого зацікавлення епічною творчістю в XVI–XVII ст. можна назвати стале переконання тодішніх авторів у тому, що епічна поема є найдосконалішим поетичним жанром, вищим навіть від трагедії. Апологію епосу, наприклад, подавали і вичерпно обговорювали у своїх трактатах такі західноєвропейські теоретики поезії, як Юлій Скалігер та Якоб Понтан. У тогочасних поетиках, найпопулярнішими з яких

були "Poeticorum … libri III" (1527)[59] Марка Ієроніма Віди, "Poetices libri septem" (1561) Юлія Цезаря Скалігера, "De re poetica libri septem" (1584) Георга Фабріція і "Poeticarum institutionum libri tres" (1594) Якоба Понтана, епос визнавався за найдосконаліший жанр, а автора-епіка вважали найшляхетнішим поетом-творцем [Pontanus 1665; Scaliger 1964].

У трактатах про поезію XVI і XVII ст. найкраще були розроблені правила створення таких жанрових різновидів, як епіцедій, епіталама та епінікій. Чи не кожна шкільна поетика з кінця XVI ст. описувала епінікій, зараховуючи його або до епічної, або до панегіричної поезії. Таким чином, той, хто збирався написати епічну поему, не забував і про те, що епічний твір у тогочасному літературному процесі був визнаний за найдосконаліший літературний жанр.

Не меншою мірою на розповсюдження жанру епічної поеми вплинуло і усвідомлення того, що "вчена поезія" (poësia docta) може займатись актуальними проблемами, приносити славу тому, хто описує і тому, кого описують. Звідси і велике розповсюдження різних жанрів до того часу невідомої етикетної поезії (поезії з нагоди). Автори новолатинської епіки були твердо переконані, що їхні твори, які нащадки будуть читати упродовж століть, збережуть у віках не тільки імена осіб, яким присвячені, а й імена їх авторів.

Значення і роль новолатинської поезії внаслідок характерного для неї панегіризму в історії літератури довгий час применшувалися, що аж ніяк не пояснювало явища її бурхливого розквіту упродовж століть.

Одним з перших, хто спробував поглянути на панегіризм очима тогочасної людини, був вітчизняний дослідник О. Левицький, який ще наприкінці XIX ст. у своїй невеликій розвідці "Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVI и начала XVII ст." (1896) стверджував, що "дивний і не зовсім пристойний звичай (писати панегірики – авт.) не вважався, однак, таким в ті часи, адже і найдостойніші письменники користувались ним зі спокійною совістю; слід пам'ятати, що панегіризм

[59] У дужках зазначено рік першого видання.

панував тоді в цілій Європі, а особливо в Польщі, звідки він і перейшов в Західну Русь" [Левицкий 1896, с. 1].

Слід звернути увагу і на сучасну переоцінку панегіричної творчості, зокрема, у дисертації І. Помазана "Українська історична поезія епохи Бароко: ґенеза, розвиток, жанрова своєрідність" зазначається, що упродовж періоду з кінця XVI ст. до часів Хмельниччини історична поезія в українському письменстві представлена тільки творами із виразним панегіричним забарвленням [Помазан 1998, с. 26].

Про негативну конотацію латинськомовної панегіричної літератури говорить і Л. Шевченко-Савчинська, яка пропонує по відношенню до поезії епічного жанру, написаної з нагоди визначної події і спрямованої на вшанування певної шляхетної особи, замінити означення "панегірична поезія" на "етикетна" [Шевченко-Савчинська 2005, с. 3].

Про ставлення до панегіриків тогочасної людини красномовно свідчать слова Еразма Ротердамського: "ті, хто гадає, що панегірик – то просто лестощі, певно, не знають, з яким задумом винайшли цей вид письменства велемудрі люди, які мали на меті, аби лихі володарі, бачачи перед собою зразок доброчесності, могли стати кращими, добрі ж були б заохочені, незнаючі – навчені, заблудлі – навернуті, несміливі – підштовхнуті і навіть до решти зіпсуті набули б хоч крихти сорому" [Савчук 1994, с. 103].

Терміном *панегірик* (panegyricum), а також близькими за значенням: *laudatorium*, *encomiasticum* або *apeucticum* означували – згідно з традицією, яка сягала античності, – літературний твір, предметом якого була перебільшена чи ампліфікована похвала особи чи предмета (реальних чи вигаданих, конкретних чи узагальнених). Панегіриком міг бути будь-який (з огляду на жанрову структуру) твір, наприклад, епіграма, епіцедій чи епітафія, епіталама, епінікій, промова, лист, елегія, дедикація або передмова до твору, і багато інших, які зараховувались до етикетної літератури.

Панегірик був широко представлений в давньогрецькій і римській літературі; у першій як γένος ἐπιδεικτικόν, ἐπίδειξις πανηγύρεις, ἐγκωμιαστικαί і т. д., в другій як *genus demonstrativum*, який був представлений в *panegyrici*, *orationes panegyricae*, *laudes*, *laudationes*, *elogia* і т. д.

В епоху середньовіччя і пізніше панегірик став кодифікованою формою, інспірованою риторикою Аристотеля, Цицерона і Квінтіліана, у межах риторичної теорії яких було сформульовано засади конструювання похвали (laus, laudatio) як особи, так і місця чи речі.

Як польські, так і українські дослідники зазначають, що у творчості більшості авторів XVI–XVII ст. значне місце займає *genus panegyricum*. Навіть при першому знайомстві з літературними творами XVI–XVII ст., як друкованими, так і рукописними, дослідник буде вражений великою кількістю в них панегіриків різної форми і виду як поетичних, так і прозових. Майже неможливо зустріти друкованої книги, яка була б цілковито позбавлена панегіричного домішку [Левицкий 1896, с. 1], якщо не в самому тексті, то в передмові чи посвяті.

Зацікавлення панегіриком зростає вже наприкінці XV ст., а в наступному столітті значною мірою захоплює більшість письменників. Першими авторами, які досить досконало володіли латинськомовною панегіричною творчістю, були поети кінця XV – першої половини XVI ст., зокрема Калімах і Павло Русин з Кросна. Численні панегірики характерні і для творчості пізніших латинськомовних авторів: Яна Кохановського, Миколая Рея, Станіслава Оріховського, Мацея Стрийковського, Себастіана Кльоновича та інших.

Про широке розповсюдження панегіричної літератури у своєму дослідженні "Становлення поетичних форм в українській літературі XVII ст." стверджує й український літературознавець В. Крекотень: "Упродовж XVII ст. на Україні культивується етикетна поезія – вірші різних жанрів, що оголошувалися на урочистостях, писалися з приводу тих чи інших подій. Насамперед, це просторі ґратуляційні композиції, первісно проголошувані як декламації, а вже потім художньо вимальовувані чи друковані для презентування адресатам і розповсюдження" [Крекотень 1992, с. 20].

Доказом значного поширення панегіричної творчості в контексті загальної кількості письменницької продукції слугує і кількісний показник збережених на сьогоднішній день панегіриків. Так, польський літературознавець, автор декількох дослі-

джень про панегірики, В. Брухнальський подає порівняльну таблицю кількості панегіриків відносно загальної кількості творів тогочасної літератури. З середини і до кінця XVI ст. простежується постійне зростання кількості панегіриків, зокрема, якщо упродовж 1551–1560 років загалом зафіксовано 586 творів – з них 43 панегірики, що становить 7,3 %, то за період з 1591 по 1600 рік ця пропорція збільшується: 1154 – 229 = 19,8 %, причому кількість панегіриків зростала й надалі, і вже на середину XVII ст. становила майже 40 %. Наприклад, за десятиліття з 1661 по 1670 рік: 1311 – 517 = 39,4 % [Bruchnalski 1975, c. 210].

Про "масове продукування" панегіриків у останній третині XVI ст. говорить і український історик-медієвіст Наталія Яковенко. Так, вона зафіксувала 66 панегіричних текстів лише Острозького осередку, надрукованих між 1553–1657 рр. [Яковенко 2002, с. 239]. Таким чином, базуючись на поданих кількісних показниках, можна з упевненістю стверджувати, що панегірична творчість у кінці XVI – на початку XVII ст. становить не тільки компонент, але і домінанту тогочасного літературного життя.

Не слід забувати й про ще один фактор, який сприяв поширенню панегіричної творчості, цим фактором був читацький попит на такі твори. У суспільному обігу панегірик був не тільки виразом вшанування чи пошани, які складались окремій особі, але й, у більшості випадків, інструментом формування публічної думки стосовно вшанованої особи. Література тих часів виконувала завдання, поставлені їй читацьким загалом, тому панегірик кінця XVI – початку XVII ст., хоч і був написаний за певним шаблоном, з одного боку висловлював певні читацькі сподівання, а з іншого – був реалізацією очікування тих, кому призначався.

Найбільшу роль у розвитку панегіричної літератури тих часів відіграли освіта, яка вчила писати етикетні твори та, не меншою мірою, інститут магнатського меценатства. Навчання ґратуляційно-похвального красномовства було одним із провідних напрямків у тогочасній освіті. Головною метою риторичного навчання було вивчення композиції і стилю похвальних етикетних творів. Усі тогочасні школи прагнули навчити учня створювати і виголошувати промови з нагоди, писати поетичні етикетні твори.

У школах риторику вивчали не лише теоретично, за підручниками, але й практично, "вживу". Учні самі мусили часто писати похвальні вірші і ґратуляції та виголошувати їх напам'ять підчас урочистостей і публічних театральних вистав, на яких тренувалось вміння виступати публічно, виробляли пам'ять, жести і голос [Montusiewicz 1984, с. 203]. По закінченні школи майбутній панегірист, оперуючи вивченим набором панегіричних стандартів "у режимі замалим не автоматичному" [Яковенко 2002, с. 245], в разі потреби, також міг користуватися численними риторичними компендіями і готовими поетичними зразками.

Школи стали своєрідним центром етикетної поезії, яка була скерована передусім на адресу фундаторів, меценатів і опікунів шкіл. Вважалось, що кожен може навчитись в школі вимови і стилю, стати промовцем і поетом. Не слід забувати, що на літературний процес XVI–XVII ст. істотно впливали і латинськомовні поетики, автори яких трактували панегірик або як автономний поетичний жанр, або як наджанрову категорію, дозволяючи використовувати панегіричні елементи у різних літературних жанрах.

Нарешті, тогочасний розквіт панегіричної поезії також пов'язаний і з тими відношеннями, які існували між поетами та їх меценатами. Без коштів останніх автори не могли б видавати свої твори, бо були, як правило, людьми незаможними. Панегірики, які прославляли меценатів, часто з'являлись на замовлення, друкувались і розповсюджувались переважно на кошт зацікавлених. Створюючи поетам сприятливі умови для літературної творчості і фінансуючи видання їх творів, інститут меценатства, тим самим сприяв закладенню фундаменту національних культур [Савчук 1994, с. 103].

Брак спеціальних досліджень і недооцінювання попередніми дослідниками вартості латинськомовних творів XVI–XVII ст. були прямим наслідком "значних розбіжностей у тогочасному і нинішньому сприйнятті художньої літератури" [Шевченко-Савчинська 2005, с. 9]. У свою чергу виникнення і розвиток латинськомовної епіки в Україні XVI–XVII ст. є одним із важливих доказів її входження в європейський культурний процес.

4.1.3. Латинськомовна історична поема Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" у контексті європейської новолатинської поезії кінця XVI – початку XVII ст.

Ім'я польсько-українського поета кінця XVI ст. Симона Пекаліда та назва його латинськомовної поеми "De bello Ostrogiano"[60] [De bello 1600] у вітчизняних та зарубіжних наукових дослідженнях з історії літератури, і зокрема української, майже не згадуються, а якщо й згадуються, то лише спорадично. Причин такого недоліку й своєрідного ігнорування було декілька. У розпорядженні тогочасних дослідників (XIX – першої половини XX ст.) майже не було біографічних даних автора, а його твір "De bello Ostrogiano" став доступний українським вченим і викликав їхнє зацікавлення лише після виходу друком у збірці "Українська поезія XVI ст." [Українська поезія 1987, с. 195–242] українського перекладу[61] (Симон Пекалід. "Про Острозьку війну під П'яткою проти низових") всієї[62] поеми, здійсненого В. Маслюком. Певну роль, звісно, тут могла відіграти неузгодженість у поглядах дослідників на латинськомовну поезію та властивий їй панегіризм, і навіть той факт, що поема написана латиною, що звісно ж значною мірою ускладнювало її доступність.

Більшість із наявних згадок і посилань на особу Симона Пекаліда та його поему подаються не в мовознавчих чи літературознавчих працях, а в дослідженнях з історії України та Польщі і, зокрема, з історії козацьких повстань кінця XVI ст.

Незважаючи на те, що про існування поеми історикам було відомо ще з XIX ст., майже до останньої чверті XX ст. поемою Пекаліда як історичним джерелом українські історики майже не користувались. За винятком посилань на поему в "Історії України-Руси" Михайла Грушевського [Грушевський 1995, с. 180]

---

[60] Повна назва – "De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti". – Cracoviae, In officina Andreae Petricovii, AD 1600. Стародрук поеми фіксується у бібліографії К. Естрайхера [Estreicher 1977, с. 173].

[61] Пізніше цей переклад було видано в численних антологіях, див., наприклад [Українські гуманісти 1995, с. 40–77] та [Слово многоцінне 2006, с. 291–338].

[62] У перекладі пропущено рядки 92–201 з II книги.

згадки і цитування поеми Пекаліда в працях українських істориків з'являються лише в 90-х роках XX ст., зокрема, у праці С. Лепявка "Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні" [Лепявко 1996] та А. Луценка "Метаморфози української еліти" [Луценко 2000]. Найвичерпніше і на сьогодні єдине в українській науці дослідження поеми "De bello Ostrogiano" (не тільки як історичної, але і як літературної пам'ятки) вийшло у 2002 році з під пера відомого українського історика Н. Яковенко. У розлогому нарисі "Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі "De bello Ostrogiano" [Яковенко 2002, с. 157–188] дослідниця подає історико-культурний контекст поеми.

Поема Пекаліда згадується та цитується і в деяких працях культурологічного плану, зокрема у наукових дослідженнях про розвиток освіти на Україні в XVI і XVII ст. Досліджуючи виникнення заснованої Костянтином Острозьким школи, рядки з поеми Симона Пекаліда ще наприкінці XIX ст. цитує видатний дослідник історії церкви та освіти в Україні К. Харлампович [Харлампович 1896, с. 24]. У розділі "Острог як культурний осередок" книги "Історія української літератури" рядки з поеми Пекаліда цитує український літературознавець М. Возняк [Возняк 1992, с. 340–341].

Згадують про Симона Пекаліда та його поему і відомі сучасні українські дослідники культури і освіти. Так, І. Мицько у монографії "Острозька слов'яно-греко-латинська академія" [Мицько 1990, с. 15] та Я. Ісаєвич у науковій розвідці "Licaeum Trilingue". Концепція тримовної школи у Європі в XVI ст." [Ісаєвич 1995, с. 8] наводять, використані Пекалідом для прославлення Острозької школи означення Trilingue Gymnasium та Trilingue Lycaeum, як свідчення високого рівня зазначеної школи.

Згадки про Симона Пекаліда і його поему також знаходимо в деяких польських довідкових виданнях, історико-літературних курсах, енциклопедіях і словниках кінця XVIII – XIX ст. [Estreicher 1977, с. 173; Juszyński 1980, с. 51; Kardaszewicz 1913, с. 138; Wiszniewski 1844, с. 310].

Прізвище Симона Пекаліда і назва його поеми зустрічається і на сторінках праць польських дослідників другої половини XX ст. Але автори досліджень з історії польської літератури і

укладачі хрестоматій, як і їхні попередники, обмежуються лише згадками[63] імені Пекаліда і назви його історичної поеми.

На незаперечну і оригінальну історичну вартість змісту поеми, оскільки вона є важливою історико-літературною пам'яткою кінця XVI ст. і містить чимало цікавих фактів з історії, вказує польська дослідниця К. Чиж [Czyż 1974 (II), с. 327]. Її стаття (обсягом близько 30 сторінок) "Szymon Pękala, poeta polsko-łaciński XVI w. i jego twórczość" у двох частинах (I – "Osoba autora w świetle dotychczasowych badań" та II – "Zapożyczenia z autorów klasycznych w "De bello Ostrogiano"), надрукована у 1974 році в польському науковому журналі "Meander" [Czyż 1974 (I); Czyż 1974 (II)], стала першою і чи не єдиною (із суто філологічних) спеціальною науковою розвідкою, присвяченою як особі автора поеми, так і самому джерелу.

У статті, яка відрізняється всебічністю фактографічного аналізу (положення і висновки зазначеного дослідження базуються на джерельній основі, матеріалах польських архівів, ціла низка документів з яких вводяться у науковий обіг уперше), К. Чиж досить докладно, зважаючи на брак біографічних джерел, висвітлює біографію Симона Пекаліда, уточнює деякі моменти його життєвого шляху та відомості про оточення поета, а також здійснює короткий літературний аналіз його історичної поеми "De bello Ostrogiano" [Czyż 1974 (I); Czyż 1974 (II)].

В українських історико-культурних і літературознавчих працях згадки про Симона Пекаліда та його поему з'являються лише у другій половині XX ст. Починаючи з досліджень І. Голенищева-Кутузова, який у своїй праці "Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия)" (1963), згадуючи про Симона Пекаліда, наводить цитату з праці К. Харламповича [Харлампович 1896, с. 24] стосовно Пекаліда та його поеми [Голенищев-Кутузов 1963, с. 182], поет часто згадується у працях дослідників історії української літератури і, зокрема, латинськомовної, кінця XVI – початку XVII ст.

Пильну увагу привертала творчість Симона Пекаліда й авторів праць з історії української літератури, в яких, хоч і побіжно,

[63] Перелік праць польських дослідників XIX ст. у яких згадується особа Симона Пекаліда досить вичерпоно поданий у статті К. Чиж [Czyż 1974 (I), с. 67–69].

але згадується прізвище Симона Пекаліда і його поема "De bello Ostrogiano". На сторінках однієї з праць такого типу, "Української літератури XIV–XVI ст." [Українська література 1988], поему Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" названо одним із "найпомітніших здобутків українських новолатинських поетів" [Українська література 1988, с. 14].

Важливо відзначити, що місце і роль епічної поезії Симона Пекаліда в історії української літератури вперше визначив відомий український літературознавець В. Яременко, який ще у 1987 році наголошував, що поема Симона Пекаліда взагалі і її художні достоїнства, зокрема, потребують спеціального дослідження [Українська поезія 1987, с. 24]. На його думку, історична поема Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" стоїть "осібно серед суцільного масиву новолатинської літератури XVI ст.", "бо походить із зовсім іншого середовища", оскільки написана при дворі князів Острозьких і "своєрідно завершує окремий літературний період у розвитку давньоукраїнської літератури – український літературний Ренесанс" [Українська поезія 1987, с. 24].

На осібне значення поеми в історії української літератури як першої латинськомовної поеми, "поява й контекст якої були пов'язані вже не з призвичаєною до латини Галицькою Руссю, а з Волинню" вказує і Н. Яковенко [Яковенко 2002, с. 157].

Варто згадати і дисертацію українського літературознавця І. Помазана "Українська історична поезія епохи Бароко: ґенеза, розвиток, жанрова своєрідність", який поему Симона Пекаліда називає "одним з найбільш цікавих історичних творів кінця XVI ст." [Помазан 1998, с. 26].

Характерною особливістю наукових праць (які в тій чи іншій мірі стосуються постаті Симона Пекаліда) більшості як польських, так і українських вчених є певна недооцінка творчості поета. Дослідники і науковці кінця XIX – початку XX ст., як правило, не виходять за межі констатації певних фактів і не заглиблюються у їх інтерпретацію.

Симон Пекалід (Simon Pecalides, Шимон Пенкаля, Пекаліус, Пенкальський), народився близько 1567 р. у м. Олькуші (Польща), у родині міського радника Тобіаша Пенкалі та Анни Старчиновської і, ймовірно, був їх старшим сином [Czyż 1974 (I), с. 70].

Після закінчення олькушської школи, Симон Пекалід у 1585 році записався до Краківського університету, а у 1589 р. отримав ступінь бакалавра мистецтв, про що у списках випускників університету було зроблено відповідний запис з допискою: *Ruthenus factus* (фактично русин, став русином) [Czyż 1974 (I), с. 71].

Після навчання у Кракові Симон Пекалід у 1595–1600 рр. ймовірно перебував в осередку князів Острозьких, передусім під впливом православного князя Костянтина, оскільки князь Януш був католиком [Czyż 1974 (I), с. 73]. Однак брак біографічних джерел не дозволяє з цілковитою впевненістю стверджувати, хто ж насправді був літературним натхненником Симона, Костянтин чи Януш, оскільки як перший, так і другий, були однаково зацікавлені у появі такої поеми [Czyż 1974 (I), с. 74–75].

Слід відзначити, що у питанні, хто був патроном Симона Пекаліда і замовником написання його поеми, серед дослідників спостерігаються кардинально протилежні точки зору. Зокрема, польський дослідник Й. Новак-Длужевський стверджує, що поема Симона Пекаліда була "замовлена безперечно Янушем Острозьким" [Nowak-Dłużewski 1971, с. 61], а на думку українського дослідника В. Микитася, Симон Пекалід був придворним поетом князя Костянтина Острозького [Микитась 1994, с. 28–29].

Перебування Симона Пекаліда в Острозі не заперечують й інші дослідники [Кулаковський 1997; Маслюк 1983; Ясиновський 1995], зокрема український історик Н. Яковенко, наводячи декілька аргументованих доказів, стверджує, що поема "De bello Ostrogiano" написана саме в Острозі [Яковенко 2002, с. 160–161].

Про подальші віхи життя Симона Пекаліда можна здогадуватись лише на основі його творів. Після виходу у Львові у 1601 році "Epithalamium", другого і останнього з відомих на сьогоднішній день творів Симона Пекаліда, ми не маємо документальних підтверджень про подальше життя поета і дату його смерті. К. Чиж припускає, що Симон Пекалід помер ще замолоду, у розквіті сил, незадовго після 1601 року [Czyż 1974 (I), с. 75].

Ще одним питанням, яке слід розглянути детальніше, є з'ясування семантичного наповнення словосполучення *Ruthenus factus* – дописки в книзі університетських записів. Вважаємо це важливим, оскільки в трактуванні питання, який смисл мало це

визначення для Симона Пекаліда та його сучасників, а також пізніших поколінь, між дослідниками спостерігаються значні розходження.

Передусім варто відзначити, що більшість українських літературознавців, які торкалися цієї проблеми (І. Голенищев-Кутузов, В. Дорошкевич, Г. Нудьга, В. Шевчук, В. Литвинов), трактують додаток Ruthenus передусім як етнонім. На думку вказаних дослідників, "Русин" – це ясна вказівка на українське чи білоруське походження і відповідну національну самосвідомість того чи іншого культурного діяча. Саме ця дописка і дозволила більшості українських літературознавців і, зокрема В. Яременку [Українська поезія 1987, с. 23], В. Микитасю [Микитась 1994, с. 18], В. Крекотню [Крекотень 1992, с. 23], вважати Пекаліда українським письменником.

Наприкінці XVI ст., на відміну від пізніших часів, означення Ruthenus не завжди вказувало на українця, особу українського походження. У ті часи, хоч і мало значення місце народження чи проживання в конкретній країні чи регіоні, але цьому не надавалось першорядного значення.

Польська дослідниця К. Чиж висуває припущення, що особа, яка дописала Ruthenus factus біля прізвища Симона Пекаліда, мала на увазі зраду католицького визнання і служіння іновірцям, або, принаймні, підтримування контактів з іновірцями. До такого висновку дослідницю, передусім, підштовхнув той факт, що Костянтин Острозький був відомим поборником православ'я [Czyż 1974 (I), с. 74].

Таке припущення К. Чиж викликає сумніви, адже ознакою тих часів була релігійна толерантність [Antologia poezji łacińskiej 1996, с. 17]. Двір Острозьких був релігійно відкритий, однаковою мірою наповнений як православними, так і протестантами. У ті часи релігійне віросповідання не відігравало надто великої ролі, головною рисою була вірність служіння. На думку Н. Яковенко, таке навернення Пекаліда на православ'я було маловірогідним, бо "по-перше, як добре видно з тексту "De bello Ostrogiano", поет служив не князю Костянтину, а його синові-католику Янушу, а по-друге, міг винести протестантські симпатії ще з рідного дому [Яковенко 2002, с. 159].

Дописка Ruthenus не може бути єдиною і безсумнівною підставою, щоб стверджувати, що Симон Пекалід був навернений на православ'я. Одним із факторів, який міг би спричинити ототожнення особи неукраїнського походження з означенням Ruthenus – було середовище, яке оточувало певну особу, і певною мірою, стосовно Симона Пекаліда, тенденції його творчості. На думку Н. Яковенко, "той факт, що поема Пенкалі була свого роду маніфестом "руського" патріотизму (а точніше, "острозького" …), давав достатньо підстав стверджувати, що її автор "став русином" [Яковенко 2002, с. 159].

Не слід відкидати з поля зору і найпростіше, а на нашу думку і найвірогідніше, пояснення появи дописки Ruthenus factus, яким є звичайна вказівка на те, що Симон Пекалід став жити на Русі.

Бібліографічні джерела фіксують лише два поетичних твори авторства Симона Пекаліда, це латинськомовна панегірична історична поема "De bello Ostrogiano" (Краків, 1600) та невеликий (обсягом у 6 аркушів) віршований панегірик з нагоди шлюбу Єлизавети Заславської з Яном Щасним Гербуртом "Epithalamium in nuptiis … Ioannis Foelicis Herbult … et … Elizabetae Zaslavianae de Ostrog" [Epithalamium 1601], що був опублікований у 1601 р. у Львові[64]. Залишається нез'ясованим, чи були написані інші твори, але їх доля, якщо вони були написані, залишається невідомою. Так, у кінці "De bello Ostrogiano" автор заявляє про своє бажання написати ще низку творів: In decus omne tuum posthac graviore cothurno / Ibimus, Aonio versu tua facta canentes, / Tarnoviusque meis quondam celebrabitur Odis, / Et comes alta petet retulantis sydera coeli. [De bello. IV, 188–194][65] – "Прийде ще час, і піднімемось ми на ще вищі котурни / Й всі твої славні діяння опишем на лад аонійський, / В одах моїх прославлятися буде колись ще Тарновський / І, як супутник мій, в небі високім зірок він досягне"[66].

Латинськомовна поема Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" вийшла друком у Кракові у 1600 р. На титульній сторінці

[64] Вказана епіталама фіксується у бібліографії К. Естрайхера [Estreicher 1977, с. 173] і в каталозі Я. Запаска і Я. Ісаєвича [Запаско 1981, с. 33].

[65] Цитується за стародруком [De bello 1600]: перша цифра вказує на номер книги, друга – на номер рядка.

[66] Тут і далі (якщо не зазначено інше) подається переклад В. Маслюка за виданням [Українські гуманісти 1995, с. 40–77].

стародруку крім зазначення назви поеми, її автора та місця видання: De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis, libri quattuor a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti. Cracoviae, in officina Andreae Petricovii. Anno Domini, 1600 ("Про Острозьку війну під П'яткою з Низовцями, чотири книги написані Симоном Пекалідом бакалавром мистецтв. У Кракові, у друкарні Анджея Піотрковчика. Року Божого, 1600"), знаходиться віршований напис-цитата, своєрідний епіграф: Omnia peruersum tentat corrumpere pectus, / Sed metuat, nimbos alieno admittere coelo – "Все намагається знищити серце зрадливе, одначе / Бурю в небо чуже посилати нехай бережеться".

Слід зазначити, що ім'я та прізвище автора, зазначене у титульному написі поеми як *Simon Pecalides*, до появи наукової розвідки польської дослідниці К. Чиж трактувалось дослідниками як "Пенкальський", тоді як справжнє прізвище поета – Пенкаля [Czyż 1974 (I), с. 69].

На зворотному боці титульного аркуша знаходиться зображення герба Острозьких і вірш грецькою мовою (12 рядків), що його супроводжує. Автор вірша, а також мета його написання зазначені у верхній частині стародруку над зображенням герба: *ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΑΡΧΙΔΙΑΚΟΝΟΥ. ΕΙΣ ΤΩΝ ΕΚΛΑΜΠΡΩΤΑΤΩΝ ΤΗΣ ΟΣΤΡΟΓΙΑΣ ΣΗΜΕΙΩΝ* – "(Вірш) Архідиякона Кипріяна. На прославлення герба Острозьких".

Текст поеми написаний дактилічним гекзаметром і складається з чотирьох різних за обсягом частин, які автор називає "книгами" (liber): *liber primus* містить 675 рядків, *liber secundus* – 380, *liber tertius* – 445 і *liber quartus* – 194, загалом текст поеми нараховує 1694 рядки.

Досить докладні часові рамки написання "De bello Ostrogiano" можна встановити на підставі самої поеми. Знаючи, що описана в поемі битва під П'яткою відбулася 2 лютого 1593 року, а Острозька школа, похвалу якій Пекалід вміщує у своєму творі, була заснована, близько 1595 року, часові рамки написання поеми можна звузити до 1595–1600 рр. [Czyż 1974 (I), с. 73]. Таким чином, залишається невідомим, чи текст поеми був написаний у 1600 році, чи раніше, у 1593 р. Ймовірно, що поема була написана невдовзі після самої битви, тобто у 1593 році [Яковенко 2002, с. 162].

4.1.4. Безперервність латинськомовної поетичної традиції: imitatio antiquorum

Досліджуючи поему Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" під кутом зору її залежності від античних авторів, можна побачити, що головним взірцем, якщо йдеться про стиль, мову і поетичну техніку, є, безперечно, Вергілій, адже на сторінках поеми часто трапляється не тільки дослівне використання окремих словосполучень чи цілих рядків, взятих з поезій Вергілія, але і дуже часте адаптуванням його мови і стилю до потреб нової поеми.

Уже перший рядок поеми Симона Пекаліда свідчить про взірцевий для автора поетичний твір. Так, поема починається майже таким самим рядком як і Вергілієва "Енеїда", пор.:

1. ***Arma virosque cano*** *devictos a Catharactis* ... [De bello. I, 1] "Славлю я зброю й мужів з-за порогів, розбитих у битві …";

2. ***Arma virumque cano,*** *Troiae qui primus ab oris* ... [Aen. I, 1][67] "Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої …"[68].

Поема "De bello Ostrogiano" є до певної міри наслідуванням найвідомішої з поем Вергілія – звідси й активне використання в ній художніх засобів, властивих античному героїчному епосові.

Виникає запитання, чи випадковим був вибір античних творів у XVI–XVII ст., можливо до цього спричинили інші чинники. Це запитання викликає ще одне: чому взагалі звертались до античних текстів, що в них шукали? І зрештою, цікаво, як читачі інтерпретували і сприймали окремі античні тексти.

У літературно-теоретичній думці XVI–XVII ст. домінували принципи естетики тотожності, – визначення античності як норми і взірця, яка передбачає необхідність навчання у древніх і обов'язкове їх наслідування, посилання на авторитети та приклади, що вже набули статусу канонічних, підкорення індивідуальної творчості літературній традиції, – це стверджували всі тогочасні поетики й естетичні трактати [Андрієнко 1997, с. 132; Наливайко 1988, с. 80]. Гуманісти опрацювали цілу теорію наслідування, усталили засади так званого imitatio antiquorum, що найяскравіше проявилось саме в новолатинській поезії, яка в

[67] Тут і далі цитується за [Vergilius 1903].
[68] Тут і далі цитується за [Вергілій 2003] (пер. з лат. М. Білика).

своїй ґенезі і розвитку цілком залежала від наслідування класичних взірців [Budzyński 1985, c. 5].

Про наслідування як про один із центральних постулатів літератури гуманізму та один із найважливіших принципів поетичної композиції у праці "The poetics of imatatio" говорить і Ендрес Кліффорд, один із зарубіжних дослідників новолатинської літератури [Clifford 1985, c. 460]. Тогочасні поетики визнавали за автором право і обов'язок наслідувати римські зразки, крім того, у літературній практиці тієї доби імітація античності стала не однією з багатьох, а єдиною методою, яка зобов'язувала тогочасних авторів [Budzyński 1985, c. 16]. Наслідування було обов'язковим чинником творчості і разом з тим її основою [Cytowska 1956, c. 77]. Наслідування античних авторів проповідували як найвищу досконаліть, і таким чином, воно ставало виправданим.

Новим стає також саме поняття наслідування. Так, у ті часи, коли античність скрізь постулювалась як взірець, розглядались способи наслідування, описувались правила, вирішувалось, кого з авторів вибрати в якості ідеалу. Наслідування стало центральним пунктом одного з найвидатніших ренесансних трактатів з поетики "Poetices libri septem" відомого теоретика XVI ст. Юлія Скалігера, за визначенням якого (*…iam saepe dictum est imitationem universae poeseos finem esse…*[I, 5][69]) поезія повністю базується на наслідуванні. У ще одному з найвідоміших середньовічних посібників з поетики, зокрема в "Institutio poetica" Якоба Понтана у розділі "De imitatione", безапелятивно стверджується, що у написанні героїчної поеми слід наслідувати Вергілія [Institutio 1965, c. 14].

Певні елементи з творів античних авторів використовувались не тільки як стилістична оздоба чи прояв ерудиції автора, але і як важливі та поважні аргументи, що свідчило про довіру, яку виказували стародавньому досвідові в царині моралістики і філософії [Bieńkowski 1976, c. 109–110]. У стародавній традиції також шукали підтвердження власних думок і припущень, черпали з неї основні зразки [Некрашевич-Короткая 2009; Шкурдзюк 2002] і твердження, які ставали зародками подальших, вже

[69] Scaliger J. C. Poëtices libri septem. – Lugduni, 1561. Цит. за [Скалигер 1980, с. 512].

власних, поглядів. У сфері новолатинської літератури з'явилося також почуття певного замкненого кола можливих до застосування форм і виразів, певне перенасичення тими самими, (хоча певною мірою новими, оскільки вживались в інших позиціях), мотивами і формулюваннями [Imitacja 1990, с. 346].

Встановлено, що наслідування окремого римського поета було безпосередньо пов'язане з вибором жанру твору та відповідної метричної форми [Szczerbicka-Ślęk 1973, с. 115]. Теоретики ренесансного поетичного мистецтва проводили відбір та ієрархізацію античних авторів. Згідно з їх вказівками, автор, який писав, наприклад, епос, повинен був обов'язково взяти за взірець "Енеїду" Вергілія [Antologia poezji łacińskiej 1996, с. 26], яка в епоху Відродження вважалась головним зразком поезії взагалі.

"Уже римські поети корилися перед величчю генія-провісника з Мантуї і не вагалися, коли наслідували в своїх творах деякі особливості, властиві його епосові" [Jezierski 1891, с. 161], – і тим виразнішим мав бути вплив Енеїди на творчість новолатинських поетів і, зокрема, Симона Пекаліда, який разом зі своїми сучасниками, очевидно, поділяв погляд про неперевершеність Вергілія, а крім того, писав поему, зміст якої в багатьох аспектах був суголосний римській. Не слід забувати, що Вергілій аж до нових часів вважався геніальним творцем і незрівнянним майстром художнього епосу, його твори, передусім "Енеїда", вважались недосяжним взірцем для наслідування, як з огляду на композицію, так і на будову, техніку вірша і мову [Рузина 2005, с. 322].

На користь того, що головним епічним взірцем для поетів епохи Відродження була "Енеїда" Вергілія існує багато доказів. Так, якщо поглянути на приватні книжкові зібрання цієї епохи, то можна побачити, що їх кількісний і якісний склад є свідченням того, що твори Вергілія, Овідія і Горація знаходились в шафах чи не кожного тогочасного збирача [Cytowska 1956, с. 74]. "Енеїда" в ті часи читалася за виданнями, в яких, окрім тексту, були філологічні, міфологічні, історико-географічні коментарі. "Енеїда" з такими коментарями могла бути для пересічного тогочасного читача початковою енциклопедією знань про античний світ, а також підручником з латинської лексики, синтаксису тощо.

Поширеному в XVI–XVII ст. в новолатинській літературі явищу наслідування (імітації) сприяло тогочасне переконання, що поезії можна "навчитись" завдяки вправам і вказівкам, які подані в підручниках з поетики [Bieńkowski 1976, с. 18]. Таким чином, основною умовою процесу, в якому поставав поетичний твір, був не стільки талант автора, хоч він якнайбільше сприяв творчості, скільки теоретичні знання, правила та систематичні вправи.

Підставою для ознайомлення з античністю для людей епохи Відродження була тогочасна програма гуманістичної освіти, яка, окрім ознайомлення з латиною, давала певний набір знань про давнину, а також навички читання античних, передусім римських, авторів, навички підшукування для власних тверджень грецьких та римських прикладів. Для великої кількості освіченого суспільства основою рецепції античних творів були знання про античність, винесені зі школи [Bieńkowski 1976, с. 16]. Такі знання походили частково з читання оригінальних античних текстів (які входили до складу так званого шкільного канону), частково зі шкільних словників та енциклопедій, підручників та компендіїв.

Методика вивчення латинської мови не через абстрактне завчання тонкощів її граматики, а через засвоєння прикладів з античної літератури була суголосна ідеї, "окультурювання" душ на взірцях античності [Яковенко 1997, с. 12] – головного, в уявленні гуманістів, джерела пізнання доброчесних звичаїв, які вдосконалюють і прикрашають людину. У практиці гуманістичної школи така методика розробки техніки детального аналізу та наслідування стилістичних канонів античності носила спеціальну назву – imitatio antiquorum.

Поняття "наслідування" ще в античні часи трактувалось досить умовно. Так, уся IV книга "Енеїди", за коротким свідченням Сервія, була "перенесена" Вергілієм із "Аргонавтики" Аполлонія Родоського, тільки тому, що в ній у Аполонія описувалось кохання Медеї до Ясона, а у Вергілія – кохання Дідони до Енея. Тому, не дивно, що за такого умовного трактування наслідування, один із ранніх критиків Вергілія назбирав декілька книг "вкраденого" Вергілієм у Гомера та інших поетів [Гаспаров 1978, с. 193].

Популярності творів Вергілія до певної міри сприяли шкільні програми, про що найкраще свідчить той факт, що серед поетичних творів, які викладались, наприклад, у Краківському університеті (а саме там навчався Симон Пекалід), найчастіше викладали твори Вергілія [Kumaniecki 1930, с. 248].

Не викликає сумніву, той факт, що твори Вергілія справили величезний вплив на все європейське духовне життя. Коріння цього впливу слід, очевидно, шукати в системі римської освіти, в граматичних школах якої основне місце відводилось поезії Вергілія. Учні, багато з яких знали всю "Енеїду" напам'ять [Циганок 1999, с. 67], завчали його вірші, форми, звороти, якими пізніше оперували як своїми власними. Ще в античну епоху і пізніше твори Вергілія були предметом досліджень тогочасних філологів, граматиків та риторів.

Вергілій став "класиком" ще в античну епоху: для усієї наступної римської поезії були характерні численні запозичення із творів Вергілія, а в римській школі на зразках його творів вивчали мову і стиль. Улюбленим поетом Вергілій залишався в епоху Відродження і к Латинська мова середніх віків, як слушно зазначав Латинська мова середніх віків, як слушно зазначав ласицизму, під знаком "наслідування" творів якого розвивалась уся тогочасна епічна поезія. Якби твори Вергілія не збереглись, їх "можна було б майже повністю відновити за цитатами" [Тронский 2005, с. 384], оскільки в середньовічну епоху його твори постійно тлумачили і цитували.

Не менше значення має і той факт, що тогочасні автори і читачі отримували якщо не однакову, то дуже схожу освіту. Так, у даному випадку, наслідування "Енеїди" Вергілія у поемі "De bello Ostrogiano" певною мірою можна трактувати як спосіб зав'язати контакт з читачем, який, таким чином, міг разом з автором брати участь у своєрідній літературній грі. Умовою участі в такій грі було зрозуміння і прийняття "угоди" [Барт 1980, с. 311], яка полягала у формуванні додаткового порозуміння з читачем за посередництвом коду наявних в тексті літературних алюзій до поеми Вергілія. Таке порозуміння залежало як від таланту автора, так і від рівня освіченості читача. Адже основу тексту складає не лише його внутрішня закрита структура, яка підда-

ється об'єктивному дослідженню, а і його вихід в інші тексти та інші коди [Барт 1980, с. 311].

Про транформацію "епічного коду" в епічну традицію, яка відбулася завдяки поезії Вергілія і що найбільш яскраво відобразилось у новолатинській поезії говорить і відомий дослідник Ганс-Ерік Йоганнсон у праці "Poetics and Ideology in Neo-Latin Poetry" [Johannesson 2003, с. 298]. У тогочасному епосі інтертекстуальні посилання відбуваються не тільки на засадах простого наслідування форми чи змісту, а також є до певної міри літературною грою і діалогом з попередніми текстами. Так, досліджуючи тогочасний принцип наслідування, крім питання, звідки були запозичені окремі елементи, має цікавити й інше питання: що вони означають і яке місце займають в структурі твору та яку роль відіграють в його семантичному оснащенні. Крім того, як належить сприймати запозичення з епосу Вергілія, а особливо, чи належить їх вважати свідомим наслідуванням, чи лише випадковим, тобто наслідуванням-звичкою.

У тогочасній поезії зосередження уваги на досконалості мови і стилю наслідуваних взірців спрямовувало імітацію головним чином на збагачення формальної структури твору. Завдяки ґрунтовному ознайомленню з мовою і стилем класиків поет намагався осягнути їх формальну досконалість. Порівняння аналогічних сцен і описів дозволяє припустити, що Пекалід, широко використовуючи твори Вергілія (запозичуючи окремі елементи структури "Енеїди" і, як правило, утримуючись від запозичення готових віршових рядків), намагається бути самостійним. Але не дивлячись на таке прагнення, в поемі фіксується незначна кількість лексичних запозичень, які зустрічаються як на початку, так і в середині чи кінці віршового рядка.

Аналізуючи зафіксовані у поемі Пекаліда запозичення з римської епіки, можна зробити висновок, що вони частково є випадком свідомого наслідування, частково випадкового. Свідомі наслідування помітні в композиції, а саме: в батальних описах, характеристиках персонажів, в їх промовах, в інвокаціях до муз і т. ін., і зрештою в тих рядках, які за формою і змістом є повтореннями відповідних рядків з римського епосу. До випадкових наслідувань можна зарахувати ті вирази і рядки, які за формою і

змістом лише частково відповідають античним зразкам, – це так звані ремінісценції з прочитання, які свідчать про обсяг прочитаних автором античних творів, його літературну культуру, чи зрештою про міру опрацювання творів, з яких походять запозичення.

В історичній поемі "De bello Ostrogiano" Симона Пекаліда найпомітнішими є запозичення цілих (без змін) рядків з "Енеїди" Вергілія, наприклад:

1. *Fare age, quis primae commisit semina pugnae?*
Virtutesque virosque, aut tanti incendia belli?[70] [De bello. I, 14–15].

2. *Quis genus Aeneadum, quis Troiae nesciat urbem,*
Virtutesque virosque, aut tanti incendia belli[71] [Aen. I, 565–566],

або окремих гемістихів, наприклад:

1. *Graecia Pelidas monstrat,* ***duo fulmina belli***
Scipiadas fortes, Romana potentia iactat?[72] [De bello. I, 543–544].

2. *Quis Gracchi genus, aut geminos,* ***duo fulmina belli,***
*Scipiadas, cladem Libyae ...*73 [Aen. VI, 842–843].

Іншу групу становлять майже дослівні (з незначними змінами) запозичення, наприклад:

1. ***Arma virosque cano*** *devictos a Catharactis ...*[74] [De bello. I, 1–3].

2. ***Arma virumque cano****, Troiae qui primus ab oris ...*[75] [Aen. I, 1].

Такі запозичення виступають або окремо, як поодинокі вкраплення в тексті "De bello Ostrogiano", або, що трапляється частіше, виступають повністю або фрагментарно разом з сусідніми рядками взірця. Прикладом такого запозичення можуть слугувати запозичення кінцівок одного рядка і початку наступного:

1. … *Furta ruunt, densas* ***acies, mediosque per ignes***
Iuvenere viam: *nam vivida pectora bello ...*[76] [De bello. III, 44–45].

---

[70] "Ну ж, розкажи, хто посіяв насіння найпершої битви, / І про мужів, про їх доблесть, чи про пожежі воєнні".

[71] "Роду Енея людей хто не знає чи города Трої? / Хто не чував про хоробрих мужів, про пожежу воєнну?".

[72] "Греція славить Пеліда, а римська могутність гордиться / Дуже двома Сціпіадами, воями грізними в битвах".

[73] "Хто про рід Гракха, або Сціпіонів, два громи воєнні, / Лівії згубу, не скаже?".

[74] "Славлю я зброю й мужів з-за порогів, розбитих у битві …".

[75] "Ратні боріння й героя вславляю, що перший із Трої …".

[76] "… Вони крадькома на шеренги густі наступали, / Шлях крізь вогонь собі навіть знайшли ці серця войовничі".

2. *... Troia viros? Medias* ***acies mediosque per ignis***
Invenere viam. *At, credo, mea numina tandem ...*[77] [Aen. VII, 296–297].

В окрему групу можна виділити запозичення самих тільки початків чи кінцівок рядка. Але такі запозичення важко ідентифікувати, оскільки не можна цілковито стверджувати, що в таких випадках за взірець слугувала саме "Енеїда" Вергілія, адже Симон Пекалід, як і Вергілій користувався тією ж поетичною латинською мовою. Тому не дивно, що в обох поемах можна помітити ідентичні вирази, хоча трапляються запозичення, які можна кваліфікувати як запозичення, безсумнівно, саме з Вергілія [Czyż 1974 (II), c. 314].

У поемі Пекаліда фіксуються також місця, які побудовані за зразком центону (гемістихи або їх частини, взяті з різних місць твору-взірця, поєднуються в один рядок), наприклад:

1. ***Fit strepitus****, ingens* ***ferit aurea sydera clamor***[78] [De bello. III, 83].
2. ***Fit strepitus*** *tectis, vocemque per ampla volutant*[79] [Aen. I, 725].
3. *... Femineis ululant;* ***ferit aurea sidera clamor*** *...*[80] [Aen. II, 488].

У численних запозиченнях з "Енеїди" можна побачити й інші зміни, наприклад, переміщення окремих слів з одночасною вставкою між ними нових, які змінюють їх семантику:

1. *Convenere,* ***dolor*** *quos tantum* ***armavit in hostem*** *...*[81] [De bello. II, 348].
2. *Facta viri mixtus* ***dolor*** *et pudor* ***armat in hostis***[82] [Aen. X, 398].

Розглянуті приклади засвідчують, що Пекалід, звертаючись до лексичного матеріалу античного джерела, як правило, використовує окремі слова, ставлячи їх в іншому порядку, змінюючи форму чи замінюючи їх синонімами.

Як зазначає польська дослідниця К. Чиж, у поемі Пекаліда процес імітації простежується не тільки в межах запозичення

---

[77] "… Троя й в пожарі мужів не спалила? Крізь січу й вогненне / Море знайшли вони шлях. І чи маю я вірить, що, врешті …".
[78] "Шум учинився, і крик долітав до зірок золотавих".
[79] "Гомін пішов по палаті, в просторих світлицях лунає …".
[80] "… Зойк і ридання жіночі в просторих лунають світлицях, / Крики до зір золотих долітають".
[81] "Йшли сюди ті, кому зброю дало проти ворога горе …".
[82] "Разом і сором, і біль аркадських озброїли воїв …".

окремих рядків чи уривків, а й на рівні фразеології [Czyż 1974 (II), с. 326]. Наслідування охоплює всю структуру поеми: від рівня лексики до викладу фабули, адже тогочасний принцип imitatio antiquorum стосувався не лише мови, а й стилю, композиції та тематики античних джерел.

Вплив "Енеїди" Вергілія на поему Пекаліда не обмежується запозиченнями і ремінісценціями, а відображається також на композиції та поетичних засобах поеми. Так, у композиційній схемі поеми "De bello Ostrogiano" досить виразно простежується першовзірець – "Енеїда" Вергілія, з якої Пекалід переносить до своєї поеми іноді ще й колізії [Яковенко 2002, с. 166]. Однак, тут спостерігається більша самостійність автора, а також прагнення до оригінальності.

Досліджуючи ступінь імітаційної залежності твору, одночасно слід окреслювати і ступінь його оригінальності. Проте важко оцінювати твори давньої літератури за сучасними критеріями, – при їх аналізі слід брати до уваги тогочасний історичний контекст, звертати увагу на роль, яку ці твори відігравали в час написання, і на їх сприйняття тогочасним читачем. Така оцінка не завжди є простою і однозначною. Потрібно взяти до уваги, що Симон Пекалід був творінням своєї епохи, і такі запозичення і наслідування можна простежити у всіх сучасних йому поетів, які писали подібні поеми [Szczerbicka-Ślęk 1973, с. 182].

Доводячи тотожність використання окремих слів, фраз, а то й цілих рядків із Вергілієвої поеми, не слід забувати, що "на той час такі запозичення вважали не гріхом, а ознакою досконалості стилю" [Яковенко 2002, с. 166]. Переказ фактографічної інформації не був головною метою творців тогочасних епосів, – на межі XVI–XVII ст. перевагою поетичного твору вважалось вміле використання *imitatio antiquorum*. Тому поема "De bello Ostrogiano" Симона Пекаліда – це, до певної міри, вияв ерудиції автора, "поета-вченого" (poetae docti), у якому він наочно проілюстрував зміст тогочасної гуманістичної освіти. Вказані риси поетики аналізованого жанрового різновиду, свідчать про цілком ренесансне прагнення автора поєднати кращі надбання античної дохристиянської міфології й мистецтва із християнським світоглядом, який становив основу його поетичного світосприйняття.

4.2. Фонетико-орфографічні особливості новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.

Незважаючи на те, що латинській мові кінця XVI ст. не відповідала жодна мовна спільнота, в її орфографічній та фонетичній системах спостерігаються ознаки динаміки мовного життя: звукові і графічні зміни; запозичення і подальша асиміляція іншомовного фонетико-графічного матеріалу, більшість з яких сягають своїм корінням пізньої античності та народної латини. З одного боку, латина кінця XVI ст. була логічним продовженням класичної, яка внаслідок специфіки її рецепції не складала оформленої цілісності, з іншого, внаслідок тісних міжмовних контактів латина не могла уникнути модифікацій, зумовлених засвоєнням низки фонетичних, граматичних і лексичних особливостей української мови.

За умов такої диференціації значну роль відігравав високий рівень засвоєння писемної (літературної) норми, зумовлений як загальнокультурними обставинами, так і особистими здібностями індивіда. Манера та особливості у використанні латини визначалися передовсім рівнем її знання, що призводило, з одного боку, до наслідування високих латинських взірців, з іншого, до насиченості оказіоналізмами і варваризмами. Але навіть якщо рівень володіння латиною був цілком задовільний, певною мірою давав знати про себе постійний вплив рідної мови.

Дослідження фонетико-орфографічних особливостей латини кінця XVI ст. на українських теренах видається досить актуальним у контексті тверджень дослідників латини інших територій. Так, дослідник средньовічної латини Даг Норберг наголошує на тому, що вимова середньовічної латини досить сильно відрізнялася залежно від регіону і часу [Norberg 1980]. На цьому ж наголошують і автори опрацювань фонетичних особливостей середньовічної латини з інших регіонів, зокрема: польського – Кристина Вейссенгоф-Брожкова "Studia nad łaciną średniowieczną w Polsce" [Weyssenhoff-Brożkowa 1998], чеського – Яна Нехутова "Středověká latina" [Nechutová 2002] і Анешка Відманова "K výs-

lovnosti a grafice středověké latiny w Čechách" [Vidmanová 1969], скандинавського – Магнус Хаммарстрьом "Glossarium till Finlands och Sveriges Latinska Medeltidsurkunder" [Hammarström 1925], німецького – Петер Штоц "Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters" [Stotz 1996].

Вважається, що латина кінця XVI – початку XVII ст. як в Україні, так і в усій Європі була мовою вченою, яка не мала свого природнього мовного життя, і тому не повинна була мати свого фонетичного розвитку. Саме тому один із найвідоміших шведських неолатиністів М. Хаммарстрьом вказує на те, що всі фонетичні явища, які можна простежити в латинській мові, потрібно пояснювати, виходячи безпосередньо з її графіки (написання) [Hammarström 1925, с. 6]. Орфографія навіть у класичній латинській мові не була усталеною і стабільною системою, і античні граматики часто не доходили згоди в поясненні певних явищ і правил орфографії.

При дослідженні фонетико-орфографічних особливостей латини кінця XVI – початку XVII ст. слід брати також до уваги тогочасні орфографічні трактати. Тогочасна практика написання мала значні відхилення від постульованих норм: написання було фонетичним і передусім непослідовним, втратилося почуття мовного покарання, панував лібералізм та індивідуалізм [Gansiniec 1960, с. 73]. Спричинене це було тим, що тогочасна школа подавала орфографію як традицію, написання слугувало лише для фіксації слова на папері і не мало на меті передачу фонетичної вимови.

На думку Я. Ісаєвича, "незважаючи на розпорошеність книгописання і відсутність великих скрипторіїв, більшості книгописців вдавалося дотримуватися прийнятих у певний період і в певному середовищі мовних норм, насамперед, правописних. Значною мірою це пояснюється шанобливим ставленням до релігійних текстів, сакралізацією не лише їх змісту, але й мовного оформлення" [Ісаєвич 2002, с. 379].

Вже протягом перших десятиріч існування в Україні друкарства вживання в друці церковнослов'янської, "простої руської", латинської й польської мов мало вплив на поширення нормалізованих варіантів кожної з них. Зрозуміло, що "багатотираж-

ність латинськомовної друкованої книжки полегшувала дотримання уніфікованих засад орфографії" [Ісаєвич 2002, с. 380]. Зберігши багатомовність, успадковану від рукописної, друкована книжка стала чинником стандартизації латинської писемної мови [Ісаєвич 2001, с. 193].

4.2.1. Специфіка друкарської графіки

Оскільки латина зазначеного періоду вже не повинна була мати свого природного фонетичного розвитку, то всі фонетичні явища, які в ній простежуються, пояснюються, виходячи з графічної форми. Комунікативна ситуація в епоху пізнього середньовіччя з винайденням друкарства поступово змінюється, сприйняття літературного твору на той час вже відбувається переважно візуально через читання, а не на слух. Тому графічне кодування і оформлення літературного твору постає як досить важливий момент, попри те, що графічне (письмове) оформлення мови досить часто недооцінюється, оскільки лінгвісти, як правило, схильні розглядати письмо лише як суто зовнішню фіксацію звукової форми.

Шрифт. Найбільший вплив на подальший розвиток письма у середні віки справив так званий каролінгський мінускул, який на межі VIII–IX ст. поширився по всій Європі. Пізніше, вже у XV ст., у своїх книгах його спробували відновити гуманісти, які, познайомившись з рукописами каролінгського періоду, вважали, що ним написані пам'ятки античності [Добиаш-Рождественская 1987, с. 180]. У результаті таких спроб з'явився новий рукописний книжний почерк, який, отримавши назву гуманістичного мінускула, став основою для так званої антикви (лат. antiqua – давня), – групи типографських набірних шрифтів із зарубками[83]. Антиква, яка з'явилася у західній Європі в епоху Відродження, була прийнята за ідеальний зразок класично-римського письма [Добиаш-Рождественская 1987, с. 180] і лягла в основу як рукописних, так і друкованих шрифтів нового часу.

[83] Для письма і виконання закруглених і довгих штрихів писар використовував пензлик, нахиляючи який, він завершував кожен символ довгим широким штрихом, що й зумовило виникнення так званих зарубок.

У перших друкованих книгах імітувався рукописний шрифт, з якого були запозичені такі графічні явища як діакритичні знаки і лігатури. Пізніше почав розвиватись спеціальний друкований тип письма. У подальші роки, рухаючись у напрямку спрощення і стандартизації написання букв, була напрацьована велика кількість різних книжних шрифтів.

Крім того, у тогочасному книгодрукуванні був поширений і курсивний варіант антикви, друкарський шрифт з нахилом основних штрихів і закругленими формами штрихів і їх з'єднань, який більшою мірою ніж прямий нагадував рукописний зразок. Такий друкарський шрифт вперше поширився в Італії епохи Відродження, тому в багатьох мовах курсив і сьогодні називається "італійським" шрифтом (italic), на відміну від прямого "римського" (roman).

Базуючись на основних характеристиках[84] антикви можна стверджувати, що у стародруці поеми Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" використовується курсивний тип антикви, а глоси на полях та певні цитати, окремі слова чи словосполучення (у тому числі й ті, які надруковані маюскулами) подаються прямим шрифтом. Таке, протилежне до традиційного (коли курсивний шрифт використовується для вказівки на цитату чи пряму мову або для підкреслення певного (особливого) значення), вживання курсиву можна пояснити наявністю саме такої (а не іншої) шрифтової гарнітури у друкарні, або, що є не менш вірогідним, бажанням автора чи видавця до стилізації тексту під рукописний.

Вживання маюскулів у тексті є неусталеним: з великих літер не лише починаються нові речення чи рядки (що властиво поезії), власні імена і титули, але й інші слова, фрази та цілі речення, значення яких автор вважав за необхідне підкреслити, також починаються або повністю записуються маюскулами. Таке явище не можна вважати відхиленням чи новацією, оскільки воно

[84] Три основні ознаки антикви, які дозволяють вирізнити її серед інших шрифтових систем: зарубки, тонкі і широкі штрихи, поступова зміна товщини штрихів. Сьогодні антиква представлена у шрифтах *Adobe Jenson*, *Nicolaus, Centaur, Garamond, Palatino, Bembo, Caslon*, які були створені на основі тогочасних друкарських гарнітур таких майстрів як Йенсон, Гриффо, Гарамон, Мануцій та інших.

було досить характерним [Добиаш-Рождественская 1987, с. 183] для системи письма тогочасної епохи.

Серед таких маюскульних написань, можна виділити певні групи, зокрема: 1) лексеми на позначення родинних зв'язків, наприклад: *Patres*[85], *Parentes*, *Avos*[86], *Atavos*, *Proavos*, *Generos*, *Natum*; 2) лексеми на позначення посади чи стану, наприклад: *Barones*, *Duces*, *Principibus*, *Rege*, *Proceres*, *Dominos*, *Ductor*, *Magistros*, *Cives*.

Деякі інші слова, що починаються з маюскулів, вживаються у тексті спорадично, оскільки ті ж лексеми у іншому місці стародруку можуть бути записані традиційно (з мінускулів). Як правило, таке видільне написання вживається зі стилістичною метою, для підкреслення якогось факту чи звернення уваги читача. Серед таких слів можна назвати: *Natura*, *Autumnus*, *Annales*, *Diadema*, *Domus*, *Regnum*.

Окремі слова в тексті спорадично подаються маюскулами, наприклад: *CASTELLANUS*, *DEUS*, *CHRISTUS*, *SVIDRIGELLUS*, *OLGERDOVIADES*, *IAGELLONEM*, *SOPHIAE*, *VIRTUS*, *CONCORDIA*. Лексеми *CONSTANTINUS* та *IANUSIUS* як імена вірогідних адресатів присвяти постійно подаються маюскулами.

Маюскулами можуть бути записані і окремі словосполучення та речення: запитальні чи окличні речення, а також цитати чи прислів'я, наприклад: *NIL HABET ALMA FIDES DUBII IN DISCRIMINE BELLI* [De bello. I, 434] – "У рішенні війни наша віра не має жодних сумнівів".

Особливості друкарської графіки окремих літер. У тексті стародруку поеми вживаються дві графеми на позначення латинської літери ***v-u***: ***v*** на початку слова і ***u*** в інших позиціях, наприклад: ***vlua, viuaria, vterque, vndae, virorum, vocarunt, Vilius, Vilga, Vlani, Vros.*** У маюскулах незалежно від позиції використовується тільки літера **V**, наприклад: **VIRTVS, RVS, VNQVAM, SVIDRIGELLVS.**

---

[85] Для уніфікації у написанні і за браком ідентичного до стародруку шрифту, у прикладах, крім окремо зазначених, використовується літера *s* замість графем *ſ* та *s,* якими позначався один звук, у деяких окремо зазначених випадках *i* замість *j, u* замість *v, v* замість *u*, та застосовується написання окремих літер замість відповідних лігатур.

[86] Тут і далі наведені у прикладах словоформи, подаються у граматичній формі, зафіксованій у досліджуваному тексті.

Ще однією специфічною особливістю друкарської графіки є вживання різних позиційних варіантів традиційної латинської графеми ***s***, яка вже з X ст. крім своєї старої традиційної форми могла мати і видовжену[87] [Добиаш-Рождественская 1987, с. 132]. Схожа тенденція простежується і в тексті поеми, де на початку та в середині слова вживається графема *ſ*, а в кінці слова тільки ***s***: *ſuſpenſa* [De bello. II, 96], *miſeras* [De bello. I, 206]. Зустрічаються спорадичні випадки написання ***s*** на початку та в середині слова, або на межі префікса і кореня, наприклад: *studioſa* [De bello. I, 104], *ſubmisere* [De bello. I, 350], *Borussus* [De bello. I, 192], *transfixerat* [De bello. II, 100] але *tranſadegit* [De bello. II, 102].

Особливістю друкарської графіки також є вживання літери *ʒ* як графічного варіанта традиційного мінускула ***z***: *Kaʒna* [De bello. II, 60], *gaʒa* [De bello. II, 134], тоді як маюскул має звичне для латиниці написання як ***Z***: *Zephyrus* [De bello. I, 110], *Zachorouius* [De bello. II, 287].

Лігатури. У середньовіччі лігатури[88] широко використовувались як засіб скоропису та з причини економії місця. У друкарських шрифтах лігатури з'явились відразу після винайдення друкарства. Так, німецький першодрукар Йоганн Гутенберг для досягнення лінійності рядка і для надання йому схожості на рукописний, вперше використав різні варіанти одних знаків.

---

[87] Альтернативна форма *ſ*, яка називалась "довгою с" або "серединною с" і вживалась на початку та в середині слова, проіснувала аж до початку XIX ст. Сучасна ж форма літери ***s***, яка називалась "кінцевою с" використовувалась тільки в кінцевій позиції слова.

[88] Лігатурою (від лат. *ligatura* – зв'язок) називається графічний знак, утворений шляхом поєднання двох або більше графем. По необ'єднаних частинах таких графем (які іноді все ж змінюють свою форму) зазвичай можна побачити, які літери входять до складу лігатури. У деяких системах письма лігатури багатьох буквосполучень увійшли до загального вжитку як графеми на позначення окремих звукових сполук. У пізніші часи кількість лігатур та їх використання поступово зменшувалось, зокрема довга ***ſ*** (шарпес с) та лігатура ***ß*** (есцет) нині використовуються тільки в німецькій мові, але до XVIII ст. включно довга ***ſ*** та складені з нею лігатури регулярно використовувалась у типографіці практично всіх європейських мов з писемністю на латинській основі.

Навіть при побіжному знайомстві з текстом новолатинської поеми можна помітити велику кількість лігатур, у деяких словах навіть по декілька: *præſtantiſſima, æſtas, conflictibus*. Шрифт, яким надруковано текст поеми, вміщує декілька типів лігатур: а) лігатури на позначення окремих буквосполучень: ***ae, oe, ct, ll***; б) лігатури з літерою ***ſ***: ***ſi***, ***ſl***, ***ſr***, ***ſſ***, ***ſſi***, ***ſſl***; в) лігатури з довгою **s** (***ſ***): ***ſi***, ***ſp***, ***ſt***, ***ſl***, ***ſſ***, ***ſs***; г) лігатури на позначення кінцевих буквосполучень: ***ij***, ***as***, ***is***, ***us***; д) лігатура на позначення латинського сполучника ***et***.

Для наочності наведемо таблицю[89] лігатур, які фіксуються в тексті поеми.

Буквосполучення	Лігатура	Приклади
ae	*Æ, æ*	*Undæ, Oſtrogianæ, hæc, quæ, præcipue, æthera, præmia, æuum,* PRÆMIA, ANDREÆ, ÆTHER, SOPHIÆ
oe	*œ*	*pœna, fœnore, mœnia, fœtu, Phœbi, fœdera*
ct	*ct*	*lactis, facta, conflictibus, proiectus, pectora, Dictynna, plectro*
ll	*ll*	*belli, repellantur, Palladis, attolle, tellus, alluit, illius*
si	*ſi*	*ſignum, ſic, ſileant, enſibus, commiſit, reſident, torſiſti*
sp	*ſp*	*ſpicula, aſpicit, ſpumantia, ſpirabilis, ſplendet, auſpiciis, Heſperidum*
st	*ſt*	*ſtudiis, eſt, conſtruit, geſtamina, viciſtis, veſtrum, ſtat*
sl	*ſl*	*Saſlauia, Staniſlaë*
ss	*ſſ*	*aſſueta, cauſſas, teſſera, coluiſſe, immiſſam, receſſus, Ruſſus*
ss	*ß*	*Rußia, oßibus, dißimulare, aggreßi, paßim, foßis, fortißima*
fi	*fi*	*opificum, fit, fideles, fixere, finitimos*
fl	*fl*	*flumina, inflare, flamine, conflictibus, flexibilis*
fr	*fr*	*frugum, fragrantia, frameas, fœdifragos*
ff	*ff*	*affer, ſuffulta, effecit, ſuffere, effundit, ſuffuſus, diffunditur*
ffi	*ffi*	*defficientia*
ffl	*ffl*	*afflicti, efflabat*
ij	*ij*	*Oſtrogij, varij, pij, Cimerij, fluuij, alij, ſocij*

89 Графічне зображення деяких лігатур, з причини їх відсутності у цифрових шрифтах, не повністю відповідає їх оригінальному зображенню у тексті досліджуваної пам'ятки.

Закінчення табл.

Буквосполучення	Лігатура	Приклади
as	*as*	*antipodas, ſalutiferas, ſuas, ripas, æſtas, volabas, fas*
us	*us*	*illius, primus, regius, cuius, rebus, radiantibus, lucus*
is	*is*	*lucis, omnis, adſiſtis, Gethis, ſanguis, ſociis, aliis*
et	&	*Gens facilis victu bellis & neſcia vinci*

Для лігатур у тексті новолатинської поеми характерні такі особливості: 1) лігатури (за винятком *Æ*) вживаються тільки в мінускульному варіанті написання, тобто в графічному варіанті слова з першим маюскулом або слова повністю записаного великими літерами, лігатури не вживаються, наприклад, лігатура & (et)[90] вживається лише в середині речення чи рядка, у позиції початку рядка чи речення вживається окреме буквосполучення ***Et;*** 2) лігатури ***æ*** та ***œ*** не використовуються у випадку дієрези (двоскладової вимови голосних, які стоять поруч), наприклад: ***aëris, poëta***. З наведених прикладів можна помітити, що виділення (з використанням буквосполучення, а не лігатури) такого явища, як дієреза, дублюється ще одним графічним знаком – тремою; 3) лігатура ***ſſ*** позначає гемінату ***ss*** за винятком позиції перед літерою ***i***, в якій виступає лігатура ***ß: feſſum*** [De bello. II, 246] але ***feßi*** [De bello. II, 245], ***Ruſſus*** [De bello. I, 194] але ***Rußia*** [De bello. I, 3]; 4) кінцева лігатура ***ij,*** як правило, вказує на закінчення ***-ii*** генетива однини або номінатива/вокатива множини II відміни, наприклад: ***Oſtrogij, varij, pij, Cimerij, fluuij, alij, ſocij.*** Іноді лігатура ***ij*** зустрічається і в інших закінченнях, зокрема ***-iis***, ***-iit***: ***ſubijt*** [De bello. I, 422], ***ſpatijs*** [De bello. III, 159], хоча в більшості випадків у вказаних закінченнях використовується графема ***i***, наприклад: ***ſociis, adiit, ſubiit, diuitiis.***

Окремим видом є графема-скорочення q_i, яка вказує на енклітику ***-que***. Така графема як правило слугує для позначення пост-

[90] Лігатура ***&*** (*et* – "і, та") з часом перетворилась в логограму, так званий "амперсанд", який у багатьох мовах використовується як графічне позначення сполучника "і" незалежно від реальної вимови слова.

позитивного сполучника **–*que*** – "і, та" і може приєднуватись до будь-якої частини мови, наприклад: *virosq;, franganturq;, proq;, tuq;* тощо. Скорочення *q;* може також вказувати не лише на постпозитивний сполучник, а й на енклітичну частку **-*que***, наприклад: *quæcunq;* (від *quicumque* – "який би не", "будь-який"), *atq;* (*atque* – "і", "як", "однак", "проте"), *deniq;* (*denique* – "нарешті", "взагалі", "навіть", "а саме") тощо. Іноді така графема-скорочення замінює кінцевий формант повнозначного слова, наприклад: *quinq;* (*quinque* – п'ять).

Повне написання графеми ***que***, як правило, свідчить про те, що вона є формантом повнозначного слова, а не окремим постпозитивним сполучником, наприклад: ***usque, quoque, atque*** тощо. Проте, таке вживання не є послідовним і в тексті поеми часто трапляються випадки вживання як скороченої форми, так і повної в одних формах. Пор.: *quinq;* [De bello. I, 633] і ***quinque*** [De bello. II, 34], *namq;* [De bello. II, 186] і ***namque*** [De bello. III, 99], *utq;* [De bello. I, 13] і ***utque*** [De bello. III, 220], *inq;* [De bello. II, 171] і ***inque*** [De bello. III, 242]. Інколи таке непослідовне вживання вказаних графем пояснюється метричними міркуваннями, зокрема, повна форма вказує на вимову складу, а коротка – на вимову лише приголосного звука без утворення складу.

4.2.2. Особливості використання графічних знаків

Упродовж розвитку мови латинський алфавіт налічував різну кількість літер. Так, первісно латинський алфавіт складався з 21 літери. Пізніше, наприкінці періоду Республіки [Чернюх 2008, с. 47], з виникненням потреби у точному відтворенні у грецьких запозиченнях звуків нехарактерних для латинської мови, з'являються літери ***y*** та ***z***. Доповнений алфавіт, який складався з 23 літер, проіснував у такому вигляді до епохи середньовіччя. Навіть у класичній латині[91] графіка не була остаточно внормованою: римські граматики у своїх працях часто не доходили

[91] Термін "класична латина" традиційно використовується на позначення латинської літературної мови I ст. до н. е. – I ст. н. е., яка досягла найбільшої виразності і стрункості в прозових (Цицерон, Цезар) та поетичних (Вергілій, Овідій, Горацій) творах.

згоди між собою у тлумаченні тих чи інших фонетико-графічних явищ [Weyssenhoff-Brożkowa 1998, с. 17].

В епоху каролінгського відродження як варіанти питомих латинських літер ***i*** та ***v*** починають використовуватись літери ***j*** та ***u***, "проте остаточне розмежування їх звукових еквівалентів відбулося лише у XVI ст." [Яковенко 2009, с. 12]. У XI ст. у латинському письмі з'являється літера ***w*** як графічний еквівалент для передачі звука [v] у власних назвах не латинського походження. Остаточне усталення в писемній практиці середньовічного варіанта латинського алфавіту у кількості 26 літер, який згодом став основою алфавітів багатьох сучасних мов, відбувається лише з XVI ст. [Яковенко 2009, с. 12].

Особливості використання окремих графем. У тексті новолатинської поеми для відтворення звуків латини кінця XVI – початку XVII ст. використовуються ті самі букви, що й у класичній латині, більшість звуків передаються в основному тими ж літерами, що й в античності. Але при запозиченні іншомовних слів використовуються окремі нові графеми, що супроводжується певними орфографічними змінами.

Літера *i* у тексті поеми є графемою, яка виконує декілька функцій, вона може позначати як голосний [і], так і приголосний [й] звук. У позиції після приголосного літера ***i*** завжди позначає голосний звук, як у питомих латинських словах, наприклад: *camp**i**s*, *lud**i**t*, *tib**i***, так і в пізніших запозиченнях з української: *Vil**i**us*, *Dan**i**el**i**s* тощо.

Літера ***i*** у запозиченнях часто вказує на невластивий для класичної латини звук [и]. Пор.: *S**i**sca* [De bello. III, 382] – Ш**и**шка, *Vol**i**nia* [De bello. I, 622] – Вол**и**нь, *Hor**i**nus* [De bello. I, 124] – Гор**и**нь, *K**i**us* [De bello. I, 270] – К**и**й, *Semer**i**nus* [De bello. III, 378] – Семер**и**н.

У декількох позиціях літера ***i*** позначає приголосний звук [й], зокрема: а) інтервокальній, наприклад: *ma**i**ora*, *ma**i**estas*, *cu**i**us*, *quadri**i**ugis*; б) початковій перед іншим голосним, як у питомо латинських словах: ***I**uppiter*, ***i**uga*, ***i**uventus*, так і в запозиченнях, наприклад: ***I**aroslaë* – (**Я**рослав[92]), ***I**agellonem* – (**Я**геллон),

[92] У прикладах запозичень, зафіксованих у тексті в непрямих відмінках (за умови відсутності у тексті початкової форми) український відповідник запозиченого слова подається в дужках у формі називного відмінка.

I**anusius* – **Я**нуш, ***I**armolinscius* – **Я**рмолинський; в) після ***a або ***o*** у деяких запозиченнях: *Ho**i**scius* [De bello. III, 364] – Го**й**ський, *Cha**i**dar* [De bello. III, 355] – Га**й**дар; д) між префіксом з кінцевим приголосним і наступним голосним кореня, наприклад: *ad**i**unxit*, *ob**i**ectis*, *con**i**ungens*.

Іноді графема ***i*** вживається замість літери ***y***, що вказує на порушення написання слів грецького походження, в яких традиційно використовувалась дана графема Пор.: *emp**i**rei* [De bello. I, 114] від *empyrius, a, um* – вогненний, *Lyb**i**ssam* [De bello. II, 220] від *Lib**y**ssa, ae* – лівійська.

Літера *j* не існувала в класичному латинському алфавіті[93], а в епоху Відродження була введена в латинську графіку на позначення приголосного звука. До XVII ст. графема ***j*** не мала особливого фонетичного значення, а була лише однією із форм літери ***i*** та традиційно використовувалась лише у двох випадках: на початку слова та у поєднані з іншим ***i***, для уникнення прочитання усього буквосполучення як ***u*** [Добиаш-Рождественская 1987, с. 182].

У тексті поеми фіксуються лише поодинокі випадки вживання цієї літери, як правило, у складі кінцевої лігатури ***-ij*** на позначення питомого буквосполучення ***-ii***: *Ostrog**ij***, *var**ij***, *soc**ij***, та спорадично для позначення синерези (злиття двох голосних звуків в один склад) у деяких інших закінченнях, зокрема ***-iis*** та ***-iit***: *sub**ij**t* [De bello. I, 422], *spat**ij**s* [De bello. III, 159], поряд із більш частотними формами, у яких використовується графічне поєднання ***-ii***, наприклад: *soc**ii**s*, *ad**ii**t*, *sub**ii**t*, *diuit**ii**s*.

У тексті поеми не фіксується жодного випадку, коли б літера ***j*** позначала приголосний звук. Підтвердженням цього слугують випадки вживання літери ***i*** у запозиченнях з польської чи української, де етимологічно виступає приголосний звук [й]: ***I**aroslaë*, ***I**agellonem*, ***I**anusius*, *Ho**i**scius*, *Cha**i**dar* тощо. Таким чином, беручи до уваги одноплановість використання ***j*** (на позначення тільки голосного звука), можна стверджувати, що в українському

[93] У повсякденному письмі часів Імперії римляни вже розрізняли звук [й] (так званий *i* "приголосний" або "нескладовий"), використовуючи подовжену форму літери *i*, так звану "i longa" [Линдсей 2010, с. 17], з якої і виникла сучасна літера *j*.

різновиді латинської мови вживання літери ***j*** на позначення приголосного звука на кінець XVI ст. ще не усталилось.

Літера *y*, яка традиційно вживалась у словах грецького походження, у тексті новолатинської пам'ятки слугує на позначення звука [і], наприклад: *l**y**mphas*, *t**y**ranni*, *Bor**y**sthenis*, *Sc**y**this*, про що свідчать численні випадки гіперкорекції[94], заміни традиційного для класичної латини ***i*** на ***y***. Пор.: *t**y**ro* від *t**i**ro, onis m* – новобранець; *C**y**mbri* від *C**i**mbri, orum m* – кімбри; *c**y**tharam* від *c**i**thara, ae f* – кифара; *h**y**ems* від *h**i**ems, hiemis f* – зима; *s**y**lva* від *s**i**lva, ae f* – ліс. Трапляються також випадки суміжної гіперкорекції: *Er**y**nn**i*** від *Er**i**n(n)**y**s, yos f* – Іринія, *L**y**b**i**ssam* від *L**i**b**y**ssa, ae f* – лівійська (пор. у тексті поеми використання однокореневої лексеми без гіперкорекції: *L**i**b**y**co* від *L**i**b**y**cus, a, um* – лівійський).

Літера ***y*** не використовується у жодному із зафіксованих у тексті новолатинської поеми запозичень. Таке, не зовсім звичне для латини кінця XVI – початку XVII ст., явище свідчить про високий рівень володіння автором класичною латиною. Що ж до вказаних випадків гіперкорекції у питомо латинських словах, то їх можна пояснити неусталеністю орфографічних норм не лише пізньої та середньовічної латини, а й класичної, оскільки більшість із наведених прикладів не лише у середньовічних, а й у сучасних словниках з класичної латини фіксуються як дублетні.

Літери *u* та ***v*.** Попри те, що вже в класичній латині нескладовий ***u*** в інтервокальній позиції та перед голосним вимовлявся як приголосний [Линдсей 2010, с. 18; Тронский 1953, с. 255; Чернюх 2008, с. 86], у тогочасному латинському алфавіті звукам [u] та [v] відповідав один знак ***v*,** що пояснюється відсутністю на той час суворої диференціації [Тронский 1953, с. 143] голосного і приголосного варіантів[95].

З розвитком рукописної традиції, а пізніше і друкарства, із єдиної в античності літери ***v*** в епоху середньовіччя виділяються дві. Так, гостра форма починає вживатися для позначення,

---

[94] *Гіперкорекцією* називають надмірне виправлення слів, що не відповідає нормам літературної мови.

[95] Для позначення так званого "приголосного" або "нескладового" *u* в латинському письмі класичного періоду іноді використовувалось подвоєне написання *uu* (*vv*), з якого пізніше виникла літера *w*.

як правило, приголосного звука, а закруглена – голосного[96]. Різниця між гострою і закругленою формою (***v*** – ***u***) встановлюється незалежно від їх місця на початку чи в кінці слова, а залежить від їх звукового значення [Добиаш-Рождественская 1987, с. 183]. Незважаючи на традиційність такого твердження, відзначимо, що у тексті новолатинської поеми використання графем ***v*** і ***u*** залежить не від їх звукового наповнення, а від позиції в слові: ***v*** на початку слова і ***u*** в інших позиціях, наприклад: ***vlua, viuaria, vterque, virorum, vocarunt, Vilius, Vlani.*** У маюскулах незалежно від позиції використовується тільки літера **V**: **VIRTVS, RVS, VNQVAM, SVIDRIGELLVS**.

Таке явище можна пояснити специфікою шрифту, адже найімовірніше, що як ініціальна графема ***v***, так і графема *u* є варіантами однієї й тієї ж класичної літери ***v*** (на користь цього свідчить і її домінанта в маюскулах), яка незалежно від позиції в слові може позначати як голосний, так і приголосний звук.

Можна констатувати, що у тексті новолатинської поеми не відображена тогочасна тенденція розрізнення на письмі "голосного" й "приголосного" варіантів букви ***v*** (v – u), тобто обидві графеми вживаються позиційно по-різному, а вимовляються згідно класичних правил і фонетичного оточення: або як приголосний, або як голосний. Така консервативність яскраво свідчить про диктат античної традиції навіть у графічному оформленні.

Літера *c*. У тексті новолатинської поеми як у питомо латинських словах, так і в запозиченнях літера ***c*** слугує на позначення звука [к] у таких позиціях: а) перед голосними ***a, o, u***: ***C****arpatias*, ***c****astellane*, ***c****atharactis*, ***C****onstantinus*, ***C****omen****c****a*, *Tur****c****a*, *So****c****alensis*, *Cir****c****asius*, ***C****ostina*, *Mies****c****onis*, *Slap****c****ovius*; б) перед приголосними та у кінцевій позиції, наприклад: ***C****remum*, *duc****t****or*, ***C****raci*, *Sebeltu****c***, *Prae****c****lavia*.

[96] Після літери ***q*** і в деяких інших випадках традиційно вживається закруглена форма. Значна кількість латинськомовних текстів і зараз друкується без застосування окремих графічних знаків для приголосних звуків *i* та *u*, що пояснюється намаганням якомога адекватніше передати графіку оригіналів не лише Римської епохи, а й рукописів раннього середньовіччя, які написані книжним (не курсивним) письмом.

Перед графемами, які позначають звуки [е] та [і] літера ***c***, як правило, позначає звук [ц][97], наприклад: *tac**i**te*, ***c**ecidere*, ***c**ives*, *duce*, *sceptra*, *Dru**c**ensi*.

У деяких запозиченнях з української простежується протилежне традиційному для епохи пізнього середньовіччя позначення літерою ***c*** звуків [к] або [ц] залежно від позиції, а саме: 1) літера ***c*** навіть перед літерою ***a*** може позначати етимологічний звук [ц]: *Chorti**c**a* [De bello. II, 28] – Хорти**ц**я, *Cholsani**c**a* [De bello. I, 468] – Ольшани**ц**я. Пор. позиційно схоже вживання ***c*** на позначення [к] у питомо латинському *bibliotheca* [De bello. II, 243] або у запозиченні *Comen**c**a* [De bello. I, 495] – Кам'ян**к**а; 2) літера ***c*** навіть перед звуками [е] та [і] може вказувати на етимологічний звук [к]. Пор.: ***C**eladinum* [De bello. I, 515] – (**К**еладин), *Cra**c**i* [De bello. I, 36] – (Кра**к**), *Hois**c**ius* [De bello. III, 364] – Гойсь**к**ий.

Крім позначення традиційних для класичної та пізньої латини звуків [к] та [ц], літера ***c*** у деяких запозиченнях може позначати етимологічний звук [ч]: *Me**c**islaus* [De bello. I, 306] – Ме**ч**ислав, *me**c**ith* [De bello. II, 276] – ме**ч**еть.

Літера *h*. Послаблення вимови літери ***h***, яке фіксувалось ще в класичній латині[98], де його тлумачили або як повноцінний звук[99], або як придих, призвело до: 1) аферези[100] у превокальній позиції: ***a**litus* [De bello. III, 240] від ***ha**litus, us m* – дихання, ***I**stri* [De bello. I, 85] від ***H**ister, tri m* – Істр; 2) поширення явища гі-

[97] Літера *c*, яка в класичну епоху незалежно від позиції позначала тільки звук [к], починаючи з V ст. нашої ери, зазнавши палаталізації у позиції перед звуками [е] та [і], у різних регіонах поширення латини еволюціонувала порізному. Зокрема у польсько-українському різновиді середньовічної латини, за німецьким посередництвом, літера ***c*** у позиції перед звуками [е] та [і] традиційно позначала африкату [ц].

[98] У класичній латинській мові *h* практично не вимовлялася, але внаслідок архаїзаторських тенденцій в орфографії, впливу так званих гіперурбанізмів і моди на аспірати та аспірацію тривалий час зберігалась на письмі [Тронский 1953, с. 202].

[99] Тенденція розглядати *h* як повноцінний приголосний звук (на відміну від розмовної практики, де він практично став німим) була характерна для поетів кінця республіки і початку імперії [Тронский 1953, с. 202].

[100] *Аферезою* традиційно називається усічення звука або складу на початку слова.

перкорекції: протеза[101] – ***hu**mectans* [De bello. II, 298] від ***u**mecto, āre* – зволожувати; епентеза[102] – ***ahe**nos*[103] [De bello. I, 198] від ***ae**nus, a, um* – мідний.

Літера ***h***, яка у середньовічній латинській мові більшості європейських регіонів, позначала німий звук, в українському різновиді латини кінця XVI – початку XVII ст., зокрема у запозиченнях, як правило, позначає звук [г]: ***H**aliciam* [De bello. I, 312] – (**Г**алич), ***H**orinus* [De bello. I, 124] – **Г**оринь, ***H**oiscius* [De bello. III, 364] – **Г**ойський. На користь того факту, що у пізніших запозиченнях літера ***h*** як правило позначала звук [г], свідчить випадок вживання цієї літери у словоформі *an**h**eli* замість традиційної *an**g**eli* [De bello. II, 252] від *angelus, i m* – ангел.

Літера *g*, яка вже в народній латині зазнала значних змін, зокрема палаталізації, виступає в тексті поеми у традиційній для класичної латини функції, – на позначення дзвінкого звука [г]. Те ж саме можна спостерігати і в запозиченнях, в яких літера ***g*** вказує на диференціацію між етимологічним звуком [г], який у тексті позначається літерою ***h*** або буквосполукою ***ch***, та звуком [г]: ***G**ulscius* [De bello. III, 364] – Гульський, *Si**g**ismundus* [De bello. I, 573] – Сигізмунд.

Літера *l*, яка у питомих латинських словах позначала пом'якшений (палаталізований)[104] звук [л], у запозиченнях може позначати не тільки м'який [л]: *Sebe**l**tuc* – Шебе**л**ьтук, *Ol**g**erdoviades* – Ол**ь**гердовіад (нащадок Ольгерда), *Vito**l**di* – (Вітол**ь**д), ***L**ublinensis* – **л**юб**л**інський, а й твердий звук [л], як правило, у позиції перед звуками [а] та [о]: *Sas**l**avianae* – (Засл**а**вська), *Iaros**l**aë* – (**Я**рослав), ***L**opusensis* – **л**опушанський, *Sa**l**amachae* – (Со**л**омаха).

Літера *s* залежно від позиції традиційно вживається для позначення двох звуків: 1) звука [с] в усіх позиціях крім інтервокальної, наприклад: ***S**lucus*, *Nos**s**us*, *Rus**s**us*, ***S**igismundu**s***; 2) звука [з] в інтервокальній позиції: *ro**s**aria*, *va**s**is*, *Cauca**s**eum*, *u**s**us*, *mu**s**arum*, *Cae**s**areos*, *Ie**s**um*, *Ni**s**ovius*, *Bere**s**ina*.

---

[101] *Протезою* традиційно називається додавання звука або складу на початку слова.
[102] *Епентезою* традиційно називається вставка звука або складу в середині слова.
[103] Тут етимологічно невмотивований *h* був поновлений з метою уникнення гіату.
[104] Детальніше див., наприклад [Линдсей 2010, с. 27].

Попри те, що така диференціація вимови літери ***s*** у середньовічній латині була традиційною і загальноприйнятою, у тексті новолатинської поеми спостерігаються численні коливання і відхилення від цього правила, що ймовірно відбувалося внаслідок інтерференційного впливу польської або української мов. Зокрема, у власних назвах літера ***s*** у інтервокальній позиції може вживатись для позначення етимологічного [с], наприклад: *Theodos**i**a*, *Bus**i**ride*, *Parnas**i***, *Basarabaei*, а в позиціях, у яких літера ***s*** традиційно позначала звук [с], навпаки, може вказувати на етимологічний [з]: ***S**aslaviana* – **З**аславська, *Beresda* – Берездів, *Sigismundus* – Сигі**з**мунд.

У деяких запозиченнях літера ***s*** може позначати звуки, нехарактерні для класичної латини, а саме: а) етимологічний звук [ш]: *Vi**s**novecius* [De bello. IV, 138] – Ви**ш**невецький, *Lopu**s**ensis* [De bello. I, 483] – Лопу**ш**анський, ***S**iska* [De bello. III, 382] – **Ш**и**ш**ка, ***S**ebeltuc* [De bello. III, 383] – **Ш**ебельтук, *Mocossa* [De bello. I, 283] – Моко**ш**а, *Miesconis* [De bello. I, 310] – (Мє**ш**ко), *Drobu**s**ia* [De bello. I, 291] – Дробу**ш**, *Orsa* [De bello. I, 514] – Ор**ш**а; б) етимологічний звук [ж]: *Sura**s*** [De bello. II, 225] – Су**ж**, *Trubesi* [De bello. II, 38] – (Трубі**ж**).

Літера *z* традиційно використовується для запису слів грецького походження, які містять звук [з]: ***Z**ephyrus* [De bello. I, 110], *ga**z**a* [De bello. II, 134]. В українському різновиді латини кінця XVI – початку XVII ст. літера ***z*** вживається на позначення звука [з]. Пор.: ***Z**achorovius* [De bello. II, 287] – **З**агоровський, *Ka**z**na* [De bello. II, 60] – Ка**з**ань, ***Z**avacius* [De bello. III, 355] – **З**ацький, ***Z**arębа* [De bello. II, 333] – **З**аремба.

Незважаючи на те, що звук [з] в запозиченнях з української чи польської мов також може передаватись і літерою ***s***, у їх використанні простежується певна диференціація. Так, літера ***z***, як правило, використовується для позначення звука [з] на початку слова, або перед приголосною, тобто у тих випадках, де ***s*** традиційно позначала звук [с].

Етимологічний звук [ж], який в основному передається за допомогою літери ***s***, у початковій позиції може позначатись за допомогою літери ***z***: ***Z**uca* [De bello. III, 21] – **Ж**ук.

Літера *x*. Функцію на позначення звуків [кс], яку виконувала літера ***x*** ще в латинській мові класичного періоду, можна простежити і в українському різновиді латини кінця XVI – початку XVII ст., наприклад: *extremos*, *Roxolanis*, *dixere*, *construxere*. Іноді, як і в народній латині, літера ***x*** могла вказувати на звук [с], цей факт підтверджує випадок вживання у тексті гемінати ***ss*** замість ***x***: *Ulis**s**is* [De bello. II, 164] від *Uli**x**es, is m* – Уліс (Одіссей). Літера ***x***, як правило, не вживається у пізніших запозиченнях, за винятком запозичень з греки, наприклад: *Alexi* [De bello. I, 314] – (Але**кс**ій) від гр. *ὁ Ἀλέξιος*.

Літери *k* та ***w***, які були нехарактерні для класичного латинського алфавіту, у тексті новолатинської поеми вживаються переважно для відтворення відповідних звуків у власних назвах осіб та топонімах. Незважаючи на досить потужну тенденцію до їх вживання на польсько-українському просторі [Бойко 2006, с. 95–96; Косіцька 2009, с. 61–65; Щербина 2006, с. 53–56], у тексті поеми вказані графеми виступають досить рідко. Так, літери ***k*** та ***w***, які зустрічаються тільки у запозиченнях і лише на початку слова, позначають звук [к] та [в] відповідно, наприклад: ***K**osinscius* [De bello. III, 85] – **К**осинський, ***K**ius* [De bello. I, 270] – **К**ий, ***K**iovia* [De bello. I, 307] – **К**иїв, ***K**azna* [De bello. II, 60] – **К**азань, ***W**lodimire* [De bello. I, 278] – (**В**олодимир), ***W**ladimiria* [De bello. I, 288] – **В**олодимирова.

Таке спорадичне[105] використання літер ***k*** та ***w*** можна пояснити двома причинами: по-перше, на позначення звуків [к] і [в] у запозиченнях, як правило, використовуються традиційні літери латинського алфавіту – ***c*** та ***v***, по-друге, у тексті автор послідовно дотримується норм класичної латини, зокрема норм епіко-поетичної латинськомовної традиції класичного періоду.

Особливості використання буквосполучень. Дифраф *ae* та ***oe***, які в латинській мові класичного періоду позначали поєднан-

[105] Цілком ймовірним, що стосується використання літери ***w*** тільки у двох, до того ж однокореневих лексемах, може бути й припущення про диференціацію у вимові літер ***v*** та ***w***, подібно до диференціації в сучасній польській мові; на користь цього свідчить і позиція ***w*** перед ***l*** у зафіксованих у тексті словоформах: ***Wl**odimire*, ***Wl**adimiria*.

ня[106] голосного звука ***a*** та ***o*** з нескладовим ***e***, після остаточної монофтонгізації відповідних дифтонгів[107], вже з IV ст. нашої ери почали слугувати на позначення довгого голосного ***e***. Диграфи ***ae*** та ***oe***, які традиційно використовувались у словах грецького походження, у тексті поеми позначають звук [е], як у питомо латинських словах та грецизмах: *pr**ae**dia*, *qu**ae***, *Iud**ae**i*, *Ph**oe**bus*, *p**oe**na*, так і в запозиченнях: *Salom**ae**a* [De bello. I, 296], *Basarab**ae**i* [De bello. III, 9], *Pr**ae**copia* [De bello. II, 56], *Pr**ae**clavia* [De bello. II, 164].

Процес зникнення дифтонгів знайшов своє відображення у тексті поеми і в непослідовному вживанні диграфів, зокрема у вживанні літери ***e*** замість диграфа ***ae***: *s**e**pta* [De bello. I, 66] від *s**ae**ptum, i n* – огорожа; *t**e**tra* [De bello. III, 88] від *t**ae**ter, tra, trum* – жахливий; *praes**e**pe* [De bello. I, 174] від *praes**ae**pe, is n* – хлів; *s**e**cula* [De bello. I, 410] від *s**ae**culum, i n* – вік. За наявності треми диграфи ***ae*** та ***oe*** позначали два звуки (дієрезу) [ае] та [ое]: ***aëris***, ***poëta***, ***coërcent***. Це ж явище фіксується і в запозиченнях: *Stanis**laë*** [De bello. IV, 181], ***Baëran*** [De bello. II, 275].

Зникнення різниці у вимові диграфів ***ae***, ***oe***, та літери ***e***, слабке знання етимології і різнобій у тогочасних словниках спричинювало постійну плутанину у вживанні ***ae***, ***oe***, ***e***, а також їх гіперкорекцію: 1) диграф ***ae*** замість літери ***e***: *Lyc**ae**um* [De bello. I, 623] від *Lyceum, i n* – лікей; *Cam**ae**nis* [De bello. I, 619] від *Camena, ae f* – Камена; *c**ae**tera* [De bello. II, 127] від *ceterus, a, um* – решта; *fr**ae**na* [De bello. II, 310] від *frenum, i n* – повід; 2) диграф ***oe*** замість літери ***e***: *f**oe**tus* [De bello. I, 133] від *fetus, a, um* – врожайний; *f**oe**mineus* [De bello. II, 104] від *femineus, a, um* – жіночий; *fr**oe**num* [De bello. I, 253] від *frenum, i n* – повід.

Про уніфікацію у вимові диграфів ***ae***, ***oe***, та літери ***e*** свідчать також випадки взаємозаміни диграфів ***ae*** на ***oe*** і навпаки. Наприклад: *pr**ae**lia* [De bello. I, 13] від *pr**oe**lium, i n* – бій; *m**ae**nia* [De bello. I, 81] і *m**oe**nia* [De bello. II, 78] від *m**oe**nia, ium n* – міські стіни; *c**oe**lum* [De bello. III, 441] і *c**ae**lum* [De bello. III, 395] від *c**ae**lum, i n* – небо; *c**oe**cus* [De bello. II, 103] від *c**ae**cus, a, um* – сліпий.

---

[106] Дехто з дослідників підтримує гіпотезу Я. Сафаревича про монофонемність дифтонга *ae* вже в класичній латині. Детальніше про аргументи на користь такої теорії див. [Карасева 2003, с. 62].

[107] Детальніше див. [Линдсей 2010, с. 135].

На підтвердження тенденції до уніфікації у вимові названих буквосполучень та літер можуть слугувати випадки взаємозаміни літери ***e*** на диграфи ***ae*** та ***oe*** в одних або однокореневих словоформах, наприклад: *f**ae**mineus* [De bello. II, 103] і *f**oe**mineus* [De bello. II, 104] від *f**e**mineus, a, um* – жіночий; *fr**ae**na* [De bello. II, 310] і *fr**oe**num* [De bello. I, 253] від *fr**e**num, i n* – повід. Досить показовим є також випадок суміжної гіперкорекції: *L**ae**th**e**is* [De bello. I, 666] від *L**e**th**ae**us, a, um* – летейський.

Таким чином, можна відзначити, що традиційна загальноєвропейська повна заміна диграфа ***ae*** на ***e*** [Дрбоглав 1993, с. 11] для українського різновиду латини кінця XVI – початку XVII ст. не є характерною. Численні ж випадки плутання і взаємозаміни диграфів ***ae***, ***oe*** та літери ***e***, свідчать швидше про розбіжності у подачі згаданих лексем у сучасних авторові словниках, хоча для деяких з наведених лексем неусталені варіантні орфографічні форми фіксувались ще в класичний період.

Диграфи *ch*, ***ph***, ***rh***, ***th*** у латинській мові класичного періоду[108] використовувались для транскрипції грецьких придихових звуків, які позначались літерами ***χ***, ***φ***, ***ρ*** та ***θ***. Свідчення цієї традиції, хоч і із змінами, які відбулися внаслідок втрати придиховості[109] позначуваних вказаними диграфами звуків, спостерігаються і в тексті новолатинської поеми: 1) диграф ***ch*** [х]: *Col**ch**idae*, ***ch**oros*, *Bac**ch**o*, ***ch**irurgus*, ***Ch**risto*; 2) диграф ***ph*** [ф]: ***ph**aleras*, ***ph**aretris*, *triu**mph**i*, ***ph**alanges*, *So**ph**iae*, *Sera**ph**inus*; 3) диграф ***rh*** [р]: ***Rh**odopen*, ***Rh**amnusia*; 4) диграф ***th*** [т]: ***Th**eodoris*, *Scy**th**a*, *Ru**th**eni*, *Borys**th**enes*, *ae**th**era*, *le**th**ale*.

Крім звука [х] у питомо латинських словах диграф ***ch*** може позначати звук [к], про що свідчать випадки гіперкорекції[110],

---

[108] Спочатку для відтворення грецьких придихових приголосних вживали прості літери *c*, *p*, *r*, *t*. Варіанти диграфів з *h* почали використовувати значно пізніше. Графічне відображення цього процесу засвідчується тільки з II ст. до н.е.

[109] У класичній латинській мові вказані диграфи позначали аспірати, а не спіранти як пізніше.

[110] Випадки гіперкорекції були характерними і для класичної латини. Так, поява буквосполучень *ch, ph, th, rh* замість *c, p, t, r* у питомо латинських словах пояснюється гіпертрофованим намаганням римлян дотримуватись якомога точнішої передачі придихових звуків у запозиченнях з грецької мови, яке транслювалось і на питомо латинські слова.

викликані явищем аспірації[111], якої зазнав звук [к]. Пор.: ***ch****arum* [De bello. II, 255] від ***c****arus, a, um* – дорогий та вживання паралельних форм *pul****ch****ra* [De bello. II, 320] і *pul****c****ra* [De bello. I, 214] від *pul****ch****er, chra, chrum* – красивий; *sepul****ch****ro*[112] [De bello. II, 176] від *sepul****c****rum, i n* – могила.

У тексті новолатинської поеми трапляються численні випадки характерного для латини кінця XVI – початку XVII ст. явища гіперкорекції, тобто появи диграфа там, де він раніше не вживався: 1) диграф ***th*** замість літери ***t***: ***th****ura* [De bello. II, 306] від ***t****us*, *turis n* – смола; *Ae****th****na* [De bello. III, 303] від *Ae****t****na, ae f* – Етна; ***Th****omitas* [De bello. I, 520] від ***T****omitae, arum m* (пор.: у тексті поеми також зустрічається спільнокоренева форма без гіперкорекції: ***T****omitanos* [De bello. I, 461] від ***T****omitanus, a, um)*; *Sa****th****anas* [De bello. I, 464] від *Sa****t****anas, ae m*; *Ca****th****aractis* [De bello. I, 1] від *ca****t****aracta, ae f*; 2) диграф ***ch*** замість літери ***c***: ***ch****arus* [De bello. II, 255] від ***c****arus, a, um*; *sepul****ch****ro* [De bello. II, 176] від *sepul****c****rum, i n*; *pul****ch****ra* [De bello. II, 320], *pul****c****er* [De bello. I, 628] і *pul****c****ra* [De bello. I, 214] від *pul****c(h)****er, c(h)ra, c(h)rum*; 3) диграф ***rh*** замість літери ***r***: ***rh****edis* [De bello. III, 131] від ***r****aeda, ae f*; 4) диграф ***ph*** замість літери ***f***: ***ph****eretro* [De bello. I, 376] від ***f****eretrum, i n*; 5) диграф ***ph*** замість літери ***p***: *tro****ph****aea*[113] [De bello. I, 279] від *tro****p****aeum, i n*.

Втрата придиху в грецьких запозиченнях, яка відбулася ще в класичний період, часто призводить до заміни диграфів ***th***, ***rh***, ***ph*** на їх латинські однографемні відповідники. Пор.: *Phlege****t****ontis* [De bello. II, 11] від *Phlege****th****on, ontis m*; ***r****omphaeas* [De bello. I, 227] від ***rh****omphaea, ae f*. Фіксується і випадок суміжної гіперкорекції: ***Th****i****t****onus* [De bello. I, 185] від ***Ti****t****h****onus, i m*.

У запозиченнях (у тому числі й з грецької мови, але постклассичного періоду) диграфи, як правило, використовуються на позначення таких звуків: 1) диграф ***ch***: – [х]: *Le****ch****us* – Лех,

[111] Поява придихового елемента, який графічно позначався як *h*.

[112] Поява диграфа *ch* замість *c* у *sepulchrum* пояснюється впливом помилкової етимології, згідно з якою *sepulcrum* (< *sepelio*) тлумачили як похідне з *se* і *pulcer*, яке в свою чергу стало писатись як *pulchrum*.

[113] Таке використання диграфа *ph* як графічного варіанта літери *p* може вказувати на спорадичну його вимову як звука [п]. Вказане явище також фіксується і польськими дослідниками середньовічної латини [Weyssenhoff-Brożkowa 1998, c. 47].

*Salama**ch**ae* – (Соломах**а**), *Polo**ch**us* – Полох, ***Ch**ortica* – **Х**ортиця, *Vala**ch**us* – Валах; – [г]: *Za**ch**orovius* – Заг**о**ровський, ***Ch**aidar* – **Г**айдар, ***Ch**rabcovicius* – **Г**рабковицький, *Bo**ch**danus* – Бог**д**ан, *Te**ch**ina* – Тяг**и**ня, *Ic**h**or* – І**г**ор, *Ma**ch**ometi* – (Магомет); 2) диграф ***ph***: – [ф]: ***Ph**araonis*, *Ta**ph**ros*, *Eph**r**aimitanis*; 3) диграф ***th***: – [т]: *Ostrogo**th**on*, *Li**th**avos*, *meci**th***, *Vols**th**enis*, *Batt**h**us*.

У якості графічних варіантів диграфів спорадично можуть використовуватись і деякі триграфи. Наприклад: – ***cqu** = **qu***: *Ic**qu**a* [De bello. II, 351] – І**ква**; – ***tth** = **th***: *Ba**tth**us* [De bello. I, 325] – Ба**т**ий.

Гемінати. В латинській мові класичного періоду поява подвійних приголосних[114] могла бути наслідком різноманітних явищ, серед яких: асиміляція (*fe**rr**e* < **fe**r**se*), словотворення (*a**dd**uco* < *ad+duco*), скорочення довгого голосного, який залишався довгим лише за положенням (*lī**tt**era* < *līte**r**a*) тощо.

Гемінати, які у позиції перед наголошеним голосним, ще в античні часи почали вимовлятись як простий (одинарний) звук, у латині кінця XVI – початку XVII ст. незалежно від позиції також, як правило, позначають один звук, наприклад: *lace**ss**ere*, *fui**ss**ent*, *grati**ss**imus*, *te**ss**era*, *e**rr**avere*, *be**ll**igerae*, *a**nn**ales*, *ste**mm**ata*, *o**cc**asum*, *tyra**nn**o*, *Pa**nn**onius*, *te**ll**us* тощо. Про це свідчать зафіксовані у тексті поеми паралельні форми з гемінатами та без, що фіксувалось ще в латинській мові класичного періоду і було наслідком непослідовності графічної фіксації подвоєних приголосних. Наприклад: *bu**c**ina* і *bu**cc**ina* від *buc(c)ina, ae f*, *mu**t**ire* і *mu**tt**ire* від *mut(t)io, īre*, *li**t**ora* і *li**tt**ora* від *lit(t)us, oris n*.

Гемінати на межі префікса і кореня, які виникли в результаті словотвору, вказують на етимологічну диференціацію і, як правило, завжди відображаються графічно, наприклад: *di**ss**ecuit*, *co**mm**overe*, *co**rr**ipuere*, *o**cc**ubuere*, *o**pp**resso*, *su**cc**urere*.

Спрощення у вимові гемінат призвело і до численних випадків графічного спрощення, наприклад: *re**d**ibis* [De bello. IV, 187] від *re**dd**o, ĕre*; *so**l**erti* [De bello. III, 312] від *so**ll**ers*, *ertis*; *so**l**icitans* [De bello. III, 401] від *so**ll**icito, āre* (пор. використання у тексті

[114] На письмі подвоєння приголосних усталилось лише з II ст. до н. е. [Карасева 2003, с. 50].

поеми однокореневої лексеми без спрощення *so**ll**icitis* [De bello. IV, 33] від *so**ll**icitus, a, um*); *sclo**p**os* [De bello. III, 431] від *stlo**pp**us, i m*; *qua**t**uor* [De bello. II, 273] від *qua**tt**uor*; *Ci**m**erium* [De bello. I, 443] від *Ci**mm**erius, a, um*.

Натомість у тексті поеми фіксуються і випадки гемінації, що було досить поширеним явищем в латині кінця XVI – початку XVII ст. Наприклад: *si**cc**arius* [De bello. II, 13] від *si**c**arius, i m*; *re**tt**ulit* [De bello. II, 131] від *refero*, *re**t**uli, relatum, referre*; *re**ll**igionis* [De bello. I, 592] від *re**l**igio*, *onis f*; *de**ff**icientia* [De bello. I, 249] від *de**f**icio, ĕre*; *Bubi**ll**um* [De bello. I, 283] від *bubi**l**e, is n*; *squa**mm**igeros* [De bello. I, 152] від *squa**m**iger, gera, gerum*; *su**ppell**ex* [De bello. II, 11] від *su**pell**ex, lectilis f*.

У запозиченнях гемінати, як правило, виступають на позначення одного звука. Наприклад: *No**ss**us* – Ніс, *Slu**cc**ensis* – слуцький, *Moco**ss**a* – Мокоша, *Suidrige**ll**us* – Свидригайло, *Ru**ss**us* – Рус, *Ru**ss**ia* – Русь тощо.

Беручи до уваги, що аналізований текст є поетичним твором, можна стверджувати, що у багатьох випадках поява чи спрощення гемінат викликана метричною потребою формального[115] позиційного скорочення[116] чи подовження попереднього голосного (потреба просодичної[117] довготи чи короткості). Пор.: *Slu**cc**ensis* [De bello. I, 498] – слуцький, *Slu**cc**um* [De bello. I, 499] і *Slucus* [De bello. II, 351] – Случ.

Запозичені графеми. Поряд з традиційними для латинського алфавіту літерами та буквосполученнями у тексті новолатинської поеми спорадично вживаються окремі літери польського алфавіту. Таке явище пояснюється намаганням автора поеми адекватно передати у запозиченнях фонологічні особливості рідної мови.

Для передачі не характерних для латинської мови звуків у запозиченнях вживаються такі графеми: 1) дограф ***cz***, який по-

[115] У вимові середньовічної латинської мови голосні вже не розрізнялись за довготою та короткістю.

[116] За правилом класичної латини голосний у разі подвоєння наступного приголосного скорочувався.

[117] Вчення про часокількість голосних, на якій ґрунтувалась римська поезія, є наріжним каменем античної просодії, тобто сукупності правил квантитативного віршування.

значає звук [ч]: ***C**zudna* [De bello. II, 227] – **Ч**уднів; 2) графеми ***ą*** та ***ę***, для позначення носових звуків: *Zar**ę**ba* [De bello. II, 333] – Заремба, *Pr**ę**claviana* [De bello. II, 93] – переяславська, *Pi**ą**tcos*[118] [De bello. I, 632] – (П'ятка).

Попри характерну для тогочасної латини різноманітність у передачі на письмі шиплячих і африкат, орієнтованої на польське чи німецьке написання [Бойко 2006, с. 96–98; Косіцька 2009, с. 61–65; Щербина 2006, с. 53–56], вживання складених графем ***rz***, ***cz***, ***sz***, ***szcz*** для передачі шиплячих чи африкат у латинській мові історичної поеми не виявлено[119].

Специфіка фонетико-графічної адаптації запозиченої лексики. Систему графічних співвідношень внаслідок фонетико-графічної адаптації запозиченої лексики у тексті новолатинської поеми вважаємо за доцільне подати у вигляді такої таблиці.

Літери укр. алфавіту	**Літери лат. алфавіту**	**Приклади**
а	a	Alaunia, Alexi, Amalech, Andreae
б	b	Basarabaei, Batthus, Beresda, Beresina, Bochdanus
в	v (u) w	Valachus, Visnovecius, Vitoldi, Volinia, Volsthen Wladimiria, Wlodimire
г	ch h	Chaidar, Chrabcovicius, Bochdanus Halicia, Hoiscius, Horinides, Horinus
ґ	g	Gulscius, Ostrogium, Sigismundus
д	d	Daniel, Davidi, Drevnenses, Drobusia, Drucensis, Dubna
е	e ae	Beresda, Lechia, Machometi Praecopia, Praeclavia
ж	z s	Zuca Trubesi, Suras
з	s z	Saslavia, Beresda, Beresina Zachorovius, Zaręba, Zavacius, Kazna

[118] У тексті поеми фіксуються і паралельні спільнокореневі форми в яких вказані графеми не використовуються, наприклад: *Piantcis*, *Piatkovienses*, *Praeclavia* тощо.

[119] Наведений вище приклад з диграфом ***cz*** може вважатись таким тільки відносно, оскільки, по-перше він є єдиним зафіксованим у тексті прикладом вживання такого диграфа, а по-друге, сам диграф графічно виглядає як *Cʒ*.

Закінчення табл.

Літери укр. алфавіту	**Літери лат. алфавіту**	**Приклади**
и	i	Sisca, Horinus, Kius, Nisovius
і	i	Ichor, Icqua, Alexi
й	i	Chaidar, Hoiscius
к	c k	Carpatias, Comenca, Corsunis, Costina, Craci, Cremum Kazna, Kiövia, Kius, Kosinscius
л	l	Lechus, Lithuania, Lopusensis, Lubarciacos, Lublinensis
м	m	Machometi, Macovecia, Mecislaus, mecith, Mocossa
н	n	Nisoviana, Nisovius, Nossus
о	o	Olgerdoviades, Orsa, Osovscius, Ostrogia, Ostropolis
п	p	Piatcum, Podolia, Polochus, Praecopia, Pretvicius
р	r	Russia, Russus, Ruthenus, Rurconis, Rus
с	s	Salamachae, Socalensis, Staroduba, Svidrigellus
т	t th	tabor, Tarnovius, Terectimirum, Trebolensis, Trubesi Batthus, mecith, Volsthen
у	v (u)	ulani, Dubna, Rus
х	ch	Chortica, Cholsanica, Bochovitin, Valachus
ц	c	Drucicus, Chortica, Cholsanica, Sluccensis
ч	c cz	Cernevia, Mecislaus, Circasius, mecith Czudna
ш	s	Sebeltuc, Sisca, Slapcovius, Visnovia, Drobusia
я	ia	Ianusius, Iarmolinscius, Iaroslaë

Таким чином, графічна адаптація запозичень до структури латинської мови полягає в графічній субституції українських (польських) звуків звуками латинської мови. Більшість голосних та приголосних звуків української (польської) мови не вимагала спеціального пристосування до фонетичної системи латинської мови, оскільки між ними не було відчутних відмінностей, лише передача деяких фонем, що чітко простежується з таблиці, має різні варіанти адаптації.

4.2.3. Фонетичні особливості новолатинського різновиду поетичної латини

Незважаючи на те, що латина кінця XVI – початку XVII ст. вже не функціонувала як жива розмовна мова і власне не мала фонетичного розвитку як такого, їй були властиві деякі фонетичні явища.

Явище рекомпозиції. Для класичної латини було характерним явище асиміляції кінцевого звука префікса до початкового звука кореня, найхарактернішим це явище було для системи дієслова, наприклад: *a**ff**ero* = *a**d-f**ero*, *su**pp**ono* = *su**b-p**ono* тощо. У тексті поеми спостерігаються спорадичні випадки звортнього до асиміляції явища – рекомпозиції[120]: *a**ds**istis* [De bello. I, 68] від *a**ss**isto, ĕre*; *di**sr**umpere* [De bello. I, 381] від *di**r**umpo, ĕre*.

Спрощення у групах приголосних. Зміни у вимові груп приголосних, які простежувались ще в пізній латині, призводять до появи спрощення у деяких групах приголосних. У тексті новолатинської поеми спрощення фіксуються у таких групах приголосних: 1) *exs* > *ex*, що передусім пояснюється відсутністю диференціації у вимові вказаних сполук, наприклад: ***ex**ultans* [De bello. III, 364] від ***exs**ulto, āre*; ***ex**pectant* [De bello. I, 455] від ***exs**pecto, āre*; ***ex**puit* [De bello. III, 286] від ***exs**puo, ĕre*; ***ex**tinctos* [De bello. I, 21] і ***ex**tingueret* [De bello. III, 8] від ***exs**tinguo, ĕre*; 2) "сонант + приголосний", що, як правило, маркується спеціальним графічним знаком *linea nasalis* над попередньою голосною, наприклад: *quoti**ẽs*** від *quoti**ens***[121]; *toti**ẽs*** від *toti**ens***; *revĩca**bant*** від *rev**inc**o, ĕre*; *cãp**e**stres* і *c**amp**estri* від *c**amp**ester, stris, stre*; *prĩc**e**ps* від *pr**inc**eps, ipis m, f*; *bib**ũt*** = *bib**unt*** від *bibo, ĕre*; *h**ũc*** = *h**unc*** від *hic*, *haec*, *hoc*; *Piatcovi**ẽs**es* і *Piantcovi**ens**is* тощо.

Інші фонетичні явища. Незважаючи на фонетичну консервативність автора, у тексті поеми можна відмітити ще декілька яскравих фонетичних явищ, зокрема: 1) епентеза, яка відбулась

---

[120] *Рекомпозицією* традиційно називається відновлення у складних словах звучання відповідних простих.

[121] Спрощення у групі *ns* фіксувалось ще в архаїчній латині але в класичну епоху було відновлено: спочатку в орфографії, а потім і у вимові [Нидерман 2004, с. 151–152].

внаслідок інтерференційного впливу фонетики рідної мови автора, наприклад: *Procru**str**e* від *Procru**st**es, ae m*; *Hymen**aei**a* від *Hymen**ae**us, i m*; 2) апокопа[122] кінцевого сонанта ***m***[123] (у тому числі і у випадках синалефи[124]), яка графічно позначається за допомогою *linea nasalis*, наприклад: *quicqu**ũ*** = *quicqu**am***, *gymnasi**ũ*** = *gimnasi**um***, *un**ũ*** = *unum*, *homin**ũ*** = *homin**um***; 3) анаптикса[125], внаслідок якої голосний набув тембру сусіднього, наприклад: *T**e**rectimirum* [De bello. II, 14] – *Трахтемирів*; 4) метатеза[126], наприклад: *Tartari* [De bello. II, 265] – *татари*, *Kazna* [De bello. II, 60] – *Казань*; 5) непослідовність у передачі носових звуків, наприклад: *P**iat**coviensis* [De bello. III, 279], *P**iant**cos* [De bello. I, 670] і *P**iąc**os* [De bello. I, 632].

Більшість зафіксованих у тексті новолатинської поеми фонетичних явищ викликані передусім метричними потребами, а саме: а) просодичної довготи/короткості голосного; б) усуненням зайвого складу/додаванням метрично потрібного складу.

4.2.4. Орфографічні варіанти

Для латинської мови класичного періоду була характерна значна варіантність фонетико-орфографічної структури[127], частина якої була залишком старої мовної системи, а частина виникла внаслідок інноваційних процесів. У свою чергу латинська

---

[122] *Апокопою* називається усічення звука або складу в кінці слова.

[123] Попри те, що у латинській мові класичного періоду явище послаблення і наступної редукції кінцевого сонанта *m* було досить характерним [Тронский 1953, с. 200] (про що свідчить хоча б факт елізії групи "голосний+*m*" у латинському віршуванні), така зміна, як правило, на письмі не відображалась. Графічна фіксація такої редукції простежується в архаїчних текстах, проте в класичну епоху була відрегульована орфографія з обов'язковим написанням кінцевого *-m*.

[124] *Синалефою* називається контракція двох голосних на межі слів в один склад.

[125] *Анаптиксою* називається розвиток коротких голосних у середині групи приголосних.

[126] *Метатезою* традиційно називається взаємна перестановка звуків або складів у слові.

[127] Класичний латинський правопис був передусім фонетичним, тобто відтворював реальну вимову звуків слова. Фіксуються лише спорадичні випадки, коли правопис відображав вплив граматичних теорій. Див., наприклад [Линдсей 2010, с. 28].

мова кінця XVI – початку XVII ст., у силу тих функцій, які вона виконувала у поетичній сфері також характеризувалася високою варіативністю.

Деякі фонетичні явища, зафіксовані у питомо латинських словах, які, як правило, відбулися ще в класичний чи пізній період розвитку латинської мови, призвели до появи паралельних форм, так званих *varia lectio* – орфографічних варіантів або різночитань. Існування таких паралельних форм пояснюється передусім невнормованістю орфографічної системи та непослідовністю їх подачі у словниках, не меншого значення також мають вимоги поетичного мовлення.

Про існування великої кількості орфографічних варіантів свідчать і численні збірки лексичних форм, які укладалися ще в епоху античності. Такі лінгвістичні праці, які призначались для читання і використання у якості довідника, вміщували перелік лексичних форм, які мали відхилення від загальних норм (аномальні, рідкісні, архаїчні, авторські форми), але були прийняті в літературній мові. Серед таких збірок можна назвати "De dubiis sermonis" Плінія Старшого, розділ "De dubiis perfectis" з трактату "De inaequalitate consuetudinis" Валерія Проба, "De dubiis generibus" Флавія Капра, розділ "De indiscretis generibus" з трактату "De compediosa doctrina"[128] Нонія Марцелла.

На фонетико-графічному рівні розвитку латинської мови завжди існували нові і старі елементи, тому в тексті новолатинської поеми зустрічаються різні варіанти, які вживаються в одній і тій же функції. Внаслідок того, що в латинській мові орфографічне вираження слова не завжди співпадало з фонетичним, мова римської поезії, використовуючи орфографічні варіанти, часто зберігала варіанти саме розмовної мови.

У мові новолатинської поеми фіксується значна кількість паралельних форм, які виникли в латинській мові класичного періоду в результаті різних фонетичних процесів.

Синкопа. Незважаючи на свій народнорозмовний характер, синкопа ще в античні часи була одним із найзручніших інструментів подолання метричних складнощів у латинському віршу-

[128] Назви праць наводяться за переліком, поданим у [Мажуга 2002, с. 137].

ванні. Як правило синкопа пов'язана з ритмікою вірша, на користь цього факту свідчить зафіксоване у тексті поеми паралельне вживання синкопованих і не синкопованих форм одних словоформ. Наприклад: *gubernac**l**um* від *gubernac**(u)**l**um, i n*; *vinc**l**um* від *vinc**(u)**l**um, i n*; *vehic**l**um* від *vehic**ul**um, i n*; *mani**pl**os* від *mani**p(u)**l**us, i m*, *repos**t**um* від *repos**(i)**t**us* (*repono, ĕre*); *compos**t**us* і *compos**it**us* від *compos**it**us* (*compono, ĕre*) тощо.

Контракція. Для мови новолатинської поезії, як і для мови класичної латинської епіки, характерне використання так званих стягнених форм, які виникли внаслідок контракції двох однакових голосних в один довгий з метою уникнення гіату. Поява голосних, які зазнавали контракції, у більшості випадків була зумовлена випадінням приголосного в інтервокальній позиції, наприклад: *pr**e**nsabat = pr**eh**ensabat* від *prehenso, āre*; *depr**e**nsat = depr**eh**ensat* від *deprehenso, āre*; *n**i**l* і *n**ih**il* від *nihil*. Інші випадки контракції були зумовлені виникненням гіату на стику морфем, наприклад контракція була характерна для іменників та прикметників другої відміни з основою на *-io* (номінатив *-ius*, *-ium*) у формі генетива однини із закінченням ***-i***, наприклад: *d**i*** і *d**ii***[129] від *deus, i m*; *ingen**i** = ingen**ii*** від *ingenium, i n*; *ot**i** = ot**ii*** від *otium, i n*.

Епентеза. У тексті поеми фіксуються орфографічні варіанти з протилежним до контракції явищем, – появою епентетичного ***-v-*** між однаковими голосними для уникнення синерези або контракції, наприклад: *sub**iv**it* і *sub**ii**t* від *subeo, subi(v)i, itum, ire* – підходити. Поява ***-v-*** у перфектних формах дієслів складених з ***eo*** була характерною ще для класичної латини [Чернюх 2008, с. 226] і пояснюється дією аналогії до дієслів IV дієвідміни, для яких був притаманний перфект на ***-ivi-***.

Асиміляція. У тексті новолатинської поеми найчастіше фіксуються паралельні форми з регресивною асиміляцією за місцем творення, серед яких можна виділити такі типи: 1) асиміляція носового перед іншим носовим ***mn*** > ***nn***[130]: *sole**mn**ia* > *sole**nn**ia* [De bello. II, 273] від *sollemnis* (*solennis*), *e* – щорічний; святко-

[129] Графічне відображення *-ii* було введено під впливом аналогії.

[130] Асиміляція *mn* до *nn* або *mm* була характерна в основному для народної латини. Див., наприклад [Чернюх 2008, с. 102].

вий; 2) асиміляція носового перед задньоязиковим: ***mq^{v}*** > ***nq^{v}***: *que**mqu**am* > *que**nqu**am* [De bello. IV, 7]; *nu**mqu**am* > *nu**nqu**am* [De bello. I, 92], пор. *nu**mqu**am*[131] [De bello. III, 53]; *quacu**mqu**e* > *quacu**nqu**e* [De bello. I, 201]; 3) асиміляція носового перед зубним: ***mt*** > ***nt***: *te**mpt**are*[132] > *te**nt**are* [De bello. IV, 105] від *tempto* (*tento*), *āre* – торкати(сь); нападати; 4) асиміляція задньоязикового до зубного проривного: ***ct*** > ***(tt)*** > ***t***[133]: *au**ct**orem* > *au**t**orem* і *au**th**orem* [De bello. III, 87] від *auctor* (*autor*), *oris m* – автор, творець; *ar**ct**atis* [De bello. II, 314] > *ar**t**atis* від *arto* (*arcto*), ā*re* – звужувати; обмежувати; 5) асиміляція зубного проривного до наступного задньоязикового[134]: ***dq^{v}*** > (***tq^{v}*** > ***q^{v}q^{v}***) > ***cq^{v}***: *qui**dqu**id* > *qui**cqu**id* [De bello. III, 248].

Апокопа. Для тексту новолатинської поеми характерне вживання нормативних і редукованих форм службових частин мови. Редуковані форми утворились внаслідок фонетичного явища апокопи, якою традиційно називають редукцію голосного у кінцевому складі [Нидерман 2004, с. 50]. Певна кількість таких редукованих форм, які використовуються як дублети до розгорнутих, фіксується і в мові новолатинської поеми. Наприклад: *se**u*** і *si**ve***, *velu**ti*** і *velu**t***.

Серед дублетних пар, виявлених в мові поеми, які виникли внаслідок апокопи, помітні форми з наступною втратою лабіалізації ***qu*** [q^{v}] > ***q(c)*** [k], наприклад: *ne**que*** і *ne**c***, *at**que*** і *a**c*** та наступним спрощенням групи приголосних, наприклад: *sa**t*** і *sa**tis***. Використання у поемі форм з апокопою, як правило, зумовлене уникненням гіперметру.

---

[131] Орфографічна традиція класичної латини непослідовно передавала наслідки асиміляції *mq^{v}* > *nq^{v}*, зокрема у багатьох формах літера *m* була пізніше поновлена, наприклад: *numquam*. Детальніше див. [Нидерман 2004, с. 143].

[132] Тут також фіксується характерна для класичної латини епентеза *-p-* у групі приголосних *-mt-*, "завдяки якій зберігалась певна морфологічна прозорість словоформи, яка у протилежному випадку була б затемнена фонетичними змінами" [Чернюх 2008, с. 104], підтвердження чого спостерігається у зафіксованій у тексті формі *tentare*.

[133] Асиміляція *ct* > *(tt)* > *t* була характерна в основному для народної та пізньої латини. Див., наприклад [Нидерман 2004, с. 141].

[134] Детальніше див. [Нидерман 2004, с. 139].

Інші орфографічні варіанти. До цієї групи орфографічних варіантів зараховуються варіанти, які виникли внаслідок непослідовності у фіксації орфографічною нормою класичної латини інших фонетичних процесів, зокрема таких як: 1) втрата лабіалізації глухим велярним зімкненим ***qu*** [q^{v}] у позиції перед ***u***: *se**qu**u**tus* [De bello. I, 248] = *sec**u**tus* від *sequor*, *secutus* (*sequutus*) *sum*, *sequi* – йти слідом, слідувати; 2) слабка позиційна диференціація у вимові голосних ***u*** та ***i*** перед губними приголосними викликала розвиток проміжного[135] звука (між ***u*** та ***i***), який графічно позначався або як ***u***, або як ***i***, наприклад: *mon**i**menta* [De bello. I, 416] і *mon**u**menta*[136] [De bello. I, 277] від *monumentum, i n*. Поява орфографічних варіантів *incl**y**ta* [De bello. I, 561] і *incl**i**tus* від *incl**u**tus, a, um*, хоч і свідчить про слабку позиційну диференціацію у вимові голосних ***u*** та ***i***, була зумовлена непослідовністю у передачі грецького звука, який позначався літерою *υ* (*κλυτός*) [Линдсей 2010, с. 100]; 3) рекомпозиція – відновлення початкового вокалізму у пізній латині: *oct**ua**ginta*[137] [De bello. I, 555] від *oct**o**ginta* (пор.: *oct**o**decim* [De bello. III, 432]), *pen**ua**ria* [De bello. I, 171] від *pen**a**rius, a, um*.

Серед орфографічних варіантів, зафіксованих в тексті поеми, можна виділити і дві групи, стилістично зумовлені поетичним мовленням, а саме: архаїзми і так звані авторські слововживання, характерні для мови творів римських поетів-класиків.

Оскільки поетична мова виступає у функції мови мистецтва – поетичної мови, то підхід до всіх сторін її структури природньо проводити із врахуванням цієї її функції, тобто в рамках поетики, а не лише в суто лінгвістичному плані. Це означає, що адекватне дослідження поетичної мови неможливе поза загальною теорією поетичної мови і поза тими фактами, якими оперує віршування [Ковтунова 1986, с. 7]. До епохи національного розвит-

---

[135] Й. Тронський називає його "середнім" між *u* та *i* [Тронский 1953, с. 201].

[136] Варіанти *mon**u**mentum* і *mon**i**mentum* фіксуються в письмових джерелах починаючи з рукописів Плавта [Линдсей 2010, с. 37].

[137] Вихідною формою для класичного *octaginta* була форма **octuaginta*, див., наприклад, [Эрну 2010, с. 137]. Крім форми *octuaginta* у пізній латині фіксується *octaginta*, що може свідчити про відновлення серединного *ā*, яке по аналогії до *quadraginta* поширилось і на інші назви десятків [Малинаускене 2006, с. 156].

ку літератур поетична мова усвідомлювалась як особливий різновид мови, відокремлений від інших видів мовленнєвої діяльності, який має свої специфічні якості і ознаки на всіх рівнях структури мови – ритміко-фонетичному, лексико-фразеологічному, граматичному і синтаксичному [Виноградов 1963, с. 162].

Для поетичного тексту будь-якою мовою характерне використання усіх наявних лінгвістичних ресурсів – від архаїчних до сучасних. Архаїчні форми, які досить часто фіксуються у латинських поетичних джерелах класичного періоду і які, як правило, є традиційними маркерами латинського поетичного мовлення, поряд з нормативними формами використовуються і в мові новолатинської поеми. Наприклад: *duella* [De bello. III, 218] і *bella*, яке виникло в результаті випадіння *û* у початковій групі *dû* із наступним переносом лабіальності на попередній приголосний (*dû>b*); *caussa*[138] [De bello. I, 4] і *causa* (=результат спрощення гемінат); *Mavors* [De bello. I, 82] і *Mars* [De bello. I, 273] (=наслідок випадіння інтервокального *-v-* і наступної контракції голосних), *ast* і *at* (=спрощення у кінцевих групах приголосних).

У тексті наявні і так звані авторські слововживання, зафіксовані у лексикографічних джерелах[139] як авторські неологізми, які римські поети-класики могли використовувати, керуючись принципом так званої *licentia poetarum*[140]. Наприклад: *forsitan* (*fors sit an*), яке фіксується у Вергілія і Горація[141] і *forsan* (*fors an*) [De bello. III, 268]; *montuosus*, яке фіксується у Вергілія і *montosi* [De bello. II, 356]; *Sauromatas* (у Овідія) [De bello. I, 581] і *Sarmatae*; *ahenos* (*aenus*) [De bello. I, 198] (у Вергілія, Горація, Овідія) і *aheneus* (*aeneus*) [De bello. III, 139].

Появу варіантів могла викликати і непослідовність графічного оформлення адаптованих латинською мовою запозичень, наприклад: *Thr**ei**cias* (*Thr**e**cias*) і *Thr**a**cias*, *s**a**rraca* і *s**e**rraca*, *Rhodop**ei**o* і *Rhodop**i**o*.

---

[138] Паралельне використання *caussa* і *causa* зберігалось аж до I ст. н.е. Так, за свідченням М. Нідермана у творах Ціцерона і Вергілія фіксується тільки форма *caussa* [Нидерман 2004, с. 121].

[139] Див., наприклад [Дворецкий 2009].

[140] "Поетична вільність". Докладніше див. [Курціус 2007, с. 54].

[141] Див., наприклад [Дворецкий 2009].

Використання орфографічних варіантів у тексті поеми можна пояснити трьома чинниками: 1) метричними вимогами, а саме потребою метричного збільшення / зменшення кількості складів або потребою у просодично довгому чи короткому голосному; 2) вимогами поетичного мовлення (архаїзми, поетизми); 3) непослідовністю орфографічної норми у класичній латині та розбіжністю фіксації такої норми у середньовічних[142] словниках та компендіях.

Вагомим аргументом на користь останнього твердження є наявність орфографічних варіантів, які подаються у одному з поширених на той час словників, зокрема у словнику "Dictionarium copiosissimum" Амброзія Калепіна (Ambrosius Calepinus) вперше виданого 1516 року. Пор.: *arctus* і *artus*, *hyems* і *hiems*, *lacryma* і *lacrima*, *lethum* і *letum*, *sylva* і *silva* [Ambrosii Calepini 1516].

Так, численні випадки гіперкорекції (появи графем, які традиційно використовувались на позначення нехарактерних для латини звуків у запозиченнях з грецької мови) у питомо латинських словах можна пояснити намаганням їх етимологічно пов'язати з грецькими. Наприклад, *sylva, ae f* – ліс замість *silva* з'явилось внаслідок його етимологізації з грецького ἡ ὕλη – ліс, а *lethum, i n* – забуття замість *letum* – з грецького ἡ λήθη – забуття.

Таким чином, використання автором орфографічних варіантів не було на той час чимось новаторським або неправильним, їх використання насамперед залежало від лексикографічних та інших джерел, якими міг користуватись автор. В українському різновиді поетичної латини кінця XVI – початку XVII ст. не спостерігається значних фонетичних процесів, що свідчить про використання автором латини класичного зразка. Автор для потреб поетичного мовлення практично не модифікує на фонетичному рівні фонд класичної латинської мови, а використовує увесь спектр її фонетичних можливостей, які фіксувались ще в класичний період.

[142] До речі, така ж ситуація фіксується і в сучасних словниках класичної латини. Див., наприклад [Дворецкий 2009].

4.2.5. Особливості використання діакритичних знаків

Діакритичні знаки, використання яких в латинськомовних текстах стає особливо характерним саме у XVI–XVII ст., є невід'мною складовою латинської графіки. Практика постановки діакритиків (акута, гравіса, циркумфлекса і треми) у той час була виявом смаку, моди і шкільної традиції.

Найбільш частотним діакритичним знаком у тексті новолатинської поеми є **гравіс**, який, як правило, фіксується на останньому складі більшості прислівників, і в такий спосіб слугує для розрізнення так званих, омографів. Латинські прислівники на ***-e***, ***-o***, ***-a***, ***-um*** та форми вищого ступеня порівняння прислівників на ***-ius*** позначаються гравісом для їх диференціації з флективними (відмінюваними) формами інших частин мови (іменників, прикметників, займенників та числівників), які мають ідентичне закінчення: *animosè, saepè, fortè, latè, tacitè, praestò, quantò, quà, primùm, iterùm, quàm, tantùm, breviùs* тощо.

Гравіс також позначає прислівники, до яких існують омонімічні форми прийменників, наприклад: *contrà, antè*. Знак гравісу також вказує і на інші невідмінювані частини мови, а саме, сполучники – *dùm, cùm*, частки – *verùm*, односкладові прийменники – *à* та *è*. Таким чином можна зробити висновок, що у латинськомовному тексті історичної поеми гравіс є маркером невідмінюваних частин мови для розрізнення омографів.

Не менш частотним у тексті є знак "**акута**", що позначає лексеми, до яких приєднуються постпозитивні частки *-qué, -vé* та *-né*. Ідея такого маркування полягає в тому, що енклітичний суфікс перетягує наголос слова на один склад назад, тобто на останній склад основного слова. Такий наголос ніяким чином не вказує на якість чи кількість позначуваного голосного, а лише слугує індикатором місця наголосу в основному слові. Діакритичний знак акут не має фіксованої позиції, він може стояти або на останньому складі основного слова, або на самій енклітиці. Найбільш частотним і постійним використанням акута є його постановка над часткою *-qué*, зокрема, у формі скорочення ***q́***. Таким чином, акут ставиться над приголосною літерою (***q́***), що не досить звично для знака наголосу, який традиційно розміщується над голосною.

Акут, який вживається над скороченням ***ǵ*** (= *que*), може вказувати як на те, що ***que*** є сполучником, а не часткою, так і на те, що скорочення ***ǵ*** має читатись як повний склад. Наприклад: *Arma virosǵ cano devictis a Catharactis* [De bello. I, 1], *Et grave Martis opus, tanti palmamǵ triumphi* [De bello. I, 56].

Відсутність акута над скороченням ***q*** (= *que*) може вказувати як на те, що буквосполучення ***que*** є часткою, а не сполучником, так і на те, що скорочення ***q*** не повинно вказувати на повний склад (як правило у випадку елізії). Наприклад: *Qui primo in motu digna atq indigna relatu* [De bello. III, 174].

Акут часто вживається над словами з постпозитивними частками ***-ve*** та ***-ne***: *pietasúe*, *quidúe*, *quaeúe*, *tantáne* тощо.

Циркумфлекс, який ставиться, як правило, тільки над довгим голосним, у тексті поеми виконує дві функції, по-перше, він розрізняє омографи, які у класичній латині мали різну вимову внаслідок різної кількості голосного: аблатив однини першої відміни протиставляється номінативу однини, по-друге він є маркером стягнення, зокрема у контрагованих варіантах форм перфектних часів та архаїчного закінчення форми генетива множини іменників ІІ відміни ***um*** = ***orum***. Таким чином циркуфлекс сигналізує, що ***-um*** є закінченням генетива множини, а не акузатива однини іменників ІІ відміни.

Також циркумфлекс може вказувати на: 1) довготу голосного передостанього складу іменників, наприклад: *nitôrem*, *pietâte*, *Thitônis*, *Daniêlis*, *honôre*, *Pharaônis*, *Borysthênis*, *Ephraimitânis*, *Philistêos*, *virtûtis* тощо; 2) довготу голосного (***-a-*** або ***-e-***) основи дієслів І та ІІ дієвідміни (як правило у формах інфінітива, а також у особових формах теперішнього часу), наприклад: *memorâre*, *delêre*, *vulgâre*, *agitâre*, *sociâre*, *parêre*, *venerâtur*, *sequâmur*, *morâtur*, *ruâmus*, *favête*, *suadête* тощо; 3) довгий голосний закінчення ***-arum***, ***-orum***: *deôrum*, *ferârum*, *carôrum*, *quôrum*, *tantârum*, *seclôrum*; 4) стягнені форми плюсквамперфекта у третій особі однини (***-arat*** = **-averat**) та перфекта у третій особі множини (***-arunt*** = ***-averunt***) дієслів І дієвідміни, наприклад: *armârat*, *prostrârat*, *lunârat*, *fugârat*, *necârunt*, *prafanârunt*, *firmârunt*, *vocârunt*, *fundârunt*, *locârunt*, *necârunt*, *prostrârunt* тощо; 5) стягнені форми *genetivus pluralis* іменників І та ІІ відміни (***-um*** = ***-***

arum, ***-orum***): *Graiugenûm*, *equûm*, *Lithavûm*, *virûm*, *deûm*, *divûm*; 6) деякі інші стягнені форми, зокрема: *queîs* (=*quibus*), *nîl* (=*nihil*), *otî* (= *otii*), *deprênsat* (= *deprehensat*); є) форми перфекта на ***-ere*** (=*erunt*): *tulêre*, *optavêre*, *struxêre*, *donavêre*, *cecidêre*, *posuêre*, *dixêre*; ж) *ablativus singularis* іменних частин мови жіночого роду, які відмінюються за зразком іменників першої відміни, наприклад: *Europâ*, *catenatâ*, *aliâ*, *fractâ*, *irâ*, *propriâ*.

У тексті стародруку поеми циркумфлекс вживається у двох графічних варіантах: прямому (^), яке характерне для усіх перерахованих прикладів і курсивному (~), який вказує на назалізацію позначуваного ним голосного замість наступного ***-m-*** або ***-n-***. Такий курсивний варіант циркумфлекса іноді ще називають *linea nasalis*. Наприклад: *hominũ* (= *hominum*), *unũ* (= *unum*), *gimnasiũ* (= *gimnasium*), *quicquã* (= *quicquam*), *cãpestre* (= *campestre*), *hũc* (= *hunc*), *prĩceps* (= *princeps*), *bibũt* (= *bibunt*) тощо. У деяких з перерахованих прикладів циркумфлекс може вказувати на елізію кінцевого ***-m*** у позиції перед голосним звуком наступного слова.

Замість вже згаданих акута, гравіса чи циркумфлекса іноді може ставитись **трема**, правила постановки якої непослідовні і можуть варіюватись. Так, найчастіше (як правило на другому голосному) трема вказує на дієрезу, роздільну вимову дифтонга, наприклад: *aëris*, *Stanislaë*, *coërcent*, *Baëran*, *poëtae* тощо. Трема над голосним у сполученні з іншим голосним, які у класичній латинській мові не утворювали дифтонг, вказує лише на просодичну довготу позначуваного голосного, наприклад: *Eöus*, *Aönio*, *Paeönis*, *Orëades*.

У сполученні голосного з наступною літерою ***-i-*** трема вказує не лише на довготу відповідного голосного і його наголос, а й на окрему вимову такого сполучення голосних (дієрезу): *Panchäia* [De bello. I, 123], *heröica* [De bello. I, 58], *Borëis* [De bello. I, 573], *varïantur* [De bello. III, 116], *Kiövia* [De bello. I, 307]. І навпаки, трема над літерою ***-i-***, якщо вона є другим знаком буквосполучення "голосний+і", вказує на синерезу, вимову ***-ei-*** як один склад, наприклад: *Rhodopeïo* [De bello. I, 46].

Система діакритичних знаків, яка зафіксована у тексті новолатинської поеми, була характерною для багатьох латинськомовних текстів XVI–XVII ст. Основною функцією діакритичних

знаків у новолатинському тексті є диференціація омографів. Крім того діакритичні знаки можуть сигналізувати про місце наголосу чи довготу голосного, або, як у випадку з гравісом у прислівниках, взагалі не вказувати на місце наголосу. Тобто діакритичні знаки, які традиційно використовувались для позначення місця наголосу, практично не виконують функцію знака наголосу як такого.

4.3. Граматичні особливості новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.

Творчість письменника завжди сприяла закріпленню та поширенню певних мовних явищ. Як правило, вибір письменником одного з граматичних варіантів свідчить про його фіксацію як літературно-нормативного. Таким чином, граматичний характер творчості письменника визначає тенденції розвитку літературної мови.

Поетичний текст – це специфічна форма комунікації, в якій діють свої лінгвістичні закони та норми, що відрізняють її від інших мовних стилів. Тому важливу роль у відборі певних словоформ відіграли і стилістичні канони епосу, і, ймовірно, особистий смак автора. Ймовірно, що певні зміни та ускладнення в мовній організації поетичного тексту були спричинені впливом ритмічної організації, оскільки просодичні можливості слова надавали йому можливість пристосовуватись до ритмічної схеми гекзаметра.

4.3.1. Іменники

Зміни в морфологічній системі латинського іменника, зафіксовані в новолатинському поетичному тексті, не відзначаються великою різноманітністю і мають швидше спорадичний характер.

Особливості парадигм питомо латинських іменників. У сфері питомого латинського іменника найхарактернішими є такі особливості:

Вживання дублетної флексії *-um* і *-arum*/*-orum* генетива множини іменників I-II відміни. Іноді у мові класичної латинської поезії генетив множини іменників I відміни чоловічого роду, а саме запозичених із грецької мови патронімів на ***-es***, та деяких етнонімів на ***-cola*** і ***-gena*** міг мати закінчення ***-um***[143] замість ***-arum***. Така особливість фіксується і в мові історичної поеми, наприклад: *Graiugen**um*** = *Graiugen**arum*** [De bello. I, 272] від *Graiugena, ae m* – грек (за народженням).

У класичній латинській мові генетив множини іменників II відміни (як правило, на позначення міри чи грошей) міг іноді допускати подвійну флексію ***-um***[144] і ***-orum***, таку ж паралельність флексій, але тільки в мові поезії[145] могли мати й деякі інші іменники. Свідчення останнього явища фіксується і в мові новолатинської поеми, наприклад: *div**um*** [De bello. II, 235] = *div**orum*** від *divus, a, um*; *vir**um*** [De bello. I, 199] = *vir**orum*** від *vir, viri m*; *de**um*** [De bello. I, 223] = *de**orum*** від *deus, dei m; equ**um*** [De bello. II, 310] = *equ**orum*** від *equus, i m*.

Флексія ***-um***, яка у мові новолатинської поеми виступає паралельно з ***-orum***, у мові поезії репрезентує окреме дублетне закінчення, часто вживане, як правило, з метричних міркувань. На користь останнього твердження свідчать зафіксовані в тексті поеми випадки паралельного вживання нормативних форм від тих самих іменників, наприклад: *virorum* [De bello. I, 186], *deorum* [De bello. I, 518], *equorum* [De bello. I, 175];

---

[143] Закінчення родового відмінка множини ***-um***<***-ŏm***, яке фіксується в текстах архаїчного періоду у класичній латинській мові було замінене на характерний для займенникової відміни новотвір ***-sŏm***, який внаслідок приєднання до основи ***-a*** (іменників першої відміни), ротацизму та звуження *ŏ* перетворився у формант ***-arŭm***.

[144] На відміну від іменників з основою на *-a* (першої відміни) індоєвропейське закінчення ***-ŏm*** (= лат. *-um*) родового відмінка множини у системі парадигм іменників з основою на ***-o*** (другої відміни) зберігалось довше, зокрема у ранній латині. Пізніше, з III ст. до н.е., за аналогією до іменників першої відміни його (*-ŭm*) витіснило закінчення ***-orŭm***, а форми на ***-ŭm*** вживали як архаїзм у юридичних та сакральних текстах [Тронский 1953, с. 203; Чернюх 2008, с. 123].

[145] Вживання закінчення gen. pl. *-um* замість *-orum* фіксується, наприклад, у творах Вергілія: *Aeneadum*, *Dardanidum*, *deum* тощо [Малинаускене 2006, с. 184].

Використання подвійної флексії *-i* та *-ii* іменників II відміни. У класичній латинській мові іменники II відміни на ***-ium*** у генетиві однини, як правило, мали закінчення ***-ii***, але в мові поезії[146] часто зберігалось закінчення ***-i***, яке аж до епохи Августа [Линдсей 2010, с. 50; Тронский 1953, с. 203] було питомим закінченням родового відмінка іменників з основою ***-o-*** і зокрема ***-io-***. Приклади дотримання такої традиції простежуються і в мові новолатинської поеми, наприклад: *ot**i** = ot**ii*** від *otium, i n*; *ingen**i** = ingen**ii*** від *ingenium, i n* тощо.

Особливості парадигм іменників грецького походження. Традиція поетизації грецьких слів та їх досить частого вживання навіть у випадку наявності питомо латинських відповідників існувала ще в класичній латинськомовній літературі. Римські поети, спираючись в основному на грецькі літературні зразки, вводили до своїх творів багато грецьких слів, у тому числі й власних назв. Інша частина грецьких слів, крім тих, що вже були асимільовані латинською мовою у класичний період, вживаються у тексті поеми для передачі точнішого визначення предмета, на позначення якого не існувало питомо латинського слова.

Упродовж усього розвитку латинської мови, навіть у її класичному варіанті, спостерігались коливання у деклінації запозичених іменників грецького походження, викликані як тривалими відрізками у часі запозичення, так і невнормованістю традиції морфологічної адаптації: одні іменники грецького походження вже в класичний період були повністю адаптовані до морфологічної системи латинської мови, а інші продовжували зберігати питомо грецький тип деклінації. Але, з одного боку внаслідок існуючої в класичній латині тенденції до збереження системи питомого грецького відмінювання за нормами іонійсько-аттичного діалекту та, з іншого – неможливості повністю зберегти в латинській мові грецьку відміну, виникла штучна[147] так звана напівгрецька відміна [Малинаускене 2001, с. 147; Тронский 1953, с. 204; Эрну 2010, с. 41–42] з чергуванням грецьких

[146] Закінчення *-i* послідовно вживається у творах Горація і Вергілія [Эрну 2010, с. 47].

[147] Штучними можна вважати, наприклад, форми abl.sg. типу *Perse*, *Alcmene* тощо, які не були природніми з погляду морфології, ні грецької, ні латинської мов.

та латинізованих форм і численними дублетами, спосіб і міра використання яких стали характерною ознакою відмінностей літературних стилів.

Паралельне використання грецьких і латинських флексій у запозиченнях з грецької мови було типовим прийомом у творах римських поетів, серед яких найбільшою віртуозністю у використанні такої флексійної варіантності відзначався Горацій [Aspects of the Language 1999, с. 158].

На користь стабільності відмінкової парадигми іменників новолатинської поеми кінця XVI ст. з України свідчить збереження відмінювання грецьких за походженням іменників, як правило, міфологічних апелятивів, запозичених латинською мовою.

Серед відмінкових форм іменників, запозичених із грецької мови, які частково зберегли свою питому парадигму, у мові новолатинської поеми зустрічаються такі типи закінчень: 1) ***-e*** (abl. sg.) іменників першої відміни на *-es*, *-ae*: *Procrustr**e*** (= *Procruste*) [De bello. II, 158] від *Procrustes, ae m*; 2) ***-on*** (acc. sg.) іменників другої відміни на *-os*, *-i*: *Arct**on*** [De bello. I, 502] від *Arctos, i f*; *Coryt**on*** [De bello. II, 321] від *Corytos, i m*; 3) ***-en*** (acc. sg.) іменників третьої відміни на *-e*, *-es*: *Rhodop**en*** [De bello. IV, 165] від *Rhodope, es f* – Родопи; 4) ***-a*** (acc. sg.) іменників третьої відміни на *-is*, *-idos*; *-er*, *-eris*; *-an*, *-anis*: *Aeneid**a*** [De bello. I, 28] від *Aeneis, idos f*; *aether**a*** [De bello. I, 26] від *aether, aetheris m*; *paean**a*** [De bello. III, 76] від *paean, anis m*; 5) ***-ym*** (acc. sg.) іменників третьої відміни на *-ys*, *-yos*: *chel**ym*** [De bello. I, 16] від *chelys, (gen. –) f*; 6) ***-y*** (voc. sg.) іменників третьої відміни на *-ys*, *-yos*: *Erinn**y*** [De bello. II, 225] від *Erinnys, yos f*; 7) ***-as*** (acc. pl.) іменників третьої відміни на *-on*, *-onis*; *-es*, *-etis*; *-ops*, *-opis*; *-ax*, *-acis*: *Aon**as*** [De bello. I, 9] від *Aon, onis m*; *tapet**as*** [De bello. I, 215] від *tapes, etis m*; *Cyclop**as*** [De bello. II, 164] від *Cyclops, opis m; thorac**as*** [De bello. I, 198] від *thorax, acis m*.

Серед іменників грецького походження існують морфологічні варіанти одних і тих же запозичень, які адаптовані до системи парадигм латинської мови повністю і частково. Такою варіантністю морфологічних типів широко користувались римські поети[148].

[148] Для мови прози використання грецьких морфологічних закінчень не було характерним [Чернюх 2008, с. 132; Эрну 2010, с. 85].

Автор новолатинської поеми використовує як морфологічно адаптований варіант, так і варіант, якому характерна напівгрецька парадигма.

Між грецькою та латинською парадигмами коливаються[149] такі словоформи: 1) повністю морфологічно адаптована форма: *aeris* (gen. sg.) [De bello. I, 109] від *aer, aeris m* (*aer, aeros m*)[150] – повітря; *bibliotheca* (nom. sg.) [De bello. II, 243] від *bibliotheca, ae f* (*bibliothece, es f*) – бібліотека; *Delum* (acc. sg.) [De bello. I, 246] від *Delus, i f* (*Delos, i f*) – Делос; *Europae* (gen. sg.) [De bello. I, 18] від *Europa, ae f* (*Europe, es f*) – Європа; 2) частково морфологічно адаптована форма: *Arcton* (acc. sg.) [De bello. I, 502] від *Arctos, i f* (*Arctus, i f*)[151] – північ; *diadema* (acc. sg) [De bello. I, 294] від *diadema, atis n* (*diadema, ae f*) – діадема; *Calliope* (nom. sg.) [De bello. I, 674] від *Calliope, es f* (*Calliopea, ae f*) – Калліопа; *Rhodopen* (acc. sg.) [De bello. IV, 165] від *Rhodope, es f* (*Rodopa, ae f*) – Родопи.

Морфологічна адаптація запозичених іменників. Поряд з власними назвами грецького походження, які ще в класичний період повністю адаптувались до фонетики і морфології латинської мови, у поемі "De bello Ostrogiano" зустрічаються імена і назви (не зафіксовані у латинській мові класичного періоду), які, зберігаючи ознаки іншомовного походження в звуковій структурі, одержують латинські відмінкові закінчення і відмінюються за латинськими типами відмін.

Так, досить поширеним явищем у тексті поеми є морфологічна адаптація запозичених слів за допомогою додавання латинської флексії. Більшість запозичених слів записуються відповідно до норм латинської мови і мають парадигму відповідної ла-

[149] Серед чинників, які могли викликати таке непослідовне використання морфологічних варіантів грецьких запозичень, можна назвати не лише метричні вимоги гекзаметру, а й різнобій у подачі таких запозичень у сучасних автору словниках; крім того не можна відкидати і внутрішні інтенції автора.

[150] У дужках вказується зафіксована у словниках (див., наприклад [Дворецкий 2009]) паралельна частково морфологічно адаптована форма.

[151] У дужках вказується зафіксована у словниках (див., наприклад [Дворецкий 2009]) паралельна повністю морфологічно адаптована форма.

тинської відміни[152]. Серед таких морфологічно адаптованих іменників можна виділити декілька груп:

Запозичення, морфологічно адаптовані за зразком іменників першої відміни: 1) іменники жіночого роду на ***-a***, ***-ae***[153]: **nom. sg.** – *Ostrogi**a***, *Dubn**a***, *Praeclavi**a***, *Praecopi**a***, *Beresin**a***, *Kazn**a***, *Czudn**a***, *Russi**a***, *Podoli**a***, *Volini**a***, *Turovi**a***, *Sedomiri**a***, *Kiövi**a***, *Drobusi**a***; **gen. sg.** – *Ostrogi**ae***, *Starodub**ae***; **acc. sg.** – *Ostrogi**am***, *Dubn**am***, *Halici**am***; 2) іменники чоловічого роду на ***-a***, ***-ae***: **nom. sg.** – *Zuc**a***, *Turc**a***; **gen. sg.** – *Salamach**ae***; **nom. pl.** – *Colchiad**ae***; **acc. pl.** – *monarch**as***; 3) іменники чоловічого роду на ***-as***, ***-ae*** (напівгрецька відміна): **nom. sg.** – *Heli**as***; **gen. sg.** – *Andre**ae***;

Запозичення, морфологічно адаптовані за зразком іменників другої відміни: 1) іменники чоловічого роду на ***-us***, ***-i***: **nom. sg.** – *Russ**us***, *Nisovi**us***, *Horin**us***, *Sluc**us***, *Svatoslav**us***, *Bochdan**us***, *Semerin**us***, *Batth**us***, *Ki**us***, *Svidrigell**us***, *Polochu**s***, *Noss**us***, *Gulsci**us***, *Hoisci**us***, *Kosinsci**us***, *Slapcovi**us***, *Tarnovi**us***, *Visnoveci**us***, *Zachorovi**us***, *Zavaci**us***; **gen. sg.** – *Valach**i***, *Crac**i***, *Machomet**i***, *Trubes**i***; **dat. sg.** – *Nisovi**o***; **acc. sg.** – *Ruthen**um***, *Slucc**um***; **abl. sg.** – *Mosch**o***, *Lech**o***, *Horin**o***; **voc. sg.** – *Mosch**e***, *Ianus**i***, *Wlodimir**e***, *Stanisla**ë***, *Iarosla**ë***; **nom. pl.** – *Russ**i***, *Lech**i***, *Alaun**i***; **gen. pl.** – *Russ**orum***, *Mosch**um*** (=*Moschorum*), *Nisovi**orum***; **dat. pl.** – *Lithav**is***, *Pia(n)tc**is*** (pl. tant.); **acc. pl.** – *Lithav**os***, *Nisovi**os***, *Ostrogi**os***, Polon**os**; **abl. pl.** – *Russ**is***, *Lithav**is***; **voc. pl.** – *Nisovi**i***; 2) іменники середнього роду на ***-um***, ***-i***: **nom. sg.** – *Stepan**um***, *Terectimir**um***, *Crem**um***; **acc. sg.** – *Ostrogi**um***;

Запозичення, морфологічно адаптовані за зразком іменників третьої відміни: 1) іменники жіночого та чоловічого роду на ***-is***, ***-is***: **nom. sg.** – *Leontopol**is*** (f), *Olbipol**is*** (f), *Corsun**is*** (f), *Ioann**is*** (m); **gen. sg.** – *Ostropol**is*** (f); **dat. sg.** – *Ostropol**i*** (f); 2) іменники чоловічого роду на ***-o***, ***-onis***: **gen. sg.** – *Miescon**is***, *Rurcon**is***, *Pharaon**is***;

---

[152] Попри те, що такі запозичення, у тому числі й оказіоналізми, як правило, фіксуються у тексті у неповній кількості відмінкових форм, їх флексійне оформлення дає повне право зарахувати їх до певного морфологічного типу латинської мови і припустити можливий повний тип деклінації.

[153] До цього, як і до деяких наступних груп свідомо не зараховуються запозичення (зафіксовані тільки в номінативі), у яких кінцева флексія є ідентичною з флексією у мові-донорі, пор.: *Comenca* – Кам'янка, *Orsa* – Орша, *Chortica* – Хортиця, *Sisca* – Шишка (чоловічий онім) тощо.

acc. sg. – *Iagellone**m***; 3) іменники чоловічого роду на ***-i(a)des***, ***-i(a)dis*** (напівгрецька відміна): **nom. sg.** – *Constantini**ades***, *Olgerdo**viades***, *Constantini**ides***; **gen. sg.** – *Ioanni**adis***, *Lechi**adis***; **gen. pl.** – *Constantini**iadum***; 4) іменники жіночого роду на ***-is***, ***-is*** (напівгрецька відміна): **acc. sg.** – *Mochar**im***.

Для явища морфологічної адаптації характерна послідовність і органічність, зумовлена з одногу боку намаганням автора використовувати латинську мову класичного зразка, а з іншого – неможливістю уникнути використання численних власних назв. Така органічність і послідовність підтверджується фактом використання в поемі майже повних відмінкових парадигм деяких морфологічно адаптованих іменників, наприклад: *Nisovius, i m* – низовець, низовий:

	sg.	pl.
nom.	*Nisovi**us*** [De bello. II, 226]	*Nisovi**i*** [De bello. II, 30]
gen.	*Nisovi**i*** [De bello. IV, 21]	*Nisovi**orum*** [De bello. III, 16]
dat.	–	–
acc.	*Nisovi**um*** [De bello. II, 122]	*Nisovi**os*** [De bello. III, 381]
abl.	*Nisovi**o*** [De bello. III, 389]	*Nisovi**is*** [De bello. IV, 134]
voc.	–	*Nisovi**i*** [De bello. I, 638]

Таким чином, можна стверджувати, що у мові новолатинської поеми найчастотнішими типами морфологічної адаптації є морфологічний тип іменників на ***-a***, ***-ae*** жіночого роду I відміни та ***-us***, ***-i*** чоловічого роду II відміни, натомість морфологічний тип іменників III відміни є менш продуктивним[154].

Про функціонування морфологічної системи латинської мови як мови живої, незважаючи на її статус у кінці XVI – на початку XVII ст., свідчить не лише морфологічна адаптація запозичень за допомогою традиційних для класичної латини флексій, у тому числі й за зразком так званої напівгрецької відміни, а й використання поетичних форм з генетивом множини на *-um* замість *-orum* не лише від питомо латинських слів, а й від запозичень, наприклад: *Lithav**um*** (=*Lithavorum*) [De bello. I, 203], *Mosch**um*** (=*Moschorum*) [De bello. I, 477].

[154] Випадків морфологічної адаптації за зразком іменників IV та V відміни у тексті поеми не зафіксовано, за винятком декількох форм IV відміни від іменника *Ies**us***, а саме: acc.sg. *Ies**um*** і gen.sg. *Ies**u***.

4.3.2. Прикметники

Попри значну віддаленість у часі написання між класичними латинськими поетичними творами і поетичними творами кінця XVI – початку XVII ст., система прикметника новолатинської поезії як у формальному, так і функціональному плані суттєво не відрізняється від прикметників класичної латини.

Морфологічна адаптація запозичених прикметників. Серед нечисленних новаційних явищ, що становлять інтерес, можна назвати появу не лише морфологічно адаптованих іменників, а й значної кількості прикметників, як правило, відтопонімних та відетнонімних. Більшість таких запозичених слів записуються відповідно до норм латинської мови і мають прикметникову парадигму відповідної латинської відміни[155]. Серед таких морфологічно адаптованих прикметників можна виділити такі групи: 1) запозичення, адаптовані за морфологічним типом прикметників I–II відміни на ***-us***, ***-a***, ***-um***: **nom. sg.** – *Ostrogi**us***, *Ostrogian**us***, *Nisovi**us*** (m), *Nisovian**a***, *Turcic**a***, *Drucic**a***, *Ostrogian**a*** (f), *Ostrogian**um*** (n); **gen. sg.** – *Ostrogi**i***, *Nisovi**i***, *Polon**i*** (m), *Hungaric**ae***, *Russiac**ae***, *Ostrogian**ae*** (f), *Polon**i*** (n); **dat. sg.** – *Ostrogi**o***, *Polon**o*** (m), *Lithau**ae*** (f); **acc. sg.** – *Polon**um*** (m), *Cholsan**am*** (f); **abl. sg.** – *Ostrogi**o***, *Turc**o*** (m), *Ostrog**eo*** (n); **nom. pl.** – *Ostrogi**i***, *Russiac**i*** (m), *Turcic**a*** (n); **dat. pl.** – *Hungaric**is***; **acc. pl.** – *Lubarciac**os***, *Voliniac**os*** (m), *Carpati**as*** (f), *Russic**a***, *Drucic**a*** (n); **abl. pl.** – *Ostrogi**is***, *Russiac**is*** (m); 2) запозичення, адаптовані за морфологічним типом прикметників III відміни на ***-is***, ***-e***: **nom. sg.** – *Lublinens**is***, *Lopusens**is*** (m), *Cholsanens**is***, *Sluccens**is*** (f); **gen. sg.** – *Socalens**is***, *Volinens**is*** (f), *Piantcovens**is***, *Trebolens**is*** (n); **dat. sg.** – *Piatcens**i*** (f); **acc. sg.** – *Piątcens**em*** (f); **abl. sg.** – *Piatcens**i*** (m), *Drucens**i*** (f); **nom. pl.** – *Ostrogiens**es***, *Piatcovens**es*** (m), *Horinid**es*** (f); **acc. pl.** – *Dreunens**es*** (m), *Piatcensi**a*** (n).

Подібно до явища послідовності і органічності морфологічної адаптації у системі іменника, яка викликана намаганням автора з одного боку використовувати латинську мову класичного

[155] Попри те, що такі запозичення фіксуються у тексті у неповній кількості відмінкових форм, їх флексійне оформлення дає нам можливість зарахувати їх до певного морфологічного типу латинських прикметників і припустити можливий повний тип деклінації.

зразка, а з іншого – неможливістю уникнути запозичення численних власних назв, викликаних потребою позначення нових суспільних реалій, також така органічність і послідовність фіксується у системі прикметника, що підтверджується фактом використання в поемі майже повних відмінкових парадигм деяких морфологічно адаптованих прикметників, наприклад: *Ostrogius, a, um* і *Ostrogianus, a, um* – острозький:

	sg.
nom.	*Ostrogi**us*** [De bello. I, 524], *Ostrogian**us*** [De bello. I, 209], *Ostrogian**a*** [De bello. IV, 124], *Ostrogian**um*** [De bello. I, 241]
gen.	*Ostrogi**i*** (m) [De bello. II, 290], *Ostrogian**ae*** [De bello. I, 102]
dat.	*Ostrogi**o*** (m) [De bello. IV, 175]
acc.	–
abl.	*Ostrogi**o*** (n) [De bello. I, 238]
	pl.
nom.	*Ostrogi**i*** [De bello. III, 170]
gen.	–
dat.	–
acc.	*Ostrogi**os*** [De bello. IV, 67]
abl.	*Ostrogi**is*** (m) [De bello. I, 205]

На основі вказаних парадигм можна зробити висновок, що труднощі пристосування до гекзаметра мовного вираження нових реалій, спонукали поета використовувати всю різноманітність синонімічних морфем. Наявність такої кількості дублетних запозичень свідчить передусім про намагання автора прилаштувати їх під метричний розмір поеми. Багатство латинських морфологічних формантів надавало автору можливість утворювати навіть по декілька пар таких оказіональних прикметників[156].

Відмінкові форми таких прикметників є досить зручними метрично, оскільки мають паралельні парадигми з різною кількістю складів або різною просодичною кількістю голосних в закінченні, різниця ж у плані змісту між прикметниками такої пари, як правило, не спостерігається. Наприклад:

[156] Якщо простежити за кількістю зафіксованих відмінкових форм від кожного типу, то стане зрозуміло, що автор послідовно використовує метрично зручні флексії закріплені за гекзаметричним розміром ще в класичний період [Смышляева 1993, с. 101].

1) ***herous, a, um*** і ***heroicus, a, um*** – героїчний: ***Heröis Heröa*** *modis, et fortia forti / Affer corda manu…* [De bello. I, 24–25] – "[Музо повідом] про **геройські** серця **героїчним** ритмом і твердою рукою…"[157]; *... tua corda* ***Heröica****, et altum / Pectoris ipse tui, promptus cognosce vigorem.* [De bello. I, 58] – "твій **героїчний** характер і глибину твоєї душі…";

2) ***aheneus*** (aeneus), ***a, um*** і ***ahenus*** (aenus), ***a, um*** – мідний: *... hic murus* ***aheneus****...* [De bello. III, 139] – "… цей **мідний** мур…"; *... thoracas* ***ahenos****... / ... conficiunt...* [De bello. I, 198, 200] – "… **мідні** панцирі … виготовляють…";

3) ***Germanus, a, um*** і ***Germanicus, a, um*** – германський: *... ad* ***Germani*** *Danielis sceptra Monarchae* [De bello. I, 339] – " … влада Данила (поширювалась) аж до **германських** монархів …"; *Victor habet praestans quidnam* ***Germanicus*** *in te?* [De bello. III, 323] – "Чи не бачить **германець** в тобі переможця?".

4) ***divinus, a, um*** і ***divus, a, um*** – божественний: *... ab excelso* ***divini*** *vertice tecti...* [De bello. III, 108] – "… від осяйної вершини **божого** дому …"; … *Namque equidem vos vestra probat dementia* ***Divos*** [De bello. IV, 148] – "Дійсно ж прирівнює ваша ласкавість вас до **богів**".

Деякі з прикметників таких дублетних пар були авторськими неологізмами ще в класичні часи. Так, у мові новолатинської поеми використовуються варіантні пари прикметників, серед яких фіксуються авторські неологізми, створення яких приписується Овідію[158]. Наприклад: – ***Sarmaticus*** і ***Sarmatis*** (Овідій) – сарматський: *... Duxit* ***Sarmaticas*** *in Martia bella phalanges* [De bello. I, 494] – "Вів **сарматські** фаланги на марсові війни …"; ***Sarmatis*** *ora potens...* [De bello. I, 437] – "Могутній **сарматський** край …".

За відсутності зручної форми прикметника-дублета автор новолатинської поеми використовував неологізм, не характерний для латинської мови класичного періоду:

1) ***Boreus, a, um*** і ***Borealis*** (неол.) – північний: *...Sigismundus* ***Boreis*** *regnator in oris...* [De bello. I, 573] – "Сигізмунд, правитель в країнах **бореєвих** …"; *Non ita sylva ruit* ***Boreali*** *impulsa tumultu…* [De bello. III, 307] – "Не так падає ліс від страшних **бореєвих** бур …";

---

[157] Тут і далі переклад наш – О. К.

[158] Див., наприклад словник Й. Дворецького [Дворецкий 2009].

2) ***Teutonicus, a, um*** і ***Teutonis*** (неол.) – тевтонський (германський): *Russus cum Lecho, legum moderantur habenas / **Teutonico** ritu…* [De bello. I, 194–195] – "Рус з Лехом встановлюють владу законів за **тевтонським** звичаєм…"; *... **Teutonis** ora…* [De bello. I, 43] – "… земля **тевтонська**…".

Поряд з класичними і різними за часом вживання парами прикметників-дублетів для мови новолатинської поеми характерні й численні нові пари, зокрема автор використовує запозичення, почасти оказіональні, які набували морфологічного оформлення згідно з правилами класичної латини. До цієї групи належать прикметники-топоніми і прикметники-етноніми: – ***Cholsanus*** [De bello. I, 505] і ***Cholsanensis*** [De bello. I, 504] – ольшанський; – ***Drucicus*** [De bello. I, 414] і ***Drucensis*** [De bello. I, 369] – друцький; – ***Voliniacus*** [De bello. I, 71] і ***Volinensis*** [De bello. II, 288] – волинський; – ***Russicus*** [De bello. I, 369] і ***Russiacus*** [De bello. I, 356] – руський; – ***Nisovius*** [De bello. III, 133] і ***Nisovianus*** [De bello. IV, 174] – низовий; – ***Turcus*** [De bello. II, 166] і ***Turcicus*** [De bello. II, 62] – турецький; – ***Ostrogius*** [De bello. I, 524], ***Ostrogianus*** [De bello. I, 209] і ***Ostrogiensis*** [De bello. II, 266] – острозький.

4.3.3. Займенники

Відомо, що конкретне лексичне значення займенника стає зрозумілим тільки в тексті, коли він екстраполюється на відповідний іменник, прикметник, тощо. Незважаючи на те, що в займенниковій системі новолатинської поезії представлені всі розряди займенників класичної латинської мови, їх система зберегла свою цілісність не повністю. Тому в мові новолатинської поеми можна виділити і певні особливості.

Звуження системи вказівних займенників. Під впливом рідної мови автора, що мала двоелементну парадигму засобів позначення просторової демонстративності (*той – цей*)[159], у мові но-

[159] У класичній латинській мові існувала досить розгалужена система вказівних займенників. Так, займенник *is, ea, id* – "цей, ця, це", "той, та, те" найчастіше вживався в значенні особового займенника для форми третьої особи, *hic, haec, hoc* – "цей, ця, це" вказував на найближчий до мовця предмет чи особу, *ille, illa, illud* – "той, та, те" вказував на найбільш віддалений або загальновідомий предмет, *iste, ista, istud* – "цей, ця, це"; "той, та, те" вказував на менш віддалений предмет і логічно належав до другої особи.

волатинської поеми відбувається звуження[160] системи латинських вказівних займенників у напрямку використання опозиції займенників *hic* "цей, ця, це" та *ille* "той, та, те". Наприклад: *Non secus,* ***hoc*** *Gethicum, proh detestabile monstrum, / Maenia deseruit…* [De bello. I, 231–232] – "Саме так **це** гетське, ох і жахливе, чудовисько покинуло міські мури"; *Ut domus* ***illa*** *ruit…* [De bello. I, 258] – "Як **той** дім руйнується …".

Значно рідше, порівняно із займенниками *hic* та *ille*, вживаються вказівні займенники *is* та *iste*. Наприклад: *... Russorum* ***iste*** *Leo constanter restituit rem…* [De bello. I, 382] – "… **той** Лев відбудував впевнено державу русів…"; *Magnanimum genus* ***id*** *vestrum…* [De bello. I, 32] – "**Цей** рід ваш благородний…".

Вживання архаїчних форм займенників. Наявність у епічному тексті певної кількості архаїчних морфологічних форм можна пов'язати з традицією епічного жанру, оскільки архаїзми є важливим компонентом поетичної лексики. Звісно, що в епічній поезії застарілі слова зустрічаються частіше, певна частина архаїзмів зберігається надовго, а самі слова стають "поетичними" і фіксуються практично в усіх класичних латинськомовних поетів. Належна до пасивного словникового запасу мови архаїчна лексика у більшості випадків є стилістично маркованою[161], тому вона нерідко переходить в розряд традиційно-поетичної.

Залежно від метричних міркувань у тексті поеми вживається архаїчна і нормативна форми ***queis***[162] і ***quibus*** датива/аблятива множини відносного і неозначено-питального займенника *qui*, *quae*, *quod* і *quis*, *quid*. Форма *queis* ще в класичний період історії латинської мови перейшла з розряду архаїчної лексики в розряд

[160] Пропорція зафіксованих у поемі вказівних займенників *hic*, *ille*, *is*, *iste* складає відповідно 83:43:20:13.

[161] Стилістична специфіка архаїзмів полягає в тому, що вони передбачають особливий код (спільний для автора і читача), який характеризується усвідомленням минулих етапів розвитку мови. Коли в контекст вводяться форми, характерні для більш раннього етапу розвитку мови, вони створюють контраст, який приваблює увагу читача [Риффатер 1980, с. 73].

[162] Форма *quis* (< *queis* < **quois*) виникла під впливом іменників I–II відміни. У тексті поеми, як і в інших новолатинських джерелах, з метою уникнути плутанини і ототожнення з nom.sg. чоловічого роду (*quis*), замість форми *quis* традиційно використовується *queis*.

лексики поетичної[163], у такій же функції вона виступає і в латинській літературі кінця XVI – початку XVII ст., але тепер не лише в поезії, а й в прозі, як своєрідний стилістичний маркер літературної мови. Наприклад: *Inde sit, ut rerum, noster* ***quibus*** *indiget usus…* [De bello. I, 111] – "Ось чому є достаток речей, **яких** потребує наш вжиток…"; *...* ***Queîs*** *varios tellus depingit laeta colores.* [De bello. I, 170] – "… (поля), **які** родюча земля розфарбовує різними кольорами…".

Натомість інша архаїчна форма, яка фіксується в поемі, використовується автором не з метричних міркувань, а як епічний маркер. Таким маркером є займенник *olle*, який, як правило, ставиться в епічних штампах[164], побудованих за традиційним епічним зразком. Попри те, що у тексті новолатинської поеми фіксується лише 4 випадки вживання такого займенника, можна відмітити певну закономірність: усі випадки використання представлені формою *olli*, яка позиційно завершує віршовий рядок[165]. Беручи до уваги той факт, що така архаїчна займенникова форма у "Енеїді" Вергілія фіксується, як правило, лише на початку рядка[166], можна припустити суто технічний (метричний) характер такої займенникової форми. Таке припущення підтверджує і відсутність будь-якого розмежування у вживанні нормативної форми і архаїчної: обидві форми (*ille* і *olle*) в поемі вживаються як у функції вказівного займенника, так і особового (третьої особи), наприклад: *Non* ***illi*** *Boreae spirant immania vires…* [De bello. I, 105] – "… на **нього** не віють люті вітри Борея…"; *...* ***olli*** */ Munera quae condigna ferent, quae praemia linguae?* [De bello. I, 557–558] – "… які гарні дарунки і яку похвалу **йому** принесуть…".

Використання архаїчних форм у тексті новолатинської поеми має подвійний характер: як мовна одиниця архаїзми займають своє особливе місце в межах синхронічних відношень, але як стилістична одиниця вони декодуються згідно з другою, більш ранньою системою літературної мови.

---

[163] Наприклад, у Вергілія.
[164] Наприклад, у Вергілія.
[165] Див. [De bello. I, 108; I, 557; II, 59; III, 27].
[166] Див., наприклад: [Aen. I, 254; IV, 105; V, 10 тощо].

Використання емфатичних форм займенників. У мові античної поезії прагнення до експресивності призводило до вживання великої кількості експресивних слів та маркерів замість стилістично нейтрального синоніма. Так, у класичній латинській мові існували експресивні односкладові енклітики (*-ce*, *-dam*, *-dem*, *-dum*, *-met*, *-ne*, *-que*, *-ve*), які, не маючи власного наголосу, приєднувались до попереднього слова і, перетягуючи наголос попереднього слова на останній склад, утворювали при цьому одне акцентуаційне ціле. Така система постпозитивних підсилювальних часток, характерних для класичної латини, зберігається і в мові новолатинської поезії.

1. Для підсилення і протиставлення до особових займенників може додаватись постпозитивна частка ***-met***, наприклад: *...Parta quies,* ***vosmet*** *rebus seruate secundis.* [De bello. IV, 27] – "З'явився спокій, **ви ж** бережіть себе для щастя".

2. До форм займенника *hic*, *haec*, *hoc* може додаватись енклітична частка ***-ce***[167], яка ще в античних латинських текстах залежно від інтенцій автора могла або надавати формам займенника підсилювального значення "ось", "тут" і т. п., або використовуватись цілком довільно залежно від метричних потреб. Таке наслідування античної поетичної традиції фіксується і в мові поеми, наприклад: *Hic ubi sustulerit Sanctissima brachia: dextra / Illicet* ***hosce*** *novos iterum expugnabit Idumes…* [De bello. III, 243–244] – "Він, піднявши найсвятіші руки, десницею розгромить **цих же** нових ідумеїв…".

3. До форм питальних або неозначених займенників як правило додається розділова частка ***-ve***, наприклад: *...* ***Quidve*** *parans*

---

[167] На думку багатьох дослідників історії латинської мови [Линдсей 2010, с. 75; Малинаускене 2006, с. 104; Эрну 2010, с. 105] форми латинського займенника *hic*, *haec*, *hoc* утворились від основ **ghĕ-*, **ghŏ-* за допомогою приєднання епідейктичної (вказівної) частки *-ce*. Зокрема таким шляхом утворилась більшість відмінкових форм однини, наприклад: **hice* > *hic*. У свою чергу форми множини, як правило не мали такої частки, зокрема форма acc.pl. чоловічого роду *hos* виводиться з **gho*^{n}*s* [Линдсей 2010, с. 76], що вказує на вторинність і підсилювальний характер частки *-ce* у зафіксованій у тексті поеми формі *hosce*, а не на її (форми) псевдоархаїчний характер.

Alecto ferox... [De bello. I, 5] "… **як** [яким чином] жорстока Алекто приготувала…".

4. До форм займенника *tantus*, *tanta*, *tantum* приєднується питальна частка ***-ne***, наприклад: ...***tantaene*** *animis audacibus irae?* [De bello. I, 7] " … зухвалі **таким великим** гнівом".

4.3.4. Дієслова і віддієслівні форми

У дієслівній парадигмі новолатинської поеми, яка хоч і є структурно значно складнішою за іменну, не спостерігаються значні інтерференційні зміни. Попри те, що структура дієслівної системи новолатинської поеми в цілому відповідає системі дієслова класичної латини, можна відмітити і декілька особливостей та відхилень.

Вживання паралельних особових флексій. Поряд із загальноприйнятими прийомами в граматичній структурі поезії простежуються диференційні риси, типові для поетичного мовлення даного народу чи обмеженого періоду [Якобсон 1983, с. 463]. Попри те, що мова поезії, як і будь-яка інша мова дотримується всіх мовних законів, вона володіє своїми законами, які й формують її як поетичну мову [Томашевский 1959, с. 293].

Латинськомовна традиція епічного жанру та стилістична диференціація різних варіантів вимови, започаткована ще Квінтом Еннієм [Дерюгин 1963, с. 8, 17], передбачала наявність у епічному тексті певної кількості архаїчних морфологічних форм, дублетів, лексичних і синтаксичних синонімів. Так, в латинській мові з метою нормалізації морфології виникла стилістична диференціація дієслівних флексій-дублетів, один з яких був архаїчним.

При аналізі латинськомовних поетичних творів вчені завжди звертали увагу на наявність великої кількості морфологічних дублетів, різнодіалектних і різночасових, наявність яких у більшості випадків пояснювалась метричними причинами. Панхронічне твердження про метричну складову як основну[168] причину

[168] Не лише метричні причини примушували поета використовувати великий спектр різночасових флексій. Ймовірно, що в мові латинської поезії такі флексії, спочатку введені поетами з суто метричних міркувань, пізніше ставали не лише метрично- а й стилістично маркованими.

вживання великої кількості морфологічних дублетів підтверджується у багатьох дослідженнях [Ковтунова 1986; Смышляева 2001; Тронский 2004; Parry 1971] історії гекзаметра і формульного стилю поем.

Одним з елементів стилістичної диференціації (на рівні морфології) у класичній латинській мові було закінчення третьої особи множини перфекта[169] активного стану *-ere* замість *-erunt*.

Найбільш розгалуженою була система флексій-дублетів третьої особи множини: *-ēre*, *-ĕrunt* і *-ērunt*, що фіксувалось вже в ранній латині. Найдавнішим закінченням було *-ēre*, яке ймовірно[170] продовжувало закінчення індоєвропейського перфекта **-er* з часткою **-i* так званих "первинних закінчень"[171]. Флексія *-ĕrunt*[172] виникла шляхом поєднання морфеми *-is*[173] із "вторинним" закінченням **-ont*: **-ĭsont>*-ĕront>-ĕrunt*. Закінчення *-ērunt* є контамінацією двох попередніх (*-ēre* і *-ĕrunt*). Флексія *-ēre* вже в часи Цицерона вважалась застарілою і стала ознакою високого стилю і поезії зокрема. Так, домінуюче вживання закінчення *-ēre* замість *-ērunt* фіксується у творах Лукреція, а Вергілій використовує флексію *-ēre* навіть у метрично незумовлених позиціях [Aspects of the Language 1999, с. 44].

Слідування поетичній традиції, метрична зручність і авторитет *auctores probati* (визнаних авторів) дозволили автору новолатинської поеми використовувати таку марковану дублетну флексію як основну. Наприклад: *cessēre* [De bello. III, 218], *dixēre* [De bello. I, 102], *duxēre* [De bello. I, 273], *struxēre*

---

[169] Система особових закінчень латинського перфекта, зумовлена його подвійним характером як наслідком поєднанням у ньому індоєвропейського перфекта і аориста, містить дублетні форми різного походження, які були наслідком новотворів та змішання різних форм.

[170] Походження закінчення *-ēre* ще остаточно нез'ясоване. Див., наприклад [Чернюх 2008, с. 202].

[171] Класична латинська мова вже не знала протиставлення так званих первинних і вторинних закінчень, хоча в долітературний період спостерігалось їх змішання [Малинаускене 2001, с. 127; Чернюх 2008, с. 183].

[172] Внаслідок переваги флексії *-ērunt* і її закріплення в літературній мові, закінчення *-ĕrunt* довгий час зберігалось лише в розмовній мові [Тронский 1953, с. 205].

[173] Про значення і походження морфеми *-is-* див., наприклад [Чернюх 2008, с. 201; Эрну 2010, с. 249].

[De bello. II, 40], *posuēre* [De bello. I, 90], *rapuēre* [De bello. II, 151], *tulēre* [De bello. III, 41], *donavēre* [De bello. I, 362] тощо[174].

Фіксується і факт використання таких дублетних флексій від одного дієслова або від різних дієслів але в одному рядку[175], наприклад: *posuēre* [De bello. I, 90] і *posuērunt* [De bello. III, 387] та *cecidēre* і *necavērunt* [De bello. III, 229].

Про достатньо високий рівень автора у володінні латинською мовою свідчить і досить широко відображена в тексті поеми традиція[176] **вживання стягнених форм** перфекта у системі дієслова. Такі стягнені[177] форми утворювались внаслідок існуючої в класичній латині тенденції до редукції *-v-* між двома, як правило однаковими, голосними, які з метою уникнення гіату зазнавали контракції. Така можливість використання звичайних і стягнених форм традиційно використовувалась у мові класичної латинської поезії, як правило: в різних метричних позиціях могли використовуватись як звичайні, так і стягнені форми.

Продовження такої традиції простежуються і в мові новолатинської поеми, де поряд зі звичайними перфектними формами фіксується набагато більша кількість стягнених. Наприклад: 1) форми 3 особи множини перфекта дійсного способу активного стану: *fundarunt* [De bello. I, 81], *monstrarunt* [De bello. III, 43], *firmarunt* [De bello. III, 56], *ministrarunt* [De bello. I, 653], *vocarunt* [De bello. I, 196], *necarunt* [De bello. IV, 61]; 2) форми 2 особи множини перфекта дійсного способу активного стану: *monstrastis* [De bello. IV, 32], *negastis* [De bello. I, 657]; 3) форми 3 особи однини плюсквамперфекта дійсного способу активного стану: *armarat* [De bello. I, 2], *fugarat* [De bello. IV, 1], *vastarat* [De bello. II, 182], *complerat* [De bello. III, 24]; 4) форми 3 особи

---

[174] Пропорція використання закінчення *-ēre* по відношенню до *-ērunt* складає 72 слововживання проти 4.

[175] Такі приклади красномовно свідчать про домінуючу роль метрики у вживанні дублетних флексій.

[176] Використання коротких форм перфекта замість повних було найбільш характерним для мови поезії та розмовної мови, тоді як у прозі перевагу надавали повним.

[177] Так, в класичній латинській мові у похідних формах від дієслів, які мають перфект на *-avi, -evi, -ivi* можуть випадати склади *-vi-* та *-ve-* перед *-s-* та *-r-*. У дієслів з перфектом на *-ivi* перед *-r-* у складі *-ve-* випадає тільки *-v-*.

множини плюсквамперфекта умовного способу активного стану: *negassent* [De bello. I, 405]; 5) форми інфінітива перфекта активного стану: *violasse* [De bello. I, 384].

У використанні дублетних морфем для третьої особи множини перфекта простежується певна закономірність, зокрема, флексію *-ēre* в основному отримують дієслова з перфектом на приголосний або *-u*, в той час як від дієслів з перфектом на *-v-* частіше використовуються стягнені дублетні форми. Інколи така закономірність порушується, і тоді можна говорити про своєрідні потрійні паралельні морфологічні форми. Так, бажаючи використати форму дієслова з перфектом на *-v-*, автор може використати не лише звичайну форму з флексією *-ērunt*, а й стягнену форму та форму з закінченням *-ēre*, наприклад, вірогідний дублетний морфологічний ряд від дієслова *dono, āvi, ātum, āre* – "дарувати" може виглядати так: *don**avērunt***, *don**ārunt*** і *don**avēre***.

Особливості вживання часових форм. У вживанні часових форм новолатинської поеми не спостерігається значного порушення класичних правил, оскільки значення і вживання часів у дійсному способі відповідають нормам класичної латинської мови. Проте існує низка особливостей.

Спостерігається тенденція до **обмеження вживання часових форм**, що може бути наслідком впливу не лише метрики чи тематики твору, а й рідної мови автора. Так, у поемі обмежується вживання часових форм *imperfectum*, *plusqumperfectum*, *futurum I-II*, натомість розширюється вживання *presens*, *perfectum* та *imperativus*.

Ймовірно, що звуження використання форм імперфекта за рахунок вживання форм перфекта могло бути викликане їх метричною незручністю для гекзаметричного розміру, свідченням чого є випадки вживання форм перфекта у значенні імперфектних[178]. Наприклад: *Tu saevos, telum* **torsisti** *primus in hostes: / Tu primam ante aciem, densa inter septa **volabas*** [De bello. I, 65–66] – "Ти першим **кидав** спис у грізних ворогів: / Ти **мчав** через численні перешкоди попереду авангарду".

[178] Випадки такої заміни іноді зустрічались і в класичній латині, див., наприклад [Нетушил 1880, с. 226].

Крім форм перфекта, які вживаються у значенні імперфекта, у тексті новолатинської поеми фіксується значна кількість випадків використання форм *praesens historicum* у значенні перфекта або імперфекта. За рахунок актуалізації минулого, зумовленої формою теперішнього часу, у текст поеми вноситься додатковий динамізм та експресивність, викликані суперечністю між презентною формою і претерітальним змістом дієслівної форми. У багатьох випадках форми історичного презенса стоять поряд з перфектними без жодної різниці у значенні чи ролі, яку вони відіграють у реченні. Наприклад: *Nam quoties armis Rhodopeïo bella tyranno / **Construit**, Hungaricis cupiens succurrere rebus: / Te semper praesto **tenet**, auxiliaribus armis, / **Infers** bella Scythis, **gaudet** Germanidos ora, / Pannonia **applaudit**, sed Lechia vasta **superbit**: / Quae Castellanum, radiantibus **intulit** astris.* [De bello. I, 46–51] – "Адже скільки разів він **збирав** військо проти родопського тирана, бажаючи допомогти угорській державі, завжди ти **був** попереду з допоміжними загонами, коли **йшов** війною на скіфів, **раділа** германська земля, **аплодувала** Паннонія і гордилась **безмежна** Польща, яка тебе воєводою **вознесла** до зірок".

Крім обмеження вживання часових форм для дієслівної системи новолатинської поеми стає характерним **вживання дієслів у *perfectum logicum***, що є наслідком впливу не лише поетичної традиції[179], а й східнослов'янських мов, оскільки перфект у значенні *perfectum logicum* структурно і семантично цілком відповідає складеному іменному присудку української мови (дієприкметник + дієслово "бути" у теперішньому часі). Семантично такий перфект не відрізняється від презенса індикатива, виражаючи дію, яка триває в момент мовлення. Про це свідчить тотожність значення обох форм та їх взаємна функціональність в однакових типах контексту. У свою чергу *perfectum logicum* крім теперішнього включає ще й минулу дію, котра спричинила результат. Така специфіка часових значень перфекта, більшість яких виникають у певному оточенні, свідчить про їх контекстуальну зумовленість. Наприклад: *Gens facilis victu, bellis et nescia vinci: / Europae*

[179] Вживання *perfectum* замість *praesens* досить часто фіксується у творах Вергілія [Малинаускене 2006, с. 183].

atque Asiae, populares ***assueta*** *penates…* [De bello. I, 17–18] – "Народ – легкий у перемогах і війнах, якому невідомі поразки: / **Звик** до пенатів Європи і Азії…".

Імплікація дієслова-зв'язки. Характерною особливістю мови новолатинської поеми є пропуск дієслова *esse* (бути) в аналітичних перфектних формах та в ролі частини складеного іменного присудка, що можна пояснити не лише ймовірними метричними потребами, а й пропуском цього дієслова в українській мові, на відміну від польської, де дієслівна зв'язка в аналогічних конструкціях є обов'язковою. Випадки такого опущення дієслова-зв'язки у тексті новолатинської поеми засвідчуються значно частіше порівняно із класичною латиною. Наприклад: 1) імплікація дієслова-зв'язки в аналітичних перфектних формах, наприклад: *... Et nunquam* ***fracti*** *virtute tyranni / Ismarii* [De bello. I, 218–219] – "… і ніколи вони **не будуть розбиті** силою ісмарійського тирана"; 2) імплікація дієслова-зв'язки у ролі частини складеного іменного присудка, наприклад: *Gens* ***facilis*** *victu, bellis et* ***nescia*** *vinci…* [De bello. I, 17] – "Народ – **легкий** у перемогах, який **не знає** військових поразок…".

Особливості вживання префіксальних і безпрефіксальних (непохідних) дієслів. У тексті новолатинської поеми помітна тенденція до розширеного вживання дієслів, складених з префіксами. Непохідні дієслова за допомогою префіксів набувають конкретнішого характеру. Префіксальні[180] дієслова зберігають ті ж самі стилістичні особливості, що й непохідні, проте відрізняються від них тільки семантичним відтінком уточнення, який привносять префікси. Композити при цьому виступають лише повнозвучнішим та насиченішим варіантом простого дієслова.

Таке багатство дієслівної лексики, зокрема наявність еквівалентних дієслів (дублетів, синонімів) надавало можливість авторові залежно від метричних потреб вільно їх варіювати[181]. Саме

[180] У лексичному фонді латинської мови знаходиться велика кількість префіксальних дієслів, частина яких не мала диференціації у значенні між непохідним (безпрефіксальним) і похідним (префіксальним) варіантом, або внаслідок того, що поступово втратили своє префіксальне значення, або одне із значень яких дорівнювало значенню непохідного дієслова.

[181] Така ж техніка взаємозаміни префіксальних і непохідних (безпрефіксальних) дієслів простежується у творах Вергілія [Малинаускене 2006, с. 185].

цією причиною пояснюється велика кількість префіксальних дієслів у тексті новолатинської поеми, найбільш уживаними серед яких є дієслова з префіксами ***con***-(*com*-), ***re***-, ***in***-(*im*-, *ir*-, *i*-), ***e***-(*ex*-), ***ad***-, ***a***- (*ab*-, *abs*-), ***de***-.

Досить часто у тексті поеми простежується використання префіксальних дієслів у функції непохідних. Наприклад: *inardescit* [De bello. III, 371] від *inardescĕre* замість *ardescit* від *ardescĕre*; *aufugit* [De bello. I, 226] від *aufugĕre* замість *fugit* від *fugĕre*; *depingit* [De bello. I, 170] від *depingĕre* замість *pingit* від *pingĕre*; *devictos* [De bello. I, 1] від *devincĕre* замість *victos* від *vincĕre* тощо.

Відомо, що джерелом появи дієслівних префіксів, як і префіксів взагалі, у латинській мові вважаються прийменники. Більшість латинських префіксів співвідносяться і є за своєю формою паралельними до прийменників (ab- і ab, a(d)- і ad, ante- і ante, circum- і circum, contra- і contra, de- і de, e(x)- і ex, inter- і inter, in- і in, ob- і ob, per- і per, post- і post, prae- і prae, pro- і pro, trans- і trans; con- фонетичний варіант cum). Така ж співвіднесеність спостерігається і в основних значеннях префіксів і прийменників. Вказана співвіднесеність у значеннях прийменника і префікса уможливлює заміну префіксального дієслова простим дієсловом з прийменником.

Таке ототожнення префіксів і прийменників давала можливість використовувати префіксальні дієслова замість непохідних з прийменниковим керуванням. Можливість такої **субституції прийменникових і безприйменникових конструкцій**, як правило, без втрати у плані змісту, надавала автору поеми змогу використовувати їх у тексті залежно від метричної позиції. Серед таких паралельних конструкцій можна виділити декілька груп (для зручності позначимо кожен елемент конструкції окремою літерою: V – дієслово, O – додаток, P – прийменник, ^{p} – префікс): 1) префіксальне дієслово з прийменниковою конструкцією[182]

[182] Такі конструкції відображають класичний узус повторення прийменником префікса, зумовлений традицією властивою для латини архаїчного періоду. Так, у давніх авторів переважало сполучення префіксальних дієслів з прийменниками, які повторюють префікс [Реферовская 1964, с. 34]. Таке повторення префікса прийменником, властиве для архаїчної латини, було своєрідним плеоназмом.

^{p}V+P+O, наприклад: … ***cum*** *sociis vires* ***collegit***… (=*legere vires cum sociis*) [De bello. II, 23] – "… **збира**є воїнів **з** супутниками…"; … ***ad*** *sceptra* ***admisit***… (=*ad sceptra misit*) [De bello. I, 412] – "… **направляє до** влади…"; 2) префіксальне дієслово з безприйменниковою конструкцією ^{p}V+O: … ***detrudere finibus***… (= *detrudere de finibus*, *detrudere ex finibus*) [De bello. IV, 12]; … ***tecta subibant***… (=*ire sub tecta*) [De bello. IV,107]; … ***intulit astris***… (=*tulit ad astra*) [De bello. I, 51], пор. *... fer in astra...* [De bello. I, 12]); … ***sylvas circumsonat***… (=*sonat circum sylvas*) [De bello. II, 75]; … ***expulsus urbe***… (=*pulsus (ex, ab) urbe*) [De bello. II, 13]; 3) непохідне дієслово з прийменниковою конструкцією V+P+O: … ***fer in astra***… (=*astris inferre, tollere ad astra*) [De bello. I, 12], пор. *... intulit astris...* [De bello. I, 51]; … ***mittit ad ortum***… (=*admittit ortum*) [De bello. I, 185]; 4) непохідне дієслово з безприйменниковою конструкцією V+O: … ***campis vagantur***… (=*in (per) campis vagantur*) [De bello. I, 179], пор. … *vagantur per Regnum*… [De bello. I, 217]; … ***tutus insidiis***… (=пор. там само *tutus ab insidiis*).

Серед помітних мовних особливостей, зафіксованих у тексті новолатинської поеми, простежується явище **звуження спектру латинських прийменників**, яке могло бути викликане як інтерференційним впливом рідної мови автора, так і метричними вимогами віршового розміру. Так, у тексті поеми у системі прийменників фіксується звуження у такому напрямку: ***in*** (=*ad*, *per*, *sub*, *contra*, *inter*); ***ad*** (=*in*, *sub*); ***per*** (=*ex*, *inter*, *ab*, *trans*, *in*); ***a(ab)*** (=*per*, *ex*, *de*); ***sub*** (=*in*, *ad*); ***inter*** (=*ex*, *de*, *per*); ***e(ex)*** (=*de*, *per*, *ab*). Наприклад: 1) *per+acc.* замість *ex+abl.*: *... **per calices** ... rigare...* [De bello. I, 134] – "… зросити … **з келихів**…"; 2) *per+acc.* замість *trans+acc.*: *... **Per sylvas** ... / Venisti...* [De bello. I, 605–606] – "… **через ліси** … ви йшли…"; 3) *per+acc.* замість *a(ab)+abl.* (abl. auctoris): *... vita salusque ... **per eos** firmatur...* [De bello. I, 262] – "… життя і добробут … **ними** (князями) підтримується…"; 4) *inter+acc.* замість *per+acc.*: *... **inter septa** volabas* [De bello. I, 66] – "… **через перепони** ти мчав…"; 5) *ad+acc.* замість *in+acc.*: ***Ad*** *... stant ... **praesepe**...* [De bello. I, 174] – "… стоять **у хліву**…"; 6) *ex+abl.* замість *a(ab)+abl.*: *... partos **ex hoste** triumphos...* [De bello. I, 607] – "… отримані **над ворогами** перемоги…";

7) *de+abl.* замість *ex+abl.*: *... Qui nos magnorum eripuit* ***de clade*** *malorum...* [De bello. IV, 56] – "… той, який вихоплював нас **з поразки** великих лих…".

Решта прийменників, характерних для класичної латини, у тексті поеми зустрічаються спорадично: *pro* (13 слововживань), *contra* (11), *ante* (11), *post* (10), *sine* (7), *de*[183] (4), *ob* (4), *super* (4).

Вживання дієслів інтенсивності у функції стилістично нейтральних. Прагнення до експресивності у мові латинської поезії призводило до вживання не лише великої кількості так званих поетизмів, вигуків, експресивних слів, а й до активізації великої кількості інтенсивних (фреквентативних[184], дезидеративних[185] та інхоативних[186]) дієслів, замість стилістично нейтральних синонімів.

Так, у тексті новолатинської поеми, фіксуються численні випадки вживання фреквентативних дієслів, які використовуються для заміни стилістично нейтральних. Такі дієслова належать, як правило, до I дієвідміни і використовуються як варіанти, без втрати чи додаткового значення, до дієслів III дієвідміни, наприклад: *captabit* [De bello. I, 153] від ***capto****, āre – capio, ĕre*; *ductare* [De bello. III, 179] від ***ducto****, āre – duco, ĕre*; *latitare* [De bello. III, 408] від ***latito****, āre – lateo, ĕre*; *agitare* [De bello. III, 177] від ***agito****, āre – ago, ĕre* тощо.

---

[183] Показовим є факт досить рідкісного вживання прийменника *de*, який в середньовічній та пізньосередньовічній латинській мові був досить поширеним. Натомість у тексті новолатинської поеми функції прийменника *de*, який, ймовірно, був незручним з метричних причин, виконують дієслова з префіксом *de*, велика кількість яких зафіксована у тексті новолатинської поеми.

[184] *Фреквентативними* в латинській мові називають групу похідних дієслів на *-(i)tare, -sare*, *-titare,* які спочатку утворювались від основи супіна, а пізніше – від основи інфекта. Такі дієслова, як правило, виражають семантику повторення дії, наприклад: *clamitare* – безперервно кричати, *dictare* – повторювати, говорити ще раз.

[185] *Дезидеративними* в латинській мові називають групу похідних дієслів із закінченням *-sso* (*-so* після довгого голосного або дифтонга), які виражають семантику побажання або наміру виконати дію, наприклад: *facesso* – старанно робити, *capesso* – намагатись взяти.

[186] *Інхоативними* в латинській мові називають групу похідних дієслів, які утворювались за допомогою суфікса **-ske/sko-*. Такі дієслова, як правило, виражають семантику зміни стану, наприклад: *amasco* – закохуватись, *calesco* – нагріватись.

З такою ж метою вживаються й інші інтенсивні похідні дієслова, які складають варіантну пару до дієслів третьої дієвідміни. Наприклад: *fugarat* [De bello. IV, 1] від ***fugo**, āre – fugio, ĕre*; *dicavit* [De bello. IV, 180] від ***dico**, āre – dico, ĕre*.

Подібно до фреквентативних, інхоативні та дезидеративні дієслова теж втрачають своє початкове значення і використовуються як дублети до стилістично нейтральних*:* ***ardesco**, ĕre* і ***inardesco**, ĕre* замість *ardeo, ēre*; ***torpesco**, ĕre – torpeo, ēre*; ***capesso**, ĕre – capio, ĕre*; ***cesso**, āre – cedo, ĕre*; ***viso**, ĕre – video, ēre*.

Деякі дієслова латинської мови утворювали по декілька типів таких підсилювальних дієслів. Так, у тексті поеми фіксуються як випадки вживання простого дієслова, так і його інтенсифікуючих дериватів, як правило, без диференціації у значенні: ***coepit*** [De bello. III, 181] від *capio, ĕre*, ***captabit*** [De bello. I, 153] від *capto, āre* і ***capessite*** [De bello. III, 250] від *capesso, ĕre*; ***duxēre*** (=duxerunt) [De bello. I, 237] від *duco, ĕre* і ***ductāre*** [De bello. III, 179] від *ducto, āre*. Пор., наприклад: *Ast etiam effusi Musas* ***duxēre** togatas …* – "Вони ж щедрі, ***привели*** муз у тогах (римських) …" і *Quanto nunc melius choereas* ***ductare** …* – "Чи не приємніше було б вам ***водити*** хороводи …".

Попри те, що класичні[187] автори і пуристи уникали так званих інтенсивних дієслів, хоч їх використання і було характерним для розмовної мови [Эрну 2010, с. 171], у мові новолатинської поеми можна відзначити чіткий прояв характерної для середньовічної латини тенденції до витіснення простих дієслів фреквентативними[188].

Вживання окремих дієслів зазначеної групи пояснюється не лише потребою в експресивності, а й намаганням підібрати дієслово відповідно до метричної позиції у вірші. Так, можна припустити, що форми таких дієслів як *fugo, 1* та *capto, 1* замість *capio, 3* та *fugio, 3* використані автором через їх можливість утворювати зручні в певній метричній позиції форми футура з

[187] Інтенсивні дієслова вживались досить часто в архаїчній і пізній латині [Эрну 2010, с. 171].

[188] Такі дієслова мали значну перевагу – вони дозволяли замінювати простішим типом відмінювання (перша дієвідміна) найскладнішу (третю) дієвідміну класичної латинської мови.

суфіксом *-b-*, замість традиційного суфікса *-e-* для дієслів третьої дієвідміни, пор.: *captabit*, *fugabit* замість *capiet*, *fugiet*. Таке припущення підтверджується і незначною кількістю форм футура з суфіксом *-b-*, які у більшості випадків утворені саме від таких експресивних дієслів.

Особливості вживання дієприкметників. У поезії високих жанрів активізація дієприкметників відбувається значно інтенсивніше. Ще в архаїчну епоху розгалужена система дієприкметникових конструкцій стала однією з характерних рис високого стилю [Дерюгин 1962, с. 266].

Внаслідок того, що активні дієприкметники класичної латинської мови вживались переважно у предикативній, а не атрибутивній функції, у мові латинської поеми простежується їх функціональне ототожнення з дієприслівниками української мови. Так, активні дієприкметники співвідносного з дієприслівниками значення змінюють синтаксичну функцію означення при другорядних членах речення на обставинну функцію при присудку, наприклад: ... *Svatoslaus humum fontemque binominis Istri / Vastat* ***ovans***... [De bello. I, 274–275] – "… Святослав, **тріумфуючи**, спустошив землю і води двойменного Істру…".

Специфіка віршового рядка і відповідна економія мовних засобів у поетичному мовленні спричинили до появи у тексті великої (порівняно з прозовими творами) кількості дієприкметників, які досить часто використовується в атрибутивній функції як еквіваленти підрядних речень[189]. Наприклад: *Sit Ductor, Ductor quos laesit in illos / Advertat genuaque* ***amplectens*** *ipsa salutet, / Et veniam poscat* ***submittens*** *colla duobus.* [De bello. IV, 94–96] – "Хай буде ватажок, нехай ватажок повернеться до тих, яким нашкодив і, **обхопивши** коліна, привітає [князів] і милості просить, **схиливши** голову перед обома [князями]".

У результаті втрати дієприкметником синтаксичних функцій означення і переходу його до групи присудка, *participium*

[189] Латинські дієприкметники відповідають як українському дієприкметнику, так і дієприслівнику, тому вони є своєрідними скороченими підрядними реченнями: відносними чи, відповідно, обставинними, і таким чином завжди можуть перекладатись відповідними підрядними реченнями.

praesentis activi частіше ніж у класичній латині може використовуватися замість особової форми дієслова, виконуючи роль присудка[190]. Про вживання дієприкметників у функції *verbum finitum* свідчить те, що вони часто замінюють підрядні речення. Попри те, що така функція зрідка була властивою для дієприкметника в усі періоди існування латинської мови, лише в пізній латині сфера його застосування значно розширюється. Наслідки такої тенденції фіксуються і в мові новолатинської поеми, наприклад: ... *Et Columanus, regni Diadema* ***reposcens.*** [De bello. I, 294] "… І Колуман **вимагав** королівської корони".

Особливості вживання інфінітива. Як відомо, у латинських поетів-класиків спостерігалась більша свобода у використанні інфінітива, ніж у авторів-прозаїків. Одним із найцікавіших випадків такого використання є інфінітив, залежний від прикметника. Показові для латинського поетичного мовлення класичного періоду конструкції "прикметник + інфінітив" спостерігаються і в тексті новолатинської поеми, наприклад: *Gens facilis victu, bellis et* ***nescia vinci*** [De bello. I, 17] – "Народ – легкий у перемогах і війнах, якому **невідомі поразки**…".

Функціональне ототожнення латинських дієприкметників активного стану з дієприслівниками української мови та характерне для класичної латинської поезії вживання інфінітива після прикметників пояснює вживання у тексті поеми конструкцій "дієприкметник + інфінітив", в якій інфінітив виступає у функції додатка, а вся конструкція використовується як еквівалент підрядного обставинного речення. У таких конструкціях, як правило, фіксуються дієприкметники, утворені від дієслів зі значенням "могти", "хотіти", "бажати" тощо, які в класичній латинскій мові вимагали додатка вираженого інфінітивом. Пор. типові приклади вживання дієприкметника з інфінітивом у функції додатка: ... *armis… / Construit, Hungaricis* ***cupiens succurrere*** *rebus…* [De bello. I, 47] – "… збирав військо, **бажаючи допомогти** угорсь-

[190] Використання дієприкметника теперішнього часу активного стану у функції *verbum finitum* пояснюється ймовірним існуванням перифрази "participium praesentis activi + esse". Субституція підрядних речень дієприкметниками теперішнього часу пояснюється прагненням до економії мовних засобів, а також стилістичними та метричними міркуваннями.

кій державі…"; *... Dux Constantinus ... / Multa prius simulans, animis ingentibus ipse, / Haud* ***sufferre valens****, iustas exarsit in iras* [De bello. II, 231–233] – "… князь Костянтин …, маючи відважний дух, спочатку вдавав спокій, а потім, врешті **не в змозі** більше **витримати**, запалав у справедливому гніві".

Порівняно з латинською мовою класичного періоду, значно розширюється спектр дієслів, після яких міг вживатися інфінітив у функції додатка. Причиною такого розширення функціональності інфінітива можна важати як інтерференційний вплив мови автора, так і структурну специфіку віршованого тексту, який, як правило, надає перевагу паратаксису. Так, у тексті новолатинської поеми фіксується цікавий факт вживання інфінітива після дієслів, для яких така конструкція була нехарактерною, зокрема такі конструкції виступають як еквіваленти підрядних речень. Наприклад: *Qui [Duces] quanto patriae fines* ***augere laborant****: / Nutanti tanto patriae* ***succurrere gaudent*** [De bello. I, 256–257] – "Вони [князі], настільки ж сильно **прагнуть збільшити** кордони батьківщини, наскільки ж **раді допомогти** вітчизні в небезпеці"; *Ostrogiis laribus, solus sed ut* ***ire parabat****, / Constantinus…* [De bello. II, 294–295] – "… Костянтин був готовий покинути острозьких ларів і **приготувався вже йти**".

Особливості вживання герундія і герундива. Використання форм герундія – віддієслівного іменника, який позначає процес дії, у тексті новолатинської поеми є спорадичним і представлене лише одним відмінком – генетивом. Такі форми герундія у тексті новолатинської поеми як правило вживаються для вираження мети і використовуються замість конструкції "ad + acc. герундія", яка була традиційною для класичної латини. Наприклад: *... **dominandi** innata cupido...* [De bello. II, 26] – "… і природнє прагнення **до влади**…"; *... tempora nacta **nocendi**...* [De bello. II, 21] – "час сприятливий **для нападу**".

У мові новолатинської поеми засвідчується досить часте (порівняно з класичною латиною) вживання герундива у таких функціях: 1) означення з відтінком необхідності, наприклад: *... quo primum **vertenda** via est...* [De bello. 2,44] – "… яким шляхом спочатку **треба йти**…"; *Musa ... Parnassi culmina tecti / Sunt **adeunda** tibi...* [De bello. IV, 187] – "Музо … на вершину Парнасу / тобі **слід піти**…";

2) дієприкметника майбутнього часу пасивного стану[191], наприклад: *Cladibus est magnis fera* ***compensanda*** *libido* [De bello. II, 214] – "Дика жадоба **буде відплачена** великими поразками".

Крім наведених випадків вживання герундива, фіксується також випадок своєрідної плеонастичної конструкції "in + acc. герундива", невластивої для класичної латини, де "in + acc." вже є вказівкою на мету, і сам герундив також вказує на фінальність. Наприклад: *Et constructa domus ... / Unius* ***in laudes*** *Dominique Deique* ***verendas****...* [De bello. 1, 537–538] – "Був збудований храм … / **для вшанування (слави)** Єдиного Господа Бога…".

Іноді герундив уживається у функції особової форми дієслова. Наприклад: *Horrifico strepitu Baëran* ***celebrandus*** *in urbem...* [De bello. 2,275] – "Гучно **святкується** байрам у місті…"[192].

Інші особливості дієслівних форм. Варто зупинитися і на деяких поодиноких і спорадичних особливостях у системі дієслова, а саме на фактах вживання ненормативних чи утворення неіснуючих або неможливих в класичний період форм. Серед явищ, що становлять інтерес, можна назвати такі: 1) вживання форми футура з суфіксом *-b-* від дієслів четвертої дієвідміни: *redibis* (=reddibis) [De bello. IV, 187] замість *reddes* від *reddo, ĕre*. Варто зазначити, що цей факт як архаїзм або поетизм, спорадично фіксувався і в класичній латині[193]; 2) вживання особових форм активного стану замість пасивного, що предусім пояснюється традиційним для латинського поетичного мовлення уникненням незручних для гекзаметричного розміру пасивних закінчень типу *-tur*, *-mur*, *-ntur* тощо. Автор уникає закінчень пасивного стану використовуючи, або пізньолатинську форму простого дієслова замість питомо латинського депонентного, або фор-

[191] У такому значенні герундив почав вживатися лише в післякласичну епоху, тому у багатьох підручниках герундив також має назву *participium futuri passivi*.

[192] Можна також припустити, що наведена у прикладі форма герундива вживається у функції (відсутнього в латинській мові) дієприкметника теперішнього часу пасивного стану з імовірним еліпсисом дієслова-зв'язки. Пор. можливий переклад: "Байрам – **який** гучно **святкується** в місті…".

[193] Форми *futurum I* на *-bo* іноді використовувались в ранній латині з метою уникнення омонімії форм майбутнього часу та умовного способу. У класичній латині такі форми використовувались переважно *metri gratia*.

му перехідного дієслова замість неперехідного. Пор., наприклад: *depopulo, āre* замість *depopulor, āri* – спустошувати, розкрадати, наприклад: *... nec eam longinqua vetustas / **Depopulat**...* [De bello. I, 93–94] – "… і її [доблесть] не **спустошить** довга вічність…"; *fugo, āre* – повертати на втечу *замість fugio, ĕre* – втікати, наприклад: *... Caprigenumq(ue) pecus, nullo custode **fugabit*** [De bello. I, 156] – "… і [Діктинна] **прожене** (наверне на втечу) кіз, які пасуться без пастуха".

4.4. Лексико-словотвірні особливості новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.

Невідомі в класичний період реалії суспільного життя, які було потрібно описати засобами латинської мови, могли бути як загальноєвропейськими, так і характерними лише для окремої країни чи регіону. Кожного разу, коли для опису певної реалії використовується мова, яка спочатку призначалась для функціонування в іншому соціокультурному середовищі, відразу поставало питання передачі засобами цієї мови понять і явищ, які були відсутні в природньому для цієї мови середовищі. Це питання поставало перед кожним, хто використовував латинську мову в післяантичний період, коли вона на довгі століття стала універсальною мовою європейської цивілізації.

Попри те, що у використанні латини в кінці XVI – на початку XVII ст. орієнтувались передусім на класичні норми, до неї постійно проникали нові елементи, які були як наслідком розвитку самої мови, так і результатом тогочасного мовного оточення. Це твердження стосується не лише неологізмів, які не фіксуються в класичних словниках, а й розвитку семантики питомо латинської лексики, оскільки нові суспільні реалії коригували як зміст тогочасного життя, так і зміст тогочасної лексики.

У зв'язку з появою великої кількості понять на позначення нових явищ суспільного життя в Україні XVI–XVII ст. виникає необхідність у лексиці для їх позначення, завдяки чому в складі

словника латинської мови кінця XVI – початку XVII ст. з'являються нові лексеми або ж простежується розвиток традиційних значень слів класичної латини відповідно до потреб нового часу.

Багатство словотвору є однією з найістотніших рис поетичної латини кінця XVI – початку XVII ст. З одного боку, в поетичній мові фіксується багато архаїзмів, з іншого – в ній постійно з'являються запозичення з інших мов. Авторами новолатинських творів постулювалося правило легітимності використання латинської лексики не класичного періоду, якщо вона використовувалась у творах так званих *auctores probati* [Benner 1977, с. 63]. *Classicus* на той час означало не належність до класичного періоду, а швидше на наявність певних мовних явищ у *auctores probati*. Ця думка підтверджується і даними польських дослідників, зокрема одним з перших, хто досліджував структуру словникового складу середньовічної латини в Польщі Маріаном Плезією. Вчений підрахував як кількість питомо латинських слів, яка не знайшла свого продовження в польській латині, так і кількість нової лексики, яка не фіксувалась в класичній латині [Plezia 1969, с. 61].

4.4.1. Розвиток семантики питомої[194] *латинської лексики*

Одним із способів передачі невідомих для класичної латини реалій в їх словесному позначенні засобами латинської мови є добір латинського слова зі значенням найбільш близьким до значення безеквівалентної одиниці. Так, у зв'язку з появою нових реалій і потребою їх мовного вираження, у мові новолатинської поеми традиційні для класичного періоду лексеми набувають іншого смислового забарвлення. У мові новолатинської поеми знаходить своє відображення метод семантичного збагачення, тобто розширення кола значень питомого латинського слова, зміст і об'єм якого значною мірою залежав від території на якій був написаний текст.

Розвиток семантики питомої латинської лексики в тексті новолатинської поеми відбувається у двох напрямках: 1) без зміни

[194] Питомою латинською лексикою ми називаємо лексичний склад латинської мови класичного періоду.

частиномовної парадигматики і 2) з наступною конверсією (субстантивацією прикметника).

Розвиток семантики без зміни частиномовної парадигматики:

1) ***військова лексика:*** *bombus, i m* – гудіння, шум > ядро, бомба; *miles, itis m* – воїн, піхотинець > рицар; *mortarium, i n* – ступа, вапно > мортира; *proboscis, idis f* – хобот (слона) > жерло, дуло; *sclopus (=stloppus)* – клацання, удар > мушкет; *siccarius (=sicarius), i m* – вбивця, бандит > січовик;

2) ***релігійна лексика:*** *deus, i m* – божество > Господь; *divinus, a, um* – божественний > божий; *dominus, i m* – господар, пан > Бог; *gratia, ae f* – милість, приємність > благодать, милість божа;

3) ***лексика на позначення суспільного стану:*** *baro, onis m* (тільки pl. tant. *barones*) – простак, найманець > магнати; *civis, is m* – громадянин, підданий > міщанин; *comes, mitis m* – супутник, товариш > магнат; *dux, ducis m* – вождь > князь; *nobilitas, atis f* – знать, аристократи > шляхта; *princeps, ipis m* – володар, принцепс > князь;

4) ***інша суспільно-політична лексика:*** *castrum, i n* – військовий табір, укріплення > фортеця, замок; *comitium, i n* (тільки pl. tant. *comitia*) – коміцій, (pl.) народні збори > сейм; *Leo, onis m* – лев (тварина) > Лев (чоловіче ім'я); *Lucifer, feri m* – світлоносний > Люцифер; *lycaeum (lyceum), i n* – гімнасій (присвячений Аполлону Лікейському) > колегіум; *psalterium, i n* – псалтерій (струнний інструмент) > псалтир; *stemma, atis n* – вінок, родовід > герб; *trilinguis, e* – з трьома язиками (про Цербера), який розмовляє трьома мовами (про людину) > тримовний (колегіум); *Tripolis, is f* – Тріполіс (Тріполі – Пн. Африка) > Трипілля; *typus, i m* – ліпнина > друк.

Розвиток семантики з наступною конверсією (субстантивацією прикметника): *castellanus, i m* – кашелян < *castellanus, a, um* – фортифікаційний; *catafractus, i m* – панцирник < *cataphractus, a, um* – одягнений в панцир, покритий бронею; *nitratus, i m* – порох < *nitratus, a, um* – лужний, змішаний з лугом; *nobilis, is m* – вельможа, шляхтич < *nobilis, e* – відомий, знатний; *serenissimus, i m – перен.* найясніший; його величність < *serenissimus, a, um* – найясніший (від *serenus, a, um* – ясний, погожий, спокійний).

4.4.2. Неологізми латинської мови кінця XVI – початку XVII ст.

Однією з характерних рис латини кінця XVI – початку XVII ст., незалежно від території її поширення, є утворення на базі латинської лексики великої кількості неологізмів. На підтвердження цієї думки, можна навести дані польської дослідниці К. Вейссенгоф-Брожкової [Weyssenhoff-Brożkowa 1998, с. 87], за якими близько 25 % лексики, зафіксованої у ще не завершеному на цей час "Словнику середньовічної латини в Польщі" (Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce) [Słownik Łaciny Średniowiecznej 1953–], є неологізмами, тобто словами, які не засвідчені в жодному з класичних чи середньовічних словників (інших регіонів) латинської мови.

Лексика новолатинської поеми зазнає не лише переосмислення, у багатьох випадках для відображення нових реалій на основі існуючих в класичній латині слів утворюються нові, як правило, суфіксальні лексеми. Утворення нових слів відбувається згідно з правилами словотвору класичної латини за допомогою словотворчих афіксів, успадкованих із латини класичного періоду. Так, для лексичного спектру новолатинської поеми характерні такі види неологізмів:

1) неологізми, утворені за допомогою суфіксальної деривації питомих латинських лексем: а) шляхом додавання питомих латинських словотвірних елементів: ***-is***: *Constantinis* – костянтинів < *Constantinus, i m* – Костянтин; ***-osus***: *mustosus* – наповнений вином < *mustum, i n* – молоде вино; ***-ensis***: *Constantinensis* – костянтинів < *Constantinus, i m* – Костянтин; ***-inus***: *Taurinus* – таврійський < *Tauri, orum m* – таври; ***-alis***: Borealis – північний < *Boreas, ae m* – Борей, *перен*. північ; ***-bilis***: *extricabilis* – вигнаний < *extrico, āre* – здобувати, відшукувати; б) шляхом додавання латинізованих грецьких словотвірних елементів: ***-i(a)des***: *Constantiniades* – нащадок (син) Костянтина < *Constantinus, i m* – Костянтин; *Palemonides* – нащадок (син) Палемона < *Palaemon, onis m* – Палемон;

2) неологізми, утворені шляхом композиції питомих латинських лексем грецького походження, наприклад: *Leontopolis* – Львів < *leo, onis m* – лев, *leonticus, a, um* – лев'ячий і *-polis* (на-

приклад: *Tripolis*); *Olbipolis* – Ольвія < *Olbia, ae f* – Ольвія і *-polis* (наприклад: *Tripolis*); *tapefactum* < *tapes, etis m* і *tapetum, i n* – килим, ковдра;

3) неологізми, утворені шляхом запозичення лексем грецької мови, наприклад: *Biblia* – Біблія (Святе Письмо) < пор. гр. *τὰ βιβλία* від *τὸ βιβλίον* – книга; *Colchida* – Колхіда < пор. дгр. *ἡ Κολχίς, ίδος*, лат. *Colchis, idis f* і сгр. *ἡ Κολχίδα* – Колхіда; *Colchiada* – Колх < пор. лат. *Colchus, i m* – колх і *Colchis, idis f* – Колхіда; *monarcha* – монарх < пор. дгр. *ὁ μονάρχης* – єдиновладний володар і лат. *monarchia, ae f* – єдиновладдя; *patriarcha* – родоначальник, засновник < пор. дгр. *ὁ πατριάρχης* – родоначальник, патріарх;

4) неологізми, утворені шляхом запозичення іншомовних лексем з латинською кореневою морфемою і іншомовним суфіксом, наприклад: *sclopeta* – мушкет < пор. лат. *sclopus (=stloppus)* – клацання, удар; *bombarda* – гармата < пор. лат. *bombus, i m* – гудіння, шум.

4.4.3. Словотвірна адаптація іншомовної лексики

Для латини кінця XVI – початку XVII ст., яка мала гнучку мовну систему з міцною, збереженою від класичної латини граматичною і лексичною основою, був характерним лексичний еклектизм, зумовлений наявністю великої кількості іншомовних вкраплень різночасового походження. Вказані елементи, викликані необхідністю описати нові життєві реалії, відображали як внутрішньомовний розвиток латинської мови, так і вплив інших мов.

Так, у тексті новолатинської поеми фіксується значний за обсягом пласт іншомовної лексики різночасового походження, аналіз якої ускладнюється не лише відсутністю спеціальних лексикографічних джерел латини досліджуваного періоду, а й непослідовністю поданої інформації в існуючих. Тому можна лише припускати з більшою чи меншою долею ймовірності, які з використаних автором лексем були вживаними у тогочасній латинській мові, а які можна вважати авторськими оказіоналізмами.

Освоєння запозичень відбувається на різних рівнях мовної системи, серед яких лексико-семантичний і словотвірний рівні

становлять вищі ступені асиміляції лексичних запозичень, підґрунтя яких складає графічна, фонетична, морфемна адаптація. Таким чином, дослідження адаптації запозичень до морфемної та словотвірної підсистем латинської мови передбачає виявлення особливостей засвоєння запозичень словотвірною підсистемою мови-реципієнта.

Серед основних способів використання іншомовної лексики в мові новолатинської поеми можна відзначити дві тенденції: використання лексичного спектру латини кінця XVI – початку XVII ст. і вживання авторських оказіоналізмів. Межа між цими групами, з причини відсутності повної або наявності лише часткової[195] лексикографічної фіксації лексичного складу латинської мови кінця XVI – початку XVII ст., є лише гіпотетичною. Тому у дослідженні не ставиться за мету визначення часу та джерел проникнення запозичень у мову-реципієнт, а подається лише спроба виявлення можливих моделей засвоєння та з'ясування чинників, які вплинули на ступінь засвоєння запозиченої лексики та зумовили їх повну чи часткову адаптацію до фонетико-орфографічного та лексико-граматичного рівнів латинської мови.

Час появи репрезентованої у мові новолатинської поеми запозиченої лексики можна лише умовно вважати часом запозичення, оскільки, зафіксовані лексеми могли існувати в латинській мові кінця XVI – початку XVII ст. задовго до написання поеми. Крім того, переважна кількість запозиченої лексики, зафіксованої у тексті поеми, є певною мірою "авторськими" запозиченнями, а тому не повністю відбиває тогочасний мовний узус.

Відсутність достатнього лексикографічного та фактографічного матеріалу не дозволяє стверджувати і про шляхи проникнення запозиченої лексики; можна лише припускати, що автор поеми міг в одних випадках використовувати вже готові зразки адаптованої лексики, а в інших створювати авторські неологізми.

У дослідженні вживання запозиченої лексики одним із найскладніших питань завжди було розмежування понять, які по-

[195] У наявних (хоч і в невеликій кількості) лексикографічних джерелах середньовічної латини, як правило, не подається докладна інформації щодо часу засвоєння іншомовного елемента.

значають даний вид лексики. У лінгвістичній літературі на позначення такого виду лексики використовуються різні терміни: *іншомовні слова, запозичення, варваризми* тощо. Найбільш поширеним терміном для позначення слів, які потрапили в мову з іншої мови, є термін *запозичення*. Здебільшого ним позначають як мовний процес запозичення, так і результати цього процесу.

До іншомовної або частково латинізованої лексики, нехарактерної для класичного періоду, у мові історичної поеми можна зарахувати такі тематичні групи:

Іменники: 1) ***етноніми:*** *Alauni* (nom. pl.), *Basarabaei* (nom. pl.), *Borussus*, *Lithavus*, *Moschus*, *Ruthenus*, *Turca*, *Valachus*; 2) ***топоніми:*** назви міст та містечок: *Turovia*, *Terectimirum* (acc. sg.), *Sedomiria*, *Suras*, *Piatcos* (acc. pl.), *Ostrogia*, *Ostropolis* (gen. sg.), *Orsa*, *Mosgava*, *Kiövia*, *Kazna*, *Dubna*, *Czudna*, *Comenca*, *Beresina*, *Halicia*; назви країн та регіонів: *Russia*, *Lithuania*, *Volinia*, *Podolia*, *Chortica*, *Praecopia*; назви річок: *Trubesi* (gen. sg.), *Techina*, *Slucus*, *Icqua*, *Horinus*; назви мешканців: *Ostrogios*, *Piatcus*, *Nisovius*; 3) ***прізвища або прізвиська:*** *Bochovitin*, *Chaidar*, *Gulscius*, *Hoiscius*, *Iarmolinscius*, *Kosinscius*, *Nossus*, *Polochus*, *Salamachae* (gen. sg.), *Sebeltuc*, *Sisca*, *Tarnovius*, *Visnovecius*, *Zachorovius*, *Zaręba*, *Zavacius*, *Zuca*; 4) ***власні імена людей, історичних чи міфологічних постатей:*** *Alexi*, *Amalech*, *Batthus*, *Bochdanus*, *Iagellonem* (acc. sg.), *Ianusius*, *Ichor*, *Kius*, *Machometi* (gen. sg.), *Mecislaus*, *Mocossa*, *Rus*, *Salomaea*, *Svatoslaus*, *Svidrigellus*, *Wlodimire* (voc. sg); 5) ***патроніми:*** *Olgerdoviades*, *Ioanniades*, *Lechiades*; 6) деякі ***невласні назви:*** *mecith*, *tabor*, *ulani* (nom. pl.), *baeran*.

Прикметники: 1) ***відтопонімні:*** *Cholsanensis*, *Drevnenses* (acc. pl. m), *Drucensis*, *Drucicus*, *Lopusensis*, *Nisoviana* (nom. sg. f), *Nisovius*, *Orsensis*, *Ostrogianus*, *Ostrogius*, *Piantcoviensis*, *Piątcensis*, *Pręclaviana* (nom. sg. f), *Sluccensis*, *Socalensis* (gen. sg. f), *Trebolensis* (gen. sg. n), *Volinensis* (gen. sg. f), *Voliniacos* (acc. pl. m); 2) ***відетнонімні:*** *Turcicus*, *Russica*, (nom. sg. f), *Polonus*, *Lithavae* (gen. sg. f), *Hungaricis* (dat. pl. f); 3) ***відіменні:*** *Wladimiria* (nom. sg. f), *Rurconis*, *Lubarciacos* (acc. pl. m).

За походженням і типом основ іншомовну лексику новолатинської поеми можна структурувати на такі групи: 1) слов'янізми, наприклад: *Wladimiria*, *Ostrogius*, *Bochdanus*, *Nisovius*;

2) орієнталізми, наприклад: *Amalech*, *Batthus*, *mecith*, *baeran*; 3) германізми, наприклад: *Borussus*, *Volsthen*, *Vitoldi* (gen. sg.); 4) грецизми, наприклад: *Andreae* (gen. sg.), *Basili* (voc. sg), *Theodor*.

Попри те, що запозичена лексика, зафіксована в новолатинській поемі, є структурно неоднорідною, в ній можна виділити такі типи: 1) лексика, яка структурно співпадає з іншомовним прототипом, тобто слова, які графічно змінені і передані відповідними фонетичними засобами латинської мови без жодних структурних змін; 2) лексика, яка морфологічно оформлена засобами латинської мови, у тому числі і лексика з частковою словотвірною субституцією (у більшості випадків субститується афіксальна частина). Таким чином, внаслідок різних ступенів словотвірної адаптації[196] іншомовну лексику новолатинської поеми можна поділити на дві різновеликі групи.

Запозичена лексика, для якої характерна лише фонетико-графічна адаптація, що полягає в передачі фонетико-графічного образу іноземного слова за допомогою графічних засобів мови-реципієнта, наприклад: *baeran*, *mecith*, *ulani* (nom. pl.), *tabor*, *Chaidar*, *Sebeltuc*, *Ichor*, *Sisca*, *Zaręba*, *Mocossa*, *Salomaea*, *Suras*, *Techina*, *Icqua*, *Cholsanica*, *Chortica*, *Comenca*, *Orsa*.

У мові новолатинської поеми яскраво відображена поширена на той час традиція передачі запозиченої лексики у транслітерованій формі, тобто передача запозичень латинською графікою при збереженні фонетичних та граматичних особливостей оригіналу.

Відсутність морфологічної адаптації такої лексики можна пояснити відсутністю потреби у інших відмінкових формах, крім використаних у тексті номінативних у функції підмета або акузативних середнього роду прямого додатка, який за правилами латинської морфології завжди дорівнює формі номінатива. Форми номінатива лексем із закінченням *-a*, внаслідок відсутності у тексті інших відмінкових форм, можна вважати морфологічно адаптованим еквівалентом латинських іменників на *-a* лише гіпотетично.

[196] Під терміном "словотвірна адаптація" ми розуміємо засвоєння мовою оригінального запозичення шляхом максимального наближення його фонетичних, графічних, граматичних і лексико-семантичних характеристик до відповідних норм мови-реципієнта.

Запозичена лексика, для якої характерна морфологічна адаптація, що передбачає включення запозичень до системи роду, числа, відміни тощо. Така адаптація на рівні морфології досягається шляхом приєднання до фонетично та графічно адаптованої слов'янської основи латинського або латинізованого грецького форманта-флексії, поява якого означає належність до певної граматичної категорії і є показником певного ступеня засвоєння запозичення латинською мовою.

Для значної частини такої лексики є характерною часткова словотвірна субституція, яка досягається за допомогою суфіксальної деривації, шляхом приєднання до фонетично та графічно адаптованої слов'янської основи латинського або латинізованого грецького словотвірного афікса у поєднанні з флексією. Велика кількість зафіксованих у поемі адаптованих слов'янських власних назв дозволяє об'єднати їх у декілька груп[197].

Іменники з формантами *-а* та *-ia*, морфологічно адаптовані за типом латинських іменників жіночого або чоловічого роду I відміни. Такої фонетико-морфологічної адаптації набувають, як правило, слов'янські топоніми не лише жіночого роду на *-а*, *-ань*, *-инь*, наприклад: *Varsovia*, *Kazna*, *Volinia*, а й чоловічого роду із закінченням на приголосний та середнього роду на *-о* та *-я*, які формально асоціюються з латинськими родовими назвами *urbs* та *terra*: *Turovia*, *Kiövia*, *Czudna*, *Sedomiria*, *Drobusia*, *Ostrogia*, *Halicia*, *Praecopia*, *Dubna*, *Podolia*. По аналогії до латинських етнонімів чоловічого роду на *-а*, типу *Scytha*, *Persa* та чоловічих імен на *-а* типу *Catilina*, у тексті новолатинської поеми адаптуються лексеми *Turca*, *Zuca* та *Salamachae* (gen. sg.).

Іменники з формантами *-us*, *-ius*, *-ит*, морфологічно адаптовані за типом латинських іменників чоловічого та середнього роду II відміни. Фонетико-морфологічного пристосування за допомогою форманта *-us* набувають, як правило, слов'янські чи слов'янізовані етноніми, топоніми та власні імена і прізвища, наприклад: етноніми з основою на приголосний: *Valachus*, *Polonus*, *Lithavus*, *Borussus*, *Ruthenus*; імена на *-слав*, *-мир*, *-ан*, *-ин* та інші

[197] Наведена класифікація базується головним чином на формальних ознаках запозичених слів.

закінчення: *Mecislaus*, *Svatoslaus*, *Wlodimire* (voc. sg), *Bochdanus*, *Semerinus*, *Svidrigellus*, *Vitoldi* (gen. sg.), *Machometi* (gen. sg.), *Craci* (gen. sg.), *Sigismundus*, *Batthus*; прізвища: *Polochus*, *Nossus*; та топоніми: *Horinus*, *Slucus*, *Trubesi* (gen. sg.), *Piatcos* (acc. pl.).

За допомогою латинського форманта *-ius* адаптуються, в основному, слов'янські чи слов'янізовані прізвища на *-цький*, *-ський*, пор. наприклад: *Pretvicius*, *Zavacius*, *Visnovecius*, *Gulscius*, *Hoiscius*, *Iarmolinscius*, *Kosinscius*, *Tarnovius*, *Zachorovius* та спорадично, інші власні назви чоловічого роду, наприклад: *Ianusius*, *Nisovius*, *Ostrogius*.

Формант *-ит* виступає для словотвірного оформлення слов'янських іменників, як правило на позначення міст, наприклад: *Terectimirum* (acc. sg.), *Ostrogium*, *i n*, *Stepanum*, *Piatcum* (acc. sg.) та регіонів: *Cremum*.

Іменники з формантом *-о* (gen. sg. *-onis*), морфологічно адаптовані за типом латинських іменників чоловічого роду III відміни. До цієї групи такі іменники можна зарахувати лише гіпотетично, оскільки в тексті вони зустрічаються тільки в непрямих відмінках, наприклад: *Iagellonem* (acc. sg.), *Miesconis* (gen. sg.), *pharaonis* (gen. sg.), *Rurconis* (gen. sg.).

Прикметники з формантами *-us* (*-a*, *-um*) та *-ius* (*-a*, *-um*), морфологічно адаптовані за типом латинських прикметників I–II відміни на *-us*, *-a*, *-um*. За цим зразком адаптуються, як правило, відетнонімні та відтопонімні прикметники, зрідка прикметники, утворені від чоловічих імен. Наприклад: *Turcus*, *Lithavus*, *Polonus*, *Nisovius*, *Ostrogios*, *Wladimiria* (nom. sg. f).

Прикметники з формантами *-icus* (*-a*, *-um*), *-(i)acus* (*-a*, *-um*) та *-anus* (*-a*, *-um*), морфологічно адаптовані за типом латинських прикметників I–II відміни. До цього типу можна зарахувати прикметники: *Drucicus*, *Turcicus*, *Voliniacus*, *Russiacus*, *Nisovianus*, *Ostrogianus*, *Pręclaviana* (nom. sg. f), які, як і попередня група, утворені від топонімів, етнонімів та чоловічих власних імен.

Прикметники з формантом *-ensis* (*-e*), морфологічно адаптовані за типом латинських прикметників III відміни. Цей словотвірний тип фіксується тільки у групі відтопонімних прикметників, наприклад: *Drucensis*, *Lublinensis*, *Ostrogiensis*, *Sluccensis*, *Socalensis* (gen. sg. f), *Trebolensis* (gen. sg. n), *Volinensis*.

Іменники з латинізованими грецькими формантами *-ades* та *-adis*, морфологічно адаптовані за типом латинських іменників чоловічого роду III відміни. Не дивним є той факт, що чи не в кожній панегіричній поемі тих часів є генеалогічний блок меншого чи більшого розміру, адже кожен великий магнатський рід прагнув певного асоціювання до стародавнього походження. Такий літературний прийом вимагав широкого використання патронімів, лексичної групи, типової для тогочасного поетичного мовлення. Автор поеми приєднує до слов'янських основ вже відомі і латинізовані ще в античності грецькі патронімічні форманти *-ades* та *-adis*. Наприклад: *Olgerdoviades*, *Lechiades*, *Ioanniades*.

Іменники з латинізованими грецькими формантами *-is*, *-as*, морфологічно адаптовані за типом латинських іменників чоловічого та жіночого роду III відміни. До цієї групи неологізмів можна зарахувати такі іменники: *Ostropolis* (gen. sg.), *Corsunis*, *Ioannis*, *Helias*, *Andreae* (gen. sg.).

Прикметники з латинізованими грецькими формантами *-idis* та *-eus*, морфологічно адаптовані за типом латинських прикметників III та відповідно II відміни. До цього типу можна зарахувати прикметники *Horinides* (nom. pl. f), *Vilgiadas* (acc. pl. f), *Ostrogeus*.

Труднощі пристосування слов'янських лексем до гекзаметра спонукали поета використовувати всю різноманітність синонімічних суфіксів латинського словотвору. Практично усі прикметникові суфікси, які в класичній латині, як правило, не мали синонімічного значення, автор поеми використовує як синоніми. Часто компоненти деривaційних варіантних пар (словотвірні варіанти – спільнокореневі деривати, утворені за допомогою однофункційних афіксів) функціонують як активно паралельні, тобто в багатьох випадках є взаємозамінними.

На користь цього твердження виступають дублетні пари прикметників з ідентичним семантичним значенням, які використовуються залежно від метричної позиції слова в віршовому рядку. Так, низка синонімічних суфіксів, які дають дактилічну послідовність складів у гекзаметрі, стають найхарактернішими у мові новолатинської латинської поеми. Пор., наприклад: *Cholsanus* [De bello. I, 505] і *Cholsanensis* [De bello. I, 504]; *Drucicus* [De bello. I, 414] і *Drucensis* [De bello. I, 369]; *Nisovius* [De bello. III, 133]

і *Nisovianus* [De bello. III, 6]; *Voliniacus* [De bello. I, 71] і *Volinensis* [De bello. II, 288] тощо. Фіксується навіть деривацій-ний варіантний ряд із чотирьох прикметників від однієї основи з контекстуально однофункційними суфіксами: *Ostrogius*, *Ostro-geus*, *Ostrogianus* і *Ostrogiensis*. Пор., наприклад: *O dignum* ***Ostro-gio*** *tam clarum nomine factum / Tantis principibus…* [De bello. I, 238] – "О творіння, достойне **острозького** імені…"; ***Ostrogeo*** *generoso e stemmate vindex…* [De bello. I, 69] – "Захисник **острозького** родо-вого герба…"; ***Ostrogianus*** *ager sic feruet mellis opimi / Luxu…* [De bello. I, 143] – "**Острозька** земля також переповнена надлиш-ком густого меду…"; *Tartari* ***Ostrogienses*** *urbis accollae* [De bel-lo. II, 266] – "**Острозькі** татари – мешканці міста".

Паралельні словотвірні типи зустрічаються і серед іменників. Пор., наприклад: *Constantinides, is m* і *Constantiniades, is m* – на-щадок (син) Костянтина; *Ostrogia, ae f* і *Ostrogium, i n* – Острог.

Домінанта віршового ритму відчувається навіть у різному словотвірному оформленні морфологічно ідентичних, з погляду української мови, лексем. Залежно від метричної позиції україн-ські прізвища з кінцевим приголосним *-к* або просто трансліте-руються, або адаптуються до латинського морфологічного типу іменників чоловічого роду на *-а*. Пор., наприклад: *Sebeltuc* – Шебельтук але *Zuca* – Жук, по аналогії до українських прізвищ на *-а*, наприклад: *Sisca* – Шишка.

ВИСНОВКИ

Існування в Україні кінця XVI – початку XVII ст. латинсько-мовної писемної традиції у відповідних сферах суспільного життя і, зокрема, літературі є історично обумовленим явищем української культури. Використання латинської мови у літе-ратурному процесі кінця XVI – початку XVII ст. було явищем за-кономірним, яке обумовлювалося соціально-історичним розвит-ком та естетичними поглядами письменників. Латинська мова, підсилена авторитетом античної культури і всезагальною обі-знаністю з нею освічених верств населення, була основною мо-

вою літератури. Аналіз тогочасної літературної ситуації дає можливість уявити літературну латину кінця XVI – початку XVII ст. як віртуальну цілісність, яка об'єднувала письменників (з різних територій Європи) на відстані. Функціонування латинської мови не було штучним: у всій Європі писали й розмовляли латиною, навчали нею, використовували її у різних функціях політичного й адміністративного життя, і незважаючи на статус "мертвої" мови, латина продовжувала не лише активно використовуватись – вона значно еволюціонувала.

Аналіз головних причин, які спонукали тогочасних митців до створення епічних поем, дозволяє стверджувати про закономірне зростання популярності жанру історичної поеми в новолатинській поезії. Поема Симона Пекаліда свідчить про прекрасне знання автором латини, і хоч стиль поеми вказує на подібність до стилю Вергілія, вона має певну оригінальність і свідчить про самостійний поетичний внесок автора. Прекрасне знання латини, досконале володіння жанровими формами і метрикою античного епосу дозволило автору латинськомовної поеми "De bello Ostrogiano" зробити глибокий і оригінальний внесок у розвиток новолатинської поезії в Україні кінця XVI ст., однією з характерних рис якої стало звернення до греко-римської ренесансної класичної традиції не лише з метою збереження оригінальності класичної латинської поезії, а й з метою модернізування її згідно з тогочасними суспільними запитами.

Проведений зіставний аналіз фонетико-орфографічних особливостей мови новолатинського поетичного твору в зіставленні з відповідними категоріями латинської мови прозового та поетичного мовлення класичного періоду виявив незначні зміни, яких зазнала тогочасна латинська мова під впливом української і польської мов. Фонетико-графічна система мови новолатинської поеми є адаптованою фонетико-графічною системою класичної латини з певними незначними і малоістотними змінами. Артикуляція більшості звуків мало відрізняється від класичної, а окремі особливості у позначенні звуків можна пояснити фонетичними змінами, які відбулися ще в пізній латині чи латині раннього середньовіччя і які вже в такій формі були засвоєні на українських теренах, а тому істотно не змінилися.

У мові новолатинської поеми, аналогічно античній латинській поезії, пріоритет найчастіше належить формальним характеристикам словоформи, її зручності для певного поетичного розміру. Про домінуючу роль метрики у виборі тієї чи іншої фонетико-графічної форми свідчать такі явища, як синкопа, контракція, рекомпозиція та вживання паралельних фонетичних варіантів, навіть від одних лексем, але в різних метричних позиціях. На фонетико-графічному рівні серед явищ, які викликані метричними потребами, зафіксовані такі: 1) використання діакритичних знаків, лігатур та скорочень; 2) фонетичні явища збільшення або зменшення просодичної кількості слова: гемінація одинарних приголосних або спрощення гемінат, спрощення у групах приголосних, синкопа, епентеза, апокопа, анаптикса, метатеза; 3) використання зафіксованих ще в класичній латині орфографічних (просодичних) варіантів; 4) фонетична адаптація запозичених слів згідно з метричними вимогами.

Період кінця XVI – початку XVII ст. характеризується значною варіативністю граматичної структури латинської мови в Україні. Про це свідчить наявність граматичних варіантів, одні з яких є залишками старої мовної системи, а інші виникли внаслідок інноваційних процесів. Одна й та ж граматична ознака може пояснюватися декількома причинами: специфікою функціонування латини в певний період і на певній території, естетичним смаком автора, потребами віршового розміру, ступенем індивідуально-авторського засвоєння матеріалу, який залежить від впливу різних позамовних факторів.

Труднощі пристосування мови до віршового ритму гекзаметра і закріплення метрично зручних флексій за різними ритмічними позиціями спонукали автора використовувати всю різноманітність синонімічних морфем. Простежені явища на ґрунті граматичного варіювання дозволяють відзначити таку особливість, як нормативне, з погляду норм латинської епіки, флективне варіювання, притаманне морфологічному рівню класичної латинської мови. У парадигмі іменників та дієслів засвідчено граматичне варіювання деяких родових та особових флексій, яке було характерним для поетичної латини класичного періоду. Такі морфологічні форми не несуть ніякої додаткової інформа-

ції, вони є суто метричними дублетами і можуть взаємозамінюватись у релевантній метричній позиції. Причинами такого варіювання є збереження архаїчних форм як стилістичних маркерів унаслідок їх традиційного вживання у мові латинської епіки. Вживання тієї чи іншої форми у більшості випадків зумовлене метричною структурою слова. Наявність граматичних варіантів займенників зумовлена стилістичними потребами: засвідчені у новолатинській поемі випадки морфологічного варіювання у системі латинського займенника, як правило, пов'язані з експресивним використанням мовних засобів як характерного для мови поетичних творів явища. З огляду на особливий статус морфології, норми якої, будучи обов'язковими для усіх членів колективу, зазнавали порушень значно рідше (порівняно з великою варіативністю фонетики, лексики тощо), можна зробити висновок, що використання різночасових морфологічних форм у мові новолатинської поеми було пов'язане тільки з їх поетичною функцією в мові, яка упродовж віків поступово виробляла певні стилістичні норми у вживанні граматичних форм.

Такі явища, як звуження системи вказівних займенників, субституція часових форм латинського дієслова, субституція прийменникових і безприйменникових конструкцій та префіксальних (похідних) і безпрефіксальних (непохідних) дієслів та деякі інші, є наслідком не лише певних метричних обмежень, які накладаються на граматичні форми, а й прикладом інтерференційного впливу слов'янських мов.

Лексико-словотвірний аналіз мови новолатинської поеми дозволив встановити, що основна роль у виникненні нових значень питомої латинської лексики та нових слів була зумовлена не лише новими реаліями життя, а й жанровою специфікою твору. Для автора новолатинської поеми неодмінною умовою відбору лексики стала обрана тематика, антична епічна традиція, традиції латинського віршування, зокрема метрична домінанта та власні інтенції. Мова новолатинської поеми послідовно відображає одну з найважливіших властивостей поетичного мовлення – реалізацію словотвірних можливостей мовної системи – і наочно показує динамічний характер мовних елементів на фонетичному та граматичному рівні латинської мови.

Такі явища у лексико-словотвірній системі мови новолатинської поеми, як розвиток семантики питомої латинської лексики, поява неологізмів та словотвірна адаптація запозиченої лексики пояснюються тематикою твору, його поетичною (метричною) складовою та експресивно-стилістичною необхідністю. Прагнення автора до використання метрично вмотивованих словоформ часто призводить до появи у тексті словотвірних синонімів та дублетів. Наявність словотвірних дублетів у мові новолатинської поеми можна кваліфікувати як вияв мовної динаміки, яка є найбільш притаманною лексичному рівню мови.

Фонетико-орфографічні та лексико-граматичні особливості латинської мови в тексті новолатинської поеми в Україні кінця XVI – початку XVII ст. з одного боку, зумовлені специфікою поетичного тексту і консервативною дією епічної латинськомовної традиції класичного періоду, а з іншого, – інтерференційними змінами в латинській мові, викликаними контактом латинської, української та польської мов. За результатами аналізу мови новолатинської поеми підтверджується існування як в класичній, так і в латинській мові кінця XVI – початку XVII ст. прямої відповідності між набором мовних форм і поетичним мовленням (зокрема епічним жанром).

Латинська мова новолатинської поеми успадкувала формальне фонетико-графічне і лексико-граматичне багатство класичної літературної латини, окремі зміни якої пояснюються як віддаленістю в часі античних авторів від новолатинських, так і результатом зміни носія мови. Латинська мова історичної поеми Симона Пекаліда – типова для зазначеного періоду і є репрезентативною для мовної практики того часу.

Розділ 5
ІНСКРИПЦІЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ІСНУВАННЯ ЛАТИНИ

5.1. Стратегія мовної сакралізації у функціональному просторі середньовічної Європи

Серед соціальних чинників розвитку мови важливе місце займає такий екстралінгвальний фактор, як цілеспрямований вплив держави на мовний розвиток багатонаціонального соціуму. Мова завжди була одним із найдієвіших інструментів влади, адже, реалізуючи мовну політику, держава має можливість формувати певні оцінки й переконання. Саме мова сприяє розвитковi норм пізнання, мислення та соціальної поведінки людини, а мовна взаємодія нерідко визначається екстралінгвістичними чинниками. Однак якщо цей вплив (тобто мовна політика) пов'язаний з функціональним перерозподілом існуючих у державі мов, то, як підкреслює російський мовознавець-соціолінгвіст В. Бєлоусов, "його ефективність залежить не лише від стану національно-мовних стосунків і мовної ситуації в тій чи іншій країні, але й від рівня функціонального розвитку мов, сфери вживання яких перерозподіляються. Інакше кажучи, сама можливість перерозподілу функцій визначається також і наявністю або відсутністю мовних засобів для виконання тієї чи іншої функції" [Белоусов 1999, с. 23–24].

Соціальні відношення, політична ситуація, громадські та індивідуальні інтереси певним чином відображаються в мові. Отже, мова, як стверджує Р. Блакар, є "інструментом соціальної влади" [Блакар 1987, с. 92]. В. Г. Костомаров використовує слово "смак", визначаючи його як "мінливий ідеал вживання мови відповідно до характеру епохи" [Костомаров 1999, с. 32]. Досить часто в ситуації двомовності відбувається вживання як писемно-літературної не своєї, а чужої мови. Таку роль, наприклад, відігравала арабська для іранських і тюркських народів, китайська – для корейців, японців, німецька – для населення Прибалтики та Чехії [Исаевич 1976, с. 197].

Ключову роль у трансформації античної культури відігравала стратегія мовної сакралізації, зумовлена недостатнім вирішенням актуальних мовних проблем лише через засоби рідної мови (внутрішньомовні чинники). Натомість за допомогою *lingua sacra* з'являлися можливості як для засвоєння нових культурних обріїв, так і для посідання гідного місця в суспільстві. Різниця між мовами в функціональному плані може визначатися й характером співвідношення між змістовим наповненням та вищою реальністю, тобто сакральним началом, яке виявляється насамперед у співвідношенні цього змісту зі сферою сакрального або сферою мирського. За таких умов уживання тієї чи іншої мови визначається ставленням до неї мовця як представника мовного колективу, а різниця між мовами в функціональному плані фактично є різницею модальною, оскільки одній й ті ж явища можуть бути описані обома мовами залежно від вибору мовця.

В архаїчний період існував поділ мови на буденну й сакральну, тобто мову людей і мову богів. Мовою богів володіли жерці й шамани, вона використовувалася в ситуаціях, пов'язаних з обрядами та релігійно-магічними ритуалами. З часом мова втрачає свою магічну функцію, але здатність до сакралізації зберігає назавжди, а окремі мови, вживані в чітко визначених ситуаціях або з метою вираження певних ідей, стають символами епохи.

Захоплення античністю в добу Відродження спричинило появу двох різних культур – світської та духовної. Поступово релігійна культура поступилася місцем секуляризованій світській культурі, яка обійняла домінуючу позицію в суспільному житті

Європи. Водночас відбувалася сакралізація найважливіших світських інститутів і феноменів культури, що зумовило появу специфічного явища – "світської святості", яка передусім віддзеркалилася на мовному рівні.

Характерним явищем доби Середньовіччя та Відродження для всіх європейських країн, де вживалася латинська мова, було виникнення специфічного функціонального білінгвізму внаслідок довготривалої взаємодії кількох мовних культур, коли в повсякденному житті використовувалась рідна мова, а потреби церкви, освіти й науки обслуговувала латина, якій надавали перевагу і в особливих комунікативних ситуаціях.

Перш ніж стати мовою церкви, латина тривалий час була мовою цивілізації з високорозвиненою культурою, що безпосередньо сприяло виникненню моменту престижності її використання – зв'язок із традицією, з минулим надавав додаткової сакралізації. Латинська мова наділялася додатковим ціннісним змістом, спочатку слугуючи для вираження ідеалів окремих культурно значимих груп, а згодом і суспільства в цілому.

У підтримці й ствердженні пріоритету латинської мови та у визнанні латинської граматики найважливішою дисципліною в системі освіти важливу роль відігравали окремі особистості. Так, С. Боецій (480–524 рр.), який познайомив Захід із творами Аристотеля і Порфирія, заклав основи викладання семи "вільних мистецтв". А твір Ісидора Севільського (570–638 рр.) "Етимологія або Початки" був не що інше, як енциклопедія спадку античності, в якій висвітлювались основи світських знань для наступних поколінь. У двадцяти книгах "Етимології" він виявляє зміст усіх семи "вільних мистецтв", починаючи з риторики і граматики.

Саме граматика, тобто мистецтво читати і писати латиною, посідала чільне місце в програмі середньовічної школи. Засвоєння ж граматичних норм відбувалося за античними граматиками Елія Доната (IV ст.) і Прісціана (поч. VI ст.). Граматика Доната, яка використовувалася у викладанні латини протягом тисячі років, складалася з двох частин: *Ars minor* містила відомості про частини мови, викладені в формі запитань і відповідей, *Ars maior* подавала повний виклад курсу латинської мови (відомості з фонетики, граматики, віршування, стилістики). З VI ст. її було реко-

мендовано як підручник для монастирських шкіл, і навчання за нею відбувалося аж до XVI ст. включно. Крім того, граматика Доната відіграла важливу роль у формуванні граматичної термінології сучасних мов. Прісціан же, підбивши підсумок усіх досліджень античного мовознавства і спираючись великою мірою на досвід численних римських граматиків, зокрема Флавія Капра, й давньогрецького Аполлонія Дискола, створив найоб'ємнішу латинську граматику в 18 книгах *"Institutio de arte grammaticae"*. Аж до XIV ст. граматика Прісціана була основою лінгвістичної теорії Західної Європи [История 1985, с. 209–210].

Наприкінці VIII ст. імператор Карл Великий проводить реформу, спрямовану на відродження норм класичної латини. Королівський двір став центром культурного й інтелектуального життя того часу, а його вплив поширювався на решту країн імперії Каролінгів. Основним здобутком просвітницької діяльності Карла Великого стало створення широкої мережі шкіл, що згодом спричинило появу перших університетів. З моменту їх заснування наприкінці XII ст. в Парижі, Болоньї та Оксфорді латина стала домінуючою дисципліною і, відповідно, ознакою гуманістичної освіти: "з розвитком гуманістичної освіченості грецька і латинська мови отримали суспільний статус класичних і культурних мов, які входили в коло загальної освіти" [Мечковская 1991, с. 164]. Російська дослідниця історії лінгвістики Л. Степанова зазначає: "Універсальне значення латини не потребувало жодних спеціальних обґрунтувань, оскільки вона продовжувала бути загальноєвропейською культурною мовою" [Степанова 2000, с. 152].

Освіченість засвідчувало не лише знання латинської мови, а й певна ерудованість у сфері античної культури, міфології, літератури. У цей час широко використовуються відомі міфологічні постаті для проведення паралелей і аналогій з сучасністю, цитуються твори класиків римської літератури, а улюбленим поетом стає Вергілій. У єзуїтських школах був навіть спеціальний предмет під назвою "Ерудиція", який "мав подати ученику дещо потроху з ріжних наук і сфер для закришки його стилістики" [Грушевський 1995, с. 452].

Але спочатку освіта була домашньою, оскільки знать не хотіла віддавати своїх дітей до шкіл загальних, де вчилися діти ни-

жчих верств. Латину ж вивчали за історичними чи художніми текстами, дібраними залежно від рівня успішності учня. Значною мірою ситуація змінилася з появою елітних єзуїтських колегій, де шляхетних нащадків готували до майбутньої військової, політичної чи церковної кар'єри. Основним здобутком таких шкіл було присвоєння, за словами М. Грушевського, "культурних мов – латинської й грецької, – а латини особливо, як найповнїйше, до вповнї свобідного уживання в слові й письмі" [Грушевський 1995, с. 451].

Проте такий високий статус латини пояснювався, насамперед, впливом християнської традиції: у V ст. було здійснено латинський переклад Біблії і тим самим мова перекладу отримала освячення беззаперечним авторитетом Святого Письма. Тривалий час "церква ототожнювалася з латинською мовою, використовуваною у літургії і теології … Навіть і не будучи глибоко обізнані в античній науці, освічені духовні особи всюди поділяли ідеї та образну символіку латинської Біблії, знали латинську літургію і були прихильниками формальних кредо, записаних латиною. Переважна більшість пересічних християн не знали грамоти, але й вони прилучалися до спільної релігійної культури. Попри регіональні відмінності у сповідуванні християнського культу, кожен християнин був часткою фундаментальної і всюди однакової священної структури, побудованої на підвалинах віри, що лежали на ґрунті однієї релігії" [Лінч 1994, с. 162].

Неподільність віри і мови сприяла сакралізації останньої, а з прийняттям християнства західного обряду почалося швидке поширення латинської писемності серед населення, особливо його заможних привілейованих верств. Розвиток нового культурного руху спирався на процвітання суспільства, тісно пов'язане зі станом економіки. Зростання кількості незалежних міст із магдебурзьким правом, які ставали центрами соціально-політичного життя, промисловості й торгівлі, де започатковувалося все нове й де прагнула селитися еліта, в руках якої концентрувалася велика кількість накопиченого впродовж багатьох років багатства, зумовило широке побутування предметів мистецтва, збільшення їх числа й майстерності виконання. "Місто з його реальною дійсністю, міське населення, яке по-

требувало конкретних знань та вмінь, звичайно сприяли секуляризації культури" [Рутенберг 1986, с. 6]. Створення художніх творів перестає бути прерогативою духовенства, а саме мистецтво поступово набуває світського характеру.

Коли ж уживання певної мови виходить за рамки звичного і повсякденного, ця мова набуває статусу мови "священної". З цього часу можна говорити про застосування латинської мови як мовного засобу сакралізації. Стратегія мовної сакралізації була найдієвішою в державній політиці, оскільки спиралась передусім на природне бажання людини змінити свій спосіб життя, визначаючи нові ідеали та цінності, тобто все те, чого слід було прагнути.

Світська влада почала активно використовувати всі набуті знання церкви, яка раніше вважалася монополістом в царині освіти і культури, для своїх земних потреб. При цьому латинська мова, освячена авторитетом християнської релігії, стала засобом соціальної диференціації – її вживання як на офіційному, так і на побутовому рівнях починає означати приналежність до вищого класу суспільства: "*Jestem szlachcicem, loquor Latine* (Я шляхтич, і я говорю латиною)" – слова героя відомої трилогії Г. Сенкевича. У Європі існувало обмежене коло людей, які говорили і писали не якоюсь народною мовою, а сакралізованою цицеронівською латиною. У суспільстві відбувся елітарний поділ на освічених і неосвічених, на *eruditi* (*litterati*) й *idiotae* (*illiterati*).

Оскільки більшість населення не мала можливості радикально впливати на наявний стан речей, то для них достатнім було долучитися лише до тієї найголовнішої частини, яка визнавалася пріоритетною, а саме – мови, визнаної як *lingua sacra*. На побутовому рівні мовна сакралізація досягалася різними засобами, насамперед використанням латини в інскрипціях, емблематиці та офіційних святах. Принципово новими феноменами, неможливими для культури церковної, стали громадські бібліотеки й театри, паркова скульптура, карнавали з яскравими картинами-феєрверками тощо. Усе це справляло неабияке враження, викликало подив і захоплення, а прості люди прагнули компенсувати за допомогою мови, яка є носієм певних цінностей і ідеалів, невдоволення побутом і безпосереднім оточенням.

Втративши з часом привабливість для людей науки і мистецтва, відшліфована і законсервована латина стала мовним ідеалом і набула значення зразкової мови, вона "відкрила небагатьом людям доступ до багатющої літературної культури Римської імперії, культури, яка періодично стимулювала розвиток творчих потенцій латинського Заходу" [Лінч 1994, с. 162].

Повністю інтегрована в суспільну освіту, латинська мова була предметом "благородним". Відтепер вкрай важливо, чи входить вона до програми навчання певного закладу: латина символізувала приналежність до того класу суспільства, який дозволяв людині витрачати кошти, час і сили на вивчення того, що не було корисним жодною мірою ані з професійного погляду, ані з погляду безпосереднього практичного вжитку. Латину вивчали діти вищих верств суспільства, а тим, хто не належав до вищого класу, у цьому привілеї було відмовлено: адже не мало сенсу навчати мови тих, хто не потребував її знання. Діти з простолюдинів мали одержувати освіту відповідно до їх походження і майбутньої професії, латина ж для цього їм не була потрібна.

Така ситуація спричинила існування двох типів освіти – для вищого прошарку і простого народу. Наприклад, у Франції ще на початку XVIII ст. в школах існували різні навчальні місця: звичайні столи для тих, хто вмів читати і писати, прості лави для тих, хто вмів лише читати, і великі столи, розташовані на почесному місці, – за ними сиділи ті, хто вивчав латину [Lebrun 1981, с. 431]. У сфері медицини існувала чітка професійна диференціація: аптекарі, які знали латину, і знахарі, які її, відповідно, не знали; знання латини відрізняло тих, хто здобував вищу освіту, від учнів професійних і ремісничих майстерень.

Ця диференціація простежувалася і в пізніші часи, у XIX ст. латина не була потрібна ні простим ремісникам, ні інженерам, але й далі слугувала показником соціального статусу. Хоч знання латини і не впливало на розвиток професійних умінь і навичок, однак воно сприяло зміцненню суспільного становища. Спочатку латина була мовою, яка об'єднувала Європу з багатим спадком античності, і лише обрані могли долучитися до цього спадку у вигляді оволодіння мовою древніх римлян. З часом латина втратила практичне значення і стала лише ознакою, що засвідчувала приналежність до еліти суспільства.

Отже, з часом відбулася не просто зміна в ставленні до латини, змінився її статус: знання цієї мови більше не мало утилітарно-практичного значення і не сприяло примноженню професійних умінь і навичок, натомість воно відігравало важливу роль у зміцненні соціального становища. Латина пронизує світське життя і починає масово використовуватися з метою зміцнення позицій держави та піднесення престижу як країни загалом, так і окремих родів чи навіть осіб, а стара церковна культура поступається місцем культурі світській, основою якої була антична традиція. Вживання латинської мови часто пояснювалося не стільки практичними потребами, скільки статусом самої мови, яка стала ознакою приналежності до еліти суспільства.

5.2. Основні типи класифікацій латинськомовних інскрипцій

У наш час інскрипції на камені й металі посідають скромне місце, адже з винайденням паперу написи на твердому матеріалі поступово переходять до сфери згадування померлих або увічнення пам'ятних подій. Проте в стародавньому Римі ситуація виглядала інакше. Від початку виникнення писемності одним з найперших її застосувань було позначення різних речей і предметів з метою пояснення їх призначення або приналежності комусь. Інскрипції наносилися переважно з метою передачі певної інформації оточуючим. Так, однією з перших відомих пам'яток латинської писемності є архаїчний напис на пренестинській фібулі (600 р. до н. е.): *Manios med fhe fhaked Numasioi* – "Маній мене зробив для Нумерія" [Карасева 2003, с. 126].

Окрім вказівки на те, що це за предмет чи річ, кому вони належать, хто їх зробив, часто написи вживалися і для присвячення подарунків за формулою: "Такий-то присвятив це тому-то". Позначити таким чином річ означало забезпечити її господареві певну відомість, оскільки його ім'я продовжувало вживатися й за його відсутності. Написи гарантували і своєрідне безсмертя, інакше імена тих чи тих постатей були б з часом забуті. Звичайно, ми не можемо співвіднести це безсмертя з

безсмертям, увічненим у літературних творах. Але оскільки в літературі проводилася чітка межа між тими, хто мав право бути оспіваним і тим самим "названим", і натовпом "безіменних", яким було відмовлено в цьому праві на підставі їх недостатньої ваги в суспільстві, то простий напис міг забезпечити тому, кому не судилося стати героєм літературного твору, певну форму безсмертя. Так, стіни будинків м. Помпеї прикрашені численними написами типу *Aufidius hic fuit. Vale.* – "Тут був Авфід. Прощавай" [Федорова 1982, с. 150], які й тепер нерідко з'являються в людних місцях.

За часів Римської імперії майже на кожній публічній, сакральній чи світській спорудах, на статуях, прикрасах, предметах побуту тощо можна було побачити якийсь напис. Яскравим свідченням цього є сумнозвісні Помпеї, які, в одну мить загинувши 79 року в попелі Везувію, зберегли для нащадків у законсервованій формі величезний епіграфічний спадок. Еволюціонувавши протягом наступних століть, ця традиція була успадкована разом з іншими здобутками римської цивілізації. Переживши дивовижний розквіт і повний занепад, вона знайшла нарешті своє втілення в "парадній" латині сучасних міст, відтворюючи класичні формули й оригінальні сентенції, і стала одним з найпоказовіших прикладів рецепції античної культури.

Сукупність інскрипцій називають *епіграфією*, до її складу входять написи літописного характеру про важливі історичні події або інші прикметні явища, часто місцевого значення, зокрема: повідомлення про побудову споруди, її оздоблення, дарчі написи, епітафії тощо. Серед текстів написів часто трапляються цитати чи перифрази з класиків римської літератури й творів релігійного змісту.

Найкоротші інскрипції античної доби могли складатися лише з дати або кількох слів і вміщуватися на різноманітних об'єктах, наприклад, на глечику: *Bibe, amice, de meo* – "Пий, друже, з мене" [Федорова 1982, с. 148]. Короткі інскрипції не лише зберегли своє поширення в епоху пізнього Середньовіччя і раннього модерну, а й значною мірою залишаються найтиповішими інскрипціями наших днів, як, наприклад, напис на сучасній будівлі: *Anno Domini renovavit ad MCMXCIII* – "Відновлено в 1993 році".

Проте, аналіз текстів інскрипцій виявляє збереженість античної традиції структурування тексту напису, яке включає такі основні елементи: 1) ім'я особи, про яку йдеться в написі; 2) зазначення дати події або років життя; 3) дієслова на позначення певної звершеної дії ("присвятив", спорудив", "помер" тощо).

Прикладом такого "стандарту" може слугувати поховальна інскрипція кінця II – початку III ст. н. е.: *Vivus sibi Aurelius Demas, qui vivit annis LXX, posuit* [Соломоник 1983, с. 57] – "За життя поставив собі Аурелій Демас, який прожив 70 років".

Більші за розміром інскрипції мають кілька рядків і зазвичай розпочинаються з релігійних формул (звернення до Бога, Богородиці або святих). Вони частіше, ніж короткі написи, містять відомості не лише про особу, про яку йдеться, а й про її суспільне становище, характер занять тощо; іноді ім'я супроводжується сталими епітетами. У більшості випадків тут присутня лексика на позначення родинних і товариських стосунків, а дати подаються в розширеному варіанті із зазначенням не тільки року, а й місяця та дня. Наприкінці інскрипції нерідко вживалися різноманітні вислови-звернення до Бога й мирян з проханням про милість. Наприклад:

1) інскрипція XVII ст. на замковій брамі в м. Білий Камінь – *Deo Trino et Uni. Georgius Koributus dux in Wisniowiec cum carissima uxore sua Theodora Czapliczowna in Spanow arcem hanc muro extruere curaverunt in civitate sua haereditaria cognominata Kamien Anno salutis MDCXI* [Czołowski 1892, c. 66] – "Богу потрійному і єдиному. Князь Георгій Корибут з Вишневця, зі свою наймилішою дружиною Теодорою Чаплич зі Спанова, цей замок наказали обнести муром у своєму спадковому місті на ім'я Камінь року 1611";

2) інскрипція XVI ст. зі Львівського кафедрального костелу – *Non nobis Domine, non nobis sed nomini Tuo da gloriam. Rosarum rosa et Tu patrum dignissime praesul hac sub mole jaces, spiritus astra tenet. Ora pro patre pio quisque viator* [Dzieduszycki 1872, c. 16–17] – "Не нам, Господи, не нам, але імені своєму дай славу. Ти, троянда з троянд і найдостойніший з батьків, лежиш під цією плитою, а дух твій сягає зірок. Помолися, кожен перехожий, за батькове блаженство";

3) інскрипція XVII ст. на одній з каплиць у Львові: *D.O.M. Hospes Salve. Petrus Milewski de Milewo capellam a fundamentis erectam et dotatum unico filio Petro Milewski Hoc monumentum sibi bustum, posteritati memoriam, vivis exemplum post se reliquit. Quisquis es qui legis, dic, Deus misereatur utriusque. Anno Domini MDCXXXIV. Die 1. Decembris* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Богу Великому й Всемогутньому. Будь здоровий, чужинцю. Петро Мілевський з Мілева каплицю звів високу від самого фундаменту для сина свого єдиного Петра: цей монумент є могилою його, пам'ять він залишив нащадкам, живим же – по собі згадку. Хто б це не прочитав, хай скаже: Боже, змилуйся над нами! Року Божого 1634, 1 грудня".

Сакральний характер написаного підкреслювався наявністю звернення до Бога. У пізніші часи до текстів інскрипцій додавалися фрагменти молитов і цитати зі Святого писання, які відповідним чином доповнювали основний текст. Наприклад, інскрипція з м. Будапешт, виконана в 1713 році на так званому "чумному" хресті: *Propter poenitentiam communi studio exsorcit*[198]*. Sanctus deus, sanctus fortis, sanctus immortalis miserere budensium* – "Як розкаяння пам'ятник цей поставлено спільними стараннями. Святий боже, святий могутній, святий безсмертний, помилуй нас!".

Отже, існували стандартні лексичні звороти й усталені принципи побудови інскрипцій, відступи від них доволі рідкісні навіть коли йдеться про великі за обсягом написи, що, крім основних відомостей, містять титули осіб, епітети, які характеризують їхні чесноти, окремі факти з життя, що не стосуються безпосередньо описуваного. Прикладом такої розширеної інскрипції може слугувати напис на надгробкові П. Кампіана з його родинної каплиці (м. Львів): *Hospes, quem spectas ductum de marmore vultum, brevis est umbra clarissimi viri Pauli Campiani medici inter primores optimi consulis inter optimates primi. Haec quantula umbra tam illustris animi qui quondam face mentis honestae succensus campumque gloriae virtutibus, emensus supra orbem scientiarum sibi subactum inter luminaria civitatis inclitae clarius*

[198] В оригіналі *exsurcit*.

stellis gentilitiis luxit. Nam in sinu lucis inaccessae reconditus sub umbra palmarum tuarum delitescit ab anno 1600 die 21 IX-bris aetat. 73. Barthol. Zimorowicz consul et advocatus leopoliensis et Rosalia conjuges pro avo suo. B.M.P. [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Чужинцю, мармуровий образ, який ти бачиш, є лише блідою тінню найславетнішого чоловіка Павла Кампіана – найкращого лікаря серед перших, найпершого райці серед найкращих. Це лише маленька тінь такої світлої душі, яка була обдарована найдостойнішими рисами вдачі й заслужила слави всіма своїми вчинками, а в світі науки сяяла між світил славетної держави ясніше за всі зірки з відомих родів. Так і відійшла вона, незабутня, в глибінь недосяжного світла, осяяна ореолом своєї слави року 1600, 21 листопада в віці 73 років. Бартоломій Зиморович, райця і адвокат львівський, з жінкою своєю Розалією предкові своєму. Достойному спорудив пам'ятник".

Проте в окремих інскрипціях помітне прагнення вийти за окреслені межі й урізноманітнити текст, зробити його несхожим на інші. Тому часто написи мали афористичний зміст або виконувалися з дидактичною чи настановчою метою:

1) антична інскрипція з м. Помпеї: *Amantes, ut apes, vitam mellitam exigunt.* [Федорова 1982, с. 150] – "Закохані, як бджоли, ведуть солодке життя";

2) інскрипції доби Відродження з міст Жовква та Львів:

Nunquam temeritas sapientiae commiscetur – "Ніколи легковажність не поєднується з мудрістю"; *Victoria a consilio et virtute proficiscitur* – "Перемога є наслідком розсудливості та доблесті"; *Nil mirari* – "Нічому не дивуватися" [Czołowski 1892, c. 129].

Quod cupimus, facile credimus – "Ми легко віримо в те, чого прагнемо"; *Ars longa* – "Мистецтво вічне"; *Vita brevis* – "Життя коротке"; *Occasio praeceps* – "Нагода швидко минає"; *Experientia fallax* – "Досвід оманливий"; *Iudicium difficile* – "Рішення важке"; *Ubi uber, ibi tuber* – "Де надлишковість, там і вади"; *Ubi opes, ibi amici* – "Де багатство, там друзі"; *Ubi haritas, ibi deus* – "Де благодать, там Бог"; *Time dominum et recede a malo* – "Бійся Бога й уникай гріха"; *Turris fortissima nomen domini* – "Найміцніша опора це ім'я Бога"; *Quis dives? Qui nil cupiat* – "Хто багатий? Той, хто нічого не бажає"; *Quis pauper? Avarus* –

"Хто бідний? Той, хто жадібний"; *Inimice! Praeteri hanc domum* – "Враже! Оминай цей дім".

На відміну від останнього, "неприязного" виразу, лаконічне латинське *Salve* і донині прикрашає численні будинки, залишаючись найбільш поширеною формою вияву гостинності. Окремі ж вирази античної доби переживають своє відродження й з'являються на новітніх спорудах наших днів як наслідування традиції: напис на головному корпусі університету "Львівська Політехніка": *Litteris et artibus* – "Науками і мистецтвами"; на фасаді приміщення наукової бібліотеки: *Hic mortui vivunt et muti loquuntur* – "Тут мертві живуть, а німі говорять".

Латинські інскрипції зберегли для нас і пам'ять про відому історичну подію – облогу Богданом Хмельницьким міста Львова 1648 року. На згадку про це в каплиці Домагаличів біля Кафедрального костелу було розміщено срібну дошку з таким текстом: *Mariam terribilem sicut aciem castrorum ordinatam Tartari et Cosaci rebelles senserunt, senatus populusque Leopol. credit et supplex adorat urbe ab obsidione soluta anno Domini MDCXLVIII* [Dzieduszycki 1872, c. 39] – "Бунтівні татари та козаки відчули грізну силу діви Марії так, як ніби це було ціле військо. Сенат і вся людність міста Львова з вірою і молитвою схиляють коліна. Року 1648, коли з міста було знято облогу".

У вересні 1672 року Львів узяли в облогу турки і татари. Про це нагадує підвішена зовні навпроти каплиці Боїмів гарматна куля, під якою напис: *Obsidentibus Leopolim Turcis anno Domini 1672 die 29. Sept. globus hic 36 librarum, orientali fenestra a tergo altaris magni in medium ecclesiae tormento missus sub Crucis SS. effigie haesit, nullo damno, nocte ipsa D. Michaelis Archangeli, gravissimis procellis, fulguribus et fulminibus tunc ardente* – "Під час облоги Львова турками року 1672, дня 29 вересня, це ядро, вагою 36 фунтів, було випущене з гармати і, втрапивши в східне вікно, впало за головним вівтарем посеред костелу й спинилося під розп'яттям у пресвітерії, не завдавши ніякої шкоди. І тієї самої ночі, на архангела Михаїла, лютувала страшна буря з блискавками та громами".

Подібне ядро з написом при ньому є й на іншій стіні храму: *Ex obsidione turcica, anno Domini MDCLXXII die 29. Septembris* –

"З турецької облоги, року 1672, 29 вересня". Ця традиція була продовжена і в XX столітті. Гарматень, вмурований в стіну Катедри, нагадує про українсько-польську війну 1918–1919 років, а напис латиною свідчить: *Ex obsidione ruthenorum* – "З української облоги".

Окрім власне функціональних, існували й інскрипції суто декоративного характеру, які могли містити цитати з творів популярних авторів і часто використовувалися як самостійні декоративні композиції для художнього оформлення споруд. Яскравим свідченням цього є відомий будинок "Пір року" на вулиці Вірменській у Львові, прикрашений барельєфами відомого майстра Г. Красуцького з алегоричними фігурами чотирьох пір року і римського бога Сатурна, з яким пов'язані уявлення римлян про "золотий вік" людської історії. Барельєф Сатурна супроводжується такою цитатою з "Георгік" Вергілія: *Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat* – "Сатурн золотосяйний проводив своє життя на землі".

Барельєф із алегоричним зображенням Весни має напис латинською мовою *Ver* з цитатою: *Ergo age terrae pinguae solum primis ex templo a mensibus anni fortes invertant tauri* – "До роботи! Нехай одразу з настанням весняної пори орють міцні воли родючу землю".

Літо позначене написом *Aestas*, а під його алегоричним зображенням – напис: *At rubicunda Ceres medio succiditur aestu et medio tostas aestu terit area fruges* – "Косити золоті хліби слід гарячої літньої пори, а в саму спеку слід сухе зерно молотити на току".

Для осені (*Autumnus*) вибрано такого вірша: *Et varios ponit faetus autumnus et alte mitia in apricis coquitur vindemia saxis* – "Різноманітні плоди приносить щедра осінь і на відкритих сонцю верхівках пагорбів дозрівають солодкі виногрона".

Зиму ж (*Hiems*) супроводжує напис: *Frigoribus parto agricolae plerumque fruuntur mutuaque inter se laeti convivia currunt* – "Взимку селяни живуть переважно врожаєм і влаштовують між собою по черзі веселі бенкети".

На останньому поверсі є написи: *Nunciat ver* (Віщує весну) та *Reducit hiemem* (Повертає на зиму).

Традиційно розрізняють інскрипції світські й релігійні, а за соціальними функціями – офіційні (тексти, створені за вказівкою або з дозволу світської чи церковної влади) і неофіційні, тобто здійснені приватними особами. Це можуть бути написи на монетах, печатках, на стінах споруд, на могильних каменях, картинах, різноманітних предметах побуту, знаряддях праці та зброї тощо.

За змістом інскрипції можна поділити на такі основні типи: посмертні[199], будівельні (на честь зведення будівлі)[200], присвячувальні[201], глорифікаційні[202], моралістично-афористичні. Окрему групу становлять інскрипції із зазначенням дати події.

Як зазначає відома дослідниця латинської епіграфіки О. Федорова, єдиної класифікації інскрипцій не існує, "оскільки написи – це живе, стихійне письмо, і в давнину ніхто ніколи навіть не намагався звести їх велике розмаїття до єдиних однотипних форм. Тому характер їх класифікації залежить передусім від потреб дослідника" [Федорова 1982, с. 124].

Власне, всі типи, які зазвичай – за змістом – встановлювалися в масиві античних написів, представлені і в інскрипціях пізніших часів. Але найпоширенішими інскрипціями, за словами О. Добіаш-Рождественської, були "написи на публічних пам'ятниках, де головне поле зору займають могильні дошки, стели, церковна підлога з її похованнями. За ними розгортаються об'ємні ряди "пам'ятних приміток" про важливі історичні події, присвяти на храмах, вітальні написи на порталах та брамах. Ми вже не зупиняємося на різноманітних предметах церковного та світського побуту: написи на статуях, легенди до сцен, зображених на барельєфах, на фресках, на готичному склі, девізи церковних дзвонів, промовляючий посуд, тканина" [Добиаш-Рождественская 1987, с. 145].

---

[199] Традиційна назва посмертних інскрипцій "епітафії" або "tituli sepulcrales".

[200] Традиційна назва інскрипцій на честь зведення будівлі "будівельні" або "tituli operum publicorum".

[201] Традиційна назва присвячувальних інскрипцій "tituli sacri".

[202] Традиційна назва глорифікаційних інскрипцій "почесні", або "tituli honorarii" і "res gestae".

5.3. Мовно-стилістичні особливості найпоширеніших типів інскрипцій

5.3.1. Поховальні інскрипції

В усі часи найчисленнішими були інскрипції поховальні. Але якщо в ранніх похованнях родова пам'ять була здатна відрізнити одну могилу від іншої і без допомоги напису, то з часом, коли кількість поховань значно збільшилася, з'явилася потреба застосування спеціальних позначень, а згодом і епітафій, або поховальних інскрипцій. Прагнення слави й посмертної пам'яті в добу Середньовіччя призвело до відновлення культу нанесення поховальних написів, які часто були джерелом інформації для пересічних громадян, до яких і звертаються їх автори. І робилися такі написи не лише *pro memoriam*, а й *ad gloriam*. Зміна ставлення людини до життя, а надто смерті, розуміння їх сенсу, викликáло бажання перемогти або хоча б на певний час перехитрити останню.

Для цього власне й слугувала інскрипція, яка в певний спосіб продовжувала існування людини на тривалий час, зберігала пам'ять про неї та підносила тим самим її значимість в очах суспільства. Французький історик-медієвіст Ж. Дюбі, досліджуючи особливості європейського середньовічного світогляду, дійшов висновків, що тільки-но сімейство досягало певного рівня достатку, як його турботою ставало вирвати своїх покійників зі спільної могили – сім'я замовляла фамільну усипальню. Однак її слід було по змозі прикрасити зображеннями померлих – такими, якими їх бачили востаннє під час жалобної церемонії: вони лежать на підвищенні, в парадному одязі, зі зброєю або ж стоять на колінах перед милосердною Богородицею, як у церкві – чоловіки праворуч, жінки ліворуч. У більшості випадків надгробок являв собою просту могильну плиту, але в кожному разі на ній можна було прочитати вигравіювані імена померлих, їхні девізи, за якими їх можна було упізнати – померлі хотіли бути упізнаними. Вони прагнули залишитися в пам'яті, щоб кожен знав, що вони лежать тут і будуть лежати до кінця світу, до воскресіння мертвих. Усі ці небіжчики закликáли з потойбічного світу, бла-

гаючи кожного подорожнього просити для них милосердя Божого. Ці надгробні камені заповнювали ділянки, прилеглі до церков. Скласти заповіт у ту епоху означало перш за все вибрати місце свого поховання [Дюби 1994, с. 283–287].

І хоча форма й зміст поховальних написів пов'язані перш за все з фінансовими можливостями померлого чи його родини та його соціальним статусом, все ж існує чітка структура посмертного напису. Наведемо як приклад античний напис з м. Карфаген:

Dis Manibus sacrum. Felix, Augusti servus, Spicae filius, pedisequus, pius, vixit annos 70, hic situs est [Федорова 1982, с. 235] – "Богам Манам присвячується. Фелікс, раб імператора Августа, син Спіки, педісекв, благочестивий, який прожив 70 років, тут похований".

Класична побудова інскрипції передбачає звернення до Бога, зазвичай у формі *D.O.M.* – "Богу великому й всемогутньому", проте є й інші формули, такі як от *Deo, Patriae, posteris* – "Богу, батьківщині, нащадкам".

Окрім того, текст інскрипції часто містив звернення до відвідувачів, що було свого роду запрошенням до читання напису та поширенням пам'яті про померлого:

Oretur pro eo – "Моліться за нього".

Hospes, salve – "Будь здоровий, подорожній".

Sta viator intuere – "Перехожий, спинися й поглянь уважно".

Hospes, quem spectas… [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Подорожній, який споглядає…".

Viator siste gradum et quae sors mea fuerit intelligere – "Мандрівнику, спини крок і дізнайся про мою долю".

Qiusquis es qui legis, dic, Deus misereatur utriusque [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "Хто б ти не був, хто це читає, промов: "Боже, помилуй кожного з нас".

Lector vale. Defuncti manibus bene precare, et memor vade, lege nos natos eadem [Dzieduszycki 1872, с. 30] – "Прощавай, читачу. Добре помолися за померлого й передай про нього пам'ять. Знай, що всі ми народжені однаковими".

Можна зустріти звернення і до вищих сил:

Oro dic: Deus misereatur animae [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "Прошу, скажи: Боже, помилуй душу".

Prout Deo placeat, memoria floreat [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "Якщо буде Божа воля, пам'ять процвітатиме".

Domine, cum veneris judicare, noli nos condemnare, sed esto propitius nobis peccatoribus [Dzieduszycki 1872, c. 38] – "Боже, коли прийдеш судити, то не карай нас, а будь милостивий до нас грішних".

Про померлого подавалася інформація різного ступеня докладності, від власного імені до згадки про численних предків. Часто ім'я писалося не латинською, а рідною мовою і могло вживатися як у називному відмінку, так і в давальному, наприклад: *Venceslao Hyeronymo de Bogusławice comiti Sierakowski* [Dzieduszycki 1872, c. 73] – "Венцеславу Ієроніму з Богуславиць, графу Сєраковському".

Після імені подавалася інформація про суспільне становище і зазначалися важливі факти з життя цієї людини: *Medicus, consul, advocatus* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Лікар, райця, адвокат"; *Cum primam aetatem suam armato Marti consecrasset* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "З ранніх років свого життя він присвятив себе військовій справі"; *Multarumque pro patria acierum certamina absque ulla offensione subiens, superstes claruisset* – "Здійснив заради батьківщини численні війни та битви без жодної поразки і став знаменитим за життя"; *Ejurata haeresi Catholicus factus, de urbe bene meritus, aere suo Crucifixo devovit* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "Той, хто зрікшись від єресі, став католиком, добре дбав про місто й заповів своє майно Христу Розіп'ятому".

Як свідчать дослідження, найдавніші поховальні інскрипції не містили соціальних характеристик померлого. Проте з розвитком жанру епітафії все частіше зазначається суспільний статус померлого, його професія і таке інше. Надалі, коли відбувається остаточне формування держави, в якій чільне місце посідає професійна придатність людини, такі відомості стають майже обов'язковими, а пріоритетність служіння інтересам держави знаходить відбиття в численних згадках про загибель під час служби або в бою, наприклад, напис другої половини II ст. н. е. з м. Херсонес – *Dis Manibus. Aurelius Victor miles legionis I Italicae, vixit annis XXXVIII, militavit annis XVIII. Valeria Marcia uxor eius et Valeria Bessa filia heredes bene merenti posuerunt* [Co-

ломоник 1983, с. 49] – "Богам Манам. Аврелій Віктор, солдат I Італійського легіону, прожив 38 років, воював 18 років. Його спадкоємиці – дружина Валерія Марція і дочка Валерія Бесса поставили [це] тому, хто заслужив".

Роки життя або дата смерті зазначалися за допомогою сталих виразів, але поступово складна римська система позначення дат спрощується, а то й взагалі замінюється на точну вказівку дня місяця з уживанням порядкового числівника. І лише поодинокі випадки класичного римського датування трапляються в інскрипціях зазначеного періоду, більшість же з них не є структурно однаковими і становить еклектичне поєднання двох систем нумерації:

1) *Obiit Anno Domini 1635 aetatis suae 77 die 14 October* – "Відійшов 1635 року у віці 77 років 14 жовтня";

2) *Anno MDCXXIX die XIX April. Vitae LV* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "[Помер] року 1629, 19 квітня. Мав 55 років життя";

3) *Anno Domini MDCXXV pridie Kal. Maii, aetatis suae LXI* [Dzieduszycki 1872, с. 30] – "[Помер] року 1625 напередодні травневих Календ, у віці 61 р.";

4) *Obiit anno 1723 die 20 X-bris aetatis suae 69* [Dzieduszycki 1872, с. 48] – "Відійшов 1723 року 20 грудня у віці 69 р.";

5) *Devixit Anno Christi 1641 28 Junii* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "Скінчив життя 1641 року 28 червня";

6) *Mortuus est anno Domini MDCIII die 27 Junii aetatis suae LXXIV* [Dzieduszycki 1872, с. 23] – "Помер 1603 року 27 червня у віці 74 р".

Були в інскрипціях відомості й про тих, хто здійснив це поховання і встановив надгробок: *Filiae carissimae pater moestissimus* [Dzieduszycki 1872, с. 34] – "Найскорботніший батько найдорожчій дочці"; *Liberi moesti parenti suo carissimo* [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "Скорботні діти своєму найдорожчому батькові"; *B. Zimorowicz consul et advocatus leopoliensis et Rosalia conjuges pro avo suo* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Б. Зиморович, райця і адвокат львівський та дружина його Розалія предкові своєму".

Завершальною частиною інскрипційної формули могли бути слова на зразок: *Sit tibi terra levis* – "Нехай земля тобі буде пухом"; *Cum gemitu omnium reliquum his reliquit* [Dzieduszycki 1872, с. 28] –

"У смутку покинув усіх тих, хто залишився"; *Dominum sub hac mole expectat* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Під цією плитою він чекає на Бога"; *Ossa quiescant hic atque putrescant, ut Christo spiritus vivat* [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "Нехай тут кістки упокояться й зотліють, аби душа була з Христом"; *Vivis exemplum post se reliquit* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Він залишив живим по собі згадку".

Традиційно в поховальних інскрипціях було багато скорочень, серед них найпоширеніші такі:

D.O.M. (Domini Optimo Maximo) – Богу великому всемогутньому.

B.M.P. (Bene merenti posuit) – Гідному звів пам'ятник.

F.S.ET.S. (Fecit sibi et suis) – Зробив для себе та своїх.

H.D.S.P. (Heres de suo posuit) – Спадкоємець звів за свої кошти.

H.S.E. (Hic situs est) – Тут він лежить.

S.T.T.L. (Sit tibi terra levis) – Нехай буде тобі земля пухом.

V.A. (Vixit annos) – Прожив років.

V. (Vale) – Прощавай.

Частими елементами епітафій були своєрідні фрагменти філософських роздумів на тему життя і смерті, матеріальних і духовних цінностей, традиція включення яких бере початок ще в античності.: *Haec est aeterna domus et perpetua felicitas et de omnibus meis hoc solum meum* [Cholodniak 1904, c. 324] – "Це вічний дім і вічне блаженство, і це єдине моє з усього, що було моїм". Пор. пізньосередньовічні інскрипції: *Hodie mihi, cras tibi* [Dzieduszycki 1872, c. 22] – "Сьогодні мені, а завтра – тобі"; *Quondam morborum terror nunc pulvis et umbra* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "Той, хто був колись загрозою для хвороб, зараз сам порох та тінь" [*про померлого лікаря*]; *Nihil morte praeter corpus mortale peremptum* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Нічого, крім смертного тіла, смерть не знищує"; *Quid nam thesauri, quid copia proderit auri, cum peccatores mittentur in inferiors* [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Яка ж користь буде від скарбів та великої кількості золота, якщо грішники потраплять до пекла".

Міститься в написах інформація і про поховальну архітектуру. Найчастіше вживаються лексеми: *monumentum* (монумент), *sepulcrum* (могила), *tumulus* (могильний пагорб), *domus aeterna* (вічний дім), *moles* (насип, плита), *bustum* (могила).

Самі ж інскрипції наносилися безпосередньо на надгробок або урну, на пам'ятну таблицю чи стелу. Пам'ятні таблиці вирізнялися своєю простотою й стриманістю стилю. Матеріалом для них слугували зазвичай алебастр, мідь, іноді срібло, проте найчастіше використовувався мармур, переважно білий. Але серед непоказних таблиць трапляються й справжні шедеври, як от велика біла мармурова таблиця, прикрашена інкрустацією з чорного мармуру, з чорним мармуровим балдахіном, увінчаним гербами, яку встановив згадуваний вище Ієронім Сераковський своїм попередникам.

Урни зазвичай робили з мармуру й прикрашали вишуканими візерунками, часто з алегоричними і символічними фігурами. Але зображення були лише на лицьовому боці урни, оскільки здебільшого вона вмуровувалася в стіну. Напис наносили на маленьку фігурну таблицю. Так, на надгробку відомого львівського лікаря Павла Кампіана зображено три алегоричні фігури: 1) собака, що стоїть біля урни, символізуючи вдячну душу: *Primus circulus. Habet canem supra urnam stantem. Gratus animus* – "Перше коло. Собака, що стоїть біля урни. Вдячна душа"; 2) пташка над отвором урни вказує на швидкоплинність людського життя: *Secundus circulus. Detinet avem supra orificium ollae stantem. Vita brevis* – "Друге коло. Пташка застигла над отвором урни. Життя коротке"; 3) орел, що символізує вічність і невмирущість душі: *Tertius circulus. Habet aquilam supra urnam. Animus aeternus* – "Третє коло. Орел над урною. Душа вічна".

Кам'яні саркофаги відзначалися пишним оздобленням, – це переважно міфологічні сцени, алегоричні постаті, ілюстрації до значних діянь померлого. Зазвичай зображення відповідали характеру занять небіжчика – книги, музичні інструменти свідчили про його високу освіченість, а зображення битв вказували на славетного воїна. Іноді додавалося зображення й самого померлого в звичному для нього вбранні.

Окрему групу становлять епітети, вживані щодо особи померлого. Проте слід звернути увагу – здебільшого йдеться не про справжні характеристики небіжчика, а про відображення ідеалів суспільства, яке високо цінувало заслуги особи перед містом і державою, її щедроти та благочестя. "Риторична умовність по-

хвальної топіки виявляється не лише в її повторюваності та усталеності, але й в тому, що вона легко може бути вживана стосовно різних осіб, легко переноситься від одного до іншого, від божественного до небожественного, від безсмертного до смертного" [Сазонова 1991, с. 147]. Саме тому можна говорити про існування певного набору шаблонних фраз для змальовування чеснот померлих: *Optimis artibus moribusque instructus* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Видатний своїми вміннями і вдачею"; *De regno regibusque optime meritus* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Він добре прислужився державі й правителям"; *Multorum litterarum virtutumque vir* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "Чоловік освічений, сповнений чеснот "; *Pauperum et viduarum patronus et tutor* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Покровитель і заступник убогих і вдів"; *Praeclaris naturae, praeclarioribus animi insignis dotibus, plenus honorum*, *maturum vitae, dives virtutum* [Dzieduszycki 1872, c. 30] – "Обдарований надзвичайними рисами як вдачі, так іще більше – душі, сповнений чеснот, жадібний до життя, багатий на доблесті"; *Humanitate praestans, in egenos liberalis, amore populari nimium insignis, consilio validus* [Dzieduszycki 1872, c. 47–48] – "Він був сильний розумом, перевершував усіх доброчесністю, був милостивий до бідних і заслужив усенародну любов".

Отже, читаючи посмертні написи, завжди слід пам'ятати, що відроджуючи спадок античності середньовічне людське суспільство, перейняло від неї смак і до тріумфальної демонстрації своєї величі. Проте для наймогутніших правителів цього світу спорудити собі пишний надгробок означало також востаннє ствердити свою земну могутність. Це було політичною акцією: мавзолей зміцнював права династії. Могила, таким чином, перетворилася на пам'ятник громадської величі. Форми, які нагадують собори в мініатюрі, оточують постамент з лежачою надгробною статуєю. А сама статуя вже не стоїть на колінах у смиренній молитві, а проголошує на всі чотири сторони свою перемогу над забуттям. Держава, світська держава утверджує свою непорушність, демонструючи підданим їх правителя в образі тріумфатора, витязя, чий голос не благає про милосердя, а віщує про радість бути повелителем [Дюби 1994, с. 285–287].

5.3.2. Будівельні інскрипції (на честь зведення споруди)

Іншою значною за чисельністю групою інскрипцій є так звані *tituli operum publicorum*, тобто написи на честь зведення будівлі.

Головна мета нанесення таких написів полягала в поширенні якомога повнішої інформації про будівлю, а саме, – про її назву й призначення, замовника чи будівельника, дату зведення. До того, написи містять унікальні відомості про стан будівельної справи відповідної епохи, вони творять сторінки своєрідного кам'яного літопису, в якому безліч томів. Їх можна зустріти у великій кількості не лише в античних містах, але й на периферії, що пояснюється їх надзвичайною пропагандистською спрямованістю, а отже і вагою. Слід пам'ятати, що більшу частину свого життя людина проводить поза домівкою, і тому різні споруди починають виконувати роль повсякденних декорацій цього життя, які потребують і відповідного оформлення.

Ранні античні написи короткі за змістом, вони повідомляють лише ім'я фундатора й рік зведення будівлі, без детальних пояснень і подробиць, характерних для інскрипцій пізнішого часу. Так, інскрипція на порталі римського Пантеону від 27 року до н. е. має такий вигляд: *Marcus Agrippa, Lucii filius, consul tertium, fecit* – "Марк Агріпа, син Луція, консул утретє, збудував" [Федорова 1982, с. 141].

Але коли написи отримують ідеологічне й пропагандистське навантаження, зростає і їхній обсяг: *Tiberius Claudius, Drusi filius, Caesar Augustus Germanicus, pontifex maximus, tribunicia potestate 12, consul 5, imperator 27, Pater Patriae, aquas Claudiam ex fontibus, qui vocabantur Caeruleus et Curtius a milliario 45, item Anienem Novam a milliario 62 sua impensa in urbem perducendas curavit* [Федорова 1982, с. 142] – "Тіберій Клавдій Цезар Август Германік, син Друза, великий понтифік, наділений владою народного трибуна 12 разів, консул 5 разів, імператор 27 разів, батько Вітчизни, подбав своїм коштом провести в місті Клавдіїв водогін з джерел, які називалися Церулієве та Курцієве, від 45-мильного стовпа, а також провів новий Аніенііїв водогін від 62-мильного стовпа".

Будівельний напис кінця IV ст. н. е. з Анція біля Риму проголошує: *Florente imperio dominorum Augustorum que nostrum trium*

Gratiani, Valentiniani et Theodosii, principum maximorum, thermarum speciem ruinae deformitatem sordentem et periculosis ponderibus inminentem, quae lavantem populum metu sollicitudinis deterrebat, exclusa totius carie vetustatis ad firmam stabilitatem usumque tectorum Anicius Auchenius Bassus, vir clarissimus, proconsule Campaniae, vice sacra iudicans, reparavit in meliorem civitatis effigiem [Федорова 1982, с. 143] – "У розквіті правління трьох наших господарів і Августів – Граціана, Валентиніана і Теодозія – великих принцепсів, терми, які викликали відразу своїми жахливими руїнами і страшним нависаючим громаддям спричиняли страх і тремтіння в народу, який там мився, Аніцій Авхеній Бас, найсвітліший чоловік, проконсул Кампанії, відновив їхню міцність і накрив дахом задля покращення вигляду міста".

Такі написи були надзвичайно поширені і популярні не лише на території Римської імперії. Як засвідчують епіграфічні знахідки, традиція нанесення будівельних інскрипцій не переривалася і впродовж наступних століть, знаходячи собі місце в культурах різних народів.

Напис з Кафи, генуезької колонії в Криму, повідомляє: *Hunc pontem et murum a proxima turri ad mare usque cedentem Gaspar iudex sumptu proprio ornari fabricarique iussit tempore consulatus magnifici domini Calocii de Guisulfis MCCCCLXVII die prima Septembris* [Федорова 1982, с. 217] – "Цей міст і стіну, яка йде від найближчої башти аж до моря, наказав звести й оздобити Гаспар, суддя, власним коштом за консулату визначного добродія Калоція Гвізульфійського 1467 року в перший день вересня".

Інший напис, з Варшави, сповіщає: *Ad Dei Optimi Maximi gloriam cuius gratia bene favente ac poro conservante Vladislao IIII Rege Poloniae feliciter regnante molem nanc a fundamentis erexit Balthasar Strubic consul Varsaviensis suo suorum ac successorum usui anno a virginis partu MDCXXXIII quod sibi suisque bene cedat Balthasar Strubic Zofia Strubic consul Varsaviensis* [Cieszkowska 1993, с. 50] – "У славу Бога великого і всемогутнього. З його допомогою та за його сприяння, коли Владислав IV, король Польщі, успішно правив, Балтазар Струбич, райця варшавський, звів цю будівлю від самого фундаменту для своїх потреб та всіх своїх наступників у рік 1633 від народження Сина Дівою Марі-

єю, якому себе і нащадків своїх вверяє Балтазар Струбич – райця Варшавський, Софія Струбич".

Як бачимо, будівельні написи можуть мати форму присвят, і ця традиція теж сягає античності: *Divo Augusto sacrum. Pro salute Tiberii Claudii Caesaris Augusti Germanici Tiberius Claudius, Arucae filius, Capito, sacerdos Augusti, thearum, quod Lupus, Anthi filius, ligneum posuerat, de sua pecunia lapideum restituit* [Федорова 1982, с. 144] – "Божественному Августу присвячується. Во здравіє Тіберія Клавдія Цезаря Августа Германіка Тіберій Клавдій, капітан, син Аруки, жрець Августа, цей театр, побудований з дерева Лупом, сином Анта, свої коштом відновив у камені".

У містах України теж зустрічаємо численні зразки будівельних інскрипцій, які збігаються за формою і змістом з написами інших країн. Можна сказати, що при складанні тексту архітектурного напису використовувався певний зразок, усталений ще в добу античності. Класична структура будівельного напису складалася з назви будівлі, року зведення, імені її фундатора і самого факту зведення. Практично не зазнавши змін, вона закріпилася в наступні епохи. Ім'я особи, котра звела (відреставрувала) той чи інший об'єкт, подавалося із зазначенням посади або/і походження та суспільного становища: *Ab herede* [Czołowski 1892, с. 107] – "Від спадкоємця"; *Ab illuminato Martino Kalinowski, duce campestre Poloniae* [Czołowski 1892, с. 107] – "Від ясновельможного Мартина Калиновського, польного гетьмана Польщі"; *Veronica de Budzanow cognomina Wichrowska unica haeredissa* [Czołowski 1892, с. 109] – "Вероніка з Будзанова на прізвище Віхровська, єдина спадкоємиця"; *Georgius Koributus dux in Wisniowiec cum carissima uxore sua Theodora Czapliczowna* [Czołowski 1892, с. 66] – "Георгій Корибут, князь Вишневецький, з наймилішою своєю дружиною Теодорою Чаплич"; *Nicolaus a Sieniavia palatinus* [Czołowski 1892, с. 69] – "Микола Сенявський, воєвода"; *Stanislaus Zolkiewski castellanus Leopoliensis* – "Станіслав Жолкевський, каштелян львівський"; *Albertus Domagalicz scabinus Leopoliensis cum Catharina Wolfowiczowna conjunge sua* – "Альберт Домагалич, львівський присяжний, з дружиною своєю Катериною Вольфович".

Характерним для будівельних інскрипцій є використання стандартної хвалебної лексики, яка мала підкреслити й донести до читачів заслуги і чесноти того, хто сприяв будівництву: *Nobilis et honoratus* – "Знатний та родовитий"; *Ab illustri et magnifico* – "Від знатного та величного"; *Magnificus et generosus dominus* – "Величний та родовитий пан".

Оскільки основною функцією будівельних написів продовжує залишатися інформативно-довідкова, то зазначається назва й призначення об'єкта: *arx hic* [Czołowski 1892, с. 86] – "ця фортеця"; *capella* – "каплиця"; *erectum fortalitium* [Czołowski 1892, с. 107] – "висока фортеця"; *hanc structuram* [Czołowski 1892, с. 109] – "ця будівля"; *arcem presentem* [Czołowski 1892, с. 69] – "наявний замок"; *murus* [Czołowski 1892, с. 66] – "мур"; *hoc monumentum* – "ця споруда". У деяких випадках зазначався матеріал, використаний на будівництві: *de lapidibus* [Czołowski 1892, с. 69] – "з каменю".

Якщо будівництво чи реконструкція велися власним коштом, про це неодмінно повідомлялося за допомогою таких формул: *Sumptu et impensis suis proprius* – "На свої власні кошти"; *Proprio sumptu* – "Власним коштом"; *Ultimam manum sumptu et operibus proprius* [Czołowski 1892, с. 86] – "Власноруч, за свої кошти та своїми власними силами"; *Propriis sumptibus* – "Власними коштами"; *Industriae suae* [Czołowski 1892, с. 86] – "З власної ініціативи".

Щодо датування написів, то поряд з арабськими цифрами часто використовуються і римські, проте день та місяць зазначаються вже відповідно до української (читай європейської), а не римської традиції, наприклад, *Anno MDCXI* – "Року 1611"; *Anno Domini 1654* – "Року від Різдва Христова 1654". Нагадаємо, що написи, створенні за часів Римської імперії, взагалі не містять дати, оскільки її легко встановити за роками правління консулів, імператорів тощо.

Факт зведення будівлі засвідчували дієслова: *aedificavit* (збудував), *comprehendit* (завершив), *dedicavit* (спорудив), *errexit* (звів), *exstruxit* (звів), *imposuit* (заклав), *perduxit* (збудував).

Щодо оздоблення будівлі вживалися такі вислови: *Dotavit apparatuque competenti exornavit* – "Відповідно прикрасив та об-

дарував"; *Exterius et interius exornata* – "Прикрасивши ззовні і зсередини".

Коли ж мовилося про відновлення споруди, вживалися дієслова *reparavit* (відбудував), *stabilivit* (відновив), *reaedificavit* (відбудував), іноді додавалися відомості про факт руйнації будівлі внаслідок зношеності або стихійного лиха, як от пожежа, землетрус: *Structuram collapsam* [Czołowski 1892, c. 109] – "Зруйновану споруду", чи навіть військових дій: *Hanc hoc aequavit solo Turcarum hastilitas* [Czołowski 1892, c. 107] – "Те, що зброя турків зрівняла з землею", або вживалися метафоричні вирази: *Qui veluti Phaenicem de ruderibus facere* [Czołowski 1892, c. 107] – "Що ніби Фенікс з руїн підвівся".

Як і античні інскрипції, написи на будівлях пізньосередньовічної України могли набувати вигляду присвят: *Deo trino et uni* [Czołowski 1892, c. 66] – "Богу потрійному і єдиному"; *D.O.M.* – "Богу великому і всемогутньому".

Часто зазначалася і мета, заради якої було розпочате будівництво: *Ad Dei gloriam, defensionem patriae, conservationem amicorum* [Czołowski 1892, c. 105] – "У славу Божу, на оборону батьківщини та порятунок друзів"; *In honorem Deo omnipotenti et defensionem fidelium christianorum* [Czołowski 1892, c. 69] – "На славу всемогутньому Богу та для захисту віри християнської"; *Ad summum erectionem causarum patronus* [Czołowski 1892, c. 68] – "Для примноження слави батькових справ"; *Publicae securitati populique tutelae* [Czołowski 1892, c. 107] – "Для суспільної безпеки і захисту народу".

Попри те, що будівельні написи мали переважно інформативний характер, їм відводилося значне місце в загальній системі способів оздоблення будівлі. Їх розміщували на осі симетрії споруди, найчастіше над вікнами, дверима або на фронтонах. Інколи це була плита, вмонтована в стіну, а часом напис виконували по всій довжині фасадів сусідніх будинків. Довжина напису зазвичай залежала від ширини будівлі або того архітектурного елементу, на який його наносили. Висота літер, як правило, була прямо пропорційною до довжини напису й залежала від того, був він розташований в один рядок чи в декілька. Часто написи становили єдине композиційне ціле з будівлею.

5.3.3. Присвячувальні інскрипції

Присвячувальними інскрипціями називають написи на честь Бога, вміщені зазвичай на стінах храмів, вівтарях або різних культових предметах, принесених у дар. Наприклад, античний напис з Херсонеса: *Gaius Valerius Valens, miles classis Flaviae Misicae, liburna "Sagitta", posivit aram Iovi Optimo Maximo* [Соломоник 1983, с. 34–35] – "Гай Валерій Валент, моряк Мезійського Флавієвого флоту з лібурни "Стріла", встановив вівтар Юпітеру Найкращому Всемогутньому".

Структура таких інскрипцій включала кілька основних елементів. Передусім, це ім'я божества з його епітетами та ім'я того, хто здійснює присвяту з можливим зазначенням супровідної інформації про цю особу і причини, які спонукали її піднести дарунок, а також зазначення часу здійснення присвяти: *Nobilis et honoratus Albertus Domagalicz Scabinus Leopoliensis cum Catharina Wolfowiczowna conjuge sua imaginem gratiosam D. V. M. ad altare majus translatam in praesenti loco collocavit circa annum 1550...* – "Вельможний і шанований Альберт Домагалич, присяжний львівський, з дружиною своєю Катериною Вольфович, приніс з вдячністю образ Діви Марії до великого вівтаря і там його помістив року 1550…".

Більшість присвячувальних інскрипцій закінчуються дієсловом, яке повідомляє про зроблену пожертву. Наведемо найуживаніші з таких виразів: *donum dedit* – "зробив подарунок", *fecit donum* – "дарував", *posuit* – "розмістив", *ex voto posuit* – "здійснив за обітницею", *votum solvit merito* – "воздано за заслугами його ".

Слід мати на увазі, що, по-перше, зазначені структурні компоненти не завжди мали виступати одночасно, а, по-друге, часто подавалися додаткові відомості. Так, у 1672 році польський король Ян Собеський після дивовижного одужання подарував кафедральному костелу вилите зі срібла власне погруддя з супровідним написом: *Serenissimus Joannes Tertius Rex Poloniorum adhuc protunc Mareschallus ac Exercituum Regni supremus Dux, Leopoli commorans, Anno Domini 1672 gravi infirmitate pressus, subito viribus destituit coepit, adeo, ut a Medicis desperaretur. Suspiravit ad Virginem in hac imagine adumbratam, et brevi sanitatem integram et incolumitatem vitae recepit, quo circa*

gratidudinis memor, votum exsolvendo faciem suam notabilis ponderis ex argento elaboratam in perpetuum anathema donavit [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "Його величність Ян III, король польський, верховний маршалок і коронний гетьман війська польського, перебуваючи у Львові, в 1762 році був виснажений важкою хворобою і раптово так почав втрачати сили, що був позбавлений лікарями будь-якої надії. Тоді він звернувся до образу Діви і за короткий час йому повернулося попереднє здоров'я і пóтяг до життя; а щоб була про це диво пам'ять, він виконав обітницю і подарував своє срібне важке погруддя".

Як видно з наведених інскрипцій, традиційно зазначався і сам предмет присвяти, а якщо йшлося про виріб зі срібла або золота – то і його вага.

5.3.4. Глорифікаційні інскрипції

Глорифікаційними інскрипціями традиційно називають кілька різновидів написів: 1) почесні (*tituli honorarii*[203]); 2) похвальні (*res gestae*[204]); 3) елогії (*elogium*[205]). Найдавнішими і найцікавішими є так звані елогії – написи пошанувального характеру, які розміщували під зображеннями предків із зазначенням їхніх імен і заслуг. Копія одного з найвідоміших елогій на честь Ромула була знайдена в м. Помпеї: *Romulus, martis filius, urbem Romam condidit et regnavit annos duodequadraginta, isque primus dux duce hostium Acrone, rege Caeninensium, interfecto spolia optima Iovi Feretrio consecravit receptusque in deorum numerum Quirinus appelatus est* [Федорова 1982, с. 129] – "Ромул, син Марса, заснував місто Рим і правив 38 років. Він же, перший правитель римлян, убивши вождя ворогів Акрона, царя ценінців, присвятив його військові обладунки Юпітеру Феретрію і, зарахований до числа богів, був названий Квіріном".

Наступник архієпископа І. Сєраковського зробив на постаменті із зображенням свого попередника таку інскрипцію: *Venceslao Hyeronymo de Bogusławice ... ad Leopolien. infulas*

[203] Від лат. hohorarius – почесний, зроблений на чиюсь честь.
[204] Від лат. res gestae – діяння, подвиги.
[205] Від лат. elogium – короткий вислів, напис.

evocato, atque in hac metropoli summo per annos viginti. Prius ordinis Aquilae albae deinceps Sancti Stephani magnae Crucis Equiti, viro in Ecclesia zelo, pietate ac religione insigni, integerrimo ecclesiae hujus restauratori ac sacelli istius conditori, Ferdinandus Onuphrius Kicki ejusdem in hac metropoli successor multis defuncti evinctus favoribus hoc grati animi ponit monumentum, D. 28 8-bris A. D. MDCCLXXXIV [Dzieduszycki 1872, c. 73] – "Венцеславу Ієроніму з Богуславиць, який, запрошений до львівської інфули, перебував там понад 20 років. Кавалеру ордена Білого Орла і Великого Хреста Святого Стефана, чоловікові, який відзначався на службі ревністю, набожністю і мав благословення Боже, найдостойнішому відбудовувачеві цього костелу, засновнику цієї каплиці, Фердинанд Онуфрій Кіцький, наступник його в тій митрополії, поставив пам'ятник 28 жовтня 1784 року, вдячний душею".

Отже, традиція нанесення інскрипцій на різноманітні об'єкти сягає найдавніших періодів існування людства, що пояснюється природним прагненням донести певну інформацію до оточуючих. З часом виникає усталена форма побудови інскрипцій, основними елементами якої було зазначення імені діючої особи, дати або часового відрізка і змісту дії, що мала місце. Сакральний характер написаного часто підкреслювався зверненням до Бога. Але водночас існували інскрипції суто декоративного характеру. Наприклад, цитати з популярних авторів часто використовувалися як елемент самостійної декоративної композиції в художньому оформленні споруди.

Найбільш поширеним різновидом інскрипцій є посмертні, друге місце займають будівельні інскрипції (на честь зведення споруди), за ними ідуть інскрипції глорифікаційні й моралістично-афористичні. Окрему групу становлять інскрипції із зазначенням дати події. Як показує проведене нами дослідження, найбільша кількість латинськомовних інскрипцій, знайдених на території України, припадає на XVII століття, що характерне і для більшості інших слов'янських країн. У цей час поширилася легенда про сарматське походження слов'ян й усі заходилися шукати собі гідне місце, усвідомили власну велич – з'явилося прагнення слави й посмертної пам'яті. Це час маніфестації власної генеалогії, звершених справ і здобутих знань. Найкраще ж

слугувала цим потребам інскрипція, розташована в приступному для широкого загалу місці.

Поряд з впровадженими християнськими звичаями продовжували жити античні реалії, які, хоч і втратили своє первісне значення, проте міцно укорінилися на побутовому рівні, створивши неподільну єдність, освячену посиланням на давню меморіальну традицію, за якою інскрипція сприймалася як частина історії, що орієнтувала людей на усвідомлення своїх зв'язків з минулим.

5.4. Фонетико-орфографічні особливості латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. українського походження

5.4.1. Особливості буквено-звукових співвідношень в українському різновиді пізньосередньовічної латини (питомі графеми)

Латинський алфавіт виникає в VII ст. до н. е. на основі західного варіанту грецького письма, яке потрапило до Лацію через посередництво сусіднього племені етрусків. У різний час та з різних причин у алфавіті відбувалися зміни – одні букви зникали, інші з'являлися, встановлювалися нові звукові відповідники. Спочатку алфавіт мав лише 20 букв, у класичний період їх налічувалося вже 24, а середньовічний варіант складався з 26 букв.

Для відтворення звуків пізньосередньовічної латини використовуються ті самі букви, що й у класичний період. Але при запозиченні іншомовних слів впроваджуються окремі нові графеми, що супроводжується багатьма орфографічними змінами.

1. Широкого використання набувають букви ***w*** та ***k***, не характерні для класичної латини. Вони вживаються переважно для відтворення власних назв осіб, географічних об'єктів, інших імен, посад тощо. Тенденція ж до вживання цих букв з'являється під впливом польської мови, для алфавіту якої вони були звичними:

а) зазвичай літера ***k*** виступає лише графічним варіантом для позначення звука |к|, і часто вживається паралельно з літерою ***c*** у написанні однієї й тієї самої назви: ***K****orsunensis,* ***K****rasnostaviensis*

[Barącz 1852, c. 207, 218] та паралельні форми: ***C**ath**a**rinae* [A], [Dzieduszycki 1872, c. 21] і ***K**ath**e**rina* [Szydłowski 1922, c. 34–35]; ***C**osacis* [Barącz 1852, c. 204], ***C**osacorum* [Barącz 1858, c. 74], ***C**osaci* [A] і ***K**osacos, **K**ozaci* [Barącz 1852, c. 208], ***K**ossa**k**owsciana* [Barącz 1858, c. 121].

Втім трапляються випадки вживання і немотивованого диграфа ***ch*** на позначення фонеми |к|, наприклад – у похідному прикметнику від назви міста Київ, що призводить до орфографічної дублетності. Пор.: ***Chio**viensis* [Czołowski 1892, c. 66] і ***Kijo**viensis* [Barącz 1852, c. 214], [Barącz 1858, c. 75], ***Kijo**viae* [Barącz 1858, c. 92, 120–121]. У свою чергу в написаннях з ***k*** яскраво проступає сполонізований варіант назви міста Києва (із сегментом *-jo-*, пор. польськ. *Kijów*);

б) літера ***w*** вживається паралельно з ***v*** для розрізнення на письмі вимови звуків |в| та |у|: *Danilo**w**icciana, Kossako**w**sciana, Kalino**w**ska, Nitosla**w**scius* [Barącz 1858, cc. 74, 114, 121].

2. З XVI ст. усе більшого поширення набуває традиція розрізнення на письмі "голосного" й "приголосного" варіантів букви ***v*** (*v – u*). Проте, окремі написи виконано з використанням літери ***v*** для позначення як голосного звука |у|, так і приголосного |в|: *Magnific**v**s domin**v**s Nicola**v**s a Sienia**v**ia palatin**v**s terrar**v**m R**v**ssiae generalis exercit**v**vm et milit**v**m campestris t**v**m Colomien. etc. capitane**v**s edifica**v**it arcem praesentem de lapidib**v**s s**v**mpt**v** et impensis s**v**is propriis in honorem deo omnipotenti et ad defensionem fideli**v**m christianor**v**m anno d. 1554* [Czołowski 1892, c. 69] – "Вельможний пан Микола Сенявський, воєвода земель Руських, польний гетьман, староста коломийський та ін., звів цей замок з каменю власним коштом у славу Бога всемогутнього і для оборони віри християнської року 1554";

*Stanisla**v**s Zolkiewski castellan**v**s Leopolien. exercit. Reg. Pol. camp. d**v**x. d**v**m pl**v**rib**v**s bellis na**v**at prae opera ob s**v**i s**v**or. a s**v**bitan. hosti**v**. inc**v**rsio. t**v**en. praesidi**v**m hoc mon**v**ment**v**m a f**v**ndamentis errexit* – "Станіслав Жолкевський, каштелян львівський, польний гетьман Королівства Польського, ведучи численні війни, збудував цей замок собі й усім власним коштом від самого підмурку для захисту від наглого нападу ворога".

3. Важлива зміна стосується літери ***j***, яка не вживалася в класичній латині, а була введена французьким ученим П. Рамусом за доби Відродження на позначення звука |і| нескладового. Відтоді бере початок вживання цієї графеми як окремої літери. Інскрипції XVI-XVIII ст., знайдені на території України, свідчать про повну інтеграцію нововведеної літери до системи латинського письма і її послідовне вживання у відповідних формах парадигми імені, дієслова та інших частин мови:

а) *adj**u**ncta, conj**u**nctum* [Barącz 1858, cc. 74, 120, 122], *conj**u**nx* [Barącz 1852, c. 206], *conj**u**ges, conj**u**gum* [Dzieduszycki 1872, c. 26–27];

б) *cu**j**us* [Dzieduszycki 1872, c. 31], [Barącz 1858, c. 74–75], *e**j**us* [Dzieduszycki 1872, cc. 22–23, 38], [Barącz 1852, c. 205], *e**j**usdem* [Dzieduszycki 1872, cc. 25, 26–27, 73], [Barącz 1852, c. 207], *hu**j**us* [Dzieduszycki 1872, cc. 24, 25, 31, 60–61, 73];

в) *in**j**uria* [Dzieduszycki 1872, c. 26–27], *in**j**uriam* [Barącz 1858, c. 120];

г) ***j**aceo, **j**acet, **j**actura* [Dzieduszycki 1872, cc. 24, 31, 38];

д) ***j**am* [Dzieduszycki 1872, cc. 29, 31], [Barącz 1852, c. 210];

е) ***Ju**nii* [Czołowski 1892, c. 109], [Dzieduszycki 1872, c. 22–23], *Ma**ji*** [Barącz 1852, c. 216];

є) ***j**udex* [Dzieduszycki 1872, c. 28], [Barącz 1858, c. 75], ***j**udicare, **j**udicaretur* [Dzieduszycki 1872, c. 38], ***j**udicaverunt* [Barącz 1852, c. 218], ***j**udicii* [Dzieduszycki 1872, c. 38], ***j**ussus, **j**usta* [Barącz 1858, c. 75, 121];

ж) ***j**uramentum* [Barącz 1852, c. 208], ***j**uramento* [Dzieduszycki 1872, c. 61];

з) *maj**e**statis* [Dzieduszycki 1872, c. 73], *maj**e**state* [Barącz 1858, c. 122];

и) *maj**o**r* [Dzieduszycki 1872, cc. 26–27, 47–48], [Barącz 1858, c. 74], *maj**u**s* [Dzieduszycki 1872, c. 68], *maj**o**ris* [Barącz 1858, c. 114–115], *maj**o**ri* [Dzieduszycki 1872, c. 59], *maj**o**ra* [Barącz 1858, c. 122], [Dzieduszycki 1872, c. 38], [Barącz 1852, c. 211], *maj**o**ribus* [Barącz 1858, cc. 120–121].

4. Для позначення ж голосного звука |і| зазвичай вживалася буква ***i***, проте часто можна спостерігати й паралельне використання літери ***y***, яка традиційно писалася лише в словах грецького походження:

а) *lacryma* [Barącz 1858, cc 119, 114–115, 119–120, 122], *lacr**y**mae* [Barącz 1858, c. 122], *lacr**y**mas* [Barącz 1858, c. 119–122] і *lacr**i**mis* [Barącz 1858, c. 120–122], *lacr**i**mas* [Barącz 1858, c. 132], від *lacr**i**ma, ae f* – сльоза;

б) *s**y**dera* [Barącz 1858, c. 122], *s**y**dus* [Barącz 1852, c. 217] від *s**i**dus, ĕris n* – сузір'я;

в) *H**y**eron**y**mo* [Dzieduszycki 1872, c. 73] і *H**i**eron**i**mus, i m* [Dzieduszycki 1872, cc. 59, 61];

г) *incl**y**to* [Barącz 1852, c. 217] від *incl**i**tus, a, um* – славетний.

Разом з тим ми можемо спостерігати порушення норм написання грецьких слів: *ph**i**sicus* [Dzieduszycki 1872, c. 28] від *ph**y**sicus, i m* – лікар.

5. Український фарингальний |г| передається як літерою ***g***, так і ***h***: ***G**rabowicensi* [Barącz 1858, c. 75], *Ostro**g**iorum* [Dzieduszycki 1872, c. 61], *Pod**g**oria, Bato**h**o* [Barącz 1852, c. 209, 218], ***G**alicia* [A] і ***H**aliciae* [Barącz 1852, c. 217].

6. У буквосполученнях *ngu, su*, які перед наступним голосним вимовляються як |нгв|, |св|, відповідно до звучання літера ***u*** на письмі часто замінюється на ***v***:

а) *s**angu**is, s**angu**inem* [Barącz 1858, cc. 119, 121–122] і *s**angv**inem* [Barącz 1858, c. 114] від *s**angu**is, ĭnis m* – кров;

б) *as**sv**etum* [Barącz 1858, c. 119] від *as**su**esco, suevi, suetum, 3* – звикати; *per**sv**adet* [Barącz 1858, c. 121] від *per**su**adeo, suasi, suasum, 2* – переконувати.

7. Процес зникнення дифтонгів, який розпочався ще в IV ст. н. е. внаслідок зникнення різниці у вимові між короткими й довгими голосними починаючи з середини II ст. н. е. триває і надалі, знаходячи своє відбиття в непослідовному вживанні так званих диграфів у текстах пізньосередньовічних інскрипцій:

а) *ae→e: **e**dificavit* [Czołowski 1892, c. 69] від замість ***ae**dificavit* від *aedificare, 1* – будувати; *ornand**e*** [Czołowski 1892, c. 86] замість *ornand**ae*** від *ornare, 1* – прикрашати; *Paren**de*** [Czołowski 1892, c. 86] замість *paren**dae*** від *parare, 1* – готувати;

б) *e→e: ob**e**dientiam* [Dzieduszycki 1872, c. 22] замість *ob**oe**dientiam* від *oboedientia, ae f* – покірність.

8. Зникнення різниці у вимові довгих і коротких голосних призводить до того, що диграфи (невласне дифтонги) з'являють-

ся там, де їх не мало б бути – явище, що має назву *гіперкорекція*. Наприклад, етимологічний |e| в пізньосередньовічних латинськомовних інскрипціях часто передається за допомогою диграфа ***ae***: *h**ae**rede, h**ae**res* [Barącz 1858, c. 120–122], [Czołowski 1892, c. 107], *h**ae**redem* [Barącz 1852, c. 218]; *h**ae**reditaria* [Czołowski 1892, c. 66] – спадковий; *h**ae**redissa* [Czołowski 1892, c. 109] – спадкоємиця; від іменника *h**e**res, herēdis m, f* – спадкоємець.

9. Інший прояв уніфікації у вимові довгих і коротких голосних – взаємозаміна диграфів ***oe*** – ***ae***:

а) *m**oe**ror* [Dzieduszycki 1872, c. 38] замість *m**ae**ror, maerōris m* – смуток;

б) *Ph**ae**nicem* [Czołowski 1892, c. 107] і *Ph**oe**nix* [Barącz 1858, c. 119] від *ph**oe**nix, īcis m* – фенікс.

10. Послаблення придиху в запозичених словах давньогрецької мови, яке розпочалося ще в класичній латині, призводить з часом до заміни графічного відтворення грецьких придихових через диграф (*ph*, *ch, th, rh*) на їх латинські однографемні відповідниками. Наприклад, *triu**f**alia* [Barącz 1852, c. 208] замість нормативного *triu**ph**alia, ium n* – відзнаки тріумфатора.

11. Водночас набуває поширення інша тенденція, пов'язана з гіперкорекцією – літера ***h*** з'являється там, де її раніше не було:

а) *la**ch**rymis* [Barącz 1852, c. 205] від *la**c**rima, ae f* – сльоза; *sepul**ch**ri* [Dzieduszycki 1872, c. 33], [Barącz 1858MS, c. 131], *sepul**ch**ro* [Barącz 1858, cc. 20, 120], *sepul**ch**rum* [Barącz 1858, c. 119, 131–132] від *sepul**c**rum, i n* – поховання; ***ch**arissimo, **ch**arissimus* [Dzieduszycki 1872, c. 22–24] від ***c**arus, a, um* – милий;

б) *le**th**aliter* [Dzieduszycki 1872, c. 61] від *le**t**aliter* – смертельно; *au**th**oritate* [Dzieduszycki 1872, c. 22], *au**th**ori* [Barącz 1858, c. 122] від *au**c**toritas, ātis f* – влада; *pos**th**umam* [Barącz 1858, c. 75] від *pos**t**umus, a, um* – останній; *Tar**th**arorum* [Czołowski 1892, c. 105] і *Tar**t**ari*, *Tar**t**aris* [Barącz 1852, c. 205, 207], *Tar**t**aros* [Barącz 1852, c. 208].

12. Буква ***s*** традиційно вживалася для позначення двох звуків:

а) звука |з| у інтервокальній позиції: *Josephus* [Barącz 1858, c. 132], *Ro**s**alia* [Dzieduszycki 1872, c. 26];

б) звука |с| у не інтервокальній позиції: ***S**molenscum* [Barącz 1852, c. 207], *Rus**s**iae, **S**tanislaopoliensi**s*** [Dzieduszycki 1872, c. 18, 103].

Проте, внаслідок впливів польської мови часто спостерігаються відхилення в позначенні звуків |з| і |с| у власних назвах: літера ***s*** у інтервокальній позиції може вживатися для передачі звука |с|: *Krasicki* [Czołowski 1892, с. 86], *Wasicki* [Dzieduszycki 1872, с. 25], а за допомогою букви польського алфавіту ***z*** передається етимологічний |з|*: Poznaniae* [Barącz 1858, с. 103], *Kozaci* [Barącz 1852, с. 208].

5.4.2. Особливості буквено-звукових співвідношень при запозиченні графем в українському різновиді пізньосередньовічної латини

1. Звук |ш|, не характерний для латинської мови, міг передаватися у власних іменах і назвах як за допомогою букви ***s***: *Visnioviecciu***s*** [Barącz 1858, с. 119], *Varsaviensis* [Dzieduszycki 1872, с. 37], так і відповідно до норм польської мови за допомогою диграфа на позначення африкати |ш| ***sz****: **Sz**ymonowicz* [Barącz 1852, с. 211];

2. Звук |ч| передавався за допомогою латинської букви ***c*** або традиційно вживаного диграфа польського алфавіту на позначення африкати |ч| ***cz***: *Zimorowi**cz*** [A], *Wilczek, Korczak* [Dzieduszycki 1872, с. 59], *Bieniewi**c*** [Czołowski 1892, с. 105].

Оскільки як український, так і польський консонантизм був значно багатшим порівняно з латинським, у текстах аналізованих інскрипцій автори вдаються до вживання літер польського алфавіту, яких не існувало в латинському алфавіті. Тому поряд з графічними прийомами, що дозволяють за допомогою букв латинського алфавіту передати фонологічні особливості іншої мови, часто вживаються окремі літери тієї самої мови. Більшість власних назв та імен записувалися відповідно до польського звучання власної назви, зокрема за допомогою таких традиційно використовуваних літер польського алфавіту, переважно діакритизованих або диграфів, як **ę, ó, ż, ń, ą, ł, ś, rz, cz, sz, szcz:** *Kuruk**ó**w, Modry**ń**ski*, *Stani**ą**tki, Krzetkowska* [Barącz 1852, сс. 208, 209], *Wyżycki, **Ż**ołkiew* [Dzieduszycki 1872, сс. 18, 48], *Be**ł**zecki, Leszczynius, **Z**amościanis, **Sz**ymonowi**cz*** [Barącz 1858, сс. 75, 119, 120, 211], *Domagali**cz***. Поодинокі випадки латинськомовної морфологізації вживаних у текстах інскрипцій прізвищ розглядаються нижче.

5.4.3. Явище асиміляції та спрощення груп приголосних в українському різновиді пізньосередньовічної латини

1. Зміни у вимові груп приголосних, які, виникнувши в пізньоантичний період, тривалий час співіснують з неспрощеним варіантом написання відповідного слова: ***ext**irpatae sunt* [Dzieduszycki 1872, c. 23] від ***exst**irpo, 1* – виривати, ***ext**ruere, **ext**ruxit* [Czołowski 1892, cc. 66, 105] – від ***exst**ruere* – будувати.

2. Відображення асиміляції групи сонорних: *sole**nne*** [Dzieduszycki 1872, c. 61] від *solle**mne**, is n* – урочистість.

3. Внаслідок усталеної з часом вимови подвоєних приголосних як звичайних відбувається спрощення у відповідних словах:

а) *sa**b**ata* від *sa**bb**ata, orum n* – субота;

б) *re**d**it* [Dzieduszycki 1872, c. 60–61] від *re**dd**o, reddidi, redditum, 3* – повертати;

в) *o**f**ensione* від *o**ff**ensio, onis f* – перешкода;

г) *sole**n**ne* [Dzieduszycki 1872, c. 61] від *sol**l**emne, is n* – урочистість; *querel**a**m* [Dzieduszycki 1872, c. 26] від *querel**l**a, ae* – скарга; *castel**a**nus* [Czołowski 1892, c. 66], *castel**a**no* [Czołowski 1892, c. 86] від *castel**l**anus*, *i m* – староста; *sol**i**citudinis* [Dzieduszycki 1872, c. 48] від *sol**l**icitudo, inis f* – турбота, піклування;

д) *i**m**ortalitatis* [Czołowski 1892, c. 86] від *i**mm**ortalitas, atis f* – безсмертя; *lit**e**rarum* [Dzieduszycki 1872, c. 22], [Dzieduszycki 1872, c. 38], *lit**e**ris* [Dzieduszycki 1872, c. 26–27] від *lit**t**erae, arum* – наука;

е) *aeger**i**mus* [Dzieduszycki 1872, c. 35] від *aeger**r**imus, a, um* – найнещасніший.

5.5. Морфологічні особливості латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. українського походження

5.5.1. Іменники латинськомовних інскрипцій

Зміни в морфологічній системі іменника, зафіксовані в текстах аналізованих пізньосередньовічних інскрипцій не відзначаються великою різноманітністю і мають швидше спорадичний

характер. Зазначені іменники позначають слова із значенням конкретних предметів: *globus* (ядро); *fortalitium* (укріплення) [Czołowski 1892, с. 107]; *corona* (вінець) [Barącz 1852, с. 208]; *corpus* (тіло) [Barącz 1858, с. 75]; абстрактних понять: *gloria* (слава); *temeritas* (випадок) [Czołowski 1892, с. 129]; *benedictio* (милість) [Barącz 1858, с. 93]; *fortuna* (доля); *divitiae* (багатства) [Dzieduszycki 1872, с. 27]; *spes* (надія); дії *defensio* (захист) [Czołowski 1892, с. 69]; *conservatio* (оборона) [Czołowski 1892, с. 105]; психічних та розумових явищ: *gemitus* (смуток) [Dzieduszycki 1872, с. 28]; *luctus* (смуток) [Barącz 1858, с. 114]; часових понять: *aeternum* (вічність); *annus* (рік); явищ природи: *procella* (буря); істот: *filius* (син) [Dzieduszycki 1872, с. 68]; *dux* (гетьман); рослин: *cupressus* (кипарис) [Barącz 1858, с. 114].

На користь стабільності відмінкової парадигми іменників латинськомовних інскрипцій XVI-XVIII ст. з України свідчить збереження відмінювання грецьких за походженням іменників, запозичених латинською мовою. Грецькі імена в їхньому питомому відмінюванні починають передавати ще наприкінці республіканського періоду. Але оскільки неможливо було повністю зберегти в латинській мові грецьку відміну, то виникла штучна напівгрецька, напівлатинська відміна[206]: *ad aethera (Acc. Sg.)* [Barącz 1858, с. 119] від *aether, eris m* – повітря; *haeresi (Abl. Sg.)* [Dzieduszycki 1872, с. 28] від *haeresis, eos f* – єресь; *Mnemosynon (Acc. Sg.)* [Barącz 1858, с. 75] від *Mnemosyne, es f* – Мнемозина.

Серед нечисленних новаційних явищ, що становлять інтерес, можна назвати появу форм множини в іменників п'ятої відміни за аналогією до української мови, де іменник "битва" має форми як однини, так і множини: *multarum* ***acierum*** [Dzieduszycki 1872, с. 19] – численних **битв** від *acies, ei f* – битва.

Також трапляються випадки, коли ім'я згадуваної особи, записане відповідно до норм латинської мови, має парадигму відповідної латинської відміни, в той час як прізвище відтворюється польською мовою і залишається морфологічно незмінним: *ab Adalberto* ***Koryciński*** [Barącz 1858, с. 93], *ab Martino* ***Kalinowski***

[206] Докладніше див. *Эрну А.* Историческая морфология латинского языка. – М., 2002. – С. 41–42, 53–54, 83–85.

[Czołowski 1892, c. 107], *Adamo* ***Siemuszewski*** [Dzieduszycki 1872, c. 21], *Alberti* ***Domagalicz***, *Demetrio* ***Solikowski*** [Dzieduszycki 1872, c. 59] і *Demetrius* ***Solikowski*** [Dzieduszycki 1872, c. 22–23], *Stanislao* ***Lanckoroński*** [Dzieduszycki 1872, c. 38], *Christophori* ***Sikorski*** [Dzieduszycki 1872, c. 25], *Georgio* ***Boim***, *Stanislao* ***Grochowski*** [Dzieduszycki 1872, c. 59]. Це спостерігаємо і в інших групах власних назв – *oppido* ***Nadworna*** [Barącz 1858, c. 75].

Лише поодинокі автори вдаються до морфологічної адаптації східнослов'янських прізвищ додаванням латинської флексії ***–us*** *(Nominativus Singularis)*. Пор.: *Domagali****cius*** [Dzieduszycki 1872, c. 35] і *Dybovi****cius*** [Dzieduszycki 1872, c. 24] поряд з не латинізованими варіантами того самого прізвища в інших написах.

5.5.2. Прикметники латинськомовних інскрипцій

Прикметники пізньосередньовічних латинськомовних інскрипцій, відтворюючи розмаїту конкретно-чуттєву картину світу, суттєво не відрізняються від прикметників класичної латини в функціонально-формальному плані. Ознака предмета може визначатися: за кольором – *aquilae* ***albae*** [Dzieduszycki 1872, c. 73] – "**білого** орла"; за розміром – ***summam*** *fidem* – "**найбільша** вірність", ***parvam*** *imaginem* [Dzieduszycki 1872, c. 63] – "**малий** образ"; за матеріалом – ***marmore*** *monte* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "**мармуровою** горою"; за приналежністю – ***ultimam*** *manum* [Czołowski 1892, c. 86] – "**власну** руку"; за внутрішніми та зовнішніми властивостями – ***aegerrimus*** *genitor* [Dzieduszycki 1872, c. 35] – "**найнещасніший** батько"; ***carissima*** *uxore* – "**наймиліша** дружина"; за просторовими і часовими відношеннями – ***perennem*** *aeternitatem* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**вічне** безсмертя"; ***extremum*** *diem* [Dzieduszycki 1872, c. 59] – "**останній** день".

Найхарактернішими ж є такі зміни в прикметниковій сфері:

1. Препозиція прикметника до означуваного слова під впливом української, а часто й польської мов, для яких такий порядок є нормою: ***nostra omniumque*** *salute* [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "**нашим** благом та благом **усіх**"; ***divini*** *honoris* [Barącz 1858, c. 103] – "**божественної** слави"; ***sanctorum*** *tutelarium* [Barącz 1858, c. 103] – "**священних** оберегів"; ***orientali*** *fenestra* – "**східним** вікном"; ***aveno*** *periculo* [Czołowski 1892, c. 129] – "**очікуваною** не-

безпекою"; ***magna*** *genitrix* [Dzieduszycki 1872, c. 71] – "**велика** праматір"; ***summam*** *fidem* [Dzieduszycki 1872, c. 19] – "**найбільшу** вірність"; ***una*** *die* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**одним** днем"; ***perennem*** *aeternitatem* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**вічне** безсмертя"; ***pluribus*** *bellis* [Dzieduszycki 1872, c. 19] – "**численними** війнами"; ***carissima*** *uxore* – "**наймилішою** дружиною".

2) Поширення явища субстантивації прикметників під впливом української мови:

а) прикметники, які через своє узагальнене значення зрідка могли вживатися як субстантиви вже в класичній латині: *Sunt et alia* ***multa*** *mirabiliter facta* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Є **багато** іншого теж чудодійно зробленого" (*multus, a, um* – численний); ***Simplicibus*** *gaudens* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Який радів **найпростішим речам**" (*simplex, plicis* – простий); *Nunquam discrepat* ***utile*** *a* ***decoro*** – "Нехай ніколи **корисне** не розходиться з **прекрасним**" (*utilis, e* – корисний; *decorus, a, um* – прекрасний);

б) прикметники класичної латини, які вживаються в функції означення щодо осіб, поступово зазнають субстантивації і починають вживатися самостійно як іменники: *Lasarus et* ***dives*** *haec tibi funeris monumenta* [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Бідний і **багатий**, ось ці нагадування про смерть – для вас" (*dives, divitis* – багатий); ***Probus*** *invidet nemini* – "**Порядна людина** нікому не заздрить" (*probus, a, um* – порядний, чесний, благородний); *Medici inter* ***primores*** *optimi consulis inter optimates primi* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Найкращого лікаря серед **перших**, найпершого райцю серед **найкращих**" (*primoris, e* – перший, славетний);

в) субстантивація прикметників класичної латини з одночасною зміною значення: *Cum peccatores mittentur in* ***inferiores*** [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Коли грішники потраплять до **пекельників**". Прикметник *inferior, ius* у класичній латинській мові має значення "той, що знаходиться нижче, нижній", але з утвердженням християнства він набуває значення "підземний", "пекельний";

Rediit ***redivivus*** *in oras* – "Повернувся **воскреслий** Христос на землю". Прикметник *redivivus, a, um* з'являється в латинській мові з приходом християнства і вживається переважно в церковній сфері, позначаючи воскресіння людей, що поступово при-

звело до утворення нової лексеми із спеціалізацією його субстантивного значення;

Aulicus *quidam aureos centum in capsa ad peragenda Domini sui negotia servatos habens…* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Слуга,** який мав 100 золотих для виконання доручень свого господаря…". Прикметник *aulicus, a, um* у класичній латинській мові означав "палацовий", "придворний", а в середні віки, субстантивувавшись, вживається із значенням "слуга" з подальшою полісемантизацією [Яковенко 1995, с. 85].

3. Окремі зміни простежуються в системі утворення форм ступенів порівняння прикметників. Прикметники пізньосередньовічних латинськомовних інскрипцій вживаються в формах обох ступенів порівняння, причому найвищий ступінь вживається частіше відповідно до особливостей глорифікаційного змісту інскрипцій. За своїм значенням він може відповідати найвищому вияву якості (*gradus superlativus)* або ж позначати її дуже високий ступінь *(gradus elativus)*:

а) вживання форм ступенів порівняння у власній функції набуло в латинськомовних інскрипціях великого поширення через зазначену специфіку їх вживання: *liberi moesti hanc memoriam parenti suo* ***charissimo*** *posuerunt* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Опечалені діти поставили цей пам'ятник своєму **наймилішому** батькові"; *Georgius Koributus cum* ***carissima*** *uxore curaverunt extruere* [Czołowski 1892, c. 66] – "Георгій Корибут з **наймилішою** дружиною своєю звеліли спорудити"; ***Celsissimus*** *vero et* ***excellentissimus*** *Venceslaus Hieronimus* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Найвизначніший** та **найдостойніший** Венцеслав Ієронім"; *In Ecclesia pastor* ***zelosissimus, laboriosissimus, fidelissimus****… Senator* ***prudentissimus, integerrimus, fortissimus****. Ingenii et literarum elegantia* ***cultissimus****. In summa comitate* ***gravissimus****. In pauperes* ***effasissimus****. In omnes* ***humanissimus*** [Dzieduszycki 1872, c. 22] – "У церкві пастир **найревніший**, **найпрацьовитіший**, **найвірніший**. Сенатор **найрозумніший**, **найбездоганніший**, **найсміливіший**"; ***Optimis*** *artibus moribusque instructus, plurimis legationibus* ***dexterrime*** *functus. De Regno Regibusque* ***optime*** *meritus.* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Видатний своїми вміннями і вдачею, численні доручення **якнайкраще** виконував. Він **добре** прислужився державі

і правителям"; *Casimirus, castellanus Cracoviensis,* ***lectissimo*** *ex fratre* [Barącz 1858, с. 114] – "Казимир, каштелян краківський, **найдостойнішому** з братів"; *Inter* ***felicissimos*** *primus* [Barącz 1852, с. 208] – "Перший серед **найщасливіших**"; ***Amplissimo*** *honore locupletavit* [Barącz 1852, с. 217] – "Обдарував **найбільшими** почестями";

б) посиленню впливу на читача сприяло також застосування прийому *градації*, тобто нанизування слів з поступово зростаючим значенням [49]: *tam* ***gravem*** *jacturam,* ***graviorem*** *injuriam* [Barącz 1858, с. 120] – "Така важка втрата, але ще **важча** несправедливість"; *Nicolaus ... nomine* ***magnus****, virtute* ***major****, exemplo* ***maximus*** [Dzieduszycki 1872, с. 47] – "Миколай, ім'ям своїм великий, ще **більший** доблестю, **найбільший** же прикладом"; *Consilio* ***validus****, manu* ***validior*** [Dzieduszycki 1872, с. 47] – "Сильний розумом, ще **сильніший** рукою"; ***Praeclaris*** *naturae,* ***praeclarioribus*** *animi insignis dotibus* [Dzieduszycki 1872, с. 30] – "Обдарований надзвичайними рисами вдачі, та **ще більшими** – душі";

в) особливістю пізньосередньовічних латинськомовних інскрипцій є вживання форм вищого або найвищого ступенів замість звичайного як одного з прийомів глорифікації, особливої шаноби стосовно особи або ж підкреслення значимості певної події чи предмета з метою посилення враження на читача: *Albertus Domagalicz ... imaginem D. V. M. ad altare* ***majus*** *translatam in collocavit* – "Альберт Домагалич образ божественної Діви Марії до великого вівтаря принесений там розмістив"; *Martinus Campianus civis* ***sanctioris*** *Rei publ.* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Мартин Кампіан, громадянин **священної** держави"; *Quorum exuviae sub hac aera* ***majori*** *extremum resurrectionis diem expectant* [Dzieduszycki 1872, с. 59] – "Рештки яких чекають воскресіння судного дня в цей **великий** час"; *Dux* ***majoris*** *clavae* [Barącz 1858, с. 114] – "Гетьман **великої** булави"; *Dux* ***minoris*** *clavae* [Barącz 1858, с. 114] – "Гетьман **малої** булави";

г) підсилення значення якості прикметника може відбуватися за допомогою або префіксів, або ж аналітично – за допомогою відповідних прислівників: *... Cui* ***permultis*** *monumentis eximiae liberalitatis relictis* [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "Йому **багато** пам'ятників звели, бо був він надзвичайно милосердним"; *Bello Turcico clarus, amore populari ...* ***nimium insignis*** [Dziedu-

szycki 1872, c. 47–48] – "Він прославився на турецькій війні, … **відзначений** особливою народною любов'ю"; ***Optime meritus*** *de cara patria* [Barącz 1858, c. 120] – "Він **щонайкраще дбав** про милу батьківщину"; *Omnibus naturae donis cumulatus,* ***ad majora imo maxima*** [Barącz 1858, c. 122] – "Сповна обдарований долею – **вищою і найвищою мірою**".

5.5.3. Займенники латинськомовних інскрипцій

Займенники набувають свого конкретного лексичного значення тільки в тексті, коли ми співвідносимо їх з певними іменниками, прикметниками, числівниками. Класична латинська мова оперувала великою кількістю вказівних та означальних займенників. Так, займенник *hic, haec, hoc* – "цей, ця, це" вказував на предмет, який знаходиться найближче до того, хто говорить; *ille, illa, illud* – "той, та, те" вказував на найбільш віддалений предмет, вживаючись і для позначення загальновідомого предмета; *iste, ista, istud* – "цей, ця, це"; "той, та, те" вказував на менш віддалений предмет і логічно належав до другої особи, часто маючи дещо зневажливий відтінок; *is, ea, id* – "цей, ця, це", "той, та, те" найчастіше вживався в значенні особового займенника для форми третьої особи, особливо в непрямих відмінках; *idem, eadem, idem* – "той самий, та сама, те саме", *ipse, ipsa, ipsum* – "сам, сама, саме". Усі розряди займенників класичної латинської мови повною мірою представлені в займенниковій системі пізньосередньовічних інскрипцій. Проте слід виділити і певні зміни:

1. У пізньосередньовічних латинськомовних інскрипціях під впливом української мови, яка має спрощену (двоелементну) парадигму засобів позначення просторової демонстративності, втративши решту вказівних займенників, відбувається звуження спектра значень займенників за схемою:

Idem, ipse, hic, iste, ille = is; idem = hic; is = hic.

Наприклад, *Protege Virgo civitatem* ***istam*** *et nos habitantes in* ***ea*** [Dzieduszycki 1872, c. 34] – "Захисти, Діво, **цю** державу і нас, які живуть у **ній**". Пор. також інші характерні приклади: *Sacellum* ***istud*** *Georgius Boim sibi suisque esse voluit* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "Георгій Боїм захотів, щоб для нього і всіх рідних була **ця** каплиця"; *Ecclesiae* ***hujus*** *Restauratori ac sacelli* ***istius*** *Conditori*

[Dzieduszycki 1872, c. 73] – "Відбудовникові **цієї** церкви і фундаторові **цієї** каплиці"; *Nocte **ipsa** D. Michaelis Archangeli, gravissimis procellis, fulguribus et fulminibus tunc ardente* – "**Тієї самої** ночі, на архангела Михаїла, лютувала страшна буря з блискавками та громами"; ***Hujus** collegiatae Stanislaopoliensis Fundator* [Barącz 1858, c. 103] – "Засновник **цієї** Станіславської колегії"; *Apprecare **quiquis eodem** aspiras* [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "**Хто б ти** не був, прагни молитися за **нього**"; *Ecclesiae **hujus** decennio gloriose praefuit, **cui** permultis monumentis eximiae liberalitatis relictis* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Він гідно очолював **цю** церкву впродовж десяти років, через надзвичайне милосердя **йому** багато пам'ятників було зведено".

2. Під впливом української мови не зазнає імплікації особовий займенник у ролі підмета, який не несе логічного наголосу: *Facimus **nos** ecclesiam hanc* [Barącz 1852, c. 211] – "Збудували **ми** цю церкву"; ***Tu** hac sub mole jaces* [Dzieduszycki 1872, c. 16–17] – "**Ти** лежиш під цією плитою".

3. Поширення явища прономіналізації прикметників та дієприкметників *dicens* (той, що говорить), *dictus, a, um* (вказаний), *praesens* (присутній), *memoratus, a, um* (згаданий), *nominatus, a, um* (названий) тощо за аналогією до української мови: *Edificavit arcem **presentem** de lapidibus* [Czołowski 1892, c. 69] – "Збудував **цей** замок з каменю"; *Sanctus Spiritus **vicepraepositus*** [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "**Цей** дух святий".

4. Зустрічаються також поодинокі випадки не характерного для класичної латини вживання зворотного займенника в функції присвійного та особового: *Immitit manum in capsam alterius **sibi** adstantis* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Засунув руку до кишені того, хто стояв поряд **з ним**"; *Quo **se** jam vitae quietioris abdiderat gratia* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Де **він** перебував задля життя праведного".

5.5.4. Дієслова і вербоїди латинськомовних інскрипцій

Традиційно розрізняють власне дієслівні форми *(verba finita)* і так звані вербоїди *(verba infinita)*. Семантика дієслівних форм латинськомовних інскрипцій доволі широка і відповідає за кількістю й багатством значень класичній латині. Такі дієслова мо-

жуть виражати конкретну фізичну дію, стан, зміни стану, переміщення тощо.

Традиція вживання стягнених форм перфекта знаходить відображення і в системі дієслова латинськомовних інскрипцій, що свідчить про достатньо високий рівень володіння мовою авторами аналізованих написів: *probasset* = *probavisset* (оцінив) [Dzieduszycki 1872, c. 19], *notasti* = *notavisti* (відзначив) [Dzieduszycki 1872, c. 24], *requiesse*= *requievisse* (спочивати) [Dzieduszycki 1872, c. 25], *consecrasset* = *consecravisset* (освятив) [Dzieduszycki 1872, c. 33], *ornasset* = *ornavisset* (прикрасив) [Dzieduszycki 1872, c. 33], *coronasti* = *coronavisti* (коронував) [Barącz 1858, c. 130].

Проте, в дієсловах пізньосередньовічних латинських інскрипцій спостерігаємо тенденцію до обмеження вживання часових форм *imperfectum*, *plusqumperfectum*, *futurum II*, з одночасним розширенням натомість вживання *presens*, *perfectum* та *imperativus*.

Значення і вживання часів у дійсному способі відповідають нормам класичної латинської мови, але існує і ряд особливостей:

1. Простежується послідовне вживання дієслів у *perfectum logicum*, що є наслідком впливу східнослов'янських мов, оскільки *perfectum* у значенні *perfectum logicum* структурно і семантично відповідає складеному іменному присудку української мови (дієслово "бути" в теперішньому часі + дієприкметник): *Opus* ***factum est*** [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "Праця **завершена**"; *Campana* ***fusa est*** [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "Дзвін **був відлитий**"; *Haeresses innumerae* ***extirpatae sunt*** [Dzieduszycki 1872, c. 23] – "Численні єресі **були викоренені**"; *Pristinae saluti* ***restitutus est*** [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Повернув** своє колишнє здоров'я".

2. Зберігається тенденція до вживання в інскрипціях умовного способу дієслів у незалежних реченнях. Але якщо в класичній латині умовним способом послуговувалися для висловлення побажання, заохочення, можливості, наказу, сумніву, то в латинськомовних інскрипціях досліджуваного періоду найширше представлений *conjunctivus optativus* – побажальний кон'юнктив, за допомогою якого висловлюється побажання, можливе для здійснення в майбутньому: ***Qiuescant*** *ossa et*

putrescant [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "**Нехай** кістки **упокояться** й **зотліють**"; *Nunquam **discrepat** utile a decoro* – "**Нехай** ніколи корисне **не розходиться** з прекрасним".

Досить часто спостерігаємо вживання *conjunctivus imperativus* – наказового кон'юнктива, який використовується лише для форм другої і третьої особи теперішнього часу; він вказує на дію, яка повинна бути виконана в майбутньому: *Deus **misereatur** utriusque* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Боже, **змилуйся** над нами"; *Deus **misereatur** animae* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Боже, **помилуй** душу"; ***Oretur** pro eo* – "**Помолись** за нього".

Зрідка зустрічається також *conjunctivus potentialis* – кон'юнктив можливості: *Quam dulce et decorum **sit** pro patria mori* [Stęczyński 1847, c. 133] – "Як солодко і приємно **було б** померти за батьківщину".

3. Активні дієприкметники латинськомовних інскрипцій поступово набувають значення, співвідносного з дієприслівниками української мови, змінюючи синтаксичну функцію означення при другорядних членах речення на функцію обставини при присудку. Функціональній тотожності активних латинських дієприкметників з дієприслівниками української мови сприяло вживання їх у класичній латині переважно в предикативній функції замість атрибутивної: *Stanislaus de Żołkiew palatinus Russiae fatis concessit, cum multis egregiisque pace et bello meritis summam in rem publicam fidem ac studium probasset, multarumque pro ea acierum certamina absque ulla ofensione **subiens*** [A] – "Станіслав Жолкевський, воєвода Руський, пішов з життя, коли славетними заслугами у війні і мирі найбільшу вірність і старання державі виявив, численні війни та битви без жодної поразки для неї **звершивши**".

Порівняй також інші характерні приклади: *Leopoli **commorans**…* [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "Перебуваючи у Львові…"; *In discrimine vitae **positus**...* [Dzieduszycki 1872, c. 60] – "**Перебуваючи** в небезпеці для життя…"; *Factum id suum beneficium **enarrans** idemque sub juramento deponit* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Розказавши** про цю милість, він підтвердив це під присягою".

4. Водночас дієприкметник активного стану теперішнього часу частіше ніж у класичній латині може використовуватися замість особової форми дієслова, виконуючи роль присудка.

Пор. типові приклади вживання *participium praesentis activi* замість особової форми дієслова: *Aulicus quidam aureos centum in capsa ad peragendaDomini sui negotia servatos* ***habens***... [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Якийсь слуга, що **мав** у гаманці сто золотих для виконання доручень свого господаря…"; *Alius* ***adstans*** *aureos illos strophio ligatos extraxit* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Той, хто **стояв** поряд, витягнув у нього ці злоті, сховані за поясом".

5. Характерною особливістю латинськомовних інскрипцій є зникнення дієслова *esse* (бути) в аналітичних формах минулого часу, що пояснюється частим опущенням цього дієслова в українській мові, на відміну від польської, де дієслівна зв'язка *być* є обов'язковою в аналогічних конструкціях: *Ossa tribus circulis* ***ornata*** – "Рештки **прикрашені** трьома колами", *Optimis artibus moribusque* ***instructus****, plurimis legationibus dexterrime* ***functus*** [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "**Видатний** своїми вміннями і вдачею, він численні обов'язки добре **виконував**", *In Archiepiscopatum Leopoliensem paene* ***exstractus*** [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "Майже силоміць він був **переведений** до Львівського архієпископату", *Haec quantula umbra tam illustris animi qui quondam face mentis honestae* ***succensus*** [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Це лише маленька тінь тієї світлої душі, яка була **обдарована** найдостойнішими рисами вдачі".

6. Розширюється група дієслів, які можуть мати допоміжне значення. Класична латина передбачає вживання як допоміжних таких дієслів:

а) дієслово *esse*;

б) дієслова зі значенням "ставати", "здаватися", "залишатися" – *fieri, evadere, nasci, manere, videri*;

в) дієслова в формі пасивного стану, які в активному вимагають вживання *Acc. duplex: appelari, dici, vocari* – називатися; *existimari, haberi, iudicari* – вважатися; *duci, putari* – вважатися; *creari, deligi* – вибиратися, бути вибраним; *declarari* – призначатися, бути призначеним.

Натомість у латинських пізньосередньовічних інскрипціях функцію допоміжних виконують і інші дієслова: *Viribus destituit* ***coepit*** [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "Він **почав** втрачати сили"; ***Coepit*** *irradiare* [Dzieduszycki 1872, с. 25] – "Він **засяяв**"; *Nec omnes parietes capere* ***posse*** [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Усі стіни

не **можуть** вмістити"; *Me **misit** parare Katherina* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "Катерина **звеліла** мене виготовити".

7. Значно частіше порівняно із класичною латиною засвідчується вживання *герундива* в функції означення з відтінком необхідності: *Se ac sua impendit patriae **ornandae***[207], ***augendi** cultus divini, **parendae***[208] *arci* [Czołowski 1892, с. 86] – "Присвятив він себе самого та всі діяння свої **уславленню** батьківщини, ще більшому **звеличенню** Бога, **допомозі** фортеці"; *Ad **peregrinanda** negotia domini sui* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Для **виконання** доручень свого господаря".

8. Використання форм *герундія* не є поширеним і представлене в проаналізованому матеріалі лише двома відмінками:

а) форма давального відмінка герундія вживається, як і в класичній латині, для вираження мети: *votum **exsolvendo*** [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "**для виконання** обітниці";

б) усталене в класичній латині вживання герундія у формі знахідного відмінка з прийменником *ad* на позначення мети дії в аналізованих інскрипціях не зустрічається. Натомість в інскрипціях маємо лише безприйменникову герундіальну конструкцію: *Octava **celebrandum** transtulit* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "**Для святкування він** призначив вісім днів".

9. Заслуговує на увагу феномен обмеження списку часто вживаних в інскрипціях дієслівних префіксів прийменникового походження. Найпоширенішими з-поміж них є такі:

а) префікс *de-,* як і в класичній латині вказує на віддалення або відсутність чогось: ***de**claravit* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – виставив; ***de**positus* [Dzieduszycki 1872, с. 48] – залишений (вмирати);

б) префікс *a- (ab-)*, як і в класичній латині, вказує на віддалення: ***ab**stine* [Czołowski 1892, с. 72] – відійди; ***ab**iit* [Dzieduszycki 1872, с. 27] – помер;

в) префікс *ex- (e-)* є найуживанішим у дієсловах пізньосередньовічних латинських інскрипцій, маючи при цьому класичне первинне значення напрямку з чого-небудь і відповідаючи українському префіксу *ви-*: ***e**rrexit* [Czołowski 1892, с. 129–130], [Dzie-

[207] В оригіналі *ornande*.
[208] В оригіналі *parende*.

duszycki 1872, c. 61] – вибудував, звів; ***ex**ponit* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – виклав; ***ex**truere* [Czołowski 1892, c. 66] – вибудовувати, зводити; ***ex**audiri* [Dzieduszycki 1872, c. 63] – бути вислуханим;

г) префікс *in-* при дієсловах творить значення руху всередину: ***im**mitit* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – вклав щось (кудись); ***im**pendit* [Czołowski 1892, c. 86] – присвячує; ***in**structus* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – навчений, освічений.

5.6. Синтаксичні особливості латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. українського походження

5.6.1. Синтаксичні функції відмінків у прийменникових і безприйменникових конструкціях латинськомовних інскрипцій

Морфологічні особливості латинської мови українських інскрипцій XVI–XVIII ст. стосуються передусім відмінково-прийменникових і безприйменникових конструкцій. За умови відсутності потенційних носіїв мови починаючи з раннього Середньовіччя внутрішні й зовнішні процеси розвитку латинської мови призвели до зміни кількісного співвідношення відмінкових конструкцій і відмінково-прийменникових на користь останніх.

У латинській мові класичного періоду, як відомо, налічувалося шість відмінків: три граматичні – *називний*, *давальний, кличний*, які вказують на синтаксичні функції слова в реченні; два відмінки – одночасно граматичні і з конкретним значенням – *родовий* та *знахідний*; один відмінок з конкретним чи реальним значенням – *відкладний*, давній відмінок просторових відношень, з яким змішався давній *орудний*, спочатку самостійний відмінок з конкретним значенням – відмінок супроводу та знаряддя. Крім того, збереглися сліди іще одного відмінка з конкретним значенням – *місцевого*. Кількість відмінків з конкретним значенням невелика і тому цей недолік з часом починає компенсуватися прийменниками.

Полеміка навколо визначення відмінка ведеться ще з античних часів, а основна проблема полягає в постійному "переки-

данні" функцій відмінка зі сфери морфології до сфери синтаксису і навпаки. Зарахування категорії відмінка до сфери морфології передбачає наявність у нього власного значення і здатності виражати певний зміст, натомість приналежність до сфери синтаксису позбавляє відмінок його значення і відносить його до галузі мовної "техніки", де він слугує лише засобом вираження зв'язку слів у реченні.

Латинські граматики детально розглядають різноманітні значення, що виражаються відмінковими формами. У сучасній лінгвістиці вивченню відмінкової системи латинської мови присвячені праці таких видатних вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, як Е. Бенвеніст, Є. Курилович, О. Пєшковський, О. Потебня, Р. Якобсон та ін.

Внаслідок генетичної спорідненості індоєвропейських мов, відмінкова система української мови має низку спільних рис з відмінковою системою мови латинської. Але на тлі цієї спільності чітко виявляється і її своєрідність, що полягає як у кількості відмінків (на один більше за рахунок орудного і місцевого, яким у латині функціонально відповідає, насамперед, *Ablativus*), так і в переліку можливих значень кожного з відмінків. Різноманітні значення одного й того ж самого відмінка конкретної мови не завжди будуть тотожними зі значеннями цього ж відмінка в іншій мові. Вивченню функціональної семантики відмінків присвячено окремий розділ синтаксису латинської мови, – так званий синтаксис відмінків, у якому розглядаються відношення між словами: 1) в безприйменникових конструкціях, які виражаються відмінковими формами іменних частин мови без прийменників, та 2) в прийменниково-відмінкових конструкціях. Але не всі відмінкові форми залежного слова відповідної конструкції вживаються з однаковою частотою в безприйменникових іменних словосполученнях, зафіксованих нами в текстах пізньосередньовічних інскрипцій з території України порівняно з їхньою продуктивністю в латинській мові класичного періоду.

Далі аналізуються й зіставляються значення відмінків класичної латини в античних інскрипціях із значеннями цих відмінків у текстах аналізованого періоду в традиційному порядку.

Називний відмінок порівняно з усіма іншими відмінками є, природно, найбільш вільним та незалежним. Часто його ще на-

зивають навіть нульовим відмінком або відмінком, позбавленим певних ознак. Функція *Nominativus* перш за все називна, тоді як функція непрямих відмінків полягає у вираженні стосунків між словами. Відтак у реченні форма *Nominativus* може виступати в ролі підмета або іменної частини присудка.

Поєднання в одній синтаксичній конструкції тотожних, але функціонально різних відмінкових форм називають подвійним відмінком. У латинській мові після дієслів із значенням "називати" (*appellare, dicere, vocare*), "обирати", "призначати" (*creare, designare, legere*), "ставати" (*evadere, fieri*), "вважати" (*habere, iudicare, putare*) тощо в формі пасивного стану вживається так званий подвійний називний відмінок (*Nominativus duplex*): ***Deus homo** factus est* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "**Бог** став **людиною**"; ***Joannes … Archiepiscopus** factus* [Dzieduszycki 1872, с. 22] – "**Іоан** став **архієпископом**".

Родовий відмінок може виступати в ролі означення, додатка, логічного підмета, іменної частини присудка. Це єдиний прийменний відмінок латинської мови. Функції *Genetivus* у латинськомовних інскрипціях XVI–XVIII ст. з України збігаються з функціями, визначеними граматиками класичної латинської мови.

1. *Genetivus possessivus*, природно, вживається на позначення належності:

а) особі: *verbum **Domini*** [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "слово **Боже**"; ***Ioannis III** Poloniarum **Regis** scutum* – "щит **Яна** III, **короля** польського"; *genitrix **dei*** [Dzieduszycki 1872, с. 71], [Dzieduszycki 1872, с. 34] – "матір **Божа**"; *coronis **Lacii*** [Dzieduszycki 1872, с. 71] – "коронами **Лацію**"; ***Campiani** corpus* – "тіло **Кампіана**"; *terra **Leonis*** – "земля **Лева**"; ***regni** medicus* [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "**королівський** лікар"; ***Christophori** ossa* [Dzieduszycki 1872, с. 25] – "**Христофорові** кістки"; *palatinus **terrarum Russiae*** [Czołowski 1892, с. 69] – "воєвода **земель руських**"; *cineribus **Petri*** [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "останкам **Петра**"; *negotia **domini** sui* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "доручення свого **господаря**"; *salus **infirmorum*** [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "здоров'я **хворих**"; *suspiria **gementium*** [Dzieduszycki 1872, с. 63] – "крики **страдженних**"; ***dei** gloriam* [Czołowski 1892, с. 105] – "слава **Божа**";

б) предметності: *dies extremus **aeternitatis*** [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "останній день **вічності**"; *perennis **memoriae** monumentum*

[Dzieduszycki 1872, c. 59] – "монумент вічної **пам'яті**"; ***mortis*** *lucra* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "здобутки **смерті**"; ***sancti Stephani magnae Crucis*** *Equiti* [Dzieduszycki 1872, c. 73] – "кавалерові Великого хреста **Святого Стефана**".

2. Особливий випадок вживання *Genetivus Possessivus – Genetivus characteristicus.* Якщо те, що є предметом володіння – не матеріальний об'єкт, а позначає чиюсь якість або ознаку, то вживається форма родового відмінка при неозначеній формі дієслова з допоміжним дієсловом "бути" (*esse*), яке при цьому відповідає виразам "є обов'язком", "властиво" тощо: ***mortis est*** *cogitare* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**смерті властиво** роздумувати".

3. *Genetivus objectivus* – родовий відмінок об'єкта (додатка): *virtus* ***militum*** [Czołowski 1892, c. 129] – "доблесть **воїнів**"; *periculis* ***hostium*** [Dzieduszycki 1872, c. 34] – "небезпеками **ворогів**"; *fons* ***bonitatis*** [Dzieduszycki 1872, c. 63] – "джерело **доброчесності**"; *incolumitatem* ***vitae*** [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "цілість **життя**".

4. *Genetivus subjectivus* – родовий відмінок суб'єкта (підмета): ***morborum*** *terror* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "гроза **хвороб**"; *defensionem* ***patriae*** [Czołowski 1892, c. 105] – "захист **батьківщини**"; *conservationem* ***amicorum*** [Czołowski 1892, c. 105] – "порятунок **друзів**"; *cultus* ***divini*** [Czołowski 1892, c. 86] – "пошана **Бога**"; ***virginis*** *beneficium* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "милість **Діви**".

5. *Genetivus qualitatis* – родовий відмінок якості. Вживання родового відмінка іменника з певним словом на позначення якості функціонально відповідає якісному прикметнику: ***multorum litterarum virtutumque*** *vir* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "чоловік **освічений, сповнений чеснот**"; ***dierum*** *et* ***operum*** *bonorum plenus* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "сповнений **добрих днів і трудів**"; *sanctae* ***indolis*** *matrona* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "жінка святої **вдачі**"; *dives* ***virtutum*** [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "багатий **звершеннями**".

6. *Genetivus partitivus* – родовий відмінок виокремлення, – вживається на позначення частини цілого. В українській мові, як правило, йому відповідає конструкція з прийменником ***з***: *praeter spem* ***omnium*** [Dzieduszycki 1872, c. 60] – "попри сподівання **всіх**".

Давальний відмінок вказує, кому належить предмет і для чого він призначений, тобто виконує в реченні роль додатка або обста-

вини. Його головна функція – вказівка на адресата, що повною мірою простежується в пізньосередньовічних інскрипціях. Класичним латинським безприйменниковим конструкціям з давальним відмінком імені в українській мові зазвичай відповідають прийменникові конструкції з іншими відмінками іменних частин мови.

1. *Dativus possessivus* – давальний приналежності, – вживається при дієслові "бути" (*esse*) на позначення особи, яка щось має чи володіє чимось. Такі конструкції зазвичай перекладаються українською мовою з прийменником ***у***: *gloria in excelsis* ***Patri et Filio et Spiritui*** *(est*) [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "слава є **у Батька і Сина, і Духа**"; *turpis* ***imperatori*** *(est)* [Czołowski 1892, c. 129] – "ганебний **для правителя**".

2. *Dativus commodi* – давальний користі, позначає особу, на користь якої відбувається дія. В українській мові конструкціям з *Dativus commodi* зазвичай відповідають конструкції з прийменником ***для***: *nobilissimum sanguinem* ***patriae*** *litavit* [Barącz 1852, c. 208] – "він найзнатнішу кров пожертвував **батьківщині**"; ***Christo*** *spiritus vivat* [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "душа жила **задля Христа**"; ***sibi suisque*** *esse voluit* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "захотів, щоб було **для себе і своїх**"; *edificavit in honorem* ***deo*** *omnipotenti* [Czołowski 1892, c. 69] – "звів во славу **Бога** всемогутнього"; *unico* ***filio*** *aedificavit* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "**для** єдиного **сина** збудував"; ***vivis*** *exemplum reliquit* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "залишив приклад **для живих**"; ***Henrico*** *fuit charissimus* [Dzieduszycki 1872, c. 22] – "був наймилішим **для Генріха**".

3. *Dativus auctoris* – давальний відмінок діючої особи, який вживається при дієсловах у формі пасивного стану. У граматиці латинської мови Я. Боровського і О. Болдирєва різниця між давальним діючої особи і орудним відмінками визначена так: орудний з прийменником підкреслює момент активності діяча, тоді як давальний позначає не стільки активність, як момент зацікавленості в тому, що відбувається, і причетності до нього: *Finita oratione advertit in via aureos* ***sibi*** *esse sublatos* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "коли проповідь скінчилася, помітив, що дорогою втратив він **своє** золото".

4. *Dativus finalis* – давальний відмінок мети, вживається як для позначення самої мети, так і результату дії. В українській

мові конструкціям з *Dativus finalis* відповідають конструкції з прийменником ***для (заради)***: *publicae* ***securitati*** [Czołowski 1892, с. 107] – "**задля** суспільної **безпеки**"; *populi* ***tutelae*** [Czołowski 1892, с. 107] – "**для захисту** народу".

Знахідний відмінок є відмінком додатка і слугує для уточнення значення дієслова. Після дієслів із значенням "називати" (*appellare, dicere, vocare*), "обирати", "призначати" (*creare, designare, legere*), "ставати" (*evadere, fieri*), "вважати" (*habere, iudicare, putare*) тощо в формі активного стану вживається подвійний знахідний відмінок – *Accusativus duplex*: ***Quem amicum*** *suum putat* – "**Той, якого** він **другом** своїм вважає". Крім того, знахідний відмінок може позначати: протяжність у просторі та часі, мету руху, інші часово-просторові відношення. Функції знахідного відмінка пізньосередньовічних латинськомовних інскрипцій повністю збереглися і збігаються з функціями знахідного відмінка класичної латини.

1. *Знахідний зовнішнього об'єкта:* ***Consilium*** *aliis darem* [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "Давав я іншим **поради**"; ***Faciem*** *suam donavit* [Czołowski 1892, с. 64] – "подарував він своє **зображення**".

2. *Знахідний внутрішнього об'єкта: Perlege* ***querelam*** [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Прочитай **скаргу**";

3. *Знахідний на позначення простору й часу: Sedit* ***annos*** *XX* [Dzieduszycki 1872, с. 23] – "Правив він двадцять **років**"; *Primam* ***aetatem*** *suam excoluisset* [Dzieduszycki 1872, с. 38] – "Вивчав він з перших **років** свого життя".

Латинський *аблатив* поєднує функції трьох давніх відмінків – власне відкладного, орудного і місцевого.

Відкладний позначає місце початку розгортання дії, а також походження і відповідає на питання – *звідки?* Може вживатися з прийменниками чи без них. Сюди ж відносять і вживання у відкладному відмінку форми вищого ступеню порівняння прикметника.

Орудний вказує на супровід, вживаючись переважно з прийменником, або на знаряддя, засіб, спосіб дії, а за значенням ідентичний українському "орудному".

Місцевий вживається з прийменниками і вказує на те, в якому місці і в який час відбувається дія, відповідає українському "місцевому".

Увесь спектр функціональної площини орудного відмінка, відомий класичній латині, фіксується і в українських латинськомовних інскрипціях XVI–XVIII ст.

1. *Ablativus separationis* – орудний віддільний, вживається при дієсловах зі значенням відділення, утримування, звільнення тощо. Відповідає на питання *звідки? з чого?* В українській мові конструкціям з *Ablativus separationis* відповідають опосередковані прийменниками ***від, з*** конструкції з родовим відмінком іменних частин мови: *Scutum lapsum* ***coelo*** – "Щит, який упав **з неба**"; *Extraxit* ***strophio*** [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Витягнув він **з гаманця**"; *Omni* ***spe*** *destitutus* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Позбавлений будь-якої **надії**"; ***Capella*** *excedit* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Вийшов він **з церкви**".

2. *Ablativus temporis* – орудний відмінок часу, фактично є обставиною часу і відповідає на питання *коли?*: *Omni* ***tempore*** *diligit, qui amicus est* [Dzieduszycki 1872, c. 29] – "В усі **часи** цінувався той, хто є справжнім другом"; ***Die*** *12 Junii* [Czołowski 1892, c. 109] – "У **день** 12 червня"; ***Feriis*** *sexstis decantarent* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Упродовж шести **свят** оспівували".

Іноді можемо спостерігати певне ускладнення синтаксису зазначеного відмінка. Так, якщо в класичній латині вживався відмінок *Ablativus temporis* без прийменника або ж з прийменником ***in*****,** то серед пізньосередньовічних написів можна зустріти і таке, наприклад, датування: ***ab*** *anno 1600* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "року 1600".

3. *Ablativus modi* – орудний відмінок способу дії, може вживатися без прийменника, якщо при іменнику є означення, або з прийменником *cum*, коли означення немає: ***Sumptu*** *et* ***impensis*** *suis proriis aedificavit* [Czołowski 1892, c. 69] – "Власним **коштом** та **витратами** спорудив він"; ***Multis egregiis*** *probasset* – "**Численними заслугами** довів"; ***Amarissimo*** *fert* ***animo*** *non degener filius* [Barącz 1858, c. 120] – "несе **з найсумнішою душею** гідний син".

4. *Ablativus qualitatis* – орудний відмінок якості, зазвичай вживається коли йдеться про зовнішній вигляд і внутрішні якості: ***nomine*** *magnus* [Dzieduszycki 1872, c. 47] – "великий **іменем** своїм"; ***bello Turcico*** *clarus* [Dzieduszycki 1872, c. 47] – "який уславився **турецькою війною**"; ***consilio*** *validus* [Dzieduszycki 1872, c. 48] –

"сильний **розумом**"; *vir heroicus* ***virtutibus*** [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "людина, славна **доблестями**"; ***optimis artibus moribusque*** *instructus* [Dzieduszycki 1872, с. 22] – "видатний своїми **вміннями** і **вдачею**"; ***exigno*** *dives* [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "багатий на **звершення**"; ***ingenio*** *optimo usus* [Dzieduszycki 1872, с. 27] – "той, що отримав найкраще **виховання**"; ***armis et consilio*** *potens* [Bargącz 1858, с. 74] – "сильний як **зброєю**, так і **розумом**".

5. *Ablativus instrumenti* – орудний відмінок знаряддя, – відповідає на питання *чим?: Arcem hanc* ***muro*** *extruere curaverunt* [Czołowski 1892, с. 66] – "Подбали про те, щоб обнести цей замок **стіною**"; *Gravi* ***infirmitate*** *pressus* [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "Був він змучений тяжкою **хворобою**"; *Duobus* ***globis*** *trajectus* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Двома **кулями** вражений".

6. *Ablativus loci* – орудний відмінок місця, відповідає на питання *де*?: *Condidit* ***hac tellure*** [Dzieduszycki 1872, с. 35] – "заснував **на цій землі**".

7. *Ablativus inopiae* – орудний відмінок нестачі – вживається з прикметниками зі значенням відсутності, при перекладі українською вживається родовий відмінок з прийменником *без*: *Multarumque pro ea acierum certamina absque* ***ulla ofensione*** *subiens* – "Здійснив для неї численні війни та битви **без жодної поразки**"; *Globus in medium ecclesiae sub Crucis SS. effigie haesit,* ***nullo damno*** – "Ядро спинилося під розп'яттям в пресвітерії, не завдавши **ніякої шкоди**".

8. *Ablativus copiae* – орудний відмінок достатності, – вживається з прикметниками зі значенням наповненості: ***opibus affluentes*** [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "**сповнені владою**".

9. *Ablativus originis* – орудний відмінок походження, – йому найчастіше відповідають в українській мові конструкції з іменною частиною мови в формі родового відмінка з прийменником ***з***: *Veronica de Budzanow* ***cognomine*** *Wichrowska* [Czołowski 1892, с. 109] – "Вероніка з Будзанова на **прізвище** Віхровська"; ***de Gente*** *Zamoscius* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "**з роду** Замойських"; ***Ukrainensi familia nobilissima*** *genitus* [Dzieduszycki 1872, с. 37] – "походженням **зі шляхетного українського роду**".

10. *Ablativus comparationis* – орудний порівняння, – вживається при прикметниках у формі вищого ступеня, в українській мо-

ві в таких випадках вживається форма родового відмінка з прийменниками ***ніж, за***: *Anna Ostrogorska sanctae indolis matrona* ***caelitibus*** *per virtutes una* ***minor*** *mortalitate* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Анна Острогорська, жінка святої вдачі, заслугами своїми **менша за небожителів** лише через смертність"; *Ioannis III Poloniarum Regis scutum coelo lapsum*, *lapsa dedit Latii* ***muris*** *ancilia Numa moenibus his* ***melius***. *Pergamum his umbo dabit* – "Щит Яна III, короля польського, упавши з неба, дав цим стінам **більше**, **ніж стінам** Лацію щити Нуми, коли теж впали з неба. Він дасть їм міць"; *Inter luminaria civitatis inclitae* ***clarius stellis*** *gentilitiis luxit* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Сяяла [душа] поміж світил славетної держави **ясніше за** всі **зірки** з відомих родів".

11. Однією з основних функцій аблатива в латинській мові класичного періоду була функція позначення діяча при пасивній конструкції – так званий *Ablativus auctoris* з прийменником *a.* Не менш поширеною є вона в пізньосередньовічній латині, оскільки і в українській мові в таких випадках вживається форма орудного відмінка, але без прийменника: ***Ab equis*** *raptatus* [Dzieduszycki 1872, c. 60] – "якого понесли **коні**"; ***A medicis*** *omnique spe desperaretur* [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "Він був позбавлений **лікарями** надії"; *Reaedificatum* ***ab haerede*** [Czołowski 1892, c. 107] – "Було відновлено **спадкоємцем**"; ***A Stephano*** *Archiepiscopus factus* [Dzieduszycki 1872, c. 22] – "**Стефан** зробив його архієпископом".

Але поряд із вживанням нормативних відмінкових конструкцій, що були типовими для латинської мови класичного періоду, з'являються і певні відхилення, зумовлені, насамперед, інтерференційним впливом рідної слов'янської мови – української чи польської – авторів інскрипцій. Порівняй хоча б уживання *Dativus commodi* + *Accusativus* замість *Dativus duplex*: *Me* ***orbi*** *posuit et* ***populo fidem*** [Barącz 1858, c. 103] – "Виготовив мене **світові** і **люду для віри**", при норм. *orbi et populo* (*Dativus commodi*) + ***fidei*** (*Dativus finalis*).

5.6.2. Зміни граматичних функцій прийменників у латинськомовних інскрипціях

Латинська мова, маючи флективно-синтетичний характер, часто послуговувалася аналітичними засобами для вираження різноманітних відношень, зокрема прийменниками. З часом чіткіше простежується тенденція до уточнення значень відмінків за

допомогою прийменників, а їх вживання невпинно розширюється [Эрну 2004, с. 20–25].

Прийменникова система латинської мови не була статичною, вона зазнавала змін у різні періоди існування мови. Прийменники архаїчної латини мали цілком конкретне просторово-часове значення, яке, однак, поступово стиралося. Для вираження певних просторово-часових характеристик могли вживатися поряд з лише відмінковою формою також прийменниково-відмінкові конструкції. Проте класична латина в багатьох випадках тяжіла до збереження синтетичності у вираженні значень. І. Тронський, досліджуючи внутрішні чинники стійкості в класичній латині безприйменникових відмінкових конструкцій, зазначав: "Прийменники архаїчної латини були ще занадто переобтяжені своїми конкретними просторово-часовими значеннями, щоб з їх допомогою можна було створити те посилення абстрактної сили мови, якої потребував передусім Рим III–I ст. до н. е." [Тронский 1953, с. 209].

Таким чином, у класичній латині внаслідок усе більшого розвитку узагальнених значень відмінків значно розширюється вживання безприйменникових конструкцій, вони виходять на перше місце як більш абстрактні й здатні передавати тонші нюанси значень порівняно з прийменниковими утвореннями, тому останні за ступенем поширеності поступалися відмінковим формам. Значення ж прийменників не залишалися застиглими, відбувався їх розвиток від конкретних до більш узагальнених, діапазон значень розширювався і поступово прийменникові конструкції починають конкурувати з відмінковими формами. Значного поширення цей процес набув за доби Середньовіччя, коли носіями латинської мови стали представники інших народів, рідні мови яких тяжіли до аналітизму і роздільного вираження значень, що з часом позначилося і на латинській мові.

Отже, внаслідок великої кількості значень непрямих відмінків деякі їхні значення передаються не лише за допомогою відмінкових закінчень, але й за допомогою прийменників. У цьому контексті з'являється потреба детально розглянути категоріальну семантику й позиційні характеристики деяких прийменників, оскільки функціональне навантаження відмінків безпосередньо впливає на вибір прийменниково-відмінкової або безприйменникової форми вираження певних відношень.

Заміна функцій класичних відмінків прийменниковими сполуками відбувалася водночас зі змішуванням їх значень. Особливо це стосується прийменників віддалення *de*, *ex*, *a*, що були близькі за своїми значеннями, але поступово втратили конкретно-просторову семантику, набувши більш узагальненої. Найабстрактнішим стає прийменник *de*, більш загальним за значенням – *a,* а *ex* зберігає найбільшою мірою конкретність свого значення [Реферовская 1964, с. 28–33]. Далі йтиметься про групи прийменників відповідно до різного ступеня граматикалізації їхніх функцій в аналізованих інскрипціях.

Прийменники, що зазнали функціонально-семантичних змін:

1. Прийменник ***de*** набуває все більшого поширення, розвиваючи своє значення та збагачуючись новими функціями. Як відзначає О. Реферовська, прийменник *de*, втрачаючи своє давнє конкретне значення віддалення "з поверхні", "зверху вниз" поступово переходить до позначення спочатку вихідної "точки" руху, потім будь-якої іншої дії; пізніше – "точки", що зумовлює чи сприймає дію, і, нарешті, будь-якого предмета чи особи, яких ця дія так чи інакше стосується. Таким чином *de* стає найбільш узагальненим з латинських прийменників. У пізній латині він може позначати як віддалення, партитивність, посесивність, так і бути виключно граматичним виразником відношення. Втративши своє конкретно-просторове значення, він набуває великого поширення в латинській мові як засіб для вираження часткових відтінків відношень у тих випадках, коли на них не бажано або не потрібно робити особливий наголос [Реферовская 1964, с. 28–65].

У середньовічній латині цей прийменник вживався, зокрема, для позначення відношення між дією і об'єктом або між двома об'єктами. Таке вживання було йому притаманне і в класичній латинській мові, але в пізньосередньовічній латині додатки, що вводяться прийменником *de*, набувають особливого поширення: ***De*** *Regno Regibusque optime meritus* [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "Він добре прислужився **для** держави і правителів"; ***De*** *hac urbe bene meritus* [Dzieduszycki 1872, с. 28] – "Він добре дбав **про** це місто".

Крім того, якщо для класичної латини характерним було вживання прикметників на позначення стану, матеріалу або речовини, то під впливом слов'янських мов починає вживатися іменник,

що позначає цей стан, матеріал або речовину з прийменником *de*: ***de*** *lapidibus* [Czołowski 1892, с. 69] – "**з** каменю"; *ductum* ***de*** *marmore* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "виготовлене **з** мармуру".

2. Основною функцією прийменника *a* (*ab*) у класичній латині було позначення віддалення від вихідного пункту: *praesidium* ***a*** *subitanorum hostium incursione* – "захист **від** наглого нападу ворогів неочікуваних"; ***a*** *fundamentis errexit* – "збудував **від** фундаменту"; ***a tergo*** *altaris magni* [Dzieduszycki 1872, с. 43] – "**позаду** великого вівтаря".

Прийменник *a* (*ab*), вимагаючи вживання форм орудного відмінка, часто вживається на позначення напрямку дії від об'єкта або в тих випадках, коли в українській мові цій сполуці відповідає прийменникова конструкція з ***від*** або ***з***: ***A*** *cunctis* ***periculis*** *liberemur* [Dzieduszycki 1872, с. 34] – "ми звільнилися **від** усіх **небезпек**"; *Urbe* ***ab obsidione*** *soluta* – "Місто, врятоване **від облоги**"; *Nunquam discrepat utile* ***a decoro*** – "Нехай ніколи корисне не відходить **від прекрасного**".

3. Основним значенням прийменника *e* (*ex*) є значення виходу з чого-небудь: ***ex*** *obsidione turcica* [Dzieduszycki 1872, с. 43] – "**з** турецької облоги"; *abiit* ***ex*** *hac vita* [Dzieduszycki 1872, с. 27] – "вона пішла **з** цього життя"; ***ex*** *manuscripto* [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "**з** манускрипту".

Але ще в класичній латинській мові цей прийменник міг мати значення партитивності, що простежується і в пізньосередньовічних написах: *lectissimo* ***ex fratre*** [Barącz 1858, с. 114] – "найкращому **з братів**".

Для позначення матеріалу поряд з прийменником *de* іноді вживається і прийменник *ex*, однак не дуже часто: ***ex*** *argento* [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "**зі** срібла".

Зустрічаються випадки вживання прийменника *ex* на місці нормативного *a*: ***ex*** *me dirae* [Stęczyński 1847, с. 133] – "**від** мене прокляття".

Конструкції з прийменниками *de*, *a*, *ex* вживаються в значенні *Ablativus originis* – орудного відмінка походження, які відповідають конструкціям української мови з родовим відмінком імені з прийменником ***з***. Належність людини до певного поселення або походження з якогось роду позначається в латинській

мові здебільшого конструкцією з прийменником *de*, зрідка вживається також *ex* або *a*:

а) *Grimalia* ***de gente*** *Zamoscius* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – Грималія **з роду** Замойських; ***de*** *Bogusławice* [Dzieduszycki 1872, c. 59, 60–61, 73 – **з** Богуславиць; ***de*** *Kicki* [Dzieduszycki 1872, c. 73] – **з** Кіцьких; ***de*** *Bieniewic* [Czołowski 1892, c. 105] – **з** Біневичів (звертає увагу в цьому прикладі форма родового відмінка наведеної назви поселення, що є своєрідним прикладом відображення керування латинського прийменника *de* морфологічно не латинізованим іменником *Bieniewice*); ***de*** *domo Ostrogiorum* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – **з** дому Острозьких; ***de*** *Wyżyce* [Dzieduszycki 1872, c. 48] – **з** Вижиць;

б) ***e*** *Pannonia* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – **з** Панноніі; ***ex*** *Prusinowska* [Barącz 1858, c. 114] – **з** роду Прузиновських; ***ex*** *Piasecka* [Barącz 1858, c. 114] – **з** П'ясецьких; ***ex*** *Kalinowska* [Barącz 1858, c. 114] – **з** Калиновських;

в) ***a*** *Sieniavia* [Czołowski 1892, c. 69] – **з** Синяви; ***a*** *Solki* [Dzieduszycki 1872, c. 23] – **з** Солки; ***a*** *Potok* [Barącz 1858, c. 103] – **з** Потоків.

4. Прийменник *in* у класичній латинській мові традиційно вживався з іменами двох відмінкових форм – знахідного відмінка (при питанні із значенням напрямку *куди?*) і аблатива (із значенням місцезнаходження при питанні *де?)*. Саме таке його використання і засвідчують пізньосередньовічні латинські інскрипції:

а) *in* + *Ablativus*: ***in*** *Krasicyn* [Czołowski 1892, c. 86] – **у** Красичині; ***in*** *Wisniowiec* [Czołowski 1892, c. 66] – **у** Вишневці; ***in*** *Ungaria* [Dzieduszycki 1872, c. 33] – **в** Угорщині; ***in*** *capsa* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – **у** гаманці; ***in*** *tumulo* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – **у** могилі;

б) *in* + *Accusativus*: ***in*** *capsam* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – **у** гаманець; ***in*** *medium ecclesiae* [Dzieduszycki 1872, c. 43] – **у** середину церкви; ***in*** *perpetuum anathema* [Dzieduszycki 1872, c. 64] – **на** вічну пам'ять; ***in*** *pyras* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – **у** вогонь; ***in*** *inferiores* [Dzieduszycki 1872, c. 27] – **у** пекло.

Проте деякі прийменниково-відмінкові конструкції з прийменником *in* виступають незалежними від питань *куди?* і *де?*. Така функціональна автономність відмінків пояснюється тим,

що в українській мові в обох випадках вживається форма місцевого відмінка:

а) вживання *in* із значенням напрямку вимагає форми знахідного відмінка, натомість засвідчується вживання аблатива: *venit* ***in pace*** [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "прийшов **у світ**"; *suscipit terra* ***in fossa*** [Dzieduszycki 1872, с. 25] – "земля бере **у лоно**";

б) вживання *in* із значенням місцезнаходження вимагає форми аблатива, натомість вживається форма знахідного відмінка: ***in tesseram*** *doloris* [Barącz 1858, с. 114] – "на жалобній дощечці"; *plurimis meritis* ***in Ecclesiam, Patriam*** [Dzieduszycki 1872, с. 59] – "численними заслугами доброчинностями **для церкви і батьківщини**"; *largus* ***in omnes*** [Dzieduszycki 1872, с. 31] – "великий **в усьому**".

В окремих випадках відбувається ускладнення класичної моделі відмінкової конструкції прийменником:

а) конструкція *Ablativus* з прийменником замість *Ablativus qualitatis* без прийменника: ***in summa comitate*** *gravissimus* [Dzieduszycki 1872, с. 22] – "найревніший **у великому милосерді**";

б) конструкція *Ablativus* з прийменником замість *Ablativus temporis* без прийменника, оскільки іменник має при собі означення: ***in aetate provecta*** [Dzieduszycki 1872, с. 60] – "**у похилому віці**";

в) конструкція *Ablativus* з прийменником замість *Ablativus loci*: ***in campis*** *palantibus ab equis raptatus* [Dzieduszycki 1872, с. 60] – "**широкими полями** його понесли коні".

Має місце і вживання прийменниково-відмінкових конструкцій замість безприйменникових зі змішуванням відмінкових значень, наприклад, вживання *in* + *Accusativus* замість *Dativus commodi*: ***in pauperes*** *effasissimus* [Dzieduszycki 1872, с. 22] – "**для бідних** найбільш втішний"; ***in omnes*** *humanissimus* [Dzieduszycki 1872, с. 22] – "**для всіх** найлюдяніший"; ***in rem publicam*** [Dzieduszycki 1872, с. 19] – "**для держави**"; ***in egenos*** *liberalis* [Dzieduszycki 1872, с. 47] – "милостивий **до бідних**". Або ж вживання *in* + *Accusativus* замість *Dativus finalis*: *edificavit* ***in honorem*** [Czołowski 1892, с. 69] – "**во славу** збудував".

5. Основні функції прийменника *ad* також відображені в інскрипціях досліджуваного періоду:

а) вказівка на місце: ***ad altare*** *translatam* [Dzieduszycki 1872, с. 68] – "принесений **до вівтаря**";

б) вказівка на час: ***ad*** *perennem* ***aeternitatem*** *transiens* [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "який ішов **до** вічного **безсмертя**";

в) вказівка на кількість: ***ad*** *parvam Virginis* ***imaginem*** [Dzieduszycki 1872, с. 63] – "**до** малого **зображення** Діви";

г) вказівка на мету, намір або призначення: *extruxit* ***ad dei gloriam*** [Czołowski 1892, с. 105] – "**во славу** Божу побудував він"; *extruxit* ***ad defensionem*** *patriae* [Czołowski 1892, с. 105] – "**для захисту** батьківщини він побудував"; *extruxit* ***ad conservationem*** [Czołowski 1892, с. 105] – "побудував він **для порятунку**".

За аналогією до функціонально-семантичної широти українського прийменника *до* (польськ. *do*) прийменник *ad* вживається в значенні, характерному для *in* (в): *Reddit* ***ad Capellam*** [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Повернувся **до церкви**.

Так само прийменник *ad* вживається замість нормативного *apud* (біля): ***Ad arcem*** *quam expugnabat exercitus* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "**Біля замку**, захопленого військом".

6. Прийменник *inter* вживається в латинській мові класичного періоду зі знахідним відмінком імені, маючи значення "поміж", "серед", що збереглося і в пізньосередньовічній латині досліджуваного періоду: ***inter*** *luminaria* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "**поміж** світил"; ***inter*** *continuos motus* [Czołowski 1892, с. 107] – "**серед** постійних заворушень".

Однак з часом з'являється тенденція до вживання *Accusativus* з прийменником *inter* замість *Genetivus partitivus*: *Martianus Groswajer universis civibus par singulis major* ***inter selectos*** [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Мартин Гросвайєр, рівний серед усіх громадян, але єдиний **з-поміж вибраних**";

Nunquam ***inter*** *...* ***vivos divosque*** [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Ніколи жоден … **з живих і мертвих**";

Medici ***inter primores*** *optimi consulis* ***inter optimates*** *primi* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "Найкращого лікаря **серед перших**, найпершого райці **серед найкращих**".

Прийменники, що не зазнали функціонально-семантичних змін. Крім зазначених вище прийменників, пізньосередньовічна латина використовує широкий спектр одиниць прийменникової системи класичної латини, функції яких не зазнали жодних змін.

1. Прийменник *cum*, який має значення "з", "разом": *strophium* ***cum aureis*** [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "гаманець **із золотими**".

2. Прийменник *sub* вживається із значенням "під" (про напрямок руху) з формою знахідного відмінка: ***sub*** *juramentum* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "**під** присягу", або із аблативом (локативне значення): ***sub*** *gladio* [Dzieduszycki 1872, с. 27] – "**під** мечем".

3. Прийменник *gratia* вживається в постпозиції до імені в формі родового відмінка: *dei* ***gratia*** [Dzieduszycki 1872, с. 30] – "з Божою поміччю".

4. Прийменник *contra* вживається з формою знахідного відмінка імені в значенні "проти": ***contra*** *Turcam* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "**проти** турків".

5. Прийменник *sine* вживається в значенні "без" з формою аблатива: ***sine*** *cujusvis injuria* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "**без** жодної несправедливості".

6. Прийменник *pro* вживається з аблативом у значенні "заради", "для": ***pro*** *patria et ecclesia* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "**заради** батьківщини і церкви".

7. Прийменник *supra* вживається з формою знахідного відмінка із значенням "над": ***supra*** *orbem* [Dzieduszycki 1872, с. 26] – "**над** світом".

8. Прийменник *praeter* вживається з формою знахідного відмінка в значенні "окрім", "поза", "над": ***praeter*** *spem omnium* [Dzieduszycki 1872, с. 60] – "**попри** сподівання усіх".

9. Прийменник *post* вживається із формою знахідного відмінка в значенні "після": ***post*** *se* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "**після** себе".

10. Прийменник *per* вживається із формою знахідного відмінка в значенні "протягом", "через": ***per*** *annos viginti* [Dzieduszycki 1872, с. 73] – "**протягом** двадцяти років".

5.6.3. Особливості синтаксичної структури простого і складного речення латинськомовних інскрипцій

Відхилення від норм класичної латини в синтаксисі латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. українського походження наявні більшою мірою, ніж у морфології. Загальна структура речення цих інскрипцій значно простіша порівняно з античними зразками текстів відповідного жанру. Йдеться не лише про топіку як простого, так і складного речень, а й про характер самого

викладу, спричинений впливом рідної слов'янської мови, української чи польської, носії якої і створювали відповідні інскрипції. Там, де автори намагаються слідувати канонам античних написів, значною мірою ускладнюється і будова фрази.

Особливості синтаксису латинської мови інскрипцій періоду XVI–XVIII ст. слід розглядати, починаючи з найважливішого аспекту системи речення – його структури, яку репрезентує синтаксичний порядок слів.

Проблема порядку слів у реченні є однією з головних у сучасному синтаксисі, однак інтерес до її вивчення виник ще в античні часи. До цього питання зверталися як давньогрецькі, так і римські граматики й філософи – Платон, Арістотель, Анаксімен, Аполлоній Дискол, Діонісій Галікарнасський, Ціцерон, Елій Донат, Діомед, Квінтіліан, Прісціан та інші, вважаючи, що місце слів у реченні диктується їх правильним розташуванням і прагненням до певного ритму. Порядок слів латинського речення є відносно вільним, оскільки багатство флексій дозволяє легко зрозуміти зв'язок усіх членів речення. Проте, він не довільний, а зумовлений певними правилами. Витримується переважно така схема: *subiectum – obiectum – praedicatum*, коли підмет посідає перше місце, далі іде додаток, а наприкінці речення – присудок. Прямий додаток зазвичай стоїть ближче до дієслова, ніж непрямий, а узгоджене означення вживається після означуваного слова. Якщо присудок складений, на останньому місці в реченні ставиться дієслівна частина присудка, а на передостанньому – іменна.

У сучасному мовознавстві існує багато досліджень, присвячених теорії синтаксичної позиційності, що стосуються безпосередньо аналізу топіки латинського речення: Г. Вейль, Д. Гавкінс, Й. Гофман, Ф. Зелінський, М. Канінгхем, Ж. Марузо, П. Перрош, Б. Портен, О. Реферовська, Е. Ріхтер, К. Фосслер, А. Шмідт. З огляду на положення про синтаксичний порядок слів як явище структурального характеру, особливу увагу лінгвісти приділяють синтаксично-позиційній характеристиці дієслова-присудка.

Латинська мова класичного періоду подає нам численні зразки кінцевої позиції дієслова-присудка, характерної для індоєвропейської мови. Така позиція вважається стилістично нейтральною, позбавленою логічного наголосу. У творах Ціцерона,

Салюстія, Тіта Лівія, Цезаря в середньому 80 % дієслів простих і головних речень посідають фінальне положення [Реферовская 1968, с. 89]. Кінцева позиція дієслова-присудка є найдавнішим успадкуванням латинського синтаксису, оскільки для індоєвропейського дієслова була характерною енклізна локалізація [Marouzeau 1938, с. 65].

Водночас, фінальна позиція дієслова більш характерна для підрядного речення, ніж для головного, оскільки структура першого менш вільна: воно зазвичай ставиться в препозиції щодо головного і тому виникає потреба в логічній акцентуації присудка. Так, співвідношення фінальної позиції дієслова-присудка в головному й підрядному реченнях у Салюстія становить 75–87 %, у Цезаря – 83–93 %, у Тіта Лівія – 63–79 %, у Ціцерона – 55–62 % [Реферовская 1968, с. 89].

Проте, місце дієслова-присудка не було строго фіксованим, і автори могли його ставити в середині або на початку речення, керуючись при цьому як завданнями логічного наголошування, так і зважаючи на функціональну валентність відповідного дієслова, динамізм викладу та особливості стилю. Наприклад, Й. Гофман відзначає, що початкова позиція дієслова-присудка була характерна переважно для історичних та епічних творів, де акцентуалізоване дієслово замінює сполучники, що пов'язують головне і підрядне речення, завдяки чому підкреслюється тісніший зв'язок між ними [Hofmann 1964, с. 403].

Не слід забувати про вплив на топіку латинського речення рідної мови авторів інскрипцій, де початкова позиція є наголошеною незалежно від того, якою частиною мови виражений відповідний член речення. Початкова позиція дієслова свідчить про його домінуюче значення для речення в цілому, часто це дієслова в формі наказового способу або умовного спонукального. Середня ж позиція дієслова є швидше структурною рисою, а не стилістичною, хоча Ж. Марузо і припускає, що часто її диктують вимоги метрики [Marouzeau 1938, с. 3]. Натомість, Е. Ріхтер середню позицію дієслова в реченні називає "романською" і вважає, що вона є ознакою розмовної мови [Richter 1903, с. 35–38].

Для слов'янських мов є характерним розташування присудка безпосередньо після підмета в початковій позиції, що повною

мірою позначилося на топіці латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. з території України. Загальна будова речення пізньосередньовічних латинськомовних написів наближується до української мови того середовища, в якому вони створювалися.

Лінгвістичний аналіз текстів латинськомовних інскрипцій дає змогу визначити такі позиційні й морфологічні особливості дієслова-присудка:

1. Збереження вживання фінальної позиції особової форми дієслова-присудка й ініціальної позиції підмета, що можна пояснити нормативною традицією і прагненням дотримуватися відповідних класичних зразків: ***Tumba*** *haec recenti madens sanguine Marci a Sobieszyn Sobieski Krasnostaviensis etc. Capitanei ossa* ***complectitur*** [Barącz 1852, c. 218] – "У цій могилі, зрошеній молодою кров'ю, **містяться кістки** Марка Собеського, старости Красноставського та ін."; ***Martinus Krasicki*** *serenissimus more majorum invictissimo gratissimo Sigismundo III se ac sua fideliter* ***impendit*** [Czołowski 1892, c. 86] – "Ясновельможний **Мартин Красицький присвятив** себе самого та все своє за звичаєм предків служінню непереможному і наймилостивішому Сигізмунду III"; ***Dux*** *tibi, qui vivens, mortuus arma* ***feret*** [Barącz 1858, c. 132] – "Тобі, живому, померлий **гетьман передасть** зброю"; ***Hostis*** *implacabilis intra limina* ***furit*** [Barącz 1858, c. 121] – "**Ворог** непримиренний **лютує** всередині країни"; ***Truncus*** *ejus publico luctu domesticis Penatibus* ***illatus est*** [Barącz 1852, c. 205] – "У загальній жалобі **тіло** його **було перенесене** до рідної домівки"; *Venceslaus Hieronimus … praedecessoribus suis…, quorum* ***exuviae*** *sub hac aera majori extremum resurrectionis diem* ***expectant*** [Dzieduszycki 1872, c. 59] – "Венцеслав Ієронім своїм попередникам, **рештки** яких під цим великим вівтарем **очікують** на воскресіння судного дня".

2. Початкова позиція присудка можлива в реченні за декількох умов:

а) якщо дієслівна форма має імперативне або оптативне значення: ***Laudate*** *Dominum omnes gentes* [Barącz 1852, c. 204] – "Люди всі хай **славлять** Господа"; ***Vivat*** *igitur, post fata in aeternum, qui nunquam mori debuit* [Barącz 1858, c. 133] – "**Нехай живе** вічно після смерті той, хто ніколи не мав померти"; ***Pelle*** *metum miles* [Barącz 1858, c. 132] – "Воїне, **позбудься** страху"; ***Dic***

mihi, quo titulo, vel quo sit nomine dignus hic, cujus tumulus nomine corpus habet [Dzieduszycki 1872, c. 21] – "**Скажи** мені, якого імені чи титулу гідний той, чиє тіло у могилі";

б) якщо головному реченню передує інше головне чи підрядне речення: *...Ab equis hic inde raptatus, pedem manumque cogitur frangere, in discrimine vitae positus,* ***vovet*** *Divae Virgini…* [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "Його понесли коні, зламав він руку і ногу, і в небезпеці самому життю, **звернув** він свої благання до Діви Марії…";

в) якщо в реченні є вставні слова на зразок *ecce, item, tunc, nam, itaque* тощо: ***Ecce reformavit*** *me nunc Hermanus et auxit* [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "Отож, Герман **переробив** мене і збільшив"; *Sic* ***itur*** *ad tumulum!* [Barącz 1858, c. 121] – "Так **ідуть** до могили!";

г) якщо речення оповідного характеру і має на меті зберегти експресивність і цілісність викладу: ***Novit*** *magnum ducem tanquam domitorem suum extraneus hostis in Martiali campo,* ***novit*** *patria suum optimum patrem, ac multoties potentissimum defensorem…* [Barącz 1858, c. 132] – "**Знав** зовнішній ворог на полі бою великого вождя і приборкувача свого, **знала** батьківщина свого найкращого батька і наймогутнішого захисника…"; ***Vivit*** *tamen potior in filio perillustri…* [Barącz 1858, c. 75] – "**Живе** він, однак, (після смерті) і далі в синові своєму славетному…".

Показово, що в більшості випадків ініціальну позицію займають дієслова мовлення, відчуття, руху та дієслова *habere, esse:* ***Habet*** *canem supra urnam stantem* – "**Має** собаку, який стоїть над урною" [про зображення на барельєфі]; ***Est*** *honor et tumulus* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**Є** у нього почесті та могила"; ***Est*** *mihi Crux telum, Crux scutum…* [Barącz 1858, c. 92] – "Хрест для мене – і зброя, і щит…".

3. Ініціальна позиція присудка можлива також у реченнях, що починаються з другорядних членів, іноді це призводить до інверсії підмета: *Hoc* ***aequavit*** *solo Turcarum* ***hastilitas*** [Czołowski 1892, c. 107] – "Турецька **зброя зрівняла** це з землею"; *His* ***jacet*** *insignis* ***Praesul****, magnusque* ***Senator*** [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "Тут **лежить** видатний **діяч** і великий **сенатор**".

4. За відсутності підмета присудок може слідувати безпосередньо за обставиною, якою починається речення: *Quam dulce et decorum* ***sit*** *pro patria mori* [Stęczyński 1847, с. 133] – "Як солодко і приємно **було б** умерти за батьківщину".

5. Часто першу позицію в реченні займає дієприкметниковий зворот, абсолютний або узгоджений: *Tandem quodam* ***impulsus****, immitit manum in capsam…* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Кимось **наставлений**, він засунув руку до кишені…"; ***Adveniente*** *illius metamorphosis* ***festo****, quo conversum colit eccesia Paulum, ille dum mortem animae, hic corporis deseruit anno 1727* [Barącz 1858, с. 75] – "Коли ж **настало свято** його перевтілення, то залишив він смерті не душу свою, але тіло року 1727".

6. Іноді присудок може займати середню позицію і вживатися постпозитивно щодо підмета: *Sancti Dei* ***omnes intercedite*** *pro nostra omniumque salute* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "**Моліться усі** святому Богу за наше здоров'я та здоров'я близьких"; *Quanta hic* ***Deus operatur*** *per Mariam* [Dzieduszycki 1872, с. 63] – "Ніби-то сам **Бог здійснив** це разом з Дівою Марією".

7. Характерною інтерференційною особливістю простих речень пізньосередньовічної латини є еліпсис дієслова-зв'язки за зразком відповідної конструкції української мови: *Vox mea vox vitae* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "Мій голос – це голос життя"; *Ubi haritas ibi deus* – "Де благодать, там і Бог"; *Ubi uber ibi tuber* – "Де надлишковість, там і вади"; *Triumphi praemium quies* [Czołowski 1892, с. 98] – "Спокій – винагорода за перемогу"; *In Ungaria miles contra Turcam* [Dzieduszycki 1872, с. 64] – "В Угорщині він був воїном проти турків"; *Iesus Christus nostra salus* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "Ісус Христос – наше спасіння"; *Memoria ejus in benedictione* [Dzieduszycki 1872, с. 23] – "Пам'ять про нього нехай буде благословенна.

8. Переважна кількість речень змінює топіку під впливом розмовної української мови: відбувається перехід до контактного розташування підмета і присудка, який зазвичай займає початкову позицію: ***Luna*** *non* ***dabit*** *lumen suum, nec* ***polus monstrabit*** *viam* [Barącz 1858, с. 121] – "**Місяць** не **даруватиме** свого світла, **зоря** не **вказуватиме** шлях"; ***Verbum*** *Domini* ***manet*** *in aeternum* [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "**Слово** Господа **зостається** у віках"; ***Christus***

rex ***venit*** *in pace* [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "**Христос-**цар **прийшов** у світ"; ***Probus invidet*** *nemini* – "**Достойний не заздрить** нікому"; *Cur* ***aquila observas*** *bustum,* ***mens cessit*** *aeterna* – "Чому ти, **орле, охороняєш** рештки, **душа відійшла** вже у вічність".

Загалом, розташування слів в аналізованих реченнях виявляє дві тенденції, зумовлені ступенем володіння авторами канонічними зразками інскрипційних жанрів: 1) дотримання античного канону – близько половини зафіксованих зразків; 2) лібералізація канону, що виявляється, зокрема, і в переважно довільному, не спричиненому логічним наголосом або ритмічною організацією тексту, порядку слів. Пор.: *Domat omnia virtus* – "Доблесть долає все"; *Me orbi posuit et populo fidem* [Barącz 1858, c. 103] – "Він виготовив мене світові і люду для віри".

Втім трапляються окремі приклади, в яких порядок слів порушується тотально – не лише стосовно взаємного розташування підмета і присудка, а й стосовно місця другорядного члена речення чи його компонентів. Пор.: *Ducis in consilio posita est virtus militum* [Czołowski 1892, c. 129] – "Від розсудливості воєначальника залежить доблесть його воїнів"; … *quo se jam vitae quietioris abdiderat gratia* [Dzieduszycki 1872, c. 31] – "… де він перебував заради праведного життя".

5.6.4. Особливості вираження головних членів речення в латинськомовних інскрипціях

Вплив української мови на синтаксичну систему латини зумовив низку змін у присудковій сфері:

1. Зміщення співвідношення вживаних способів вираження **присудкових форм** на користь дієслів дійсного способу, при тому що простий присудок, виражений особовою формою дієслова, є найуживанішим, і значно рідше, порівняно з класичною латиною, вживаються різновиди складеного присудка – дієслівний і іменний. Пор.:

а) *простий дієслівний присудок* виражений особовою формою дієслова: *Salvum* ***fac*** *populum tuum Domine* [Barącz 1852, c. 204] – "**Зроби**, Боже, народ свій здоровим"; *Castra* ***ruunt,*** *muri* ***quassantur*** [Barącz 1858, c. 132] – "Укріплення **руйнуються**, а стіни **розхитані**"; *Nicolaus hoc monumentum perenne* ***extruxit***

[Dzieduszycki 1872, c. 48] – "Цей пам'ятник на віки **спорудив** Миколай".

Якщо дієслівний присудок виражений особовою формою дієслова минулого часу пасивного стану, то дієприкметник може перебувати як у препозиції, так і в постпозиції стосовно *esse:*

Mortuus est *anno Domini MDCIII die 27 Junii aetatis suae LXXIV* [Dzieduszycki 1872, c. 23] – "Він **помер** 1603 року 27 червня у віці 74 років"; *Qui* ***deductus erat*** *gravis hanc Antistes in urbem* [Dzieduszycki 1872, c. 22] – "Він **був приведений** до цього міста як великий первосвященик"; *Reliquum quod erat vitae uni pietati intendit, cum Canonicatum* ***esset adeptus*** [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Ставши каноніком, він **присвятив** решту свого життя служінню Богові"; *Haec campana* ***est fusa*** *– hoc opus* ***est factum*** [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "Цей дзвін **відлито**, цю працю **завершено**";

б) *складений дієслівний присудок*, утворений сполученням особової форми дієслова, що виражає насамперед граматичне значення, й інфінітива, що виражає основне лексичне значення: *Cum vixisset annos XXXXIX hoc sub mausoleo* ***depositus quiescit*** [Barącz 1852, c. 209] – "Коли помер він у віці 49 років, його **поклали спочивати** в цьому склепі"; *Prodesse omnibus quam* ***praeesse maluit*** [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Він **більше прагнув** усім допомагати, ніж керувати"; *Domine, cum* ***veneris judicare****, noli nos condemnare, sed esto propitius nobis peccatoribus* [Dzieduszycki 1872, c. 38] – "Боже, коли **прийдеш судити**, не карай нас, а будь милостивий до нас, грішних";

в) *складений іменний присудок*, утворений поєднанням особової форми дієслова *esse*, що передає граматичне значення присудка, та іменної частини, яка є виразником значення лексичного, вживається вкрай рідко: ***Vultus*** *brevis* ***est umbra*** *clarissimi viri* [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "**Портрет є** слабкою **тінню** цього славетного чоловіка".

2. **Підмет** в досліджених інскрипціях виражається всіма тими частинами, що й в класичних зразках, однак явно проступає тенденція до зростання кількості випадків вживання під впливом української мови особового займенника в ролі підмета там, де в класичній латині він традиційно імплікується (див. вище). Наведімо приклади основних типів підметів в інскрипціях:

а) *іменна частина мови в формі називного відмінка*: ***Dextera*** *Domini fecit virtutem* [Barącz 1852, c. 214] – "**Правиця** Господня додає мужності"; *Armis et consilio* ***potens****, grande quidpiam ingerebat* [Barącz 1858, c. 74] – "**Сильний** як зброєю, так і духом, він здійснив багато звершень"; ***Hic*** *extremis positis salutem recipient.* [Dzieduszycki 1872, c. 63] – "**Він** повернув здоров'я тим, хто мав померти;

б) *вказівка на особу і число іменної частини мови із значенням суб'єкта дії міститься в особовій формі дієслова-присудка*: *Quod* ***cupimus****, facile* ***credimus*** – "Ми легко **віримо** в те, чого **прагнемо**"; ***Vade*** *et quae in corde* ***habes fac****, Dominus enim tecum est* [Dzieduszycki 1872, c. 54] – "**Іди** і **роби** те, що ти **надумав**, адже з тобою Бог"; *Ignem gladio ne* ***fodias*** [Łoziński 1958, c. 27] – "Не **руйнуй** вогнище мечем!";

в) у класичній латині була можлива невідповідність суб'єкта думки і підмета речення при вживанні так званої *ергативної конструкції*: суб'єкт оформлювався давальним, а об'єкт – називним відмінком імені. Наприклад, *Mihi est in animo* – "У мене є намір", пор. *маю намір*, *маю на думці*. Цю особливість успадкувала і пізньосередньовічна латина аналізованих інскрипцій, стимульована можливістю подвійного способу вираження подібної конструкції саме в українській мові (*у мене є – я маю*): *Gloria in excelsis* ***Patri et Filio et Spiritui est*** [Szydłowski 1922, c. 34–35] – "У Отця, Сина і Святого Духа є вічна слава".

5.6.5. Особливості синтаксичної структури простих ускладнених речень латинськомовних інскрипцій

Специфічною рисою латинського синтаксису є можливість заміни підмета, додатка або обставини вербоїдними конструкціями, близькими за значенням до речення, але без категорії предикативності. До таких конструкцій належать звороти *Accusativus cum infinitivo*, *Nominativus cum infinitivo* і *Ablativus absolutus*. Аналогічні конструкції в українській мові відсутні і тому замість них вживаються підрядні речення відповідного змісту.

1. Існує два типи зворотів з неозначеною формою дієслова – *Accusativus cum infinitivo* із функцією додатка (в активній конструкції речення) та *Nominativus cum infinitivo*, – у функції підме-

та (в пасивній конструкції) за наявності так званого керуючого дієслова, належного до однієї з тематичних груп: а) *verba putandi* – дієслова зі значенням "думати"; б) *verba sentiendi* – дієслова зі значенням "відчувати"; в) *verba dicendi* – дієслова зі значенням "говорити"; г) *verba affectuum* – дієслова на позначення стану афекту; д) *verba voluntatis* – дієслова на позначення волевиявлення.

На відміну від класичної латинської мови, в пізньосередньовічній латині українських інскрипцій зазначені звороти вживаються значно рідше, що можна пояснити впливом українського синтаксису, для якого використання інфінітивних зворотів не було характерне. Водночас помітне недотримання вимоги вживання часових форм у таких зворотах. Так, після *verba sentiendi, verba affectuum, verba dicendi* в класичній латині передбачається вживання форм *perfectum infinitivi* і *futurum infinitivi*. Натомість дієслівний присудок у зворотах пізньосередньовічної латини стоїть переважно в неозначеній формі теперішнього часу.

а) синтаксичний зворот *Accusativus cum infinitivo* фактично є поширеним додатком. Він вживається після дієслів із значенням мовлення, відчуття, мислення, а також після безособових виразів на зразок *notum est, constat* – відомо, зрозуміло, *oportet, necesse est* – слід, *interest* – важливо тощо. У такому звороті форма знахідного відмінка виконує функцію логічного підмета, а інфінітив – логічного присудка речення: *Uxor moesta singularem* ***amorem testari volens monumentum*** *hoc* ***erigi curavit*** [Dzieduszycki 1872, c. 37] – "Скорботна дружина, яка **прагнула увічнити** єдине своє **кохання**, **наказала**, щоб **пам'ятник** цей **було споруджено**"; ***Te*** *una* ***vivere crede*** *die* [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "**Вважай**, що **ти живеш** одним днем"; ***Esse voluit*** *vivis* ***oratorium****, mortuis* ***conditorium*** [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Він **захотів**, щоб для живих це **був молитовний дім**, для мертвих – **гробівець**"; *Nonne* ***vides mundum*** *miserum sub gladio dirae mortis* ***perire*** [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Невже ти **не бачиш**, що під мечем загрозливої смерті **гине** жалюгідний **світ**";

Але оскільки така конструкція не була характерна для української мови, ми часто спостерігаємо порушення норм її будови або ж загалом – його заміну підрядним реченням: *Voco vos ad*

sacra ***venite*** [Szydłowski 1922, с. 34–35] – "Закликаю вас – приходьте на службу Божу" (замість норм. *Voco vos ad sacra* ***venire***); *Dic,* ***deus misereatur*** *utriusque* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "Попроси, щоб Господь помилував нас" (замість *dic,* ***deum miserere*** *utriusque*); *Oro dic* ***Deus misereatur*** *animae* [Dzieduszycki 1872, с. 24] – "Благаю тебе, попроси, щоб Бог помилував душу" (замість *Oro dic* ***Deum miserere*** *animae*); *Narrabunt anni sequentes quanta hic* ***Deus operatur*** *per Mariam* [Dzieduszycki 1872, с. 33] – "Наступні роки збережуть пам'ять про те, що нібито Бог зробив це з допомогою Марії" (замість *Narrabunt anni sequentes quanta hic* ***Deum operare*** *per Mariam*).

Заміна звороту підрядним реченням була можлива і в класичній латині. Подібні речення можна зустріти, наприклад, у Плавта. Як зазначає О. Реферовська, "порівняно з простим реченням складнопідрядне має більш книжний характер, …однак порівняно зі зворотом *Accusativus cum infinitivo*, який належав до високого літературного стилю, з'ясувальні речення після дієслів мовлення є прозорішими з погляду стилістики" [Реферовская 1968, с. 142]. На думку М. Сабанєєвої, вирішальною причиною, яка призвела до витіснення звороту *Accusativus cum infinitivo*, є перевага особової дієслівної форми над безособовою для надання предметному значенню ознаки, яка перебуває в певному часі, оскільки "особова дієслівна форма містить у собі інформацію про зв'язок між ознакою і суб'єктом мови щодо персональності, часу і модальності" [Сабанеева 1981, с. 111]. Іншими словами, якщо конструкція *Accusativus cum infinitivo* вказує на характер синтаксичної залежності предикативної одиниці від структурно-смислового центру речення (ним є дієслово-присудок), то речення, яке містить дієслово в особовій формі, експліцитно розкриває зв'язок між означуваною дією і суб'єктом мови;

б) Синтаксичний зворот *Nominativus cum infinitivo* фактично є поширеним підметом і вживається він у класичній латинській мові після тих самих дієслів, що й при звороті *Accusativus cum infinitivo,* але в пасивній формі. Підмет стоїть у формі називного відмінка, а логічний присудок виражений формою інфінітива.

Arbitror *nec omnes* ***parietes*** *hujus basilicae* ***capere posse*** *ea, quae scribenda sunt* [Dzieduszycki 1872, с. 61] – "Мені **здається**, що всі

стіни цієї каплиці не **зможуть вмістити** всього того, що заслуговує на опис"; *Joannes **Sulikowski** pedem manumque **cogitur frangere*** [Dzieduszycki 1872, c. 60] – "**Здається**, що **зламав** І. **Суликовський** і руку, і ногу".

2. Синтаксичний зворот *Ablativus absolutus* розглядається як складна обставина, що складається з логічного підмета, вираженого іменем у формі аблатива, й логічного присудка в формі дієприкметника, узгодженого з іменем у роді, числі та відмінку. Цей зворот граматично не залежить від жодного з членів речення і пов'язаний з реченням лише змістом. Вживання в звороті *participium praesentis activi* вказує на дію, одночасну з дією, вираженою присудком головного речення, а *participium perfecti passivi* означає дію, яка відбулася раніше дії, вираженої присудком.

Зворот *Ablativus absolutus* був досить поширеною конструкцією в латинській мові класичного періоду і зберіг свою поширеність у пізньосередньовічній латині: ***Obsidentibus*** *Leopolim* ***Turcis*** – "**Під час облоги** Львова **турками**"; ***Urbe*** *ab obsidione* ***soluta*** *anno Domini MDCXLVIII* [A] – "Року 1648, **коли з міста було знято облогу**"; ***Ejurata haeresi*** *Catholicus factus* [Dzieduszycki 1872, c. 28] – "**Відрікшись від єресі**, він став католиком"; ***Finita oratione****, advertit aureos esse sublatos* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Коли проповідь скінчилася,** він помітив, що втратив гроші"; ***Facto*** *ad hanc imaginem* ***voto*** *pristinae saluti restitutus est* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "**Прочитавши молитву** перед цим образом, він повернув собі попереднє здоров'я"; ***Eo praesente*** *Episcopi Ruthenorum ad oboedientiam*[209] *Ecclesiae Romanae redierunt* [Dzieduszycki 1872, c. 22–23] – "**За його правління** руські єпископи повернулися в підпорядкування римської церкви".

3. Специфічною рисою латинської мови було вживання описових конструкцій для позначення особливих семантичних відтінків висловлювання – *conjugatio perifrastica passiva* та *conjugatio perifrastica activa.* Активна описова конструкція утворюється поєднанням форми дієприкметника майбутнього часу активного стану з дієсловом *esse* (бути) і передає намір чи бажання діючої особи. Пасивна описова конструкція складається з герундива і

[209] В оригіналі *obedientiam*.

дієслова *esse* (бути) і виражає необхідність виконання дії. Серед розглянутих текстів було знайдено лише один випадок вживання *conjugatio perifrastica passiva*, що можна пояснити надзвичайною формальною складністю цієї конструкції, яка навіть у класичній латинській мові була ознакою особливої вишуканості й довершеності авторського мовлення: *ea, quae* ***scribenda sunt*** [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "… те, що **слід було б описати**…".

5.6.6. Особливості синтаксичної структури складних речень латинськомовних інскрипцій

У класичній латинській мові були можливі два типи з'єднання речень – *parataxis,* коли окремі частини складного речення зберігають рівноправність, та *hypotaxis,* при якому в реченні окремі синтаксичні функції (додаток, означення тощо) оформлюються за допомогою речення. Перший тип речень отримав назву сурядних, а другий – підрядних.

1. Переважна кількість складних речень у текстах латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. з території України вирізняється переважанням складносурядних, які вважаються навіть для авторів класичного періоду більш притаманними розмовній мові. Так, у Плавта, латинська мова якого найбільш наближена до розмовної, підрядність зустрічається набагато рідше, ніж, скажімо, у Теренція, котрий прагнув надати розмовній мові певної вишуканості. У Ціцерона складнопідрядні речення поширені в промовах та філософських діалогах і набагато меншу їх кількість можна побачити в його особистих листах. У поезії сурядний зв'язок переважає в тих жанрах, які прагнуть наблизитися до стилю розмовної мови, – сатирі, байці, епіграмі [Боровский 1975, с. 176].

Сполучники, які використовуються для сурядного зв'язку між реченнями, поділяються на такі групи: а) єднальні *(copulativae) et, ac, -que, neque, etiam, quoque*; б) розділові *(disiunctivae) aut, vel, sive, seu*; в) протиставні *(adversativae) sed, autem, verum, tamen*; г) причинні *(causales) nam, enim*; д) заключні *(conclusivae) itaque, ergo, igitur.*

Найчастіше сурядні речення в текстах аналізованих латинськомовних інскрипцій з'єднуються між собою сполучниками *sed* та *et: Sidus beatae lucis affulgeat,* ***et*** *ad portum felicem aeternum dirigat*

iter [Barącz 1858, c. 122] –"Засяє зоря блаженного світла **і** простягнеться шлях до вічного щасливого притулку"; *Flavit spiritus tuus, **et** submersi sunt, quasi plumbum in aquis vehementibus* [Barącz 1852, c. 213] – "Возноситься дух твій, **і** виринають вони (воїни), ніби свинець у бурхливих водах"; *Iocus et focus placent, **sed** non nimis urat uterque* [Łoziński 1958, c. 27] – "Жарти і полум'я прекрасні, **проте** не слід занадто захоплюватися ними обома"; *Quando nihil dives **sed** vitam pauper habebit* [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Нічого не матиме багач, **але** життя матиме бідний (по смерті)".

2. У синтаксичній структурі, до складу якої входить головне речення і залежне від нього, зв'язок здійснюється за допомогою сполучників підрядності або відповідного сполучного слова. Як і порядок слів, розташування речень стосовно одне одного відносно вільне, але і тут вимагається дотримання певних правил:

а) підрядне речення, зміст якого встановлюється з речення, від якого воно залежить, зазвичай стоїть на другому місці. Після головного речення слідують відповідні підрядні – означальні, мети, наслідку, так звані підрядні порівняльні, а також підрядні часу та умови зі сполучниками *dum, donec*: *Annuatimque sufficientes subministrabat sumptus hucusque, **donec ex integro Ecclesia cum omnibus requisitis non stetisset erecta*** [Barącz 1858, c. 75] – "Щорічно він давав власні кошти на всі потреби доти, **доки заново не була зведена велика церква з усім необхідним**"; *Felicior vita est, **quam reanimavit*** [Barącz 1858, c. 75] – "Щасливим є те життя, **яке можна знову прожити**"; *Aulicus quidam aureos centum in capsa ad peragenda Domini sui negotia servatos habens, **dum sacrificio missa coram hac sacra Icone interest et attendit…*** [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Якийсь слуга мав у гаманці сто золотих для виконання доручень свого господаря, і **поки він стояв і слухав священну месу перед святою іконою**…"; *Haec quantula umbra tam illustris animi, **qui quondam face mentis honestae succensus*** [Dzieduszycki 1872, c. 26] – "Це лише маленька тінь такої світлої душі, **яка була обдарована найдостойнішими рисами вдачі і заслужила слави всіма своїми вчинками**";

б) головному реченню передують підрядні причини, умови, поступки та часу зі сполучниками *postquam, ubi*: ***Ut melius locaret,*** *in ara fecit aerarium* [Barącz 1858, c. 74] – **Щоб краще все облаш-**

тувати, він зробив скарбничку в жертовнику; ***Prout Deo placeat, memoria floreat*** [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "**Якщо буде Божа воля**, пам'ять процвітатиме";

в) іноді головне й підрядне речення можуть взаємно проникати одне в одне: *Sunt et alia multa mirabiliter facta per Mariam, quae si enarrentur per singula, arbitror nec omnes parietes hujus basilicae capere posse ea, quae scribenda sunt* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Є і багато інших див, зроблених Марією і, як мені здається, якщо описувати їх по-одному, усі стіни цієї каплиці не змогли б вмістити те, що слід було б описати"; *Remigianus de domo Ostrogiorum in praesentia Regis Casimiri ad arcem Krupice moscoviticam, quam expugnabat exercitus polonus, lethaliter duobus globis trajectus* [Dzieduszycki 1872, c. 61] – "Ремігіан з роду Острозьких був смертельно поранений двома кулями в присутності короля Казиміра біля московської фортеці Крупік, яку взяло в облогу польське військо".

3. У підрядних реченнях часові форми дієслова-присудка в дійсному способі вживаються відповідно до своїх основних значень, але при вживанні дієслів у формі умовного способу простежується залежність між часом дієслова-присудка головного речення і підрядного, який отримав назву *consecutio temporum* (послідовність часів):

а) якщо присудок головного речення виступає в формі теперішнього або майбутнього часу чи наказового способу, то в підрядному має вживатися форма *praesens conjunctivi* за умови одночасності дії в головному і підрядному реченнях; *perfectum conjunctivi* – якщо дія в підрядному передує дії в головному; в описовій конструкції *participium futuri activi + sim* – якщо дія в підрядному відбудеться після дії в головному реченні;

б) якщо в головному реченні вжито форму одного з минулих часів, то для позначення одночасної дії в головному й підрядному реченнях вживається *imperfectum conjunctivi*; якщо дія в підрядного передує дії в головному – *plusquamperfectum conjunctivi*; описова конструкція *participium futuri activi + essem* – якщо дія підрядного відбудеться після дії в головному реченні.

Qiuescant *hic atque* ***putrescant, ut*** *Christo spiritus* ***vivat*** [Dzieduszycki 1872, c. 25] – "**Нехай вони (кістки)** тут **покояться і тліють**, щоб душа його **жила** для Христа".

Dum** pluribus bellis **navat**, ... hoc monumentum a fundamentis **errexit [A] – "**Ведучи** численні війни, **збудував** він цей замок від самого підмурку";

*Reliquum quod erat vitae uni pietati **intendit**, cum Canonicatum **esset adeptus*** [Dzieduszycki 1872, c. 33] – "Коли ж **став** він каноніком, то решту життя **присвятив** служінню Богові".

4. Найчастіше в інскрипціях зустрічаються складнопідрядні речення з підрядним означальним. Останні приєднуються за допомогою сполучних слів *qui, quae, quod*. Означальні займенники, які вживаються як сполучні слова, можуть виконувати в реченні роль підмета й другорядних членів: ***Quos mors separaverat**, idem nunc patrem et filium tegit lapis* [Barącz 1852, c. 205] – "Лежать тепер під одним каменем батько і син, **яких розлучила смерть**"; *Omni tempore diligit, **qui amicus est*** [Dzieduszycki 1872, c. 29] – "В усі часи цінувався той, **хто є другом**"; ***Quae unicuique suum decus rependis posteritas** da meritum stipendium* [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Ти, **яка даруєш свою милість кожному**, дай заслужену винагороду"; *Feliciter sapit, **qui aveno periculo sapit*** [Czołowski 1892, c. 129] – "Щасливий той, **хто може відчути близьку небезпеку**".

5. Другими за частотністю вживання типом складнопідряних речень є підрядні речення часу зі сполучником *cum*: ***Cum vixisset annos XXXXIX** hoc sub Mausoleo depositus quiescit* [Barącz 1852, c. 209] – "**Коли помер він у віці 49 років**, його поклали спочивати в цьому склепі"; *Stanislaus de Żołkiew palatinus Russiae fatis concessit, **cum multis egregiisque pace et bello meritis summam in rem pub. fidem ac studium probasset*** – "Станіслав Жолкевський, воєвода Руський, пішов з життя, **коли славетними заслугами у війні і мирі найбільшу вірність і старання державі виявив**"; *Moschorum tyranno capto, et eorum Monarchia domita, **cum Victor ac Trimphator Orbi terrarum claresceret*** [Barącz 1852, c. 204] – "**Коли переможець і тріумфатор прославився на весь світ,** московський тиран був схоплений, а монархія його приборкана"; *Quid nam thesauri, quid copia proderit auri, **cum peccatores mittentur in inferiores*** [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Коли **грішники потраплять до пекла,** яка користь буде їм від скарбів та великої кількості золота".

6. Умовні речення вводяться сполучниками *si, nisi.* Залежно від ставлення мовця до дійсності розрізняють три види умовних

періодів: а) *casus realis* – реальна умова; б) *casus potentialis* – можлива умова; в) *casus irrealis* – нездійсненна умова. Тексти латинськомовних інскрипцій з України найчастіше подають нам зразки умовних періодів з реальною або можливою умовою: *Sani sumus,* ***si firmi fuimus*** [Dzieduszycki 1872, c. 24] – "Ми здорові, **якщо ми були несхитні**"; *Divitias sperne,* ***si non vis mortuus uti*** [Dzieduszycki 1872, c. 27] – "Позбався багатства, **якщо не прагнеш використовувати його після смерті**".

7. Серед інших типів підрядних речень, поширених у латинськомовних інскрипціях, можна виділити кілька різновидів підрядних речень зі сполучником *ut*:

а) підрядні речення мети (*ut finale*): *Protege Virgo Dei Genitrix civitatem istam et nos habitantes in ea subsidiis pacis,* ***ut*** *tuis protecti Mater patrociniis* ***a cunctis liberemur hostium periculis*** [Dzieduszycki 1872, c. 34] – "Захисти, Діво, матір Божа, цю державу і нас, які живуть у ній, **щоб** ми, захищені твоєю милістю, **звільнилися** від усіх небезпек"; ***Ut tertius dies coepit irradiare,*** *rediit redivivus in oras* – "Повернувся воскреслий [Христос] на землю **щоб третій день засяяв**";

б) підрядні з'ясувальні (*ut objectivum*): *Gravi infirmitate pressus, subito viribus destituit coepit, adeo,* ***ut a Medicis desperaretur*** [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "Змучений важкою хворобою, він почав раптом так втрачати сили, **що був позбавлений лікарями надії на життя**"; *Vir innocentia ita excelluit,* ***ut bene pieque vivendi exemplar ab omnibus celebraretur*** [Dzieduszycki 1872, c. 21] – "Чоловік цей так вирізнявся доброчесністю, **що всі щиро згадували його як приклад для живих**".

8. Підрядні порівняльні речення можуть вводитися прислівниками *uti, quo modo, sicut* тощо: *Mariam terribilem* ***sicut aciem castrorum ordinatam*** *Tartari et Cosaci rebelles senserunt* – "Татари й бунтівні козаки відчули грізну силу Діви Марії так, **ніби-то це було ціле військо**".

9. Підрядні речення мети з *quo*: ***Quo circa gratidudinis memor,*** *faciem suam ... in perpetuum anathema donavit* [Dzieduszycki 1872, c. 64] – "**Щоб була згадка про цю ласку**, подарував своє зображення … на вічну пам'ять".

5.7. Лексичні особливості латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст. українського походження

У зв'язку з появою великої кількості понять на позначення нових явищ суспільного життя в Україні XVI-XVIII ст. виникає необхідність у лексиці для їх позначення, завдяки чому в складі словника пізньосередньовічної латинської мови з'являються нові лексеми або ж відбувається трансформація традиційних значень слів класичної латини відповідно до потреб нового часу.

Динаміку змін можна визначити в двох напрямках – розширення семантичного обсягу, поява нових значень і їх відтінків, а також, навпаки, звуження лексичного значення слова.

Зміни лексичного складу в текстах латинськомовних інскрипцій можна представити у вигляді декількох тематичних груп.

1. Питома лексика латинської мови і запозичена грецька класичного і пізньоантичного періодів, яка набула релігійного забарвлення під впливом церковної латини:

а) *beatus, a, um* – щасливий, багатий, квітучий → праведний, благословенний;

benedico, dixi, dictum, 3 – хвалити, прославляти → благословляти;

beneficium, ii n – послуга, благодіяння, привілей → божа милість;

caritas, stis f – любов, повага → предмет християнської любові, любов до Бога;

credo, didi, ditum, 3 – довіряти → вірувати, сповідувати релігію;

crux, crucis m – хрест як знаряддя тортур → розп'яття, атрибут церковної влади;

cultus, us m – обробка землі, спосіб життя → вшанування Бога;

dilectio, ionis f – любов, повага → християнська любов;

deus, i m – божество римського пантеону → Господь;

divinus, a, um – божественний → божий;

dominus, i m – господар, пан → Бог;

faveo, favi, fautum, 2 – сприяти, допомагати → благословляти;

fidelis, e – вірний → віруючий;

fides, ei f – віра, вірність, чесність → християнська віра;

gratia, ae f – милість, приємність, краса → благодать, милість божа;

infidelis, e – невірний → не християнин;

institutio, ionis f – облаштування, спосіб дії → вчення, заповіді;

intercessio, ionis f – протест, втручання → молитва, благання;

oboedientia, ae f – покірність → набожність;

offero, obtuli, oblatum, offere – представляти, протиставляти → жертвувати;

oratio, ionis f – мова, промова, звертання → молитва, проповідь;

ordo, ordinis m – ряд, порядок, лад → церковні закони та звичаї;

peccator, oris m – винний → грішник;

petitio, ionis f – старання, прагнення, вимога → молитва, благання;

pontifex, icis m – понтифік, жрець → сан єпископа;

prex, precis f – прохання, побажання → молитва;

religio, ionis f – совість, благоговіння, обряди, релігія → християнська релігія;

religiosus, a, um – добросовісний, обачний → релігійний, набожний;

sacerdos, otis m – жрець → священнослужитель;

spiritus, us m – душа → святий дух;

suscipio, cepi, ceptum, 3 – підтримувати, піднімати, брати → приймати віру;

verus, a, um – правдивий, дійсний, законний, справедливий → істинний, єдиний;

б) *apostolus, i m* – судовий виступ → апостол;

catholicus, a, um – спільний, всеохоплюючий, загальний → католицький, правовірний;

christianus, a, um – людина, що сповідує християнську віру → людина, що має найкращі риси, притаманні християнину;

ecclesia, ae f – народне зібрання → церква, костел;

zelus, i m – ревнощі → ревність, старання.

2. Неологізми середньовічної латинської мови, утворені шляхом запозичення лексем давньогрецької мови:

anathema, ae f – прокляття, пам'ять, пор. гр. ἀνάθημα – прокляття, відлучення від церкви;

archiepiscopus, i m – найвищий сан єпископа, пор. гр. ἀρχιεπίσκοπος;

episcopus, i m – єпископ*; episcopatus, i m* – вище духовенство; система церковного управління через єпископа, сан священика, пор. гр. ἐπίσκοπος – наглядач, єпископ;

metropolitanus, i m – посада митрополита, *metropolis, is f* – резиденція митрополита, пор. гр. μετρόπολις – метрополія, столиця;

presbyter, eri m – священик, пресвітер; *presbyterium, ii n* – приміщення в церкві, ризниця, пор. гр. πρεσβύτης – старець, старійшина.

3. Суспільно-політична лексика із трансформованою в середньовічний період семантикою.

Найбільш показовою в лексичній системі середньовічної латини є еволюція в сфері соціально-політичної лексики. У зв'язку з появою нових реалій і відповідних потреб суспільства в їх словесному позначенні найуживаніші лексеми набувають іншого смислового забарвлення:

castrum, i n – фортеця, замок (античн. *castrum, i n* – військовий табір, укріплення; в класичній латині лексема вживалася переважно в формі множини);

comes, mitis m – граф, магнат (*comes, mitis m* – супутник, товариш; у пізньоімператорську епоху – ще й вища посадова особа);

dux, ducis m – князь, гетьман (*dux, ducis m* – вождь); ускладнення соціальної організації суспільства вимагало усталення складених термінів із *dux* на позначення відповідних посад, пор. *dux magnus* – великий князь, *dux supremus* – великий гетьман, *dux campester* – польний гетьман;

palatinus, i m – воєвода (*palatinus, i m* – царедворець, той, хто був на службі в правителя);

scabinus, i m – лавник (член судової колегії), присяжний (*scabinus, i m* – той, хто сидить на лаві; пор. *scabillum, i n* – лавка).

4. Окремі прикметники, зазнавши субстантивації, змінюють лексичне значення відповідно до потреб позначення нових реалій:

capitalis, e – головний, видатний → *capitaneus, i m* – староста; ускладнення соціальної організації суспільства призвело до утворення складених термінів із *capitaneus* на позначення відпо-

відних посад, пор. *capitaneus exercituum* – польний гетьман, *capitaneus generalis* – генеральний староста;

castellanus, a, um – фортифікаційний → *castellanus, i m* – каштелян;

famosus, a, um – славетний → *famosus, i m* – міщанин;

generosus, a, um – родовитий, шляхетний → *generosus, i m* – шляхтич;

illustris, e – славетний, відомий → найясніший;

magnificus, a, um – славетний, знаменитий → *magnificus, i m* – ясновельможний;

nobilis, e – знатний → вельможний; шляхтич;

oppidanus, a, um – місцевий → *oppidanus, i m* – міщанин;

religiosus, a, um – ретельний, набожний → *religious, i m* – благочестивий;

reverendus, a, um – поважний → *reverendus, i m* – достойний, гідний;

serenissimus, a, um – найясніший → *serenissimus, i m* – його величність;

spectabilis, e – помітний → освічений;

venerabilis, e – поважний → превелебний.

5. Утворення нових слів могло відбуватися відповідно до наявних моделей за допомогою словотворчих афіксів латинської і давньогрецької мов на базі лексем, успадкованих з латини класичного періоду:

а) шляхом відкидання закінчення прикметника було утворено іменник середнього роду III відміни за зразком продуктивного типу (напр., *exemplar, aris n*): *tutelar, aris n* – оберіг (від прикметника *tutelaris, e* – охоронний);

б) за допомогою суфікса іменників жіночого роду *-iss(a),* продуктивного в пізньосередньовічній латині, було утворено, наприклад, іменники *haered**iss**a, ae f* – спадкоємиця (від *heres, edis m, f* – спадкоємець, -иця) та *duc**iss**a, ae f* – жінка гетьмана, княгиня (від *dux, ducis m* – вождь);

в) за зразком іменників жіночого роду III відміни (напр., *multitudo, inis f*) було утворено новий іменник *gratitudo, inis f* – безкорисливість (від *gratuitus, a, um* – безкорисливий);

г) одним з можливих способів творення прикметників було запозичення грецької лексеми-іменника з одночасним переведенням її до категорії прикметника – пор. *zelosissimus, a, um* – найбільш ревний (гр. *zelus, i m* – ревнощі); характерно, що окрім наведеної форми *gradus superlativus* інші форми ступенів порівняння прикметника не зустрічаються;

д) природно, що запозичення грецьких словотвірних елементів є швидше винятком у латинській мові дослідженого періоду, втім пор., наприклад, ***archi****diocesis, is f* – головна єпархія (пор. *diocesis, is f* – єпархія; гр. *ἀρχι-*).

ВИСНОВКИ

Для відтворення звуків латинської мови інскрипцій XVI–XVIII ст. використовуються ті самі букви, що й в класичний період. Проте правильність написання як питомих лексем, так і іншомовних слів залежить здебільшого від рівня володіння автора латиною та від того, наскільки сильним був вплив тодішнього правопису польської мови. З певністю можна стверджувати, що букви ***q, v, x*** збереглися в тих словах, які не зазнали фонетико-орфографічної полонізації. Натомість вживання літер та їх сполук ***sz, cz, z, w, k*** тощо пояснюється стимулюючим впливом польської мови.

Морфологічна система іменника пізньосередньовічної латини інскрипцій не зазнала істотних змін. Найпоказовішими змінами в системі прикметника є поширення явища субстантивації прикметників під впливом української мови і використання форм вищого або найвищого ступенів замість звичайного як одного з прийомів глорифікації. Слід відзначити також препозицію прикметника до означуваного слова під впливом української мови, для якої такий порядок є нормою.

Система займенника характеризується звуженням спектра просторових значень вказівних займенників під впливом української мови, яка має спрощену парадигму засобів позначення просторової демонстративності; поширенням явища прономіна-

лізації прикметників і дієприкметників. Під впливом української мови не зазнає імплікації особовий займенник у ролі підмета, який не несе логічного наголосу. У системі дієслова інтерференційні зміни є такими: зникнення дієслова *esse* (бути) в аналітичних формах минулого часу під впливом української мови; активні дієприкметники набувають значення дієприслівників; збільшується частота вживання дієслів у *perfectum logicum*.

Спрощення синтаксису відмінків в українському різновиді середньовічної латини знайшло відображення в заміні безприйменникових конструкцій з іменем прийменниковими, що часто призводило до гіперкоректних утворень. Діапазон значень самих прийменників розширився від конкретних до більш узагальнених. Незважаючи на те, що пізньосередньовічна латинська мова українських інскрипцій XVI–XVIII ст. наслідувала морфолого-синтаксичні функції і форми класичної латини, а рівень володіння латинською мовою авторів був досить високий, семантика латинських прийменниково-відмінкових і відмінкових форм зазнала відчутних змін під впливом української та польської мов.

На синтаксичному рівні спостерігається переміщення дієслова-присудка в початкову постпозитивну стосовно підмета позицію, що є загальною східнослов'янською рисою, на відміну від класичної латини, для якої була характерна фінальна позиція дієслова-присудка в загальній структурі речення; еліпсис дієслова-зв'язки за зразком відповідної конструкції української мови; порушення нормативної структури інфінітивних конструкцій.

На тлі суттєвих позиційних змін у структурі речення латинськомовних інскрипцій, міцний граматичний зв'язок між головним і підрядним реченнями на формальному рівні зберігається, а основні типи підрядних речень, які функціонували в класичній латині, вживаються і в латинськомовних інскрипціях XVI–XVIII ст. з території України.

Аналіз лексики латинськомовних інскрипцій українського походження дозволив встановити, що головна роль у появі нових слів та розвитку значень старих була зумовлена, як правило,

історичними факторами і новими реаліями життя, а посилення впливу християнської церкви призвело до подальшої розбудови конфесійної терміносистеми. Питома лексика латинської мови і запозичена грецька класичного і пізньоантичного періодів набуває релігійного забарвлення під впливом церковної латини. Найістотніші зміни втім простежуються в тематичній групі соціально-політичної лексики, в смисловій структурі якої відбувається перерозподіл і спеціалізація значень відповідно до комунікативних потреб і вербалізації нових явищ і понять. Утворення нових слів відбувалося відповідно до наявних моделей за допомогою словотворчих афіксів латинської і давньогрецької мов на базі лексем, успадкованих з латини класичного періоду.

Розділ 6
ЛАТИНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII ст.

Вплив латинської мови на українську у різні періоди був неоднаковим, як неоднаковою у різні епохи була роль цієї мови у соціомовному бутті українців. Зауважимо, що латинська мова тривалий час була засобом інтелектуальної й культурної інтеграції народів Європи; "зникнувши з карти Європи, греко-римський світ ожив у її культурі" [Античное наследие 1996, с. 8]. Тому сьогодні "важливе завдання мовознавства полягає у тому, щоб показати, якою мірою латинські компоненти представлені у формі та змісті європейських мов і як вони виконують роль засобу культурного взаєморозуміння" [Eurolatein 1996, с. V].

Зауважимо, що роль латинських запозичень у розвитку польської та російської мов XVI – XVII ст. вже були об'єктом як спеціальних монографічних досліджень, так і окремих статей; серед численних праць відзначимо дослідження А. Лемінга "Rola języka polskiego w rozwoju leksyki rosyjskiej do roku 1696" (1976 р.), Е. Кендельської "Studia nad lacinsko-polską leksykografią drugiej połowy XVI wieku" (1995 р.), її ж "Lacinsko-polskie słowniki drukowane pierwszej połowy XVI wieku i ich stosunek do źródeł czeskich" (1986 р.), Д. Мошинської "Morfologia zapozyczeń lacinskich i greckich w staropolszczyznie" (1975 р.), Я. Сафаревіча "Wpływ lacinski na system gramatyczny polszyzny" (1972 р.), Г. Рибіцької "Charakterystyka latynizmów w relacjach pamiętnikarskich pierwszej i drugiej połowy siedemnastego wieku" (1972 р.),

"Z dziejów wpływu laciny na kształtowanie się polskiego języka literackiego" (1969 p.), "Losy wyrazów obcych w języku polskim" (1976 p.), "Rzeczowniki zapozyczone z laciny w języku polskim XVII wieku (na materialie literatury pamiętnikarskiej)" (1973 p.), А. Брюкнера "O wyrazach obcych" (1939 p.), "Wpływy językow obcych" (1915 p.) [Brückner 1939, c. V-XXVIII], Л. Гальді "Слова романского происхождения в русском языке" (1958 p.) [Гальді 1958, с. 81], Г. Кайперта "Das Lateinische in der Geschichte der russischen Sprache" (1996 p.) [Keipert 1996, c. 106–128], М. Фоміної "Современный русский язык. Лексикология" (1990 p.).

Докладний реєстр латинських запозичень з-поміж запозичень з інших мов до білоруської подає О. Булика у працях "Даўнія запазычанні беларускай мовы" (1972 p.) та "Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст." (1980 p.). Проте досі немає спеціальних монографічних досліджень, об'єктом яких були б впливи латинської мови на українську, зокрема, в XVI–XVII ст., а у відомих синтетичних дослідженнях "Курс історії української літературної мови" (1958–1960 рр.) та "Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія" (1973 p.) вплив латинської мови на українську подано лише принагідно на рівні констатації факту наявності латинізмів в українській мові та подачі кількох прикладів-ілюстрацій. Частковий аналіз проблем входження латинської лексики в українську мову, зокрема роль і місце латинізмів як складової частини запозичень у формуванні української абстрактної лексики XIV – першої половини XVII ст., подано в праці Л. Полюги [Полюга 1991]; на матеріалі лексичних запозичень в українській мові проаналізовано У. Мрозіцькою чинники розвитку мови-реципієнта [Мрозіцька 2001].

"Питання про роль латинської мови на Україні, якщо не враховувати стислих зауважень про місце її в старій школі, вплив на лексику та синтаксис старої української літературної мови, залишається малодослідженим", – зауважує академік В. Німчук [Німчук 1980, с. 12].

Недостатнє вивчення такого типу взаємодії мов, коли одна з них у момент впливу на іншу не має свого етносу як носія мови, є т. зв. "мертвою" мовою, потреба поглибленого дослідження впливу латинської мови на структуру української мови на одно-

му з переломних етапів розвитку останньої (а такими були XVI–XVII ст.), необхідність вияву закономірностей та історико-культурної зумовленості розвитку української мови XVI–XVII ст. стало імпульсом до створення даної наукової розвідки. Джерельною базою дослідження слугували твори українських поетів XVI–XVII ст. (Андрія Скоульського, Якова Седовського, Афанасія Филиповича, Григорія Бутовича, Йоаникія Галятовського, Лазара Барановича, Варлаама Ясинського, Симеона Ставницького, Антонія Радивиловського, Івана Величковського, Дмитрія Туптала та анонімні вірші); пам'ятки ділової мови, зокрема, збірники актових документів (*Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.; Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)*; *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588); Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.*; *Волинські грамоти XVI ст.*; *Торгівля на Україні. XVI – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина*; *Акти села Одрехови)*; рукописні грамоти (*Привілей королеви Бона міщанам містечка Вижва*. 1553; *Грамота антіохійського патріарха Йоаника IV Доу на заснування братства при церкві св. Трійці в місті Кам'янці*. 1586; *Правова грамота Київського воєводи князя Острозького Костянтина… с. Старе Село*. 1605 та ін.); козацькі літописи (С. Величка, Г. Граб'янки та Самовидця). Важливим джерелом мовної інформації стала картотека *Словника української мови кінця XVI – першої половини XVII ст.* (зберігається в Інституті українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, м. Львів), опубліковані історичні словники української, білоруської, російської, польської мов, лексикологічні дослідження.

6.1. Загальна характеристика латинських запозичень у пам'ятках XVI–XVII ст.

6.1.1. Тематична класифікація латинських запозичень

Одним із напрямків дослідження запозичень є створення їх тематичної класифікації, виділення тематичних груп лексики (ТГЛ). Саме через тематичну та семантичну класифікації можна наблизитися до розв'язання питання про роль запозичень: чи

розширюють запозичення понятійну структуру мови чи лише розширюють засоби вираження наявних у мові сформованих давніше понять. Водночас через класифікацію лексики стає можливим моделювання структури мовної картини світу. Р. Гжегорчикова зауважує, що "незаперечно найважливішими [для з'ясування мовного образу світу. – С. Г.] є явища лексичні, а найбільше – групи словникового складу, що становлять своєрідний класифікатор світу" [Grzegorczykowa 1990, с. 45].

У сучасному мовознавстві дослідженням лексики притаманне розмежування лексико-семантичних груп (ЛСГ) і тематичних груп лексики (ТГЛ) як основних типів їх системної організації, мікросистем [Гриценко 1984, с. 8]. Таке розмежування вперше було запропоноване Ф. Філіним [Филин 1982] і активно розробляється від поч. 60-х років. А. Уфімцева, розглядаючи ЛСГ як об'єднання лексем на основі смислових зв'язків і ТГЛ як об'єднання лексем на підставі спільності означуваних словами предметів і явищ, мало що вносить нового у дослідження цієї проблеми [Уфимцева 1962, с. 137–138]. Ф. Сороколєтов пропонує своє бачення протиставлення ТГЛ і ЛСГ, оцінюючи ТГЛ як "… об'єднання слів логічного порядку, в яких превалює позамовна сторона і виділення яких у значній мірі залежить від суб'єктивної волі дослідника" і ЛСГ як "… власне мовну категорію, результат історичного розвитку мови" [Сороколетов 1975, с. 21–22]. На думку П. Гриценка, виділення цих типів об'єднання лексики – ТГЛ та ЛСГ – в основу протиставлення яких покладено ознаки "предметності" / "мовності", не зовсім вдале, оскільки на практиці ці ознаки виявляються тісно пов'язаними, корелюють між собою [Гриценко 1984, с. 9]. Зауважимо, що в семасіологічних дослідженнях останнього часу чітке розмежування ЛСГ і ТГЛ значною мірою деактуалізоване; виділення ТГЛ має скоріше операціональне, ніж чисто евристичне значення. Проте актуальною залишається проблема встановлення меж ТГЛ. Ф. Філін, звертаючи увагу на довільність перебудови ТГЛ без суттєвих змін відношень між компонентами, фактично стверджує, що ТГЛ не мають меж: "Слова, виражаючи свої власні значення, у межах однієї лексико-семантичної групи, одночасно виявляються пов'язаними між собою відношеннями, які є суттєвими для їх

значень. Це відношення синонімії, антонімії, різні уточнення, диференціації і узагальнення близьких їм суміжних значень. Зумовлені різними причинами зміни цих відношень впливають на розвиток значення окремого слова, на склад лексико-семантичної групи та її подальшу долю" [Филин 1967, с. 535–536]. На відносному характері меж ЛСГ наголошувала А. Уфімцева. Дещо обережніше підходить до висвітлення цього питання Р. Будагов, який ТГЛ поділяє на такі, що мають чіткі межі, і такі, для яких встановити межі дуже важко [Будагов 1963, с. 23].

Зауважимо, що деякі дослідники користуються ще терміном лексико-семантичний розряд, який у свою чергу об'єднує ряд предметно-тематичних груп [Булыка 1980, с. 19].

У принципах класифікації лексики на тематичні групи, у способах встановлення взаємозв'язків між ними відбивається певне уявлення про зовнішній світ, створюється своєрідна мовна картина світу. Ф. Дорнзайф наголошував, що при класифікації лексичного матеріалу "… необхідно виходити не з окремих слів, щоб визначити їх значення, а з речей, з понять; цей шлях саме й означає вивчення словесної оболонки для думки" [Dornseiff 1976, с. 242].

Існує багато класифікацій лексики, які по-різному репрезентують мовну картину світу. Найбільш всеохоплюючими, на нашу думку, є ідеографічні класифікації лексики, кожна з яких (крім схеми Маєра) була взята за основу структури відповідних словників Касареса, Молінер, Маєра, Дорнзайфа і Халліга-Вартбурга [Casares 1966; Dornseiff 1933–1934; Meir 1964; Hallig 1963]. Найбільш універсальною є класифікація Халліга-Вартбурга, в основі якої лежить "Таблиця ідентифікуючих слів" Баллі [Bally 1951]. Автори чітко розмежовували поняття і значення; класифікували саме логічні поняття, які є інваріантним ядром в усіх випадках вживання слова [Wartburg 1963, с. 81–86]. Тому, взявши за основу працю Халліга-Вартбурга, пропонуємо класифікацію латинізмів, які фіксуються українськими писемними пам'ятками кінця XVI – XVII ст. Ця класифікація охоплює три яруси: перший – універсум – засвідчує недиференційованість усього понятійного поля; другий – макродиференціація на три основні комплекси: всесвіт (поза людиною), людина (поза всесвітом),

людина і всесвіт (як певна єдність); третій – диференціація на відповідні ідеографічні сфери (див. схему).

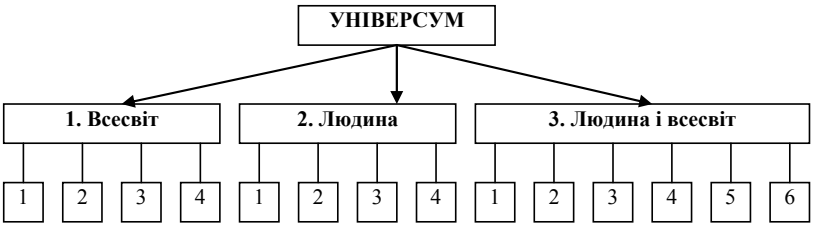

1. **Всесвіт**.

1.1. Небесні тіла. 1.1.1. Небо і небесні тіла. 1.1.2. Погода і вітри.

1.2. Земля. 1.2.1. Рельєф. 1.2.2. Корисні копалини.

1.3. Рослинний світ. 1.3.1. Дерева, їх плоди. 1.3.2. Трави і квіти.

1.4. Тваринний світ.

2. **Людина**.

2.1. Людина як істота. 2.1.1. Загальні назви на позначення людини. 2.1.2. Людське життя у загальних рисах. 2.1.3. Комплекція і частини тіла людини; рух і положення тіла. 2.1.4. Здоров'я, хвороби і лікування. 2.1.5. Реалії, що забезпечують потреби людського існування.

2.2. Душа і розум. 2.2.1. Назви на позначення понять *розум, здібності, мудрість, спілкування*. 2.2.2. Сприйняття. Пізнання. Відображення. Мислення. 2.2.3. Емоції, почуття. 2.2.4. Воля. 2.2.5. Мораль.

2.3. Людина як член суспільства. 2.3.1. Людина у праці: загальні положення. 2.3.2. Ремесла і професії. 2.3.3. Торгівля і фінанси. 2.3.4. Власність і житло. 2.3.5. Транспорт.

2.4. Організація суспільства і соціальні інститути. 2.4.1. Назви державно-адміністративних організацій. 2.4.2. Назви подій державної ваги. 2.4.3. Назви державно-адміністративних документів. 2.4.4. Назви урядових осіб. 2.4.5. Назви, пов'язані із соціально-політичним утиском. 2.4.6. Право. 2.4.7. Військова справа. 2.4.8. Релігія. 2.4.9. Освіта. Наука. Мистецтво. Архітектура.

3. **Людина і всесвіт**.

3.1. Буття. 3.2. Якість і стан. 3.3. Число і кількість. Міра. Час. 3.4. Простір. 3.5. Причина. 3.6. Рух. Зміна.

Усвідомлюючи, що кожна класифікація є певною мірою умовною, спробуємо проаналізувати латинські запозичення, зафіксовані українськими пам'ятками кінця XVI – XVII ст., за їх ідеографічною віднесеністю. Зауважимо, що насичення різних ідеографічних груп лексикою далеко не рівномірне; окремі групи є досить розгалуженими, чисельними, інші – представлені поодинокими лексемами.

Малочисельними є групи запозиченої лексики, які характеризують природу. Проникнення цих запозичень у словник української мови кінця XVI – XVII ст. було зумовлено практичною необхідністю розвитку лексичної системи для номінації метереологічних і космічних явищ, для позначення понять, які характеризують рельєф і корисні копалини, для називання представників (особливо екзотичних) тваринного і рослинного світів, які на той час не мали українських відповідників, або ж наявна питома лексика не задовольняла вимог певного функціонального стилю пам'ятки.

1.1. **НЕБЕСНІ ТІЛА**:

1.1.1. **Небо і небесні тіла**: *аспектъ*[210] "положення планет чи зірок відносно Сонця у час народження кого-небудь" (aspectus), *венусъ* "(планета сонячної системи) Венера" (Venus), *комета* "комета" (cometa < гр. κομήτης), *планета* "планета" (planeta), Луна "луна, місяць; особова назва" (luna);

1.1.2. **Погода, вітри**: *аквѣліон* "північний вітер, аквіліон" (aquilo), *градь* "град" (grando), *зефиръ* "(теплий легкий вітерець) зефір" (zephyrus).

1.2. **ЗЕМЛЯ**:

1.2.1. **Рельєф**: *инсула* "острів" (insula), *територія* "область, територія" (territorium), *Олимп* "гірський хребет на кордоні Македонії і Фесалії, місцеперебування богів" (Olympus), *горизонтъ* "горизонт, обрій, небокрай" (horizon, -ontis < ὁρίζων), *еврѣпина* "прірва, вир, чорторий" (euripus < гр. εὔριπος);

1.2.2. **Корисні копалини**: *адамантинный* "сталевий, залізний" (adamantinus), *магнесь* "магніт" (magnes), *магнитовий* "магніт-

[210] У прикладах збережено особливості написання цитованих пам'яток, а лексичне значення запозичених лексем подано за ІСУМ.

ний" (magniticus), *мармур* "тверда гірська порода, мармур" (marmor < гр. μάρμαρος), *марьмоурковый* "мармуровий" (marmoreus), *гагатъ* "гагат" (gagates), *гранатъ* "(напівдорогоцінний камінь, самоцвіт) гранат" (granatum), *карбункулюсъ* "(назва коштовного каменя) карбункул, рубін" (carbunculus).

1.3. **РОСЛИННИЙ СВІТ**:

1.3.1. **Дерева і їх плоди**: *виридарь* "гай, сад" (viridarium), *гебанъ* "гебанове дерево, гебан" (ebenus), *алятернъ* "жостір, крушина" (alaternus), *анакардъ* "субтропічне дерево; плід цього дерева" (anacardium), *дактилусъ* "фініковий плід; дактил" (dactylus < гр. δάκτυλος), *галбанъ* "галван-дерево; деревний клей" (galbanum), *инбиръ* "імбир" (zingiber), *лявр* "південне вічнозелене дерево або кущ; лавровий вінок або листки, як символ перемоги, нагороди" (laurus);

1.3.2. **Трави і квіти**: *лилія* "лілія" (lilium, мн. lilia), *рожа* "троянда, рожа, роза" (rosa), *агрость* "метлюг" (agrostis), *аминєкъ* "кмин" (ammium), *камфора* "баранець звичайний, камфора трава; (смола) камфора)" (camphora), *амомъ* "ароматична рослина, з якої виготовляють бальзам" (amomum), *артемисъ* "чорнобиль, полин" (artemisia vulgaris), *кондрилъ* "трава кондрил" (condryllon), *кардамонъ* "(східна рослина з родини імбирних) кардамон" (cardamonum).

1.4. **ТВАРИННИЙ СВІТ**: *баленя (балѣна)* "кит" (balaena), *буцефалъ* "буцефал (сильний кінь, якого приборкав Олександр Македонський)" (bucephalus), *делфинъ* "дельфін" (гр. δελφίς < delphinus), *гнафалъ* "назва птаха" (gnaphalus), *касторъ* "бобер" (castor).

2.1. **ЛЮДИНА ЯК ІСТОТА**. Окрему групу лексики утворюють латинізми на позначення людини як живої істоти: це загальні назви на позначення людини, назви її родичів, членів сім'ї, лексеми, які характеризують людське життя у загальних рисах; більшість цих слів – дієслова та іменники. Чисельною є група лексики, яка репрезентує побутові реалії, поняття на позначення потреб людини. Малочисельними є групи лексем на позначення понять здоров'я, хвороби, комплекції і частин людського тіла.

2.1.1. **Загальні назви на позначення людини (або групи людей)**: *матрона* "особа жіночої статі" (matrona), *персона* "особа, людина" (persona), *акторъка* "дідичка" (actor), *антецессоръ* "предок"

(anteccessor), *фамилѣя* "сім'я" (> *фамилиантъ* "родич по крові") (familia), *публѣка* "нагромадження людей в одному місці" (publica), *патрон* "опікун" (patronus), *протектор* "особа, яка надає будь-яку підтримку" (protector), *професор* "наставник" (professor), *инфантъ* "молодий, молодший, дитина" (infans > infantis);

2.1.2. **Людське життя у загальних рисах**: *кондоновати* "давати, передавати" (condonare), *конъсєрвовати* "зберігати" (conservare), *компаренсъ* "присутній, виконуючий" (comparens < comparere), *интерцессїѧ* "посередництво" (intercessio), *инцитовати* "стимулювати, спонукати, заохочувати" (incito), *цертовати* "змагатися" (certare);

2.1.3. **Комплекція і частини тіла людини, рух і положення тіла**: *ляти* "бік, груди, тіло" (latus), *комплексия* "(особливості складу організму), комплекція, статура, будова тіла" (complexio), *конспектъ* "погляд, зір, очі" (conspectus), *кадаверъ* "труп, тіло" (cadaver);

2.1.4. **Здоров'я, хвороби і лікування**: *медикаментъ* "ліки" (medicamentum), *апертура* "розтин нариву" (apertura), *дисєнтєрія* "дизентерія, бігунка" (dyssenteria), *инсултъ* "напад, інсульт" (insultura < insultare), *гуморы* "виділення, мокрота, вогкість" (humor), *кадукъ* "епілепсія, діал. кадук" (caducus), *епилипсия* "епілепсія" (epilepsia < гр. ἐπιληψία), *канцеръ* "(назва хвороби) рак" (cancer), *ґастрартїа* "обжерливість, ненажерливість, черевоугодництво" (гр. γαστήρ+ ἀργία < gatritis);

2.1.5. **Реалії, що забезпечують потреби людського існування**. Серед запозичень цієї ТГЛ можна виділити три предметно-тематичні групи, зокрема:

1) лексеми, які номінують процес харчування та продукти харчування: *калацыя* "вечеря" (collatio), *аппетитъ* "апетит" (appetitus), *лекгуминъ* "городина, продукти харчування, їстівні припаси" (legumen), *аквавита* "оковита, горілка тільки один раз дистильована" (aqua vitae), *каппаръ* "(приправа) каперси" (capparis), *конфекты* "солодощі" (confectio);

2) назви на позначення побутових реалій: *карта* "щітка для сукна" (charta), *алавастръ* "глечик, виготовлений з алебастру" (alabastrum), *алмарїа* "шафа, скриня" (armarium), *ампулка* "дзбан, пляшечка" (ampulla), *арка* "скриня, у якій зберігалися скрижалі, ковчег" (arca);

3) лексеми на позначення елементів одягу та прикрас: *кошуля* "сорочка; плащ з капюшоном" (casula), *бруки* "штани, холоші" (bracae), *епендить* "верхній одяг" (ependytes < гр. ἐπενδύτης), *карацена* "панцир" (с.-лат. corasina), *каптур* "одяг з каптуром" (captus), *капелюшъ* "капелюх" (с.-лат. cappellus).

2.2. **ДУША І РОЗУМ**. Ця група лексики є одна із найчисельніших, серед якої виділяється ряд підгруп:

1) загальні назви для номінації понять *розум, здібності, мудрість*, а також слова на позначення різних форм *спілкування*;

2) слова, які пов'язані із процесом пізнання; лексика на позначення понять, пов'язаних із процесом мислення, сприйняття та відображення навколишнього світу;

3) лексика, яка характеризує емоційний і душевний стан;

4) лексика на позначення різних форм людського волевиявлення;

5) слова на позначення понять етики, моралі.

2.2.1. **Назви на позначення понять *розум, здібність, мудрість, спілкування***: *вота* "думка, міркування, голос" (votum), *дефиниция* "визначення" (definitio), *диспутацыя* "диспут" (disputatio), *дишкурсъ* "бесіда" (discursus), *дикьт* "вираз, слово, обіцянка" (dictum), *дисцепьтацыя* "роздуми, обмін думками" (disceptatio), *илляція* "звертання" (illatio), *конверсовати* "говорити" (conversari), *инвенция* "винахідливість, кмітливість" (inventio), *експликаціа* "тлумачення" (explicatio), *диспутовати* "відстоювати свою думку, бути учасником співбесіди" (disputare), *консилїумъ* "рада, обговорення" (consilium), *консултовати* "обговорювати, приймати рішення" (consultare);

2.2.2. **Сприйняття, пізнання, відображення, мислення**: *дистинкция* "розрізнення, виділення" (distinctio), *дедуковати* "розмірковувати, підтверджувати" (deducere), *аспектъ* "погляд, певне розуміння чого-небудь" (aspectus), *валоръ* "значення" (valor), *интєрєсс* "інтерес" (с-лат. interesse), *инновація* "новаторство, новація, нововведення" (innovatio), *интенція* "(намір, замір) інтенція; увага, свідомість" (intentio), *ерроръ* "помилка, неправильність" (error), *контерфетъ* "картина, образ; приклад" (contrafactus), *ефектъ* "результат, наслідок, ефект; (сильне враження) ефект" (effectio), *конспект* "огляд, увага" (conspectus), *конфузія*

"збентеження" (confusio), *куріозъ* "річ, що викликає подив, цікавий" (curiosum), *фикгура* "символ, фігура" (figura);

2.2.3. **Емоції, почуття**: *веніалный* "який можна пробачити" (venia), *ветовати* "мстити, віддячувати, покутувати, каятися" (vetare), *конспектъ* "велич, маєстат" (conspectus), *аггравация* "кривда, утиск" (aggravatio), *дементація* "вигадка, безумство" (dementatio), *амбиція* "амбіція, гонор, честолюбство" (ambitio), *аппрегенція* "смуток, розпач" (apprehensio), *афектъ* "афект, почуття, бажання" (affectio), *гоноръ, гонеръ* "гонор" (honor);

2.2.4. **Воля**: *прецизе* "рішуче, прямо" (praecise), *дисциплина* "дисципліна" (disciplina), *респонсь* "відмова" (responsum), *контравенцыя* "заперечення, протидія" (contravenire), *адамантовый* "незламний, непохитний" (adamantinus), *афекътовати* "вимагати, домагатися" (> *афектация* "вимоги, бажання, прохання") (affectare), *бенедикция* "дозвіл, згода" (benedictio), *вокація* "покликання, нахил" (vocatio), *децизия* "рішення, наслідок, результат" (decisio), *инстанция* "вимога, виклик" (instantia), *ексъторминация* "вигнання" (exterminatio), *консенсъ* "дозвіл, згода" (consensus), *потенція* "сила, потуга" (potentia), *потент* "дозвіл" (potentis);

2.2.5. **Мораль**: *инфамия* "безчестя, знеславлення" (> *инфамиовати* "збезчестити, знеславити") (infamia), *дифамованє* "обезчещення" (< diffamare), *екскузоватися* "вибачатися, оправдовуватися" (excusare), *дисциплина* "дотримання певних правил поведінки" (disciplina).

2.3. **ЛЮДИНА ЯК ЧЛЕН СУСПІЛЬСТВА**. Окрему групу утворюють латинізми, які в загальних рисах характеризують взаємозв'язки людини і суспільства, власне людини – як члена суспільства.

2.3.1. **Людина у праці:** ***загальні назви***: *администровати* "виконувати" (administrare), *аккомодовати* "(зробити придатним для використання в певних умовах, з певною метою) пристосувати" (accomodare)*, делекговати (> делекгованый)* "направляти, доручати, відсилати" (delegare), *дерекговать* "керувати, скеровувати, направляти, спрямовувати, відміняти, змінювати" (derogare), *диспоновати* "розпоряджатися, користуватися, використовувати, уживати" (disponere), *диспутовати* "диспутувати, сперечатися" (disputare).

2.3.2. Окрему групу запозичень становить лексика на позначення понять виробничо-професійної сфери, зокрема ***назви ремесел і професій***: *фактор* "наглядач на сплавному судні, посередник у торгових операціях" (factor), *професор* "наставник" (professor), *ассистентъ* "помічник, асистент" (assistens, -entis), *интрелѣгаторъ* "палітурник" (с-лат. introligator), *акьтор* "особа, яка позиває до суду" (auctor), *автор* "автор" (auctor), *ректор* "керівник" (rector).

2.3.3. ***Торгівля і фінанси***. Значну за складом групу назв складають латинізми, які засвідчили зміцнення економічних зв'язків України із західноєвропейським світом. Тісні економічно-політичні зв'язки України з Польщею у цей період зумовили ситуацію, коли більшість латинізмів потрапляла в українську мову саме через польське посередництво. Серед запозичень цієї ТГЛ можна виділити три предметно-тематичні групи, зокрема:

1) назви фінансових документів: *контрактъ (> контрактовий)* "домовленість, договір" (contractus), *ассигнация* "письмове доручення про виплату пред'явникові певної суми грошей з каси розпорядника або видачі відповідної кількості певних предметів" (assignatio), *квитація (> квитациинный)* "боргова розписка" (с-лат. quitatio), *квит (> квитовати*, *квитовный, квитовавши)* "боргова розписка" (с-лат. quitus);

2) слова на позначення комерційних процесів та адміністративних процесів, пов'язаних із фінансами: *дефалковати* "відрахувати, вирахувати, вилічити" (defalcare), *єксъпєнсъ* "видати" (expensa), *дефискация* "переоцінка вартості" (с.-лат. defiscatio), *депозит, депозить* "збереження" (depositus), *кассація* "перевірка (фінансова)" (с-лат. cassatio), *комъпутовати* "рахувати, діяти за розрахунком" (computare), *квота* "лічба" (с-лат. quota), *квестъ* "дохід" (quaestura), *интерресъ* "прибуток, процентні гроші" (interesse);

3) слова для номінування грошових одиниць (певних грошових сум) та побутових речей для їх зберігання: *кауция* "певна грошова сума для дотримання якоїсь вимоги чи зобов'язання" (cautio), *конътрибуцыя* "грошовий податок на користь держави, контрибуція" (contributio < contribuere), *монета* "металеві гроші" (moneta), *динаръ* "динар (давня срібна або золота монета)" (denarius), *такса* "грошова сума, яку сторона зобов'язувалася

сплатити у випадку порушення нею судового рішення" (с-лат. taxa), *аспра* "дрібна срібна монета" (asper), *рата* "частина суми, що сплачується в різні строки; строк сплати суми частинами" (rata), *сума* "сума" (summus), *квадрансъ* "дрібна монета" (quadrans, -ntis), *оранда* "оренда, орендна плата" (с-лат. arrenda).

2.3.4. **Власність, житло**. Окрему групу утворюють назви, що передають поняття *власність, житло* та на позначення осіб-власників, різних форм власності, процесів передавання, конфіскації, набуття власності: *диспозиция* "володіння, власність" (dispositio), *когерес* "спадкоємець" (coheres), *конкуренция* "місце, де сходяться межі трьох і більше маєтків, стик" (с.-лат. concurrentia < concurrere), *конькуреньти (> конъкуровати)* "сусіди-суміжники, маєтки яких сходяться на спільному пункті" (concurrere).

2.3.5. **Транспорт**. Нами виявлено в пам'ятках лише дві на позначення понять, пов'язаних із перевезеннями: *транспортування (транспортованих)* "перевезення" (trans-portare), *тракть "*шлях" (tractus).

2.4. **ОРГАНІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА І СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ**. Ця група запозичень є однією з найчисельніших; її складають лексеми, що характеризують державну владу, адміністративний апарат, зовнішньо- і внутрішньополітичні відносини України кінця XVI – XVII ст. з іншими державами. Значна частина цієї лексики була запозичена з латинської мови безпосередньо, частина – через посередництво інших мов, зокрема польської. Окреслюються такі підгрупи латинських запозичень: назви державно-адміністративних організацій; назви подій загальнодержавного значення; назви державно-адміністративних документів (зауважимо, що цю групу запозиченої лексики за білоруськими пам'ятками А. Булика класифікує як канцелярську [Булыка 1980]); назви урядовців; назви, пов'язані із соціально-політичним утиском.

2.4.1. **Назви державно-адміністративних організацій**: *канцелярия* "канцелярія" (cancellaria), *конвокацыя* "сейм для обирання кандидата на трон, що скликався після смерті короля" (convocatio), *консерваты* "судові сесії Люблінського трибуналу – найвищої апеляційної інстанції для Малопольщі та українських

земель у складі Речі Посполитої" (с-лат. conservata), *сенатъ* "найвища судова влада" (senatus), *маестатъ* "трон, влада" (majestas, -tatis), *коммісія* "урядова комісія" (commissio), *маистратъ* "державна організація, що керує містом, міська управа" (magistratus), *дирекція* "керівництво" (directio), *инстанция* "(ланка в системі підпорядкованих один одному судових органів) інстанція" (instantia), *каптуръ* "союз, створений після смерті короля під час інтеррегнуму" (с-лат. captura), *манудукція* "керівництво" (с-лат. manuductio), *трибуналъ* "військовий суд, вища апеляційна судова інстанція у Речі Посполитій" (tribunal), *инквьзиція, инквизиція* "інквізиція";

2.4.2. **Назви подій державної ваги**: *визитация, визитованіє* "інспектування, здійснення урядових відвідин, переважно церков і монастирів із метою перевірки стану справ" (visitatio), *елекъция* "обрання на яку-небудь посаду" (electio), *революція* "рух, переворот" (revolutio), *нобьльтовати* "підносити до шляхетського стану" (nobilitare), *декларовати* "декларувати, заявляти" (declarare), *трактать (> трактовати)* "переговори" (tractatus);

2.4.3. **Назви державно-адміністративних документів**: *администрация* "розпорядження" (administratio), *актъ* "правовий урядовий документ" (actus), *диспозиция* "розпорядження, план, документ" (dispositio), *документьт* "загальна назва на позначення будь-якого документа" (documentum), *карта* "лист (офіційний документ)" (carta < charta), *децизия* "рішення, ухвала" (decisio), *ерекция* "документ про заснування, закладення, фундацію, побудову" (erectio), *екземптъ* "документ про звільнення від певних обов'язків" (exemptio), *екстрактъ* "витяг, випис із книг або актів, копія" (extractum), *конвенция* "договір, зближення, угода" (conventio), *квитъ* "письмове зобов'язання, розписка, квітанція" (quies), *компромисъ* "(письмова угода) компроміс" (compromissum), *квересъ* "судова скарга" (querella), *констытуция* "(правовий акт, який регулює право на певній території) закон, декрет; звід законів; постанова уряду, ухвала, рішення" (constitutio);

2.4.4. **Назви урядових осіб**: *администраторъ* "правитель, намісник, заступник" (administrator), *антецесор* "посередник" (antecessor), *дигнитаръ* "сановник, достойник, вельможа" (dignitas, -tatis), *инстыкгатор* "сановник чи урядова особа, в

обов'язки якої входило стежити за правосуддям, притягувати порушників до відповідальності, прокурор, обвинувач, оскаржувач" (instigator), *екзекутор* "виконавець судового рішення" (execucutor), *електъ* "особа, яку обрали на певну посаду" (electio), *кандидатъ* "претендент на певну посаду" (candidatus), *канцлеръ, канцелерий* "сановник, який очолював державну канцелярію і охороняв королівську печатку" (cancellarius);

2.4.5. **Назви, пов'язані із соціально-політичним утиском**: *ексклюдовати* "виганяти, утримувати" (excludere), *инклюдовати* "заключати, оточувати, обмежувати" (includere), *кондиктаминъ* "змова проти когось" (condictum < condicere), *аграваваті* "погіршувати, обтяжувати, утискувати, неволити" (aggravare), *аграваціа* "гніт, тиск" (< aggravare), *девастовати* "спустошувати, розорювати, знищувати" (devastare), *деспектовати* "ганьбити, безчестити, зневажати, кривдити, ображати" (despectare), *инъфестовати* "тривожити, мучити, переслідувати" (infestare), *инъфестація* "напад, набіг" (infestatio).

2.4.6. **Право**. Українські писемні пам'ятки XVI – XVII ст. відбивають значне переймання українською мовою юридично-правової термінології латинського походження. Серед цих запозичень як специфічні юридичні терміни, так і слова на позначення різних реалій і понять зі сфери слідчо-виконавчої діяльності. Зважаючи на те, що на більшій території України того часу юридична структура і судово-виконавча справа формувалася значною мірою за зразком польської юриспруденції, яка базувалася на римському праві, більшість латинізмів цієї ідеографічної сфери потрапляла в українську мову через посередництво польської мови і була спільною для української і польської мов.

Окреслюються дві предметно-тематичні групи:

1) назви осіб, пов'язаних із судочинством, представників слідчих органів, злочинців: *авдиторъ* "член суду" (auditor), *адьгерентъ* "прибічник, прихильник; прислужник, співучасник" (adhaereo), *акторъ* "позивач, поводова, оскаржена або потерпіла сторона" (actor), *арбитеръ* "арбітр, посередник, полюбовний суддя" (arbiter), *асесоръ* "судова особа, судовий засідатель" (assessor), *виоляторъ* "порушник" (violator), *делятор* "позивач" (delator), *инквизитаторъ* "слідчий" (inquisitor), *комьпромисаръ* "третейський суддя" (compromissarius);

2) назви на позначення загальних і часткових понять судоведення, мір і способів покарання, назви зі сфери виконавчої і слідчої діяльності судових органів, назви юридичних документів, назви судових інстанцій: *акт (> актовати)* "документ, внесений до книги для запису судових справ, що набув після цього чинності" (actus), *акцессорыя* "вирок" (accessorium), *акція* "справа, судовий процес, позов" (actio), *баниция* "позбавлення людини громадянських прав і вигнання її з країни; баніція" (bannitio), *вариация* "зміна у судових свідченнях" (variatio), *виндикованє* "домагання вирішити якусь справу" (vindiciae), *гвардианъ* "порушення загальноприйнятого порядку" (guardianus), *деклярация* "показання, свідчення, оголошення, заява" (declaratio), *декрет* "(постанова верховної влади, що має силу закону) декрет; указ; (ухвала гродського, земського, підкоморського, трибунальського та ін. судів) вирок; (висновок, думка) розум; заповіт" (decretum), *делиберация* "звільнення, розв'язання" (deliberatio), *инвентаръ* "(реєстр рухомого і нерухомого майна чи прибутків, видатків, повинностей) інвентар" (inventarium), *ингросовати* "внести певний запис в актові книги" (ingredior, ingressore), *инквировати (> инквировано, инквированья, инквированый)* "вести слідство, розслідувати; (робити допит) допитувати" (inquirere), *ексьтракт* "витяг із записів судово-адміністративних книг" (extractum), *екзеквовати* "виконувати судове рішення" (exequor), *екзеквуция* "виконання судового рішення, заповіту, ухвали" (executio), *екземпть* "документ, який звільняє від обов'язків" (exemptus), *екъземпцыя* "конфіскація" (exemptio), *ексъперимент*ъ "доказ, огляд доказів" (experimentum), *експировати (> ексъпираванъє)* "втрачати правову силу, закінчення терміну" (expirare), *каденция* "термін засідання вищих судових інстанцій" (с-лат. cadentia), *кауза* "судова справа, причина" (causa), *калумниа* "наклеп, неправдиве обвинувачення" (calumnia), *кауция* "запорука" (cautio), *квєстия, квєстъ* "проблема, питання, судова скарга, розгляд судової справи" (quaestio), *кокгниция* "сдідство, допит, розслідування, визнання" (cognitio), *комисия (> комисийный, комисейный)* "судова колегія разового призначення з уповноважених королем осіб; судовий декрет" (commissio), *претендовати* "заявляти право на щось" (praetendare), *регула* "правило,

закон" (regula), *респонсъ* "відповідь" (respondere > responsum), *контрадикция* "суперечка в суді, наведення альтернативних доказів; протокол суперечки, поданий для запису до судово-адміністративних книг" (contradictio; controversari), *лекговати* "записувати свій спадок у духовному заповіті" (legare), *лекгация (> лекгованный)* "заповіт" (legatio), *лимитацыя* "перенесення судового засідання" (limitatio), *мандать* "позов до сеймового суду" (mandatum), *мунимент* "юридичний доказ для підтвердження справи у суді" (monumentum, monimentum), *тестимония* "свідчення, докази" (testimonium), *триб* "порядок, встановлений початок" (tribus), *юстификацыя* "виправдання" (iustificus), *петиция* "вимога, громадянський позов" (petitio), *прозекквовати* "продовжувати судову справу" (prosequor), *пронунцыовати* "офіційно сповіщати" (pronuntiare), *претендувати (> претендуючий)* "виправдовуватися, вибачатися" (praetendere), *нецесьситованый* "зобов'язаний, уповноважений" (necessitas), *обдукцыя* "заява возного про огляд місця злочину, ран потерпілого" (obductio), *ординация (ординувати)* "припис, положення, закон" (ordinatio, ordinare), *рацiя* "юридичний доказ" (ratio).

2.4.7. **Військова справа**. Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. відбивають латинські запозичення на позначення військових понять. Проникнення цієї лексики було зумовлене необхідністю номінації реалій і понять, які постали з удосконаленням військової справи в Україні. Серед цієї лексики можна виділити назви військовослужбовців, озброєних осіб, які причетні до військової справи, назви організації військової справи, військової тактики і стратегії; назви вогнепальної і холодної зброї, зокрема: *апараменътъ* "кулі, порох та інші речі, потрібні для гармати" (apparamentus), *апаратъ* "сукупність речей, призначених для стрільби" (apparatus), *антесигнанъ* "керівник, провідник; солдати перших шеренг, які боролися попереду прапора і захищали його; відбірна частина легіону, яка підтримувала в бою кінноту" (antesignanus), *адверсаръ* "ворог, противник" (adversarius), *армата (> арматний, арматъне)* "гармата, зброя, флот, армада, військо" (с-лат. armata), *бардышъ* "бердиш (різновид холодної зброї)" (barducium), *башта* "оборонне укріплення, вежа" (с-лат. bastia), *инкурса* "напад" (incursus,

incursio), *екьспедиція* "приведення в порядок, відправка війська на здійснення операції у віддаленій місцевості, воєнний похід" (expeditio), *капитанъ* "(військове звання) капітан" (capitaneus), *компания* "військовий загін" (с-лат. compania), *єлиберовати* "визволяти" (liberare).

2.4.8. **Релігія**. На думку Л. Гумецької, "… майже вся лексика, що стосується католицького релігійного культу, – це латинізми, що ввійшли в староукраїнську мову через чесько-польське мовне посередництво" [Гумецька 1981, с. 41]. Лексичні запозичення на позначення різних понять і реалій зі сфери релігійного життя, які відбиті українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., є неоднорідними. Чітко окреслюються такі тематичні підгрупи:

1) назви представників церковного керівництва, церковних прислужників і монахів;

2) назви релігійних понять, церковних посад, будинків, атрибутів служби, релігійних об'єднань, напрямків, церковних книг, приладів, одягу, терміни чародійства і ворожби.

До першої підгрупи належать латинізми (деякі з них сягають грецького коріння): *инфулать* "священник, який має право використовувати митру" (infulatus), *архикапланъ* "первосвященник; старший над католицькими священниками" (archicapellanus), *арцибискупъ, арцибискупь* "католицький архієпископ" (archiepiscopus), *бонифратръ* "монах, чернець ордену св. Яна Божого" (boni fratres), *викарий* "вікарій (помічник або заступник архієрея, єпископа чи парафіяльного священника)" (vicarius), *деканъ* "старший священник, декан" (decanus), *докторъ* "наставник богословія" (doctor), *каноникъ* "каноник, теоретик" (canonicus), *капитула (> капитулний)* "колегія вищих церковнослужителів при єпископі" (capitulum), *клирикъ* "(духовна особа нижчого чину) клірик, причетник" (clericus), *префектъ* "священник" (praefectus), *офиціаль* "заступник єпископа у духовному суді" (officialis), *ректоръ* "священник, що завідує філіальною церквою" (rector), *препозитъ* "приходський ксьондз" (praepositus), *капланъ* "священник католицького обряду, капелан" (capellanus), *геретикъ* "(відступник від догм панівної релігії), єретик" (haereticus < гр. αἱρετικός).

Другу тематичну підгрупу складають лексеми: *декретъ* "анафема, (вирок Божого суду; передрішення Божої волі) декрет" (decretum), *абсолюція* "відпущення гріхів, абсолюція" (absolutio), *аннаты* "річний дохід з церковних маєтків, віддаваний у скарб Ватикану, а пізніше на оборону Речі Посполитої" (с-лат. annata), *арматура* "духовна зброя" (armatura), *бенефиция* "церковний маєток, прибутки від нього; духовна посада з визначеними прибутками" (benefitio), *алба* "білий духовний одяг, який католицькі священники одягають під ризу" (alba), *капа* "верхній літургійний одяг католицьких священників" (с-лат. capra), *комежка* "(різновид священної одежі) стихар" (camisia), *комжа* "(різновид священної одежі) комжа" (camisia), *апараменътъ* "костьольний одяг" (apparamentus), *апаратъ* "церковний або костьольний реквізит, речі" (apparatus), *инфула* "митра єпископа" (infula), *діспенсація* "звільнення від певного церковного правила" (dispensatio), *атеиста* "безбожник, безвірник, атеїст" (atheista), *бестія* "противний богові, диявол" (bestia).

2.4.9. **Освіта. Наука. Мистецтво. Архітектура**. Серед лексем зазначених тематичних груп є чимало запозичень з латинської мови, частина з яких сягає грецького джерела: *студент* "студент" (studens, -entis), *конспектъ* "конспект" (conspectus), *квадратъ (> квадратовый)* "квадрат" (quadratum), *квадра* "чотирикутник" (quadra), *дефиницыя* "дефініція, визначення" (definitio), *диспозиция* "план, структура, композиція" (dispositio), *история* "історія" (historia < гр. ἱστορία), *компасъ* "компас" (с-лат. compassus), *геометрїа* "геометрія" (geometria < гр. γεωμετρία), *граматика* "(наука про будову мови) граматика, (посібник з граматики) граматика" (grammatica < гр. γραμματική), *екзаменовати* "питати, опитувати; переглядати, перевіряти" (examinare), *екзаменъ* "опитування, перевірка, екзамен, іспит" (examen), *етимологїа* "етимологія" (etymologia < гр. ἐτυμολογία), *етіка* "етика" (ethica < гр. ἠθικόν < гр. ἦθος) [Словник 1974, с. 260], *експериментъ* "перевірка" (experimentum), *колегиумъ* "(закритий середній або вищий навчальний заклад; єзуїтська школа) колегіум, колегія" (collegium), *гимназїумъ* "гімназія" (gymnasium < гр. γυμνάσιον), *карта* "аркуш, сторінка книжки" (carta < charta < гр. χάρτης) [Словник 1974, с. 315].

3. **ЛЮДИНА І ВСЕСВІТ**.

3.1. **Буття**: *преюдикатъ* "шкідливий наслідок" (praeiudicatum), *ассистенция* "присутність, ескорт, супровід" (assistentio), *кгравaменъ* "тягар" (gravamen), *аккомодація* "пристосування" (accomodatio), *ефьфект* "результат, наслідок" (effectum), *елємєнтъ* "першоелемент, першопочаток, першооснова; елемент (складова частина чогось)" (elementum), *екъземпляръ* "оригінал, примірник, взірець" (exemplar), *ексъпедиованъє* "виконання, здійснення" (expeditio), *ексъпедиовати* "виконувати, здійснювати" (expedire), *ексъпирация* "закінчення терміну" (exspiratio < exspiro), *коньклюзыя* "заключення, рішення, ухвала" (conclusio), *турбація* "турботи, клопіт" (turbare), *процес* "процес, вчинок" (processus), *процессія* "процес, процесія" (processio), *презетация* "представлення, вручення" (< praesentare), *привація* "визволення, позбавлення" (privatio), *рекреація* "перерва, відпочинок, розвага" (recreatio).

3.2. **Якість і стан**: *енералитеръ* "загалом, в цілому" (generaliter), *фундитусь* "цілком, повністю" (funditus), *персоналѣтер* "особисто" (personaliter), *публице* "відкрито, офіційно" (publice), *орыналы* "оригінальний" (originalis), *фриволе* "незначний" (frivolus), *объсервованыи* "позначений" (observare), *реальний* "реальний" (с-лат. realis), *кливъ* "досконаліть, вивершеність" (clivus), *автентыце* "достовірно" (autentica), *дефектъ* "вада, недолік, дефект" (defectus), *квалѣтатєсъ* "якість, характер" (qualitatis).

3.3. **Число і кількість. Міра. Час**. Невелику групу складають слова, пов'язані з рахуванням, побудовою і вимірюванням просторових і об'ємних фігур, а також загальні назви числа, міри, часу, кількості: *рата* "домовлена частина" (rata), *кварта* "міра рідких чи сипучих речовин" (quarta), *квинта* "(міра ваги, яка дорівнювала одній п'ятій лота) квінта" (quinta), *индиктъ* "одиниця обчислення часу за п'ятнадцятилітнім циклом; літочислення за 15-літтям, заведене в 313 р. за візантійського імператора Костянтина Великого" (indictio), *калєндар* "календар" (calendarium), *децемъбръ* "грудень" (december), *квадрансы* "поділ години на чотири частини; 15 хвилин" (quadrans, -antis), *квадрантъ* "(чверть аса) квадрант" (quadrans), *вилия* "переддень; день перед якимнебудь святом" (vigilia), *кварталъ (> кварталный)* "четверта ча-

стина року" (с-лат. quartale), *терминъ* "термін, строк, певний час" (terminus), *пара* "пара, двоє" (par, paris), *партія* "частина" (pars, partis), *дата* "дата" (data).

3.4. **Простір**: *форма* "форма" (forma), *каналъ* "канал" (canalis), *протенсия* "протяжність" (protensio).

3.5. **Причина**: *оринальний* "первинний" (originalis), *антецеденсъ* "причина, підстава" (antecedens), *интермисия (> интермиттованый)* "перешкода" (intermissio), *имьпедимент* "перешкода" (impedimentum), *циркумстанція* "обставини, подробиці" (circumstantio), *претекъсът* "підстава, привід, причина" (praetextum), *ремора* "затримка, зволікання" (remora), *препедиция* "перешкода" (< praepedire).

3.6. **Рух. Зміна**: *коррєктура (> коррєкторство)* "виправлення, покращення" (correctio), *курс* "курс" (cursus), *корыкгованые* "виправлені" (< corrigere), *декградация* "зниження, деградація" (degradatio), *дезоляция* "спустошення" (desolatio), *девастация* "спустошення, знищення" (devastatio), *конъєктура* "допущення" (coniectura), *консервация* "збереження" (conservatio), *реставрація* "оновлення" (restauratio), *конфузія* "злиття, змішування" (confusio), *конфлікт* "зіткнення" (conflictus).

Таким чином, українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. презентують запозичення з латинської мови, які стосуються різних ідеографічних сфер. Кожна з них по-різному представлена латинізмами: окремі ТГЛ є досить розгалуженими (людина як істота; душа і розум; людина як член суспільства; організація суспільства і соціальні інститути; буття), інші – малочисельними (небесні тіла; земля; простір; причина).

У деяких випадках важко встановити межі ТГЛ, тому іноді одне слово належить до різних груп, залежно від значення, яке воно набуває у контекстах різножанрових пам'яток. Зокрема, лексема *декретъ* відповідно до більшості зафіксованих значень в українськомовних пам'ятках належить до ТГЛ ***назви державно-адміністративних документів*** ("постанова верховної влади, що має силу закону, декрет; указ; ухвала гродського, земського, підкоморського, трибунальського та ін. судів, вирок; заповіт"). Однак у пам'ятці "Палинодія" Захарія Копистенського ("На которомъ соборѣ, по вымазаню зъ символу вѣры того придатку,

такій декретъ естъ оферованъ") ця лексема була зафіксована зі значенням "(рішення собору, патріарха, папи) канонічна ухвала, догмат" і в цій же пам'ятці фіксується зі значенням "анафема, прокляття" ("А еслибы ся хто отступникомъ сталъ, теды подъ декретъ страшный анаѳемы муситъ таковый подпадати"); у пам'ятці "Розмова папіста з православним" ("… то(т) жє ωгнъ котрій справє(д)ливїє пройдꙋтъ, грѣшны(х) // по дєкрєтѣ страшно(м)… загорнєтъ и на вѣки вѣчнїи моучити боудєтъ…") це запозичення зафіксоване зі значенням "вирок Божого суду; передрішення Божої волі; декрет"; в інших пам'ятках аналізована лексема вжита для номінації поняття "духовний декрет – духівниця, заповіт" ("… пан владыка Володимерский, будучи фаворъ кнежати Чорторыскому, декретъ свой духовный ку кривде цорки моее выдал"), а тому нами була віднесена до ТГЛ ***релігія***. У пам'ятці "Антиризис або апологія проти Христофора Філалета" ("Пытаю тебе, Ѳилялете: если, водлугъ розъсудку твоего паръшывого, митрополитъ … не могъ сыноду отправовати, и называешъ то ѳрашъкою,… – осудисежъ самъ своимъ декретомъ…") це запозичення вжите зі значенням "висновок, думка, розум" і зараховане до ТГЛ ***сприйняття, пізнання, відображення, мислення***.

Латинізм *диспозиция* у ККПС був вжитий зі значенням "документ" ("… сторона поводовая, пришє(д)ши дукъто(м) свои(м) старожи(т)нымъ вє(д)лугъ диспозиции пра(в) свои(х), …указала то, жє по право(и) сторонє Валувъки кгрунътъ єє вла(с)ны(и)") і віднесений нами до ТГЛ ***назви державно-адміністративних документів***, а в іншій пам'ятці, яка належить до "Архива Юго-Западной России…", він зафіксований із значенням "володіння, власність, розпорядження" ("… домы, будованье, пляцы, каменицу в ринъку, товары крамъные, сребро, … // … отписую и въ вечъныя шафунокъ и диспозыцыю помененому братству Луцкому подаю") і зарахований до ТГЛ ***власність і житло***; зі значенням "план, структура, композиція" ця лексема фіксується у пам'ятці Арсенія Желиборського "Ενѫологіонъ си єстъ молитословъ, или трєбникъ" ("… выдрꙋковати казалємъ… книгꙋ… названꙋю… Трєбникъ… Штосѧ тычє(т) рєчєнноѣ Книги Послѣдованій и Диспозицїѣ, тыи самы прє(з) сѧ каждомꙋ читаючомꙋ нижєи положєный …Рєєстръ, латвω бꙋдꙋт явны, ясны и

ωказалы") і відповідно класифікована як елемент ТГЛ ***освіта, наука, мистецтво, архітектура***.

Латинізм *инстанция* зафіксований українськими писемними пам'ятками, зокрема "Апокрисисом" зі значенням "прохання, заява, подання" ("… съ тымъ сѧ оповѣдаємо, же выдаваньѧ тыхъ оуниверсалωвъ, которые сѧ припомѧноутъ, виноу найдоуємо, частью при тыхъ которіє нєпєвными повѣстѧми и скроутными инстанціами своими оныє вымагаютъ"), що дає підстави твердити про його належність до ТГЛ ***назви державно-адміністративних документів***; фіксація цього запозичення зі значенням "судова сесія" в одній писемній пам'ятці з "Архива Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов…" ("… ку тому, таковые деляцыи только звыкли бывати на першихъ пунктехъ и инстанциях, за першими позвы, а не за такимъ декретомъ трибуналскимъ, а не за такими розеймами…") дозволяє зарахувати його і до ТГЛ ***право***; ця лексема зустрічається і в ККПС зі значенням "ланка в системі підпорядкованих один одному судових органів, інстанція" ("Я, по(д)комории,… прихиляючисє до дєкрєту трибуналъского,… которымъ судъ трибуналъски(х) по въси(х) и(н)станциа(х), наказалъ, абы(м) тыє граници конъчилъ"), а тому була потрактована нами як елемент ТГЛ ***назви державно-адміністративних організацій***; у "Матеріялах для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVII вв." проф. Хв. Тітова аналізована лексема фіксується зі значенням "рішення", що дає нам підстави віднести її і до ТГЛ ***сприйняття, пізнання, відображення, мислення*** ("По долго(м) розмыслѣ нашо(м), на инста(н)цію слушности и потрєбы, абысмω при снωвскопослүшной оупрєймости нашой, мимо инши(х) При(д): твоємү, покорнє ωфѣровали, постановилисмω, Жє слүшнє похвали(л) в ты(м) зданє ншє с(т): Ап(с)лъ Павєлъ совѣто(м) Дха с(т)").

Неможливо втіснити в рамки однієї ТГЛ і запозичення *кадукъ*, яке українськими писемними пам'ятками досліджуваного періоду фіксується з різним значенням, зокрема в "Острозькому літописі" – зі значенням ‘епілепсія, діал. кадук’ ("А ωнъ напєрєдъ всѣхъ пріѧлъ оунѣю, зараз кадүкъ єго напа(л)"), а в іншій пам'ятці, яка нині зберігається у рукописних фондах Центральної наукової бібліотеки АН України в м. Києві, цей латинізм вжито для номінації поняття ‘відчужений у васала маєток, ка-

дук’ ("Я… подалом… пляць… якима машє(н)ника нєприятєля коро(н)ного козака право(м) посполиты(м) ѡ(т)сужоного во(д)лугъ данины тому зємлянинови… воронє… которы(и) пля(ц) припа(л) кадꙋко(м) на єго королєвскꙋю мл(с)тъ"). Тому запозичення *кадукъ* ми зарахували до ТГЛ ***здоров'я, хвороби і лікування*** та до ТГЛ ***власність і житло***.

Латинізм *конспектъ*, зафіксований у "Єνфоніи вєсєлобрмѧчей" зі значенням "велич, маєстат" ("… мы тоє приноси(м) што маємъ, Тымъ подаркомъ малєнки(м) твой ко(н)спєкт витаєм") і віднесений до ТГЛ ***емоції, почуття***, а в іншій пам'ятці, яка увійшла до "Матеріялів для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVII вв." проф. Хв. Тітова, ця лексема фіксується зі значенням "погляд, зір, очі" ("Гды Шатꙋ власнꙋю коханого сына Конспектови Презацномꙋ Вашєи Кнѧжои мл(с)ти прєзєнтꙋю… тѧжкого болю сєрдєчного Вашєй Кнѧжои мл(с)ти намнѣй нєвонтплю"), що вмотивовує її приналежність до ТГЛ ***комплекція і частини тіла людини; рух і положення тіла***.

Звертає на себе увагу і той факт, що багато латинізмів, повторюваних у пам'ятках різних жанрів, мають відмінності не лише на рівні семантики, а й у способах графічного оформлення, зафіксовані у фонетичних та морфемних варіантах. Ця обставина може бути потрактована як свідчення можливого кількаразового переймання того самого латинізму різними авторами індивідуально, без уваги на переймання іншими авторами. Водночас графічна і формальна неусталеність запозичень демонструє відсутність нормативного (кодифікуючого) регулювання в українській книжній мові XVI – XVII ст.

6.1.2. Структурні типи латинських запозичень

Загальновідомим є факт, що мова-реципієнт може переймати не лише окремі лексеми, як традиційно оцінюють запозичення, а й сполуки слів, фразеологізми, частини речення, цілі речення, більші від речення фрагменти тексту. Цю структурну багатоплановість запозичень демонструють і латинські запозичення, зафіксовані українськими пам'ятками XVI–XVII ст.

1. У писемних пам'ятках української мови латинські елементи передавалися як кириличною графікою, так і в нетрансліте-

рованій формі. Остання особливо була характерною для жанру поезії XVI–XVII ст. Так, у кінці своїх творів письменники вживали лат. *finis* паралельно з українським відповідником *кінець*; Іван Величковський у поезії "Зегар цѣлый и полугарик…", яка присвячена Варлааму Ясинському, використовує лат. *capitelus* "колона" (УП, 259), пор. також поезію "Млеко от овцы пастыру належноє…" цього ж автора:

А прето млечным звѣздам
Млеко ся приносит,
З млечными, чаю,
Млеко належне ся зносит.
Бо млеко – *Primitiuum*,
Млечный – *Deriuatiuum*, –

де *primitiuum* – "первинне", а *deriuatiuum* – "вторинне" (УП, 264).

Відома також практика передачі латинізмів українською графікою при повному збереженні граматичних особливостей запозичуваних елементів [Коломиец 1978, с. 32]. Актові документи насичені лексемами латинського походження, у яких збережено словозмінні особливості в неадаптованому до української граматичної системи вигляді, напр.: *персоналитер* "особисто" (ЛРК 105), *детриментумь* "збиток" (ККПС,198), *коньтрариумь* "на противагу" (ККПС, 114), *антиквитус* "здавна" (ККПС, 181; ДМВН, 203), *тандемь* "нарешті" (ККПС, 142), *виолентер* "насильно" (ККПС, 206), *дисквизицио* "розслідування" (ККПС, 211), *концесибилис* "дозволений" (ККПС, 242), *преюдициа* "збитки" (ККПС, 251), *преюдициюмь* "збиток" (ДМВН, 198), *финалитер* "остаточно" (ККПС, 252).

2. Українські пам'ятки досліджуваного періоду відбивають запозичення не лише окремих лексем, а й сполук лексем, які передавалися на письмі здебільшого кирилицею, але граматично були оформлені за правилами латинської мови. Практично це могли бути латинські словосполучення будь-якої структури. Обстеження показало, що така структурна різноплановість запозичень була характерна, передусім, для невіршованих текстів, для пам'яток ділового стилю.

Серед зафіксованих у пам'ятках структур словосполучень типовими є:

1) ***прийменник + іменник***: *де аньно* "року" (ККПС, 283), *де дата* "під датою" (ККПС, 281), *пер модум* "у спосіб" (ККПС, 256), *ин преюдициумь* "на збиток" (ККПС, 260), *ин дубиумь* "під сумнівом" (ККПС, 262), *ин пассу* "у процесі" (ККПС, 269), *де валидитате* "про правоздатність" (ККПС, 275), *ин коньдиктамине* "у зговорі" (ККПС, 275), *пер обьлятамь* "шляхом (через) пред'явлення" (ККПС, 241), *кво юре* "за правом" (ККПС, 200) та ін.;

2) ***прийменник + прикметник***: *абь акцесорио* "від формальності" (ККПС, 243), *ексь антикво* "здавна" (ККПС, 207), *инь енере* "в цілому" (ДМВН, 266), *инь тото* "в цілому" (ДМВН, 248) *ин постерум* "на майбутнє" (ККПС, 206);

3) ***частка (або сполучник) + прислівник***: *нонь казуалитер* "не випадково" (ДМВН, 247), *уть супра* "як вище" (ДМВН, 247);

4) ***прикметник + іменник***: *суфьфициентем пленипотенциам* "достатнє уповноваження" (ККПС, 208), *привата авьторитате* "за приватною ініціативою" (ККПС, 233), *сольленьнемь протестационем* "офіційну протестацію" (ККПС, 271), *парсь адверса* "протилежна сторона" (ККПС, 256), *юс гередитариумь* "спадкове право" (ККПС, 285) та ін.;

5) ***прийменник + прикметник + іменник***: *ин пацифика посесыоне* "у спокійному володінні" (ККПС, 209), *ексь контроверсис сериис* "від серйозних суперечок" (ККПС, 269), *ин фуньдо коньтроверсо* "у спірному маєтку" (ККПС, 241), *ин ляциори форма* "у відкритому вигляді" (ККПС, 198), *ин суммум преюдициумь* "для більшого збитку" (ДМВН, 204), *кум принципалибус цитатис* "з основними відповідачами" (ДМВН, 231), *абь аньтиквиссимись темпорибусь* "від найдавніших часів" (ДМВН, 239);

6) ***іменник + іменник***: *кольлятералиумь парциумь* "сторін суміжників" (ККПС, 252), *кольлятералес вицини* "сусіди-суміжники" (ККПС, 252), *пенамь кгравaминис* "кара за обтяження" (ККПС, 220), *партис акторее* "сторони позивача" (ДМВН, 228);

7) ***прийменник + іменник + іменник***: *ин ререм натура* "у природі речей" (ККПС, 200), *ин локо контроверсо* "на місці суперечки" (ККПС, 197), *ин форо форы* "виклик до суду" (ДМВН, 202), *коньтра гередесь бонорумь* "проти спадкоємців маєтку" (ДМВН, 228), *синє акгниционє коллятералис* "без згоди суміжника" (ДМВН, 231), *инь елизионемь акьционис* "для підриву по-

зову" (ДМВН, 241), *инь фаворемь партись* "на бажання сторони" (ДМВН, 254);

8) ***прийменник + іменник + займенник***: *ин презенция ностра* "у нашій присутності" (ККПС, 198), *гокь инь пассу* "у цьому процесі" (ККПС, 286), *ин рем суамь* "на свою користь" (ДМВН, 199);

9) ***іменник + займенник***: *конспирационе суа* "за своєю змовою" (ККПС, 252), *суамь контикгуитатемь* "свою межу" (ККПС, 195), *се оффициум* "за своїм обов'язком" (ДМВН, 233), *презеньте ме* "в моїй присутності" (ДМВН, 267);

10) ***дієслово + іменна частина*** (до якої можуть входити: а) *іменник*; б) *прийменник + іменник*; в) *прикметник + іменник*); у таких словосполученнях порядок слів може бути різним, як дієслово + іменна частина, так і навпаки, напр.: *морамь ин патитур* "підлягати затримці" (ККПС, 198), *привата авьторитате трансьпонере* "за приватною ініціативою перенести" (ККПС, 233), *рем партис адверсе* "справу протилежної сторони зміцнити" (ККПС, 250), *пробабит авьтеньтыцис докуменьтис* "доведе достовірними документами" (ККПС, 280).

Зауважимо, що нетранслітерованими прийменниковими сполуками часто закінчували свої твори поети XVI–XVII ст., напр.: *in pectore* "на персах" (УП, 258), *in sensero pectore* "від щирого серця" (УП, 258), пор.: у поезії Дмитра Туптала:

Аз дерзаю крестноє по вас нести ложе,
На нем же почил єси, творче мой и Боже.
Ad suos, –

де *ad suos* має значення "для своїх" (УП, 312). Сполукою прикметник + сполучник закінчується вірш "Сам я не знаю, як на світі жити…":

А ми заспевайми піснь пресвятую:
"Радуйся, Невісто Невістная!"
Алілуя *et cetera*, –

де *et cetera* "і так далі"; ця сполука у скороченому записі (*etc*.) є часто вживаною у пам'ятках ділового стилю.

3. Нерідко в українськомовний текст автори вводили цілі речення чи більші фрагменти тексту – кілька речень латинською мовою; останні часто використовувалися і як назви творів, напр., один із молитовних віршів анонімного автора мав назву "Tu

animus animae meae" ("Ти дух душі моєї") (УП, 31). Автори часто подавали спочатку свій літературний переклад якогось латинськомовного фрагмента, а нижче – і сам оригінал:

Богу пожру жертву тучну не худую,
Многу не малую, [благую не] злую.

І тут же: Sacrum pinque dabo non macrum sacrificabo (УП, 268).

Іван Величковський вводить у свої твори цілі латинськомовні фрагменти:

Lupus	nutritus	perdit.
Est	in silvis	et vitam
Canis	uenatur	anseruat.

Lupus est in silvis nutritus et vitam perdit. Canis in silvis uenatur et vitam anseruat est (Вовк у лісах годується і життя втрачає. Пес у лісах полює і життя зберігає).

Запозичені речення з латинської мови нерідко передано в пам'ятках українською графікою. Так, Христофор Филалет вводить у "Апокрисис" латинську сентенцію *мендацем опортет ессе меморем* "брехун має пам'ятати про сказане" [Апокрисис 1882, с. 1388]. Таке використання латинських висловів є типовим для пам'яток ділового стилю, особливо для мови актових документів. В. Німчук і Н. Яковенко відзначають, що у "… мову підкоморських книг починають проникати надзвичайно численні у 30-х рр. XVII ст. латиномовні юридичні штампи, особливо широковживані у суперечках і аргументації адвокатів, які оперують дефініціями польського межового права, більш деталізованого порівняно зі Статутом 1566 р." [Німчук 1991, с. 23]. Як засвідчує І. Огієнко, така "мішана, макаронічна" мова вперше постала в кін. XV ст. в Італії, де стали "писати мішаниною живої італійської мови з латиною; батьком цього стилю був падуанець Odaxius, що в 1488 р. випустив уже "Carmen macaronicum", а мантуанець Folengo особливо вславився своїми макаронічними віршами. З Італії цей спосіб писання поширився по Франції та по інших землях Європи. Зайшла ця мода й до Польщі, і "Carmen macaronicum" пише вже Ян Кохановський в др. пол. XVI віку; а в XVII в. макаронічна мова широко знана і в актовій мові. В українському письменстві макаронічна мова так само добре відома ще з XVI в. – найбільше поширилася вона в нашій

актовій мові і тут дуже часто українську мову густо пересипали латинськими виразами, – чи то окремими словами, чи навіть цілими реченнями. Дійшло до того, що українські посли домагалися очищення канцелярійної української мови від частих латинізмів, про що був виданий в 1590 р. відповідний наказ. Наказ не вплинув, – в XVII в. українські акти мають надзвичайно багато латинських слів та речень. Макаронічна мова довго трималася на Україні, – виходить з ужитку тільки з кінцем XVIII віку. А по духовних школах лишилася вона ще в віці XIX" [Огієнко 1930, с. 499]. Цим пояснюється насичення українськомовних текстів реченнями, сполуками речень латинською мовою. Фіксація сьогодні таких мовних фактів розширює наші уявлення про ступінь збереження латинських структур в українськомовних пам'ятках, і водночас – про динаміку українськомовних текстів під впливом цих численних і структурно різноманітних запозичень. Пор.: *ути ин левиссимо акцесорио ексь рационибусь супраноминатис* "як при малосуттєвому формальному закиді і виходячи з вищенаведених доказів" (ККПС, 198), *ин протракционемь юстиции ин детриментумь кавьзе яктурам аткве дамнум партис акьторие* "для затягування правосуддя на шкоду справі, що має розпочатися, і на збитки стороні позивача" (ККПС, 228), *сине консенсу партис акторее ин рем ет аффектационемь партис цитате* "без згоди сторони позивача на вимогу і потребу сторони відповідача" (ККПС, 233), *ин юре нихиль, фрустра ет квод семел плякуит куис амплиусь дисплицере неквит* "у праві немає нічого даремного, і що один раз прийняте, те кимось пізніше не може бути відкинуте" (ККПС, 247), *супер коньтроверсиас облятас еть пробационис иньдуктис* "нехтуючи проведеними суперечками і пред'явленими доказами" (ККПС, 276), *де иллекгалитате ет нулитате протестационис партис адверсь* "про незаконність і безпідставність протестації протилежної сторони" (ККПС, 254), *юрибусь, привилеис, посессионибусь, диспозиционибусь, ексь предецессорибусь, суис аньтиквитусь кгавьдентибусь еть омьнибусь алиис документись реалибусь тумь еть сикгнис диверсись ин фуньдо коньтроверсо демоньстратис, некнон еть тестимониис секумь индукьтис поциоремь еть пропиоремь* "такі, що здавна користуються пра-

вами і привілеями на власність і розпорядженнями попередників і засвідчені усілякими дійсними документами і різноманітними знаками, показаними на спірному ґрунті, а також свідченнями про їх перевагу і слушність" (ККПС, 286), *премисса дилиеньти протестационе кумь солленьни манифестационе ексь рационибусь квовис темьпоре еть локо лациусь инь ференьдис итерумь атькве итерумь* "вчинивши ретельну скаргу з одночасною офіційною заявою на підставі доказів, які можуть бути подані ширше в будь-який час і будь-якому місці, ше і ще раз… " (ДМВН, 241), *де лекгалитате еть валидитате актусь презеньтис омниумькве терминорумь инь акту еть цирка актумь субсеквенциумь* "про законність і правомірність нинішнього процесу і всіх судових засідань під час процесу і у зв'язку з процесом" (ДМВН, 252) та ін.

Латиномовні фрагменти у кириличній передачі органічно впліталися у виступи юристів; вони часто переривалися українськими словами, іноді латинська фраза закінчувалася по-українськи, напр.: "А по выведенью сведецтвь стороны позваное тот же акьторъ его мл. пан бельскии просиль и правьне домавлялься, абым по выслуханью сведецтвъ сторон обох про *дефинитива еть ултимария сеньтенция суа ад локумь фуньдате юриздикционис рекгрес* учиниль, и зехаль, абовемь кождая справа, презертимь граничная, якое местце, любо *екьсъ арбитрио юдицис*, любо *ексъ юридика демонстрационе партис куюскве адверсе*, до розсудку правного *опортунумъ обътинет*, на том же местцу, абы *децизионемъ юдицис финалемь обьтинеат нецессе естъ* (ККПС, 277). Пор. також зразок мішаного українсько-латинського фрагмента тексту: "Од которое *юриздикьциеи уфуньдованое* урожоныи его мл. пань Александер Каменацькии, слуга пречоного ясневельможного его мл. пна Сенявского, позваного, поведаючи, же *иллегитиме уфуньдованая*, до суду головного *трибуналу* Любелского межы справы власного воеводства Браславского *апелевал* с *протестациею*, именемь того жь пна своего урядовне и *солленитер* занесеною, противко велможному его мл. пану Ерему на Черняхове Немиричови, подкоморому воеводства Киевского, и мне, Миколаеви Тучаницькому, коморникови граничьному того ж воєводства яко урядови, а то противко его мл. пану подкоморому киивскому и мне, комо-

рникови, *де нуллитате актусь презеньтис, фуньдатекве юриздикьционис еть омниумь терминорумь инь акту презеньти еть цирка актумь субьсеквеньциумь ратификационекве омниум юриумь гередитариорумь еть аньтиква посессионе узуфруктукве акь поциоритате актораtусь леитими* пна протестуючого, заховавши *салвам имьпукгнационем коньтра терминумь форумь актораtумь акьционем еть субсеквеньтес терминось акь иньстаньциас* обороны, добродеиства, *пробацие* и доводы правные *инь тото акь инь квовись минима парте* пану своему цале заховавши" (ДМВН, 250–251), де *иллеитиме* "незаконно", *соллеnитер* "офіційно, згідно з правом", *де нуллитате актусь презеньтис, фуньдатекве юриздикьционис еть омниумь терминорумь инь акту презеньти еть цирка актумь субьсеквеньциумь ратификационекве омниум юриумь гередитариорумь еть аньтиква посессионе узуфруктукве акь поциоритате актораtусь леитими* "про необхідність нинішнього процесу, встановленої юрисдикції і всіх засідань у ході процесу і в зв'язку з процесом, а також про підтвердження всіх спадкових прав і давності володіння й користування, і про перевагу давнішнього права в офіційному судочинстві", *салвам имьпукгнационем коньтра терминумь форумь актораtумь акьционем еть субсеквеньтес терминось акь иньстаньциас* "непорушне право на опротестування судового засідання, суду, процесу, позову і наступних судових засідань та інстанцій"*, инь тото акь инь квовись минима парте* "в цілому і в будь-якій найменшій частині".

Для книжної української мови XVI–XVII ст. було характерним передавати запозичені слова чи словосполучення, усталені звороти еквівалентами, хоча останні не завжди були тотожними в семантичному та стилістичному відношеннях [Коломиец 1978, с. 32]. Зауважимо, що такий спосіб використання латинськомовних елементів був типовим, насамперед, для текстів художньої літератури. Адже ще в шкільних поетиках XVII ст. наводилися зразки текстів різних жанрів із спадщини давньоримських та новолатинських поетів, визначалося, кого з античних авторів треба наслідувати у певному жанрі. Тому не дивно, що І. Величковський, Д. Туптало (Ростовський), В. Ясинський та інші у своїх творах звертались до античних сентенцій, напр.: *слепый трудно маеть судити,*

што чорно, а што бело (Caecus de coloribus) [Ответ, с. 1113]; в анонімному дескриптивному вірші цього періоду є рядки:

Кто на чуждая рад, то и сам уловлен бывает.
Злый злѣ страждает, образ сей тое нам являет:
всяк ловяй чуждая, сам уловлен бывает (УП, 48).

Ця ж сентенція використана І. Величковським у поезії "Кто на чуждая рад, то и сам уловлен бывает":

Злый злѣ страждает;
образ сей тое нам являет:
всяк ловяй чуждая,
сам уловлен бывает (УП, 250).

Ймовірно, слова *кто на чуждая рад, то и сам уловлен бывает* або *всяк ловяй чуждая, сам уловлен бывает* є певним семантичним переосмисленням слів Авла Гелія "Malum consilium consultori pessimum est" – "Погані наміри повертаються проти того, хто задумав зло". В анонімних дескриптивних віршах зафіксована сентенція *вистину всяка злость злѣ ся скончает* (УП, 48); в іншій інтерпретації вона подається І. Величковським "Злый злѣ страждает", яка є відповідником, ймовірно, і не тотожним у семантико-стилістичному відношенні, слів Плавта "Male merenti par erit" – "На зло відповідають злом".

В українській літературі XVI–XVII ст. часто вживалися в різних літературних варіаціях наступні рядки:

…не жити, єже ясти;
но ясти, єже жити.
…не жити, єже пити;
но пити, єже жити.

Вони є певною семантичною трансформацією латинського виразу "Edere oportet, ut vivas, non vivere, ut edas" – "Треба їсти, щоб жити, а не жити, щоб їсти" або "Non vivimus, ut edamus, sed edimus, ut vivamus" – "Ми живемо не для того, щоб їсти, але їмо, для того, щоб жити".

Аналіз запозичень з латинської мови, зафіксованих в українських пам'ятках XVI–XVII ст., засвідчує наявність значної кількості засвоєних з цієї мови елементів, що зумовлено суспільно-політичними та культурними обставинами: входження України у європейський культурний ареал, де однією з панівних мов у

той час була латинська. Ці запозичення у структурному відношенні є неоднорідними – від окремого слова і словосполучення до значного за обсягом фрагмента тексту (окрема лексема; різноманітні типи сполук; ціле речення; кілька речень). Запозичення на письмі передавалися як кирилицею (структурно адаптовані українською мовою, або ж зі збереженням граматичних особливостей латинської мови), так і в нетранслітерованій формі з дотриманням вимог латинської граматики.

6.2. Час освоєння латинських запозичень і шляхи їх проникнення в українську мову

Однією зі складних проблем дослідження запозичень є встановлення часу і шляхів проникнення запозичень у мову-реципієнт, вияв тих чинників, які впливають на інтенсивність засвоєння іншомовних елементів, зумовлюють їх трансформацію чи збереження вихідних на момент переймання форм і значень.

"Визначення момента "народження" слова, тобто появи й укорінення його в мові, взагалі часто викликає труднощі … особливо хронологічна прив'язка саме запозичених слів. Запозичене слово є готовим лексичним матеріалом, який міг бути взятий із однієї мови в іншу в різний час. Тільки для тих запозичених слів, по відношенню до яких зрозуміло, коли вони з'явилися у мові-джерелі, можна з повною достовірністю встановити крайню точку, час, раніше якого вони не могли з'явитися в мові, яка їх запозичила" [Сорокин 1965, с. 59–60]. Інша трудність в окресленні хронології запозичень, на думку Ю. Сорокіна, полягає в тому, що значна частина іншомовних слів має "спеціально-термінологічний характер … Як спеціальні терміни ці слова можуть епізодично з'являтися у мові творів окремих авторів. Це само по собі не може служити датою їх появи у мові…" [Сорокин 1965, с. 60].

Історичні лексикографічні джерела, як правило, подають надто скупу інформацію, яка могла б сприяти окресленню часового проміжку, у якому відбулося засвоєння іншомовного елемента; у кращому разі вони вказують лише на століття, пам'ятки

з якого фіксують ту чи іншу лексему. Це пояснюється тим, що іноді важко встановити точну дату написання пам'ятки, а їх хронологізація відбувається релятивно, за сукупністю певних додаткових ознак. Аналіз реєстрів таких словників, як ЕСУМ, ІСУМ, ІСУЯ вказує на те, що більшість латинізмів була запозичена у XVI–XVII ст., причиною чого були тісні політичні і культурні зв'язки з Польщею та іншими країнами Європи, де латина у зазначений період відігравала важливу роль. Показово, що більшість латинізмів, зафіксована цими джерелами, не відбита у ССУМ XIV–XV ст.; до таких лексем зокрема належать: *авдиєнція, авдиторъ, амплѣфѣковати, амомъ, артемисъ, архикапланъ, ассистовати, батъ, булга (булкга), вексовати, велюмъ, гіацинтъ, гумералъ, галясъ, експликаціа, експулсия, екскузоватися, дєспєрация, дебиторъ, дактилъ, инъєнере, инквизиторъ, инкурса, инсерованый, иньтерпоновано, информъмуєтъ, кавцедемарусъ, каденция, камрація, канѣкула, конфесата, лямпа, лимитовати, магиръ, магнесъ, мапьпа, марькгъ, марципанъ, мелиоруючи, пакьтъ, патронъ, персоналитеръ, плєнипотєнт, помпа, портъ, презыдент, препедиция, кредить, префикговати, преюдициюмъ, прозеквованя, пеньдъ, пунтал, универсалъ, фаворъ, факторъ, фамилѣя, фаса, ферованый, реасумовавши, ребелизаньтъ, ребеллия, ревизия, резулицѣя, ремора, реименьтъ, рецес, респектъ, тестаментъ, трактат, трактъ, трибуналъ, турбация, трибъ, триумф, триумфородный, респектуючи, реферует, респонсъ, реиндукция, рекфакция, репротестовати, ритмъ, сенат, селітра, субделекгат, субмитовати, спецификовати, сумъптом, суспиндовати, суперседовати, супликация, тактъ, такса, терминъ, титан.* До зафіксованих у ССУМ лексем, які репрезентовані також і пізнішими пам'ятками, а відтак – і лексикографічними джерелами, належать латинізми: *пляц* (ССУМ, 2, 154), *фортуна* > *фортунный* (ССУМ, 2, 501), *реистръ* (*раистръ*) > *реєстровати* (ССУМ, 2, 288), *титул* (*тытул*) > *тітуловати* (ССУМ, 2, 432), *статутъ* > *статутовая* (ССУМ, 2, 385), *комора* (ССУМ, 1, 492), *монета* (ССУМ, 1, 613), *луна* (ССУМ, 1, 558), *короуна, корона* (ССУМ, 1, 500), *легатосъ* (ССУМ, 1, 542), *лєкгатъ* (ССУМ, 1, 543), *октава, октawa* (ССУМ, 2, 80), *октѧбръ* (ССУМ, 2, 80), *привилїа* (ССУМ, 2, 234) тощо.

Іноді можна простежити, коли вперше у пам'ятках, що дійшли до нашого часу, зафіксована та чи інша лексема. Саме цю дату першого відбиття латинізма в українськомовних пам'ятках умовно вважатимемо "часом запозичення". Ми свідомі того, що лексема могла існувати в українській уснорозмовній мові чи у пам'ятках, що ще не стали об'єктом едиції й лексикографічного опрацювання, ще задовго до часу написання певного твору, або ж ця лексема є "авторським" запозиченням, що вказує на його обізнаність з латиною, проте не мала значного поширення, а тому не відбита іншими пам'ятками. Саме тому дата написання твору не завжди може точно відповідати часу проникнення запозичення у мову-реципієнт.

Типовим є явище, коли запозичена багатозначна лексема хронологічно розписана тим чи іншим лексикографічним джерелом і подається з різною часовою віднесеністю пам'ятки, в якій вона зустрічається, залежно від семантики. Напр.: латинізм *декретъ* у писемних пам'ятках фіксується зі значеннями: "(постанова верховної влади, що має силу закону) декрет" (1570 р.), "указ" (1569 р.), "(ухвала гродського, земського, підкоморського, трибунальського та ін. судів) вирок" (1569 р.), "(висновок, думка) розум" (1599 р.), "анафема" (1614 р.), "(вирок Божого суду; передрішення Божої волі) декрет" (1587), "заповіт" (1606)[211]; нами встановлюється умовний час запозичення цього латинізма – 1569 р. Латинізм *маєстатъ* в ЕСУМ (3, 358) подається зі значеннями: "маєстат, велич, величчя, величність; церковне начиння" (1433 р.), "грамота верховного правителя" (1448 р.), "печать верховного правителя" (1442 р.), які дублюють дані ССУМ (1, 570); час запозичення – 1433 р. Латинізм грецького походження *кад* у СлРЯ (7, 13) зафіксований із значеннями: "сосуд из досок, скрепленных обручами" (997 р.), "сосуд вообще" (1140 р.), "о количестве чего-либо, помещающегося в кади" (1571 р.), "мера сыпучих тел (преимущественно зерна)" (1230 р.), "местные меры сыпучих тел: кадь можайская, ростовская…" (1561 р.), "кадь мерная – заорленная кадь, служащая эталоном измерения сыпучих тел" (XVI ст.); час запозичення – 997 р.

[211] За даними ІСУМ (7, 225–226).

Упорядники ІСУМ та ІСУЯ сходяться на думці щодо часу запозичення таких латинізмів: 1586 р. – *арендовный*, 1590 р. – *балясы*, 1591 р. – *електъ,* 1594 р. – *алекгация*, *алекгацыя, алегация*, 1596 р. – *авторъ, аргументъ, аргументь* (ЕСУМ подає ідентичну фіксацію), *бенефиция, бенефицыя*, 1597 р. – *баницыя*, 1598–1599 рр. – *електоръ,* 1599 р. – *ексъцепъция* (*ексцепция)*, 1606 р. – *екзекуториалный*, 1609 р. – *делюра*, 1616 р. – *асекурация*, *ассекурация*, 1618 р. – *баленя, вапоръ, еврѣпина,* 1621 р. – *абсолюціа, амбиція, антесигнанъ, веніальный, веніальний, дискордія, дистинкція, дисципліна, дементація, ексагераціѧ, ексаггеровати, ексистимація, екскоммуниковати, екстраваганція, екстраординарій, енкомія*, 1623 р. – *вокація*, *єкспєрсєнціїа*, 1624 р. – *екзаменъ*, 1625 р. – *ґратифікація, евикция*, 1627 р. – *дисєнтеріїа*, *ґратификовати,* 1628 р. – *екзаминовати*, *екзаменувати*, 1634 р. – *арматура*, 1639 р. – *адьгерентъ*, 1642 р. – *єкзоркиста*, 1643 р. – *денеґовати,* 1649 р. – *ексъторминация (ексътерминация)*.

Зіставлення різних історико-лексикографічних та лексикологічних версій в опрацюванні латинських запозичень українською мовою виявляє розбіжності у трактуванні часу їх запозичення. Зокрема, нерідко ІСУМ подає фіксацію давнішу від ІСУЯ, що пояснюється більшою кількістю опрацьованих пам'яток при укладанні ІСУМ, пор.: список опрацьованих джерел до ІСУМ становить 35000, а до ІСУЯ – 400. Зауважимо, що перший із них широко включає такі типи текстів, як пам'ятки ділового та публіцистично-ділового мовлення, конфесійні та літописні пам'ятки, перекладну літературу, пам'ятки полемічної, художньої і наукової літератури, що дало змогу значно збагатити реєстр словника, уточнити час фіксації та розкрити особливості функціонування багатьох лексем (напр.: *аґравация* (1643 р., 1709 р.)[212], *администрация* (1621 р., 1699 р.), *администровати* (1621 р., 1653 р.), *аквавита* (1630 р., 1649 р.), *аккомодовати* (поч. XVII ст., 1678 р.), *акторъка* (1645 р., 1683 р.), *алавастръ* (1556 р., XVII ст.), *аннаты* (1598 р., 1621 р.), *антецессоръ* (1523 р., 1625 р.), *апеляция* (1566 р., 1583 р.), *апараменът* (1634 р., 1724 р.), *аппетитъ, аппетикъ* (поч. XVII ст., XVIII ст.), *арештъ* (1592 р., 1611 р.),

[212] У дужках подається фіксація спершу за ІСУМ, а далі – за ІСУЯ.

арка (1581 р., 1607 р.), *аркушъ* (1520 р., 1570 р.)[213], *армата* (1594 р., 1595 р.), *асекуровати* (1633 р., 1678 р.), *аспра* (1513 р., 1600 р.), *ассикгнация* (1645 р., 1798 р.), *афєктъ* (1596 р., 1599 р.), *бакаларъ*, *бакалавръ* (1531 р., 1579 р.), *визитовати* (1633 р., 1722 р.), *викарий* (1559 р., 1693 р.), *викторїя* (1627 р., XVIII ст.), *вотумъ* (1587 р., 1599 р.), *гонор* (XIV ст., 1635 р.), *дедикація* (1633 р., 1743 р.), *диспутацыя* (1594 р., 1597 р.), *діаволский* (поч. XVI ст., XVII ст.), *екъземпляръ* (1582 р., 1653 р.), *екьзекутор* (1567 р., 1621 р.), *єкстрактъ* (1598 р., 1640 р.), *дикционаръ* (1616 р., 1619 р.), *диспозиция* (1614 р., 1625 р.), *деклярювати* (1596 р., 1670 р.), *декрет* (1590 р., 1591 р.), *депутат* (1595 р., 1665 р.), *депозит* (1620 р., 1694 р.), *дєфєктъ* (1629 р., 1693 р.), *дедикаціа* (1633 р., 1743 р.), *дедиковати* (поч. XVII ст., 1623 р.), *делиберация* (1639 р., 1719 р.), *диспозиция* (1616 р., 1625 р.), *диспоновати* (1616 р., 1669 р.), *евазия* (1613 р., 1638 р.), *екзекуторъ* (1567 р., 1621 р.), *екзекуция* (1566 р., 1597 р.), *екскоммуникація* (1616 р., 1621 р.), *елиберовати* (1647 р., 1677 р.), *ерроръ* (1608 р., 1621 р.). І це не поодинокі приклади відмінної інформації, поданої у різних лексикографічних працях, щодо часу проникнення запозичень. Є випадки, коли давнішу фіксацію запозичення подає ІСУМ, на відміну від інформації, що міститься в ЕСУМ. Наприклад: *комета* (1509 р., 1580 р.)214, *компромис* (1553 р., 1570 р.), *комъпутовати* (1624 р., 1687 р.), *конфирмацыя* (1582 р., 1705 р.), *мармур* (XVI, 1642 р.), *монета* (1539 р., 1642 р.).

Зауважимо, що лексема *вилия* була запозичена в українську мову значно раніше, ніж подають автори ІСУМ та ІСУЯ. Вперше вона зафіксована в "Розмежувальній грамоті галицького старости Петра Влодковича Схарбиновського між маєтками Грабовець Міхала Грабовецького і Тисмянчани Петраша Пиликовича", яка датується 24 травня 1404 р.: "… писанъ листъ оу галичи … на вилью оушэстьѧ свѧтого д͡ха" (ССУМ, 1, 173). Аналогічно і лексема *монета*, за даними ССУМ (1, 613), фіксується ще пам'ятками XV ст. (1424 р.): "… за полтораста копъ маниты ческое…", на відміну від даних ЕСУМ (3, 507) – 1642 р.

[213] ЕСУМ фіксує цю лексему також під 1570 р.
[214] У дужках спершу подається фіксація за ІСУМ, а далі – за ЕСУМ.

Іноді ІСУЯ вказує на більш давню часову репрезентацію в українських пам'ятках латинізмів, ніж ІСУМ. Наприклад: *автентыце* (1597 р., 1598 р.)[215], *адамашекъ* (1486 р., 1518 р.), *актыковане* (1509 р., 1600 р.), *акъция* (1597 р., 1600 р.), *анѣмушъ* (1625 р., 1633 р.), *апробація* (1601 р., 1602 р.), *аргументовати* (1596 р., 1599 р.), *арматне* (1629 р., 1633 р.), *артыкулъ* (1388 р., 1558 р.), *арцибискупъ* (1415 р., 1557 р.), *асесорский* (1596 р., 1648 р.), *афєкътовати* (1628 р., 1633 р.), *баніованя* (поч. XVII ст., 1621 р.), *ваковати* (1538 р., 1576 р.), *вомиты* (XVI ст., 1631 р.), *дїспутаційный* (1621 р., 1628 р.), *диспутаръ* (1600–1605 рр., 1605–1606 рр.), *ексъпирация* (1613 р., 1633 р.), *екъстендованє* (1631 р., 1638 р.), *екьцес* (1597 р., поч. XVII ст.), *ексцесъ* (1597 р., 1601 р.), *ексциповати* (1590 р., 1619 р.), *елементъ* (XVI ст., поч. XVII ст.), *елекъция* (1597 р., 1649 р.), *дикгнитаръ* (1443 р., 1571 р.), *дыляцыя* (1605 р., 1606 р.), *диоцезыя* (1597 р., 1599 р.), *депутовати* (1585 р., 1596 р.), *деспектъ* (1569 р., 1598 р.), *квадратъ* (1499 р., 1593 р.), *квестія* (1499 р., 1582 р.), *квестъ* (1499 р., 1598 р.), *комментаторъ* (1499 р., 1621 р.).

Іноді ЕСУМ вказує на більш раннє проникнення латинізмів в українську мову порівняно з іншими словниками (напр.: *аптека, аптекаръ* – 1596 р. (ІСУЯ – 1604 р.), *буката* – 1452 р. (ІСУМ – 1510 р.), *гармата* – 1494 р. (ІСУЯ – XVII ст.), *діавол* – 1433 р. (ІСУЯ – XVI ст., ІСУМ – середина XVI ст.), *деклярация* – XVI ст. (ІСУЯ – 1600 р.), *декретовати* – XVI ст. (ІСУЯ – 1621 р.), *дедуковати* – 1597 р. (ІСУЯ – 1625 р., ІСУМ – 1623 р.), *квитацыя* – 1487 р. (ІСУМ – 1505 р.), *кондицыя* – 1567 р. (ІСУМ – 1582 р.), *конституцыя* – 1565 р. (ІСУМ – 1590 р.), *маршалок* – 1361 р. (ІСУМ – 1600 р.), *мембрам* – 1588 р. (ІСУМ – 1594 р.).

Лексикографічні джерела далеко не повно відбивають справжній стан запозичень з латинської мови в українську, їх фіксацію пам'ятками XVI–XVII ст. Поширеною є ситуація, коли один словник фіксує запозичені лексеми, яких немає в реєстрі інших лексикографічних джерел; так, лексеми *компас* (1589 р.), *меленхолья* (1642 р.), *естрада* (1674 р.), *дискантъ* (1627 р.) подає лише ЕСУМ; тільки ІСУЯ фіксує зокрема такі вокабули: *авдиєнция*

[215] У дужках подається спершу фіксація за ІСУЯ, а далі – за ІСУМ.

(1683 р.)[216], *авреа* (1665 р.), *акторскый* (1693 р.), *алтерація* (1688 р.), *архитектура* (1653 р.), *ассерція* (1645 р.), *атестаційный* (1627 р.), *байструкъ* (1670 р.), *буркателя* (1656 р.), *видимусъ* (1576 р.), *висикостъ* (1254 р.)[217], *вулъканъ* (1618 р.), *генварь* (1648 р.), *герба* (1653 р.), *гуморъ* (1693 р.), *диференции* (1639 р.), *авдиторъ* (1722 р.), *алтеркаторъ* (1707 р.), *аннотація* (XVII ст.), *батъ* (1656 р.), *вексовати* (XVII ст.), *гебраисмусъ* (XVII ст.), *дебиторъ* (1690 р.), *дедикованьє* (1637 р.), *декретонъ* (1653 р.), *депозиторъ* (1622 р.), *детерминовати* (1651 р.), *диктовати* (1665 р.), *докторка* (1698 р.)[218], *документальне* (1681 р.), *екзакторъ* (1660 р.), *екзекуторка* (1617 р.), *екзордіумъ* (1665 р.), *ексцеленція* (XVII ст.), *елевація* (1680 р.), *елементаръ* (1689 р.).

Найбільше латинізмів, які відбито українськими пам'ятками XVI–XVII ст., відсутніх в інших лексикографічних джерелах, подає ІСУМ, серед них зокрема: *аддиция* (1646 р.), *бенедикция* (1634 р.), *вандалы* (1598 р.), *вариациа* (1625 р.), *верификация* (1638 р.), *кгравовати* (1643 р.), *дамнификовати* (1650 р.), *експликаціа* (поч. XVII ст.), *дефалковати* (1633 р.), *ерго* (1621 р.), *ерекция* (1637 р.), *здезоловати* (1646 р.), *илляція* (1621 р.), *инъферовати* (1598–1599 рр.), *каденция* (1639 р.; пор. СлРЯ – 1681 р.), *конътрадиктория* (1639 р.), *конъюрация* (1649 р.).

Деякі латинізми, зафіксовані в українських пам'ятках досліджуваного періоду, зовсім не представлені у словниках або ж зафіксовані без вказівки на рік чи навіть на століття, з якого походить опрацьована для словника пам'ятка. Так, без вказівки на рік написання відповідної пам'ятки до реєстру словника введено латинізми: *депозитъ, евинковати, дескрептивный, иллегитиме, имьпедиментъ, прокгресс, протест, претендуючий, привація, поциоритатемь, ляврово, лекгованый, ляти, маєстатис, партія, пекторалик, петиция, побличный, потентатем, практиковати, уренда, фуньдуш, фриволе, ранкор, рация, рата, ребелизия, регулярне, ресыкгнацыя, рантухъ, раитаре, рифма, сеимъ,*

[216] Час фіксації цього запозичення виходить за хронологізацію пам'яток, які лягли в основу ІСУМ, тому закономірно є відсутність подібних запозичень в останньому.
[217] Пор.: СДРЯ (1, 436).
[218] Пор.: *докторица, дохторица* – СлРЯ (4, 293).

студент, субьселлия, спекуляторъ, солєнитер, иньфула, скриптъ, тестимония, територія, транспортування, транспортований, тон. Без вказівки на століття написання пам'ятки зроблено ексцерпцію таких латинізмів: *блєнды, гісторія, гимназіум, ексьпедиюючи, депутованый, зодіак, казус, касація, капелюшь, квадра, компаньйон, компенсувати, конспектъ, коґниция, конспирация, коммизерация*, *конфлікт, корупьцыя, ликвидовати, маистрат, матрона, матрикъ*.

Деякі латинізми, які відбиті пам'ятками досліджуваного періоду, були запозичені ще в давньоруський період, про що свідчать дані "Матеріалів для Словаря древнерусскаго языка" І. Срезневського. Так, лексема *адамант* за даними ІСУМ була запозичена у XVII ст. (1620–1621 рр.), за ІСУЯ – 1621 р., хоча цей латинізм зафіксований в "Изборнику Святослава" (1073 р.): "Между же дъвѣма змарагдома камыкъ адамантъ" (Срезн., 1, 6). Зауважимо, що СДРЯ (1, 74) вказує також на пам'ятку XI ст. ("Хроника Георгия Арматола, славяно-русский период, XI в."), цитовану за списками XIII – XIV ст., а СлРЯ (1, 22) вказує на пам'ятку 1047 р.: "И се мужъ стоя на градѣ адамантини и въ руцѣ его адамасъ". Лексема *артыкул* (*артикул*), на думку укладачів ІСУМ, була запозичена в 1558 р.; І. Срезнєвський вказує, що ця лексема представлена вже у пам'ятці 1388 р. ("Жалованная грамота вел. кн. Александра-Витовта Литовскимъ Евреямъ"): "Вси которые артыкулы дали есмо имъ…" (Срезн., 1, 27). Ідентичну інформацію подає і ССУМ (1, 80); в ІСУЯ знаходимо відсилання також на цей рік, хоча автори зазначають, що нове життя латинізма пов'язане з 1538 р. (ІСУЯ, 1, 129–130). Зауважимо, що СлРЯ (1, 49) вказує на іншу пам'ятку XIV ст. – "Историю о осьмом соборе", яка цитується за списками XVII ст. ("Про что… безумныхъ грековъ и сириянъ и другихъ варваровъ послушалъ еси и три артикулы исъ церкви римская истребити хощеши?"). Латинізм *вал,* за даними ІСУМ, був запозичений в кін. XVI – першій половині XVII ст., а на думку укладачів ССУМ – 1392 р. (1, 151); ІСУЯ подає давнішу фіксацію: ця лексема зустрічається вже у "Повісті врем'яних літ" 1146 р.: "Нашимъ же ставшимъ межи валома …" (Срезн., 1, 226). У першій половині XVII ст., як вважають автори ІСУМ, або ж у другій половині XVII ст., за да-

ними ІСУЯ (1653 р.) й ЕСУМ (1682 р.), в українську мову з латинської була запозичена лексема *дїадима* (*діадема*), яка має грецьке коріння. Але вперше це слово фіксується у північноросійській пам'ятці "Сборникъ Кирило-Бѣлозерскаго монастыря XV в." (1476 р.): "… облечеся в багряницу и дїадимоу" (Срезн., 1, 662), що дає певні підстави припускати, що і на давньоукраїнських землях, через які здебільшого пролягав шлях переймання іншомовної лексики, це слово могло функціонувати у цей же період чи навіть раніше.

Різну інформацію щодо часу проникнення латинізма *доктор* подає ІСУМ – 1518 р., ІСУЯ – 1596 р. та ССУМ – 2-га пол. XV ст. Однак, це слово в українську мову було запозичено в XIV ст., на чому наголошує ЕСУМ, і вперше зафіксоване у "Грамоті Владислава, короля Польскаго, кн. Скиригайлу…." під 1387 р. (Срезн., 1, 694). Цю ж думку (щодо ранішої фіксації писемними пам'ятками даного запозичення) поділяють і укладачі СДРЯ (3, 40): "… на то жъ дали есми сю грамоту… а при том были чсные люди, панъ хрщнъко зегловьскии и докторъ стославъ". Зауважимо, що СлРЯ подає як першу фіксацію цього запозичення – 1501 р. (4, 293). Лексема *єкономія*, яка своїм корінням сягає грецької мови, була запозичена в українську мову з латинської за свідченням ІСУЯ, ІСУМ у 1646 р., а за ЕСУМ – 1627 р., проте це запозичення відоме ще з XIII ст. і вперше використане у пам'ятці "Апостольскія посланія съ толкованыями…" (1220 р.): "Икономиѫ …" (Срезн., 1, 1087). Латинізм *дата*, що походить від дієслова *дати* вперше фіксується в "Остромировому євангеліи 1056–1057 г." (Срезн., 1, 632), а за даними ІСУЯ і ЕСУМ це слово було запозичене у XV ст. (1499 р.). Автори ІСУМ вважають, що ця лексема була запозичена у 1571 р. У цій же пам'ятці зустрічається латинізм *индикт* (Срезн., 1, 1099), який залишився поза увагою ІСУЯ і ЕСУМ. За свідченням ІСУМ, це слово запозичене українською мовою на початку XVI ст. (1501 р.), хоча автори ССУМ (1, 443) вказують на XIV ст. – 1322 р. Давньоруська пам'ятка "Изборникъ Святославовъ" (1073 р.) фіксує латинізм *планита*: "Седми же планить суть имена се…" (Срезн., 2, 953), який відбитий і пам'ятками XVII ст. (картотека ІСУМ). Інша пам'ятка – "Житие пр҃пбнааго оца нашего Ѳедосия игоумена Пече-

рьскаго" (1093 р.) – фіксує латинізм *таланто* (*талант*), який своїм корінням сягає грецької мови: "Пр҃пдбныи о҃ць нашь Феодосии… Божиѫ таланта оумъноживъ…" (Срезн., 3, 921), а за даними картотеки до ІСУМ ця лексема відбита пам'ятками української мови XVII ст.

"Лѣтописъ по Ипатскому списку" фіксує латинізм *корона* (Срезн., 1, 1292): "Прис҃ла папа послы честны, носяще вѣнѣць скыпетрь и коруну, еже наречеться королевьскыи санъ" (описані події стосуються 1255 р.). Ця інформація дублюється і СДРЯ (4, 270), і в СлРЯ (7, 340–341). За даними ЕСУМ це слово було запозичене у 1388 р. (ЕСУМ, 3, 41), а за картотекою ІСУМ – 1622 р.; ССУМ (1, 500) вказує, що цей латинізм зафіксований у "Підтвердній грамоті молдавського воєводи Олександра польському королеві Владиславу про вірність і допомогу проти угорського короля", яка датована 25 травня 1411 р.: "… мы алєксандръ воєвода… чинимъ знамєнито… аже хотѧчи… владиславови, вєликому королю полскому… ouказати нашє голдованїє и нашє листы … которыми сѧ єсмы єму записали… ижє быхомъ николи нє имѣли противъ єму быти… алє быхомъ и єго корунѣ помагали."

Латинізм *мастеръ* вперше зафіксоване у пам'ятці "Торговый договор Смоленска с Ригой и Готским берегом" (1225 р.), як засвідчують упорядники СлРЯ (9, 36–37): "Аже будѣтъ вл҃дцѣ или мастерови, или которому судьи гнѣвъ на которого немьчица… а будѣть тотъ дълженъ немьчиць смолнянину, перѣже дати ему тъваръ смолнянину", або ж в іншій редакції цієї ж пам'ятки (1229 р.), за даними СДРЯ (4, 510): "Епископ же Рижьскыи Фолкун, мастер божиих дворян." Пізнішу фіксацію подає ССУМ (1, 579) – 1448 р. – це запозичення вжите у пам'ятці "Documente privind Istoria Rominiei, veacul XIV – XV (1384–1475 р.)": "… и варє ку(л)ко кожохари соу(т) оу ты(х) сє(л) или бу(д) какии мастєры щобы монастирю бы(л) то(т) вє(с) прихо(д)".

В "Описі Кременецького замку" (1552 р.) фіксується латинізм *комната*: "Комната в тыхъ жє сєнєхъ с коминомъ мурованымъ и(з) двєма ωболонами склѧніми и(з) выходомъ" та похідне утворення – *комнатка*: "На(д) тою свєтлочъкою комнатка малаѧ" (ІСУМ, 14, 212). Однак це запозичення зустрічається у більш ранніх пам'ятках, зокрема у "Судной Новгородской грамоте

1471 г.": "А докладу быти во владычнѣ комнатѣ" (Срезн., 1, 1266) та у "Новгородской четвертой летописи" (1443 р.): "Того же лѣта … постави архиепископъ Еуфимии поварни каменны и комнату каменну во своемъ дворѣ" (СлРЯ, 7, 264–265).

Пам'ятка "Княжка Иоанна мниха Вишенского от святыя Афонскиа горы в напоминание всѣх православных христиан, братствам и всѣм благочестивым, в Малой России… жителствующим" зафіксувала латинізм *каптур* (1596 р.): "… длѧ того сѧ смѣю, и(ж) каптꙋръ, или страшило на головѣ носи(т): што мы зовѣмо клобꙋкъ" (ІСУМ, 14, 46). ЕСУМ (2, 377) вказує лише на століття запозичення цієї лексеми – XVI. Однак, це запозичення фіксується і в "Псковской первой лѣтописи" (Срезн., 1, 1194–1195): "И бѣ бо въ неи свои владыка съ нею … имѣя на собѣ куколъ червленъ же, на главѣ обвитъ глухо, яко же каптуръ Литовскои, толко лице его знати" СлРЯ (7, 67) вказує на більш ранню фіксацію цієї лексеми в російських пам'ятках, порівняно із українськими – 1503 р.: "Дочери є моеи приданое … каптуръ соболеи". Це дозволяє висунути гіпотезу про повторне запозичення цієї лексеми на початку XVI ст. в російську мову, а пізніше – в українську.

"Повість врем'яних літ" фіксує латинізм *кад*, який своїм корінням сягає грецької мови (κάδος) (Срезн., 1, 1172); він зустрічається в "Летописи Лаврентьевской" із хронологічною вказівкою – 997 р. (СДРЯ, 4, 184; СлРЯ, 7, 13). Ця лексема була частовживаною і в пізніших писемних пам'ятках, зокрема в АЖМУ (76), ДМВН (180), ТУВН (80); широко представлена і лексикографічними джерелами, зокрема ІСУМ (14, 8).

Часовий проміжок, обраний упорядниками словника як хронологічна рамка (напр., для ІСУМ це кінець XVI – перша половина XVII ст.), унеможливлює залучення пам'яток більш раннього періоду як джерел словника. Тому через призму окремих словників загальна картина часу запозичування може зазнавати деформації, певних зміщень. Останнє стверджує в думці про необхідність створення спеціального словника латинських запозичень в українську мову із максимально можливим уточненням часу переймання цих лексичних одиниць.

Часові розбіжності щодо першої фіксації пам'ятками певної лексеми простежуються у багатьох випадках, зокрема, "Библія

1499 р." відбиває латинізми (деякі з них грецького походження), які іншими лексикографічними джерелами коментуються як запозичення XVI–XVII ст. (крім лексеми *лилія*, яка відсутня у словниках): *квадратумъ* (Срезн., 1, 1202) > *квадрат* – 1593 р. (ІСУМ, 14, 71) або 1597 р. (ЕСУМ, 2, 413), *квестумъ* (Срезн., 1, 1203) > *квестия*, *квестія* – 1582 р. (ІСУМ, 14, 77) або 1597 р. (ЕСУМ, 2, 416), *прокураторъ* (Срезн., 2, 1539; СлРЯ, 20, 157) > *прокуратор* – XVII ст. (картотека ІСУМ)[219], *материя* > (Срезн., 2, 118) > *матеріальний* – 1619 р. (картотека ІСУМ), *лампада* (Срезн., 2, 7) > *лампада* – XVII ст. (картотека ІСУМ), *лиліа* (Срезн., 2, 22) > *лилія* – середина XVII ст. (УП, 58). Латинізми *персона* (Срезн., 2, 882), *привиля* / *привилья* (Срезн., 2, 1384), *сума* (Срезн., 3, 618) давньоруськими пам'ятками зафіксовані з 1388 р., хоча за картотекою ІСУМ вони потрапили до української мови значно пізніше – у XVI – XVII ст. ССУМ вказує, що лексема *сума* була запозичена в кін. XV ст. – 1496 р. (ССУМ, 2, 401–402), а *привиля, привилей* – у 1456 р. (ССУМ, 2, 234).

Пам'ятки давньоруської мови XI ст. фіксують латинізми (деякі з них сягають грецького джерела): *грамматика* (Срезн., 1, 578), *комисъ* (Срезн., 1, 1265), *кошуля* (Срезн., 1, 1306), *кустодия* (Срезн., 1, 1381), *лист* (Срезн., 2, 23), *музика* (Срезн., 2, 193). Інші лексикографічні джерела подають ці слова як пізніші запозиченя до української мови, напр.: лексема *граматика* за даними ІСУМ і ЕСУМ була запозичена у 1587 р., *комисъ* – 1503 р., *кошуля* – 1563 р., *кустодия* – 1596 р., *лист* – 1502 р. (за даними ССУМ (1, 547) – 1349 р.), *музика* – 1591 р. Цей ряд прикладів можна продовжити. Зокрема, автори ІСУМ стверджують, що в XVI–XVII ст. до української мови потрапили такі лексеми: *алавастръ* (1556 р.), *арцибискупъ* (1557 р., за даними ІСУЯ – 1415 р.), *голубъ*, *градъ* (1593 р.), *діавол* (XVI ст., а за даними ССУМ – 1433 р.), *домъ* (1509 р.), *єкономъ* (1573 р.), *диоптра* (1627 р.), *делфинъ* (поч. XVII ст.), *история* (1598 р.), *комора* (1537 р.), *лекгать* (1646 р.), *магістр* (1631 р.), *магнесъ* (поч. XVII ст.), *материстая* (1552 р.), *мур* (1509 р.), *привата*, *приватьне*, *лавр*, *ординуєт*, *пирамида*, *пролокгъ*, *рожа*, *рамене*, *рота*, *тивун* / *тивон*,

[219] Як історизм ця лексема подається в ЕСУМ (4, 595).

титла, *тиранство*, *тыранско* (XVI – XVII ст.). Але ці латинізми зафіксовані у реєстрі "Матеріалів для Словаря древнерусскаго языка" І. Срезневського. Автор іноді вказує лише століття, пам'ятки з якого фіксують ці запозичення, а де це можливо – і точну дату запозичення (написання) пам'ятки: IX ст. – *градъ* (Срезн., 1, 576), XI ст. – *лавр* (Срезн., 2, 1), *пирамида* (Срезн., 2, 932), XIII ст. – *мур* (Срезн., 2, 195), *комора* (Срезн., 1, 1266; а за даними ССУМ – 1377 р., СДРЯ – 1378 р.), XIV ст. – *делфинъ* (Срезн., 1, 651), *дом* (Срезн., 1, 699), *тивун* / *тивон* (Срезн., 3, 958), 1224 р. – *привата*, *приватьне* (Срезн., 2, 1383), 1250 р. – *пролокг* (Срезн., 2, 1542), 1472 р. – *рамене* (Срезн., 3, 66), 971 р. – *рота* (Срезн., 3, 176–178), 1355 р. – *титла* (Срезн., 3, 960). Вище зазначалося, що інколи важко встановити точну дату написання пам'ятки, але за змістом викладеного у пам'ятці та певними мовними рисами можна визначити, що вона належить давньоруському автору, а відтак – віднести запозичення до давньоруського періоду. Саме на цій підставі до періоду XI–XIII ст. можна віднести подані у "Матеріалах…" І. Срезневського без точного часового окреслення латинізми: *алавастръ, арцибискупъ, діавол, єкономъ, диоптра, история, комора, лекгатъ, магістр, магнесь, рожа, тиранство, тыранско.*

Період XVI–XVII ст. був часом інтенсифікації латинського впливу, широкого відбиття латинізмів у пам'ятках, хоча найдавніші східнослов'янські (зокрема з території України) пам'ятки в непоодиноких випадках фіксують наслідки впливу латинської мови. Останні свідчать про існування контактів східних слов'ян з центральноєвропейським латинськомовним світом уже з XI ст., з часу, від якого до нас дійшли писемні пам'ятки.

Питання хронологізації запозичень має і надалі залишатися у центрі уваги дослідників, оскільки прочитання пам'яток саме під цим кутом зору має особливе значення для історії східнослов'янських етносів та їх мов, поглиблює розуміння багатопланового у своїх виявах процесу контактування і взаємодії мов.

Не менш складним для з'ясування у кожному конкретному випадку залишається питання про шляхи проникнення латинізмів на українськомовний ґрунт. Адже кожен латинізм має свою, індивідуальну історію входження у мову-реципієнт і ця історія

не обмежується лише вказівкою на час переймання. Важливим залишається встановлення шляхів запозичення латинізмів, оскільки останні могли проникати в українську мову безпосередньо з латинської чи через посередництво інших мов. Визначення шляху запозичування завжди залишає місце для дискусій і уточнень, оскільки вияв нових джерел може змінити оцінки щодо наявності й характеру посередництва при перейманні конкретної мовної одиниці. Доводиться йти від протилежного: якщо відсутні у можливих мовах-посередницях сліди відповідного впливу раніше, ніж в українській, тоді можна стверджувати факт безпосереднього запозичення.

Як результат безпосереднього запозичення з латини можна оцінити переймання таких лексем: *абревіаторъ* < abreviator, *авреа* < aurea, *авреоля* < aureola, *адамантинный* < adamantinus, *афєкътация* < affectatio, *алтеркаторъ* < с-лат. altercator, *байструкъ* < с-лат. bastardus, *бардышъ* < с-лат. barducium, *батъ* < с-лат. bat(t)us, *бестія* < bestia, *бонифратръ* < boni + fratris (< frater), *вапоръ* < vapor, *венерація* < veneratio, *веніальный* < venialis < venia, *венусъ* < venus, *гвардианъ* < guardianus, *декретъ* < decretum, *евекта* < evectus, *евинковати* < evincere, *иллегитиме* < illegitimus, *императоръ* < imperator, *импетом* < impetus[220], *инноваторъ* < innovator < novator < novus, *кадаверъ* < cadaver, *колєга* < collega, *комъпробация* < comprobatio, *компенсувати* < compensare, *кандидатъ* < candidatus, *канцеръ* < cancer, *конвенция* < conventio < convenio < com- (> con-) + venio, *консультовати* < consultare, *контумация* < contumacia, *консциєнция* < conscientia, *контравенция* < contravenire, *маркьгъ* < marginare, *мелиоровати* (> *мелиоруючи*) < meliorare, *материстая* (> *матеріальні*) < *матерія* < materia, *персоналитєръ* < с-лат. personaliter, *префиксия* < praefectio, *привація* < privatio, *продуковати* < producere, *профес(с)оръ* < professor, *прозеквовати* < prosequi, *препозитъ* < praepositus, *приватний* < privatus, *побличный* < publicus, *публіковати* (> *публикованья*) < publicare, *оріналітер* < originalis, *оранда* (*аренда* > *арандар*, *орандарь*) < с-лат. arrenda, *рата* < rata, *реальний* < realis, *реасумовати* < с-лат. reasumere, *ревековати*

[220] ІСУМ (13, 113–114) вказує на можливість польського посередництва (impet).

(> *ревикование*, *ревеказия*, *ревековавши*) < revocare, *резидовати* < residere, *реквировати* < requirere, *реферовати* < reffere, *респектовати* < respectare, *респектъ* < respectus, *ремисса* < remissio, *суспенса* < suspensio, *суспиндовати* < suspendere, *суперседовати* < supersedere, *студент* < studentis < stunens, *тестимония(а)* < testimonium, *територія* < territorium, *титан* < Titan, Titanus, *транспортувати* (> *транспортування*) < transportare.

Час фіксації виявляється вирішальним в оцінці шляхів запозичення і тоді, коли ступінь поширення лексеми в ареалі ймовірного посередника значно вищий, ніж в українській мові. Так, лексема *кошуля* у польській мові має загальнопольське поширення й відома у пам'ятках з 1399 р. – koszula, koszulka (SSP, III, 358; SP, XI, 22–23); в українській мові вона відома лише вкрапленнями, проте перша фіксація сягає XI ст. (Срезн., 1, 1306) – пам'ятка "Патерикъ Синайскій XI в.", що схиляє до думки про безпосереднє запозичення з пізнішим підтриманням функціонування цієї лексеми польською мовою, особливо, щодо поширення цієї лексеми в українських діалектах, яке, швидше всього, є результатом пізнішого, вторинного польського впливу.

Деякі лексеми, які були запозичені в українську мову безпосередньо з латини, своїм корінням сягають грецької мови (напр.: укр. *тон* < лат. tonus < гр. τόνος, укр. *зодіак* < лат. zodiacus < гр. ζῳδιακός, укр. *автентикъ* (*авфтендикъ*, *авътенътикъ*) < лат. authenticus < гр. αὐθεντικός, укр. *алавастръ* < лат. alabastrum < гр. ἀλάβαστρος, укр. *амфора* < лат. amphora < гр. ἀμφορεύς, укр. *архитектура* < лат. architectura < гр. ἀρχιτέκτων, укр. *геометрія* < лат. geometria < гр. γεωμετρία < γῆ і μετρέω, укр. *дисєнтєрія* < лат. dyssenteria < гр. δυσεντερία[221], укр. *граматика* < лат. grammatica < гр. γραμματική[222] та інші. Як зауважує О. Пономарів, "давні і тривалі контакти слов'ян з греками (безпосередні й опосередковані) спричинили проникнення грецьких елементів у слов'янські мови, зокрема в мови східних слов'ян, особливо після їхньої християнізації, наслідком чого є наявність спільного східносло-

[221] Як безпосереднє запозичення цю лексему визначає ІСУМ (8, 23).

[222] ЕСУМ (1, 582-583) вказує на польське посередництво у процесі переймання українською мовою цієї лексеми.

в'янського фонду грецизмів. …Джерелами поповнення лексики української мови грецизмами також є: а) інтернаціональна термінологія, запозичена в основному через посередництво західноєвропейських мов, б) бурсацький (та інші такого типу) жаргон, в) південнослов'янські та східнороманські мови, г) топоніми грецького походження на теренах України…" [Пономарів 2005, с. 4].

Однак, більшість латинізмів, які зафіксовані пам'ятками XVI–XVII ст., потрапили на українськомовний ґрунт через посередництво інших мов. Мови-посередниці у процесі переймання іншомовних елементів завжди відігравали велику роль. Як уже зазначено вище, в сучасному мовознавстві розрізняють безпосередні й опосередковані контакти, що здійснюються за допомогою іншої мови. Існування тісних і безпосередніх контактів із певним народом не завжди зумовлює процес інтенсивних запозичень саме з мови цього народу; і навпаки, може спостерігатися активне запозичування із мов безпосередньо неконтактних [Крысин 1968, с. 22]. Так, незважаючи на безпосередні контакти української і російської мов, процес запозичення з російської мови відбувався, в основному, на рівні проникнення російських лексем без достатньої адаптації, в той час як слова з європейських мов через посередництво російської мови засвоювалися надзвичайно активно і в значному обсязі, зазнаючи при цьому значних адаптивних змін [Їжакевич 1969, с. 63; Верещагин 1969, с. 127].

Російська мова як посередниця запозичень з латини відіграла велику роль у той період історичного розвитку, коли Україна входила до складу Російської імперії, а в досліджуваний період саме українська мова відіграла важливу роль у процесі запозичення російською мовою латинізмів.

Поширенню латинізмів на українськомовному ґрунті значною мірою сприяла польська мова. В історії української і польської мов їх контакти в період XVI–XVII ст. мають важливе значення: вони були обопільними інтенсивними і вплинули на розвиток обох мов [Первольф 1874; Рихардт 1957; Русанівський 1963]. "Імпульсом для появи латинських запозичень як у західних, так і у східних слов'ян стало прийняття християнства у латинському віросповіданні. Разом із хрещенням Польща переймає також основний носій західної культури – латину, якою починають ко-

ристуватися в усному спілкуванні і на письмі деякі верстви населення. Пізніше це спричиняє до визначення польської мови, як мови-посередника для запозичень латинських мовних елементів українською мовою" [Вербенко 2004, с. 25]. Так, через посередництво польської мови в українську були запозичені такі латинізми (деякі з них своїм корінням сягають грецької мови): *абдикация* < ст. пол. abdykacyja < лат. abdicatio; *абсолюція* < пол. absolucja < лат. absolutio; *авдиторъ* < пол. auditor, audytor < лат. auditor; *аврипигментъ* < пол. auripigment, aurypigment, aurypigmentum < лат. auripigmentum < aurum + pigmentum; *алеговати* < ст. пол. alegować, allegować < лат. allegare; *алмарїа* < пол. almarja, almaryja < almarza < лат. armarium; *алтерація* < пол. alteracja, alteracyja < с.-лат. alteratio; *аминєкъ* < ст. пол. aminek < лат. ammium; *амплѣфѣковати* < пол. amplifikować < лат. amplificare; *анѣмушъ* < ст. пол. animusz < лат. animus; *аннотація* < пол. anotacja, anotacyja < лат. annotatio; *апплѣковати* < пол. aplikować < лат. applicare; *барило* < пол. baryła < ст. пол. barl < іт. barile < лат. barillus[223]; *башта* < ст. пол. baszta < ст. чеш. basta < іт. bastia < с.-лат. bastia < франк. *bastjan; *бенедикция* < ст. пол. benedykcyja < лат. benedectio; *бенефиция* < ст. пол. beneficyjum < лат. beneficium; *бланка* < ст. пол. błanka < лат. planka; *булля* < пол. bula < ст. пол. bulla, bula < лат. bulla; *булга* < ст. пол. bułga < нім. Bulge < лат. bulga; *бурса* (> *бурсакъ*) < ст. пол. bursa < с.-лат. bursa; *валоръ* < ст. пол. wałor < чеш. valor < лат. valor; *вал* < ст. пол. wał < с. в. н. Wal (н. в. н. Wall) < лат. vallum; *варияция* < ст. пол. waryjacyja < лат. variatio < varius; *гімназїумъ* < ст. пол. gimnazjum < лат. gymnasium[224]; *гимнъ* < ст. пол. hymn < лат. hymnus < гр. ὕμνος; *гісторія* < ст. пол. historyja < лат. historia < гр. ἱστορία; *горизонтъ* < ст. пол. horyzont < нім. Horizont < лат. horisontis < horisont < гр. ὁρίζων, ὁρίζοντος; *гратификовати* < ст. пол. gratyfikować < лат. gratificare; *гратулювати* < ст. пол. gratulować < лат. gratulare; *ґрація* < ст. пол. gracja < лат. gratia; *губернаторъ* < ст. пол. gubernator < лат. gubernator < gubernare;

[223] ІСУЯ (59) вказує лише на італійське посередництво.

[224] ЕСУМ (1, 514) припускає можливість і німецького посередництва (Gymnasium) та вказує на грецьке коріння запозичення (γυμνασῖον).

гумералъ < пол. humerał < с.-лат. humerale; *гуморь* < ст. пол. humor < лат. humor; *дебиторъ* < пол. debitor < лат. debitor; *детерминовати* < ст. пол. determinować < лат. determinare; *децизия* < ст. пол. decyzyja < лат. decisio; *дефалковати* < ст. пол. defalkować < лат. deffalcare; *дефектъ* < ст. пол. defekt < лат. defectus < deficere < de- + facere; *дефенъсыя* < ст. пол. defensja < лат. defensio; *дискрєція* (*дишъкрєция*) < пол. dyszkrecyja < лат. discretio; *дифамованє* < ст. пол. dyfamowanie < лат. diffamatio; *дифференція* < ст. пол. dyferencyja < лат. differentia; *документъ* < ст. пол. dokument < лат. documentum; *дом* < ст. пол. dom < лат. domus; *донація* < ст. пол. donacyja < лат. donatio; *едиктъ* < пол. edykt < лат. edictum; *екзакція* < пол. egzakcyja < лат. exactio; *екзамен* < пол. egzamen < лат. examen < *eks-ag-smen < ex + *agsmen < ago; *експедиция* < пол. ekspedycyja < лат. expeditio; *експектатива* < пол. ekspektatywa < с.-лат. expectativae < expectare; *експенсь* < пол. ekspensa < лат. expensus; *жаковати* < ст. пол. żakować < лат. saccare; *илляція* < ст. пол. ilacja, illacja < лат. illatio; *инструментъ* < ст. пол. instrument < лат. instrumentum[225]; *институция* < ст. пол. instytucja < лат. institutio; *интєнтовати* < ст. пол. intentować < лат. intentare; *интєнтъ* < ст. пол. intent < лат. intentare; *интенция* < ст. пол. intencja < лат. intentio; *интєрєс* < ст. пол. interes < с.-лат. interesse < лат. interesse; *интєрцєссіѧ* < ст. пол. intercessja < лат. intercessio; *инъквизовати* < ст. пол. inkwizować < лат. inquiro, inquisivi; *инъкорпоровати* < ст. пол. inkorporować < лат. incorporare; *инъкурсия* < ст. пол. incurs, inkursja < лат. incursio, incursus; *инъсєровати* < пол. inserować < лат. inserere; *инътеррекгнумъ* < ст. пол. interregnum< лат. interregnum; *инъфамия* < ст. пол. infamija < лат. infamia; *инъферовати* < ст. пол. inferować < лат. inferre; *инъфула* < ст. пол. infula < лат. infula; *каденция* < ст. пол. kadencja < с.-лат. cadentia; *кадукъ* < ст. пол. kaduk < лат. caducus; *казус* < пол. kazus < лат. casus; *каламаръ* < ст. пол. kalamarz < лат. calamarium; *калацыя* < пол. kolacja < лат. collatio; *калумниа* < ст. пол. kalumnija < лат. calumnia; *кандидат* < пол. kandydat < лат. candidatus < (toga) candida; *капланъ* < ст. пол. kaplan < лат. capellanus; *каппаръ* <

[225] ІСУМ (13, 147) вказує на можливість німецького посередництва (Instrument).

ст. пол. kaparis < лат. capparis; *капса* < ст. пол. kapsa < лат. capsa; *карацена* < ст. пол. karacyna < лат. corazina; *кардимонъ* < ст. пол. kardamon < лат. cardamonum; *кардиналъ* < ст. пол. kardynal < лат. cardinalis; *карта* < ст. пол. karta < лат. carta; *кауза* < ст. пол. kauza < лат. causa; *комисаръ* < ст. пол. komisarz, kommissarz < нім. Kommissar, фр. commissaire < с.-лат. commisarius < committere; *комисия* < ст. пол. komisyja, kommissyja < лат. commissio < committo < com- + mitto; *комментаторъ* < ст. пол. kommentator < лат. commentator < commentari; *коментъ* < ст. пол. koment < лат. commentarius; *комплексия* < ст. пол. kompleksja < лат. complexio < com- + plector; *композыцыя* < ст. пол. kompozycja < лат. compositio; *компоновати* < ст. пол. komponować < лат. componere; *компринципалъ* < ст. пол. kompryncypał < лат. com- + principium; *компробовати* < ст. пол. komprobować < лат. comprobare; *конвентъ* < ст. пол. konwent < лат. conventus; *конверсацыя* < ст. пол. konwersacyja < лат. conversatio; *конвикция* < ст. пол. konwikcyja < лат. convictio; *конвокацыя* < ст. пол. konwokacyja < лат. convocatio; *кондємнация* < ст. пол. kondemnacyja < лат. condemnatio; *кондицыя* < ст. пол. kondycyja < лат. conditio < condicere < com- (> con-) + dicere; *кондоновати* < ст. пол. kondonować < лат. condonare; *консилиумъ* < ст. пол. konsylijum, koncylijum < лат. consilium; *конспирация* < ст. пол. konspiracyja < лат. conspiratio; *конституцыя* < ст. пол. konstytucyja < лат. constitutio < constituo < com- (> con-) + sisto; *консултаціа* < ст. пол. konsultacyja < лат. consultatio; *консулъ* < ст. пол. konsul < лат. consul < consulare; *контрактъ* < ст. пол. kontrakt < лат. contractus; *контрибуцыя* < ст. пол. kontrybucyja < лат. contributio; *конътровєръсия* < ст. пол. kontrowersyja < лат. controversia; *курсоръ* < пол. kursor < лат. cursor; *кустодия* < пол. kustodyja < лат. custodia; *ламєнтъ* < пол. lament < лат. lamentum < lamentari; *лимитация* < пол. limitacyja < лат. limitatio; *литера* < пол. litera < лат. littera < litera; *монета* < пол. moneta < лат. moneta; *магістратъ* < пол. magistrat < maistrat (або нім. Magistrat) < лат. magistratus < magister; *маєстатъ* < пол. majestat (або нім. Majestat) < лат. majestat; *пробация* < пол. probacyja < лат. probatio; *прокураторъ* < пол. prokurator < лат. procurator; *пролонкгация* < пол. prolongacyja < лат. praelongare; *пропозиция* <

пол. propozycyja < лат. propositio; *протестация* < пол. protestacyja < лат. protestatio; *протекция* < пол. protekcyja < лат. protectio; *процесъ* < пол. proces < лат. processus; *президент* < пол. prezydent < лат. praesidentis < praesidens < praesidere; *портъ* < пол. port < лат. portus; *патронъ* < пол. patron < лат. patronus; *пекторалик* < пол. pektoralik < pektoral < лат. pectoralia; *петиция* < пол. petycyja < лат. petitio; *персона* < пол. persona < parsona, parsuna < лат. persona; *муниментъ* < пол. muniment < munimentum < с.-лат. munimentum; *муръ* < пол. mur < с. в. н. mure < лат. murus; *ревизия* < пол. rewizyja < лат. revisio; *ревизоръ* < пол. rewizor < лат. revisor < revisere; *реєстръ* < пол. regestr < rejestr, rejistr < лат. regestrum; *универсалъ* < пол. uniwersal < лат. uniwersalis; *салетра* < пол. saletra < лат. sal + nitrum; *сенат* < пол. senat < лат. senatus < senex; *сеньтенъция* < пол. sentencyja < лат. sententia; *термин* < пол. termin < лат. terminus; *титул* < пол. tytul < лат. titulus; *турбация* < пол. turbacyja < лат. turbatio; *трактъ* < пол. trakt < лат. tractus; *трибъ* < пол. tryb < лат. tribus; *трибуналъ* < пол. trybunal < лат. tribunal; *трактат* < пол. traktat < лат. tractatus; *тестаментъ* < пол. testament < лат. testamentum; *фавор* < пол. fawor < лат. favor; *юрызъдыцыя* < пол. jurysdycyja < лат. iurisdictio.

Існує ряд лексем, історію запозичення яких мовознавці окреслити чітко не в змозі, зокрема однозначно не можуть визначити яка саме мова виступила у функції посередниці у процесі переймання латинізмів: польська чи чеська. Наприклад: *галбанъ* < ст. пол., ст. чеш. galban < лат. galbanum; *гоноръ* < ст. пол., ст. чеш. honor < лат. honor; *арцибискупъ* < ст. пол., ст. чеш. arcybiskup, jarcybiskup < лат. arci + с. в. н. biscof або < лат. archiepiscopus; *арцикапланъ* < ст. пол., ст. чеш. arcykaplan < ст. чеш. arcykaplan < лат. archicapellanus < arci + capellanus; *грошъ* < ст. пол. gros, ст. чеш. groš < лат. gratificare.

При запозиченні латинізмів українською мовою посередником була і чеська мова, напр.: *берло* < (можливо, через польську мову) чеш. berla < двн. ferala < лат. ferula (ЕУСМ. 1. 175); *галадриго* < чеш. haladryje, haladryja, halandryja < hala + dryacnik < dryak < с.-лат. tiriaca (theriaca) < гр. θηριακά́ (ЕСУМ, 1, 456).

Велике значення у поширенні латинізмів на східнослов'янських землях мали германські мови. К. Санфельд-Єнсен зазначав,

що чим був римський світ для германців, тим знову ж германці були для своїх східних сусідів. Можливо, у цьому висловлюванні є перебільшення, але роль германських мов як посередників все ж очевидна.

Так, через посередництво німецької мови на український ґрунт потрапили такі латинізми: *бруки* < н. нім. Brouh < лат. bracae; *вандал* < нім. Wandal (або фр. vandale) < лат. vandalus; *гарфа* < нім. Harfe < лат. harpa; *гимназіум* < нім. Gymnasium < лат. gymnasium < гр. γυμνάσιον; *клас* < нім. Klasse (або фр. classe) < лат. classis; *конспектъ* < нім. Konspekt < лат. conspectus; *конфлікт* < нім. Konflikt < лат. conflictus < confligo < com- (> con-) + fligo; *карцѣръ* < нім. Karzer < лат. carcer; *магистеръ* (> *магистерство*) < нім. Magister < гр. μάγιστρος < лат. magister; *такт* < нім. Takt (або фр. tact) < лат. tactus; *такса* < нім. taxe < с.-лат. taxare.

Серед германських мов посередниками у процесі запозичення латинської лексики українською мовою були голландська (напр.: *ватерпас* < гол. water + passen < фр. passer < лат. passus) та англійська (напр.: *вельвет* < англ. velvet < сангл. veluet, velwet < пізн.-лат. velluetum < с.-лат. villutus < лат. villus).

Тісними були культурно-економічні стосунки України із східнороманським світом, що також сприяло збагаченню української мови.

Говорячи про румунську мову, слід зазначити, що вона стала своєрідним посередником не тільки в просторі, а й у часі; вона, як продовжувач латини у часі, найповніше донесла дух цієї мови до української. До того ж, контакти східнороманського мовного континууму з українським мовним світом були безпосередніми, а не опосередкованими, як у випадку мовної взаємодії з французькою чи італійською мовами. Так, за посередництвом румунської мови українською мовою у різний час були засвоєні лексеми, які своїм корінням сягають латини: *альбія* < рум. albie < іт. діал. albi < лат. alveus; *ацарн* < рум. artar < с.-лат. arcearius < лат. arcer; *байцарка* < рум. bratara < brat < лат. bracchium < гр. βραχίων; *блинда* < рум. blinda < лат. blandus; *бовгар* < рум. bouar (boar) < лат. bovarius < bos (bovis); *ватуйка* < рум. vatui, vatuie < н.-лат. vituleus, vitulea < лат.

vitulus; *буката* < рум. bucata < лат. buccata < bucca; *ґелетка, кґелетка* < рум. găleátă < лат. galleta[226].

Меншою мірою у передачі "духу" латинської мови українській прислужилися французька та італійська мови, з якими безпосередні контакти українців були значно слабші. Зокрема, через посередництво італійської мови були запозичені такі латинізми: *гармата* < іт. armata (можливо, через пол. посередництво) < лат. armatus < arma; *амба* < іт. ambo (через рос. посередництво) < лат. ambo; *балбера* < іт. barbaia < barbo < лат. barbus; *брокат* < іт. broccato (можливо через пол. чи нім. посередництво) < broccare < с.-лат. broc(c)atum < brocchus; через французьке посередництво до української мови потрапили наступні латинізми: *ацетон* < фр. acetone < лат. acetum; *багет* < фр. baguette < іт. bachetta < лат. baculum; *бак* < фр. bac < нар. лат. baccus; *ваза* < фр. vase < лат. vas (pl. vasa); *бламанка* < фр. blanc-manger < лат. manducare < manducus; *бутель* < фр. bouteille < с.-лат. butticula < buttis; *велюр* < фр. velours < лат. villosus < villus < vellus; *деликатъ* < фр. delicat < лат. delicatus < delicare < de- + lacere; *естрада* < фр. estrade < ісп. estrado < лат. stratum; *компаньйон* < фр. compagnon < н.-лат. companionem < лат. compaginare; *кооператор* < *кооперація* < фр. cooperation (або нім. Kooperation) < пізн.-лат. cooperatio < cooperor < com- + operor < opus (operis); *консервованє* (> *конъсервовати*) < фр. conserve < conserver < лат. conservare < com- (> con-) + servare.

Деякі латинізми, які зафіксовані в українських пам'ятках XVI–XVII ст., потрапили до мови-реципієнта через грецьке посередництво. Кількісно це невелика група запозичень, яка презентує один із можливих шляхів проникнення латинізмів до української мови: *армарія* < гр. αρμαριον < лат. armarium (ІСУЯ, 32); *аспра* < гр. ασπρον < лат. asper; *гіацинт* < гр. ὑάκινθος < лат. hyacinthus; *титла* < гр. τίτλος < лат. titulus та ін.

Зауважимо, що не завжди можна однозначно визначити шлях проникнення латинізма, або ж беззастережно прийняти накрес-

[226] ЕСУМ (1, 492) ставить під сумнів думку про німецьке походження (Keleh) цієї лексеми (Тимч., 612), ІСУМ (7, 137–138) вказує на можливість польського (gieleta) чи чеського посередництва (geleta).

лений іншими дослідниками сюжет щодо участі інших мов-посередниць у цьому процесі; окреслюється група слів, які історичними словниками української мови кваліфікуються як безпосередні запозичення з латинської мови, при цьому не вказано на можливість посередництва, зокрема, польського, напр.:

укр. *аквавита* (*аквавѣта*) пам'ятками подається як запозичення XVII ст. – 1630 р. (ІСУМ, 1, 84; ІСУЯ, 13) з лат. aqua + vitae; припускаємо, що ця лексема була запозичена через польське посередництво – akwawita (SP, 1, 99);

укр. *аквѣліон* вперше фіксується українськими пам'ятками з 1648 р. (ІСУМ, 1, 84) і походить від лат. aquilo, можливо, до мови-реципієнта потрапило через пол. akwiło (SP, 1, 99);

укр. *алтеркація* у ІІ половині XVII ст. (1670 р.) було запозичено безпосередньо з латинської мови – altercatio (ІСУЯ, 19); не виключена можливість польського посередництва: лексема ałterkacyja була широковживаною у польськомовних пам'ятках не лише XVI ст., а й XVII ст. (SP, 1, 147; Rybicka, 20);

укр. *амариковати* джерелами виводиться від с.-лат. amaricare; вважаємо, що ця лексема була запозичена через посередництво пол. amarykować (SP, 1, 148);

укр. *анакардъ* було запозичено безпосередньо з лат. anacardium (ІСУМ, 1, 102), можливо, через польське посередництво – anakardus (SP, 1, 151);

укр. *антипендионъ* (*антипендіа*) є прямим запозиченням з лат. antependium (ІСУЯ, 24) і в українськомовних пам'ятках фіксується з XVII ст. Припускаємо, що це слово було запозичене через посередництво польської мови, писемні пам'ятки якої засвідчують наявність цього латинізма не лише в XVII ст., а й у XVI ст.: пол. antependyjum < с.-лат. antependium (SP, 1, 180; Rybicka, 21);

укр. *аптекар* (*аптикарь*, *абтикар*) було запозичено у XVI ст. (1596 р.) з лат. apotheca і своїм корінням сягає грецької мови. Деякі дослідники вказують на німецьке посередництво (Apotheker) у процесі запозичення (ЕСУМ, 1, 81), не згадуючи про польське. Зауважимо, що це слово відоме ще у старопольських пам'ятках: aptekarz < apteka, apoteka (SSP, 1, 41; SP, 1, 199–200; Rybicka, 22);

укр. *аппрегенція* є безпосереднім запозиченням з лат. apprehensio (ІСУЯ, 28); не виключене польське посередництво при запозиченні цієї лексеми, оскільки польські пам'ятки XVII ст. фіксують декілька варіантів цього слова: aprehensyja, aprensyja (Rybicka, 22);

укр. *апрель* за даними лексикографічних джерел запозичено з лат. aprilis (ІСУЯ, 28), можливо, через польське посередництво: aprylis (SP, 1, 198–199);

укр. *арбитеръ* вперше зафіксована українськими пам'ятками в першій половині XVII ст. (1621 р.) і є безпосереднім запозиченням з лат. arbiter (ІСУМ, 1, 121; ІСУЯ, 29). Зауважимо, що деякі дослідники вважають, що цей латинізм потрапив на українськомовний ґрунт через посередництво французької мови: arbitre (ЕСУМ, 1, 82), виключаючи можливість польського посередництва, хоча польські пам'ятки відбивають цю глосу: arbiter (SP, 1, 201; Rybicka, 22);

укр. *аренда* (*аренъда, оранда*, *оренда*) є похідним від лат. arrendare (ІСУМ, 1, 121–122). Вважаємо, що ця лексема була запозичена через польське посередництво: arenda (SP, 1, 210 Rybicka, 22) із с.-лат. arenda < arrendare;

укр. *арешт* фіксується українськомовними пам'ятками з XVII ст. і є прямим запозиченням із с.-лат. arrestum (ІСУЯ, 31); дослідники вказують на німецькомовне посередництво при цьому запозиченні, пор. нім. Arrest < фр. arrest < с.-лат. arrestum < arrestare < ad- (> ar-) + restare < re- (red-) + stare (ЕСУМ, 1, 83); не виключена можливість входження цього запозичення у мову-реципієнт через польське посередництво, оскільки ця лексема була широковживаною у польських писемних пам'ятках XVI ст.: arest (SP, 1, 211–212);

укр. *бакаларъ* дослідники виводять з с.-лат. baccalaureus (ІСУМ, 2, 12; ІСУЯ, 51). На нашу думку, ця лексема потрапила на українськомовний ґрунт через посередництво польської мови, в якій вона є частовживаною у старопольську добу: bakalarz (SSP, 1, 57–58; SP, 1, 189–190);

укр. *баленя* у 1618 р. було запозичено безпосередньо з латинської мови: balaena (ІСУМ, 2, 15; ІСУЯ, 53). Припускаємо, що запозичення відбулося за посередництвом польської мови: balena (SP, 1, 290);

укр. *банитъ* (> *баниційный*) походить від лат. bannitum < bannire (ІСУЯ, 54). На нашу думку, запозичення цієї лексеми відбувалося за посередництвом польської мови, пам'ятки якої фіксують її ще з старопольського періоду: стп. banita (SSP, 1, 59) > banit (SP, 1, 302) > banita, banit < с.-лат. bannita (Rybicka, 24);

укр. *дактиль* одні дослідники виводять з лат. dactylus із вказівкою на дальше грецьке джерело (ЕСУМ, 2, 9), інші – безпосередньо з грецької мови (ІСУЯ, 660); вважаємо, що до мови-реципієнта ця лексема потрапила через посередництво пол. daktył, яке фіксується ще у старопольських пам'ятках (SSP, 2, 19; SP, 4, 459–460);

укр. *економія* одні дослідники вважають прямим запозиченням з лат. oeconomia, яке зводиться до грецького етимону (ЕСУМ, 2, 159), інші – безпосереднім запозиченням з грецької мови (ІСУЯ, 870); на нашу думку дана лексема потрапила в українську мову з пол. ekonomija (SP, 6, 535; Rybicka, 34) < лат. oeconomia < гр. οἰκονομία;

укр. *експедіція* (*експедиція*) одні вчені розглядають як безпосереднє запозичення з лат. expeditio (ІСУЯ, 871), інші вважають, що у мову-реципієнт це слово потрапило через посередництво фр. expedition < лат. expeditio < expedio < ex- + pedis < pes (pedis) (ЕСУМ, 2, 160). М. Фасмер вказує на польське посередництво у даному процесі переймання і ми поділяємо ці погляди (Фасмер, 4, 516). Адже пол. ekspedycyja було частовживаним у польських пам'ятках XVI і XVII ст. (SP, 6, 539; Rybicka, 35);

укр. *єлємєнтъ* українськомовними писемними пам'ятками фіксується з XVI ст. і виводиться безпосередньо з лат. elementum. На нашу думку, ця лексема проникла через польське посередництво, як, власне, і в білоруську мову [Булыка 1980, с. 110], оскільки пам'ятки, які написані старопольською мовою, подають це запозичення: element (SSP, 2, 346–347), яке було широковживаним у XVI ст. (SP, 6, 547–548) і в XVII ст. (Rybicka, 36);

укр. *епіграма* одні дослідники виводять безпосередньо з лат. epigramma, вказуючи на грецьке коріння – ἐπίγραμμα (ЕСУМ, 2, 167), інші – безпосередньо з грецької мови (ІСУЯ, 875). Враховуючи, шо в українськомовних пам'ятках ця лексема фіксується з 1625 р., а в польській мові була широковживаною ще в XVI ст. –

epigramma (SP, 6, 555), то ми припускаємо можливість польського посередництва;

укр. *история* вперше фіксується в давньоруській пам'ятці "Златоструй", яка існує у двох списках – XII ст. і XIV ст. Цю лексему дослідники вважають безпосереднім запозиченням з грецької мови (ЕСУМ, 2, 320; Срезн., 1, 1151). Зауважимо, що М. Фасмер вказує на німецьке посередництво (Historie) і виводить з лат. historia < гр. ἱστορία (Фасмер, 2, 143). На нашу думку, шлях запозичення даної лексеми такий: укр. история < пол. historia, historyja, istoryja (SSP, 2, 543; SP, 8, 347–351; Rybicka, 41) < лат. historia < гр. ἱστορία;

укр. *инквизыция* одні дослідники виводять з лат. inquisitio < inquaero < in- + quaero, яке було запозичено через німецьке посередництво: Inquisition (ЕСУМ, 2, 305), інші (Фасмер, 2, 133; Булыка, 127–128), і ми поділяємо їхню думку, – через польське посередництво – inkwizycyja (SP, 8, 549; Rybicka, 45);

укр. *инквизытор*, на нашу думку, проникло через посередництво пол. inkwizytor (SP, 8, 549; Rybicka, 44) з лат. inquisitor, а не є безпосереднім запозиченням з латинської [Булыка 1980, с. 127]. Деякі дослідники вказують ще й на інший можливий шлях проникнення даного запозичення – через нім. Inquisitor (Фасмер, 2, 133);

укр. *лакрация* проникло у мову-реципієнт через німецьке посередництво (Lakritrze) з лат. liquiritia (lacrita) < гр. γλυκύρριξα (ЕСУМ, 3, 187; Фасмер, 2, 453). На нашу думку, дана лексема була запозичена через польське посередництво, адже ще в старопольських пам'ятках вона була широковживаною: ст. пол. lakrycja (SSP, 4, 2) > lakrycyja (SP, 12, 8);

укр. *канцлєр* було запозичено в українську мову в XVII ст. через німецьке посередництво (Kanzler) з лат. cancellarius (ЕСУМ, 2, 367; Фасмер, 2, 182). Вважаємо, що дана лексема потрапила на українськомовний ґрунт через посередництво польської мови, адже старопольські пам'ятки фіксують це запозичення з 1414 р.: kanclerz < с.-лат. cancellarius (SSP, 3, 234), це слово було широковживаним і в XVI ст. (SP, 10, 63–65) і як мовна спадщина перейшло до словника XVII ст. (Rybicka, 48). Зауважимо, що за більш уточненими даними (ІСУМ, 14, 40–41), ця

лексема зафіксована мовою-реципієнтом ще в 1507 р., тому посередництво польської (а можливо і чеської) мови є очевидним;

укр. *канцлерство* в пам'ятках зустрічається з кінця XVI ст. (ІСУМ, 14, 40); ми переконані, що ця лексема потрапила у мову-реципієнт через пол. kanclerstwo (SP, 10, 63) < ст. пол. kanclerzstwo (SSP, 3, 234) < лат. cancellarius;

укр. *комета* одні дослідники розглядають як безпосереднє запозичення з лат. cometa, що походить з грецької мови (ІСУМ, 14, 208), інші вважають, що процес запозичення відбувався через посередництво фр. comete (Фасмер, 2, 302) або пол. kometa [Булыка 1980, с. 163]. Ми згодні з останнім твердженням, оскільки дана лексема була запозичена на початку XVI ст. в українську мову і була частовживаною у XVI–XVII ст. у польській мові (SP, 10, 497; Rybicka, 51);

укр. *компас* фіксується українськомовними пам'ятками з XVI ст. (1589 р.). Одні вчені вважають, що дана лексема була запозичена через німецьке посередництво: нвн. Kompass < іт. compasso < compassare < н.-лат. compassare < passus (ЕСУМ, 2, 541; Фасмер, 2, 305–306), інші – через посередництво польської мови: kompas < фр. compas < с.-лат. compassus [Булыка 1980, с. 164]. На нашу думку, шлях проникнення даного латинізма в українську мову такий: укр. компас < пол. kompas (SP, 10, 513–514) < ст. пол. kompas (SSP, 3, 324) < с.-лат. compassus < лат. compassare;

укр. *консультація* була запозичена у мову-реципієнт у XVII ст. (1628 р.) через посередництво західноєвропейських мов (нім. Konsultation, фр. і англ. consultation) з лат. consultatio < consulto < con- (< com-) + sul (< sil-) (ЕСУМ, 2, 555). На нашу думку (та думку укладачів ІСУМ, 14, 238), дана лексема була запозичена через польське посередництво: konsultacyja (SP, 10, 580; Rybicka, 56);

укр. *конспирация* є запозиченням з лат. conspiratio < conspirare < com- (> con-) + spiro через посередництво західноєвропейських мов: нім. Konspiration, фр. і англ. conspiration (ЕСУМ, 2, 554). Нові дослідження вказують на польське посередництво, оскільки дана лексема була частовживаною у польськомовних пам'ятках XVI ст.: konspiracyja (SP, 10, 576) і XVII ст. (Rybicka, 56), а в українських (ККПС, 256) – фіксується з 1639 р. (ІСУМ, 14, 237);

укр. *контрактъ* відоме з XVI ст. (1570 р.). Це слово було запозичене через нім. Kontrakt < лат. contractus < contraho < com- (> con-) + traho (ЕСУМ, 2, 557). Деякі дослідники серед мов-посередників у процесі переймання даної лексеми називають польську мову (ІСУМ, 14, 242; Фасмер, 2, 314; Булыка, 168) і це не безпідставно. Адже це слово було відоме польській мові ще в XVI ст. (SP, 10, 585–586) і широковживаним у XVII ст. (Rybicka, 57): kontrakt; укр. *контрактовый* було запозичене також через пол. kontraktowy (ІСУМ, 14, 242);

укр. *концєптъ* було запозичено в українську мову на початку XVII ст. безпосередньо з лат. conceptus < concipio < com- (> con) + capio (ЕСУМ, 2, 561). Інші дослідники, і ми поділяємо їхню думку (ІСУМ, 14, 248), вказують на можливість польського посередництва: koncept (SP, 10, 519; Rybicka, 53);

укр. *копия* представлена в писемних пам'ятках XVII ст. і є прямим запозиченням із с.-лат. copia < лат. copia (< *coopia) (ЕСУМ, 2, 569). Вважаємо, що це слово було запозичене опосередковано. Мовою-посередником виступає польська: kopija (SP, 10, 619) < ст. пол. kopia, kopija (SSP, 3, 340);

укр. *корупъцыя* запозичено з лат. corruptio < corrumpo < con- (> cor-) + rumpo через посередництво нім. Korruption, англ. або фр. corruption (ЕСУМ, 3, 45). Припускаємо можливість польського посередництва: korupcyja (SP, 10, 659; Rybicka, 59);

укр. *кредить* фіксується писемними пам'ятками XVII ст. і є опосередкованим запозиченням (нім. Kredit, фр. credit) з іт. credito < лат. creditum < credo (ЕСУМ, 3, 81). Зауважимо, що деякі дослідники навіть не згадують латинського коріння, а кваліфікують як пряме запозичення з італійської мови (Фасмер, 2, 369). Ми припускаємо, що це слово могло бути запозичене через польське посередництво: kredyt (SP, 11, 142–143);

укр. *курс* дослідники визначають як запозичення з лат. cursus < currere, яке потрапило на українськомовний ґрунт через посередництво нім. Kurs або фр. curs (ЕСУМ, 3, 157–158; Фасмер, 2, 428–429). Припускаємо можливість польського посередництва у процесі запозичення даної лексеми: kurs (SP, 11, 581; Rybicka, 59);

укр. *кварталъ* була запозичена у кінці XVI ст., на думку дослідників, через посередництво нім. Quartal < с.-лат. quartale <

quartus (ICУМ, 14, 73). Можливий і інший шлях проникнення цього слова: через пол. kwartal (SP, 11, 606) < нім. Quartal < с.-лат. quartale < quartus [Булыка 1980, с. 145]. Похідне слово *квартальный* вважаємо, що потрапило також через польське посередництво: kwartalny (SP, 11, 606);

укр. *лампа* потрапило через посередництво пол. lampa, адже ще пам'ятки старопольського періоду фіксують цю лексему (SSP, 4, 2; SP, 12, 12–13); у польську мову з нвн. Lampe < свн. lampe < фр. lampe < н.-лат. lampada < lampas (lampadis) < гр. λαμπάς (Булыка, 193; ЕСУМ, 3, 189). Зауважимо, що лексему *лампада* деякі дослідники виводять безпосередньо із середньогрецької, не вказуючи на латинське посередництво (ЕСУМ, 3, 189; Фасмер, 2, 445);

укр. *ликвидовати* одні дослідники вважають, що запозичене через посередництво західноєвропейських мов (фр. і англ. liquidation, нім. Liquidation) із с.-лат. liquidatio < liquidus < liquere (ЕСУМ, 3, 260), інші, і ми поділяємо їхні погляди, припускають можливість польського посередництва (Фасмер, 2, 496): likwidować się (SP, 12, 248);

укр. *лимитовати* було запозичено з лат. limes (limitis). Висуваються теорії, що це слово потрапило на українськомовний ґрунт через фр. limite (ЕСУМ, 3, 262) або пол. limitować [Булыка 1980, с. 189–190]. Зауважимо, що ця лексема була широковживаною у польських пам'ятках XVI ст. (SP, 12, 251), тому польське посередництво у даному процесі запозичення можливе;

укр. *мандатъ* вперше зафіксоване у писемних пам'ятках у XVI ст. – 1554 р. – виводиться з лат. mandatum < mando, яке було запозичене через посередництво фр. mandat (ЕСУМ, 3, 379). Вважаємо, що дана лексема була запозичена через польське посередництво, оскільки польськомовні джерела фіксують це запозичення з 1494 р.: ст. пол. mandat (SSP, 4, 159) і як мовна спадщина збереглося аж до XVII ст. (SP, 13, 141–143; Rybicka, 63). Зауважимо, що в білоруську мову це слово потрапило також через посередництво польської мови [Булыка 1980, с. 197];

укр. *мапьпа* визначають як безпосереднє запозичення з с.-лат. mappa < лат. mappa, припускаючи при цьому можливість польського чи німецького посередництва (ЕСУМ, 3, 388). Ми схиль-

ні думати, що ця лексема була запозичена через польське посередництво, оскільки пол. mapра було широковживаним не лише у XVII ст., як в українській мові, а й у XVI ст. (SP, 13, 149; Rybicka, 63);

укр. *марципанъ* було запозичено в українську мову у XVII ст. Вважають, що ця лексема потрапила в українську мову через німецьке посередництво (Marzipan) з італійської мови (marzapane), але своїм корінням сягає латини: с.-лат. mataрanus < лат. Marci panis (ЕСУМ, 3, 403; Фасмер, 2, 576). Ми припускаємо можливість польського посередництва у процесі переймання цього слова: marcepan (SP, 13, 149);

укр. *мелянхолѣя* кваліфікується як безпосереднє запозичення з лат. melancholia < гр. μελαγχολία (ЕСУМ, 3, 432–433). Перша фіксація даної лексеми українськими писемними пам'ятками припадає на XVII ст. – 1642 р. Вважаємо, що це слово могло бути запозичене через посередництво польської мови, в якій воно відоме ще з старопольського періоду: melancholia, melankolija (SSP, 4, 181) > melankolija (SP, 13, 272–273; Rybicka, 64);

укр. *мелиорация* є запозиченням з лат. melioratio, яке прийшло на українськомовний ґрунт через посередництво однієї із західноєвропейських мов: нім. Melioration, англ. melioration (ЕСУМ, 3, 433). На нашу думку, дана лексема була запозичена через посередництво польської мови: melioracyja (SP, 13, 274);

укр. *мелодїа* кваліфікується як запозичення із с.-лат. melodia < гр. μελῳδία (ЕСУМ, 3, 433). Припускаємо можливість польського посередництва у процесі запозичення даної лексеми: mełodyja (SP, 13, 274–275; Rybicka, 64). Зауважимо, що це запозичення у білоруську мову потрапило також через посередництво польської мови [Булыка 1980, с. 201]. Прикметник *мелодійний*, на нашу думку, міг бути також запозичений через польське посередництво: mełodejny (SP, 13, 274–275);

укр. *муза* одні дослідники визначають як безпосереднє запозичення з лат. musa < гр. μοῦσα (ЕСУМ, 3, 530; Булыка, 209), інші вважають, що процес запозичення проходив через посередництво нім. Muse (Фасмер, 3, 5). Можливо, дана лексема була запозичена в українську мову через посередництво польської: muza (SP, 15, 222–229);

укр. *музика* було запозичено у XVII ст. через російське чи німецьке посередництво з лат. musica < гр. μουσική (ЕСУМ, 3, 531). Деякі дослідники, і ми їх підтримуємо, вказують на польське посередництво у запозиченні цього слова (Фасмер, 3, 531; Булыка, 209): пол. muzyka через ст. чеш. musika було запозичено у XVI ст. з лат. musica < гр. μουσική і залишилося широковживаним у XVII ст. (SP, 15, 224–226; Rybicka, 66).

Окреслюється група лексем, які українськими дослідниками кваліфікуються як запозичення з латинської мови, які засвоєні через посередництво польської мови. Однак жоден польський словник досліджуваного періоду (SSP – X / XI–XV ст., SP – XVI ст., Rybicka – XVII ст.), які складені за матеріалами польських писемних пам'яток, не фіксують лексем, які зазначені в українськомовних лексикографічних джерелах як польськоопосередковані запозичення, напр.: *аддиция* < ст. пол. addycyja < лат. additio (ІСУМ, 1, 74); *администровати* < ст. пол. administrować < лат. administrare (ІСУМ, 1, 75; ІСУЯ, 8); *акторат* < ст. пол. aktorat < лат. actor (ІСУМ, 1, 86); *буцефалъ* < ст. пол. bucefal < лат. bucephalus (ІСУМ, 3, 104); *ваковати* < ст. пол. wakować < лат. vacare (ІСУМ, 3, 168). Зауважимо, що ІСУЯ дану лексему виводить безпосередньо з латинської мови (ІСУЯ, 180); *ветовати*(*ся*) < пол. wetować < лат. vetare < veto (ІСУЯ, 5, 4; Булыка, 61); *виндикованє* < ст. пол. windykowanie < лат. vindiciae (ІСУМ, 4, 61); *дирикговати* < пол. derogować < лат. dirigere < dis- + regere (ЕСУМ, 2, 75; Булыка, 61); *дишкретный* < пол. dyszkretny < лат. discretus (ІСУЯ, 722); *дуктъ* < пол. dukt < лат. ductus (ІСУЯ, 839); *екзакторъ* < пол. ekzaktor < лат. exactor (ІСУЯ, 868); *кант* < пол. kant < лат. cantus < canere (ЕСУМ, 2, 365; Фасмер, 2, 181).

Відсутність фіксації наведених лексем в авторитетних польських історичних словниках (останні укладалися з увагою до *всіх доступних писемних пам'яток*) схиляє до припущення, що ці лексеми були запозичені в українську мову безпосередньо з латинської мови, з латинських текстів.

Окрему групу складають латинізми, які одними українськими дослідниками визначаються як безпосередні запозичення з латинськомовних джерел, а іншими – як опосередковані. Зауважимо, що у деяких випадках важко однозначно вказати шлях проникнення у мову-реципієнт запозичення, зокрема, це лексеми:

укр. *автор* одними вченими кваліфікується як запозичення з лат. auctor (ІСУМ, 1, 71; ІСУЯ, 6), іншими – як опосередковане: через пол. autor < лат. auctor (ЕСУМ, 1, 44). Зауважимо, що ця лексема у польській мові XVI ст. була широковживаною (SP, 1, 231–232). В українській мові вперше була відбита у пам'ятках кінця XVI ст. (1596 р.). Не можна стверджувати чи заперечувати, що ця лексема прийшла в українську мову з польських джерел, з польської мови, оскільки не маємо точної дати фіксації цього слова у польськомовних пам'ятках. Тому мають право на існування дві версії щодо шляху проникнення цього запозичення у мову-реципієнт;

укр. *аграваџия* (*акгравация*) одні дослідники виводять з лат. aggravare (ІСУЯ, 7), інші, і ми поділяємо їхні погляди, вказують на польське посередництво: ст. пол. agrawacyja (ІСУМ, 1, 73). Українські пам'ятки вперше фіксують це слово в 1643 р., а в польськомовних джерелах воно є широковживаним з XVI ст. (SP, 1, 91) і в XVII ст. (Rybicka, 18);

укр. *актор* (*акьтор* > *акторъка*, *акторскый*) кваліфікується як безпосереднє запозичення з лат. actor (ІСУМ, 1, 86; ІСУЯ, 15). Дослідники вказують на польське посередництво: пол. aktor < лат. actor < agio (ЕСУМ, 1, 57); у польській мові ця лексема відома з XVI ст. (SP, 1, 98) і є широковживаною у XVII ст. (Rybicka, 19); в українській мові вона зафіксована з кінця XVI ст. – 1580 р. Отже, можна припустити польське посередництво, як один із можливих шляхів проникнення латинізма в українську мову;

укр. *акт* (> *актований*, *актовати*) було запозичено в українську мову у 1567 р. безпосередньо з лат. actus (ІСУЯ, 15) чи через посередництво пол. akt (ІСУМ, 1, 86–87; ЕСУМ, 1, 57). У польській мові ця лексема відома з XVI ст. (SP, 1, 96–98; Rybicka, 19), тому ймовірність польського посередництва не виключена;

укр. *актиковати* дослідники розглядають як похідне утворення від іменника *акт* (ІСУМ, 1, 88; ІСУЯ, 15–16); припускаємо, що ця лексема була запозичена через польське посередництво: aktykować (SP, 1, 99) < с.-лат. acticare < actus;

укр. *акция* (*акцыя*, *акъция*) кваліфікується як безпосереднє запозичення з лат. actio (ІСУЯ, 16), або ж як запозичення через посередництво ст. пол. akcyja (ІСУМ, 1, 88). Автори ЕСУМ при-

пускають дві версії проникнення цієї лексеми на українськомовний ґрунт: безпосередньо з латинської мови чи через посередництво гол. (actie) або нім. через рос. чи пол. посередництва з лат. actio < ago. Перша фіксація цього запозичення в українськомовних пам'ятках – 1597 р. З XVI ст. ця лексема подається і в польських лексикографічних джерелах (SP, 1, 94; Rybicka, 19). Тому, на нашу думку, ця лексема була запозичена в українську мову через польське посередництво;

укр. *алегация* (*алекгация*, *алекгацыя*, *алегація*) була запозичена в кінці XVI ст. (1594 р.) безпосередньо з лат. allegatio (ІСУЯ, 18) чи через посередництво пол. alegacja (ІСУМ, 1, 95). Припускаємо, що ця лексема продовжує пол. alegacyja (SP, 1, 143);

укр. *амбиція* відома з писемних пам'яток від 1621 р.; одні дослідники розглядають як безпосереднє запозичення з лат. ambitio (ІСУМ, 1, 101; ІСУЯ, 20–21), інші – як запозичення опосередковане, через пол. ambicyja < лат. ambitio < ambire < amb- + ire (ЕСУМ, 1, 66); польські пам'ятки фіксують цю лексему з XVI ст. (SP, 1, 148; Rybicka, 20);

укр. *апеляцыя*, *апелевати* писемними пам'ятками зафіксоване з 1566 р. і вважається безпосереднім запозиченням з лат. appellatio, appellare (ЕСУМ, 1, 79; ІСУЯ, 26); інші дослідники відносять цю лексему до опосередкованих через польську мову запозичень: пол. apelacyja, apelować (ІСУМ, 1, 114–115). У польській мові XVI ст. ці лексеми були широковживаними (SP, 1, 185–188; Rybicka, 21). Однак дата їх першої фіксації у польських джерелах не відома, тому важко стверджувати чи заперечувати факт посередництва польської мови у їх перейманні;

укр. *апараменътъ* (*аппараментъ*) було запозичено у XVII ст. (1634 р.) з с.-лат. apparamentus (ІСУЯ, 27), можливо через польське посередництво: пол. aparament (ІСУМ, 1, 113). Ця лексема у пам'ятках польської мови вперше зустрічається у XVII ст. (Rybicka, 21). Тому знову-таки однозначно стверджувати, що це запозичення прийшло в українську мову через посередництво польської мови не можна;

укр. *аппетитъ* (*аппетикъ*) було запозичено на початку XVII ст. з лат. appetitus < appeto < ad- (> ap-) + peto (ЕСУМ, 1, 79; ІСУЯ, 28) або через посередництво пол. apetyt (ІСУМ, 1, 118).

На нашу думку, ця лексема була запозичена через польське посередництво, оскільки вже у XVI ст. вона була частовживаною у польських пам'ятках (SP, 1, 189; Rybicka, 21);

укр. *апробація* (*апъпробация*, *апробованъє*, *апъпробованє*) було запозичено на початку XVII ст. (1600 р., 1627 р.) безпосередньо з лат. approbatio < approbo < ad- (> ap-) + probo (ІСУЯ, 28) чи через посередництво пол. aprobacyja (ІСУМ, 1, 199; ЕСУМ, 1, 80–81). Зауважимо, що у польській мові це слово було відбите пам'ятками XVI ст. (SP, 1, 198) і XVII ст. (Rybicka, 22). На нашу думку, ця лексема потрапила на українськомовний ґрунт через польське посередництво. Похідний прикметник *апьпробований*, можливо, був також запозичений через посередництво пол. aprobowany (SP, 1, 198). Дієслово *апробовати* деякі дослідники подають як безпосереднє запозичення з лат. approbare (ІСУЯ, 28), хоча інші вважають це слово запозиченим через посередництво польської мови, див.: пол. aprobować (ІСУМ, 1, 119). Ми не маємо дати першої фіксації у польських пам'ятках цієї лексеми, а в українських пам'ятках вперше вона з'являється 1598 р., тому ми можемо лише припустити, що у процесі запозичення брала участь польська мова;

укр. *арматура* одні дослідники кваліфікують як безпосереднє запозичення з лат. armatura (ІСУМ, 1, 128; ІСУЯ, 33), інші – як опосередковане (ЕСУМ, 1, 86); мовою посередником виступає польська, в якій ця лексема відома з XVI ст. (SP, 1, 127), в той час, як в українських пам'ятках відбита лише у 1634 р., тому шлях був, очевидно, таким: пол. armatura < с.-лат. armatura < armare;

укр. *артикул* (*артыкул*) деякі дослідники визначають як опосередковане запозичення з лат. articulus (ІСУМ, 1, 129–130), яке проникло в українську мову через пол. artykul, яке вперше було зафіксоване в польських пам'ятках у XVI ст. (SP, 1, 218–219; Rybicka, 23). Існує думка, що ця лексема була безпосередньо запозичена з латинської мови (ІСУЯ, 36) і ми з цим погоджуємося, оскільки вона була відома українській мові задовго до першої фіксації в польськомовних пам'ятках, а саме у 1388 р. (Срезн., 1, 28);

укр. *асекурация* було запозичене в українську мову в 1616 р. з лат. assecuratio (ІСУЯ, 38), можливо, через пол. asekuracyja

(ІСУМ, 1, 139). Припускаємо ймовірність польського посередництва, оскільки ця лексема у польських пам'ятках XVI–XVII ст. була широковживаною (SP, 1, 223; Rybicka, 23);

укр. *басъ* було запозичено у XVII ст. з лат. bassus (ІСУМ, 2, 26), можливо, через польське посередництво, адже у писемних пам'ятках польської мови XVI ст. це слово зустрічається часто (SP, 2, 25): пол. bas < нім. Bass, фр. basse або іт. basso < н.-лат. bassus (ЕСУМ, 1, 146–147);

укр. *граматика* ІСУЯ кваліфікує як пряме запозичення з грецької мови (ІСУЯ, 464), а ЕСУМ – як безпосереднє запозичення з лат. grammatica, яке корінням сягає грецької мови, при цьому автори вказують на можливість польського посередництва (ЕСУМ, 1, 582–583). Зауважимо, що вперше ця лексема у польських пам'ятках датується 1413–1414 рр.: gramatyka (SSP, 2, 483; SP, 8, 92; Rybicka, 40), а в давньоукраїнських – XI ст. (Срезн., 1, 578). На нашу думку, це запозичення проникло в давньоукраїнську мову безпосередньо з грецьких оригіналів через посередництво старослов'янських перекладних текстів; друге посилення функціонування цієї лексеми в українській мові XV – XVII ст. може бути пов'язане з латинськомовним і польськомовним впливами;

укр. *композыцыя* було запозичене через пол. kompozycyja, яке фіксується у польській мові з XVI ст. (SP, 10, 515–516; Rybicka, 52), а в українській мові з'являється лише у XVII ст. з лат. compositio < compono < com- + pono (< posino) [Булыка 1980, с. 105]. Деякі дослідники припускають можливість і німецького посередництва при перейманні цієї лексеми українською мовою, пор. нім.: Komposition (Фасмер, 2, 306; ЕСУМ, 2, 542);

укр. *афектъ* (> *афектований*), на думку укладачів ЕСУМ, проникло у мову-реципієнт через нім. Affekt < лат. affectus < afficio < ad- (> af-) + facio (ЕСУМ, 1, 99), інші вважають, що мовою-посередником у процесі запозичення виступила польська: ст. пол. afekt < лат. affectio (ІСУМ, 1, 146–147). Існує думка, що ця лексема могла бути запозичена безпосередньо з латинської мови (ІСУЯ, 42). Зауважимо, що у польській мові, як і в українській, це слово вперше відоме з XVI ст. (SP, 1, 89);

укр. *альтерната* ІСУЯ визначає як безпосереднє запозичення з лат. alternatio (ІСУЯ, 19), ЕСУМ вказує на посередництво

фр. alternative < alterner < лат. alternare (ЕСУМ, 1, 65). Існує думка, і ми її поділяємо, що це слово могло бути запозичене через польське посередництво (ІСУМ, 1, 100), адже в польській мові лексема ałternata відома з XVI ст. (SP, 1, 147; Rybicka, 20), а в українську мову вона прийшла у 1621 р.;

укр. *апаратъ* було запозичене у 1599 р. безпосередньо з лат. apparatus < apparo < ad- (> ap-) + paro (ІСУМ, 1, 113–114), або ж через посередництво інших мов, зокрема, нім. Apparat (ЕСУМ, 1, 78), або ж пол. aparat (ІСУЯ, 27); припускаємо польське посередництво при запозиченні, оскільки це слово було відоме в польській мові з XVI ст. (SP, 1, 185; Rybicka, 21);

укр. *арка* було запозичене в українську мову в 1581 р. через російське посередництво з іт. arco < лат. arcus (ЕСУМ, 1, 85). Існує думка, що цей латинізм потрапив на українськомовний ґрунт через посередництво польської мови: arka, archa (ІСУМ, 1, 126; ІСУЯ, 32). Ми поділяємо думку щодо польського посередництва, оскільки ще пам'ятки старопольської доби фіксують цю лексему: arka, archa (SSP, 1, 42), archa (SP, 1, 201–202);

укр. *атеиста* було перейняте у XVI ст. (1599 р.). Деякі вчені вважають, що ця лексема була запозичена через польське посередництво: пол. ateista з лат. atheista (ІСУМ, 1, 143), або через французьке посередництво: фр. atheisme < athec (ЕСУМ, 1, 95–96). На думку інших дослідників – це безпосереднє запозичення з грецької мови (ІСУЯ, 40–41). Зауважимо, що М. Фасмер і О. Булика вказують на німецьке посередництво у запозиченні цієї лексеми відповідно в російську і білоруську мови (Фасмер, 1, 95; Булыка, 33). Припускаємо, що укр. *атеиста* було запозичене через пол. ateista < ateizm (SP, 1, 227), можливо з нім. Atheizt < лат. atheista < гр. ἄθεος;

укр. *дїядима* (*діадема*) вперше було зафіксоване у "Сборнику Кирило-Бѣлозерскаго мон. XV в." і деякими дослідниками кваліфікується як безпосереднє запозичення з гр. διάδημα (Срезн., 1, 661; ІСУЯ, 722–723; ЕСУМ, 2, 82). Зауважимо, що в деяких працях зустрічаємо вказівку на польське посередництво: dyadema < лат. diadema < гр. διάδημα (Фасмер, 1, 512; Булыка, 94). Проте, коли мова йде про запозичення даної лексеми до української мови, то про польське посередництво не може йтися, оскільки у польській

мові ця лексема відома з XVI ст. (SP, 6, 273–274), а в українській мові – з XV ст.; припускаємо, що ця лексема була запозичена безпосередньо з грецької мови, або через латинське посередництво;

укр. *каптуръ* (> *капътуровый*) було запозичено ще в давньоруський період (Срезн., 1, 1194–1195) через посередництво іт. capparo, capero (Фасмер, 2, 187–188), чеш. kaptuor чи пол. kaptur [Булыка 1980, с. 139]. Автори ЕСУМ пропонують два шляхи запозичення: безпосередньо з тюркських мов або через посередництво пол. kaptur < лат. captura < нар. лат. cappa. Ми припускаємо існування польського посередництва, оскільки ця лексема була відома ще в пам'ятках старопольської доби: kaptur – 1397 р. (SSP, 3, 239), kaptur (SP, 10, 104–105; Rybicka, 49). Зауважимо, що деякі дослідники не поділяють думку щодо латинськомовного коріння даного запозичення (ІСУМ, 14, 46);

укр. *квадратъ* вперше зафіксовано в "Библии 1499 р." (Срезн., 1, 1202) і є безпосереднім запозиченням з лат. quadratum (quadratus) < quadrare (ЕСУМ, 2, 413; ІСУМ, 14, 71). Деякі дослідники вказують на німецьке посередництво у процесі запозичення цієї лексеми: Quadrat (Булыка, 144; Фасмер, 2, 216). На нашу думку, це слово було запозичене безпосередньо з латинської мови, оскільки навіть у "Матеріалах…" І. Срезневського воно фіксується зі збереженням норм латинської граматики: *квадратумъ*;

укр. *композиторъ* вперше зафіксоване пам'ятками XVII ст. (1646 р.); в українську мову було запозичене через посередництво фр. compositeur (ЕСУМ, 2, 542–543), або іт. compositore < лат. compositor (ІСУМ, 14, 217), або пол. kompozytor < іт. compositore (Фасмер, 2, 306) < лат. compositor; польські історичні словники не фіксують цієї лексеми, що уможливлює думку про те, що це слово могло проникнути на українськомовний ґрунт через посередництво французької або італійської мов.

Таким чином, українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують значну кількість латинізмів, кожен з яких має свою історію проникнення на українськомовний ґрунт. Чимало слів було запозичено у мову-реципієнт ще в давньоруський період, але більшість латинізмів потрапила до українського лексикону саме у XVI–XVII ст. Лексеми переймалися як безпосередньо з латинської мови, так і через посередництво інших мов. Значна кіль-

кість латинізмів у досліджуваний період була запозичена через посередництво польської мови, оскільки українсько-польські мовно-культурні, соціально-економічні і політичні контакти були найінтенсивнішими.

Процес переймання латинізмів українською мовою порізному коментується в лексикографічних джерелах; розбіжності спостерігаються у висвітленні питанн шляхів і часу запозичування. Опрацювання пам'яток української мови XVI–XVII ст. дозволило внести уточнення щодо шляхів і часу засвоєння українською мовою латитнізмів, проте вважати цю складну проблему вже розв'язаною видається нам передчасним. Для цього є необхідним створення словника латинізмів, який би відбивав часові рамки і шляхи проникнення запозичених лексем в українську мову і базувався б на найновіших дослідженнях різножанрових і різночасових пам'яток та на найповніших сучасних картотеках історичних словників слов'янських мов.

6.3. Формальні та семантичні зміни латинськомовних елементів в українських пам'ятках XVI–XVII ст.

Одним із актуальних питань у вивченні запозичень є з'ясування напрямів їх змін під впливом мови-реципієнта, їх пристосування, адаптація до системи приймаючої мови. Така увага до зовні часткового питання не випадкова, оскільки процес адаптації запозичення надзвичайно складний. На думку О. Муромцевої, причинами змін, яких зазнає запозичуваний елемент, є не "лише система приймаючої мови, до якої пристосовуються запозичувані слова, а й впливи інших мов-посередників" [Муромцева 1985, с. 82]. Дослідниця виділяє ще позамовні фактори, що впливають на зміни, яких зазнають іншомовні слова. Це певні суспільні або навіть політичні тенденції, боротьба громадських сил, рухів, що часто знаходять вираження в полеміці навколо мовних питань.

Є. Біржакова, Л. Войнова, Л. Кутіна [Биржакова 1972] у процесі адаптації виділяють кілька етапів:

1) фонетико-графічне освоєння іншомовного слова;
2) фонетичне освоєння слова;
3) граматичне освоєння запозичення;
4) виявлення словотворчої активності іншомовних елементів;
5) семантичне освоєння запозичень.

Зауважимо, що більшість дослідників, зокрема О. Муромцева, традиційно виділяють лише три етапи адаптації:

1) фонетична адаптація іншомовного слова;
2) морфологічна адаптація запозичення;
3) семантична адаптація запозичення.

Такий, зорієнтований на структурні рівні мови, розгляд адаптивних процесів, видається операціонально більш зручним. Розглянемо процес пристосування запозичень з латинської мови до системи української мови, як його відбили пам'ятки XVI–XVII ст.

6.3.1. Фонетична адаптація запозичень

Адаптація запозичень до системи мови-реципієнта відбивається на формальній оболонці слова; саме зміни зовнішньої структури слова сигналізують про пристосування запозичення до системи приймаючої мови. Звукові трансформації характерні як окремим звукам – голосним, приголосним, так і звукосполукам. Передусім, це **субституції** – заступлення у структурі слова одного звука (звукосполуки) іншим звуком (звуками). На думку Л. Гумецької, "серед способів адаптації лексичних запозичень найбільш поширеним є фонетична субституція, тобто заміна невластивих українській мові звуків у даному фонетичному контексті іншими, прийнятними для фонетики української мови" [Гумецька 1976, с. 72]. Зрозуміло, що при розгляді фонетичних змін запозичень давніших періодів необхідно брати до уваги факт графічної неусталеності мови-реципієнта. Тому власне фонетична адаптація запозичень виявляється частково затіненою різною передачею тих самих звуків на письмі. І все ж головніші напрями фонетичної адаптації латинізмів у мові українських пам'яток XVI–XVII ст. вдається простежити на досить великій кількості їх виявів.

1. Звук [і] в латинській мові, що позначався *i*, в запозичених лексемах передавався графемами *і, ї, и, ы, ь*: лат. *originalis* – укр.

оригінальний, *specificus – специфіка*, *principalis – принципальный*, *articul – артикул*, *condicio – кондиция*, *subordinatio – субординація*, *titulus – мітул*, *ruina – руїна*, *abdicatio – абдыкацыя*, *abreviator – абревіаторъ*, *absolutio – абсолюціа*, *adamantinus – адамантинный*, *administrator – администраторъ*, *accesio – акцесїя*, *amaricare – амариковати*, *ambitio – амбиція*, *animus – анимушъ*, *antesignanus – антесигнанъ*, *antipedium – антипедіа*, *aprilis – априль*, *articulus – артыкулъ*, *bannitio – баниция, benedictio – бенедикция*, *bestia – бестїя*, *considere – консидеровати*, *confiscare – конфисковати*, *copia – копия*, *creditum – кредит*, *principalis – принципал*, *privata – привата*, *obligare – обликговати*, *ordinare – ординовати*, *terminus – терминъ*, *testimonium – тестимония*, *titulus – титулъ, tribus – трибъ*, *tribunal – трибуналъ*.

Латинський звук [і], який на письмі позначався літерою *у,* в запозичених лексемах передавався літерами *і* або *и*, напр.: лат. *zephyr* – укр. *зефір*, *dactylus – дактиль*, *hymnus – гімн, tyrannus – тиран*.

Така варіативність у відтворенні латинського звуку [і] українською мовою пізніше стала об'єктом лінгвістичних дискусій. Питання впорядкування правопису іншомовних слів у відповідності з їх вимовою було предметом виступів на сторінках періодичної преси в кінці XIX – перших десятиріччях XX ст. С. Томашівський у 1912 р. виступив на сторінках часопису "Діло" з пропозицією передавати іншомовний звук [і] лише українською літерою *и*, як вимагає того "дух української мови" [Томашівський 1912, с. 6]. Більш докладно займався питанням передачі [і] в іншомовних словах С. Смаль-Стоцький [Смаль-Стоцький 1912, 1914]. Він вважав, що після букв, які позначають звуки [т], [д], [с], [ц], [р], [ш], [ч] треба писати *и*, а після букв на позначення приголосних звуків [п], [б], [в], [м], [ф], [к], [г], [х] та у сполученні з *о* (*натріот*) слід писати *і*, після *л* та *н – ї*, які позначають звук [і]. Однак учений передбачав відхилення від пропонованих правил у зв'язку з існуванням традиційної вимови [і] як [и] в давно засвоєних словах типу *католик*, *євангелист* та ін. Спроба співвіднести передачу звука [і] з особливостями фонетичної системи української мови, з вимовними традиціями, що склалися у процесі освоєння іншомовних слів, була кроком уперед в упорядкуванні орфографічних та орфоепічних норм нової української

літературної мови. В. Сімович, учень С. Смаль-Стоцького, пізніше пригадував, як дотримувалися правил передачі іншомовних слів: "Хоч автори граматик, – ідучи за законами, що їх виробили собі наші письменники XVII в., стикаючись безпосередньо з заходом Європи, – подавали (Стоцький, Тимченко) правила транскрипції чужих слів, – та тих правил ніхто не придержувався" [Сімович 1981, с. 74]. У 1921 р. були опубліковані "Найголовніші правила українського правопису" Української АН. Згідно з цими правилами, іншомовне [і] слід передавати українськими *и* після [т], [д], [с], [з], [ш], [ж], [ч], [р]. Але навіть у той час не всі дотримувалися цих правил (С. Єфремов, Г. Голоскевич, О. Синявський та ін.). Зауважимо, що питання передачі тих чи інших іншомовних звуків засобами мови-реципієнта залишається актуальним, бо ужитковий узус, на якому, здебільшого, ґрунтуються правописні правила, виробляє мова на певному етапі свого історичного розвитку, хоча з часом мова змінюється, і, відповідно, закони передачі звуків запозичених слів.

2. Звук [е] в латинській мові позначався літерою *е*. Наприклад: лат. *antependium* – укр. *антепендіонъ*, *vetare – ветовати*, *defectus – дефектъ*, *defensio – дефеньсыя*, *definire – дефініовати*, *decretum – декретъ*, *delegatus – делегат*, *desperatus – десператъ*, *desperare – деспероватu*, *determinare – детерминовати*, *evectus – евекта*, *evasio – евазія*, *edictum – едиктъ*, *elector – електоръ*, *elementarius – елементаръ*, *elementum – елементъ*. У деяких запозичених лексемах на місці *е* в українських пам'ятках часто зустрічається графема *і*, проте таких випадків субституювання *е* на *і* виявлено лише кілька, напр.: лат. *azalea* – укр. *азалія*, *linea – лінія*, *лініа* (пам'ятками засвідчена й паралельна форма *лінеа, лінея*). В. Дем'янов вважає, що форма на *–ія* є книжною, пізньою, в той час як форма з *–ея* більш жива, розмовна, хоч і подібна до латинського джерела *linea* [Демьянов 2001, с. 79].

3. При запозиченні слів із звуком [а] у першому відкритому складі в українській мові відзначена зміна його на [о], якщо наступний склад також був відкритим: лат. *casula* – укр. *кошуля*, *carabus – корабель* та ін.

4. Звук [о] у латинській мові в середині слів передавався українським [о], який на письмі позначався літерою *о:* напр.:

лат. *potentat* – укр. *потентат*, *fontana – фонтан*, *rota – рота*, *forma – форма*, *fortuna – фортуна*, *forum – форум*, *nota – нота*, *cometa – комета*, *coniectura – коньєктура*, *consul – консул*, *corona – корона*, *moneta – монета*, *matrona – матрона*, *pompa – помпа*, *persona – персона*, *remora – ремора*. Варіативність передачі латинського звука [о] в українській мові простежується у сполуці *-or*: лат. *pastor* – укр. *пастир*, *пастор*, *marmor – мармур*. Проте більшість слів зберегли звук [о] у цій позиції: лат. *doctor* – укр. *доктор*, *favor – фавор*, *factor – факторъ*, *fundator – фундатор*, *coadiutor – коадютор*, *cursor – курсоръ*, *procurator – прокураторъ*, *protector – протекторъ*, *rancor – ранкор*, *rector – ректор*, *senator – сенаторъ*, *speculator – спекуляторъ*, *altercator – алтеркаторъ*, *cantor – кантор*.

5. Латинські диграфи [*ае*], [*оє*] в українській мові передавалися звуком [е], який на письмі позначався літерами *е, є*: лат. *praesento* – укр. *презентую*, *praefigo – префикгованыи*, *praetensio – претензія*, *adhaerens – адгерентъ*, *balaena – баленя*, *oeconomia – економія*, *oeconomus – економъ*, *confoederatio – конфедерация*, *confoederatus – конфедерат*, *quaestio – квестия*, *praefictio – префиксия*, *praetendere – претендовати*, *praesidens – президентъ*, *praepedire – препедиция*, *praecise – прецизе*, *praepositus – препозитъ*, *praerogativus – прерокгатива*, *praetextus – претекстъ*.

6. Дифтонги [*au*], [*eu*] в більшості запозичених слів заміняліся сполуками голосних [ав], [ев]: лат. *auditor* – укр. *авдитор*, *restauratio – реставрація*, *auctor – автор*, *laurus – лавр*, *audientia – авдиєнція*, *aurea – авреа*, *aureola – авреоля*, *auripigment – аврипигментъ*, *authenticus – автентичнии*, *baccalaureus – бакалавръ*, *clausula – клявзула*. У ряді слів спостерігається хитання передачі дифтонгів, внаслідок чого пам'ятки фіксують варіанти на зразок *аудіторія – авдиторія, клявзула – кляузула*.

7. Серед звукових змін, яких зазнали латинізми на українськомовному ґрунті, слід виділити появу інтервокального *j*, що було характерним для багатьох слов'янських мов, а не лише для української. Так, латинські звуки [іа] в українській мові змінюються на [ія]: лат. *cancellaria* – укр. *канцелярія*, *materia – матерія*, *substantia – субстанція*, *audientia – авдиєнція*, *assistentia – асистенция*, *bestia – бестия*, *vigilia – вигилія*, *victoria – викъто-*

рия, *violentia – виоленция*, *hostia – гостія*, *custodia – кустодия*, *contradictoria – контрадиктория*, *linea – линия*, *sententia – сентенция*, *familia – фамилия*, *furia – фурия*.

8. Латинські звуки [p], [n], [r], [t], [d], [m], [v], [f] передавалися українськими відповідниками [п], [н], [р], [т], [д], [м], [в], [ф]: лат. *para* – укр. *пара*, *persona – персона*, *kaplan – каплан*, *tekst – текст*, *ton – тон*, *traktat – трактат*, *delta – дельта*, *rata – рата*, *natura – натура*, *actorat – актораτъ*, *alternata – алътерната*, *amomum – амомъ*, *attentare – атентовати*, *vandalus – вандал*, *deputatus – депутат*, *despectus – деспект*, *documentum – документъτъ*, *dromedarius – дромедаръ*, *comparens – компаренсъ*, *competens – компетентъ*, *comprobare – комъпробовати*, *compensare – компенсувати*, *condemnare – коньдемната*, *consultare – консултовати*, *cursus – курсъ*, *statutum – статут*, *tactus – такт* та ін.

9. Українські пам'ятки цього періоду досить послідовно розрізняють [г] і [ґ] (фрикативний і проривний звуки), яким у латинській мові відповідають [h] і [g]; на письмі латинська літера *h* в українських текстах XVI – XVII ст. передається через *г* (лат. *honor* – укр. *гонор*, *hymnus – гімн*, *apprehensio – аппрегенція, adhaerens – адгерентъ*, *habitus – габитъ*), а *g* – через *кг* (лат. *cognere* – укр. *кокгниция*, *alegatiae – алекгације*, *praefigo – префикгованыи*, *gravamen – кграваменъ*, *progressus – прокгрессъ*, *repugnare – репукгновати*, *subdelegatus – субделекгатъ*) або *ґ* (лат. *auripigment* – укр. *аврипиґментъ*, *degradare – деґрадовати*, *denegare – денеґовати*, *magnes – маґнесь*). Українські пам'ятки зазначеного періоду відбивають варіативність у передачі латинських звуків [h] і [g]. Наприклад: лат. *aggravatio* – укр. *аґравация*, *акгравация*, *allegatio – алеґация*, *алекгация*, *bulga – булґа, булкга*, *dirigere – дириґовати, дириґовати*, *collegium – коллекгіум, колегиумъ*, *praefigere – префикговати, префиґовати*, *figura – фигура, фикгура*. Однак у деяких латинізмах на місці проривного [g] на українському ґрунті з'являвся фрикативний [г]. Наприклад: лат. *gubernator* – укр. *губернаторъ*, *gratulare – гратулювати*, *gratificare – гратификовати*, *illegitimus – иллегитиме*, *magister – магістеръ*.

Зауважимо, що на проблему розрізнення цих іншомовних звуків у свій час звернув увагу В. Сімович (див. розділ "Чужі

звуки в українській мові" його "Граматики української мови"). Вчений, подаючи коротку історію шелестівки *г*, наголошує, що цей звук "українська мова здавна … не знала …, але що він приходив до нас із чужими словами, то треба було з ним якось давати раду" [Сімович 1986, с. 85]. Спершу ("у найдавніших часах") *г* передавали українським *г*. Наприклад: Галилея, Голгофа, янгол і т. д. В основному, це були запозичення з грецької та єврейської мов. Але з часом, "десь у XVI в. почало до нас переходити чуже *ґ*, тепер уже з живих мов (головно з німецької, польської, але переді всім із латинської, якою в нас викладали по вищих школах). Через те витворилася потреба створити для нього осібний знак (писали зразу "кг"), а далі вже в XVII в. – н. пр., у письменника Галятовського – появляється знак "*ґ*" [Сімович 1986, с. 86]. В. Сімович наголошував на тому, що і на сучасному етапі усі іншомовні слова, що нам несе західноєвропейська культура, в яких "чується *ґ*", треба вимовляти й писати з ґ (ґімназія, пропаґанда, аґітація, ґеометрія, Ґете, Ґегель). З часом звук [ґ] став для нас "уже не чужий і його чути і в наших словах, таких як: ґудзик, ґанок, ґелгати, ґерлига, ґедзь" [Сімович 1986, с. 86].

10. Звук [l] у запозичених словах на українському ґрунті давав два варіанти: твердий плавний звук у позиції перед голосним заднього ряду та перед [е] і м'який звук у цих же позиціях. Варіанти з твердим [л] були характерні для запозичень, що потрапили в українську мову через посередництво російської мови; що ж стосується запозичень через західноєвропейське посередництво, то відзначимо, що [l] за цих умов українськими пам'ятками відтворювався як [л’], про м'якість якого на письмі сигналізували літери *я, ю, є, ѣ, і (и, ї, ь)*: лат. *originalis* – укр. *оригінальний*, *principalis* – *принципальний*, *relatio* – *реляція*, *casula* – *кошуля* і т. д.

Передача іншомовного [l] так само була предметом уваги мовознавців. Так, О. Борковський обстоював написання, що відбиває реальну вимову: "Коли говоримо "Пилип", "латинский язик", то і слід так писати; але поки говоримо "Плятон", "Лявинія", то не видів бим потреби писати інакше, тим більше, що вимова така і не противиться духові нашого язика і вірнійше віддає звук грецький чи латинський" [Зоря 1985, с. 88]. С. Смаль-Стоцький вважав, що іншомовний приголосний [l] слід передавати україн-

ським м'яким [л’], бо твердий [л] – це лише калька передачі запозиченого [l] російською мовою. Протилежну позицію займав С. Томашівський, який вважав появу м'якого [л’] в іншомовних словах впливом польської мови [Томашівський 1912].

11. Звук [qu] латинської мови передавався українським відповідником [кв] і позначався на письмі двома літерами *кв*: лат. *prosequor* – укр. *прозеквована*, *inquisitio – інквизиция*, *aqua vitae – аквавита*, *aquilo – аквѣліон*, *inquisitor – инквизиторъ*, *quadrans – квадрансъ*, *qualitas – квальтатесъ*, *quadra – квадра*, *quartale – кварталъ*, *quaestio – квестия*, *requisitio – реквизиция*.

12. Латинський звук [t] у сполуках *-ti, -tio, -atio* передавався українським звуком [ц]. Це відбиває західноєвропейську традицію вимови цих сполук: лат. *substantia* – укр. *субстанція*, *inventio – інвенція*, *electio – елекція*, *conditio – кондиція*, *subordinatio – субординація*, *melioratio – меліорація*, *devastatio – девастація*, *variatio – вариація*, *donatio – донація*, *visitatio – визитация*, *gratificatio – гратификация*, *fundatio – фундация*.

13. Нетиповим фонетичним явищем для української мови є **гемінація** – подовження приголосних, окрім випадків збігу однакових приголосних на стику морфем та подовження внаслідок прогресивної асиміляції [cons. + j] типу: *знанје* > *знання*. Виразна тенденція до уникнення гемінатів, що спостерігається в українській мові, зумовила **дегемінацію** при адаптації латинських запозичень. Це стосується як випадків, коли в латинській мові гемінація була наслідком збігу двох приголосних на шві морфем, і коли остання не була зумовлена збігом приголосних. Прикладами першого типу можуть бути латинізми *affectus* < *afficio* < *ad- (>af-) + facio, appello* < *ad- (>ap-) + pello, approbo* < *ad- (>ap-) + probo, effectus* < *ex- (>ef-) + facio, assistens* < *assisto* < *ad- (>as-) + sisto.* Прикладами гемінації, яка не зумовлена збігом приголосних на стикові морфем, є латинізми: *summa, tyrannus, comissio, exessus, remissio, progressus, compassus, appello, privillegium, vallum, littera*. Однак, незалежно від типу довготи приголосних у латинській мові дегемінація приголосних при запозиченні лексем українською мовою охопила обидва типи довгот: лат. *commissio* – укр. *комісія*, *aggravatio – акгравация, aggravare – акгравовати*, *excessus – ексцес, remissio – ремісія, successio –*

сукцесія, progressus – прогрес, processus – процес, professor – професор, compassus – компас, accessio – акцесія, bassus – басъ, classis – клас, confessata – конфесата, commissarius – комисар, compromissum – компромис, affectus – афект, officium – официозе, approbatio – апробація, littera – літера, occupare – окупувати, suplicatio – супликацыя, bannita – банить, bannire – банитовати, battus – батъ. Зауважимо, що явище дегемінації поширилося не на всі латинізми, що пояснюється, насамперед, відсутністю чітких правил передачі запозичених лексем (лат. *assistere* – укр. *ассистовати*, *exaggerare – ексаггеровати, commentator – комментаторъ, corrector – коррєкторъ, corruptor – коррупторъ, correctura – коррєктура, tарра – тапьпа, progressus – прокгресс, annata – анната, applicare – апплѣковати, assignare – ассикгновати*, *rebellio – ребеллия*). Цим же зумовлена наявність варіантів тих самих латинізмів у писемних пам'ятках XVI–XVII ст., напр.: лат. *affectatio* – укр. *афектация, аффектация, affectare – афектовати, аффектовати, affectus – афект, аффекть, accessoria – акцессорыя, акцесорыя, allegatio – алекгация, аллегація, professor – професор, профессор, possessio – посесїа, поссесия, поссессія, possessor – посесоръ, посессоръ, поссесоръ, recessus – рецес, рецесс, remissio – ремисса, ремиса, summa – сума, сумма*.

14. Латинський звук [x] передавався українськими відповідниками [кс] або [кз], напр.: лат. *vexare* – укр. *вексовати*, *defluxus – дефлюксъ*, *dux – дуксъ*, *expedire – ексъпедиованя*, *expiratio – ексъпирация*, *examinare – екзаминовати*, *executio – екъзекуция*, *exemplar – екъземпляръ*, *exemptus – екземптъ*, *exorcista – екзоркиста*, *executor – екзекутор*. Пам'ятки української мови досліджуваного періоду іноді відбивають непослідовність у передачі латинського звука [x], напр.: лат. *exactor* – укр. *ексакторъ*, *екзакторъ*, *exactio – екзакція* та ін.

15. Звук [s] у запозичених словах на українському ґрунті міг мати три варіанти: дзвінкий [з] у позиції між голосними, глухі [ш] і [с] – в інших позиціях, напр.: лат. [s] > укр. [з]: *musa – муза, musica – музика, revisio – ревизия, residere – резидовати, resolutio – резолюция, intercisa – интєрциза, evasio – евазія, praecise – прецизе, praepositus – препозитъ, confusio – конфузыя, depositum – де-*

позитъ, compositor – композиторъ, casus – казус, causa – кауза (виняток: лат. *casula* – укр. *кошуля*); лат. [s] > укр. [с]: *discursus – дискурсъ, disputare – дыспутовати, disponere – диспоновати, insultus – инсультъ, considere – консидеровати, testimonium – тестимония, desperatus – десператъ, senatus – сенат, scriptum – скриптъ, subordinare – субординовати*; лат. [s] > укр. [ш]: *castellanus – каштелян, discretus – дишкретний, discursus – дышкурсъ, adamascus – адамашка, animus – анѣмушно, arcus – аркушъ, bastia – башта, vitricus – витрикушъ, fundus – фуньдушъ.*

16. Латинський звук [с], який позначався графемою *c*, перед звуками [е], [і], які могли на письмі передаватися літерами *e, i, y* та диграфами *ae, oe,* на українському ґрунті мав відповідник – звук [ц], напр.: *discipulus – дисципулъ, disciplina – дисциплина, excipere – ексциповати, intercisa – интерциза, principalis – принципалъ, processio – процесия, antecedens – антецеденсъ, disceptatio – дисцепътацыя, exceptio – ексцепція, excellentia – ексцеленція, excessus – ексцесс, recessus – рецес.* В інших позиціях латинський звук [с] мав український відповідник – звук [к], напр.: *vicarius – викарий, incursus – инкурса, conflictus – конфлікт, caniculla – канікули, concurrentia – конкуренция, actor – акторъ, aspectus – аспектъ, vulcanus – вулканъ, ductus – дуктъ, conspectus – конспектъ, concursus – конкурсъ, cautio – кауция, accessio – акцесїя, contumacia – контумация, cancellaria – канцелярия, accessoria – акцесорыя.*

Відносно незначна кількість звукових змін, яких зазнають латинізми, адаптуючись на українському ґрунті, пов'язана з тим, що на фонологічному рівні ці мови не є виразно контрастивними. Більшість одиниць фонологічної системи латинської мови має точні відповідники в українській мові, тому різких звукових змін латинські запозичення на українськомовному ґрунті не зазнали.

6.3.2. Акцентуаційна адаптація

Одним із етапів пристосування запозичень до системи мови-реципієнта є акцентуаційна адаптація. У структурі кожної мови велику роль відіграє наголос, адже "характер наголосу, його місце, сила і зв'язані з ним ритм і мелодика мовлення визначають багато дечого у фонетичних явищах мови, поширюючи свій

вплив на вимову багатьох звуків та їх сполучень, що відбивається так чи інакше на всій системі мови" [Сучасна 1969, с. 358]. Наголос в українській мові, як і в інших східнослов'янських мовах, є вільний, рухомий, а не прикріплений до певного, для всіх чи переважної більшості слів даної мови єдиного місця, як, наприклад, у польській чи латинській мовах, в яких наголошеним є другий від кінця склад.

Тому латинські запозичення на українському ґрунті зазнають і акцентуаційних змін. Це стосується і запозичень з латинської мови, частина з яких була перейнята із збереженням особливостей акцентуаційної системи латинської мови, а інші зазнали змін у наголошуванні.

Збереження наголосу у запозиченнях з латинської мови на другому від кінця складі могло підтримуватися акцентуаційною системою польської мови, через посередництво якої була запозичена в українську мову значна кількість латинізмів, яким так само притаманний сталий наголос на другому від кінця слова складі, напр.: *summa – сума, tyrannus – тиранъ, possessor – посесоръ, professor – професоръ, mappa – мапьпа, collega – колекга, excessus – ексцес, apertura – апертура, arbiter – арбитеръ, arca – арка, armatura – арматура, doctor – доктор, apparatus – апаратъ, qudratus – квадратъ, quarta – кварта, violator – віолятор, figura – фигура, planeta – планета.*

Частина латинізмів на українському ґрунті зазнала змін, характер яких можна визначити як набуття рухомості наголосу, втрата його сталої закріпленості, напр.: *quadrans – квадрансъ, lamentum – лямептъ, coheres – когерес, fundamentum – фундаментъ, cursor – курсоръ, practicus – практика, actor – акторь, actorat – актораторатъ, titulus – титулъ, tribunal – трибуналъ, discursus – дискурсъ, exemplar – екъземпляръ, concursus – конкурсъ.*

6.3.3. Морфемна та словозмінна адаптація

Різновидом адаптації запозичень є їх морфологічне пристосування до відповідної граматичної та словотвірної систем мови-реципієнта. П. Кузнєцов зауважував, що морфологія утворює своєрідний центр мовної системи, "оскільки все, що в морфології відбувається впродовж історичного розвитку мови, зумовле-

но змінами, які наявні на інших мовних рівнях – в фонетиці і фонології, в синтаксисі і в лексиці. … Морфологія (що суттєво для її дослідження) найменшою мірою, порівняно з іншими мовними рівнями, піддається впливу інших мов, споріднених і неспоріднених, а тому більш відкрита для визначення її власних закономірностей розвитку" [Кузнецов 1961, с. 3–4] Типові явища морфологічної адаптації при запозиченні слів українською, російською та польською мовами стали предметом дослідження наукових розвідок М. Жовтобрюха, Б. Кулика [Жовтобрюх 1970, с. 57–59], Т. Яценко [Яценко 1966, с. 85–95], П. Єфремова [Ефремов 1957, с. 78–92], Е. Біржакової, Л. Войнової, Л. Кутіної [Биржакова 1972, с. 222–240], В. Арістова [Аристова 1978, с. 44–61], Д. Мошинської [Moszyńska 1975], Я. Сафаревіча [Safarewicz 1972, с. 145–150], В. Дем'янов [Демьянов 2001] та ін. Г. Бідер окреслив коло проблем морфологічної адаптації запозичень, зокрема, які принципи морфологічної адаптації запозичень, у чому подібність і відмінність у морфологічних категоріях контактуючих мов, як відбувається субституція флексій, і чи можуть запозичуватися флексії взагалі, чи можливе зміщення меж при запозиченні між кореневою морфемою і флексійними морфемами, які родові класи і словозмінні властивості мови-реципієнта продуктивні, а які – ні, чим пояснити відмінюваність і невідмінюваність запозичень, які причини перетворення однини мови-джерела у множину [Bieder 1978].

Особливістю морфологічної адаптації є той факт, що пристосування запозичуваних елементів до граматичної системи мови-рецепієнта відбувається швидкими темпами, оскільки воно тісно пов'язане з необхідністю передачі відношень, які для цих елементів часто є новими. Зауважимо, що на процес адаптації запозичень у мові-реципієнті впливають результати такого ж процесу у мовах-посередниках або аналогічних процесів в інших мовах. Це явище проаналізував В. Сімович у праці "На теми мови". Вчений дослідив вплив російської та французької мов на процес пристосування латинізмів та грецизмів на українськомовному ґрунті [Сімович 1981, с. 80]. Зокрема, він відзначив, що давнє латинське закінчення -is у французькій мові перетворюється на "німе" -e (напр.: classe), звідки й постали російські форми латин-

ських (та грецьких) слів: *класс, прогноз, диагноз, синтез, анализ, метод, анекдот*. Крім того, багато слів, зокрема грецького та латинського походження, російська мова лишила незмінними, за винятком категорії роду (в латинській і грецькій мовах ці слова жіночого роду, а в російській мові – чоловічого): *базис, тезис, оазис, кризис, синтаксис, генезис, елепсис*. Українська мова, пристосовуючи латинізми до свого мовного ґрунту, під впливом інших мов "приймає" ці слова в жіночому роді, замінюючи закінчення -is, -us українським закінченням -а [Сімович 1981, с. 80]. Так виникають українські форми латинських та грецьких слів: *кляса, прогноза, діягноза, синтеза, аналіза, метода* і т. д. З часом, під впливом російської мови, вищезгадані українські форми іншомовних слів змінюють граматичний рід на чоловічий, тому нормою сучасної української літературної мови стали форми *метод, аналіз, синтез, діагноз, клас* і т. д.

Латинізми в українській мові могли засвоюватися, на думку Ю. Цимбалюка, від форм прямих і непрямих відмінків (відмінюваних частин мови) однини і множини. Усі запозичення вчений поділяє на три групи: 1) слова, які увійшли з латинської мови в східнослов'янські без зміни вихідної форми; 2) слова, засвоєні східнослов'янськими мовами зі зміною вихідної форми; 3) слова, що мають у східнослов'янських мовах паралельні форми. [Цимбалюк 1975, с. 94].

І.1. Аналіз запозичених з латинської мови лексем, зафіксованих пам'ятками XVI–XVII ст., дає можливість стверджувати, що українською мовою у різний час було запозичено багато латинських іменників першої відміни (із закінченням *-ае* у Р. в. одн.) у формі Н. в. одн. чи мн. Серед них виділяються групи безсуфіксних і суфіксальних іменників. До першої групи належать латинізми: *арка – arca, форма – forma, фортуна – fortuna, корона – corona, квадра – quadra, литера – littera, ремора – remora, аквавита – aqua vitae, монета – moneta, нота – nota, копия – copia, комета – cometa, матрона – matrona, помпа – pompa, персона – persona, рота – rota, баленя – balaena, бурса – bursa, булля – bulla, булга – bulga, такса – taxa, планета – planeta, мапьпа – mappa, линеа – linea, кварта – quarta, кауза – causa, епіграма – epigramma, прерогатива – praerogativa, сума – summa, алба –*

alba. Чисельною є група суфіксальних латинізмів, зафіксованих українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., які пристосувалися до системи мови-реципієнта. Зокрема, українська мова запозичила багато латинських іменників першої відміни з формантом *-ula*, який в латинській мові передавав значення здрібнілості, зокрема: *ампула – ampulla, канѣкула – canicula, фабула – fabula, формула – formula, инфула – infula, инсула – insula, регула – regula, клявзула – clausula, иньсимула – insimula, ротула – rotula.* В українській мові ці іменники усталилися із зазначеним словотвірним формантом, проте морфемна їх структура преосмислилася – вони сприйняті як несуфіксальні лексеми. Такою ж була доля й інших суфіксальних похідних латинізмів; хоча латинські словотвірні морфеми виявляють себе пізніше уже як власне українські словотвірні засоби [докладніше див.: Словотвір 1979].

Окрему групу утворюють іменники першої відміни жіночого роду з формантами *-tura* / *-sura*. На думку Д. Мошинської, частина цих іменників є субстантивованими утвореннями від дієприкметників майбутнього часу активного стану (part. fut. act.) на *-turus, -a, -um* і *-surus, -a, -um*, або ж є абстрактними іменниками, які утворені за допомогою суфікса *-ur-* від дієприкметників минулого часу пасивного стану; іноді їх важко розрізнити і єдиним критерієм у такому випадку стає аналіз семантики [Moszyńska 1975, c. 21]. До цієї групи належать латинізми *апертура – apertura, арматура – armatura, фикгура – figura, комисура – commisura, натура – natura, коньєктура – coniectura, архитектура – architectura, коррєктура – correctura.*

Нечисельну групу складають латинські іменники з формантами *-ana* / *-ina*; найчастіше у такий спосіб творяться абстрактні поняття і ботанічні назви: *дисциплина – disciplina, мембрана – membrana, валериана – valeriana.*

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. засвідчують наявність латинізмів, утворених за допомогою форманта *-at(a)*; більшість іменників цієї групи – це поняття правничої термінології, напр.: *анната – annata, альтерната – alternata, армата – armata, интрата – intrata, привата – privata, консервата – conservata, конфесата – confessata.*

Серед латинських суфіксальних запозичень є іменники першої відміни, які утворені від форм латинського герундива за допомогою суфікса *-nd-* / *-end-* та закінчення жіночого роду *-а*: *аренда – arrenda*, *легенда – legenda* та ін.

В окрему групу виділяємо немотивовані латинські іменники на *-ti(a)* / *-di(a)*: *бестія – bestia, грация – gratia, конкордия – concordia, кустодия – custodia, авдиєнція – audientia, дискордія – discordia, гостія – hostia, виоленция – violentia, башта – bastia, консциєнция – conscientia, конкуренция – concurrentia, каденция – cadentia, иннотесценьция – innotescentia, инстанция – instantia, инконвенцыя – inconvenientia, ексцеленція – excellentia, сеньтенция – sententia, субстанция – substantia.*

Подібне явище притаманне і для російської мови. Така специфіка передачі латинського форманта свідчить, на думку В. Дем'янова, про польське посередництво: "Слова грецького походження, в яких могли б бути *-mia*, просіювалися через латину: πολιτεία > *policja* > *полиция*. Очевидно, що російські запозичення з латини [те саме можемо сказати і про українські запозичення – С. Г.] відбувалися тоді, коли у пізній латині групи *ti, te, di, de* уже перейшли в африкати *[tsi], [tse], [dʒi], [dʒe]*. Перехід *cį* в африкату відноситься … до V ст. н. е." [Демьянов 2001, с. 80] На думку І. Тронського, перед голосними *e, i* цей перехід в *c* відбувся, очевидно, ще пізніше [Тронский 1960, с. 289]. На момент появи перших писемних пам'яток давньоруської мови процес переходу *ti* > *tsi, te* > *tse* був уже завершений.

Серед перейнятих українською мовою без змін латинізмів можна виділити іменники першої відміни, які у мові-джерелі закінчувалися на *-mia, -cia, -lia, -ria*: напр.: *инфамия – infamia, контумация – contumacia, делиція – delicia, фамилия – familia, вигилія – vigilia, фурия – furia, материя – materia, мизерия – miseria, канцелярия – cancellaria, викторія – victoria, дисентерія – dysenteria, гісторія – historia, контроверсия – controversia.*

Серед іменників першої відміни є група латинізмів, які утворилися внаслідок субстантивації дієприкметників минулого часу пасивного стану жіночого роду (лат. *offerre* > *oblatum* > *oblatus, a, um* > укр. *облята*; лат. *dare* > *datum* > *datus, a, um* > укр. *дата*; лат. *condemnare* > *condemnatum* > *condemnatus, a, um* > укр. *коньдемната* й ін.).

І.2. Писемні пам'ятки досліджуваного періоду фіксують ряд латинізмів другої відміни іменників із закінченням *-і* в родовому відмінку однини, які були запозичені у мову-реципієнт від форми називного відмінка однини; більшість цих слів середнього роду, окрім *анимушъ* (чоловічого роду): *анимушъ – animus, екземплюмъ – exemplum, екзордіумъ – exordium, колегиумъ – collegium, капитоліумъ – Capitolium, консиліумъ – consilium, преюдициумъ – praejudicium, форумъ – forum.* Іменники середнього роду, які в називному відмінку однини мають закінчення *-ит*, пристосувавшись до норм української мови, змінили свій рід на чоловічий. На думку В. Сімовича, це відбулося під впливом російської мови. Вчений не погоджується з такими змінами: "… в нас треба б лишити рід оригіналу: довге *меморандум*, кожне *індивідуум*, потрібне *мінімум*, римське *форум*, погане *фатум*, розумне *критеріюм*" [Сімович 1986, с. 21]. Зауважимо, що частина латинських запозичень цієї категорії під впливом мови-посередниці, зокрема польської, змінила рід у мові-реципієнті на жіночий, набуваючи закінчення *–а, -я* (тобто закінчення множини у мові-джерелі): лат. *auditorium* > пол. *audytorium* > укр. *аудитория*. Подібні зміни притаманні і для російської мови, термінологічно висвітлені як деплюралізація і зумовлені поширеною в російській мові моделлю на –ія [Демьянов 2001, с. 87].

Неунормованість щодо передачі латинських іменників на *–ит / -іит* спостерігається аж до початку ХХ ст., на чому наголошує О. Муромцева. Дослідниця підкреслює, що в українській мові частина цих іменників зберігала значення середнього роду, як у мові-джерелі (якесь критеріюм, кожне індивідуум, європейське форум, страшне фатум, дивоглядне унікум), інші ж та деякі з наведених вживалися у формі чоловічого роду (такий стадіум, в індивідуумові) [Муромцева 1985, с. 92].

Деякі запозичення, які в латинській мові належать до парадигми іменників другої відміни, в українську мову були запозичені від форми називного відмінка множини. Зауважимо, що в процесі адаптації відбулася зміна категорії роду: лат. с. р. > укр. ж. р. Наприклад: *лилія – lilia < lilium, тестимония – testimonia < testimonium, рецепта – recepta < receptum, антипедіа – antipedia < antipedium, вота – vota < votum, єпистолія – epistolia < epistolium, капітула – capitula < capitulum, територія – territoria < territorium.*

І.3. Від форм називного відмінка однини в українську мову були запозичені латинські іменники третьої відміни, які належать до різних типів відмінювання. Серед них є група іменників чоловічого роду, які утворені від латинського дієприкметника минулого часу пасивного стану (р. р. р.) на *-tor, -toris* // *-sor, -soris* і більшість з яких вказує на професійну приналежність, напр.: *абревіаторъ – abreviator, авдиторъ – auditor, авторъ – auctor, администраторъ – administrator, актеръ – actor, алтеркаторъ – altercator, антецесоръ – antecessor, асесоръ – assessor, віоляторъ – violator, губернаторъ – gubernator, дебиторъ – debitor, фундаторъ – fundator.*

Окреслюється група іменників третьої відміни чоловічого роду на *-or*, назв абстрактних понять, які були запозичені в українську мову від форми називного відмінка однини, напр.: *гуморъ – humor, вапоръ – vapor, гонор – honor, дизгонор – dishonor, терор – terror, канторъ – cantor, курсоръ – cursor, ранкоръ – rancor, факторъ – factor.*

Від форми називного відмінка однини українською мовою були запозичені такі іменники третьої відміни, як *арбитеръ – arbiter, екзаменъ – examen, екземпляр – exemplar, кграваменъ – gravamen, когерес – coheres, компаренсъ – comparens, квадрансъ – quadrans, консулъ – consul, магістеръ – magister, трибунал – tribunal.* Деякі іменники (*екземпляр*, *трибунал*) у процесі адаптації до морфологічної системи української мови змінили категорію роду з середнього – в латинській на чоловічий – в українській.

Чисельну групу досліджуваних латинізмів становлять іменники третьої відміни на *-tio, -onis* / *– sio, -onis* / *-xio, -onis*; більшість з них належать до іменників жіночого роду і називають абстрактні поняття; вони запозичені у формі називного відмінка однини, в якій латинський формант *-tio* / *-xio* / *-sio* був видозмінений. На українськомовному ґрунті ці іменники приймають закінчення жіночого роду *-а* / *-ja*, напр.: *ревизия – revisio, евазія – evasio, конфузыя – confusio, акцесія – accessio, аппрегенція – apprehensio, дефенъсыя – defensio, децизия – decisio, експулсия – expulsio, ексъторсия – extorsio, елизия – elisio, инъкурсия – incursio, интерцессія – intercessio, интромизия – intromissio, комисия – commissio, коньклюзыя – conclusio, конфузыя – confusio,*

протенсия – protensio, процесія – processio, претенсия – praetensio, дефиницыя – definitio, *деклярация – declaratio*, *деляція – delatio*, *делиберация – deliberatio*, *делинеація – delineatio*, *демонстрація – demonstratio*, *дезоляцыя – desolatio*, *дисцепьтацыя – disceptatio*, *дыспутаційя – disputatio*, *дисшкреція – discretio, дистинкція – distinctio*, *диспозиция – dispositio*, *ексъпирация – expiratio*, *експликаціа – explicatio*, *ексъторминация – extorminatio*, *евикція – evictio*, *екзекуция – executio*, *екъземпцыя – exemptio*, *ексагераціа – exaggeratio*, *ексистимація – existimatio*, *експедіція – expeditio*, *пробация – probatio*, *пропозиция – propositio*, *протестация – protestatio*, *протекция – protectio*, *петиция – petitio*, *обдукция – obductio*, *обликгацыя – obligatio*, *ординация – ordinatio*, *орація – oratio*, *рация – ratio*, *реквизиция – requisitio*, *рекокгниция – recognitio*, *рекреация – recreatio*, *реляция – relatio*, *резолюция – resolutio*, *супликацыя – supplicatio*, *турбация – turbatio*, *фундация – fundatio*. На думку Ю. Цимбалюка, чимало з цих іменників було запозичено у східнослов'янські мови усним шляхом безпосередньо з письмових джерел від називного відмінка однини з заміною кінцевого форманта *-о* закінченням *-а* / *-я*, на відміну від німецької, французької і англійської мов, у яких вони виступають як чисті латинські основи (нім. Abstraktion, Adaptation, Akkomodation; англ./фр. abstraction, adaptation, accomodation) [Цимбалюк 1975, с. 95]. Не погоджується з такою думкою В. Дем'янов: "Така модель свідчить про типове польське посередництво … і значною мірою спровокована слов'янським закінченням *-ia, -ija*. З цієї причини вона була широко поширеною, залишивши лише поодинокі приклади збереження *-цио* при лат. *-tio*: *фикцио* < лат. *fictio*" [Демьянов 2001, с. 80].

II. Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. фіксують запозичення, які утворилися: 1) внаслідок заміни латинського закінчення українським нульовим закінченням; 2) внаслідок поєднання латинської основи й українських афіксів. У межах першої групи виділяємо підгрупи:

II.1.1. Іменники другої відміни чоловічого роду із закінченням *-us* у називному відмінку однини (*антесигнанъ – antesignanus, артикулъ – articulus, архикапланъ – archicapellanus, басъ – bassus, буцефалъ – bucephalus, вандалъ – vandalus, вулканъ – vulcanus,*

делфинъ – delphinus, дромедаръ – dromedarius, дисципулъ – discipulus, єпілогъ – epilogus, инсультъ – insultus, кадъ – cadus, кандидатъ – candidatus, каноникъ – canonicus, лаврь – laurus, легатъ – legatus, патронъ – patron, мур – murus, терминъ – terminus, титул – titulus, тон – tonus), а також іменники середнього роду із закінченням *-ит* у називному відмінку однини (*аврипигментъ – auripigmentum, алавастръ – alabastrum, амомъ – atomum, апараменътъ – apparamentum, аргументъ – argumentum, арештъ – arrestum, вал – vallum, дастаментъ / тестамент – testamentum, декретъ – decretum, муниментъ – munimentum, реистръ – regestrum, реиментъ – regimentum, респонсъ – responsum, статут – statutum, талантъ – talentum, фундаментъ – fundamentum, юраментъ – iuramentum*). Зауважимо, що на українськомовному ґрунті латинські іменники другої відміни чоловічого роду були адаптовані без зміни категорії роду, а іменники середнього роду в українській мові змінили рід на чоловічий.

ІІ.1.2. Іменники четвертої відміни із закінченням *-us* у називному відмінку однини (деякі з цих іменників віддієслівного походження): *актъ – actus, акцентъ – accentus, дефлюксъ – defluxus, диктатъ – dictatus, дискантъ – discantus, екзакта – exactus, конспектъ – conspectus, конфліктъ – conflictus, конкурсъ – concursus, концєптъ – conceptus, магистратъ – magistratus, провеньтъ – proventus, прокгресс – progressus, процессъ – processus, порт – portus, респектъ – respectus, рецес – recessus, сенат – senatus, трактъ – tractus, трактатъ – tractatus*.

ІІ.1.3. Іменники третьої відміни, які запозичені від форми родового відмінка однини зі зміною латинського закінчення *-is* на нульове закінчення в українській мові, напр.: *адгерентъ – adhaerentis < adhaerens, ассистентъ – assistentis < assistens, инфантъ – infantis < infans, квадрантъ – quadrantis < quadrans, маєстатъ – majestatis < majestas, президентъ – praesidentis < praesidens, студент – studentis < studens*.

ІІ.2. До другої групи належать латинські іменники третьої і четвертої відмін (*инкурса – incursus, евекта – evectus, лампада – lampadis < lampas, кантарида – cantharidis < cantharis*), а також ряд дієслів, які утворилися шляхом поєднання основ латинських дієслів та українського суфіксів *-ува-* / *-ова-* та дієслівної частки

-ти (*администровати – administrare, афектовати – affectare, акгравовати – aggravare, аккомодовати – accomodare, алекговати – allegare, венеровати – venerari, ветовати – vetare, визитовати – visitare, гратулювати – gratulare, гратификовати – gratificare, дедиковати – dedicare, дефиніовати – definire, диспутовати – disputare, диспоновати – disponere, дискуровати – discurrere* та ін.).

Отже, більшість латинізмів, які зафіксовані українськими писемними пам'ятками XVI–XVII ст., зазнали різної глибини змін внаслідок пристосування до морфологічної системи української мови, зокрема, заміни латинського закінчення українським або ж заміни віднесеності до певного граматичного роду. Українською мовою запозичувалися як суфіксальні, так і безсуфіксальні іменники. Деякі іменники були запозичені від форми називного відмінка однини чи множини, інші – від основи латинських слів з додаванням українських афіксів. Більшість цих запозичень, адаптувавшись до морфологічної системи української мови, стали нормативними й увійшли до реєстрів словників сучасної української мови. Частина латинізмів не зазнала граматичних та словотвірних адаптивних змін.

6.3.4. Семантичні зміни латинських запозичень

При зіставлені формальної структури латинської лексики у мові-джерелі і мові-реципієнті для дослідника не становить труднощі вияв та класифікація змін форми слова (фонетичних, морфемних та граматико-категоріальних). Однак, при вивченні семантичної адаптації латинських запозичень дослідник обмежений у своїх можливостях передусім повнотою і точністю лексикографічної інтерпретації словникового складу та точністю відбиття семантики в обраних для аналізу текстах. Вже хрестоматійним стало твердження М. Фасмера про семантичні реконструкції в етимологічних словниках: "Якби мені довелося розпочати роботу знову, я приділив би більше уваги калькам і семасіологічній стороні" [Фасмер 1, с. 14]. Різність підходів лексикографів до тих самих лексем може виявитися, передусім, в оцінці відтінків значень як окремих значень: в "укрупненні" чи "подрібнені" семантичної структури лексикографічно опрацьованої лексеми. У цьо-

му контексті пригадуються слова Е. Бенвеніста: "Критерії формальної реконструкції … можуть бути дуже строгими, оскільки вони визначаються точними правилами… Що ж стосується сфери значення, то єдиним дороговказом є певна правдоподібність, яка базується на "здоровому глузді", на особистому розсуді лінгвіста і на тих паралелях, які він зможе навести" [Benveniste 1954, c. 251]. Тому наші спостереження про семантичні зміни латинських запозичень в українській мові XVI – XVII ст., а також висновки з цих спостережень мають попередній характер.

Зауважимо, що пристосовуючись до фонетичної та морфологічної системи приймаючої мови, запозичення підпорядковуються нормам цих систем. Вони не в змозі похитнути стійкість даних рівнів мови, що запозичує. На семантичному рівні відбуваються зміни іншого порядку: запозичення, пристосовуючись до іншої лексико-семантичної системи, зазнають впливу цієї системи, але і сама семантична система мови-реципієнта зазнає змін під впливом цього запозичення. Ми поділяємо думку В. Звегінцева про те, що суть регулярних семантичних процесів полягає в тому, що семантичні зміни, які відбуваються в одному слові, залежать від зміни всієї системи [Звегинцев 1962, с. 289].

На сьогодні існує багато класифікацій змін значень слова. Згадаємо, зокрема, логічну класифікацію Г. Пауля, аксіологічну А. Дармстетера і К. Яберга, історичну Г. Шухардта і Р. Мерінгера, психологічну В. Вундта і Ш. Баллі, соціологічну А. Мейе, етнологічну Вернера, синтаксичну А. Хатцфельда, поетичну Г. Стернера, функціональну С. Ульмана [Семчинський 1974, с. 169]. Однак більшість з існуючих класифікацій змін значень слова інтерлінгвістичним факторам відводять мінімальну роль або ж зовсім ігнорують їх, хоча в історії мов зміна значень внаслідок міжмовної взаємодії займає помітне місце. Ю. Сорокін підкреслює, що "… складність цієї системи [лексичної – С. Г.] пов'язана з постійним перехресним впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Ці ознаки, що обумовлюють її існування – внутрішню складність і багатогранність її соціальних функцій й умов використання – не можна роз'єднати і протиставити один одному. Внутрішнє і зовнішнє в історичному розвитку мови не лише пов'язані і переплетені, але і не рідко переходять одне в інше" [Сорокин 1965, с. 21].

Семантичні зміни, зокрема, процес семантичної адаптації іншомовного слова до системи мови-реципієнта залежить, як відмічає О. Муромцева, насамперед, від особливостей семантики самого запозичення [Муромцева 1985, с. 93] та від впливу семантичних систем мов-посередниць. Час семантичної адаптації запозичень (уповільнена або прискорена адаптація) певним чином залежить від екстралінгвістичних умов, а саме, від соціально-політичних, економічних, культурних обставин життя народу, що засвоює запозичення. "Говорячи про причини зміни значень слова, – як зауважує Ю. Сорокін, – зазвичай підкреслюють роль зовнішніх, позамовних факторів: зміна самих предметів і явищ, позначених словами, зміна їх внутрішньої природи і суттєвих ознак, їх функцій. Це, звичайно, правильно і має вирішальне значення. Однак, так як загальне мовне значення слова не завжди зводиться до його певного предметного вираження, зміни цього предметного вираження, так як і зміни природи і характеру самого предмету, не завжди викликають докорінну зміну семантики слова. З іншого боку, хоча зміни значення слова завжди пов'язані з тим, що слово починає стосуватися низки інших фактів і явищ дійсності, не всякі зміни значення слова є результатом змін самих предметів і явищ дійсності" [Сорокин 1965, с. 325]. На думку вченого, здійснюючи історико-семантичні дослідження завжди необхідно встановлювати ту межу, яка відокремлює зміни поняття про предмет, яке позначене словом, від зміни власне значення слова, яке позначає предмет; проведенню цієї межі допоможе врахування внутрішніх факторів мовного розвитку [Сорокин 1965, с. 326]. Під значенням слова, на думку Є. Мотузенка, слід розуміти "зв'язок між образом слова і образом предмета (ознаки, дії, стану і т. д.), які історично сформувалися у свідомості одного мовного колективу і відтворювані в індивідуальній свідомості нових членів цього колективу в процесі їх навчання" [Мотузенко 2006, с. 23]. Значення не слід розуміти як завжди щось заздалегідь чітко задане та окреслене, обмежене; тут так само має місце своєрідна мовна антиномія, що має прояв у відносній невизначеності всього обсягу значення, у аморфності його компонентів, у складності побудови їхньої ієрархічної структури тощо, і в той же час, в актуалізації віртуального (мо-

жливого) значення в контексті, котра усуває цю відносну невизначеність, "підказує" семантичні компоненти цього лексичного значення [Д'яков 2000, с. 58]. Отже, семантична адаптація – це становлення лексичного значення іншомовного за походженням слова в новому мовному середовищі і закономірний процес у загальній сукупності змін складу мови-реципієнта.

Дослідження текстів українськомовних пам'яток XVI–XVII ст. показало, що частина латинізмів була запозичена у мову-реципієнт без жодних змін на семантичному рівні. Наприклад: лат. *arrestare* у мові-джерелі вживалося як назви таких дій: 1) "арештувати, затримати"; 2) "привласнити"; 3) "припинити, вважати недійсним". Такі ж значення це дієслово має і в мові-реципієнті (пор.: "… вышъменованому пану Радзиминскому … урядовне припоручали, и зо всимъ ихъ арештовали"; "… за жа(д)ную рє(ч) гроша жа(д)ного нє выражати ани арєстовати не має(м)"; "тестаментъ кладет небожчика Бориса Охлоповского … который дей я тестаментъ, яко неслушный и неправный, тутъ на уряде арестую"; "… до арєшту тоє справы…" [ІСУМ, 1, 124]). Українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують латинізм *ассекуровати* (assecurare), який не змінив своє значення у мові-реципієнті: "запевняти, гарантувати, забезпечувати" (пор.: "… вольному народови … рускому не в унии се найдуючому позволили и же немал быти народ русский так шляхетский, яко и посполитое конъдиции, до инъшого небоженъства собе належного потяганый и примушаный дипломате и велю писмъ асъсекуровали" [ІСУМ, 1, 139]). Латинізм *десперовати* в українських пам'ятках XVII ст. зустрічається з тим же значенням, що й у мові-джерелі (desperare): "не мати надії, зневірятися, впадати у розпач". Зокрема, у "Месіи Правдивому Їсу Хр҃сту с҃ну б҃жію… сію книгу… офѣруєтъ … Іоаникій Галятовскій" (1669 р.) фіксується ця лексема: "Неповиннисте десперовати, вонтпити о Ласць и мл҃срдію Б҃зкомъ" [ІСУЯ, 703]. Це слово зустрічається і в "Науці Леонтія Карповича в неділю перед Різдвом XVII в.": "А то для того, аби и той не десперовал в собѣ" [ІСУЯ, 703]. Однакові значення у мові-реципієнті і в мові-джерелі має латинізм *конъсервовати* (conservare): 1) "зберігати, оберігати, дотримуватись, виконувати, берегти"; 2) "щадити, милувати, спасати". Напри-

клад: в одному з актів (№ 28) "Книги Київського підкоморського суду (1584–1644)" зустрічаємо це слово зі значенням "помилувати, пощадити": "… и декретомъ свои(м) безь прыпозъву конъсе(р)вовалъ…" [ККПС, 189]. Цей ряд прикладів можна було б продовжити: укр. *контравертовати* (=*контрадиковати*) < лат. contradicere "заперечувати, сперечатися в суді, наводити альтернативні докази". Напр.: "… при (с)конъчєнъю дукъту поводовоє стороны єго м͡(л) пана белъско(г)[о] су(т) възданы, за которымъ възданъємъ не мели бы юже ничого дукътови… контрадиковати" [ККПС, 269]; укр. *мелиоровати* було запозичене з лат. meliorare з тим самим значенням "покращувати, вдосконалювати, піддавати меліорації" (напр.: "… але мелиоруючи и поря(д)нє сво(и) позовъ справдуючи…" [ККПС, 230]); укр. *презентовати* фіксується в писемних пам'ятках з ідентичним значенням, що і в мові-джерелі (praesentare) "представляти, передавати, вручати, дарувати" (пор.: "шляхе(т)ныи па(н) Амъбрози(и) Во(и)цехо(в)[с]ки(и), презе(н)това(л) ту(т)…" [ДМВН, 192]; "… о(т) само(г)[о] я(с)невелмо(ж)но(г)[о] его мл(с)ти пна ге(т)мана устне чулъ презе(н)това(л)…" [ЛРК, 170]); досліджувані пам'ятки XVI – XVII ст. фіксують латинське запозичення *протестовати* < protestari з однаковим значенням "урочисто заявляти, стверджувати, свідчити" і утворене від нього дієслово *репротестовати* зі значенням "заносити зустрічну скаргу" (напр.: "… его мл͡(с)тъ па(н) Лядови(ч) с Хилина све(т)чи(л) и проте(с)това(л) …" [ДМВН, 24]; "… и помененого Якуба, отца своего, именем оповедалсе и протестовал жалобливе напротивко шляхетному Бенедиктови Стоцкому" [ТУВН, 231]).

Явище запозичення латинізмів без жодних змін на семантичному рівні спостерігається не лише серед такої частини мови, як дієслова, а й серед іменників, прикметників та прислівників. Наприклад: *дельфін* (< delphinus) "риба, морська свиня, ссавець з породи китуватих", *диляція* (< dilatio) "відстрочка судового засідання, терміну", *енералитер* (< generaliter) "загалом, в цілому", *иллегитиме* (< illegitimus) "незаконний", *инфамия* (< infamia) "неслава, ганьба, позбавлення гонору", *инфантъ* (< infantis < infans) "дитина, дитя", *конвалія* (< (lilium) convalium) "конвалія" і т. д.

Деякі латинізми, пристосовуючись до семантичної системи мови-реципієнта, вступали в синонімічні відношення з українськими існуючими вже на той час відповідниками. Наприклад: *дефектъ – недолік, пробациа – доведення, екьспериментъ – дослід, посессор – власник, контрактъ – договір, прогресъ – розвиток, аппробація – схвалення, натура – природа* і т. д. Ю. Сорокін наголошує на тому, що запозичені слова виражали такі відтінки поняття і робили це настільки відчутно, підкреслено і спеціально, що їх смилове наповнення порівняно з питомою лексемою виявлялося відмінним; слід врахувати також і специфіку їх сполучуваності, фразеологічних зв'язків з іншими словами, особливості їх вживання [Сорокин 1965, с. 57]. Зокрема, В. Белінський, аналізуючи такі ж паралелі в російській мові, зауважував: "Хоча *природа* і *натура* позначають одне і те ж [поняття – С. Г.], однак у використанні іноді не можуть замінити одне одного; можна сказати *це дуже натурально*, але не можна сказати: *це дуже природньо*; не можна сказати: *така природа цієї людини*, але можемо сказати: *така натура цієї людини*" [Белинский 1954, с. 194].

Значна кількість латинізмів, адаптуючись на українськомовному ґрунті, зазнали відчутних семантичних змін, зокрема, розширення семантичного обсягу слова. Наприклад: надзвичайно цікавим є процес зміни семантики слова *баня*, зі значенням "лазня" ця лексема була запозичена ще у праслов'янську добу (*banja*) з нар.-лат. *baneum* < *balneum* "лазня, купальня", яке походить від етимологічно неясного гр. βαλανεῖον, очевидно, середземноморського походження, яке раніше зіставлялося з дінд. galanah "капаючий". Але думки вчених щодо етимології слова *баня* не збігаються. Так, О. Преображенський, В. Махек та інші вважають, що праслов'янське *banja*, яке пізніше трансформувалося в українське *баня*, безпосередньо запозичене з грецької мови [Преображенский 1958, с. 16; Machek 1957, с. 45]. Інші лінгвісти стверджують, що українське *баня* має власне слов'янський характер [Филин 1962, с. 215; Этимологический 1965, с. 36]. З часом семантика українського *баня* розширилася. В результаті видозміни значень слова *баня* "лазня" через проміжний ступінь "ванна", "посуд для води" вже в XVI–XVII ст. під словом *баня* розуміли "купол будівлі, опукла посудина", "круглий мідний

посуд" [Machek 1957, с. 45; ЕСУМ, 1, 136]. Але деякими вченими висловлювалися заперечення зв'язку між значенням "опукла річ" і "лазня" [Преображенский 1958, с. 45]. З часом слово *баня* "обростає" рядом похідних утворень, що свідчить про його глибоке входження в українську мову: *баняк* – "чавунний горщик, казан, глиняний або скляний посуд". У середньополіській говірці (с. Ярунь на Житомирщині) це слово вживається із значенням "великий казан"; *банячка* – "яйце"; *банька* – "куля, посуд з вузьким горлом, водяна бульбашка, білок ока"; *баньки* – "очі"; *банькач* – "особа з випуклими очима". Приблизно у XV ст. у слові *баня* окреслюється ще одне значення – "солеварня, копальня, залізорудна копальня". Зміна семантики пов'язується з тим, що первісні лазні викопувалися в землі й давні копальні мали округлу форму [Machek 1957, с. 45]. Менш переконливою є думка про вплив первісного значення "низина" і про зв'язок з польським banior – "мочар" [ЕСУМ, 1, 136]. Результатом перенесення значення "круглий посуд" є поява нової семантики слова *баня* – "гарбуз". Словник Б. Грінченка фіксує такі значення слова *баня*: "куполъ на церкви, вообще на строеніи; солеварня, солеварный заводъ; мінеральний цѣлебний источникъ"; окремою лексемою він виділяє *баняк* "чугунний котель, металлическій горшокь" [Словарь 1907, с. 27]. Українське слово *баня* на сучасному етапі є нормою літературної мови, а більшість похідних слів (*баняк, банячок, банька, банькатий, баньки, банькуватий*) залишаються загальновживаними і сьогодні [Словник 1970–1980, с.102].

Зауважимо, що на думку В. Дем'янова, в російську мову лексема *баня* була запозичена від нар.-лат. *bapeит* у 1237 р. і має ряд похідних: *банарь* "банщик", *банитися* "митися в бані", *банишко* (XVI ст.) "банька", *банище* (1627 р.) "місце, де стояла баня", *баница* (1621 р.) "т. с.", *банникъ, банщикъ* "працівник бані", *банница* (1498 р.) "баня", *банницамъ* (1611 р.) "т. с.", *банное* "платня з відвідувачів торгових бань", *банчий* "працівник бані", *банщикъ* "служитель при бані, господар бані", *банщица* (1670 р.) "працівниця бані", *банька* "зм. до баня" тощо [Демьянов 2001, с. 307].

Українські писемні пам'ятки досліджуваного періоду фіксують лексему *експедиція*, яка походить від лат. expeditio "воєнний похід; установлення; приведення в порядок" < expedio "роз-

плутую, розв'язую, звільняю; приводжу в бойовий порядок, підготовлюю" < ex- (ви-, з-) + *pedis "пута" < pes (pedis) "нога". В українській мові це слово фіксується із значеннями: 1) "виправа, військове вирядження" (напр.: "И ту в отчизнѣ на розных Екпедыцыях служилесъ…" [Приложенія 1848, с. 84]); 2) "урядовий лист" (напр.: "Експедиціи вшелякіи въ канцеляріи … не Рускимъ писмомъ яко предъ войною было, але Полскимъ язикомъ…" [ЛСВ, 11, 106]).

Українська лексема *ексътрактъ* походить від лат. extractum "витягнуте" < extraho "витягую, видобуваю" < ex- "ви, з" + traho "тягну". У мові-реципієнті це слово набуває значення "витяг" і більш уточнене – "випис із судово-адміністративних книг або актів". Напр.: "… неякимъ е(к)сътра(к)томъ с кни(г) кгро(д)ских киевъски(х)…" [ККПС, 240]; "… оноє ексътракть под печатю кгродскую володимерскою выдалем…" [ТУВН, 337].

Українське слово *кгравамен*ъ, яке походить від лат. gravamen "тягар; важке відчуття", набуло нового значення, зокрема, "скарга, утиск, насильство". Наприклад: "… и кгравамен не учинилъ" [ДМВН, 247].

Українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують лексему *кандидатъ* зі значенням "претендент на пост, той, хто добивається посади", яка походить від лат. candidatus "одягнутий у біле", пов'язане з candidus "білий" (toga candida "біла тога") і з cadere "бути білим, блищати, сяяти" [ЕСУМ, 11, 363]. Зауважимо, що латинська назва була зумовлена тим, що в Римі претендент на посаду повинен був з'являтися одягнутим у білу тогу.

Українська лексема *конвєнтъ* походить від лат. conventus "з'їзд, зібрання; віче держав, збір повіту, сейм". У мові-реципієнті цей латинізм розширює свої семантичні межі, набуваючи ще значень "закон, монаший чин; чернеча спільнота, чернецтво; монастир" ("… Святого конъвенъту…" [картотека ІСУМ]; "… президентъ конъвенъту отъцовъ бернаръдыновъ…"; "… ледьво живь, з коньвеньту вышоль …" [ІСУМ, 14, 221]).

Укр. *конвєрсацыя* походить від лат. conversatio "поводження, обходження, спілкування", пристосовуючись до семантичної системи української мови, набуває нового значення "товаришування, підтримування дружніх стосунків; контакти, взаємні стосунки". Напр.: "… жадной конвєрсации нѣ мѣли…" [ІСУМ, 14, 222].

Українські пам'ятки досліджуванного періоду фіксують латинізм *контрадикция* = (*контроверсия*) < contradictio, який у мові-джерелі має значення "протиріччя, протестування". У мові-реципієнті це слово набуває нового семантичного забарвлення: "суперечка в суді, наведення альтернативних доказів; протокол суперечки, поданий для запису до судово-адміністративних книг; опір". Напр.: "… не дбаючи на контради(к)ци, е(г)[о] м͡(л), пна Модлишевского…" [ККПС, 182]; "не вдаючись с пано(м) Стрыбыле(м) в жа(д)ную ко(н)трове(р)сию…" [ККПС, 92]; "Я, комо(р)никъ ко(н)трове(р)сы(и), о(т) сторонъ об(д)вухъ вношоны(х), выслухавъши…" [ДМВН, 230]; "… вы(с)лухавши конътрове(р)сіи сторон обохъ" [ЛРК, 89]; "Которыхъ конътроверсыихъ судъ нинешънии Головныи трибунальскии выслухавшы…" [ТУВН, 299].

Українська лексема *кварта* "міра місткості рідких і сиплячих тіл, кварта" походить від лат. quarta "четверта частина, чверть" < quartus "четвертий" < quattuor "чотири" [ЕСУМ, 2, 414]. На українськомовному ґрунті ця лексема набуває додаткового значення "податок з четвертої частини доходів королівських земель на утримання війська, кварта". Напр.: "… ку ленейшему пожитковъ и провентовъ скарбы коронному, с кварты надлежачих…"; "… терминъ одданя кварты зъ староства…" [ІСУМ, 14, 72]

Українське слово *кварталъ* походить від с-лат. quartale "чверть, міра площини, об'єму, часу" < quartus "четвертий". У мові-рецепієнті це слово має значення "четверта частина року" і "податок, поквартальна оплата за навчання" (напр.: "… двє части тых кварталовъ…" [ІСУМ, 14, 73]).

Українські пам'ятки досліджуваного періоду фіксують лексему *легґуміни* "ласощі", яка походить від лат. legumen (мн. legumina) "стручковий плід, переважно горох, боби" < legere "збирати, вимати" [ЕСУМ, 3, 210–211]. Писемні пам'ятки відбивають появу нового значення запозиченої лексеми: "продукти харчування, їстівні припаси", тобто відбулося розширення значення слова (його узагальнення). Напр.: "… ижъ тыхъ лекгумин на час постановеныи в Казимиру выставити не могу" [ТУВН, 221].

Українська лексема *инстыкґаторъ* походить від лат. instigator "підбурювач, намовник". На українськомовному ґрунті цей латинізм набув додаткового значення "сановник чи урядова

особа, в обов'язки якої входить стежити за правосуддям, притягувати порушників до відповідальності; оскаржувач; судовий обвинувач". Напр.: "… и ма(л)жо(н)ку его мл(с)ти кня(ж)ну Зофею Жесла(в)ского о(т) и(н)стыкгатора его короле(в)ское мл(с)ти…" [ДМВН, 103];

"Чого их невыных рач заховат, Пане,
И тым инстикгатором дай упом'ятаня,
Абы ся в своих справах добре оглядѣлы …" [УП, 194];

"… то(т) Стефанъ з они(м) Стецъкомъ за того небожьчика Феска хоть иж о(д)ного и и(н)стикгатора… немашъ…" [ЛРК, 30].

Українське слово *акгравация* походить від лат. aggravatio "обтяження". У мові-реципієнті цей латинізм набув новий відтінок значення – "кривда, утиск". Напр.: "… позваныє… ку велико(и) акгравации и шкоде протесътанъта теперешънего, … тоє всє чинячи записати и приняти не хотєли" [ІСУМ, 1, 73].

Українська лексема *адверсаръ* була запозичена з латинської мови (adversarius "той, хто стоїть навпроти") і набуло додаткового значення "противник, неприятель, судовий супротивник". Напр.: "въ тотъ часъ, коли ся крывда и вере и церъквамъ и духовенству вашому таковая деяла, мовчали есте, панове адъверъсары." [ІСУМ, 1, 74].

Цей ряд прикладів можна було б продовжити. Зокрема, укр. *аквавита* < лат. aqua vitae "вода життя, жива вода". Можливо, через посередництво польського значення akwawita "водка проста і неочищена" виникає на українськомовному ґрунті значення "оковита, горілка тільки один раз дистильована". Напр.: "выда(н) … патрїа(р)сь вселе(н)скому… шкату(л)ку з фляша(ми) и а(к)вавѣтою" або "Горелъки простой куфъ две, аквавиты куфа одна" [ІСУМ, 1, 84].

Писемні пам'ятки досліджуваного періоду фіксують лексему *анимушъ*, яка походить з лат. animus "дух", розширивши в українській мові своє значення: 1) "характер, вдача, душа" (напр.: "В тєбє Панскїй анимушї: чогожъ ты нє знаєшъ"); 2) "сміливість упевненість" (напр.: "несподеваючысе на себе жадного небезпеченства, з анимушомъ своимъ в танецъ былъ пошолъ") [ІСУМ, 1, 113].

Українська лексема *децизия* своїм корінням сягає латинської мови (decisio "постанова, ухвала") і в пам'ятках XVI–XVII ст.

фіксується із значенням "наслідок, результат". Напр.: "… и(ж) они тую справу вшелякими способами абы ску(т)ку своє[г](о) не (в)зела, зъволочаю(т) и (в) не(и) децизии судовое мети не хочу(т)" [ККПС, 235].

Серед запозичень досліджуваного періоду є лексема *диференция*, яка походить від лат. differentia "різниця". У мові-реципієнті це слово вживалося ще й на позначення понять "спір [про границі], незгоди [сторін у судовому спорі]". Напр.: "о(т) того тутъ ме(ст)ца фу(н)дации юри(з)дициии дукътомъ грани(ц) свои(х) не вела, знаковъ грани(ч)ны(х), урочи(с)къ и дифере(н)ци(и), которые намъ трыбуналъ выдати, означити, описати и вымалевати на мапъпа(х) казалъ, не показала…" [ККПС, 201]; "… о ексъпу(л)сию зъ кгру(н)товъ копиевски(х), позваными, на(з)начиломъ те(р)минъ… розграниченя диференъцие(и), межы Копиевъцами заходячое" [ДМВН, 245].

Подібне явище розширення семантичного обсягу латинізмів у мові-реципієнті простежується і серед дієслів. Зокрема, укр. *акгравовати* (< лат. aggravare) набуває новий відтінок значення "утискувати, неволити, кривдити"; укр. *апплѣковати* (< лат. applicare) – "стосуватися"; укр. *атентовати* (< лат. attedere) – "бути присутнім при якійсь справі"; укр. *ветовати* (< лат. vetare) – "мстити, віддячувати; винагороджувати; відплачувати; каятися; покутувати; розуміти, розглядати".

У процесі пристосування латинізмів до семантичної системи української мови спостерігається явище звуження семантичного обсягу запозичень у мові-реципієнті. Це пояснюється тим, що іншомовне слово на позначення "чужих" реалей у приймаючій мові однозначне. З часом воно може розширювати семантичні межі шляхом метафоричних і метонімічних перенесень, хоча це не є непорушним правилом. Зауважимо, що термін "звуження значення", введений у науковий обіг М. Бреалем, був прийнятий у загальній семасіології й лексикології; однак, він є, на думку Ю. Сорокіна, "досить умовним і невизначеним, як і всі терміни, які спираються на кількісні поняття" [Сорокин 1965, с. 333]. Пор.: укр. *конспирация* "змова" – лат. conspiratio "єдність, згода; таємна домовленість, зговір, бунт; співучасники, бунтівники, змовники"; укр. *конституция* "основний закон держави" – лат.

constitutio "встановлення, організація, уклад, впровадження; конституція; постанова, утвердження, розпорядження, наказ; стан, положення"; укр. *конклюзія* "припинення справи, ухвала, підсумок, кінцева частина" – лат. conclusio "блокада, запирання, закривання; висновок; кінець, завершення; період, ритмічне розподілення"; укр. *конфирмация* "обряд залучення юнаків і дівчат до церкви" – лат. confirmatio "укріплення, утвердження; заспокоєння, втіха, підтримка; підтвердження, завірення, свідчення; обґрунтування, доказування"; укр. *лекгация* "посольство" – лат. legatio "посада або звання посла; місія, доручена послу, відповідь, яку отримує посол, доповідь посла; посольство, посли"; укр. *маистрат* "обраний міський уряд у містах з магдебурзьким самоврядуванням" – лат. magistratus "керуюча посада, посада керівника, державна (громадська) посада; сановник, керівник, представник влади, чиновник; влада, управління, державна установа"; укр. *мандат* "позов до сеймового суду" – лат. mandatum "доручення, розпорядження, наказ; договір, згідно з яким одна сторона зобов'язується безкоштовно виконати чиєсь доручення; мандат, імператорський наказ"; укр. *пробация* "доказ, огляд доказів, перевірка" – лат. probatio "схвалення; правдоподібність, видимість істини; спроба, огляд, випробування; довід, доведення"; укр. *провеньта* "зиск, прибуток" – лат. proventus "поява, ріст; врожай, збір, вихід; багатство, достаток, численність; розвиток, хід; вдалий кінець справи, успіх, успішний розвиток"; укр. *прокгресс* "порядок дій" – лат. progressus "продвигання, рух вперед; хід, розвиток; успіх"; укр. *прокуратор* "повірений у суді, адвокат" – лат. procurator "завідуючий, управляючий, розпорядник, представник, повірений, правитель, керівник держави; прокуратор, завідуючий доходами імператора в провінції"; укр. *пропозиция* "скарга, претензія однієї сторони до іншої" – лат. propositio "представлення; основне положення, предмет, тема; короткий виклад; пропозиція, фраза; намір, мета; передумова; юрид. казус, випадок"; укр. *процес* "рух вперед, просування" – лат. processus "урочистий вихід; рух вперед, просування; анат. паросток, відросток, виступ; процес, протікання, хід; успіх, вдача, процвітання; натиск"; укр. *помпа* "помпезність, пишність" – лат. pompa "урочиста процесія; пишність, блиск,

пишнота, розкіш; велична промова; почет; маса"; укр. *кауза* "судова справа, процес" – лат. causa "причина, привід, підстава; привід, причина; заперечення; справа, обставини справи, стан справи; справа, користь, інтереси; мета, значення справи; зв'язок, відношення; тема, предмет; судова справа, процес, позов; мед. випадок, ступінь, вид хвороби"; укр. *екземплюм* "приклад" – лат. exemplum "зразок; взірець; прецедент, застережний приклад, застереження, пересторога; спосіб; кара з моральною метою; подоба, подібність; план, ескіз; копія, список; зміст"; укр. *антесигнан* "керівник, провідник" – лат. antesignanus "антесигнани, спочатку – солдати, які воювали попереду знамена і захищали його; пізніше – відбірна частина легіону, яка підтримувала у бою кінноту, займала опорні пункти; передовий боєць, застрільник; провідник"; укр. *пекторалик* "маленький годинник, який носили на шиї" – лат. pectoralia "нагрудні обладунки, панцир"; укр. *протектор* "особа, яка когось підтримує" – лат. protector "охоронець; захисник"; укр. *корупьция* "підкуп, сума відступного, відступне" – лат. corruptio "підкуп, корупція, занепад, розбещування"; укр. *контрибуция* "грошовий податок на користь держави" – лат. contributio "загальний внесок, громадське збирання коштів; розподіл грошових зборів і податків"; укр. *кауция* "певна грошова сума для дотримання якоїсь умови чи зобов'язання" – лат. cautio "обережність, обачність; юридичні поради захисника клієнту; письмова гарантія"; укр. *комментатор* "пояснювач, тлумач" – лат. commentator "автор, тлумач, пояснювач, укладач, коментатор, вигадник, винахідник"; укр. *конъюрация* "змова, заколот" – лат. coniuratio "з'єднання, спілка, заснована на взаємній клятві; змова, заколот; збіговище змовників"; укр. *конспирация* "таємна змова" – лат. conspiratio "згода, одностайність; таємна змова, бунт; змовники, співучасники" та ін.

Отже, дослідження українських писемних пам'яток XVI–XVII ст. показало, що латинізми, пристосовуючись до семантичної системи мови-реципієнта, зазнають певних змін на лексико-семантичному рівні. Динаміка цих змін може бути двоякою: одні запозичення на українськомовному ґрунті розширюють свій семантичний обсяг (з'являються нові відтінки значень або ж нові значення), інші – зазнають звуження семантичного наван-

таження лексем (запозичується латинізм з певним значенням або декількома значеннями на позначення тих понять, які були невідомі українцям XVI–XVII ст., або ж існуючі українські поняття не відповідали вимогам стилю написання певної пам'ятки). Зауважимо, що частина латинізмів, зафіксована пам'ятками досліджуваного періоду, була запозичена зі збереженням семантичної структури. Деяким запозиченням притаманне явище семантичного паралелізму (одночасне існування в тексті латинізма й українського відповідника).

Підсумовуючи, зауважимо, що при взаємодії навіть структурно віддалених мов, виникають адаптивні процеси, які є закономірними і присутні не як поодинокий факт, а охоплюють усі структурні рівні мови – від фонетичного до семантичного.

Для фонетичної адаптації характерні такі основні зміни:

1) субституція латинських звуків звуками української мови;
2) дегемінація приголосних звуків;
3) усунення зяяння та ін.

Значна кількість голосних та приголосних звуків латинської мови пристосувалася до фонетичної системи української мови. Виняток становить лише передача запозичених [g], [h], [l], [i] засобами української фонетичної системи, внаслідок чого існує варіантність і навколо чого виникають дискусії мовознавців і по сьогоднішній день. Зауважимо, що питання передачі іншомовних звуків засобами мови-реципієнта завжди буде актуальним, бо ті чи інші закони "виробляє" мова на певному етапі свого історичного розвитку; проте з часом змінюється мова, а відповідно – і закони передачі звуків запозичених слів.

Що ж стосується морфемної та словозмінної адаптації, то зауважимо, що основна маса запозичень з латинської мови в досліджуваний період вживалася у сучасній граматичній формі. Основними морфологічними змінами, яких зазнали латинізми на українськомовному ґрунті, були: зміна категорії роду, трансформація латинських закінчень і суфіксів та ін.

Запозичення, підпорядковуючись нормам морфологічної та фонетичної систем, неспроможні похитнути стійкість даних рівнів мови-реципієнта. Зміни ж на семантичному рівні мають двоплановий характер: запозичення, пристосовуючись до іншої лек-

сико-семантичної системи, зазнають впливу цієї системи, але і сама семантична система мови-реципієнта змінюється під впливом цього запозичення. На процес семантичної адаптації великий вплив має зміна семантики запозичення у мовах-посередниках, які беруть участь у процесі запозичення. Під час семантичної адаптації запозиченого слова відбуваються такі основні процеси:

1) збереження семантичної структури запозичення;

2) динаміка семантичної структури запозичення у мові-реципієнті (звуження або розширення значення);

3) наявність семантичного паралелізму між латинізмами і українськими відповідниками.

Частина слів, запозичених з латинської мови, адаптуючись до акцентуаційної системи української мови, змінили сталий наголос на рухомий. Поза тим, є група латинізмів, які зберегли наголос мови-джерела.

Отже, запозичення, пристосовуючись до системи приймаючої мови, проходять складний і тривалий шлях адаптації. Адже процес запозичення – "це не лише проста передача готових елементів однією мовою у володіння іншої. Це … процес їх органічного освоєння системою даної мови, їх пристосування до її потреб, їх переродження – формальне й семантичне – в умовах іншої системи. Саме про процес запозичення… можна сказати, що це процес творчий, активний, що передбачає високий ступінь самобутності мови-реципієнта, високий ступінь її розвитку" [Сорокин 1965, с. 174].

Спостереження над латинськими запозиченнями в українськомовних пам'ятках XVI–XVII ст., що становить спробу глибшого пізнання міжмовної взаємодії як лінгвальної універсалії і мислилося як крок у наближенні до цілісної картини розвитку української мови зазначеного хронологічного зрізу, розкрило багатоаспектність самої проблеми міжмовної взаємодії й трансформації взаємодіючих ідіомів. Дослідження свідчило, що взаємодія мов, спричиняючи проникнення елементів однієї мови у структуру іншої, впливає на розвиток останньої на різних структурних рівнях. Оскільки неможливо об'єктивно пізнати розвиток будь-якої мови на обраному для спостереження хронологічному відрізку без з'ясування впливів на її структуру інших мов, тому такими

важливими видаються реєстр різноманітних щодо їх структури латинських елементів у мові українських пам'яток XVI–XVII ст., точна фіксація варіативності запозичень. Адже саме латинська мова тривалий час була засобом інтелектуальної й культурної інтеграції Європи, мовою літератури, науки, юриспурденції, релігії, і, нарешті, – державною мовою в ряді країн. Вона мала великий вплив і на розвиток мов тих народів, які послугувалися латинською мовою як другою, – "культурною" та "вищою".

Ця мова мала помітний вплив на мовну ситуацію в Україні в XVI–XVII ст., причому, вплив значно відчутніший, ніж інші відомі у той же час у цьому континуумі мови, такі, як грецька, гебрейська, ідиш, вірменська, турецька, китайська, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, молдавська, італійська, французька.

Спорадичне використання більшості з названих мов, відсутність їх у предметі шкільної освіти (окрім грецької) зумовлювали їх невисоке ієрархічне становище у загальній мовній ситуації в Україні зазначеного періоду порівняно з латинською мовою.

Латинську мову в Україні знали добре, тому нею широко послугувалися тогочасні професори, науковці, юристи, письменники, духовенство, адміністративна верхівка, вся студентська молодь. У такій суспільно-політичній та соціо-культурній ситуації латинська мова була відчутним фактором впливу на українську мову. Латинська мова впливала на українську не лише в її класичному різновиді, а й у її пізнішому середньовічному варіанті, який зазнав певних трансформацій і нашарувань внаслідок використання латинської мови багатьма народами Європи, у яких ця мова мала значне поширення і з якими контактували українці.

Обстежені пам'ятки демонструють ідеографічну різноплановість латинськомовних запозичень. Практично усі тематичні групи лексики, що виділяються дослідниками при створенні тематичних класифікацій лексики певної мови, представлені більшою чи меншою кількістю латинізмів. Це свідчить по-перше, про тематичну різноплановість тих латинськомовних текстів, з яких могли бути перейняті ці латинізми; по-друге, про інтенсивність і тривалість латинськомовного впливу, включаючи і вплив польської мови як мови-посередниці. Тематичні групи лексики

розрізняються ступенем розгалуженості на підгрупи та насиченістю запозиченнями; до кількісно найбільших ТГЛ латинізмів належать *людина як істота*, *душа і розум*, *людина як член суспільства*, *організація суспільства і соціальні інститути* і до ТГЛ, що репрезентовані поодинокими запозиченнями, належать *небесні тіла*, *земля*, *тваринний світ*. Впадає в око неоднакова відкритість текстів різних жанрів щодо переймання запозичень, обстеження текстів показує, що найбільш насиченими латинськими запозиченнями є юридичні документи досліджуваного періоду, щоправда, відносно насиченості можна простежити й індивідуальні підходи авторів (серед поетів особливе тяжіння до латинізмів як маркерів високого стилю виявляли І. Величковський, Л. Баранович, А. Радивиловський, Я. Седовський).

Дослідження латинських запозичень в українську мову XVI–XVII ст. актуалізувало вкрай складну для розв'язання проблему встановлення часу проникнення іншомовних елементів у мову-рецепієнт. Лексикографи-історики, як правило, наважуються лише подавати століття, пам'ятки з якого фіксують ту чи іншу лексему, рідко – докладніше часове окреслення. Це зумовлене відсутністю у багатьох пам'яток точної дати написання. Іноді вдається простежити, коли вперше у пам'ятках зафіксована лексема, і цю дату першої репрезентації латинізма в українськомовних пам'ятках умовно вважаємо датою запозичення, хоча латинізм міг існувати в українській мові задовго до часу написання певного твору, чи ця лексема є "авторським" запозиченням.

Поступове нагромадження первісної інформації про час переймання мовою іншомовних елементів може забезпечити наступних дослідників свідченнями, які уповноважать їх на висновки про етапи з різною інтенсивністю переймання, а відтак – етапи сильнішої і слабшої трансформації мови-реципієнта під впливом запозичень.

Процес проникнення латинізмів у мову східних слов'ян розпочався ще в Київськоруський період; їх кількість незначна, але ці запозичення стосуються майже всіх основних сфер життя: жива і нежива природа, матеріальна культура (їжа, одяг, хатні й господарські речі та заняття), духовна культура, суспільні відносини, політична структура. Інтенсивним цей процес був у

XVI–XVII ст.; поповнення словника української мови латинізмами триває досі.

Зіставлення різних історико-лексикографічних та лексикологічних версій в опрацюванні латинських запозичень виявило розбіжності у трактуванні різними джерелами часу запозичення латинізмів. Суцільне розписування пам'яток певного періоду уможливило у багатьох випадках внести корективи (нерідко – досить відчутні, від одного до п'яти століть) щодо оцінки часу переймання українською мовою латинізмів. Така критична оцінка інформації історико-лексикографічних джерел об'єктивізує загальну картину латинсько-мовних впливів та динаміки мови-реципієнта.

Не менш дискусійним є питання про шляхи проникнення латинізмів на українськомовний ґрунт. Адже кожен латинізм має свою історію запозичення, оскільки лексеми могли проникати у мову-рецепієнт безпосередньо з латинської (*абревіаторъ, авреоля, аспектъ, аргументъ, ассистентъ, венерація, доктор, екпулсия, ефектъ, инфантъ, колєкга, конвенция, компенсувати, професор, аренда, респектъ, ремора, ретрузія, транспортувати)* або ж через посередництво інших мов (польської: *абсолюція, авдитор, адверсаръ, администрация, акцесія, алба, апертура, ассистовати, асекуровати, бурса, вариация, венеровати, гратификовати, дефектъ, екзаминовати, екзекуція;* чеської – *берло, галадриго*, німецької – *бруки, вандал, гарфа, клас*, голландської – *ватерпас*, англійської – *вельвет*, румунської – *альбія, ацарн, байцарка, буката*, італійської – *гармата, амба, балбера, баста*, французької – *амулет, ацетон, бак, ваза, велюр, бутель*, грецької – *армарія, аспра, висикость, гіацинтъ*).

Латинськомовні запозичення, що відбиті українськими пам'ятками у транслітерованій і нетранслітерованій формах, засвідчують їх значну структурну строкатість. Це і окремі лексеми і сполуки лексем, які передавалися на письмі здебільшого кирилицею, але граматично були оформлені за правилами латинської мови; серед останніх окреслюються типові словосполучення: 1) прийменник + іменник (*пер модум* "у спосіб", *ин преюдициумъ* "на збиток"); 2) прийменник + прикметник (*абъ акцесорио* "від формальності", *ексъ антикво* "здавна", *инъ тото* "в цілому");

3) частка (або сполучник) + прислівник (*нонъ казуалитер* "не випадково", *уть супра* "як вище"); 4) прикметник + іменник (*суфъфициентем пленипотенциам* "достатнє уповноваження", *сольленьнемъ протестационем* "офіційну протестацію"); 5) прийменник + прикметник + іменник (*ин пацифика посесыоне* "у спокійному володінні", *ексъ контроверсис сериис* "від серйозних суперечок"); 6) іменник + іменник (*кольлятералиумъ парциумъ* "сторін суміжників", *пенамъ кгравaминис* "кара за обтяження"); 7) прийменник + іменник + іменник (*ин рерум натура* "у природі речей", *ин локо контроверсо* "на місці суперечки"); 8) прийменник + іменник + займенник (*ин презенция ностра* "у нашій присутності", *гокъ инъ пассу* "у цьому процесі"); 9) іменник + займенник: *конспирационе суа* "за своєю змовою", *суамъ контикгуитатемъ* "свою межу", *се оффициум* "за своїм обов'язком"); 10) словосполучення, які складаються з дієслова та іменної частини, до якої можуть входити а) іменник, б) прийменник + іменник, в) прикметник + іменник (*морамъ ин патитур* "підлягати затримці", *привата авъторитате трансъпонере* "за приватною ініціативою перенести"). Іноді нетранслітерованими прийменниковими сполуками часто закінчували свої твори поети XVI–XVII ст. (*in pectore* "на персах", *in sensero pectore* "від щирого серця", *ad suos* "для своїх" та ін.). Досліджувані пам'ятки відбивають традицію вводити цілі речення чи більші фрагменти тексту – кілька речень латинською мовою (Lupus est in silvis nutritus et vitam perdit. Canis in silvis uenatur et vitam anseruat est "Вовк у лісах годується і життя втрачає. Пес у лісах полює і життя зберігає"). При цьому запозичені з латинської мови речення нерідко передавалися українською графікою (*мендацем опортет ессе меморем* "брехун має пам'ятати про сказане"), що було типовим для пам'яток ділового стилю, особливо для мови актових документів (*ути ин левиссимо акцесорио ексь рационибусь супраноминатис* "як при малосуттєвому формальному закиді і виходячи з вищенаведених доказів").

Кожна лексема у процесі запозичення проходить складний шлях пристосування до системи мови-реципієнта. Цей процес відбився на всіх структурних рівнях української мови – від фонетичного до семантичного.

Серед основних змін, яких зазнають латинізми на фонетичному рівні, є: 1) субституція латинських звуків звуками української мови; 2) дегемінація приголосних звуків; 3) усунення зяяння; у передачі звуків [g], [h], [l], [i] в латинськомовних запозиченнях спостерігається варіантність. Основними морфологічними змінами, яких зазнали латинізми на українськомовному ґрунті, були: зміна категорії роду, трансформація латинських закінчень, зміна осмислення морфемної структури латинських похідних (сприйняття їх як морфемно нечленованих). На семантичному рівні латинізми в українськомовних пам'ятках або ж зберегли свою семантичну структуру, або ж зазнали змін семантичної структури – звуження або розширення значення.

Частина слів, запозичених з латинської мови, адаптуючись до акцентуаційної системи української мови, змінили сталий наголос на рухомий; водночас є група латинізмів, які зберегли наголос, який був притаманний цим лексемам у латинській мові.

Інтенсивний і тривалий у часі вплив латинської мови на українську у XVI–XVII ст., як його відбивають писемні пам'ятки, зумовив значне розширення репертуару лексем української мови, змінив у багатьох деталях понятійну систему цієї мови. У плані формальної структури – морфеміка, словозміна, фонетика – вплив латинської мови не був настільки відчутним, щоб можна було констатувати *структурні* зміни в українській мові. Швидше можна стверджувати, що змінився характер периферії в структурі української мови, у якій розширився паралелізм, варіантність форм: при динамічному типові наголосу як домінанті з'явилися словоформи із сталим, нерухомим наголосом; поряд з відмінюваними поширилися невідмінювані слова; до усталених питомих словотвірних афіксів долучилися афікси латинського походження; латинські елементи стали використовуватися як засіб функціонально-стильового маркування мовлення.

Таким чином, рідко не міняючи внутрішньої структури української мови, латинізми певним чином трансформували її функціональний потенціал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – Вид. 2-е, доп. – К. : Критика, 2001. – 272 с.

2. Андрієнко Л. О. Ґенеза та особливості структури поетичної метафори бароко : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Лілія Олегівна Андрієнко. – К., 1997. – 160 с.

3. Античное наследие в культуре России / [Российский НИИ культурного и природного наследия; под. общ. ред. Г. С. Кнабе]. – М., 1996. – 262 с.

4. Аристова В. М. Англо-русские языковые контакты (англизмы в русском языке) / Валентина Михайловна Аристова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1978. – 151 с.

5. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли; [пер. с франц.]. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1955. – 416 с.

6. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.

7. Барвінський В. Краєвий архів гродських і земських актів у Львові / Василь Барвінський // Історичні причинки. – Т.1. – Львів, 1908.

8. Барт Р. Текстовой анализ / Роллан Барт; [пер. с франц. З. И. Хованская] // Новое в зарубежной лингвистике : вып. IX. : Лингвостилистика / [сост. и вступ. ст. И. Р. Гальперин]. – М. : Прогресс, 1980. – С. 307–312.

9. Безбородько Н. И. Латынь 17-го века как языковая проблема / Нина Ивановна Безбородько // Вопросы истории и методики преподавания иностранных языков. – Днепропетровск, 1972. – Вып. 3. – С. 3–6.

10. Безбородько Н. И. Язык латинских трактатов украинских философов XVII века : пособ. для студ. и асп. филос., филол. и истор. факульт. / Нина Ивановна Безбородько. – Днепропетровск, 1972. – 137 с.

11. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений / Виссарион Григорьевич Белинский. – Т. 1–13. – М. : Изд-во АН СССР, 1953–1959. – Т. 5. – С. 194.

12. Белоусов В. Н. Законодательные факторы развития двуязычия в полиэтническом социуме / В. Н. Белоусов // Ежегодные международные чтения памяти Н. С. Трубецкого. Чтения 1999. Евразия на перекрестке языков и культур. Типология языков и культур. – М., 1999. – С. 23–25.

13. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Эмиль Бенвенист; [пер. с франц.]; [под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1974. – 118 с.

14. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа / Эмиль Бенвенист // Новое в лингвистике. – Вып. IV : Математические аспекты структуры языка. Лингвистические направления. – М. : Прогресс, 1965. – 590 с.

15. Берестейська унія і українська культура XVII ст. : матеріали Третіх "Берестейських Читань" / [за ред. Б. Ґудзяка, О. Турія]. – Львів, 1996. – 185 с.

16. Биржакова Е. Э. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования / Е. Э. Биржакова, Л. А. Войнова, Л. Л. Кутина. – Л. : Наука, 1972. – 431 с.

17. Білик М. Й. "Роксоланія" С. Ф. Кльоновіца. Латинська поема про Русь. Генезіс, переклад і літературно-історичний коментар поеми : дис. … канд. філол. наук / Михайло Йосипович Білик. – Львів : ЛДУ, 1950. – 476 с.

18. Блакар Р. М. Язык как инструмент социальной власти / Р. М. Блакар // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М. : Прогресс, 1987. – С. 88–124.

19. Бойко Н. В. Латинськомовна інскрипція в Україні кінця XVI – початку XVIII століть (лексико-граматичний аспект) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Наталія Василівна Бойко. – К., 2006. – 218 с.

20. Боровский Я. М. Учебник латинского языка; [для гуманит. факульт. университ.] / Я. М. Боровский, А. В. Болдырев; [4-е дополн. изд.]. – М. : Высшая школа, 1975. – 479 с.

21. Булгаков М. История Киевской академии / Макарий Булгаков. – СПб., 1843. – 226 с.

22. Булыка А. М. Лексічныя запазычанні у беларускай мове XIV-XVIII стст. [Текст] / А. М. Булыка; АН Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства ім. Якуба Коласа. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.

23. Бурбело Б. И. Из истории развития конструкций с предлогом à во французском языке : автореф. дисс. … канд. филол. наук / Бронислав Иванович Бурбело. – К., 1955. – 18 с.

24. Бурсье Э. Основы романского языкознания / Эдуар Бурсье. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1952. – С. 101–102.

25. Вербенєц М. Б. Юридична термінологія української мови: історія становлення і функціонування. : дис. … канд. філол. наук : 10.02.01 / Мая Богуміла Вербенєц. – К., 2004. – 242 с.

26. Верещагин Е. М. Психолингвистическая проблематика теории языковых контактов / Евгений Михайлович Верещагин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 160 с.

27. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / Виктор Владимирович Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.

28. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / Іван Романович Вихованець : підр. [для студ. філол. фак. вузів]. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

29. Вихованець І. Р. Синтаксема. Синтаксис. Синтаксична конструкція. Синтаксична функція. Синтаксичний зв'язок. Синтаксичні відношення. Синтаксичні одиниці // "Українська мова". Енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : "Укр. енцикл.", 2000. – С. 546–550.

30. Возняк М. С. Історія української літератури : у двох книгах / Михайло Степанович Возняк. – Вид. 2-ге, випр. – Львів : Світ, 1992. – Книга І. – 694 с.

31. Ворончук І. Слово до читача // Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. / [упоряд. і передм. І. О. Ворончук]. – К. : Україна, 1996. – 413 с.

32. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис / Владимир Григорьевич Гак. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1986. – 312 с.

33. Гальди Л. Слова романского происхождения в русском языке / Ласцло Гальди. – М. : Изд-во МГУ, 1958. – 81 с.

34. Гаспаров М. Л. Вергилий и вергилианские центоны. Поэтика формул и поэтика реминисценций / М. Л. Гаспаров, Е. Г. Рузина // Памятники книжного эпоса. – М., 1978. – С. 190–211.

35. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Лідія Павлівна Гнатюк. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. – 446 с.

36. Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI веков / Илья Николаевич Голенищев-Кутузов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 415 с.

37. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / Павло Юхимович Гриценко. – К. : Наукова думка, 1984. – 217 с.

38. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 4. – К. : Наук. думка, 1993. – 592 с. – (Серія "Пам'ятки історичної думки України").

39. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 6. – К. : Наук. думка, 1995. – 680 с. – (Серія "Пам'ятки історичної думки України").

40. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 8. – К. : Наук. думка, 1995. – 856 с. – (Серія "Пам'ятки історичної думки України").

41. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 9. – К. : Наук. думка, 1996. – 880 с. – (Серія "Пам'ятки історичної думки України").

42. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн.; [упоряд. В. В. Яременко; приміт. С. К. Росовецького] / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. 2. – К. : Либідь, 1993. – 264 с.

43. Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови / Лілія Лук'янівна Гумецька // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 38–44.

44. Гумецька Л. Л. Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові / Лілія Лук'янівна Гумецька // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 71–74.

45. Ґадамер Г.-Ґ. Межі мови // Ґадамер Г.-Ґ. Герменевтика і поетика : Вибрані твори; [пер. з нім.] / Ганс-Ґеорг Ґадамер. – К. : "Юніверс", 2001. – 288 с. – С. 176– 187.

46. Д'яков А. С. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько. – К. : Вид. дім "КМ Academia", 2000. – 218 с.

47. Дашкевич Я. Р. Грамоты князя Льва Даниловича как исследовательская проблема / Ярослав Романович Дашкевич // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории : Сборник научных трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 133–139.

48. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь : более 200 000 слов и словосочет. / Иосиф Хананович Дворецкий. – Изд. 12-е, стер. – М. : Дрофа : Русский язык-Медиа, 2009. – 1055 с.

49. Дворник Ф. Славяне в европейской истории и цивилизации / Франтишек Дворник. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 800 с.

50. Девото Дж. Латынь после падения Римской империи / Джакомо Девото // Современное итальянское языкознание. – М., 1971. – С. 161–186.

51. Демьянов В. Г. Иноязычная лексика в истории русского языка XI–XVII веков. Проблемы морфологической адаптации / В. Г. Демьянов. – М. : Наука, 2001. – 409 с.

52. Дерюгин А. А. Причастия настоящего времени в архаической латыни / Александр Александрович Дерюгин // Вопросы стилистики : сб. стат. – Вып. 1. – Саратов, 1962. – С. 261–268.

53. Дерюгин А. А. Язык Квинта Энния и его место в истории латинского литературного языка : автореф. дис. … канд. филол. наук / Александр Александрович Дерюгин. – Л., 1963. – 18 с.

54. Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века : руководство к изучению латинской палеографии / Ольга Антоновна Добиаш-Рождественская. – Изд. 3-е., доп. – М. : Книга, 1987. – 317 с.

55. Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие / Ольга Антоновна Добиаш-Рождественская. – М. : Наука, 1987. – 350 с.

56. Доровских Л. В. Об употреблении предлогов в поздней латыни (на материале Хроники венгерского Анонима) / Людмила Васильевна Доровских // Язык и стиль памятников античной литературы : Philologia classica; [межвуз. сб.]. – Вып. 3. – Л. : Ленинградский университет, 1987. – С. 46–55.

57. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Дмитро Іванович Дорошенко. – К. : Вид-во "Українознавство", 1996. – 257 с.

58. Дорошкевич В. И. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы : Первая половина XVI века / Виктор Иванович Дорошкевич. – Минск : Наука и техника, 1979. – 207 с.

59. Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни / Донат Александрович Дрбоглав. – М. : Изд-во МГУ, 1993. – 142 с.

60. Дуров В. С. Основы стилистики латинского языка : учебное пособие [для студ. филол. фак. высш. учебн. заведений] / Валерий Семенович Дуров. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ; М. : Издательский центр "Академия", 2004. – 112 с.

61. Дынников А. Н. Народная латынь / А. Н. Дынников, М. Г. Лопатина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 256 с.

62. Дюби Ж. Европа в средние века / Жорж Дюби. – Смоленск: Полиграмма, 1994. – 320 с.

63. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [ред. кол. В. Кубійович (гол. ред.) та ін.]. – Сарсель–Париж : Молоде Життя, 1955–1984. – [Перевид. в Україні. – Львів : НТШ, 1993–2000]. – 4016 с.

64. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / За ред. О. С. Мельничука – Т. 1. – К., 1982; Т. 2 – 1985; Т. 3 – 1989; Т. 4 – 2003; Т. 5 – 2006.

65. Ефремов П. П. Освоение заимствованных слов русским языком / П. П. Ефремов // Учен. зап. Казахск. ун-та. – Алма-Ата : Изд-во АН Казахск. ССР. – Т. XXV. – 1957. – С. 78–92.

66. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / Михайло Андрійович Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 303 с.

67. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – У 2-ох кн. – Кн. 1; [1574–1700]. – Львів : Вища школа, 1981. – 135 с.

68. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / Владимир Андреевич Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 384 с.

69. Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis Triplex. Пер. з латин. Н. Царьової; Наук. комент. І. Мицька; Відп. ред. О. Шишка. / Бартоломей Зіморович. – Львів: Центр Європи, 2002. – 224 с.

70. Зоря. Письмо літ.-наук. для руських родин. –Львів, 1886, XV–XVI // Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 88 с.

71. Исаевич Я. Д. Украинско-польские связи в истории книгопечатанья / Ярослав Дмитриевич Исаевич // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI веке. – М.: Наука, 1976. – С. 192–207.

72. История лингвистических учений. Средневековая Европа. – Л.: Наука, 1985. – 288 с.

73. Інґарден Р. Про пізнавання літературного твору; [перекл. Н. Римської] / Роман Інґарден // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / [За ред. М. Зубрицької]. – 2-е вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – 832 с. – С. 176–208.

74. Ісаєвич Я. Д. "Lyceum trilingue": Концепція тримовної школи у Європі в XVI ст. / Ярослав Дмитрович Ісаєвич // Острозька давнина : дослідження і матеріали / [відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – С. 8–12.

75. Ісаєвич Я. Д. Мовний код культури. Виникнення і розвиток української мови. Багатомовність середньовічної культури.

Мова друкованих видань / Ярослав Дмитрович Ісаєвич // Історія української культури : у 5 т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2001. – С. 189–204.

76. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.

77. Історична дисертація про козаків, яку представлено у приміщенні філософського факультету на публічний розгляд під головуванням месіра Готфріда Вейса з Торуні у Прусії. Автор Йоган-Йоахім Мюллер / [Публікація, пер., вступ. стаття С. Заремби, Р. Оліщук] // Київська старовина. – 1996. – № 4/5. – С. 67–81.

78. Історія української мови : Синтаксис / [Г. П. Арполенко, А. П. Грищенко, В. В. Німчук та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 504 с.

79. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу / Галина Прокопівна Їжакевич. – К. : Наук. думка, 1969. – 303 с. – С. 63.

80. Калитовський О. Акти гродські і земські і так званий Бернардинський архів у Львові / Олександр Калитовський // Зоря. – 1889. – № 20. – С. 3.

81. Карасева Т. А. Историческая фонетика латинского языка : грамматический комментарий к латинским текстам VII–I веков до н. э. / Татьяна Андреевна Карасева. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : "Греко-латинский кабинет" Ю. А. Шичалина, 2003. – 256 с.

82. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис / Ирина Ильинична Ковтунова; [отв. редактор Н. Ю. Шведова]; АН СССР, Ин-т рус. языка. – М. : Наука, 1986. – 206 с.

83. Коломиец Л. И. Фразеология украинского языка второй половины XVI – первой половины XVII в. (Генезис и стилистическое использование) / : автореф. дисс. … докт. филол. наук / Лидия Ивановна Коломиец. – К., 1978. – 45 с.

84. Корлэтяну Н. Г. Исследование народной латыни и ее отношений с романскими языками / Николай Григорьевич Корлэтяну. – М. : Наука, 1974. – 304 с.

85. Корпанюк М. Ніжинський літопис XVIII століття / Микола Корпанюк // Записки Наукового товариства імені Шевчен-

ка : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. CCXXXI. – 615 с. – С. 473–477.

86. Косіцька О. М. Латинськомовний текст у церковному житті України кінця XVI–XVII ст. (на матеріалі документації Греко-католицької церкви) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Ольга Михайлівна Косіцька. – К., 2009. – 262 с.

87. Костомаров В. Г. Языковой вкус епохи / Виталий Григорьевич Костомаров. – СПб: Златоуст, 1999. – 320 с.

88. Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Николай Иванович Костомаров. – К. : Лыбидь, 1990. – 456 с.

89. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підруч. [для студ. філол. спеціальностей вищ. навч. закладів освіти] / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Видавничий центр "Академія", 2002. – 368 с.

90. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підруч. [для студ. філол. спеціальностей вищ. закладів освіти] / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Видавничий центр "Академія", 1999. – 288 с.

91. Кощій О. М. Мова новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст. : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Оксана Миколаївна Кощій. – К., 2011. – 20 с.

92. Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст. / Володимир Іванович Крекотень. – Київ: Наукова думка, 1983. – 406 с.

93. Крекотень В. І. Становлення поетичних форм в українській літературі XVII ст. : автореф. дис. … доктора філол. наук : 10.01.02 / Володимир Іванович Крекотень. – К., 1992. – 68 с.

94. Крупницький Б. Д. "Історія України й українських козаків" Й.-Х. Енгеля та "Історія Русів" / Борис Дмитрович Крупницький // Україна. – Париж, 1950. – № 3. – С. 162–166.

95. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Леонид Петрович Крысин. – М. : Наука, 1968. – 206 с.

96. Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка / Петр Савич Кузнецов. – М. : Изд. АН СССР, 1961. – 148 с.

97. Кулаковський П. Пекалід (Пенкаля, Пенкальський) Симон (Pękala, Pękalski Szymon) (бл.1567 – після 1601) / Петро Кулаковський // Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопедич-

не видання / [С. Абросимова, А. Атаманенко, В. Атаманенко та ін.]; голова ред. кол. І. Пасічник. – Острог, 1997. – С. 135–136.

98. Купчинський О. А. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV -XVIII ст. / Олег Антонович Купчинський // Архів України.– №5, 1976. – С. 16 – 18.

99. Купчинський О. А. Розвиток Галицько-Волинського документа в контексті міжслов'янських звязків XIII-XIV ст. / Олег Антонович Купчинський // З історії міжслов'янських зв'язків. – Київ: Наукова думка, 1983. – С. 25 – 45.

100. Курилович Е. Очерки по лингвистике / Ежи Курилович. – М. : Изд-во иностр. литературы, 1962. – 342 с.

101. Курціус Е. Р. -вропейська література і латинське середньовіччя / Ернст Роберт Курціус; [пер. з нім. А. Онишко]. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.

102. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. Переклал з франц. Яреми Кравця / Жак ле Гофф. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.

103. Леваньский Ю. Старое и новое в польской литературе XVI в. / Юлиан Леваньский // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. – М.: Наука, 1976. – С. 12–31.

104. Левицкий О. Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист кц. XVI и нач. XVII ст. / Орест Левицкий. – К., 1896. – 21 с.

105. Лепявко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / Сергій Анатолійович Лепявко. – Чернігів : Сіверська думка, 1996. – 286 с.

106. Линдсей У. М. Краткая историческая грамматика латинского языка / Уоллес Мартин Линдсей : [пер. с англ.] – М. : Либроком, 2010. – 176 с.

107. Линниченко И. А. Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси XIV–XV ст. / Иван Андреевич Линниченко. – М., 1984. – 110 с.

108. Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім століттю / В'ячеслав Липинський. – Київ–Відень : Дніпросоюз, 1920. – 304 с.

109. Литвиненко Е. В. Из истории предложных именных словосочетаний в латинском и французском языках : автореф. дисс. … канд. филол. наук / Евгения Владимировна Литвиненко. – Л., 1966. – 17 с.

110. Лінч Дж. Середньовічна церква : Коротка історія / Джозеф Лінч. – К. : Основи, 1994. – 492 с.

111. Лоський І. Українці на студіях в Німеччині в XV–XVII ст. / Ігор Лоський // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.– 1931.– Т. 151. – С. 99–104.

112. Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649) / Анатолій Луценко. – К. : Заповіт, 2000. –144 с.

113. Мажуга В. И. Учебник латинской грамматики в поздней античности // Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН А. Н. Десницкой. – СПб., 2002. – С. 135–139.

114. Малеин А. И. Латинский церковный язык : [перепечат. из : Богословский вестник. – 1907. – Т. 2. – Июнь. – С. 253–320 (2-я пагин.) с сокр. и уточн.] / Александр Иустинович Малеин // Богословский вестник. – № 3. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина, 2003. – С. 194–223.

115. Малинаускене Н. К. Введение в историю латинского языка: Классический период : курс лекций. Материалы для практических занятий / Надежда Касимовна Малинаускене. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина, 2006. – 272 с.

116. Малинаускене Н. К. Введение в историю латинского языка: Общие вопросы и доклассический период : Курс лекций / Надежда Касимовна Малинаускене. – М. : Греко-латинский кабинет Ю. Шичалина, 2001. – 156 с.

117. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / Віталій Петрович Маслюк. – К. : Наукова думка, 1983. – 236 с.

118. Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложения в славянских языках / Александр Саввич Мельничук. – К. : Изд-во АН УССР, 1958. – 64 с.

119. Мечковская Н. Б. Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян / Н. Б. Мечковская, А. Е. Супрун // История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб.: Наука, 1991. – С. 125–182.

120. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / Василь Лазарович Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 287 с.

121. Миронова В. М. Граматичні особливості латинської актової мови XV–XVI ст. в Україні (на матеріалі гродських і земських судових актів Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської адміністративних округ Галицької Русі) : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Валентина Миколаївна Миронова. – К., 1999. – 16 с.

122. Миронова В. М. Ускладнені прості речення та їх трансформація у складнопідрядні речення в актовій середньовічній латині (на матеріалі актових записів кінця XV – початку XVI ст.) / Валентина Миколаївна Миронова // Наукова спадщина С. В. Семчинського і сучасна філологія. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2001. – Ч. 2. – С. 117–123.

123. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636) / Ігор Зіновійович Мицько. – К. : Наукова думка, 1990. – 190 с.

124. Многоязычие и литературное творчество : [Сб. статей] / [Отв. ред. М. П. Алексеев]. – Л. : Наука, 1981. – 339 с.

125. Мотузенко Е. М. Этимология и семантика / Евгений Михайлович Мотузенко. – Кишинев: Vector, 2006. – 365 с.

126. Мрозіцька У. Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.15 / Уляна Любомирівна Мрозіцька. – Ужгород, 2001. – 214 с.

127. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / Ольга Георгіївна Муромцева. – Харк. : Вид-во Харк. ун-ту, 1985. – 152 с.

128. Наливайко Д. С. Жанрово-стилевая система литературы Возрождения / Дмитрий Сергеевич Наливайко // Вопросы литературы. – №11. – М., 1979. – С. 164–200.

129. Наливайко Д. С. Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського процесу / Дмитро Сергійович Наливайко. – К. : Дніпро, 1988. – 395 с.

130. Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Дмитро Сергійович Наливайко // Українська література XVI–XVIII століть та інші слов'янські літератури. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 161–185.

131. Некрашевич-Короткая Ж. В. Латиноязычный героический эпос Беларуси в контексте европейской эпической традиции (XVI – первая половина XVII в.) / Жанна Вацлавовна Некрашевич-Короткая // Известия Национальной академии наук Беларуси : Серия гуманитарных наук. – Минск : Беларуская навука, 2009. – № 3. – С. 95–104.

132. Нетушил И. В. Латинский синтаксис / Иван Вячеславович Нетушил. – Харьков : тип. К. П. Счасни, 1880. – 476 с.

133. Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка / Макс Нидерман. – Изд. 3-е, стер. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 192 с. – (Серия : Школа классической филологии).

134. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XV – початку XVII століть / Василь Васильович Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII століття. – Львів: Місіонер, 1996. – С. 1–18.

135. Німчук В. В. "Лексіконъ латинскій" та "Лексіконъ словено-латинскій" і їх місце в історії української лексикографії / Василь Васильович Німчук // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 5–58.

136. Німчук В. В. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. / В. В. Німчук, Н. М. Яковенко // Книга Київського підкоморського суду (1584–644). – К. : Наук. думка, 1991. – С. 5–56.

137. Нудьга Г. А. На літературних шляхах / Григорій Антонович Нудьга. – К. : Дніпро, 1990. – С. 154–169.

138. Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Іван Огієнко. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с.

139. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол 1560-х р.: Літературно-лінгвістична монографія. – Т. 1 / Іван Огієнко. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1930. – 520 с.

140. Осауленко О. М. Латиномовна епічна поема Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" як літературна пам'ятка XVI ст. / Оксана Миколаївна Осауленко // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія : зб. наук. праць. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2001. – Ч. 2. – С. 188–194.

141. Пауль Г. Принципы истории языка / Герман Пауль. – М. : Издательство иностранной литературы, 1960. – 500 с.

142. Первольф И. Славянская взаимность от древнейших времен до XVIII в. / Иосиф Первольф – СПб., 1874. – 256 с.

143. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 658 с.

144. Плачинда В. Коментар [до] : Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] / Володимир Плачинда // Молода нація : Альманах / Відповідал. ред. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2002. – № 2. – 360 с. – С. 174–282.

145. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. / Лев Михайлович Полюга. – К. : Наук. думка, 1991. – 238 с.

146. Помазан І. О. Українська історична поезія епохи Бароко: ґенеза, розвиток, жанрова своєрідність : дис. … канд. філол. наук : 10.01.01 / Ігор Олександрович Помазан. – Х., 1998. – 156 с.

147. Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові / Олександр Пономарів. – К. : Просвіта, 2005. – 127 с.

148. Попов А. Н. Латинский язык / А. Н. Попов, Н. М. Шендяпин. – М. : Высшая школа, 1970. – 431 с.

149. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 1998. – 728 с.

150. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / Александр Афанасьевич Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 1. – 551 с.

151. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Александр Григорьевич Преображенский. – М. : Наука, 1958. – Т. 1. – 674 с.

152. Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка / Александр Григорьевич Преображенский. – М. : Наука, 1958. – Т. 2. – 417 с.

153. Приложенія къ первому тому изслъдованыя заслуженнаго профессора протоырея Феодора Титова. – К., 1848. – С. 421–422.

154. Радзикевич В. Історія української літератури. Часть І : Давня і середня доба / Володимир Радзикевич. – Мюнхен : Укр. видавниче тов-во "Вернигора", 1947. – 92 с.

155. Радишевський Р. П. Польськомовна українська поезія кінця XVI – початку XVIII століття : автореф. … доктора філол. наук : 10.01.01; 10.01.03 / Ростислав Петрович Радишевський. – К., 1996. – 76 с.

156. Реферовская Е. А. Истоки аналитизма романских языков : очерки по синтаксису раннесредневековой латыни / Елизавета Артуровна Реферовская; [отв. ред. И. М. Тронский]. – Изд. 2-е. – Москва : URSS, 2007. – 149 с. – (Из лингвистического наследия Е. А. Реферовской).

157. Реферовская Е. А. Развитие предложных дополнений при приставочных глаголах удаления в латинском языке позднего периода / Елизавета Артуровна Реферовская // Исследования в области латинского и романского языкознания / [Под ред. Будагова Р. А. и Корлэтяну Н. Г.] – Кишинев : Штиинца, 1961. – 403 с.

158. Реферовская Е. А. Развитие предложных конструкций в латинском языке позднего периода / Елизавета Артуровна Реферовская. – М.–Л. : Наука, 1964. – 116 с.

159. Риффатер М. Критерии стилистического анализа / Майкл Риффатер // Новое в зарубежной лингвистике : Вып. IX : Лингвостилистика / [Сост. и вступ. ст. И. Р. Гальперина]. – М. : Прогресс, 1980. – С. 69–97.

160. Рихардт Р. Польские заимствованные слова в украинском языке / Р. Рихардт. – Richardt, 1957. – 217 с.

161. Рузина Е. Г. Поэтика вергилианских реминисценций в античной литературе : (На материале поэмы Силия Италика "Punica") / Ева Григорьевна Рузина // СОФИЯ : альманах; Вып. 1 : А. Ф. Лосев: ойкумена мысли. – Уфа : Здравоохранение Башкортостана, 2005. – С. 321–324.

162. Русанівський В. М. Польська ділова мова XVI–XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською / Віталій Макарович Русанівський // Славістичний збірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 34.

163. Рутенберг В. И. Городская культура: Средневековье и начало нового времени / Петр Моисеевич Рутенберг. – Л.: Наука. Ленигр. отд-ние, 1986. – 276 с.

164. Сабанеева М. К. Генезис косвенных наклонений французского глагола / Маргарита Константиновна Сабанеева. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – 183 с.

165. Савчук О. М. Творчість Павла Русина з Кросна і деякі питання рецепції латинської традиції в українському віршуванні XVI-XVIII ст. : дис. … канд. філол. наук : 10.01.02 / Ольга Михайлівна Савчук. – К., 1994. – 209 с.

166. Сазонова Л. И. Поэзия русского барокко / Лидия Ивановна Сазонова. – М. : Наука, 1991. – 261 с.

167. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов : на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів / Станіслав Володимирович Семчинський. – К. : Вид-во при Київському університеті, 1974. – 256 с.

168. Сенив М. Г. К вопросу о развитии предложно-падежной системы латинского языка / Михаил Григорьевич Сенив // Питання класичної філології / [редкол. Б. М. Задорожний [та ін.]. – Львів, 1988. – № 23. – С. 49–54.

169. Сенів М. Г. Засоби вираження просторового дейксису у латинській і сучасних мовах / Михайло Григорович Сенів // Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія : зб. наук. праць : у 2 ч. / [упоряд. та наук. ред. В. Ф. Чемес]. – Київ : ВПЦ "Київський університет", 2001. – Ч. 2. – С. 372–380.

170. Сенів М. Г. Система просторових і часових відношень (функціонально-семантичний аналіз на матеріалі латинської мови) : автореф. дис. … д-ра філол. наук : 10.02.15 / Михайло Григорович Сенів. – Донецьк, 1997. – 51 с.

171. Сергиевский М. В. Введение в романское языкознание / Максим Владимирович Сергиевский. – М. : Изд-во литературы на иностранных языках, 1954. – 304 с.

172. Симоновский П. Краткое описание о малороссийском народе и о военных его делах / Петр Симоновский. – М., 1847.

173. Ситько О. М. Поетика української світської новолатинської поезії доби пізнього середньовіччя та бароко : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.01.01 / Олена Миколаївна Ситько. – Кіровоград, 2007. – 20 с.

174. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. – Київ, Лейпціг : Українська накладня [б. р.] / Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1986. – 584 с.

175. Сімович В. На теми мови // Сімович В. Українське мовознавство. Розвідки й статті / Василь Сімович. – Оттава, 1981. – С. 73–108.

176. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). В 10 т. – Т. 1. – М., 1988; Т. 2. – М., 1989; Т. 3. – М., 1990; Т. 4. – М., 1991; Т. 5. – М., 2002; Т. 6. – М., 2000; Т. 7. – М., 2004; Т. 8. – М., 2008.

177. Словарь русского языка XI – XVII вв. В 27 вып. – Вып. 1–27. – М., 1975–2006.

178. Словарь української мови / [За ред. Б. Д. Грінченка]. – Т. 1. – К., 1907. – 573 с.

179. Словник іншомовних слів / [За ред. О. С. Мельничука]. – К. : УРЕ, 1974. – 776 с.

180. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – Т. 1 (А – В). – К. : Наукова думка, 1970. – 799 с.

181. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – Т. 4 (І – М). – К. : Наукова думка, 1973. – 840 с.

182. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – Т. 5 (Н – О). – К. : Наукова думка, 1974. – 840 с.

183. Словник української мови : [в 11 т.] / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – Т. 7 (Поїхати – прирobляти). – К. : Наукова думка, 1976. – 723 с.

184. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. – Випуск 1–14. – Львів, 1994–2008.

185. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка. 1979. – 406 с.

186. Смаль-Стоцький С. В справі нашої правописі / Степан Смаль-Стоцький // Діло. – К., 1912. – Ч. 210–211.

187. Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння / Степан Смаль-Стоцький . – К., 1914. – 19 с.

188. Смышляева В. П. Роль просодического фактора в лексико-семантическом варьировании поэтизмов / Вера Павловна Смышляева // Лексическая семантика. – Уфа, 1993. – С. 99–104.

189. Смышляева В. П. Языковые уровни римского гексаметрического жанра / Вера Павловна Смышляева // Древние языки в системе университетского образования. Исследование и преподавание / [ред. В. А. Кочергина]. – М. : Издательство Московского ун-та, 2001. – С. 283–289.

190. Соболевский С. И. Грамматика латинского языка / Сергей Иванович Соболевский. – [Репр. изд.]. – Ч. 1 : Теоретическая: Морфология и синтаксис. – М. : Лист Нью, 2003. – 432 с. – (Серия "Классика").

191. Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического / Элла Исааковна Соломоник. – М. : Наука, 1983. – 96 с.

192. Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века / Юрий Сергеевич Сорокин. – М.–Л. : Наука, 1965. – 565 с.

193. Сороколетов Ф. П. К вопросу о системных отношениях в лексике народных говоров / Федор Павлович Сороколетов // Диалектная лексика : 1975. – Л. : Наука, 1978. – С. 14–25.

194. Срезневский И. И. Матеріалы для Словаря древнерусскага языка по письменнымъ памятникамъ. Трудъ И. И. Срезневскаго / Измаил Иванович Срезневский. – СПб., т. 1–3, 1893–1912.

195. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности / Юрий Сергеевич Степанов // Язык и наука конца XX века / [под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : РГГУ, 1995. – С. 58–63.

196. Степанова Л. Г. Итальянская лингвистическая мысль XIV–XVI веков (от Данте до позднего Возрождения) / *Лариса Георгиевна Степанова.* – Санкт-Петербург: Изд-во РХГИб, 2000. – 504 с.

197. Сучасна українська літературна мова / [за ред. І. К. Білодіда]. – Кн. 3 [Синтаксис]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.

198. Сучасна українська літературна мова : Фонетика. – К. : Наук. думка, 1969. – 435 с.

199. Таривердиева М. А. От латинской грамматики к латинским текстам (Латинское предложение: форма и смысл) / Мария Акоповна Таривердиева. – М. : Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 1997. – 147 с.

200. Тимченко Є. Історичний словник українського язика / Євген Тимченко. – Х., 1930 – 1932 / Фотопередрук О. Горбача. – Мюнхен, 1985.

201. Тиюнелите Я. Альберт Виюк Коялович – хронист XVII века / Я. Тиюнелите // Acta Baltico-Slavica. – 1973. – № 8. – С. 96–107.

202. Толстой Н. И. Взаимоотношение локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода (вторая половина XVI–XVII вв. / Н. И. Толстой // История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой; отв. ред. В. И. Ярцев; АН СССР, Отделение лит. и яз. – М.: Наука, 1988. – 239 с.

203. Томашевский Б. В. Стилистика и стихосложение : курс лекций / Борис Викторович Томашевский. – Л. : Учпедгиз, 1959. – 536 с.

204. Томашівський С. В справі нашої правописі / Степан Томашівський // Діло. – 1912. – № 168.

205. Тронский И. М. Вопросы языкового развития в античном обществе / Иосиф Моисеевич Тронский. – Изд. 2-е, испр. – М. : УРСС, 2004. – 205 с.

206. Тронский И. М. История античной литературы : учебник для студ. филол. специальностей ун-тов / Иосиф Моисеевич Тронский. – Изд. 6-е, испр. – М. : URSS : КомКнига, 2005. – 463 с.

207. Тронский И. М. Очерки из истории латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – 270 с.

208. Тронский И. М. Историческая грамматика латинского языка / Иосиф Моисеевич Тронский. – М., 1960. – 289 с.

209. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы / Анна Амфилофьевна Уфимцева. – М. : Наука, 1962. – 287 с.

210. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Макс Фасмер / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М., 1964–1973. – Т. 1–4.

211. Федорова Е. В. Введение в латинскую эпиграфику / Елена Васильевна Федорова. – М. : Изд. МГУ, 1982. – 256 с.

212. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Федот Петрович Филин // Езиковедски изследования в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1967. – С. 535–536.

213. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян / Федот Петрович Филин. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – 204 с.

214. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Федот Петрович Филин. – М. : Наука, 1982. – 335 с.

215. Фридрих И. История письма / Иоганнес Фридрих. – М.: Наука, 1979. – 436 с.

216. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века / Константин Васильевич Харлампович. – Казань, 1896. – 476 с.

217. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / Зоя Іванівна Хижняк. – К.: Вища школа, 1981. – 221 с.

218. Циганок О. М. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI–XVIII ст. / Ольга Михайлівна Циганок. – К. : Педагогічна преса, 1999. – 101 с.

219. Цимбалюк Ю. В. Про один із способів засвоєння латинізмів східно-слов'нськими мовами / Юрій Васильович Цимбалюк // Студії з мовознавства. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 92–98.

220. Чернюх Б. В. Історична граматика латинської мови : [підручник] / Богдан Васильович Чернюх. – Л. : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 290 с.

221. Чернюх Б. В. Походження та семантика майбутнього II у латинській мові / Богдан Васильович Чернюх // Міжнародна наукова конференція до 100-річчя Ю. Р. Куриловича : тези доповідей. – Львів : Студії, 1995. – С. 63–64.

222. Чернюх Б. В. Розвиток семантики futurum II у ранній латині / Богдан Васильович Чернюх // Вісник Львівського університету [серія "Іноземні мови"]. – Вип. 13. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 171–176.

223. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Іванович Чижевський. – Тернопіль : МПП "Презент", за участю ТОВ "Феміна", 1994. – 480 с.

224. Численко Н. Д. Характеристика положения в пространстве и общая семантика глагольных префиксов / Наталия Дмитриевна Численко // Вторая всесоюзная конференция по классической филологии : тезисы докладов. – Л. : [б. и.], 1961. – С. 34–35.

225. Шевченко-Савчинська Л. Г. Етикетна латиномовна поезія в українській літературі XVI–XVIII ст. : автореф. дис. … канд.

філол. наук : 10.01.01 / Людмила Григорівна Шевченко-Савчинська. – К., 2005. – 16 с.

226. Шкурдзюк І. А. Антычныя крыніцы метрычнай формы і жанравых асаблівасцяў паэзіі Мікалая Гусоўскага / І. А. Шкурдзюк // Studia philologica : сб. науч. ст. – Вып. 5 / [ред. Г. И. Шевченко]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2002. – 202 с.

227. Щербина Р. А. Латинськомовна історіографія в Україні середини XVII ст. як мовно-культурне джерело (на матеріалі хронік про Визвольну війну українського народу 1648–1657 років) : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Руслан Анатолійович Щербина. – К., 2006. – 19 с.

228. Щербина Р. А. Латинськомовна історіографія в Україні середини XVII ст. як мовно-культурне джерело (на матеріалі хронік про Визвольну війну українського народу 1648–1657 років) : дис. … канд. філол. наук : 10.02.14 / Руслан Анатолійович Щербина. – К., 2006. – 186 с.

229. Энциклопедия "Слова о полку Игореве" / [РАН. Ин-т рус. лит. (Пушк. Дом)]; [Редкол.: О. В. Творогов (отв. ред.) и др.]. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. – 276 с.

230. Эрну А. Историческая морфология латинского языка : учебн. пособ. / Альфред Эрну. – Изд. 2-е, исправ. – М. : Изд-во Едиториал УРСС, 2010. – 312 с.

231. Этимологический словарь русского языка / [Под ред. Н. М. Шанского]. – Т. 1. – Вып. 2. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – 271 с.

232. Языкознание : Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – [2-е изд.]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

233. Якобсон Р. К общему учению о падеже / Роман Якобсон // Избранные работы : [пер. с англ., нем., франц. яз.]. – М. : Прогресс, 1985. – 455 с.

234. Якобсон Р. Поэзия грамматики и грамматика поэзии / Роман Якобсон // Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С. 462–482.

235. Яковенко Н. М. Латинська мова : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Н. М. Яковенко, В. М. Миронова. – К. : Київський ун-т, 2009. – 455 с.

236. Яковенко Н. М. Латинське шкільництво і "шкільний гуманізм" в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Наталія Ми-

колаївна Яковенко // Київська старовина : науковий історико-філологічний журнал. – 1997. – № 12. – С. 11–27.

237. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XIV–XVII ст. / Наталя Яковенко. – Київ : Критика, 2002. – 416 с. – (Серія "Критичні студії"; Вип.1).

238. Яковенко Н. Н. Палеография латинского документального письма на Правобережной Украине (вторая половина XVI – первая половина XVII веков) : автореф. … канд. истор. наук / Наталья Николаевна Яковенко. – К., 1983. – 22 с.

239. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посібник / Наталія Миколаївна Яковенко. – К. : Ґенеза, 1997. – 312 с.

240. Яковенко Н. Н. О языковом составе городских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века / Наталья Николаевна Яковенко // Историографические и исторические проблемы отечественной истории : Сб. научных трудов. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–73.

241. Яковенко Н. М. Соціальна термінологія латинського документа українського походження XIV–XVI ст. / Наталія Миколаївна Яковенко // Іноземна філологія : Міжвідомч. наук. збірник. – Львів, 1995. – № 80. – С. 85–89.

242. Яременко П. К. Стефан Зизаній – український письменник-полеміст кінця XVI ст. / Порфирій Кирилович Яременко // Радянське літературознавство. – 1958. – №2. – С. 39–54.

243. Ясиновський А. Роль Острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками / Андрій Ясіновський // Острозька давнина : дослідження і матеріали / [відп. ред. І. Мицько]. – Львів, 1995. – С. 101–106.

244. Яценко И. Т. Ассимиляция заимствованых имен существительных на уровне формально-грамматических показателей / И. Т. Яценко // Исследования по грамматике и лексикологии. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 85–95.

245. Antologia poezji łacińskiej w Polsce : Renesans / [pod. red. Ignac. Lewandowskiego. – Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 1996. – 315 s.

246. Aspects of the Language of Latin Poetry / [Ed. by J. N. Adams, R. G. Mayer]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – 447 s.

247. Axer J. "Latinitas" w historii i pamięci historycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Paradoksy ciągłości i nieciągłości / Jerzy Axer // Zeszyty Naukowe / [pod red. J. Axera]. – Zesz. 1–2 : Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. – Warszawa : OBTA, 1995. – S. 81–89. – (Łacina w Polsce).

248. Axer J. Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny / Jerzy Axer // Axer J. Filolog w teatrze / Jerzy Axer. – Warszawa : PAN, 1991. – S. 99–109.

249. Bally Ch. Traité de stylistique Francaise / Charles Bally. – V. II. – Paris-Geneve, 1951. – 216 s.

250. Barącz Sadok W. Pamiątki miasta Stanisławowa / Barącz Sadok W. – Lwów : Ossolineum, 1858. – 191 s.

251. Barącz Sadok W. Pamiątki miasta Żołkwi / Barącz Sadok W. – Lwów : Piller, 1852. – 139 s.

252. Benner M. On the interpretation of learned Neo-Latin : an explorative study based on some texts from Sweden 1611–1716 / M. Benner, E. Tengström. – Göteborg, 1977. – 112 p. – (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XXXIX).

253. Benveniste E. Problemes sémantiques de la réconstruction / Emile Benveniste // Word, 1954. – V. 10. – № 3–4. – C. 251.

254. Bergaigne A. Essai sur la construction grammaticale / Abel Bergaigne // Mémoires de la sosiété de linguistique. – T. 111. – Paris, 1878. – C. 74–78.

255. Bieder H. Die morphologische Adaptation deutscher Substantiva in altweissrussichen Sprachdenkmälern / Hermann Bieder // The Journal of Byelorussian Studies. – L., 1978.

256. Bieńkowski T. Antyk w literaturze i kulturze staropolskiej (1450–1750): Główne problemy i kierunki recepcji / Tadeusz Bieńkowski. – Wrocław, Warszawa, Kraków : ZNiO, 1976. – 209 s.

257. Bourgain P. Le latin medieval / P. Bourgain, M.-C. Hubert. – Turnhout : Brepols publishers, 2005. – 578 p.

258. Bruchnalski W. Z dziejów panegiryku w Polsce / Wilhelm Bruchnalski // Między średniowieczem a romantyzmem. – Warszawa : Państw. Wydaw. Naukowe, 1975. – S. 204–213.

259. Brückner A. O wyrazach obcych / Alexander Brückner // Trzaski, Everta i Michalskiego Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych. – Warszawa, 1939. – S. V–XXVIII.

260. Budzyński J. Horacjanizm w liryce polsko-łacińskiej / Józef Budzyński. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : ZNiO, PAN, 1985. – 239 s.

261. Casares J. Diccionario ideologico de la lengua española / Julio Casares. – T. 1. – Madrid, 1966. – 156 s.

262. Cholodniak J. Carmina sepulcralia Latina Epigraphica / J. Cholodniak . – 2 ed. – Petropoli : Typis Birkenfeld, 1904. – 517 p.

263. Chynczewska-Hennel T. Społeczeństwo – religia – kultura / T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko // Między sobą : szkice historyczne polsko-ukraińskie / [pod red. prof. T. Chynczewskiej-Hennel i prof. N. Jakowenko]. – Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 183 s.

264. Cieszkowska H. "Gaudium in litteris", czyli radość z odczytywania napisów. Przechadzki po Warszawie / H. Cieszkowska, K. Kreyser. – Warszawa : Wyd-wa Radia i Telewizji, 1993. – 184 s.

265. Clifford E. The Poetics of Imitatio : Joannes Secundus and His Models in the Elegiae / Endres Clifford // Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis / [ed. R. G. Schoeck]. – Binghampton, New York : Medieval and Early Renaissance Studies, 1985. – P. 459–463. – Режим доступу : http://openlibrary.org/works/OL5475822W/Acta_Conventus_Neo-Latini_Bononiensis.

266. Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary / [ed. by István Bartók]. – Budapest : Universitas Publishing House, 2005. – 138 p.

267. Cytowska M. Recepcja poezji augustowskiej w Polsce w okresie Odrodzenia / Maria Cytowska // Meander : miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego. – Warszawa, 1956. – Z. 1–2. – S. 68–82.

268. Czarciński I. Łacina średniowieczna : Wybór tekstów wraz z wiadomościami o gramatyce, słownikach i wydawnictwach źródłowych / I. Czarciński, W. Sieradzan. – Toruń : Wyd-wo Uniw. Mikołaja Kopernika, 2001. – 139 s.

269. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi halickiej / Aleksander Czołowski // Teka konserwatorska. – Lwów : Nakł. Koła C. K. Konserwatorów, 1892. – S. 65–132.

270. Czyż K. Szymon Pękala, poeta polsko-łaciński XVI w. i jego twórczość : Część I – Osoba autora w świetle dotychczasowych badań / Krystyna Czyż // Meander : miesięcznik poświęcony kulturze świata starożytnego. – Warszawa, 1974. – № 2. – S. 65–76.

271. Czyż K. Szymon Pękala, poeta polsko-łaciński XVI w. i jego twórczość : Część II – Zapożyczenia z autorów klasycznych w "De bello Ostrogiano" / Krystyna Czyż // Meander : miesięcznyk poświęcony kulturze świata starożytnego. – Warszawa, 1974. – № 6. – S. 307–327.

272. Dąbkowski P. Kancelarie i księgi sądowe bielskie za czasów polskich / Przemysław Dąbkowski // Przegląd prawa i administracji. – Lwów, 1918. – S. 97–142.

273. Dąbkowski P. Księgi przemyskie i przeworskie w dawnej Polsce / Przemysław Dąbkowski // Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyśle. – T. 8. – Przemyśle, 1936. – S. 1–86.

274. Dąbkowski P. Księgi sądowe galickie za czasów polskich / Przemysław Dąbkowski // Przegląd prawa i administracji. – Lwów, 1917. – T. 42. – S. 1–20.

275. Dąbkowski P. Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich / Przemysław Dąbkowski // Przegląd prawa i administracji. – Lwów, 1919. – T. 44. – S. 225–280.

276. Dąbkowski P. Z przeszłosci ksiąg grodzkich i ziemskich buskich / Przemysław Dąbkowski // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1915. – T. 29. – S. 1–16.

277. Dąbkowski P. Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich / Przemysław Dąbkowski // Księga pamiątkowa ku czci B. Orzechowicza. – Lwów, 1916. – T. 1. – S. 234–256.

278. Disce puer : Podręcznik do łaciny średniowiecznej / Pod red. Dariusza Gwisa i Elżbiety Jung-Palczewskej. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 329 s.

279. Dornseiff F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. 1. Aufl. – Berlin und Leipzig, 1933–1934 // Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Юрий Николаевич Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.

280. Dzieduszycki M. N. Kościół katedralny lwowski obrz. łacińskiego pod wezw. Wniebowzięcia Najśw. Panny / Maksymilian Dzieduszycki. – Lwów: Nakł. Hołyńskiego, 1872. – 93 s.

281. Estreicher K. Bibliografia polska / Karol Estreicher. – Cz. 3 : Stólecie XV–XVIII w układzie abecadłowym. – T. 13 (24) : [P – Pom]. – Warszawa : Wydaw. Artystyczne i Filmowe, 1977.

282. Eurolatein: das griechische und lateinische Erbe in den europäischen Sprachen. – Tübingen : Niemeyer, 1996. – 345 s.

283. Gansiniec R. "Metrificale Marka z Opatowca" oraz inne traktaty gramatyczne XIV i XV wieku / Ryszard Gansiniec. – Wrocław : ZNiO, 1960. – 332 p.

284. Grzegorczykowa R. Pojęcie językowego obrazu świata / Renata Grzegorczykowa // Językowy obraz świata. – Lublin : PAN, 1990. – 176 s.

285. Hallig R. Begriffssystem als Grundlage *für* die Lexikographie / Rudolf Hallig, Walter von Wartburg. – 2. Auff. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – 315 s.

286. Hammarström M. Glossarium till Finlands och Sveriges Latinska Medeltidsurkunder jamte spraklig inlending / Magnus Hammarström. – Helsingfors, 1925. – 252 p.

287. Handelsman M. O metodzie publikowania najdawniejszych ksiąg sądowych polskich / Marceli Handelsman // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1916. – T. 20. – S. 317–346.

288. Harrington K. P. Mediaeval Latin / Karl Pomeroy Harrington. – Chicago : The University of Chicago Press, 1962. – XXIX + 698 p.

289. Hjelmslev L. La catégorie des cas / Louis Hjelmslev. – Aahus, 1935. – 80 p.

290. Hofmann J. B. Lateinische Syntax und Stylistik / Johann Baptist Hofmann. – München : 1964. – Bd. 2. – 598 s.

291. Ijsewijn J. Companion to Neo-Latin Studies / J. Ijsewijn, D. Sacré. – Pt. 2 : Literary, linguistic, philological and editorial questions; [second entirely rewritten edition]. – Louven : Leuven University Press, 1998. – 562 p.

292. Ijsewijn J. Companion to Neo-Latin Studies / Jozef Ijsewijn. – Amsterdam, New York, Oxford : North-Holland Pub. Co, 1977. – 370 p.

293. Ijsewijn J. Companion to Neo-Latin Studies / Jozef Ijsewijn. – Pt 1 : History and diffusion of Neo-Latin literature; [second entirely rewritten edition]. – Louven : Leuven University Press, 1990. – 370 p. – (Supplementa humanistica Lovaniensia, 5).

294. Imitacja // Słownik literatury staropolskiej : Średniowiecze. Renesans. Barok) / [Pod red. T. Michałowskiej, przy udzial. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz. – Wrocław, Warszawa, Kraków : ZNiO, wyd-wo PAN, 1990. – S. 344–347.

295. Janh O. Die Wortstellung der lateinischen Sprache / O. Janh // Neue Jahrbucher für Philologie und Paedagogik. – T. XLV. – Leipzig, 1845.

296. Jezierski M. Wpływ klasycznych poetów rzymskich na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego twórczości / Michał Jezierski // Rozprawy AU : Wydz. Filol. – T.14. – 1891. – S. 133–162.

297. Johannesson H.-E. Poetics and Ideology in Neo-Latin Poetry / Hans-Erik Johannesson // Acta Conventus Neo-Latini Cantabrigiensis : Medieval and Renaissance texts and studies; [gen. ed. Rhoda Schnur]. – Tempe (Arizona) : Arizona Center for Medieval and Renaissance studies, 2003. – P. 297–302. – Режим доступу : http: //openlibrary.org/works/OL6034927W / Acta_Conventus_Neo-Latini_Cantabrigiensis.

298. Juszyński M. H. Dykcjonarz poetów polskich / Michał Hieronim Juszyński. – T. II. – Warszawa : Wyd-wa Artystyczne i Filmowe, 1980. – 446 s.

299. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga : Materiały do historii Wołynia / Stanisław Kardaszewicz. – Warszawa-Kraków, 1913. – 291 s.

300. Keipert H. Das Lateinische in der Geschichte der russischen Sprache / Heinrich Keipert // Eurolatein. – Tübingen : Niemeyer, 1996. – S. 106–128.

301. Krókowski J. Język i piśmiennictwo łacińskie w Polsce XVI wieku / Jerzy Krókowski // Kultura staropolska. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 1932. – S. 456–482.

302. Kumaniecki C. F. De studiis Vergilianis in Universitate Jagellonica priore seculo XVI parte florentibus / Casimirus F. Kumaniecki // Commentationes Vergilianae / [Polska Akademia Umiejętności]. – Cracoviae : Gebethner et Wolff, 1930. – 431 s.

303. Łacina jaco język elit / Koncepcija I redakcja naukowa Jerzy Axer / – Warszawa, 2004 – 516 c.

304. Lebrun F. Historie gènèrale de l'enseignement et de l'éducation en France / F. Lebrun, M. Venard, J. Quèniart. – T. II: De

Gutenberg aux Lumiéres. – Paris: Nouvelle Librairie de France, 1981. – 669 p.

305. Lerch E. Historische französische Syntax / Eugen Lerch. – Ed. III. – Leipzig: Reisland, 1934.

306. Linde P. Rys polskiego slownika Sp. Linde / P. Linde. – Wilnie, 1822. – 211 s.

307. Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach / Władysław Łoziński. – Kraków, 1958. – 272 s.

308. Ludwig W. Die neuzeitliche lateinische Literatur seit der Renaissance / Walther Ludwig // Einleitung in die Lateinische Philologie. – Stuttgart-Leipzig, 1997. – S. 323–356.

309. Machek V. Etymologický slovnik jazyka českèho a slovenskèho / Vaclav Machek. – Praha : Nakladetelstvi československe Akademie ved, 1957. – 627 s.

310. Marouzeau J. L'ordre des mots dans la phrase Latine / Jules Marouzeau. – T. II : Le verbe. – Paris : Champion, 1938. – 264 s.

311. Meillet A. Esquisse d'une histoire de la langue Latine / Antoine Meillet. – Paris : Librairie Hachette, 1928. – 286 p.

312. Meier H. Deutsche Sprachstatistik / H. Meir. – Bd. 1. – Hildesheim, 1964. – 186 s.

313. Milewska-Waźbińska B. W kręgu bohaterów spod Wiednia : Rzecz o dwóch łacińskich eposach staropolskich / Barbara Milewska-Waźbińska. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 1998. – 218 s.

314. Mohrmann Ch. Etudes sur le latin des chrétiens / Christine Mohrmann. – T. IV : [Latin chrétien et latin medieval]. – Roma : Edizione di storia e litteratura, 1977. – 444 p.

315. Montusiewicz R. Kultura retoryczna kolegiów w XVII i połowie XVIII wieku : Rekonesans materiałowy / Ryszard Montusiewicz // Retoryka a literatura : praca zbiorowa / [red. B. Otwinowska]. – Wrocław, Warszawa, Kraków : ZNiO, 1984. – S. 193–210. – (Studia Staropolskie, t. L).

316. Moszyńska D. Morfologia zapożyczeń lacińskich i greckich w staro-polszczyźnie / Danuta Moszyńska. – Wrocław : PAN, 1975. – 216 s.

317. Nadolski B. Poezja polsko-łacińska w dobie Odrodzenia / Bronisław Nadolski // Odrodzenie w Polsce : Materiały sesji

naukowej PAN 25–30 października 1953 roku. – T. IV : Historia literatury. – Warszawa, 1957. – S. 154–226.

318. Nechutová J. Středověká latina / Jana Nechutová. – Praha : Koniasch Latin Press, 2002. – 162 s.

319. Norberg D. Manuel pratique du latin médiéval / Dag Norberg. – Paris : Picard, 1980. – 211 p.

320. Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III / Juliusz Nowak-Dłużewski. – Warszawa : Pax, 1971. – 438 s.

321. Nowakowski T. Idee areng dokumentów książąt polskich do połowy XIII wieku / Tomasz Nowakowski. – Bydgoszcz : Wydaw. WSP, 1999. – 256 s.

322. Nunn H. P. V. An introduction to Ecclesiastical Latin / [By Rev. Henry Preston Vaughan Nunn]. – Eton : Alden & Blackwell, 1952. – 196 p.

323. Parry M. Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making / Milman Parry // The making of Homeric verse : The collected papers of Milman Parry / Milman Parry. – Oxford : Clarendon Press 1971. – P. 325–364.

324. Perrochat P. La place du verbe dans la subordonńee / Paul Perrochat // Revue des études Latines. – Paris : 1926. – T. 4. – P. 15–18.

325. Plezia M. Structura słownictwa łaciny średniowiecznej na podstawie II tomów Słownika Łaciny Średniowiecznej / Marian Plezia // Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN. – Kraków, 1969. – S. 59–61.

326. Polski Słownik Bibliograficzny. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1967. – T. 13.

327. Porten B. J. Die Stellungsgesetze des verbum finitum bei Cicero / Bruno Johannes Porten. – Bonn, 1922. – 87 p.

328. Richter E. Zur Entwicklung der romanischen Wortstellung aus der lateinischen / Elise Richter. – Halle, 1903. – 124 s.

329. Rybicka-Nowacka H. Rzeczowniki zapozyczone z laciny w języku polskim XVII wieku (na materialie literatury pamiętnikarskiej) / Halina Rybicka-Nowacka. – Wrocław, 1973. – 110 p.

330. Safarewicz J. Wpływ laciński na system gramatyczny / Josef Safarewicz // Symbolae polonicae in honorem Stanislai Jodlowski. – Wrocław : PAN, 1972. – S. 145–150.

331. Słownik Łaciny Średniowiecznej w Polsce / [Ed. Polska Akademia Nauk]. –Wrocław : ZNiO, 1953–. – [A–Quaero].

332. Stęczyński M. B. Okolice Galicyi / Maciej Bogusz Stęczyński. – Lwów : Nakł. Jabłońskiego, 1847. – 156 s.

333. Stotz P. Handbuch zür lateinischen Sprache des Mittelalters / Peter Stotz. – 5 Bde. – [Handbuch der Altertumswissenschaft 2. Abt., 5. Teil]. – 3. Band : Lautlehre – München, 1996. – 723 s. – Режим доступу : http: // books.google.com.ua/books.

334. Szczerbicka-Ślęk L. W kręgu Klio i Kalliope : Staropolska epika historyczna / Ludwika Szczerbicka-Ślęk // Studia staropolskie. – Wrocław : ZNiO, 1973. – T. XXXVI. – 209 s.

335. Szydłowski T. Dzwony Starodawne z przed r. 1600 na obszarze byłej Galicji / *Tadeusz* Szydłowski. – Kraków : Pol. Akad. Umiej., 1922. – X. – 96 s.

336. Ulčinajtė E. Literatura neołacińska jako świadectwo litewskiej świadomości państwowej i narodowej / Eugenija Ulčinajtė // Zeszyty Naukowe / [pod red. J. Axera]. – Zesz. 1–2 : Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. – Warszawa : OBTA, 1995. – S. 27–43. – (Łacina w Polsce).

337. Vidmanová A. K výslovnosti a grafice středověké latiny w Čechách / Anežka Vidmanová // Listy filologicke. – № 92. – 1969. – S. 294–300.

338. Wartburg W. von. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie / Walther von Wartburg. – 2. Auff. – Berlin, 1963. – 275 s.

339. Weil H. L'ordre des mots dans les langues anciennes / Henri Weil. – 2-éd. – Paris, 1869.

340. Weyssenhoff-Brożkowa K. Studia nad łaciną średniowieczną w Polsce / Krystyna Weyssenhoff-Brożkowa; [zeszyty naukowe pod red. J. Axera]. – Zesz. 10–12. – Warszawa : OBTA, 1998. – 224 s. – (Łacina w Polsce).

341. Wiszniewski M. Historya literatury polskiej / Michał Wiszniewski. – T. VI. – Kraków : [druk.] St. Cieszkowski, 1844. – 623 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. . / Підгот. до вид. Бойчук М. К. – К., 1965.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археограф. комиссиею. – [В 15 т.]. – СПб, 1863–1892.

3. Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета в двух текстах польскомъ и западно-русскомъ 1597–1599 года // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической коммиссіею. – Т. VII. – Петербург, 1882. – С. 1003–1820.

4. Аполлонова лютня : київські поети XVII – XVIII ст. / [упоряд. та прим. В. Маслюк, В. Шевчук, В. Яременко; ред. В. Крекотень; пер. В. Яременко]. – К. : Молодь, 1982. – 318 с.

5. Вергілій. Енеїда / Вергілій; [пер. з лат. М. Білик]. – Х. : Фоліо, 2003. – 350 с. – (Серія "Бібліотека світової літератури").

6. Гусовський М. Пісня про зубра=Carmen de statura feritate ac venatione bisontis / Микола Гусовський; [пер. з латин. А. Содомора]. – Рівне : Волинські обереги, 2007. – 125 с. – (Текст парал. укр. та латин. мовами).

7. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Підгот. до вид. Німчук В. В., Русанівський В. М., Симонова К. С., Франчук В. Ю., Черторизька Т. К. – К., 1981.

8. Документи до історії Унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / [упоряд. М. Довбищенко]. – К. : Український наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства, 2001. – 461 с.

9. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). / Підгот. до вид. Боряк Г. В., Гирич Т. Ю., Гізцова Л. З., Кравче-

нко В. М., Німчук В. В., Сергійчук Г. С., Страшко В. В., Яковенко Н. М. – К., 1991.

10. Лѣтописъ событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуила Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., т. 1, 1848; т. 2, 1851; т. 3, 1855; т. 4, 1864.

11. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [Т-во "Знання" України]. – К. : Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с.

12. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. / Підгот. до вид. Маштабей О. М., Самійленко В. Г., Шарпило Б. А. – К., 1986.

13. Ответ (отпис) Ипатия Потия клирику Острожскому 1598–1599 года // Русская историческая библиотека. – Т. VII. – С. 1111–1115.

14. Скалигер Ю. Ц. Поэтика / Юлий Цезарь Скалигер [пер.] // Литературные манифесты западноевропейских классицистов : [Сб. пер.] / [Собр. текстов, вступит. статья и общ. ред. Н. П. Козловой]. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 617 с.

15. Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга пол. XV – XVI ст.) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII ст.) : в 4 кн. / [упоряд. В. Яременко, В. Шевчук]. – Кн. 1 : Література епохи Ренесансу (друга половина XV–XVI століття). Література раннього Бароко (80-ті роки XVI століття – 1632 рік). – К. : Аконіт, 2006. – 800 с.

16. Торгівля на Україні XVI – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. / Підгот. до вид. Кравченко В. М., Яковенко Н. М. – К., 1990.

17. Українська література XIV–XVI ст. : Апокрифи, агіографія, паломницькі твори, історіографічні твори, перекладні повісті, поетичні твори / [автор вступ. ст. і ред. тому В. Л. Микитась]. – К. : Наукова думка, 1988. – 597 с.

18. Українська поезія. Середина XVII ст. / Відпов. ред. Мишанич О. В. – К., 1992.

19. Українська поезія XVI століття / [редкол. : О. Є. Засенко та ін.; упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременко]. – К. : Рад. письменник, 1987. – 287 с.

20. Українські гуманісти епохи Відродження : антологія / [відп. ред. В. М. Нічик]. – Ч. 1–2. – К. : Наукова думка; Основи, 1995. – 431 с.

21. Величко С. В. Літопис / [Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.

22. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XI : Najdawniejsze Zapiski sądow sanockich 1423–1462. – Lwów, 1886. – 567 s.

23. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XII : Najdawniejsze Zapiski sądow halickich 1435–1475. – Lwów, 1887. – 551 s.

24. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XIII : Najdawniejsze Zapiski sądow przemyskich i przeworskiego 1436–1468. – Lwów, 1888. – 730 s.

25. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XIV : Najdawniejsze Zapiski sądow lwowskich 1440–1456. – Lwów, 1889. – 634 s.

26. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XV : Najdawniejsze Zapiski sądow Lwowsrich od r. 1457 do 1500. – Lwów, 1891. – 720 s.

27. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XVI : Najdawniejsze Zapiski sądow sanockich 1463–1552. – Lwów, 1894. – 581 s.

28. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XVII : Najdawniejsze Zapiski sądow grodzkich przemyskich i Lwowskich 1469–1506. – Lwów, 1901. – 660 s.

29. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XVIII : Najdawniejsze Zapiski sądu Ziemskiego przemyskiego 1469–1506. – Lwów, 1903. – 701 s.

30. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie. – T. XIX : Najdawniejsze Zapiski sądu Ziemskiego przeworskiego 1458–1506. – Lwów, 1906. – 855 s.

31. Ambrosii Calepini Bergomatis Dictionarium copiosissimum : ex variis lingue utriusque authoribus / Ambrosius Calepinus. – Argentorati, 1516. – 300 p. // Les Bibliothèques Virtuelles Humanistes. – Режим доступу : http://www.bvh.univ-tours.fr/Consult/index.asp?numfiche=536.

32. Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV climacter primum (1648–1655) // Annalium Poloniae ab obitu Vladislavi IV Clicmacteres scriptore Vespasiano Kochovo Kochovski. – Cracoviae, 1683, 1688, 1698.

33. Antologia poezji łacińskiej w Polsce : Renesans / [pod. red. Ignac. Lewandowskiego. – Poznań : Wyd-wo Naukowe UAM, 1996. – 315 s.

34. Aristotelis De interpretatione // Aristotelis Categoriae et De interpretatione / Recognovit brevique adnotatione critica instruxit L. Minio-Paluello. – Oxonii : E typographeo Clarendoniano, 1988. – P. 47–96.

35. Bellum Scythico-Cosaccicum, seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis Russicae contra Regnum Poloniae ab Jo. Casimiro profligatâ / Narratio plenioris historiae operi praemissa auctore Joach. Pastorio. – Dantisci, 1652.

36. Bytomski J. Obsidio Zamosciana / Jan Bytomski. – Zamosci, 1649.

37. Camoenae Borysthenides seu Felicis Episcopalem Sedem Chioviensem ingressus… D. Boguslai Radoszowski Boxa a Siemikowice… gratulatio. – [б. м., б. р.].

38. De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis Artium Baccalaureo conscripti / Simon Pecalides. – Cracoviae, In officina Andreae Petricovii, AD 1600.

39. Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) / [collegit P. Athanasius G. Welykyj, OSBM]. – Romae, 1970. – 556 p.

40. Epithalamium in nuptiis […] Ioannis Foelicis Herbult […] et […] Elizabetae Zaslavianae de Ostróg, a Simone Pecalidis […] / Simon Pecalides. – Leopoli, AD 1601.

41. Grondski S. Historia belli cossacco-polonici / Samuele Grondski. – Pestini, 1789.
42. Historiae poloniae plenioris partes duae. Ejusdemque Dissertatio de originibus Sarmaticis. – Dantisci, 1685.
43. Institutio poetica ex R. P. Jacobi Pontani libris desumpta / Iacob Pontanus // Thesaurus phrasium poeticarum, opera Ioannis Buchleri à Gladbach / Iohann Buchler. – Amstelodami : Apud Joannem Janssonium, 1665. – 143 p. – Режим доступу : http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/AUTBIO/pont.html.
44. Jan z Wiślicy. Prūsų karas = Bellum Prutenum / Jonas Vislicietis = Ioannis Visliciensis; [parengė ir išvertė Eugenija Ulčinaitė]. – Vilnius : Mintis, 1997. – 158 s. – (Bibliotheca Baltica – Lithuania).
45. Kojalowicz A. De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporozios cosacos gestis / Albert Kojalowicz. – Vilnae, 1651.
46. M. Tvlii Ciceronis De legibus // M. Tvlii Ciceronis Orationes / Recognovit brevique adnotatione critica instruxit Gvilermus Peterson. – Tom III. – Oxonii : e typographeo Clarondoniano, 1988. – 572 p.
47. M. Tvlii Ciceronis De natura deorum // M. Tvlii Ciceronis Orationes / Recognovit brevique adnotatione critica instruxit A. C. Clark. – Tom IV. – Oxonii : e typographeo Clarondoniano, 1988. – 572 p.
48. Monumenta Ucrainae Historica / [зібр. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. III (1650–1670). – Romae, 1966. – 399 p.
49. Monumenta Ucrainae Historica / [зібр. митрополит Андрей Шептицький; видав митрополит Йосиф]. – Vol. XI (1633–1659) : Supplementum. – Romae, 1974. – 648 p.
50. Monumenta Ucrainae Historica / [зібр. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. II (1624–1648). – Romae, 1965. – 358 p.
51. Monumenta Ucrainae Historica / [зібр. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. I (1075–1623). – Romae, 1964. – 350 p.
52. Monumenta Ucrainae Historica / [зібр. митрополит Андрей Шептицький]. – Vol. IX–X (1075–1632). – Romae, 1971. – 942 p.
53. Platonis Kratylos // Platonis Opera / Recognovit brevique adnotatione critca instruxit Ioannes Burnet. – Tom II. – Oxonii : e typographeo Clarondoniano, 1988. – P. 188–275.
54. Platonis Phaidros // Platonis Opera / Recognoverunt brevique adnotatione critca instruxerunt E. A. Duke, W. F. Hicken,

W. S. M. Nicoll, D. B. Robinson et J. C. G. Strachan. – Oxonii : e typographeo Clarondoniano, 1995. – P. 223–295.

55. Radziwiłł A. S. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632–1656 / Albrycht Stanisław Radziwiłł. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. – T. IV. – 344 s.

56. Rerum in magno ducatu Litvaniae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt. – Regiomonti, 1653. – 166 p.

57. Scaliger J. C. Poetices libri septem / Julius Caesar Scaliger; [Faksimile-Neudruck der Julii Caesaris Scaligeri, viri clarissimi, poetices libri septem. – Lugduni/Lyon : Apud Antonium Vincentium, 1561]. – Stuttgart : Bad Cannstatt : F. Frommann, 1964. – 395 p.

58. Vergilius P. Aeneis / Publius Vergilius Maro; [ed. E. Norden]. – Leipzig : B. G. Teubner, 1903. – 483 s.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 6

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ В УКРАЇНІ XV – кін. XVIII ст. 7

Розділ 1. СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА ЛАТИНСЬКА МОВА ГАЛИЦЬКОЇ РУСІ XV–XVI ст. 15

1.1. Адміністративно-територіальний устрій земель Галицької Русі XV–XVI ст. і його представлення в актових книгах 15

1.2. Порівняльна характеристика актових книг Галицької, Сяноцької, Перемишльської і Львівської судових округ 17

1.3. Морфологічні особливості актової латинської мови 24

1.3.1. Функції відмінків у прийменникових і безприйменникових конструкціях 25

1.3.2. Інтерференційні зміни у системі парадигм актової латини 35

1.4. Синтаксичні особливості простого речення актової латинської мови 40

1.4.1. Порядок слів у простому реченні класичної латини як лінгвістичне явище 40

1.4.2. Синтаксична позиція дієслова-присудка 43

1.4.3. Способи вираження головних членів речення 56

1.4.4. Ускладнені прості речення та їх трансформація у складнопідрядні речення 59

1.4.5. Синтаксичні структури складних речень 66

ВИСНОВКИ 75

Розділ 2. ЛАТИНСЬКОМОВНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ XVI–XVII ст. 84

2.1. Латинська мова Нового часу та її місце в житті Греко-католицької церкви 84

2.2. Фонетико-орфографічні, морфологічні та лексичні особливості латинськомовної документації Греко-католицької церкви 97

2.2.1. Фонетико-орфографічні особливості 97

2.2.2. Морфологічні особливості 106
2.2.3. Лексичні особливості....122
2.3. Синтаксичні особливості латинськомовної документації Греко-католицької церкви....129
2.3.1. Синтаксис відмінків та прийменниково-відмінкові конструкції 129
2.3.2. Синтаксис простого речення....143
2.3.3. Синтаксис складного речення....146
2.3.4. Ускладнені речення....168
ВИСНОВКИ....172

Розділ 3. ЛАТИНСЬКОМОВНІ ХРОНІКИ ПРО ВИЗВОЛЬНУ ВІЙНУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1657 рр...182
3.1. Історіографія пізнього Середньовіччя 182
3.2. Фонетико-орфографічні та морфологічні особливості мови пізньосередньовічних історіографічних творів 195
3.2.1. Фонетико-орфографічні особливості історіографічних текстів....196
3.2.2. Морфологічні особливості історіографічних текстів....201
3.3. Синтаксичні особливості речення латинськомовних історіографічних текстів....225
3.3.1. Порядок слів у простому реченні....225
3.3.2. Способи вираження головних членів речення 232
3.3.3. Структура речення....235
3.3.4. Вираження заперечення 239
ВИСНОВКИ....241

Розділ 4. НОВОЛАТИНСЬКА ІСТОРИЧНА ПОЕМА В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.....247
4.1. Функціонування новолатинської літератури у європейському мовному ареалі кінця XVI – початку XVII ст. 247
4.1.1. Новолатинська література в культурі України кінця XVI – початку XVII ст. 248
4.1.2. Розвиток жанру історичної поеми на теренах Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. 252
4.1.3. Латинськомовна історична поема Симона Пекаліда "De bello Ostrogiano" у контексті європейської новолатинської поезії кінця XVI – початку XVII ст. 261
4.1.4. Безперервність латинськомовної поетичної традиції: imitatio antiquorum....269
4.2. Фонетико-орфографічні особливості новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.....278
4.2.1. Специфіка друкарської графіки 280
4.2.2. Особливості використання графічних знаків....286

4.2.3. Фонетичні особливості
новолатинського різновиду поетичної латини 302
4.2.4. Орфографічні варіанти 303
4.2.5. Особливості використання діакритичних знаків....310
4.3. Граматичні особливості
новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.....313
4.3.1. Іменники 313
4.3.2. Прикметники 320
4.3.3. Займенники 323
4.3.4. Дієслова і віддієслівні форми....327
4.4. Лексико-словотвірні особливості
новолатинської історичної поеми в Україні кінця XVI ст.....341
4.4.1. Розвиток семантики питомої латинської лексики 342
4.4.2. Неологізми латинської мови кінця XVI – початку XVII ст. 344
4.4.3. Словотвірна адаптація іншомовної лексики 345
ВИСНОВКИ 352

Розділ 5. ІНСКРИПЦІЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА
ІСНУВАННЯ ЛАТИНИ 357
5.1. Стратегія мовної сакралізації
у функціональному просторі середньовічної Європи 357
5.2. Основні типи класифікацій латинськомовних інскрипцій 364
5.3. Мовно-стилістичні особливості
найпоширеніших типів інскрипцій....372
5.3.1. Поховальні інскрипції....372
5.3.2. Будівельні інскрипції (на честь зведення споруди) 379
5.3.3. Присвячувальні інскрипції....384
5.3.4. Глорифікаційні інскрипції....385
5.4. Фонетико-орфографічні особливості
латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст.
українського походження 387
5.4.1. Особливості буквено-звукових співвідношень
в українському різновиді пізньосередньовічної латини
(питомі графеми)....387
5.4.2. Особливості буквено-звукових співвідношень
при запозиченні графем в українському різновиді
пізньосередньовічної латини....392
5.4.3. Явище асиміляції та спрощення груп приголосних
в українському різновиді пізньосередньовічної латини....393
5.5. Морфологічні особливості
латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст.
українського походження 393
5.5.1. Іменники латинськомовних інскрипцій....393
5.5.2. Прикметники латинськомовних інскрипцій 395
5.5.3. Займенники латинськомовних інскрипцій 399
5.5.4. Дієслова і вербоїди латинськомовних інскрипцій....400

5.6. Синтаксичні особливості
латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст.
українського походження 405
5.6.1. Синтаксичні функції відмінків
у прийменникових і безприйменникових конструкціях
латинськомовних інскрипцій 405
5.6.2. Зміни граматичних функцій прийменників
у латинськомовних інскрипціях 413
5.6.3. Особливості синтаксичної структури
простого і складного речення латинськомовних інскрипцій 420
5.6.4. Особливості вираження головних членів речення
в латинськомовних інскрипціях 426
5.6.5. Особливості синтаксичної структури
простих ускладнених речень латинськомовних інскрипцій 428
5.6.6. Особливості синтаксичної структури складних речень
латинськомовних інскрипцій 432
5.7. Лексичні особливості
латинськомовних інскрипцій XVI–XVIII ст.
українського походження 437
ВИСНОВКИ 441

Розділ 6. ЛАТИНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ
В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI–XVII ст. 444
6.1. Загальна характеристика
латинських запозичень у пам'ятках XVI–XVII ст. 446
6.1.1. Тематична класифікація латинських запозичень 446
6.1.2. Структурні типи латинських запозичень 467
6.2. Час освоєння латинських запозичень
і шляхи їх проникнення в українську мову 476
6.3. Формальні та семантичні зміни латинськомовних елементів
в українських пам'ятках XVI–XVII ст. 513
6.3.1. Фонетична адаптація запозичень 514
6.3.2. Акцентуаційна адаптація 522
6.3.3. Морфемна та словозмінна адаптація 523
6.3.4. Семантичні зміни латинських запозичень 532

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 552

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 582

Наукове видання

МИРОНОВА Валентина Миколаївна
ГРИЦЕНКО Світлана Павлівна
КОРОЛЬОВА Наталія Василівна
КОСІЦЬКА Ольга Михайлівна
КОЩІЙ Оксана Миколаївна
ЩЕРБИНА Руслан Анатолійович

ЛАТИНСЬКА МОВА В УКРАЇНІ XV – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Монографія

За авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"
Виконавець Д. Ананьївський

Формат 60x84$^{1/16}$. Ум. друк. арк. 29,76. Наклад 100. Зам. № 214-7113.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 14.
Підписано до друку 19.09.2014

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
б-р Т. Шевченка, 14, м. Київ, 01601
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
WWW: http://vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02